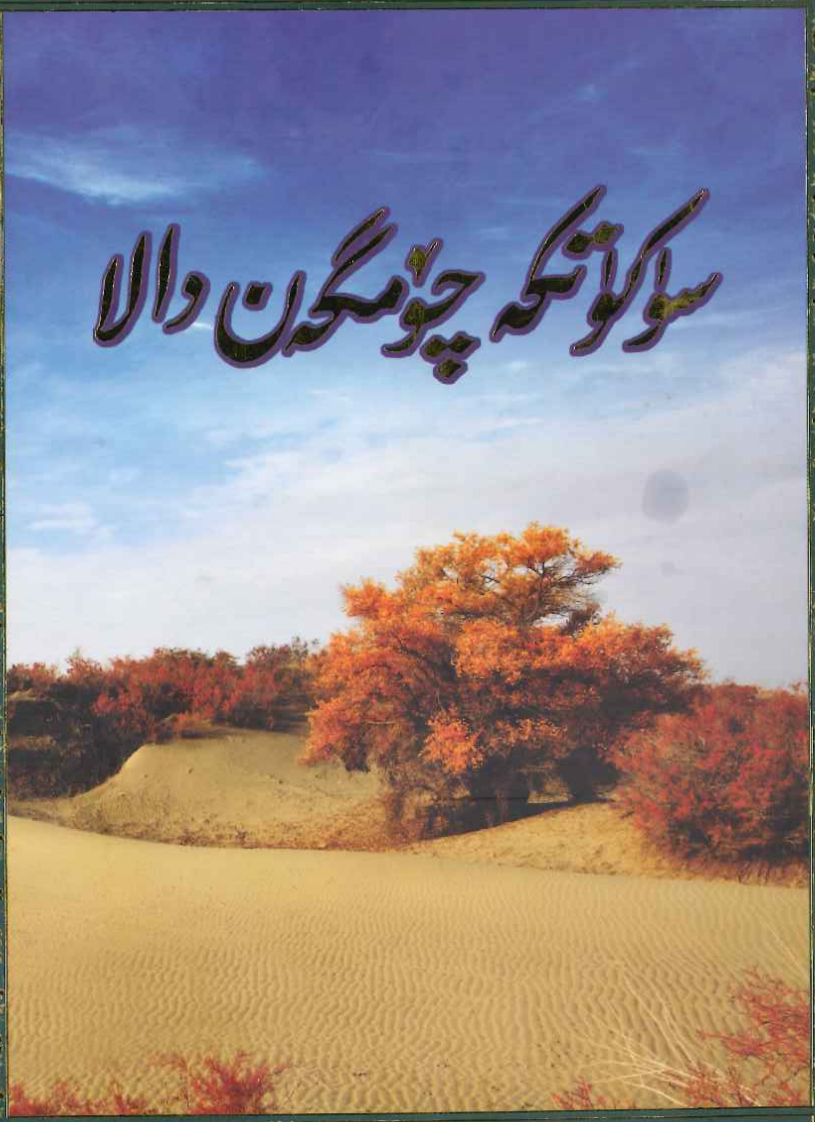
مەتتۇرسۇن ئوبۇلقاسىم

سوكۇتنكە چۈمگەن دالا



شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مىللىي يېزىقتىكى نەشر بۇيۇملىرى مەخسۇس مەبلىغگە ئېرىشكەن تۈر

民族文字出版专项资金资助项目

ئۇيغۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن تاللانمىلار

71 - 100

维吾尔原创文学作品精选



مەتتۇرسۇن ئوبۇلقاسىم

سۇ كوتىكە چۈمگەن دالا

(رومان)

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى



مەتتۇرسۇن ئوبۇلقاسىم

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

مەتتۇرسۇن ئوبۇلقاسىم 1970 ـ يىلى 4 ـ ئايدا كېرىيە ناھىيەسىنىڭ يېڭىباش يېزىسىدا ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1989 ـ يىلى خوتەن دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئومۇمىي پەن كەسپىنى پۈتكۈزۈپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1997 ـ يىلى سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيەلىك كومىتېتىغا يۆتكەلگەن. ھازىر كېرىيە ناھىيەلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە ئىشلەۋاتىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ تەكلىپلىك يازغۇچىسى.

مەتتۇرسۇن ئوبۇلقاسىمنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى 1988 ـ يىلى «خوتەن گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان «يىلتىز» ناملىق ئەسىرى بىلەن باشلانغان، ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا كۆپلىگەن ھېكايە ـ پوۋېستلىرى، نەسىرلىرى، بىر قىسىم ئەدەبىي ئاخباراتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان. ھەرقايسى نەشرىياتلاردا «بۇ شۇنداق جاھان»، «ئوتلۇق نەپەسلەر»، «تەشنا لەۋلەر»، «قىزارغان ئۇپۇق» قاتارلىق رومانى نەشر قىلىنغان.

1

ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلگەن ھاۋادادىن كىرىپ، يېپىك پەردىلەرنى بوشقىنا يەلپۈپ تۇرغان شامال جانغا ھۇزۇر بېغىشلايتتى. ھاۋادان تەرەپتىكى دەرەخزارلىققا قۇياش نۇرى يانتۇ چۈشكەچكىمۇ ئۆي ئىچى گۇڭگا كۆرۈنەتتى. يېقىنلا يەردىن قۇشقاچ، قارلىغاچ، تورغاي دېگەندەك قۇشلارنىڭ سايراشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار خۇددى مۇڭلۇق بىر كۈينى ئورۇنلاۋاتقاندەك گاھىدا يالغۇز، گاھىدا قوشۇلۇپ سايرىشاتتى. بەزىدە خاس خانىغا يېقىنراق سەينادا مەشىق قىلىۋاتقان خان ئوغۇللارنىڭ ھەمراھلىرىغا ھەملە قىلىپ چىڭقىلىپ ۋارقىراشلىرى، نەيزە ـ قىلىچلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغان چاغدىكى تاراق ـ تۇرۇڭلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئەمما، خانا ئىچىدىكى قىپقىزىل خوتەن گىلىمى ئۈستىدە تامغا يۆلىنىپ كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ ئولتۇرغان مۇسا بۇغراخان بۇ ئاۋازلارنى ئاڭلىمىغاندەك خىيال قاينىمىغا چۆمگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا دادىسى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ مېھرىبان سىيماسى نامايان بولۇپ، ئاللىقانداق بىرنەرسىلەرنى تاپىلاۋاتقاندەك، ئاتا ـ بوۋىلىرى قان كېچىپ جەڭ قىلىپ مۇشۇ ھالغا كەلتۈرگەن شاھلىق تەختىتە مەزمۇت ئولتۇرۇشقا روھى مەدەت بېرىۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ ئەنە شۇنداق تۇيغۇدا خېلى كۆپ ئولتۇردى. بىر چاغدا تۇيۇقسىز ئېسىگە بۇگۈن سەھەردە ئىدىقۇت ۋە ئۇدۇن تەرەپتىن تەڭلا يېتىپ كەلگەن ئايغاقچىلاردىن ئاڭلىغان مەلۇماتلار كەلدى ۋە قارا قىشتا كاچكۇلغا چۈشۈپ كەتكەن ئادەمدەك ئەندىكىپ كەتتى...

— يېقىندىن بۇيان ئىدىقۇت تەرەپ تىنچ، — دېدى قەلەندەر

سىياقىدا ياسىنىۋالغان، يۇزلىرىنى قاسىاق بېسىپ، ئۆسكىلەڭ چاچلىرى سالۋاراپ كەتكەن، قۇراق جەندىسىنىڭ يىرتقلىرىدىن بەدىنى كۆرۈنۈپ قالغان خۇنۇك كۆزلۈك ئايغاقچى دىردىيىپ تۇرغان چار ساقاللىرىنى ئارىدەك بارماقلىرى بىلەن تارىغاچ، — بىلىشمچە، يېقىندىن بۇيان ئوردا ئىچىدە بىز توغرۇلۇق باشقا گەپ ـ سۆز يوق ئىكەن. ئىدىقۇت خانى بىز بىلەن تىنچ ـ ئىناق ئۆتۈشىنى خالايدىكەن. شۇڭا، بىز تەرەپكە لەشكەر چىقىرىش ئېھتىمالى يوق دېيەرلىك. ئەكسىچە خانمۇ، ئەل ـ رەئىيەتمۇ بىزنى لەشكەر تارتىپ بېسىپ كىلەرمۇ، دەپ ئەنسىرەيدىكەن...

مۇسا بۇغراخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. ئۇنىڭمۇ بۇ يېقىندا ئىدىقۇت تەرەپكە لەشكەر تارتىش غەرىزى يوق ئىدى. گەرچە ئۇ ياقتىكىلەرنىڭ ھازىرمۇ ئۆزلىرى ياسىۋالغان بۇت ـ ھەيكەللەرگە ئېتىقاد قىلىۋاتقانلىقى خانغا مەلۇم بولسىمۇ، بۇ ئىشلارنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە ھامىنى ھەل بولۇپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

— ئۇدۇن تەرەپتە ياغلاقار قالۇ خان تېخى يېقىندىلا مەخسۇس كېڭەش چاقىرىپتۇ، — دېدى ئۇدۇن تەرەپتىن كەلگەن كۆزلىرى يوغان، بۇرنى سەل ئۇچلۇقراق كىشى يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، — مەن ئىگىلىگەن ئەڭ ئىشەنچلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھازىرچە بىز تەرەپكە باسقۇن قىلىپ كېلىش نىيىتى يوق ئىكەن. ئەمما، بۇنقا باش قويۇشتىن يېنىپ، مۇسۇلمان بولغانلار بايقالسىلا، ياغلاقار قالۇنىڭ لەشكەرلىرى دەرھاللا ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالىدىكەن. شۇڭا، نۇرغۇن رەئىيەت جانابىي مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم بۇغرا قاراخانىنىڭ پايى قەدىمىنىڭ ئۇدۇن زېمىنىغا بالدۇرراق تېگىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈۋاتىتۇ. ئەمما، ئوردىدىكى كېڭەشتە ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ لەشكەرباشلىرى نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشلەر قاراخانىيلار ئۇدۇن زېمىنىغا قەدەم باسمىدىكەن، ئۇلارنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇيمىز، دەپ جار سالغانمىش.

— نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر قانداقراق ئادەملەر ئىكەن؟ — دەپ سورىدى مۇسا بۇغراخان سەل قىزىقسىنىپ.

— ئۇ ئىككىسى ئەمدىلەتىن ياشلىق مەزگىلىگە قەدەم قويغان زەبەردەس ئاكا ـ ئۆكىلار بولۇپ، چېرىكچىلىك ئىشلىرىغا پىششىق ئىكەن. ھەرقانداق جەڭ قورالىنى قولىغا ئالسىلا، بىمالال جەڭ قىلالايدىكەن. ئادەتتە بىر ئۆزى يالغۇز بەش يۈز لەشكەرگە تەڭ كېلەلەيمىش. باشقىلار ئۇلارنى ئۇرۇشنىڭ ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى تامام ئۆگىنىپ بولغان، بوغۇزىغا پىچاق تەڭلەپ تۇرسىمۇ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ قويمايدىغان لەشكەرباشلىرى، دېيىشىدىكەن.

ئايغاقچىنىڭ بۇ گېپى مۇسا بۇغراخاننى سەل بىئارام قىلىپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما چاندۇرماي ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ئايغاقچىغا قولىنىڭ كەينى بىلەن ئىشىك تەرەپنى ئىشارە قىلدى. ئايغاقچى قول باغلىغان پېتى ئورنىدىن تۇرۇپ ئارقىچىلاپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

«بۇ ئىشنى زادى قانداق قىلىش كېرەك؟» مۇسا بۇغراخان بىر نۇقتىغا تىكىلىپ خىيالىنى داۋام قىلدى، «ئەگەر ئىدىقۇت، ئۇدۇن تەرەپلەرگە لەشكەر تارتمىسام، ئاتامنىڭ ئىزىنى باسالمىغان، ئۇنىڭغا بەرگەن ۋەدەمنى ئورۇنلىيالمىغان بولىمەن، ھەر ئىككىلا ئالەمدە خان ئاتامغا، ئەل ـ رەئىيەتكە يۈز كېلەلمەيمەن. ئەگەر ھازىرقى شارائىتتا لەشكەر تارتسام، لەشكىرىي خىراجەتكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولارمۇ؟ بۇ ئىشتا ئاۋۋال ئاۋامنىڭ مەنپەئەتىنى ئويلاش كېرەك. مەرھۇم دادامۇ كۆپ قېتىم: «مەيلى قانداقلا ئىش قىلساڭ، ئاۋۋال ئاۋامنىڭ مەنپەئەتىنى ئويلا. ئاۋام ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا گول، ساددا، ياۋاش، كۆپ ئىشنى بىلمەيدىغاندەك بىغەم يۈرگەندەك قىلسىمۇ، ۋاقتى كەلسە، تۇغان ياساپ توسقىلى بولمايدىغان قىيانەتكە دەۋرەپ، قانداق قىلىشنى ئويلىشىڭغىمۇ پۈرسەت بەرمەيدۇ. ئۇ چاغدا ھەرقانچە پۇشايمان قىلساڭمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. شۇڭا،

ئاۋۋال ئاۋامنىڭ تۇرمۇشىنى ئويلا. ئۇلارنى ئازراق بولسىمۇ موھتاجلىقتىن، خارلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى قىل. شۇنىڭدىلا ئۇلارنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشەلەيسەن، دېگەنىدى. بۇيۇك بۇغراخانلىق تەختىگە بەرقارار بولغىنىمدىن ببرى بۇ سۆزلەرنى ئېسىمدىن چىقارمىغان بولسامۇ، لېكىن بەزى ئىشلارنى تېخىچە ھەل قىلىپ بولالىغنىم يوق. ھېلىھەم بايلىق بىلەن نامراتلىق ئوتتۇرىسىدا پەرق چوڭ. ھۆكۈمدارلار بىلەن تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى يەنىلا ئوت بىلەن سۇدەك تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ئىشلارنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ، چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىمەن، دەپ زېمىنىمىز پاسىلداش، تىلىمىز بىر، ھالبۇكى دىنىمىز باشقا قوۋمدىكىلەرگە لەشكەر تارتسام قانداق بولۇر؟ تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر بۇ ئويۇمنى قوللارمۇ؟... بەلكىم ئۇلار مېنىڭ سۆزۈمنى يېرىماس ھەم يېرىشقىمۇ پېتىنالماس. ئەمما، ھازىر ئۆزىمىزنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان دەڭسەپ كۆرۈشۈم زۆرۈردۇر. قارار چىقىرىلىپ، ئىككى تەرەپكە قوشۇن تارتىدىغان ئىش بولسا غەلىبە قىلارمىزمۇ ياكى... ياق، مەغلۇپ بولمايمىز. بۇۋامۇ، دادامۇ، ھەتتا مەنمۇ نۇرغۇن قانلىق جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، كۆپ قېتىملاپ نۇسرەت قازانغانىدۇق. بىزنىڭ كۈچ ـ غەيرىتىمىز ھەرقانداق كۈچلۈك دۈشمەننى باش ئەگدۈرگەن، تېز پۈكتۈرگەن. ئەمما، ئالمادىس... بەزىدە ئاز كۈچ بىلەن كۆپ دۈشمەننى يوقاتقىلى بولسا، بەزىدە ئاجىز قوشۇنلارمۇ ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك قوشۇننى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىتىدىغان ئىشنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ. كىچىككىنە چۈمۈلە پىلنىڭ خارتۇمىغا كىرىۋالسا، پىلمۇ بۇنىڭغا ئامال قىلالماي قالىدۇ ئەمەسمۇ؟! ... داۋاملىق ياۋنى يېڭىمەن، مەغلۇپ قىلىمەن دېسەڭمۇ، بەزىدە ئويلىمىغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر تالاپەتكە دۇچار بولۇپ قالىدىغان ئىش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن... شۇڭا، لەشكەر تارتىش مەسلىسىدە ئېھتىياتچان بولۇشۇم،

ئاقىلانە قارار چىقىرىپ، ياۋ بىخەستە تۇرغان پۇرسەتتە يۇرىكىگە خەنجەر ئۇرۇشۇم كېرەك. خۇددى بوۋام بازىر ئارسلانخانىدەك، دادام سۇلتان ساتۇق ئابدۇلكەرىم بۇغراخاندەك »...

مۇسا بۇغراخان شىرەدىكى ھۆل - قۇرۇق مېۋىلەر يېنىدا تۇرغان كۈمۈش پىيالىنى ئېلىپ، سوۋۇپ قالغان چايىنى گۇپۇلدىتىپ ئىچىۋەتكەندىن كېيىن يەنە پەي ياستۇقىغا يۆلەندى - دە، خىيال قۇشىغا ئەگەشتى...

ساتۇق بۇغراخان بالاساغۇنىنى بويسۇندۇرۇپ، سىر، ئامۇ دەريالىرى ۋادىسىدىكى بىپايان زېمىننى قارام قىلىپ، كاشغەرگە قايتىپ كېلىپ، كۆپ ئۆتمەي تايانغۇ كېچىشىدىكىلەرنى، دىنىي ئۇستازى ئەبۇنەسىر سامانىينىڭ ئوغلى ئەبۇلپەتتاھ تۇمەنباشىنى ۋە ئوغلى بايتاش تېگىن[1]نى قاتناشتۇرۇپ جەددىي كېچەش چاقىردى.

كېچەشتە چىرايى جەددىي تۇس ئالغان ساتۇق بۇغراخان ئۆزىگە ئەجەبلىنىش، تەشۋىش، ئۇمىد بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغانلارنى كۆرمىگەندەك بىر نۇقتىغا تىكىلىپ خېلى ئوزاق ئولتۇرۇپ كەتتى. بىر چاغدا سۇباشى[2] چاغرى تېگىن قۇرۇق يۆتىلىپ قويغاندا، ئاندىن كۈلۈمسىرەپ قويۇپ ئېغىز ئاچتى:

— ئەپۇ قىلىشسىلا، تەخسىرلەر، خىيال بىلەن بولۇپ قاپتىمەن. كېلىدىغانلار كېلىپ بولدىمۇ؟

— كېلىپ بولدى، خان ئالىيلىرى، — دېدى ئىشىكئاغىسى دەرھاللا.

— خوش، — ساتۇق بۇغراخان ئۆسكىلەڭ كىرپىكلىرى ئاستىدىكى بۇركۇتنىڭكىدەك ئۆتكۇر كۆزلىرى بىلەن ھەممەيلەنگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، —

---

① بايتاش تېگىن — مۇسا بۇغرا قاراخانىڭ تۇركىي ئىسمى.

② سۇباشى — قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي سىستېمىسىدا «پۈتۈن قوشۇننىڭ قوماندانى، يەنى باش قوماندان» دېگەن مەنىدە كېلەتتى. (سۇباشى، سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قوشۇننىڭ قوماندانى» دېگەنلىكتۇر. رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 يىلى 3 - ئاي نەشرى، 419 - بەت).

ھەرقايسىلىرىنى چاقىرتىشىمدىكى مەقسەت پەقەت بىرلا، يەنى ئىدىقۇت خانلىقىغا قارشى بەشبالىق تەرەپكە لەشكەر تارتىش ئۈشىنى كېڭەش قىلىش. ھەممىگلارغا مەلۇمدۇركى، بۇيۇك بۇغرا-خانلىقىمىز ۋۇجۇدقا كەلگەندىن بېرى ئەل ـ رەئىيەتنىڭ تۈر-مۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن زېمىنداراللار ئىلكىدىكى يەرلەرنى يوق-سۇزلارغا، قۇللارغا بۆلۈپ بەردۇق، ھەق ـ ئادالەت ئورناتتۇق. ئاۋام جېنىنى جان ئېتەلمەيدىغان، يەر ئىگىلىرى ئۆزىگە تەۋە قۇللارنى خالىغانچە ساتىدىغان ئىشلارغا چەك قويدۇق. خانلىق مەدرىسەسى ـــ ساچىيە مەدرىسەسى قۇرۇلغاندىن كېيىن خانلىقىمىز ئۈچۈن داڭلىق ئۆلىما، مۇدەررىس، ھەكىم، مۇنەججىملەرنى يېتىشتۈ-رۇپ، ئاۋامنى نادانلىق، قاششاقلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا بە-ھىساب رول ئوينىدى. مانا ئەمدى ئىلىك ھاجىپىنىڭ تەشەببۇسى، تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ قارارى بويىچە يۇرت ـ يۇرتلاردا مەد-رىسەلەر ئېچىلىۋاتىدۇ. مانا مۇشۇنداق پۇرسەتتە سامانىيلار خا-نىدانلىقىغا قارشى ماۋەرائۇننەھىر رايونىغا لەشكەر تارتىپ، شاش، قوقەند، بالاساغۇن، ئامۇ دەرياسى، سىر دەرياسى ۋادىلىرى-نى پۈتۈنلەي ئۆز ئىلكىمىزگە ئېلىپ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەل-دۇق. ئەمما، يان قوشنىلىرىمىز ئىدىقۇت، ئۇدۇنلەر ھېلىھەم بۇت ـ ھەيكەللەرگە باش قويۇشۇپ يۇرۇشۇۋاتىدۇ. بىزنىڭ تىلىمىز بىر، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىز ئوخشاش، زېمىنلىرىمىز پاسىلداش بولغا-نى بىلەن ئۇلار ھېلىھەم ھەق دىن ئىسلامغا بەيئەت قىلغىنى يوق. يارەنلەر، بىز ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن-دىن بېرى، تېررىتورىيەمىزدىكى خەلقنىڭ بەزىلىرى چىن دىل-دىن ئىسلامغا بەيئەت قىلىپ، بەش ۋاخ نامازنى تەرك ئەتمەي، مۇسۇلمانچىلىق يولىنى تۇتقىنى بىلەن بەزى كىشىلەر قارىماققا ئىسلامنى قوبۇل قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇت ـ ھەيكەللىرىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل ۋاز كەچكىنى يوق. بىزگە يەت-كەن ئەڭ ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يارکەند، قاغىلىق، يېڭىسار تەرەپلەردىكى بەزى زېمىنداراللار يەرلىرىدىن ئايرىلىپ

قالغاندىن كېيىن نادان خەلقنى قايمۇقتۇرۇۋاتقانىمىش. ئۇلار تەپتارتماي: «بۇرۇنقى دىنىمىز ئۇنداق ئىدىيەيي، ھازىرقى دىنىمىز بۇنداقكەنەي...» دەپ ئاشكارا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ يۈرۈشكۇ-دەك، ھەتتا بەزى مەسچىتلەرنى كېچىسى نامەلۇم ئادەملەر چېقىۋېتىدىغان ئىشلارمۇ يۈز بېرىۋاتقانىمىش. ئەگەر مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئۆز ئىچىمىزدىكى بۇتپەرەسلەر بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ تەتۈر قۇيۇن پەيدا قىلسا، ئىدىقۇت، ئۇدۇن تەرەپتىكىلەر دەرھال ياردەمگە كېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، يىلان ئۇخلاپ ياتقان چېغىدا بېشىنى مىجىپ تاشلىماق كېرەكتۇر !

ساتۇق بۇغراخان ئۇزاق سۆزلەپ كەتكەچكىمۇ ئالدىدىكى قاشتاشتىن ياسالغان چىنىدىكى چايىنى بىر كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى. كېڭەش ئەھلى بىر - بىرىگە قارىشىپ قويغاندىن كېيىن، خانىمىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىگەندەك باشلىرىنى يېنىك لىڭشىتىشتى.

— ئارى، بەك بەلەن گەپ بولدى، — دېدى ئىلىك ھاجىپ دەرھاللا، — خۇددى ئالىملىرى ئېيتقاندەك ئىشلارنى مەنمۇ خېلى ئاڭلىدىم. يېزا - قىشلاقلاردا، تاغلىق رايونلاردا بەزىلەر ھېلىھەم ئەسلىي ئېتىقادى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىۋېتىپتۇ. ئۇلار بىزنى ئاسىي، مۇرتەت دەپ تىللارىمىش. راستىنى دېسەم، بەزى جايلاردىكى ئىشلار خان ئالىملىرىنىڭ دېگىنىدىنمۇ قورقۇنچلۇق، بۇتقا ئېتىقاد قىلغۇچىلار بىزنىڭ بەزى دىنداشلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىنى كۆيدۈرمەكتە، پاجىئەلىك ئۆلتۈرمەكتە. زىرائەتلىرىنى ۋەيران قىلماقتا، ئاۋامنىڭ تىرىكچىلىك يولىنى ئۇزۇپ، چىقىش يولى تاپالماي قالغانلارنى ئۆزىگە بېقىنىشقا مەجبۇر قىلىش غەرىزىدە ھېيلە ئىشلىتىپ، نەيرەڭ توگمىنىدە خوسۇمەت ئوگوتلىرىنى تارتماقتا. ئاڭلىسام يارىكەنە تەرەپتىكى بىر كاتتا زەردار بۇرۇن ئىستېلا قىلىچمىزدىن قورقۇپ ئىسلام دىنىمىزغا كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما ھازىر يەنىلا خۇپيانە ھالدا بۇتقا باش قويۇپ ياشاۋاتقۇدەك.

ئۇ خان ئالىيلىرىنىڭ زېمىندار، ئېكتالار قوللىرىدىكى ئارتۇق يەرلەرنى يەرسىز ئاۋامغا، قۇل ـ چۆرىلەرگە بۆلۈپ بېرىش توغرىسىدىكى پەرمانى جاكارلاتقاندىن كېيىن، ئىلگىدىكى بايلىقىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنىڭ قول ئاستىدىكى قۇللارغا ئۆتۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلىپ، باشقا زېمىندارلارنى قۇتراتىپ، ئىش بېجىرگۈچىلىرىمىزگە قارشى چىقىپتۇ، قان تۆكۈلۈش خەۋپى تۇغۇلغاندا، باشقىلارنىڭ سۇلھى ـ سالاسى بىلەن بېسىقىپتۇ. ئەمما، ھېلىقى زېمىندار ھېلىھەم بۇرۇنقى ھاكىمىيەتنى، دىنىنى ماختاپ ئۇچۇرۇپ: «بۇلارنىڭ ئۆمرى ئۇزاققا بارمايدۇ، پات ئارىدا ئۇدۇن خانى بۇياققا لەشكەر باشلاپ كېلىپ، بۇ ئاسىيلارنىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇيدۇ» دەپ ۋەز ئېيتىپ يۈرگۈدەك. خۇلاسە كالام، مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىمۇ خان ئالىيلىرىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسى بىلەن ئوخشاش. بىز خالىلىقىمىزنى مۇستەھكەملەيمىز، بۇ زېمىندا ئۇزاققىچە پۇت تىرەپ تۇرىمىز، دەيدىكەنمىز، قوۋمىمىزنىڭ، تىلىمىزنىڭ بىرلىكىنى ۋاقتىنچە بىر ياندا قويۇپ ئىدىقۇت ۋە ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتقىنىمىز جايىزدۇر.

ـــ ئارى، ئارى... مەنمۇ قوشۇلىمەن، ـــ دېدى سۇباشى چاغرى تېگىن ئورنىدىن سەل قوزغىلىپ قويۇپ، ـــ ئەلنى ئەمىن تاپتۇرىمىز دېسەك، ئەلۋەتتە شۇنداق قىلماقتىن باشقا ئامال يوقتۇر. پېقىرلىرى خانىنىڭ ئۇشبۇ ھەقتە يارلىق چۈشۈرۈشىنى سورايمەن.

ساتۇق بۇغراخان مەمنۇن بولغاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويغاندىن كېيىن، «ھە سىلەرمۇ گەپ قىلمامسىلەر؟» دېگەندەك باشقىلارغا قاراپ قويدى.

ـــ دانا پىكىر، ـــ دېدى ئەبۇلپەتتاھ بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ يارلىق چۈشۈرگەيلا، ئالىيلىرى، دىن ئەغيارلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئۇچۇن جان تەسەددۇق!

ـــ شۇنداق، خان ئاتا، جان تەسەددۇق! ـــ دېدى خان ئوغۇل

بايتاش تېگىنمۇ لىككىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ بۇ ئۇرۇشقا ھېلىمەم بەك كېچىكىپ كەتتۇق. ئەسلىي ماۋرائۇننەھىر تەرەپتىن قايتىپ كېلىپلا لەشكەر تارتقان بولساق، بۇ باش قېتىنچىلىقىنى ئاللىقاچان ھەل قىلىپ بولغان بولاتتۇق. خەيرىيەت، ھازىرمۇ تېخى ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكىنى يوق. شۇڭا، خان ئاتام قىلچە ئىككىلەنمەي يارلىق چۈشۈرگەي. پېقىرمۇ ئەبۇلپەتتاھ جانابلىرى بىلەن بىللە لەشكەر تارتىشقا تەييارمەن!

ساتۇق بۇغراخان خان ئوغۇلنىڭ ئىرادىسىدىن سۆيۈنگەندەك كۈلۈمسىرىدى ــ دە، ئۇن ــ تىنسىز ھالدا ئولتۇرغان ئوردا ئاغىچى[1]سى بىلەن ياساق ئۇلچىسى[2]غا قارىدى.

ــ بۇ... بۇ... تولىمۇ نازۇك مەسىلە، خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئاغىچى دەرھال ئېغىز ئېچىپ، ــ ئەلۋەتتە، ھازىرمۇ كېچىكمىگەندۇرمىز، لېكىن...

ــ ھەرقانداق گەپ بولسا ئوچۇق دەۋەرسىلە، ــ دېدى ساتۇق بۇغراخان ئۇنىڭ گېپىنى توختىتىۋالغىنىغا ھەيران بولۇپ، ــ بۇ كېچەش سورۇنى، ھەر كىم ئويلىغىنىنى مۇشۇنداق دەرقەمىتە ئولتۇرۇپ دېيىشمەك ياخشىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ئادەمنىڭ ئەقلى بىرچە، كۆپ ئادەمنىڭ ئەقلى كۆپچە بولىدۇ ئەمەسمۇ؟

ــ شۇ... بۇ... مەسلىھەتقۇ ئوبدان بولدى. ئەمما، يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان بۇخارا، سەمەرقەند، شاش، پەرغانە تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىپ، ئوردا ئاغىلىقىمۇ بوشاپ قالدى. گەرچە ئۇ تەرەپتىن زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەن بولساقمۇ، ئوردۇكەنت[3] تەۋەسىدە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى قىلىش، مەدرىسەنى كېڭەيتىش، يۇرت ــ يۇرتلاردا مەسچىتلەرنى سېلىش، نامرات تېرىنقچىلارغا ياردەم بېرىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن خەزىنىگە كىرگۈزۈلگەن ئاقچىلارمۇ چىقىمنى ئاران قامداۋاتىدۇ.

---

① ئاغىچى ــ مالىيە ۋەزىرى.

② ياساق ئۇلچىسى ــ تۆرلۈك سېلىق، باج، ئالۋانلارنى يىغىشقا مەسئۇل ۋەزىر.

③ ئوردۇكەنت ــ شۇ ۋاقىتتىكى ئاستانە (ھازىرقى خانئۆي خارابىسى ئورنىدا ئىدى).

شۇڭا، لەشكەر تارتىش توغرا كەلسە، لەشكەرلىرى تەمىناتىنى قىينىلىپ قالارمىكىن؟

ــ ئەھۋال ئۇنچىلىك ئېغىر ئەمەستۇ؟ ــ سورىدى ئىلىك ھاجىپ ئاغىچىنىڭ كۆزلىرىگە مىختەك تىكىلىپ، ــ يېقىندىن بۇيان قىلىنىۋاتقان قۇرۇلۇشلارغا باشقىلارمۇ يارەم قىلدىغۇ؟

ــ ئىلىك ھاجىپ جانابلىرى، ئۇلارنىڭ يارەم قىلغىنى پەقەت تامبالغا سالىدىغان ياماقچىلىكلا. قالغىنىنى يەنە شۇ ئوردا ئاغىلىقىدىن چىقىم قىلدۇق.

ــ بىزمۇ يىغىدىغان ئالۋان ـ ياساقلارنى كەم قويماي يىغىپ ئۆتكۈزدۇق، ــ دېدى ياساق ئۇلۇچىسى ئەمدى گەپ قىلمىسا بولمايدىغاندەك ھېس قىلىپ، ــ شۇنداقتىمۇ بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈش كىچىك ئىش ئەمەس. ئەگەر ئۇرۇشتا تېزلا غەلىبە قىلساقمۇ مەيلى، ئۇنداق بولماي ۋاقىت سوزۇلۇپ كېتىپ قالسا، ئۇ چاغدا لەشكەرلەرنىمۇ، ئاۋامنىمۇ قىينىاپ قويىدىغان ئىش چىقىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىشتا ھازىرچە ئالدىرىماي، تەييارلىقنى پۈختا قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇ تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىساق قانداق بولار؟

ــ ئاری، ئاری... دانا پىكىر، ئەلۋەتتە ئوبدانراق ئويلىشىپ بېقىش زۆرۈردۇر، ــ دېدى ئاغىچى ئۆزىگە بولۇشىدىغان ئادەم چىققىنىدىن جانلىنىپ، ــ ئەگەر پات يېقىندا لەشكەر تارتىمىز دېسەك، ئاۋامدىن يىغىدىغان ئالۋان ـ ياساقلارنى كۆپەيتىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىش خەلقنىڭ بىزگە بولغان ئەقىدىسى، ئىشەنچىنى تەۋرىتىپ قويۇشى مۇمكىن، ھەتتا مۇشۇ سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ ئۆزىمىزگە ــ خانلىقىمىزغا قارشى چىقمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ...

ــ بەس، جانابلىرى، ــ دېدى ئىلىك ھاجىپ زەردە بىلەن، ــ سىلىنىڭچە يەنە قاچانغىچە ساقلايمىز؟ بىز «مەكى ـ مەكى» دەپ ئولتۇرساق، رەقىبلىرىمىز جىم ياتارمۇ؟ خان ئالىيلىرى دېگەندەك ئالمادىس ئۆز ئىچىمىزدىكى رەقىبلىرىمىز بىلەن

ئۇلار بىرلىشىپ ئۇستىمىزگە يوپۇرۇلۇپ كەلسە، «بىز تەخىر قىلغاندەك، سىلەرمۇ بىر مەزگىل تەخىر قىلىپ تۇرۇڭلار. بىزنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقىمىز تېخى پۈتمىدى، دەيمىزمۇ؟...» ئەڭ ياخشىسى، سۇ كەلگۈچە تۇغان سېلىپ، يىلان تەييارلىقسىز تۇرغان پۇرسەتتە بېشىنى مىجىپ تاشلاش كېرەك. شۇندىلا ئۆز ئېلىمىزگە، دىنىمىزغا بولغان ساداقىتىمىزنى بىلدۈرگەن بولىمىز، جانابلىرى!

— بۇ دېمەككە ئوڭاي بولغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە تەس ئىش، ئىلىك هاجىپ جانابلىرى! — ئاغىچىمۇ بىردىنلا چىڭقالدى، — ئۇ تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىپ قويۇپ، كېيىن قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرالمىغاندەك ئىش بولۇپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق؟!

— بۇ تەرەپلەردىن غەم يېيىش هاجەتسىز، — دېدى بايتاش تېگىن ئاغىچىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا، — بىز ئۇ يەرگە يېتىپ يېگىلى بارمايمىز! بەلكى دىنىمىزنىڭ ئەغيارلىرىغا قىلىچ تەڭلەپ بارىمىز. نەچچە يىلدىن بۇيان ئىدىقۇت خانى بىلەن ئۇدۇن خانى سۆلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان لەشكەرلىرى ئۇچۇن بىھىساب لەشكىرىي تەمىنات تەييارلاپ كۈتۈۋاتىدۇ. ۋاقىتىدا بېرىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىۋالغىنىمىز تۇزۇك...

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ساتۇق بۇغراخان، ئىلىك هاجىپ، سۇباشى چاغرى تېگىن قاتارلىقلار كۈلۈمسىرەپ قويۇشتى. ئوردا ئاغىچى بىلەن ياساق ئۇلچىسى كۆز سوقۇشتۇردى - يۇ، بايتاش تېگىن بىلەن زاكونلىشىپ، خانىنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ باشلىرىنى تۆۋەن سالدى.

— ئۇندىقتا ئىدىقۇت، ئۇدۇن تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىش كېرەك، شۇندىقمۇ؟ — دېدى خان كېڭەش ئەھلىگە قاراپ.

— شۇنداق، خان ئالىيلىرى! يەنە كەينىگە سۈرىۋەرسەك بولماس، — دېدى ئىلىك هاجىپ دەرهال، — ئەمما، پېقىرنىڭ ئويىچە، هازىرچە ئىدىقۇتنى قويۇپ تۇرۇپ، ئۇدۇن زېمىنىغا ئاتلانماق زۆرۈردۇر. چۈنكى، ئۇدۇن زېمىنى خانلىقىمىزغا

يېقىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئۇلار بىلەن پۈت تېپىشىپ ئۆتۈۋاتقىنىمىزغا ئۇزاق زامانلار بولۇپ قالدى.

— ئارى، ھەق گەپ! بۇ ئىشنى شۇنداق قىلماق جايىزدۇر، ئالىيلىرى...

— مەنمۇ شۇنداق ئويدا...

— يارلىق چۈشۈرگەيلا، رەقىبلىرىمىز ئۈستىگە ئاتلىنايلى ! — دېدى بايتاش تېگىن سالام بېرىپ.

— مېنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسىلا، خان ئالىيلىرى، مەن دادام ئەبۇنەسىر سامانىينىڭ روھىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن بولسىمۇ بۇ قېتىملىق لەشكىرىي يۈرۈشكە قاتنىشاي، — دېدى ئەبۇلپەتتاھ خانغا ئۈمىد، ئىشەنچ بىلەن تىكىلىپ، — دادام ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەملىرىدە ئۇدۇن تەرەپتىكىلەرنىڭ ئىسلامغا مۇشەررەپ بولالمىغىنى ئۈچۈن ئۆكۈنىدىغانلىقىنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغانىدى. مانا ئەمدى ئۇنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشىدىغان پەيت كەپتۇ. مەنمۇ ئاتامنىڭ ئارزۇسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا ئاتلىناي، پەرمان بەرگەيلا!

— مەنمۇ ئاتلىناي، خان ئالىيلىرى، — دېدى سۈباشى چاغرى تېگىنمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، — سەمەرقەند تەرەپتىن قايتىپ كەلگەندىن بېرى بىكار يېتىپ ئاتلىرىمىزنىڭ تۈيىقى قىزىپ، لەشكەرلەرنىڭ قولى قىچىشىپ كەتتى. بۇ دورەم پۈخادىن چىققۇچە بىر ئېلىشىپ، ياۋنى يەر بىلەن يەكسان قىلايلى.

ساتۇق بۇغراخان ئىككىلىنىپ قالدى. ئۇ ماۋەرەئۇننەھىر رايونىغا قىلىنغان سەمەرقەند سەپىرىدىن كېيىن ئۇدۇن ۋە ئىدىقۇتقا يۈرۈش قىلىش ھەققىدە كۆپ باش قاتۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئاغىچى دېگەندەك ئاغىلىقنىڭ قۇرۇقدلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ بىر قارارغا كېلەلمىگەنىدى. بۈگۈنمۇ بۇ ئىش توغرۇلۇق ئوردا ئەركانلىرىنى مەسلىھەتكە چاقىرغىنى بىلەن كۆڭلىدە ئېنىق سان يوق ئىدى. ئەگەر كېڭەش ئەھلى بىلەن گەپ بىر يەردىن چىقىپ قالسا، تەييارلىقنى پۈختا قىلىپ، كېيىن

يىلى لەشكەر تارتىشنى نىيەت قىلغانىدى. بىراق، ئويلىمىغان يەردىن تېزلىكتە لەشكەر تارتىش ساداسى كۆتۈرۈلۈپ قالدى.

ساتۇق بۇغراخان بوي - بەستىگە ناھايىتى ياراشقان چار ساقاللىرىنى تاراپ قويغاچ ئىلىك ھاجىپقا قارىدى.

— ئەمدى ئىككىلەنمىگەيلا، ئالىيلىرى، بايىتاش تېگىننىڭ ئېيتقىنىمۇ ناھايىتى ئورۇنلۇقتۇر. ئىرادە كەمسىرىنى مەھكەم باغلىساق، كېچىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان ئۇلۇغ سۇ، ئاشقىلى بولمايدىغان داۋان يوقتۇر. ياۋ بىلەن ئېلىشقاندا يا ئۇلار يېڭىدۇ، يا بىز. شۇڭا، ئەمدى ئاق يەردە تۇگمەن تالىشىپ، تەگمىگەن تاياقنا ۋايجان دەپ ئولتۇرساق بولماس. ئۇرۇش دېگەننى چوقۇم يېڭىمەن، رەقىبىمنى يەر چىشلىتىمەن دېگەن نىيەتتە قىلغۇلۇق. ئالىمادىس كۈتۈلمىگەن ئەھۋال يۈز بېرىپ يا يېڭىلىدىغان، يا ئوزۇق - تۇلۇك، لەشكىرىي تەمىناتتىن قىينىلىدىغان ئىش بولۇپ قالسا، يەنە بار مەسلىھەت ئىش قىلمايمىزمۇ؟! ئارقىمىزدا تاغدەك يۆلەنچۈك بولىدىغان ئىمان - ئېتىقادى دۇرۇس تۇمەنلىگەن ئەل - رەئىيەت بار، شۇلارنىڭ ئۇمىدىنى ئاقلىشىمىز زۆرۇر! شۇڭا، ئەمدى ئىككىلىنىۋەرمەسلە...

— ئىلىك ئۇستاز راست ئېيتىدۇ، خان ئاتا. يارلىق چۈشۈرگەيلا!

— خان ئالىيلىرى، مەرھۇم ئاتامنىڭ ئارمىنىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئىجازەت بەرگەيلا!

— پەرمان چۈشۈرگەيلا، ئالىيلىرى...

ساتۇق بۇغراخان بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە قوللىرىدىن قاس چىقىرىپ قويدى. ئىلىك ھاجىپ، بايىتاش تېگىن، ئەبۇلپەتتاھ، سۇباشى چاغرى تېگىنلەر خانىنىڭ تېزرەك ئېغىز ئېچىشىنى كۈتۈپ ھەربىر ھەرىكىتىگە تىكىلىپ تۇراتتى. ئەمما، ساتۇق بۇغراخان ئۇلارنىڭ ئۇمىد، ئىلتىجا، تەقەززالىق، ھاياجاندىن نۇرلىنىپ كەتكەن كۆزلىرىنى كۆرمىگەندەك جىملا ئولتۇراتتى. شۇ تاپتا خانا ئىچى ئېغىر سۈكۈناتقا چۆمگەن بولۇپ، چۈن

ئۇچسىمۇ ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە ئىدى. ئاغىچى بىلەن ياساق ئۇلچىسىمۇ ساتۇق بۇغراخاندىن قانداق سادا چىقارىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدى. ئۇلار ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىشىپ ئولتۇراتتى. بىراق، خان خېلى ئۇزاققىچە ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئاخىر تاقەت قىلالمىغان بايتاش تېگىن ئېغىز ئاچتى:

— بىر قارارغا كەلگەيلا، خان ئاتا! بىز دۈچ كېلىۋاتقان ۋەزىيەتنى بايا ئۆزلىرى ناھايىتى ئوبدان چۈشەندۈرۈپ ئۆتتىلە. يەنە ئارىسالدى بولساق، يۈرتىمىزدىكى دىن ئەغيارلىرىدىن ھەم قارشى تەرەپتىن خاتىرجەم بولالماي، يېگىنىمىز ئوغا، ئىچكىنىمىز زەھەر بولۇپ، غەم ـ غۇسسە ئىچىدە قالىمىز. شۇڭا...

— خان ئوغۇل توغرا دەيدۇ، ئالىيلىرى...

— بايتاش تېگىننىڭ سۆزى ئورۇنلۇق...

ساتۇق بۇغراخان ئاخىر ئېغىز ئاچتى:

— خوش، راستلا ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتامدۇق؟

— تارتايلى، خان ئالىيلىرى! ... — ھەممەيلەن تەڭلا جاۋاب بەردى.

— ئۇنداقتا لەشكەرنى تارتىشقا كىم چىقىدۇ؟

— مەن، خان ئالىيلىرى، — دېدى تېخىچە ئۆرە تۇرغان سۇباشى چاغرى تېگىن ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ قويۇپ، — مەن دېگەن خانلىقىمىزنىڭ لەشكەرباشى، دىنىمىزنىڭ ئەغيارلىرىغا لەشكەر تارتىش مېنىڭ ۋەزىپەم...

— مەن باراي، خان ئاتا، — دېدى بايتاش تېگىنمۇ، — سىلى مېنى نەچچە ۋاقىتتىن بېرى «لەشكەرباي مەشىقنى چىڭ تۇت، ئوغلۇم، كۈنلەرنىڭ بىرسىدە ئەلنىڭ بېشىدا شۇملۇقنىڭ سايىسى ئەگىگۈدەك بولسا، لەشكەرلەر بىلەن يەزەك قوشۇن[1]غا باش بولىسەن» دېگەن ئەمەسمىدىلە؟ شۇڭا، مەن مەشىقنى چىڭ تۇتتۇم. ئەمدىلىكتە ياۋ بىلەن ئېلىشىدىغان، ئۆگەنگەنلىرىمنى

[1] يەزەك قوشۇن — ئالدىن يۈرەر قوشۇن.

ئىشلىتىدىغان ۋاقىتتا مېنى بىرياقتا قايرىپ قويمىغايلا!

— دادىسىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئارمىنىنى رويابقا چىقىرىش يىگىتىنىڭ بۇرچىدۇر، خان ئالىيلىرى! مەن باراي، ئۆلسەم شېھىت، قالسام غازى! ...

ئىلىك ھاجىپ ئىللىق كۈلۈمسىرىگەن ھالدا «قارىغاندا بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ» دېگەندەك ساتۇق بۇغراخانغا قارىدى. ساتۇق بۇغراخانمۇ ئىلىك ھاجىپنىڭ قارىشىدىن ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۈشىنىپ يەتتى — دە، سورىدى:

— ھەممىڭلار شۇنداق نىيەتتىمۇ؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى، پەرمان بەرگەيلا، — ئۇچەيلەن تەڭلا جاۋاب بەردى.

— ھەرقايسىڭلارغا باركاللا، — دېدى خان رازىمەنلىك بىلەن. ئاندىن سۇباشى چاغرى تېگىنگە قارىدى:

— سىلىنىڭ بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىشقا قانچىلىك ئىشەنچلىرى بار؟

— ئۇرۇش دېگەنگە ئالدىن بىرنەرسە دېمەك تەس، ئالىيلىرى. ئەمما، مەن ئۆزۈمنىڭ غەيرىتىگە، لەشكەرلىرىمنىڭ ھازىرقى لەشكىرىي ماھارىتىگە ئىشىنىمەن.

— دانا پىكىر، ھەقىقەتەن ئۇرۇش مەيدانىنى كۆرمەي تۇرۇپ بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ. خوش سېنىڭچۇ ئوغلۇم؟

— بىز ھازىرچە ياۋنىڭ ئەھۋالىنى تازا بىلىپ كەتمەيمىز. «ئۆلتۇرمەن دېسە قويمۇ تېپىرلايدۇ» دېگەندەك، ياۋ پۇتۇن كۈچى بىلەن قارشى چىقىشى مۇمكىن. ئەمما، بىزنىڭ لەشكەرلىرىمزمۇ ئوت دېڭىزىغا كىرىشكە، تىك قىيالاردىن سەكرەشكە ھەر ۋاقىت تەييار، خان ئاتا!

— ئېيتە، ئوغلۇم، بىر سەركەردىنىڭ مەسئۇلىيىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن؟ — دېدى ساتۇق بۇغراخان ئوغلىغا تىكىلىپ.

ـــ بىلىمەن، خان ئاتا. «لەشكەر بېشى ئۇچۇن بۇ بىرقانچە خىسلەت بولۇشى زۆرۇر، ئۇنىڭ بىلەن ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق، ئىش ـ ھەربىكەتلىرى توغرا بولىدۇ. بىرىنچىدىن، گەپ ـ سۆزلىرى چىن، ئىشەنچلىك بولۇشى كېرەك، ئۇلۇغ كىشى يالغانچى بولسا، ئاۋام ئىشەنمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، سېخىي بولۇشى، نەرسە ـ كېرەك ئېھسان بېرىشى لازىم. ئېلىشقا ئادەتلەنگەن كىشى بېخىلنىڭ يېنىغا توپلانمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، يۈرەكلىك، جەسۇر بولۇشى كېرەك. يۈرەكسىزلەر دۇشمەننى كۆرگەندە ئاغرىپ يېتىۋالىدۇ. تۆتىنچىسى شۇكى، ھېيلە بىلىدىغان بولۇشى كېرەك، ھېيلە بىلگەن كىشىگە ئارسلانمۇ باش ئېگىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، قوشۇن سەركەردىسى دۇشمەنگە قارشى يۈزلىنىدىكەن، ئۇيقۇدىن ۋاز كېچىپ، كېچە ـ كۈندۈز ئويغاق تۇرۇشى كېرەك. لەشكەرنىڭ كۆپ بولۇشى ھاجەت ئەمەس، خىل بولۇشى كېرەك، لەشكەر خىل بولغىنىدەك، قورالمۇ تولۇق بولۇشى كېرەك. ئۇرۇشنى ئوزارتسا، دۇشمەن ئەقىل تېپىۋالىدۇ، شۇڭا ئۇرۇشۇپ دۇشمەنگە نۆۋەت بەرمەسلىك لازىم. دۇشمەن بىر تارقىتىۋېتىلسە، قايتا توپلىنالمايدۇ، ئوتنى سۇ ئۆچۈرسە قايتا يانالمىغاندەك»①.

ـــ يەنىچۇ ئوغلۇم؟ ـــ ساتۇق بۇغراخان ئوغلىنىڭ جاۋابىغا مەستلىكى كېلىپ ھاياجانلانغاندەك ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى.

ـــ «سەركەردە يۈرەكلىك، ئەقىللىك، باتۇر ۋە قىزغىن بولۇشى كېرەك. جەڭ قىلغاندا ئارسلاندەك يۈرەكلىك، ئېلىشقاندا قاپلاندەك بىلەكلىك بولۇشى لازىم. يەنە دۇشمەنگە نىسبەتەن توڭگۇزدەك تەرسا، بۆرىدەك كۆچلۈك، ئېيىقتەك قايتماس، قوتازدەك ئاداۋەتخور، قىزىل تۈلكىدەك ھىيلىگەر، بۇغرا تۆگىدەك قىساسچى بولۇشى لازىم. ئۆزىنى سېغىزخاندىنمۇ

① يۈسۈپ خاس ھاجىب: «قۇتادغۇ بىلىك»، 2282 ـ، 2310 ـ، 2311 ـ، 2312 ـ، 2313 ـ، 1314 ـ بېيىتلار. مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىلى نەشر قىلغان نەسرىي يەشمىسىگە قارالسۇن.

هوشيار تۇتۇشى، قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنى كۆرۈشى لازىم. ئارسلاندەك يۈكسەك چىدام كۆرسىتىشى، تۇنلەرنى ھۇۋقۇشتەك ئۈيقۇسىز ئۆتكۈزۈشى كېرەك»①.

ــ يارايسەن، ئوغلۇم. سەركەردە بولغان ئادەم ئەلەم ماھارىتىدىلا كامىل بولۇپ قالماستىن، مانا مۇشۇنداق ھەر جەھەتتىن يېتىشكەن ئىستىبداد ئىگىسى بولۇشى كېرەك. شۇنىڭدىلا ئاز لەشكىرى كۈچ بىلەنمۇ كۆپ ياۋ ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، نۇسرەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىغىلى بولىدۇ. سەمىڭدە بولسۇن: «كۆپ قوشۇن تەلەپ قىلما، خىل لەشكەر تەلەپ قىل، لەشكەرنىڭ خىللانغان، قورالنىڭ تولۇق بولۇشىنى تەلەپ قىل. كۆپ لەشكەرگە قارىغاندا تەرتىپلىك ئاز لەشكەر ياخشىراق»②. يەنە بىرسى، جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە «تېگىن، ئالىپ، تۇڭا، ياغان، چاغرى، توغرۇل» نامىلىرى ھەدىيە قىلىنىشى، ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج خىراجىتى كۆتۈرۈۋېتىلىشى، ئۇلارنى ۋاقتىدا تارتۇقلاپ، لەشكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئۆستۈرۈلۈشى لازىم... ئېسىڭدە بولسۇن، كىم يارامليق ئىش قىلسا، شۇنى دەرھال مۇكاپاتلاش، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش كېرەك. كىمكى بىر ئەسىر تۇتۇپ كەلسە، تارتۇقلاش كېرەك. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇشال بولىدۇ. جەڭدە يارىلانغانلارنى بېقىپ داۋالىتىشىڭ، ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قۇتۇلدۇرۇپ قايتۇرۇۋېلىشىڭ، ئۆلگەنلەرنى قەدىرلەپ دەپنە قىلىشىڭ، بالىچاقىلىرى بولسا ئۇلارغا ھەققىنى بېرىشىڭ لازىمدۇر. باشقا لەشكەر بۇنى كۆرۈپ سۆيۈنىدۇ. جەڭ مەيدانىدا سەن ئۇچۇن جېنىنى پىدا قىلىدۇ، ئۇقتۇڭمۇ، ئوغلۇم؟

ــ ھەربىر سۆزلىرىنى قەلب دەپتىرىگە بىر ـ بىرلەپ

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، 2323 ـ، 2324 ـ، 2325 ـ 2326 ـ، 2327 ـ، 2331 ـ، 2332 ـ، 2366 ـ، 2382 ـ، 2396 ـ بېيىتلار. مىللەتلەر نەشرىياتى 1991ـ يىلى نەشر قىلغان نەسرىي يەشمىسىگە قارالسۇن.

② يۈسۈف خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 2339 ـ، 2340 ـ بېيىتلار. مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىلى نەشر قىلغان نەسرىي يەشمىسىگە قارالسۇن.

يېزىۋالدىم، خان ئاتا.

ـــ يارايسەن... ـــ ساتۇق بۇغراخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى ـ دە، ئەبۇلپەتتاھقا تىكىلىپ بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن سورىدى:

ـــ سىلىنىڭمۇ ئىشەنچلىرى چىڭ، تەييارلىقلىرى تولۇقمۇ؟

ـــ خان ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى ئورۇنلاش، دادامنىڭ روھىنى خۇشال قىلىش ئۈچۈن ئۆلسەم رازىمەن! ـــ دېدى ئەبۇلپەتتاھ كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا.

ساتۇق بۇغراخان ئادەتتىكى چاغلاردا ئەبۇلپەتتاھقا ئامراق ئىدى. چۈنكى، ئۇ خانىنىڭ دىنىي ئۇستازى ئەبۇنەسىر سامانىينىڭ ئوغلى ئىدى، يەنە بىر جەھەتتىن، مەيلى ئۇرۇشلاردا، مەيلى ئوردا ئىشلىرىدا بولسۇن، خانىنىڭ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولاتتى. مەرھۇم ئەبۇنەسىر سامانىي ھايات چېغىدا ساتۇق بۇغراخانىنىڭ دىلىغا ئىمان نۇرىنى چېچىپ، ھىدايەت يولىغا باشلىغانىدى. راست، ئۇ چاغدا يالغۇز ساتۇق بۇغراخانلا ئەمەس، ئۇنىڭ دوست ـ بۇرادەرلىرىمۇ ئاشۇ ئۇستازدىن بىلىم ئالغانىدى. مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بىلگە كۆل قادىرخان بالاساغۇن شەھىرىدىكى قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى بازىر تېگىنگە «ئارسلانخان» دېگەن نامنى بېرىپ، بالاساغۇن شەھىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تاپشۇرغانىدى. كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق تېگىنگە ئەسلىدىكى «قادىرخان» دېگەن نامنىڭ ئۇستىگە ياغما ئۇرۇقىنىڭ شەرەپ نامى بولغان «بۇغرا» دېگەن نامنى بېرىپ، تالاس شەھىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ۋاپات بولدى. دەسلەپتە ئوغۇلچاق قادىرخان بازىر ئارسلانخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. كېيىن سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئىسمايىل بىننى ئەھمەد چوڭ قوشۇن بىلەن تالاس شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئوغۇلچاق قادىرخانىنىڭ خانىشى ۋە ئون بەش مىڭ ئادىمىنى تۇتقۇن

قىلغاندا كاشغەرگە قېچىپ كەلدى. كېيىن بازىر ئارسلانخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ يېشىغا يەتمىگەن كىچىك ئوغلى ساتۇق تېگىن تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخانىنىڭ تەربىيەسىگە ئۆتتى. بازىر ئارسلانخان «ئارسلانخان» دېگەن نامنى بىكار قىلىپ «بۇغراخان» دېگەن نام بىلەن قاراخانىيلار تەختىدە ئولتۇردى، ئاكىسى بازىر ئارسلانخانىنىڭ ئايالىغا ئۆيلىنىپ، ھەقىقىي تەخت ۋارىسى ساتۇق تېگىننى ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئوغلىغا تاپشۇرماقچى بولدى. ساتۇق تېگىن ئەنە شۇ كۈنلەردە ئاتۇشقا كېلىپ پاناھلىنىۋاتقان ئەبۇنەسىر سامانىي بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ـ دە، ئابدۇلكەرىم دېگەن نامنى قوللاندى. شۇ چاغدا ساتۇق بۇغراخانىنىڭ تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان تەختىنى ئوغلىغا ئۆتۈنۈپ بېرىش نىيىتىدە بولۇۋاتقاچقا، ساتۇق تېگىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ قاتتىق تېرىكىپ، مۇشۇ پۇرسەتتە ئاكىسىنىڭ يېگانە ۋارىسىنى كۆزدىن يوقىتىپ، كۆڭلىنى ئەمىن تاپتۇرۇش مەقسىتىدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. ئەمما، مەرھۇم بازىر ئارسلانخانىنىڭ بۇرۇنقى خوتۇنى، ھازىر ئوغۇلچاق قادىرخانىنىڭ نىكاھىدا تۇرۇۋاتقان خانىش يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇپ يۇرۇپ ئوغلىنى ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالدى. ئەنە شۇ چاغدا ئەبۇنەسىر سامانىي ساتۇق تېگىنگە يول ۋە ئەقىل كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ قاراخانىيلار سەلتەنىتە تەختىدە بەرقارار بولۇشىغا كۆپ كۈچ چىقاردى. ئەبۇلپەتتاھ بولسا ئەنە شۇ دىنىي ئۇستازىنىڭ ئوغلى. ھازىر ئۇمۇ لەشكەر تارتىپ، دادىسىنىڭ ئارزۇسىنى رويابقا چىقىرىش ئۈچۈن يارلىق تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئەگەر خان قوشۇلمىسا، كۆڭلى يېرىم بولۇشى تۇرغانلا گەپ. شۇ تاپتا ئۇ خانلىقنىڭ دىنىي ئۆلىماسى ئەبۇنەسىر سامانىينىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ لەشكەر تارتىشنى تەلەپ قىلماقتا. بايتاش تېگىننىڭ تەلىپىمۇ كۈچلۈك. ئادەتتە كۈنلىرىنى خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە چېرىكچىلىك مەشقى

قىلىش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ يىگىتنىڭمۇ جەڭگە كەلگەندە خېلى كارامىتى بار. ئۇ دادىسى بىلەن سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلغاندا ئۆزىنى ئوبدانلا كۆرسەتسەپ، كەلگۈسىدە خانلىقنىڭ يارامليق ئىزباسارى بولالايدىغانلىقىنى نامايان قىلدى. ئەمما، ئۇ يەنىلا ياش. بەزىدە ھېسسىياتىغا بېرىلىپ ئىش كۆرۈپ، قوشۇننى تالاپەتكە ئۇچرىتىپ قويۇشى مۇمكىن. سۈباشى چاغرى تېگىننىڭ قوشۇن باشلاپ، لەشكەر تارتىشىنى تەلەپ قىلىۋاتقىنىغا خېلى ئوزاق بولدى. ئۇنىڭمۇ لەشكىرىي بىلىمى خېلى مول، بۇ ئىشقا تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ. بىراق، خان ئوغۇل بىلەن ئەبۇلپەتتاھنىڭ تەلىپىنىمۇ ئويلىشىپ كۆرۈش زۆرۈر. ئۇلارمۇ جەڭگە قاتنىشىشى، چېنىقىشى كېرەك. شۇنىڭدىلا كېيىنكى كۇنلەردە تاسادىپىي يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ ئالدىنى ئۇنۇملۇك ئالالايدىغان، ئەلنى خاتىرجەم كۇنگە ئېرىشتۈرەلەيدىغان قابىلىيەتنى يېتىلدۈرەلەيدۇ.

ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بۇنداق ئىشلاردا تېزلا ھۆكۈم چىقىرىدىغان بۇغراخاننىڭ بۇگۈن نېمىشقىدۇر خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ كېتىشى ئىلىك ھاجىپنى تەئەججۇپلەندۈرۈپ قويغانىدى، شۇڭا ئۇ قۇرۇق يۆتىلىپ قويدى ـ دە، پەس، ئەمما ۋەزمىن ئاھاڭدا ئېغىز ئاچتى:

ـــ ئەمدى يەنە ئىككىلىنىشنىڭ ئورنى قالمىدى، خان ئالىيلىرى، مانا ئالدىلىرىدا تاغنى تالقان قىلالايدىغان، بىر ئۆزى نۇرغۇن لەشكەرنى تىرىپىرەن قىلىۋېتەلەيدىغان باتۇرلىرىمىز ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ يارەنلىرىمۇ ئوبدان لەشكىرىي مەشقى كۆرگەن، خانلىقىمىز ۋە ئۆزلىرى ئۈچۈن جېنىنى تەسەددۇق قىلىشتىن يانمايدىغان باتۇرلار. شۇڭا، ياۋ سوت ئۇيقۇدا ياتقان چاغدا باسقۇن قىلىپ بارساق، نۇسرەت تۇغى بىزگە مەنسۇپ بولغۇسىدۇر.

ساتۇق بۇغراخان ئىلىك ھاجىپنىڭ گېپى بىلەن بىر قارارغا كەلگەندەك كەسكىن ئاھاڭدا ئېغىز ئاچتى:

— هوششەرە، هەرقايسىڭلار شۇنداق دېگەن يەردە بۇ يۇرۇشنى يەنە كەينىگە سۈرۈشنىڭ هاجىتى يوقتۇر! بۇ قېتىمقى لەشكىرىي سەپەرگە ئەبۇلپەتتاھ قوماندانلىق قىلغاي! سۈباشى چاغرى تېگىن بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن هەمدەمدە بولغاي. سەپەر ئالدىمىزدىكى پەسىلنىڭ قۇتلۇق كۈنلىرىنىڭ بىرسىدە باشلانغۇسى! ئېنىق ۋاقتىنى ئايرىم كېڭەشكەيمىز!...

— مەنچۇ خان ئاتا؟ مەن بارمامدىمەن؟ — دېدى بايتاش تېگىن جىددىيلىشىپ.

— ئەگەر بۇ قېتىملىق لەشكىرىي يۈرۈشكە قاتناشساڭ، — ساتۇق بۇغراخان ئوغلىغا خېلى ئۇزاق قاراپ تۇرغاندىن كېيىن سورىدى، — ئەبۇلپەتتاھنىڭ قوماندانلىقىغا شەرتسىز بويسۇنۇشۇڭ كېرەك!

— بۇ تەرىپىدىن خاتىرجەم بولسىلا، خان ئاتا. مەن لەشكىرىي ئىلىمدە «لەشكەر بولغۇچى مەيلى قانداق كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قوماندان بۇيرۇق بەرسە قوزغىلىشى، بۇيرۇق بەرمىسە پەيت كۈتۈشى، باشتىن - ئاخىر قوشۇنىڭ ئىنتىزامىغا بويسۇنۇشى كېرەك» دېگەن قائىدىنى ئوبدان ئۆگەنگەن. شۇڭا، ئەبۇلپەتتاھ ئاكامنىڭ بۇيرۇقىنى شەرتسىز ئورۇنلايمەن.

— ياخشى، ئۇنداقتا ئېسىڭدە بولسۇن: ئەگەر لەشكىرىي سەپەر جەريانىدا ئۆزۈڭنىڭ خان ئوغۇل ئىكەنلىكىڭنى پەش قىلىپ، بۇيرۇقتا بويۇنتاۋلىق قىلساڭ، لەشكىرىي ياساق بويىچە جازاغا تارتىلىسەن.

— ئىلەل①، خان ئاتا، پەرمانلىرىنى ئېسىمدە چىڭ تۇتىمەن، — دېدى خۇشال بولغان بايتاش تېگىن لەشكىرىي سالام بېرىپ.

— كېڭەش مۇشۇ يەردە تامام. هەرقايسىڭلار تېزدىن تەييارلىقلارنى تۈگىتىپ، بەلگىلەنگەن قەرەلدە يولغا چىقىشقا تەييار تۇرۇڭلار. ئەمما، شۇنىسى يادىڭلاردا بولسۇنكى، لەشكىرىي

① ئىلەل — خانلارنىڭ سۆزىگە جاۋاب بەرگەندە دېيىلىدىغان سۆز، «خوش»، «خوپ»، «لەببەي» دېگەن مەنىدە.

مەخپىيەتلىك زىنھار ئاشكارلىنىپ قالمىسۇن!

ــ ئىلھام، خان ئالىيلىرى، ــ سۈباشى چاغرى تېگىن، ئەبۇلپەتتاھ، بايتاش تېگىنلەر تەڭلا لەشكىرىي سالام بەجا كەلتۈردى.

بۇ قېتىمقى كېڭەش ئۆز پېتىلا قالدى. سەپەر ۋاقتى يېقىنلاشقاندا ساتۇق بۇغراخان بىتاپ بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلاپ ئوزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتىش ئىشىمۇ كەينىگە سۈرۈلۈپ كەتتى.

ــ ئەھۋاللىرى قانداقراق، خان ئاتا؟ ــ دېدى دادىسىنى يوقلاپ كىرگەن بايتاش تېگىن. ئۇنىڭ ئاۋازى بوغۇلۇپ قالغاندەك تىترەپ چىقتى. چۈنكى، ئۇ دادىسىنىڭ تاتىرىپ كەتكەن جۈدەڭگۈ چىرايىغا، ھارغىنلىق، ماغدۇرسىزلىقتىن ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىگە، كۆز جىيەكلىرى ئەتراپىدىكى كۆرۈنەرلىك كۆپەيگەن قورۇقلارغا قاراپ كۆڭلى يېرىم بولغانىدى.

ساتۇق بۇغراخان سەل ئۆرە بولدى. خانىش دەرھال پەي ياستۇقلارنى ئوڭشاپ، خانىنى ئاستا يۆلەپ ئولتۇرغۇزدى. ئۇ يېنىدا ئولتۇرغان ئوغلىغا قاراپ كۆلۈمسىرىدى:

ــ ئاللاغا مىڭ قەتلە شۈكۈر، ھەرھالدا ياخشى. تېنىمدە چوڭ كېسەل يوق ئوخشايدۇ. شۇغىنىسى پۇت ـ قولۇمدا ماغدۇر يوق... ــ ساتۇق بۇغراخان سەل تۇرۇۋالدى ـ دە، چوڭقۇر نەپەس ئېلىۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ ئادەم قېرىغاندا پات ـ پات بىتاپ بولۇپ قالىدىكەن. ئوتاچىلار كۈندە دېگۈدەك تومۇرۇمنى تۇتۇپ، شەربەت قاينىتىپ، خەستە كۆڭلۈمنى ئاۋۇندۇرۇۋاتىدۇ. ئۆزۈمۇ تېنىمنىڭ كۈنسېرى كۈچلىنىۋاتقانلىقىنى سېزىپ تۇرۇۋاتىمەن. ئاللا خالىسا، ئۇزاققا قالماي ئورنۇمدىن تۇرۇپ، سەن بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىمەن تېخى...

ساتۇق بۇغراخان مەجبۇرىي كۈلۈمەكچى بولدى. ئەمما، تۇيۇقسىز كەلگەن يۆتەل بىلەن تەڭ چىرايى بىردىنلا قارىداپ

كەتتى. خانىش تېزلىكتە خانىنىڭ گەجگىسىگە بوش - بوش شاپىلاقلاپ قويدى.

— بىردەم يېتىپ ئارام ئېلىڭ، خان ئاتا، — دېدى بايىتاش تېگىن دادىسىنىڭ مۇرىسىدىن تۇتۇپ يېتىشىغا ياردەملەشكەچ.

— ياق، سېنى كۆرۈپ ئوڭۇشلۇپ قالدىم، — دېدى ساتۇق بۇغراخان ھاسىراپ تۇرۇپ، — مەن چوقۇم ياخشى بولۇپ كېتىمەن.

دادىسىنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن كۆڭلى يېرىم بولغان بايىتاش تېگىنىنىڭ كۆزىگە لۆممىدە ياش كەلدى. لېكىن، بىلىندۇرمەستىن يېشىنى سۈرتۈۋالدى. خانىش خانىنىڭ پۇتلىرىنى خۇددى قولدىن چۈشۈپ كەتسىلا سۈنۈپ كېتىدىغان ئەتىۋارلىق چىنە بۇيۇمدەك ئاۋايلاپ تۇتۇشقا باشلىدى. بايىتاش تېگىنمۇ دادىسىنىڭ جانسىز، ئورۇق قوللىرىنى ئاستا سىلاشقا باشلىدى. ھۇجرا ئىچى ئېغىر سۈكۈناتقا چۆمدى. شۇ تاپتا خانىنىڭ ئېغىر نەپەس ئېلىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھۇجرا چۈنىنىڭ ئاۋازىمۇ ئاڭلانغۇدەك جىمجىت ئىدى. بىر چاغدا كۆزلىرىنى يۇمۇپ ياتقان خانىنىڭ مىسكىن ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ساڭا بىر مەسلىھەتىم بار، ئوغلۇم... — خان نېمىشقىدۇر گېپىنى توختىتىۋالدى - دە، كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن ئوغلىغا تىكىلدى، — ئەھۋالىم ئۆزۈمگە ئايان. قوغۇن پىشسا ساپىقىدا تۇرمايدۇ. شۇڭا، كۆزۈمنىڭ ئوچۇقىدا ساڭا تېگىشلىك ئامانەتنى تاپشۇرۇپ بېرەي دەپ ئويلاۋاتىمەن. سەن ئەمدى ئەلگە پاسىبان بولۇپ...

— بولدى، ئەمدى سۆزلىمەسىلە، ئاتا... — دېدى كۆز ياشلىرىنى توختىتالماي قالغان بايىتاش تېگىن ئالدىراپ، — سىلى ئەل - ئاۋامنىڭ ۋە مېنىڭ نەزىرىمدە مەڭگۈ قابىل خان. تەخت ئۆزلىرىنىڭ... بۇ تەختتە تېخى يەنە نەچچە يىللاپ ئولتۇرىدىلا...

ـــ ياق، ئوغلۇم، ياق... كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. مەن دادامدىن بىر قەرنە ئۇزاقراق ياشىدىم. شۇنىڭغىمۇ ئاللاغا مىڭ قەتلە ھەمدۇسانا ئوقۇيمەن. تەختنى قولۇڭغا ئال، ئوغلۇم...

ـــ ئۇنداق دېمىسىلە، خان ئاتا. تەخت مەڭگۇ سىلىنىڭ... ـــ بايىتاش تېگىن ئاخىر ئۆزىنى قويۇۋېتىپ ئۇن سېلىپ يىغلۇۋەتتى. تارام ـ تارام ياشلىرىنى چىرايلىق گۈللەر نەقىشلەنگەن يىپەك قول ياغلىقىنىڭ بۇرجىكى بىلەن ئېرتىپ ئولتۇرغان خانىشمۇ بۇقۇلداشقا باشلىدى.

ـــ بەس... ـــ دېدى خان سەل تۇتۇلغان ھالدا. شۇ ھامان خانىش يىغىسىنى ئىچىگە يۇتتى. بايىتاش تېگىن ئېغىر ـ ئېغىر خورسىنىپ جىم بولدى.

ـــ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقىنىڭ كۆڭلۈمگە ئايان، ئوغلۇم. لېكىن، ھاياتلىق قانۇنىيىتىگە ھېچكىم قارشى چىقالمايدۇ. بۇرۇنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر باسىدۇ...

ـــ ياق، خان ئاتا، بۇ گەپنى دېيىشمەيلى...

ـــ ئەمدى تالاشماڭلار، ـــ دېدى خانىش يىغا ئارىلاش، ـــ بۇ گەپنى دېيىشمەيلى، ھەممە گەپ مۇشۇ يەردىلا قالسۇن...

بايىتاش تېگىن ئانىسىنىڭ سۆزىگە قوشۇلغاندەك بېشىنى لىڭشىتتى ـ دە، كۈلۈمسىرىدى. بىراق، ساتۇق بۇغراخان خۇددى كىچىك بالىدەك بىردىنلا ئۆمچەيدى. ئۇنىڭ كۆز جىيەكلىرىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ، ساقاللىرى ئارىسىغا سىڭىپ كەتتى.

كۈنلەر بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتىۋەردى. ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە ياز كېتىپ، كۈز كەلدى. خان يەنىلا ئورنىدىن تۇرۇپ كېتەلمىدى. ئۇ كۈنسېرى ئاجىزلاپ كېتىۋاتاتتى. گەرچە ئوغلىنى رەسمىي تەختكە ئولتۇرۇشقا كۆندۈرەلمىگەن بولسىمۇ، باشقىلارنىڭ ئۆزىنى ئاۋارە قىلىپ خاتىرجەم ئارام ئالغىلى قويمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئوردا ئىشلىرىنى بايىتاش تېگىنگە تاپشۇرغانىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ مەيلى نېمىلا ئىش بولسۇن،

ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن بىر ياقلىق قىلاتتى.

يېڭى بىر باھارنىڭ شەپىسى كېلىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرسىدە ساتۇق بۇغراخان ۋاقىتسىز كۆز يۇمدى. بايتاش تېگىن مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەن ئاتىسىنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى ئېتىپ، ھۆڭرەپ يىغلىدى، خانىشمۇ پىغان كۆتۈردى. ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوردىسىغا كىرىپ ـ چىقىۋاتقانلار كۆپ ئىدى، تولۇق لەشكەرچە كىيىنگەن نۆكەرلەر ماڭدامدا بىردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلار ياراغلىرىنى چىڭ سىقىملاپ، ھەربىر كىشىگە شۇبھە بىلەن قارىشاتتى. بۇ خەۋەر ئوردىدىن ئۇچۇپ چىقىپ پۈتۈن ئوردۇكەنتكە پۇر كەتكەچكە، ئوردا قوۋۇقىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ سەينا يىراق ـ يېقىندىن كەلگەن ئاۋام بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ئۇلار ئاللىقانداق تەقەززالىق، تەشۋىش ئىچىدە بىرەر يۇزدەك لەشكەر ساقلاۋاتقان قوۋۇق تەرەپكە سۇرۇلەتتى ـ يۇ، ئەمما لەشكەرلەرنىڭ ئىتتىرىپ، قوللىرىدىكى ياراغلىرىنى تەڭلىشى بىلەن كەينىگە يانىتتى. ناگان ـ ناگاندا ئوردا ئىچىدىن ئاڭلانغان يىغا ـ زار ئوردا سىرتىدىكىلەرنىڭ يۈرىكىنى ئېزىپ، ئۇلارنى ئىزتىراپلىق تۇيغۇلارغا سالاتتى. ئوردا ئىچىدە خان جەمەتىدىكىلەر، ئوردا ئەركانلىرى يىغىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇشقا ئازلا قالغانىدى.

ـــ سەۋر قىلسىلا، بەندىدە قازاغا رىزا بولماي ئامال يوق، ـــ دېدى ئىلىك ھاجىپ ناھايىتى قايغۇلۇق ئاھاڭدا بايتاش تېگىنگە، ـــ مۇسىبەت ئەھلى سەۋر قىلمىسا ياخشى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە باقىيغا رىھلەت قىلغۇچىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بەك قاتتىق يىغا ـ زار قىلسا، مەيىتىنىڭ روھى قورۇنۇپ قالىدۇ. شۇڭا، ئەمدى ئۆزىمىزنى بېسىۋېلىپ، مەرھۇم خانىمىزنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلماق جايىزدۇر.

ئەتىسى سەھەردە خانلىق مەدرىسىنىڭ يان تەرىپىدىكى كاتتا

جامه ساتۇق بۇغراخانىڭ مېيىت نامىزىغا كەلگەن ئادەملەر بىلەن لىق تولدى. نامىاز چۈشۈرۈلۈپ دۇئا قىلىنغاندىن كېيىن، قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى پۈتۈن ئالەمگە تونۇتقان مەشھۇر ئىنسانىڭ جىنازىسى ئادەملەر دېڭىزى ئوستىدە جەۋلان قىلدى. سەپنىڭ ئەڭ ئالدىدا بايتاش تېگىن بىلەن سۇلايمان تېگىن، ئۇنىڭ كەينىدىن ئەبۇلپەتتاھ بىلەن چاغرى تېگىن ۋە باشقا ئوردا ئەركانلىرى، لەشكەرلەر، شەھەر پۇقرالىرى ئەگەشتى. ئۇلار ئوردۇكەنت قوۋۇقىدىن چىقىپ ئۇدۇل ئاتۇش تەرەپكە قاراپ يول ئالدى. ساتۇق بۇغراخانىڭ جەسىتى ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئاتۇش مەشھەتتىكى خان ئاتىسىنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلىندى.

ساتۇق بۇغراخان يەرلىكىگە قويۇلۇپ بولغاندا، كۇن نامازدىگەردىن ئاشقاندى. بايتاش تېگىن يەردىن بىرنەچچە غېرىچلا ئېگىز كۆتۇرۈلگەن قەبرىگە قاراپ قېتىپ قالغاندەك ئولتۇراتتى. بىر چاغدا قىرائەت ئاۋازى ئاڭلىنىپ، گۇدۇڭ ـ گۇدۇڭ ئاۋازلارمۇ جىمىپ قالدى. قىرائەت قىلغۇچى يېقىملىق ئاۋازى بىلەن قۇرئان سۇرىلىرىنى شۇنچىلىك غېرىب ئوقۇدىكى، يۇكۇنگەن پېتى بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغانلارنىڭ يۇرىكى مومدەك ئېرىپ كېتىشتى. بايتاش تېگىن بولسا ئۇنسىز ياش تۆكۈۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا دادىسىنىڭ مېھرىبان سىيماسى، بەرگەن تەلىملىرى بىر ـ بىرلەپ زاھىر بولماقتا ئىدى. شۇنداقتىمۇ، قىرائەتنى بۇزۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن لەۋلىرىنى چىڭ چىشلەپ، دەۋرەپ كەلگەن يىغىسىنى بېسىپ ئولتۇراتتى. ناھايەت، قىرائەت ئاخىرلىشىپ، دۇئاغا قول كۆتۇرۇلدى. بايتاش تېگىن ئورنىدىن تۇرۇپ، قەبرە يېنىغا كېلىپ خېلى ئوزاق سۇكۇتتە تۇردى، ئاندىن بالاساغۇندا قازا قىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاتىسى جەسىتىنى يۆتكەپ كېلىپ مۇشۇ يەرگە دەپنە

قىلغان بوۋىسى بازىر ئارسىلانخانىنىڭ ۋە خانىش مەسۇم①نىڭ قەبرىلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ دۇئا قىلدى. يەنە ئەبۇنەسىر سامانىيىنىڭ قەبرىسى ئالدىدىمۇ قوللىرىنى جۇپلەپ ئېگىز كۆتۈردى.

— ئەمدى ئوردۇكەنتكە قايتايلى، — دېدى ئەبۇلپەتتاھ بايتاش تېگىنىگە پەس ئاۋازدا، — ئۇ يەردە قىلىدىغان نۇرغۇن ئىشلار سىلىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

ئۇلار مازارنىڭ سىرتىدا خاس نۆكەرلەر تۇتۇپ تۇرۇشقان ئاتلارغا مىنىپ ئوردۇكەنتكە قاراپ مېڭىشتى.

ئەتىسى ئوردا ئېچى ناھايىتى سۇرلۇك تۇسكە كىرگەنىدى. تولۇق قوراللانغان نۆكەرلەر بىر نۇقتىغا تىكىلگەن ھالدا قەدەمدە بىر قاتۇرۇپ قويغان ھەيكەلدەك تىك تۇراتتى. ئادەتتە تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغان خاس دۇئانمۇ بۇگۈن باشقىچە سۇرلۇك كۆرۈنەتتى. سارايى ئېچىدە بىلىگ تايانغۇ②، ساتىغچىلار ئۇلچىسى، ئىگدىشچىلار ئۇلچىسى③، تارىغچىلار ئۇلچىسى، ئېكتالار④، ئوتاچىلار ئۇلچىسى⑤، ياساق ئۇلچىسى، داستىرخانبېگى، كېچەشبېگى، سۇباشلىرى مەرتىۋىلىرى بويىچە سەپ تۇزۇپ، قول باغلاپ، باشلىرىنى تۆۋەن سالغىنىچە ئۆرە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ چىرايلىرى ناھايىتى قايغۇلۇق بولۇپ، ھېلىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئەمما، شۇ تاپتا بەزىلەرنىڭ يۈرىكى پوك ـ پوك بولۇپ، ئاللىقانداق بىئاراملىق، تەشۋىش ئىچىدە ئوردىدىكى توققۇز پايىلىك پەلەمپەي بىلەن چىققىلى بولىدىغان، چەت ـ چۆرىلىرىگە ئالتۇندىن ھەل بېرىلىپ، قىممەت باھالىق ھېقىق، ئالماس، ياقۇت بۇيۇملاردىن كۆز قويۇلغاچقا، يالت ـ يۇلت نۇر چاچىدىغان تەخت ئۇستىدە

① خانىش مەسۇم — سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئانىسى.
② بىلىگ تايانغۇ — ئاقارتىش ۋەزىرى.
③ ئىگدىشچىلار ئۇلچىسى — چارۋا ئىشلىرى ۋەزىرى.
④ ئېكتالار — يەر ئىگىلىرى.
⑤ ئوتاچىلار ئۇلچىسى — سەھىيە ۋەزىرى.

ئولتۇرغان چىرايى سولغۇن بايتاش تېگىنگە يەر تېگىدىن قاراپ قويۇشاتتى. ئۇلار خان ئوغۇلىنىڭ تۇنۇگۈن دادىسىنىڭ تۇيراق بېشىدىن يېنىپ، ئۇدۇللا ئوردىغا قايتىپ كېلىپ دادىسى ھايات چېغىدا ئەل ئىشلىرىنى كېڭەش قىلىدىغان تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەردىن باشقا، يەنە چاغرى تېگىن، ئەبۇلپەتتاھلارنى قاتناشتۇرۇپ، كېچىلەپ كېڭەش قىلغانلىقىدىن ئاللىبۇرۇن خەۋەردار بولۇشقاچقا، ئوردىدىكى مەرتىۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىش ۋەھىمىسى قەلبىنى چۇلغىۋالغانىدى. شۇ تاپتا دۇئان ئىچى ئىنتايىن سۈرلۈك بولۇپ، ھېچكىم ئۇنلۇكرەك نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالمايۋاتاتتى.

بىر چاغدا ئىشكىئاغىسى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن بايتاش تېگىنگە يېقىنلاشتى ـ دە، پەس ئاۋازدا پىچىرلىدى:

ـــ ئوردا ئەركانلىرى كېلىپ بولدى. خان ئوغۇل، ئەمدى باشلىساق بولامدىكىن.

بايتاش تېگىن مەيۈس كۆزلىرىنى دۇئاندىكىلەرگە تىكتى ـ دە، بېشىنى يېنىك لىڭشىتتى. شۇ ئان دۇئان ئىچىدە سوزۇلۇپ چېلىنغان كاناي ئاۋازى ئاڭلاندى. ئوردا ئەركانلىرى تېزلىكتە سەپلىرىنى تۈزەپ تەخت تەرەپكە تىكىلىشتى ـ دە، كاناي ئاۋازى توختىشى بىلەنلا گۈرىرىدە توۋلاشتى:

ـــ خان ئوغۇل بايتاش تېگىن ئامان بولغاي...

ـــ قېنى ئولتۇرۇڭلار، ـــ دېدى بايتاش تېگىن پەس ئاۋازدا.

ھەممەيلەن بىردىنلا ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ، دۇئان ئىشىكىدىن تەخت تەرەپكە ئۇزۇنىسىغا قويۇلغان خاس شىرەلەرنىڭ يېنىغا بېرىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشتى. بايتاش تېگىنىنىڭ ئارقىسىدا ئۆرە تۇرغان ئوردا باش بىتىكچىسى قولىدىكى تۇرمەللەپ زەر يىپ بىلەن باغلانغان پاتلىق قەغەزنىڭ يىپىنى يەشتى. ئوردا ئەركانلىرى بىردىنلا باش بىتىكچى تەرەپكە بۇرىلىپ، خۇددى نەپەس ئېلىشنىمۇ ئۇنتۇپ قالغاندەك، كۆزلىرىنى يوغان ئېچىشىپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىشتى.

ـــ ھەممىزگە مەلۇمدۇركى، ئۇلۇغ خاقانىمىز سۇلتان

ساتۇق ئابدۇلكەرىم بۇغرا قاراخان جانابلىرى تەڭرىنىڭ ھۆكمى بىلەن باقىيغا رىھلەت قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر خانلىقىمىزنىڭ ئادەت ـ يوسۇنلىرى ۋە سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئارزۇسى بويىچە خان ئوغۇل بايتاش تېگىننى تەخت ۋارىسى قىلىپ بېكىتتى. بايتاش تېگىن مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم بۇغرا قاراخان دېگەن نام بىلەن خانلىق تەختىگە بەرقارار بولىدۇ، مۇبارەك بولغاي!

دىۋانىدا يەنە سوزۇپ چېلىنغان كاناي ئاۋازى ياڭرىدى. شۇ ھامان ئىچكىرىدىن بىر سەركەردە خان تاجى سېلىنغان خونچىنى ئاچقىپ بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى. بۇنى كۆرۈپ ئوردا باش بىتىكچىسى جاراڭلىق، ياڭراق ئاۋازدا تەنتەنىلىك جاكار ئېلان قىلدى:

— ئۇلۇغ خاقانىمىز مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم بۇغرا قاراخان خانلىق تاجىنى كىيگەي!

يەنە بىر قېتىم سوزۇپ چېلىنغان كاناي ئاۋازى بىلەن دىۋان لەرزىگە كەلدى. ئوردا ئەركانلىرىمۇ گۇررىدە ئورنىدىن تۇردى. ئەبۇلپەتتاھ تاجىنى ئاۋايلاپ ئېلىپ، مۇسا بۇغرا قاراخانىنىڭ بېشىغا كىيدۇردى.

«ئۇلۇغ خاقانىمىز مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم بۇغرا قاراخانغا قۇتلۇق بولغاي !» دېگەن ئاۋاز دىۋان ئىچىنى لەرزىگە كەلتۈردى. مۇسا بۇغراخان چىرايىغا سەل كۇلكە يۈگۈرتۇپ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئارقا تەرىپىدىكى قاراخانىيلار دۆلەت تۇغنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپ، بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ تۇغنى سۆيدى، ئاندىن يەنە تەخت ئالدىغا كېلىپ، سوغۇق نەزەردە ئوردا ئەركانلىرىغا يۈزلەندى. شۇ ھامان يەنە جاراڭلىق ئاۋاز كۆتۈرۈلدى:

— خاقانىمىز مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم بۇغرا قاراخانغا مۇبارەك بولغاي!

مۇسا بۇغراخان ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، دۆلەت ئەركانلىرىغا ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن تەختكە چىقتى. شۇ

ئان ئوردا باش بىتكەچسى قولىدىكى قەغەزگە قاراپ جاراڭلىق ئاۋازدا يارلىقنى ئېلان قىلدى:

يارلىق

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ خانى مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم قاراخان تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن شۇنداق يارلىق قىلىدۇكى، قاراخانىيلارنىڭ بۇرۇنقى ئوردا يوسۇنلىرى ئۆزگەرمەيدۇ. تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرگە سۇباشى چاغرى تېگىن ھەم ئەبۇلپەتتاھ ئىشتىراك قىلىدۇ. باشقا ئوردا ئەركانلىرىمۇ مەرھۇم ساتۇق بۇغراخان ئالىيلىرىغا ساداقەتمەن بولغانلىقى، خانلىق ئۇچۇن كۆپ ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۇچۇن ئەسلىدىكى ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەۋېرىدۇ. ئۇلار يەنە مۇسا بۇغرا قاراخانغا سادىقلىق بىلدۇرۇشمەكلىكى زۆرۇر! قاراخانىيلار خانىدانلىقىمىزنىڭ جىمى دۆلەت ھوقۇقى مۇسا بۇغراخانغا تالىق بولىدۇ. خان ئىنىسى تۇڭا ئىلىك سۇلايمانغا خان جەمەتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇنۋان تۇزۇمى بويىچە «ئىلىك» ئۇنۋانى بېرىلىپ، بالاساغۇنغا ئەۋەتىلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربى، ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە ئارىن دەرياسىنىڭ بويلىرىدىكى جايلارنى باشقۇرۇش ئىمتىيازى بېرىلىدۇ. شەرەپ نامى «ئارسلانخان» بولىدۇ. باشقا ئوردا ئەركانلىرى ۋە ئۇلچىلار دەرھال ئۆز ئىشلىرىغا كىرىشىپ خانىدانلىقىمىزنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۇن كۈچ چىقارغاي!

يارلىق تامام!

يارلىق تامام بولۇشى بىلەنلا ئوردا ئەركانلىرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ شەپقىتىگە ھەشقاللا!

مۇسا بۇغراخان بېشىنى يېنىك لىڭشىتتى. دۇئاندا گۈرۈلدەپ چىققان ئاۋازلار شۇ ئانلا قاينىغان قازانغا سۇ قۇيغاندەك توختىدى.

ـــ ئەسلىدە ئوردا يوسۇنى بويىچە مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، زىياپەت بېرىش زۆرۈر ئىدى. ئەمما، خانلىقنىڭ ئاساسچىسى، پەدەرى

بۇزرۇكۇارىم سۇلتان ساتۇق ئابدۇلكەرىم بۇغراخانغا ماتەم تۇتۇش سەۋەبلىك بۇ ئىش كېيىنگە قالدۇرۇلدى. شۇڭا، ئوردىدىكى بارلىق ئۇلچىلار توغرا چۈشەنگەي ۋە ھازىردىن باشلاپ ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغاي...

مۇسا بۇغراخان سۆزىنى تۆگەتكەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، سالماق قەدەملەر بىلەن خانلىق تەختىگە يان تەرىپىدىكى مەخسۇس ئىشىك تەرەپكە ماڭدى.

مۇسا بۇغراخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كەتتى. بېجىرىدىغان ئىشلارنىڭ تولىلىقىدىن بەزىدە «پەدەرى بۇزرۇك خان ئالىيلىرى بۇ ئىشلارغا قانداقمۇ يېتىشىپ بولغان بولغىيدى؟» دەپمۇ ئويلاپ قالاتتى. ئەمما، ئۇنىڭ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ ئۇنى قىلچە بىخەستەلىك قىلماسلىققا، ئاتىسى ئورۇنلاپ بولالمىغان ئىشلار ئۈچۈن غەيرەت ـ شىجائەتلىك بولۇشقا ئۇندەپ تۇراتتى...

خانا ئىچى ناھايىتى دىمىق بولۇپ كەتكەنىدى. مۇسا بۇغراخان ئورنىدىن تۇرۇپ ھاۋادانىڭ يېنىغا كەلدى. مېۋىلىك باغ تەرەپتىن ئۇرۇلغان ئىللىق شامال بايىاتىن بېرى خىيال سۈرۈپ چارچىغان مېڭىسىنى سەگىتىپ، تېنىنى ئەللەيلىگەندەك بولدى. راست، خان ھازىر ئاچا يول دوقمۇشىغا كېلىپ قالغاندەك تېڭىرقاپ قالغانىدى. ئۇ گەرچە ئاتا ئىزىنى بېسىپ خانلىق تەختىگە بەرقارار بولغىلى خېلى يىللار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، تېخىچە ئاتىسىغا ۋەدە بەرگەن ئىشنى بىر ياققا چىقىرىپ بولالمىدى. شۇڭا، ھەر قېتىم پەدەرى بۇزرۇكۇارى ساتۇق بۇغراخان يادىغا يەتسىلا، قەلبى بىردىنلا لەرزىگە كېلىپ، ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتىشنى نىيەت قىلاتتى. ئەمما، بىر ـ بىرىدىن مۇھىم ئىشلار بۇ ئارزۇسىنى كەينىگە سۈرۈشكە مەجبۇر قىلاتتى. مانا ئەمدى... مۇسا بۇغراخان يەنە بىر قېتىم ئېغىر خورسىنىپ قويدى. ئۇ بۇ ئىشتا تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ

مەسلىھەتنى ئېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلسىمۇ، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ئۆزىنىڭ قارارىنىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدىغانلىقىنى بىلگەچكە، يارىشىملىق كۆتمەك قارا ساقاللىرىنى سىلاپ قويدى. ئۇ بىردىنلا ئۆزىنى بىئارام بولۇۋاتقاندەك، نەپەس ئېلىشىغا ھاۋا يېتىشمەيۋاتقاندەك ھېس قىلىپ خاس ھۇجرىسىدىن چىقتى. باغنىڭ ئىچى خۇددى رىۋايەتلەردىكى جەننەتتەك گۈلزارلىق ئىدى. ساتۇق بۇغراخان ھايات چېغىدا قاراخانىيلار زېمىنىدىكى ھەممە مېۋىلىك دەرەخنى بۇ باغقا جەم قىلىشنى ئويلىغاندەك جاي ـ جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئەڭ تاتلىق، كۆركەملىرىنى تاللاپ بۇ باغقا تىكتۈرگەنىدى. شۇڭا، پۈتۈن يار بويى باغدىن مېۋىلەرنىڭ پۇراقلىرى گۈپۈلدەپ ئۇرۇلۇپ تۇراتتى، گۈللەر ئېچىلىپ تۇراتتى. ئادەتتە خان يالغۇز سەيلە قىلغاچ ئەلنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە ئويلىنىشنى ئادەت قىلىۋالغانىدى.

خان سۇيى شىرىلداپ ئېقىۋاتقان ئېرىقنىڭ قېشىدا زوڭزىيىپ ئولتۇردى ـ دە، مۇزدەك سۇ بىلەن قولىنى چايقىغاندىن كېيىن پېشانىسىنى سىلىدى. شۇ ئان ئىللىق بىر ئېقىم پۈتۈن ۋۇجۇدىغا تارىغاندەك بولدى. ئۇ بۇ ھەرىكەتنى ئىككى ـ ئۈچ قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىن، ئاستاغىنا ئورنىدىن تۇرۇپ، بايا قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغان سەينا تەرەپكە قاراپ ماڭدى. سەينادا ئون نەچچە ئادەم بىر ـ بىرىگە ھەملە قىلىشىپ، خۇددى جەڭ مەيدانىدىكىدەك جىددىي قىلىچلىشىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى باشلىرىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيىپ، يۈزىگە توسقۇ تاقىۋالغاچقا، كىملىكىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. شۇنداقتىمۇ، باشقىلاردىن بىرنەچچە قەدەم يىراقلىقتا بىر ـ بىرلىرىگە قىلىچ ئۇرۇۋاتقان ئىككىيلەن ئالاھىدە دىققەتنى تارتاتتى. چۈنكى، ئۇلار ناھايىتى چەبدەس ۋە كۈچىتۈڭگۇر ئىدى. مۇسا بۇغراخان دەرەخنىڭ دالدىسىدا تۇرۇپ بۇ ئىككى پالۋاننىڭ ئېلىشىشلىرىنى كۆزىتىپ

تۇردى. ئۇلارنىڭ قىلىچ ئۇرۇشلىرى شۇنچىلىك چاقىقان، شۇنچىلىك تەبىئىي ئىدىكى، ئۇلار ھازىر مەشىق ئۇستىدە ئەمەس، ياۋ بىلەن ئېلىشىۋاتقان سانغۇنلارغىلا ئوخشايتتى. ئەنە گەۋدىلىك كەلگەن پالۋان ئۆزىدىن سەل پەس ھەم ئورۇقراق پالۋاننىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. قارشى تەرەپ بولسا چاقىقانلىق بىلەن بېشىنى ئەپقاچتى ـ دە، قىسقا ساپلىق، كىچىكرەك زۇلپىقارى بىلەن قىلىچىنى توستى. زۇلپىقار بىلەن قىلىچنىڭ بىسلىرى بىر ـ بىرىگە سۈركىلىپ، كۆزنى چاقىدىغان ئۇچقۇن چاچرىدى. دەل شۇ چاغدا جۇغى كىچىك پالۋان زۇلپىقارى بىلەن رەقىبىنىڭ قىلىچىنى كەينىگە ياندۇرغاچ، بىرلا شوخشۇپ ئارقىسىغا بىر قەدەم يانىدى ـ دە، زۇلپىقارىنىڭ ئۇچىنى دەل رەقىبىنىڭ يۇرىكىگە توغرىلاپ كۇچ بىلەن شىلتىدى.

بۇنى كۆرۈپ تۇرغان مۇسا بۇغراخان ۋاقىراپ تاشلاشقا تاس قالدى، ئەمما بۇنىڭ جەڭ مەيدانى ئەمەسلىكى ئېسىگە كېلىپ، ئۇلارغا تىكىلدى.

ـــ سىز يەڭدىڭىز، ـــ دېدى گەۋدىلىك كەلگەن ئېگىز بوي پالۋان دۇبۇلغىسىنى بېشىدىن ئالغاچ، ـــ سىزگە قول قويدۇم. بۇنىڭدىن كېيىن بىخەستىلىك قىلمىسام بولغۇدەك. ئەمدى بىردەم ئارام ئالايلى...

مۇسا بۇغراخان ھەيران بولدى. ھېلى رەقىبىگە يېڭىلگەن يىگىت ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇھەسەن ئەلى ئىدى.

ـــ خان ئوغۇل شۇنداق دېگەنكەن، ئارام ئالايلى ئەمىسە، ـــ دېدى زۇلپىقارلىق پالۋانمۇ بېشىدىن دۇبۇلغىسىنى ئالغاچ ئىنچىكە ئاۋازدا، ـــ ھەي قىزلار، بىردەم ئارام ئېلىۋېلىڭلار...

خان كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قالدى. چۈنكى، ھېلىلا ئوغلىنى مەغلۇپ قىلغان جۇغى كىچىك پالۋان بېشىدىن دۇبۇلغىسىنى ئالغاندا قاپقارا سۇمبۇل چاچلىرى يەلكىسىگە يېيىلغاندى. ئۇ سەمەرقەند تەرەپكە لەشكەر تارتقاندا جەڭ مەيدانىدا يوقاپ كېتىپ، ھازىرغىچە ئۆلۈك ـ تىرىكلىكى مەلۇم بولمىغان ئىلتەر

باخشىنىڭ قىزى مەريەم خېنىم ئىدى. مۇسا بۇغراخان ئىلتەر باخشىنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكىدىن خەۋىرى بولغاچقا، تەختتە ئولتۇرۇپ ئوزاق ئۆتمەي ئوردا قوۋۇقچىبېشىغا ئۇنىڭ ئۆيىدىكىلەرنى تېپىپ كېلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرگەنىدى. كۆپ سۈرۈشتۇرۇشلەردىن كېيىن مەريەم خېنىم بىلەن ئۇنىڭ ئانىسى ئوردىغا ئېلىپ كېلىنىدى. مۇسا بۇغراخان ئۇلارغا ئوردا سىرتىدىن مەخسۇس قورۇ - جاي كۆرسىتىپ بېرىپ، تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان ھەم مەريەم خېنىمنى خانلىق مەدرىسەگە ئوقۇشقا بەرگەنىدى. مانا ئەمدى... مۇسا بۇغراخاننىڭ مەريەم خېنىمغا مەستلىكى كەلگەندەك چىرايىدا رازىمەنلىك ئالامەتلىرى پەيدا بولدى، ئۇ قىزنى قۇتلۇقلاشنى ئويلاپ، ئۇلار تەرەپكە ئەمدى ئىككى قەدەم سىلجۇيدى، ئوغلىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— لەشكىرىي ماھارەتتە ھەقىقەتەن كامالەتكە يېتىپسىز، مەريەم خېنىم، ئالمادىس بىرەرسى بىلەن توتۇشۇپ قالسىڭىزمۇ رەقىبىڭىزنى بىر قىلىچ بىلەنلا ئۇ ئالەمگە يوللىۋەتكۈدەكسىز...

— بەك ئاشۇرۇۋەتتىڭىز، خان ئوغۇل، مەرھۇم دادام ئىلتەر باخشى ھايات چېغىدا: «قىز بالا دېگەن ئاجىز، ئاز - تولا لەشكىرىي ماھارەت ئۆگىنىپ قويغىنىنىڭ زىيىنى يوق. كېيىن بېشىغا كۈن چۈشسە ئەسقېتىپ قالىدۇ» دەپ ئۇنىمىغىنىمغا قويماي قولۇمغا ياغاچ قىلىچ تۇتقۇزۇپ نۇرغۇن ھەربىكەتلەرنى مەشىق قىلدۇرغان، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەتكەنىدى. ئويلىسام، مەشىق قىلىۋاتقىنىمغىمۇ خېلى يىللار بولۇپ قاپتۇ. لېكىن، بۇنىڭ پايدىسىنى كۆرۈپ باقماپتىمەن.

— بۇ ماھارەتلىرىڭىزنىڭ بۇگۈن بولمىسا، ئەتە، ئەتە بولمىسا، ئۆگۈن چوقۇم ئەسقېتىپ قېلىشىدا گەپ يوق. ئىنسان ئۇچۇن بىرەر نەرسىنى ئۆگەنگىنىڭ پايدىسى بولىدۇكى، زىيىنى يوقتۇر.

ـــ دېگىنىڭىزدەك بولغاي، خان ئوغۇل، ئەمما ئۆگەنگەنلىرىمنى ئىشلىتىدىغان يەر چىقسا بولاتتى. سىز بەزى ئىشلارنى ئوبدان بىلمەپ كەتمەيسىز. يېنىڭىزدا خان ئاتىڭىز، خان ئانىڭىز، قوۋم - قېرىنداشلىرىڭىز بار. ئەما، مەن سىزگە ئوخشىمايمەن. دادام بوۋىڭىز سەمەرقەندكە لەشكەر تارتقاندا ئۇرۇشقا كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى. هازىرغىچە ئۆلۈك - تىرىكلىكى نامەلۇم. هازىرقى كۈندە خان ئالىيلىرى ئانام بىلەن مېنىڭ بېشىمنى سىلاپ، تۇرمۇشىمىزنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ، مېنىڭ مەدرىسىدە ئوقۇشۇمغىمۇ ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى. شۇڭا، خان ئالىيلىرىنىڭ هىممىتىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن بولسىمۇ تىرىشىپ ئۆگەندىم. هەتتا، كېيىنچە دادام دېگەندەك بېشىمغا كۈن چۈشسە ئەسقېتىپ قالار دېگەن ئۈمىدتە ئەمەس، بەلكى ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشسە ئەسقاتار، دېگەن نىيەتتە چېرىكچىلىك مەشقىنىمۇ قىلدىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزۈم بىلەن تەڭتۇش ئەنە ئاۋۇ دوستلىرىمنىمۇ چېرىكچىلىك مەشقى قىلدۇردۇم. بايىاتىن ئۆزىڭىزمۇ كۆردىڭىز، ئۇلارمۇ مەن - مەن دەپ مەيدىسىگە ئۇرىدىغان يىگىتلەردىن قېلىشقۇچىلىكى يوق قىزلار. دېمەكچى بولغىنىم، مەن ئۆگەنگەنلىرىمنى تۇرمۇشنىڭ ئاچا دوقمۇشىدا تېڭىرقاپ ئاچ - توق، نالە - زارلىقتا قالغان چاغلىرىمىزدا بېشىمىزنى سىلىغان، ياخشى كۈنگە ئېرىشتۇرگەن، بىلىك ئۆگىنىشىمگە شارائىت هازىرلاپ بەرگەن خان ئالىيلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالسام، ئۆزۈمنى جاهاندىكى ئەڭ تەلەيلىك، ئەڭ بەختلىك هېس قىلغان بولاتتىم. ئەپسۇس، ماڭا هازىر ئۇنداق پۇرسەت نېسىپ بولمايۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۆزۈمنى خانلىقىمىز ۋە خان ئالىيلىرى ئالدىدىكى قەرزىمنى مەڭگۈ قايتۇرۇپ بولالمايدىغاندەك سېزىۋاتىمەن...

مەريەم خېنىم بىردىنلا جىمىپ قالدى. مۇسا بۇغراخانمۇ هاياجانغا چۆمدى. ئۇ مەريەم خېنىم ئائىلىسىگە ئاتىسىنىڭ خانلىقىغا سادىق بولغىنى، يەنە كېلىپ جەڭدە يوقاپ

كەتكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ خەيرخاھلىق قىلغانىدى. بىراق، ئۇ بۇنى چوقۇم قايتۇرۇشقا تېگىشلىك قەرز دەپ بىلىدىكەن، ئەل ـ رەئىيەت ئۈچۈن جېنىنى تەسەددۇق قىلىشتىن يانمايدىكەن. ساتۇق بۇغراخان، مۇسا بۇغراخانلار ئاۋام ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى. ئەلنىڭ بەخت ـ سائادىتى ھەم ئۆزىنىڭ تەختى ئۈچۈن قان كېچىپ جەڭ قىلدى. بۇ جەريانداا ئۇلار مەريەم خېنىمغا ئوخشاش نۇرغۇن ئاۋامنىڭ بېشىنى سىلىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بۇ چوقۇم خان قېلىشقا تېگىشلىك ئىشتەك، خانىنىڭ مەجبۇرىيىتىدەك بىپەرۋا قارىدى. بۇنداق ئىشلارنى مۇسا بۇغراخان ئاللىقاچان ئېسىدىن چىقىرىۋەتكەن. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ ئەل ئىگىسىنىڭ ئاۋامغا، خانىنىڭ پۇقراغا قىلىشقا، ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى. راست، قاراخانىيلارنىڭ بۇ بىپايان، ئەلۋەك، سېخىي زېمىنى بولغاچقىلا، نۇرغۇن تۈركىي خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان. ئەنە شۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ھىمايىسى بولغاچقىلا بۇ زېمىندا ئېكتالار، بايلار، ھەتتا ئۆزىدەك خانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغان. جاھاندا نۇرغۇن ئىشلار يۈز بېرىپ تۇرىدىكەن. بەزىلىرى ناھايىتى تېزلا ئۇنىسانىنىڭ يادىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىدىكەن. يەنە بەزى ئىشلار ئادەمنىڭ يۈرىكىگە نەقىش بولۇپ ئويۇلۇپ قالىدىكەن. جاھاندا نۇرغۇن كىشىلەر ياشايدىكەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پەقەت ماددىي ئېھتىياج ئۈچۈنلا ياشىغاچقا، باشقىلارنىڭ ياردىمىگە، خەيرخاھلىقىغا ئېرىشسە، ناھايىتى تېزلا ئۇنتۇپ قالىدىكەن. لېكىن، يەنە بەزىلەر بىر ئۆمۈر ئۆزىنى قەرزدار بىلىپ ياشايدىكەن. باشقىلارنىڭ ئاشۇ ياخشىلىقىنى يانداۋۇپ، ئۆزىنى قىيناپ كەلگەن بېسىمدىن قۇتۇلۇشنىڭ كويىدا بولىدىكەن. مانا مەريەم خېنىمۇ ھازىر شۇنىڭ پارىڭىنى قىلىۋاتىدۇ. ئەسلىي ئۇ ماڭا ئەمەس، مەن ئۇنىڭغا قەرزدار. ئەگەر خانلىق ئۈچۈن جېنىنىمۇ ئايمايدىغان ئىلتەر باخشىدەك سانغۇنلار، لەشكەرلەر بولمىغان بولسا، قاراخانىيلار خانلىقى ھازىرغىچىلىك سەلتەنەتكە ئېرىشەلەرمىدى؟...

خان كۆز جىيەكلىرىنىڭ قىزىرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

ــ بۇ تىلىكىڭىزگە چوقۇم يېتىمسىز، ــ دېدى ئەبۇھەسەن ئەلى قىزىنىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قاراپ تۇرۇپ، ــ پات يېقىندا خان ئاتام ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

ــ راستمۇ؟ ــ مەريەم خېنىم بىر خىل ھاياجان بىلەن سورىدى، ــ بۇ ئىش قاچانلاردىراق بولار، خان ئوغۇل؟

ــ بۇ، خانلىقنىڭ چوڭ ئىشى. ئالدىراپ بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ. ئەمما، يېقىندىن بۇيان خان ئاتام جىمىغۇرلىشىپ قالدى. خاس خانىسىغا بېكىنىۋېلىپ خىيال سۈرگىنى سۈرگەن. ئوردا قوزۇقچىلىرىدىن ئاڭلىسام، بۇگۈن ئىدىقۇت بىلەن ئۇدۇندىن تەڭلا ئايغاقچى كەپتۇ. ئەگەر خاتالاشمىسام، خان ئاتام پات ئاردىدا شەرق تەرەپكە ھۇجۇم قوزغايدۇ. بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتىسىڭىز، سىزمۇ تىلىكىڭىزگە يېتىسىز.

ــ بولسىغۇ شۇنداق قىلسام تولىمۇ ئوبدان بولاتتى. ئۇ چاغدا قولۇمدىكى ماڭۇ زۇلپىقارىمنى ياڭنىڭ بېشىدا ئويناتىپ، ئۇلارنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلسام... راست، خان ئالىيلىرى مەندەك بىر قىزنىڭ لەشكەر بولۇشۇمغا قوشۇلارمۇ؟ ئۇ مېنىڭ لەشكىرىي ماھارەتتىن خەۋىرىم بارلىقىنى بىلمەيدۇ ئەمەسمۇ؟ بىلگەن تەقدىردىمۇ...

ــ خان ئاتام ئۇنچىلىك مۇتەئەسسىپ ئادەم ئەمەس. ئۇ قولىدىن ئىش كېلىدىغان كىشىلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ. ئۇمۇ بۇرۇن خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇغان قوشاقنى پات ـ پات ئوقۇپ تۇرىدۇ.

ــ قايسى قوشاقنى دەيسىز؟

ئەبۇھەسەن ئەلى بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، پەس، ئەمما ۋەزمىن ئاھاڭدا قوشقىنى ئوقۇدى:

قىلىچ مەملىكەتنى ئېلىپ ئەل ئۈتار،
قەلەم مەملىكەتنى تۈزەپ، مال يىغار.

قىلىچ قان تېمىتسا بېگى ئەل ئالار،
قەلەمدىن سىياھ تامسا ئالتۇن يىغار.

— راست، ئەلھەق شۇنداق. بىراق، سىز دېگەندەك كۇنلەر يېتىپ كەلسە، خان ئالىيلىرى تەلىپىمگە قوشۇلمىسا، چاچلىرىمنى چۇشۇرۇۋېتىپ، يىگىتلەردەك ياسىنىپ بولسىمۇ جەڭگاھقا بارىمەن. ئۇ چاغدا ئۆلۈپ كەتسەممۇ ئارمىنىم قالمايدۇ.

— ئۇنداق دېمەڭ. ئۆزىڭىزنىڭ جېنىغا ئېچىڭىز ئاغرىمىغان بىلەن شۇنداق كۇنلەر كېلىپ قالسا، سىزنىڭ دەردىڭىزدە ئارقىڭىزدىن بىللە كېتىدىغانلار بار...

— ۋىيەي، دەۋاتقان گېپىنى. نەدىمۇ ئۇنداق گەپ بار ئىكەن. مەن بۇنداق گەپلەرگە ئىشەنمەيمەن.

— ھازىر ئىشەنمىسىڭىز ئۇ دۇنياغا بارغاندا، سىز ئۇچۇن جان پىدا كۆرسىتەلەيدىغانلارنىڭ بارلىقىنى چوقۇم بىلىپ قالىسىز.

— مەن ئۇنداق تەلەيلىك ئەمەس...

— ئۇنداق دېمەڭ... سىز ناھايىتى تەلەيلىك. ئەدناسى سىز ئۇچۇن سوقۇپ تۇرىدىغان يۇرەك يېنىڭىزدىلا بار ئەمەسمۇ؟

مەريەم خېنىم ھۇپپىدە قىزارىدى ـ دە، ئورنىدىن تۇرغاچ ئەبۇھەسەن ئەلىنى كۇچ بىلەن ئارقىسىغا ئىتتىرىۋەتتى.

— ئەسكى...

خان ئوغلىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۇشىنىپ بولغاندى. ئۇنىڭسىزمۇ خان ئوغۇلنىڭ بايات ئوقۇغان قوشىقى ئۇنى ئۇزاقتىن بۇيان قىيناپ تۇرغان خىياللار قويىنىدىن بىراقلا قۇتۇلدۇرۇپ چىققانىدى. «راست، ئوغلۇم ناھايىتى دانا گەپ قىلدى. مەملىكەت قىلىچ بىلەن ئېلىنىدۇ، قورال ئىشلەتمەي، قان تۆكمەي، باشقىلارنى قارام قىلغىلى، زېمىننى كېڭەيتكىلى، ئۇلۇغ مەقسەتلەرنى جاراستانغا چىقارغىلى بولمايدۇ. ئەمدى ئىككىلىنىشنىڭ ئورنى قالمىدى. دەرھال تايانغۇ

كېڭىشىدىكىلەرنى چاقىرىپ، بۇ ئىشنى كېڭەشكە قويۇش زۆرۈر. خانلىقىمىزدا مانا بۇلاردەك ئوت يۈرەك پالۋانلار تۇرغان يەردە نېمىدىن ئەنسىرىگۈلۈك!...»

مۇسا بۇغراخان ئۇلارغا قارىسىنى كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن ئېھتىيات بىلەن كەينىگە يانىدى ـ دە، ئۇدۇل خاس ھۇجرىسىغا ماڭغاچ ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلىدى: «تېزلىكتە يۈرۈش قىلىش كېرەك! ئەگەر ياۋۇغا قارشى ئۇرۇشنى يەنە كېچىكتۈرىدىغان بولساق، ئورنىنى تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان زىيانغا ئۇچرىغۇدەكمىز».

2

ئىككى قاش① ئارىسىغا جايلاشقان بۇ قەدىمىي ھەم گۈزەل شەھەرنىڭ كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا سوزۇلغان ئازادە كوچىلىرى ناھايىتى رەتلىك ئىدى. كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى سودا دۇكانلىرىدىن كۈنبويى ئادەم ئۈزۈلمەيتتى. يورۇقچاشنىڭ ئەركەك سۈيىدە سۈغىرىلىپ، ئاينىتىلغان ئۇجمە يوپۇرماقلىرىدا بېقىلغان پىلىلەردىن ئادەمنىڭ ئەقلىنى لال قىلىدىغان ئۇسۇلدا ئايرىۋېلىنغان يىپەكلەر ئاتا كەسىپ ئۇستىكارلارنىڭ چېۋەر قوللىرىدا خۇددى ماي بويالغان رەسىمدەك چىرايلىق شايى ـ ئەتلەس بولۇپ چىقاتتى ـ دە، مانا مۇشۇ سودا دۇكانلىرى ئارقىلىق ئۇ يېقى ئىچكىرىدىكى سۇلۇق خانلىقىغا، بۇ يېقى ھىندىستان، كەشمىر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا توشۇلاتتى. شەھەرنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يىل بويى سۈيى ئۆكسۈپ قالمايدىغان يورۇقچاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسى بۇ بىپايان زېمىنغا ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتكەن ھالدا تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تارىم دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. بۇ دەريالارنىڭ سۈيى كۈزدىن باشلاپ ياز پەسلىگىچە بىر خىل

① ئىككى قاش ــ يورۇقچاش ۋە قاراقاش دەريالىرىنى كۆرسىتىدۇ.

رىتمدا لۆمشىپ ئاقسمۇ، پىژغىرىم ئىسسىق باشلىنىش بىلەن تەڭ تاغ تەرەپتىن دەۋرەپ كەلگەن قىيان ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇپ، دەريا تېگىدىكى تاشلارنى دومىلىتىپ، قىيالارنى چېقىپ، ئادەمنىڭ تېنىنى شۇركۈندۈرگۈدەك ئاۋازدا نەرە تارتاتتى. كەلكۈن پەسلىگەن چاغلاردا تارىغچىلار خۇددى بىرەر ھۆكۈمدار ھاشارغا ھەيدىگەندەك دەريا قىنىدا پەيدا بولاتتى ـ دە، كەلكۈن تەسىرىدە دەريانىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن ئېقىپ كەلگەن، ئېچىلىپ قالغان قاشتاشلارنى ئىزدەشكە باشلايتتى. ئانا دەريا يورۇقلاشتىن سۈزۈلۈپلىنغان، تېرىلغۇلىنغان قۇيرۇق مېيىدەك ئاپپاق، سۈزۈك، پارقىراق قاشتاشنىڭ باھاسى خېلى يۇقىرى ئىدى. بۇنداق كۈنلەردە ئۇدۇنىنىڭ رەستە كوچىلىرىدا مەخسۇس قاشتاش سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار دەريا بويىغا كېلىشەتتى ـ دە، تارىغچىلار تاپقان قاشتاشلارنى شۇ يەردىلا سېتىۋېلىپ، دۇكانلىرىدا پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن باشقا جايلارغا يۆتكەپ، نەچچە ھەسسە ئارتۇق پايدا ئالاتتى. ئۇدۇنىنىڭ نامى مانا شۇ قاشتاش ۋە يىپەك بىلەن بىللە دۇنيانىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغا قەدەر تارالغاندى. شۇڭا، ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان يۇرتخان شەھىرى[1] دىمۇ قاشتاش ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن بەكرەك ئېرىغ مال ھېسابلىناتتى. ئۇدۇن يەنە بۇتخانلىرىنىڭ كۆپلۈكى ھەم ھەيۋەتلىكلىكى، راھىبلىرىنىڭ بىلىمدە كامالەتكە يەتكەنلىكى، بۇتخانلاردىكى راھىبلارنىڭ بىھىسابلىقى بىلەنمۇ جاھانغا مەشھۇر ئىدى. خان ئوردىسى جايلاشقان يۇرتخان شەھىرىدىلا ھەيۋەتلىك ساڭىراملاردىن ئون نەچچىسى بولۇپ، كىچىچە ـ كۈندۈز تىلاۋەتچىلەر ياقىقان كۈجىلەرنىڭ خۇش پۇرىقى شەھەرنى ئەگىپ يۇرەتتى. نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى باشقا ئەللەردىن كەلگەن راھىبلار نەچچە ئون

① يۇرتخان شەھىرى ــ خوتەننىڭ شۇ مەزگىللەردىكى مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، ھازىرقى يوتقان خارابىسى ئورنىدا ئىدى.

يىللىق جاپالىق ئوقۇشتىن كېيىن بۇ يەرنىڭ شانلىق تارىخىنى، بىباھا گۆھەرلىرىنى ئۆز يۈرتلىرىغا ئېلىپ بېرىپ، كەڭ تۇرده تارقىتاتتى. ئۇزاقتىن بېرى بۇ يۈرتتا يېغىلىق بولمىغان ھەم ئەل تالاپەتكە ئۇچرىمىغانىدى. ئەمما، يېقىندىن بېرى بۇ شەھەردىمۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇرۇپ، قورقۇنچقا سالىدىغان ۋەھىمىلىك خەۋەر ئۇچۇپ يۈرۈشكە باشلىدى:

— كاشغەردىكى قاراخانىيلار ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتارمىش.

— قاراخانىيلارنىڭ مۇسا بۇغراخان دېگەن خانى ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچمىسەم، ئانامنىڭ بالىسى بولماي كېتەي دەپ قەسەم ئىچكەنمىش.

— ياۋنىڭ لەشكەرلىرى بىھېساب ئىكەن. ئۇلار بىرلا ۋارقىراشسا نەچچە يۈز ئادەمنىڭ قۇلىقى پاڭ بولۇپ قالارمىش.

— قاراخانىيلارنىڭ رەئىيەتلىرىمۇ ئەسلىي بىزدەك بۇتقا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەملەردىن ئىكەن. ئۇلارنىڭ خانى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، ئەل ئىچىدىكى ئاۋامنى شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. بۇنىڭغا بويۇن تولغىغانلارنى قاتتىق جازالاپتۇ. يۈرت - يۈرتلاردىكى بۇتخانىلارنى چېقىپ، راھىبلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا مەسچىت بىنا قىلغانمىش. ئۇدۇن خانلىقىمىزغا لەشكەر تارتىپ كېلىشتىكى مەقسىتى خانىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، بۇتخانىلارنى چېقىپ كۆيدۈرۈپ، بارلىق راھىبلارنى قىلىچ - نەيزىدىن ئۆتكۈزۈپ، جىمى ئاۋامنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئىكەن...

— توۋا، بىز ئۇلارغا ھېچقانداق يامانلىق قىلمىساق، ئۇلار نېمە سەۋەبتىن بىزگە لەشكەر تارتار؟

— ئاڭلىساق، مۇسا بۇغراخان بىر كۈنى چۈش كۆرۈپتۇ: چۈشىدە نۇرغۇن راھىبلار نوم ئوقۇپ ھەم تەسۋى سىيرىغان ھالدا ئۇنى قورشاپ كېلىۋاتقۇدەك. ئۇ قورقۇنچتىن ۋارقىرىغان

پېتى ئويغىنىپ كېتىپتۇ ـ دە، ئۇدۇندىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ھامىنى مېنىڭ تەختىمىنى تارتىۋالىدىكەن، دەپ ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ. شۇڭا، سەن مۇشت ئاتقۇچە مەن مۇشت ئاتاي دەپ بىز تەرەپكە باسقۇن قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ.

ــ ئۇمۇ تازا بىر ھاماقەت خان ئىكەن. چۈشىگە ئىشىنىپ جىم تۇرغان تامغا ئوسكەندەك ئىش قىپتۇ. بۇ گەپ ئىشەنچلىك بولسا راستلا ئۇرۇش بولارمۇ؟

ــ شۇنداق بولغۇدەك. بىزنىڭ خاقانىمىز ياغلاقار قالۇمۇ نوقتەرىش، چوقتەرىشلەرنى لەشكەر باشلاپ چىقىپ، بۇغرا قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، مۇسا بۇغراخاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ئەكېلىگلار، دەپ پەرمان بېرىپتۇدەك.

ــ ئۇ ئىككى سانغۇن ۋە ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرى بۇغراخاننىڭ قوشۇنىغا تەڭ كېلەلەرمۇ؟

ــ تەڭ كەلمەي... بۇ ئىككى سانغۇن لەشكىرىي ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن. بىرسى مىڭ لەشكەرگە تېتىيالايدۇ. ھېلىقى يىلىمۇ لەشكىرىي مەشىق بولغاندا ئىككى يۈز ماڭدام يىراقلىقتىكى داچەننىڭ تۆشۈكىدىن يا ئوقنى ئۆتكۈزدىغۇ؟

ــ راست، ئاشۇنداق بىر ئىش بولغان، دەپ ئاڭلىدىم. ئۇلار قالتىس كارامەت مەرگەنلەر ئىمىش، ئەمما لەشكىرىمىز ئاز كېلىپ قالارمۇ؟

ــ ھازىر نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىش ئىككى تۈمەندەك لەشكەر بىلەن ئاتلانغان ئوخشايدۇ. ياغلاقار قالۇ خان قۇرامىغا يەتكەنلىكى ئەركەكلەرنى لەشكەرلىككە ئېلىشنىڭ پىلانىنى سوقۇۋاتقۇدەك. ئۇنىڭدىن باشقا، تىبەت ۋە قوچۇ خانلىقىدىن ياردەم سورارمىش ...

كوچا ـ كويلاردا مۇشۇنداق پاراڭلار، مۇلاھىزىلەر ئۇچۇپ يۈرەتتى. يەتمىش ياشتىن يەتتە ياشقىچە جىمى كىشىنىڭ ئېغىزىدا مۇشۇ گەپ ئىدى. پاراڭ ئاۋۇغانسېرى گەپكە ـ گەپ

قېتىلىپ، ئاجايىپ ـ غارايىپ تۇس ئالاتتى.

ـــ مۇسا بۇغراخاننىڭ لەشكەرلىرى ئارىسىدا سېھىرگەرلەرمۇ بار ئىمىش. بىرلا ئەپسۇن ئوقۇسا پۈتۈن ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولماسمىش.

ـــ ياق، ئۇنداق ئەمەس ئىكەن. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بەزىدە كۆزگە كۆرۈنمەسمىش. شۇڭا، رەقىبلىرى ئۇلارنى كۆرەلمەيدىكەن. ئۇلار ئاشۇنداق پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ باشقىلارنىڭ جېنىنى ئالىدىكەن.

ـــ جاھاندا مۇشۇنداق ئىشلارمۇ بارمىكىنە؟ مەن ئەقلىمگە كېلىپ بۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاپ باقمىغان. يالغان ئېيتمايۋاتقانسەن؟

ـــ ئۇلۇغ بۇددا ئىگەم ساكيامۇنى گۇۋاھ بولسۇن، بۇ گەپنى مەن ئوردىدىكى بىر سانغۇندىن ئاڭلىدىم. خانىڭ خىزمىتىنى قىلىۋاتقان ئادەمنىڭ سۆزىنى يالغان دېسەڭ بۇنىڭ قانداق گۇناھ ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن؟

كۆپلىگەن ئادەملەر بۇنداق گەپلەرگە ئىشەنمىسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ بىرەر سەۋەب بىلەن ئوردا قىسقىخانا[1]سىغا كىرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەندەك جىم بولۇپ قالاتتى. ئەمەلىيەتتە، خەۋەرلەر بەك كۆپىتۈرۈلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما قاراخانىيلارنىڭ ئۇدۇنگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىدىغانلىقى ئاياقتىكى ئاشتەكلا ئېنىق ئىدى. بۇ ئىشلاردىن ئەڭ ئاۋۋال ياغلاقار قالۇ خان خەۋەر تاپقانىدى. ئۇ قوشۇنىنى قاراخانىيلارنىڭ بۇددا دىنىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى جاكارلىغاندىن تارتىپ، قانداقتۇر بىر كۆڭۈلسىزلىكنىڭ شەپسىنى غۇۋا ھېس قىلغانىدى. شۇڭا، تېزلا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى تەشكىللەپ ئىدىقۇت، تېبەت تەرەپلەرگە ئەۋەتىپ، قاراخانىيلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئورتاق قارشى تۇرۇش ھەققىدە بىرلىككە كېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن تا ھازىرغىچە بۇ

① قىسقىخانا ـــ قاماقخانا.

ئىشتىن ئۇنۇم كۆرۈلمەيۋاتاتتى. «ئەگەر ئېلىمىز مۇسا بۇغراخان دېگەندەك قىسمەتلەرگە دۇچار بولۇپ، ئەل خارابلاشسا، بۇتخانا، ساڭراملىرىمىز كۆيدۈرۈلۈپ، پۇقرالار ئۆلتۈرۈلۈپ، خانلىقىمىز زاۋاللىققا يۈز تۇتسا قانداق بولار؟ ياق، ئۇنداق بولمايدۇ. ئەجدادلىرىمىز مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتتە قۇرغان، گۈللەندۈرگەن خانلىقنى هالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ياۋنىڭ قولىدا خاراب قىلىش ئەجدادىمىزغا ئاسىيلىق قىلغان بىلەن باراۋەر. شۇڭا، مەيلى نەچچىلىك تالاپەت تارتىشتىن قەتئىينەزەر ئۇلارنى يوقىتىشىم، ئۇدۇن زېمىنغا قەدەم باستۇرماسلىقىم كېرەك...»

خان بىر قارارغا كەلگەندىن كېيىن، ئوردىدىكى ئەڭ ياش، قابىلىيەتلىك ئاكا ـ ئۇكا سانغۇنلار بىلەن بىللە ئۇدۇن چېگرا سىغىچە بېرىپ، قاراخانىيلارنى توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن ئاتلانغاندى. شۇڭا، بۇ گەپلەر ئوردىدىكى كىشىلەر تەرىپىدىن جاراسىتانغا يېيىلىپ، ئۇدۇنىڭ كوچا ـ رەستىلىرىدە، يېزا ـ قىشلاقلىرىدا شامالدەك تېز تارقىلىۋاتاتتى. مەيلى كىم بولسۇن، بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان هامان ئوچۇق هاۋادا چاقماق چاققاندەك ئەندىكىپ كېتەتتى. چۈنكى، ئۇلار بۇ خەۋەردىن پات ئارىدا خۇددى يورۇقلىق، قاراقاش دەريالىرىنىڭ كەلكۈنلىرىدەك مىڭلىغان ياۋنىڭ ئۇدۇنگە باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقىنى هېس قىلىشاتتى...

3

ئوردۇكەنت هېيىت تەنتەنىسىگە تەييارلىق قىلغاندەك قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمگەنىدى. بامدات نامىزىدىن كېيىنلا ياڭراشقا باشلىغان شادىيانە ناغرا ـ سۇناي ئاۋازى ئاستانە ئاسمىنىنى لەرزىگە سالاتتى. كۈن ئارغامچا بويى ئۆرلەش بىلەنلا جىمى ئاۋام شەهەر سىرتىغا سەلدەك ئېقىشقا باشلىغانىدى. هاۋا ئوچۇق

بولغاچقا، خېلى يىراقتىكى ئاقباش تاغلارمۇ بىرەر چۆگۈن چاي قاينىغۇچىلىك ئارىلىقتا يېتىپ بارغىلى بولىدىغاندەك يېقىنلا جايدا كۆرۈنەتتى. شەھەر سىرتىدىكى كەڭرى مەيداندا ئادەملەر مەشغۇلدايتتى. يول بويىدا رەتلىك تىزىلىپ، تولۇق قوراللانغان لەشكەرلەر ناھايىتى جەسۇر، جۇشقۇن كۆرۈنەتتى. بىر چاغدا مەيداننىڭ باش تەرىپىگە كۆتۈرمە قىلىپ ياسالغان، خېلى يىراقتىنمۇ بىمالال كۆرگىلى بولىدىغان سەينا تەرەپتىن سوزۇپ چىلىنغان سۇناي ئاۋازى ياڭرىدى. كىشىلەر بىر - بىرىنى ئىتتىرىشكەن ھالدا ئىككى تارامغا بۆلۈنۈشتى - دە، كۈنچىقىش تەرەپكە قاراشتى.

— ئەنە... ئەنە! مۇسا بۇغراخان ئالىيلىرى كېلىۋاتىدۇ!

قەلبلەرنى لەرزىگە سالىدىغان ناغرا - سۇناي ئاۋازى ئىچىدە ئوردۇكەنىت تەرەپتىن قويۇق چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈپ، بارا - بارا كىشىلەر توپى تەرەپكە سۈرۈلۈشكە باشلىدى، بارا - بارا يۈزگە يېقىن ئاتلىق كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى. سەيناغا يىغىلغان ئۇزاتقۇچىلار بىردىنلا سانغۇنلىرىدىن كومانىدا ئالغان لەشكەرلەردەك ئاتلىقلارغا يول بوشىتىپ، قول قوۋۇشتۇرۇشقان پېتى باشلىرىنى ئەگدى. شۇ ئەسنادا كىمدۇر بىرسى ئۈنلۈك ئاۋازدا توۋلىدى:

— ئۇلۇغ خان مۇسا بۇغراخان ئامان بولغاي...

شۇ ھامان ئالامان ئىچىدە گۈرۈلدىگەن سادا كۆتۈرۈلدى:

— مۇسا بۇغراخان ئامان... ئامان بولغاي !...

سەپنىڭ ئالدىدا ئاق ئاتقا مىنىپ كېلىۋاتقان مۇسا بۇغراخان بۇنچە كۆپ كىشىنىڭ ئۈدۈن تەرەپكە ئاتلىنىۋاتقان لەشكەرلەرنى ئۇزىتىشقا چىققانلىقىنى كۆرۈپ ھاياجانلاندى، قەلبى سەلكىن شامالدا ئۇسسۇلغا چۈشكەن يوپۇرماقلاردەك تىترىدى. ئۇ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، تەۋازۇ بىلەن بېشىنى ئېگىپ قويغاندىن كېيىن، يۈقىرى، جاراڭلىق ئاۋازدا دېدى:

ـــ ئەل ئامان بولغاي !...
شۇ ئان ئالمان ئىچىدە يەنە بىر قېتىم كۈچلۈك ھۇررا ـ سۈرەن كۆتۈرۈلدى.
ـــ ئامان... بولغاي!... مۇسا بۇغراخان ئامان بولغاي!

خان ھېلىقى كۈنى ئەبۇھەسەن ئەلىنىڭ قوشىقىنى ئاڭلاپلا قەلبىدىكى غەم ـ ئەندىشىلىرى بىراقلا تارقاپ، كۆز ئالدى پاللىدە يورۇپ كەتكەندەك ھېسسىياتقا كەلدى ـ دە، ئۇدۇللا خاس ھۇجرىسىنىڭ يېنىدا قول باغلاپ تۇرغان ئىشىكئاغىسىغا «بۇگۈن كەچ تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى كەلسۇن، جەددىي كېڭەش بار» دەپ يارلىق چۈشۈرگەندى. شۇ كۈنى ئەل ئايىغى جىمىپ، پۈتۈن كائىنات ئېغىر سۈكۈناتقا چۆمگەندە، مۇسا بۇغراخان بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن يېتىپ كەلگەن تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر بىلەن ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتىشىنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىشتى. ئەنە شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ خەۋەر ئوردۇكەنت ئىچىدىلا ئەمەس، پۈتۈن كاشغەر تەۋەسىدە ئاشكارا مەخپىيەتلىككە ئايلاندى. گەرچە خان تايانغۇ كېڭىشىنىڭ مەسلىھەتىدە ياۋغا قارشى لەشكەر تارتىشنى سىر تۇتۇشنى تاپىلىغان بولسىمۇ، ئەمما، بۇ سىرنىڭ كىملەر تەرىپىدىندۇر سىرتقا يېيىلغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغانلىكى كىشى بىر ـ بىرلىرىگە يەتكۈزەتتى. قۇرامىغا يەتكەن، لەشكىرىي ئىشلاردىن خەۋەردار بولغان يىگىتلەر ئايپۇتۇك[1]كە تىزىملىتىش ئۈچۈن ئالدىرىشاتتى. مۇسا بۇغراخانمۇ كۈن ئارىلاپ مەشىق قىلىۋاتقان لەشكەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرەتتى، چوڭ ـ چوڭ تەييارلىقلارغا مەسئۇل بولغانلارنى ئالدىرىتاتتى، يېڭىدىن ـ يېڭى يولىورۇقلارنى بېرەتتى.
مانا بۇگۈن قوشۇن يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ.

① ئايپۇتۇك ـــ لەشكىرى تىزىملىك.

ئۇزاتقۇچىلارمۇ ناھايىتى كۆپ. ئاۋام مۇشۇنداق قوللاپ يار ـ يۆلەكتە بولۇۋاتسا، يەنە نېمىدىن ئەندىشە قىلغۇلۇق؟ مۇسا بۇغراخان ھاياجان ئىلكىدە قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، ئاۋامغا ئۆز تەشەككۇرىنى بىلدۈردى. شۇ ئەسنادا خانىمنىڭ يېنىغا كەلگەن سۈباشى چاغرى تېگىن يۇقىرى ئاۋازدا مەلۇم قىلدى:

ـــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئۇدۇن خانلىقىغا جازا يۈرۈشى قىلغۇچى بۇغرا قوشۇن تەييارلىقىنى تاماملاپ، كۆزدىن كەچۈرۈشلىرىنى، يولغا چىقىش يارلىقى بېرىشلىرىنى كۈتۈۋاتىدۇ!

مۇسا بۇغراخان ئېتىنىڭ يۈگىنىنى بوشلا تارتىپ، سۈباشى چاغرى تېگىنىنىڭ يول باشلىشى بىلەن سەلكىن شامالدا لەرزان يەلپۈنۈپ تۇرغان قاراخانىيلارنىڭ توققۇز شاخلىق تۇغلىرىنىڭ يېنىدا خانىنىڭ قوبۇلىنى كۈتۈپ، رەتلىك تىزىلىپ تۇرغان لەشكەرلەرگە يېقىنلاشتى. شۇ ئان خۇددى بىر ئېغىزدىن چىققاندەكلا ئاڭلانغان ئاۋازلار بىپايان زېمىننى كۆتۈرۈۋەتكۈدەك جاراڭلىدى:

ـــ ئۇلۇغ خاقانىمىز مۇسا بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى... ئامان... ئامان... ئامان بولغاي!...

ـــ ھەرقايسىڭلارمۇ ئامان بولۇڭلار، شىر يۈرەك پالۋانلىرىم... ـــ دېدى مۇسا بۇغراخانمۇ شىرەڭ ھۆركىرىگەن ھالدا.

شۇ ئەسنادا تولۇق چېرىكچە كىيىنگەن، بېشىدىكى دۇبۇلغىسى كۈن نۇرىدا پارقىراپ، كۆزنى چاقىدىغان، بېلىدىكى بەلباغقا ئۆتكۈرۈۋالغان كۆن قاپلىق قىسقا قىلىچى ئات ھەر قېتىم پۇتلىرىنى يۆتكىگەندە پۇلاڭلاپ تۇرىدىغان بىرسى جەدە ئېتىنى دېۋىتىپ خانغا يېقىنلاشتى.

ـــ قادىنلار قوشۇنىدىكى سەرۋازلار خان ئالىيلىرىنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشىگە مۇنتەزىر!

خان قەددىنى تىك تۇتۇپ سۆزلەۋاتقان قىزغا قاراپ مەمنۇنلۇق بىلەن كۈلۈمسىرىدى. بۇ مەريەم خېنىمنىڭ قوشۇنى بولۇپ، ئۇ خانىنىڭ ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتىدىغانلىقىنى ئاڭلاپلا ئۆزىنمۇ بىللە ئېلىۋېلىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغانىدى. خان دەسلەپىدە سەل ئىككىلەنىدى، كېيىن مەريەم خېنىمنىڭ قەتئىيلىكى ۋە ھېلىقى كۈندىكى پاراڭلار سەۋەبلىك ماقۇل بولغانىدى، مەريەم خېنىم خاندىن بۇ قېتىمقى لەشكىرىي سەپەرگە قاتنىشىش توغرىسىدا ئىجازەت ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ھەمشىرىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا يەنە لەشكەر تولۇقلاپ، مەخسۇس قىزلار قوشۇنى قۇرۇپ چىققانىدى. ئۇ خانىنىڭ ئۆزىگە قاراپ كۈلۈمسىرىگىنىنى كۆرۈپ، قادىنلار قوشۇنى تەرەپكە بۇرالدى. شۇ ئان خېلى جەڭ كۆرگەن لەشكەرلەردەك رەتلىك تىزىلغان قىزلار قوللىرىدىكى قىنىدىن چىقىرىلغان قىلىچنى كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا لەۋلىرىگە تەگكۈزۈشۈپ، ئېگىز كۆتۈرۈشتى. بۇنى كۆرۈپ ھاياجانلانغان مۇسا بۇغراخان ئۇنلۇك ئاۋازدا ۋارقىرىدى:

ـــ ئامان بولۇڭلار!

شۇ ئان قوشۇن ئىچىدىن يەنە سادا كۆتۈرۈلدى:

ـــ مۇسا بۇغراخان ئالىيلىرى ئامان... ئامان بولغاي!...

خان مەمنۇن بولغاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ سەل يۇقىرى تەرىپىدە ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان ئوردا ئەركانلىرىغا يېقىنلاشتى ـ دە، توپنىڭ بېشىدا تۇرغان ئەبۇھەسەن مۇھەممەد بىننى سوفيان كەلىماتى نىشاپۇرىي[1] نىڭ يېنىغا كېلىپ، ئاتتىن چۈشۈپ ئېگىلىپ سالام بەردى. ئاندىن سۆباشى چاغرى تېگىن

---

① ئىبنۇلئەسىر نامى بىلەن تونۇلغان تارىخچى ئىززىددىن ئەبۇلھەسەن ئەلى بىن-نى ئەبىلكەرىم، مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئەبى ئەبدۇلكەرىم ئىبنى ئەبدۇلۋاھىد شەيبانىنىڭ «كامىلۇتتەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مۇسا بۇغراخان دەۋرىدە، يەنى 960 ـ يىلى ئەبۇھەسەن مۇھەممەد بىننى سوفيان كەلىماتى نىشاپۇرىينىڭ دالالىتى بىلەن 200 مىڭ ئائىلىلىك تۈرك ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان.

بىلەن كۆلۈك تۈمەنباشىغا قاراپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويغاندىن كېيىن، تېخى يېقىندىلا كاشغەرنىڭ ئىلىك خانلىقىغا تەبىئىلەنگەن ئەبۇھەسەن ئەلىنىڭ يېنىدىكى لەشكەرنىڭ قولىدا سەلكىن شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان دۆلەت تۇغىنىڭ ئالدىغا كەلدى، شۇ ئان ھەممەيلەن بىردىنلا تۇغ تەرەپكە بۇرلىپ، ھۆرمەت بىلەن تۇغقا تىكىلدى. دەل شۇ چاغدا لەشكەرنىڭ قولىدىكى تۇغ ئېگىلدى. خان ئالدى بىلەن تۇغقا چېرىكچە سالام بەرگەندىن كېيىن ئوڭ تىزىنى پۈكۈپ، تۇغنى سۆيۈپ، يۈز ـ كۆزلىرىگە سۈرتكەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇردى. شۇ ھامان ئەبۇھەسەن مۇھەممەد بىننى سوفيان كەلىماتى نىشا پۈرىي يۈقىرى ئاۋازدا توۋلىدى.

— ئامىن !...

«ئامىن!» دېگەن ياڭراق ئاۋاز گىياھسىز سايلىقىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

— ئۇلۇغ خاقانىمىز مۇسا ئىبنى ئابدۇلكەرىم بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا ئاللا يار بولغاي! ياغى① ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، نۇسرەت قۇچۇپ قايتقاي، ئاقيوللۇق بولغاي، ئاللاھۇ ئەكبەر!...

— ئاللاھۇ ئەكبەر!

— ئەمدى ئاتالانغايلا، خان ئالىيلىرى، — دېدى ئەبۇھەسەن مۇھەممەد بىننى سوفيان كەلىماتى نىشاپۈرىي.

خان ھەممەيلەنگە ئېھتىرام بىلەن ئېگىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرگەندىن كېيىن، نەۋقىران يىگىتلەردەك ئاتقا بىر سەكرەپلا مىندى ـ دە، يۈقىرى ئاۋازدا جاكارلىدى:

— قوشۇن يولغا چىققاي!...

خاننىڭ يارلىقى بىلەن تەڭ ناغرا ـ سۇنايى ئاۋازى ياڭرىدى. ئاۋۋال بىلەكتەك چوڭ قىزىل پۈپۈكلەر ساڭگىلاپ تۇرىدىغان، ئۇچ بۇرجەك ھال رەڭ رەختنىڭ چۆرىسىگە سېرىق چۇچىلار تىكىلگەن، ساپ تەرىپىگە قاراخانىيلارنىڭ توققۇز شاخلىق دۆلەت بەلگىسى، ئۇنىڭ تۆۋىنىگە ماش رەڭ يېپتىن «بۇغرا قوشۇن»

① ياغى — دۈشمەن.

دېگەن سۆز زەر يىپ بىلەن چېكىلگەن تۇغلارنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار قوشۇنى ئۇدۇن تەرەپكە يول ئالدى. تۇغلار سەلكىن شامالدا يەلپۇنەتتى. زەر يىپ بىلەن چېكىلگەن خەتلەر تۇغ ھەربىر يەلپۇنگەندە، كىشىگە خۇددى ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇدەك تۇيغۇ بېرەتتى. ئۇلارغا ئۇلىشىپلا سۇباشى چاغرى تېگىنىك ئاتلىق قوشۇنى، ئۇنىڭ كەينىدىن مەخسۇس خانىنى قوغداپ ماڭىدىغان جاندارلار قوشۇنى، قادىنلار قوشۇنى، ئاندىن پىيادە لەشكەرلەر يول ئالدى. مۇسا بۇغراخان ئۆزىنى ئۇزاتقىلى چىققان ئوردا ئەركانلىرى بىلەن ئاخىرقى قېتىم باش ئېگىپ خوشلاشتى ـ دە، ئېتىنى يېنىك دېۋىتتى. بايا تىن بېرى ئورنىدا تۇرالماي چاپچىپ تۇرغان قاردەك ئاپپاق، چېكىتچىلىك ئالىسى يوق ئاق ئات ئېگىسىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەندەك قوشۇن يولغا چىققان تەرەپكە قاراپ بۆرە يۇرۇشىدە يورغىلىدى. شۇ ئان سايدىكى ئادەملەر توپىدىن يەنە چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرۈلدى:

ـــ ئۇلۇغ خاقانىمىز مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي!...

ـــ ئامان... ئامان... مۇسا بۇغراخان ئامان بولغاي!...

ـــ ئاللا نۇسرەت ئاتا قىلغاي!

ئۇزاتقۇچىلار تاكى خانىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ماڭغان بۇغرا قوشۇنىنىڭ قارىسى يېتكۈچە تارقىلىشماي تۇرۇشتى.

قوشۇن ناھايىتى ئاستا ئىلگىرىلەيتتى. كۈن تىكلىنىپ، ھاۋا ئىسسىپ كەتكەن بولغاچقا، ئەتراپ خۇددى تونۇردەك يالقۇنلايتتى. لەشكەرلەر نەچچە ئون كۈندىن بۇيان توختىماي مېڭىۋاتقاچقىمۇ ھارغىن كۆرۈنەتتى. شۇنداقتىمۇ، قانداقلا بولسۇن، قاش قارايغۇچە ئالدىن يۈرەر قىسىم تەييارلىغان لەشكەرگاھقا يېتىپ بېرىش كېرەك بولغاچقا، يەنە تېزلىك بىلەن يۇرۇۋاتاتتى.

بۇلار يارکەندته ئىككى ـ ئۈچ قېتىم ھېلىغىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بۇددىستلارنىڭ پاراکەندىچىلىكىگە

ئۇچرىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ ئادىمى ئىككى - ئۈچ مىڭ ئەتراپىدا بولسىمۇ، ئەمما يەر شەكلىنى پۈختا بىلگەچكە، پايدىلىق يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، مۆكۈپ يۇرۇپ ھۇجۇم قىلىپ، بۇغرا لەشكەرلىرىنى خېلى ئاۋارە قىلدى. ئاخىر ئۇلار قاغىلىقتىن نەچچە ئون چاقىرىم يىراقلىقتىكى سايلىقتا ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ، ئادەملىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنىڭ ئۆلۈكىنى قالدۇرۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىنلا ئاندىن سەپەر خېلىلا ئاۋۇغاندى.

— بۇلار تاغ تەرەپتە ياشايدىغان، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رەئىيەت ئىكەن. بۇرۇن ئۇلۇغ خانىمىز سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ھايات چېغىدا بۇ يۇرتتىكىلەرنى قىلىچ كۈچى بىلەن ئىسلامغا كىرگۈزگەن بولسىمۇ، كېيىن بۇ نائەھلىلەر ئېتىقادىدىن يېنىۋاپتۇ. شۇ يەردىكى ئىسلامغا مۇستەھكەم ئېتىقاد قىلىدىغانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، ئۇلارنى بەك يۇرەكئالدى قىلىۋېتىپتۇ. بۇ دورەم ئۇدۇنگە لەشكەر تارتىپ ماڭغىنىمىزدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشى دېگەن بىرسىنىڭ قۇترىتىشى ۋە يول كۆرسىتىپ باشلامچىلىق قىلىشى بىلەن ئالدىمىزنى توسۇپ، تەلەي سىناپ باققىنى ئىكەن. بىز تۇتۇۋالغان لەشكەرنىڭ دېيىشچە، ئۇلار بىز بىلەن ئۇرۇشالمىغۇدەك بولسا ئۇرۇشماقچى، كۈچى يەتمىسە ئاز - تولا پاراكەندىچىلىك سېلىپ لەشكەرلىرىمىز ئارىسىدا ۋەھىمە پەيدا قىلىپ قويۇپ، تاغقا چىقىپ كەتمەكچىكەن، — دېدى سۇباشى ئۇلار بىلەن بولغان جەڭدىن كېيىن.

— ئەتتىگىنەي، بۇرۇنراق ئۇلارنىڭ مەقسىتىنى بىلگەن بولساق ئوبدان بولاتتىكەن. ئۇ چاغدا ئۇلارنى زور لەشكىرىي كۈچ بىلەن قورشاپ، بىرسىنىمۇ تىرىك قالدۇرماي، تومۇرىمىزنى تۇتۇپ تەلەي سىنىغانلىقىغا تويدۇرىدىكەنمىز. بوپتۇ، ئۇلار ئەجىلى توشقۇچە بىر مەزگىل كۈننىڭ سېرىقىنى كۆرۈۋالسۇن.

ئەگەر پۇرسەت بولۇپ قالسا، ئۇدۇندىن يانغاندا، ئۇلار بىلەن بۇ ھېساب ـ كىتابنى ئوبدان بىر قىلىشۋالارمىز، ـــ دېدى مۇسا بۇغراخان ئويچان قىياپەتتە، ـــ ھازىرقى ئەڭ مۇھىم ئىش ياۋنىڭ بىخەستەلىكىدە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلار ئوڭ ـ سولىنى تېپىۋالغۇچە ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرساق ئوبدان بولاتتى. بىراق، غوجىسىنى تونۇمىغان بۇ نائەھلىلەر بىزنى خېلى ئاۋارە قىلىپ، يولىمىزنى قىسقارتىپ قويدى. بۇ ھالەتتە ماڭساق مەنزىلىمىزگە ۋاقتىدا يېتىپ بارالمايمىز. يارلىق، چېرىكلەر يۇرۇشنى يەنمۇ تېزلەتسۇن!

ـــ ئىلھال، خان ئالىيلىرى، مەن ھازىرلا چاپارمەن ماڭدۇراي!

قوشۇن كۇن چۈشتىن سەل قالىرىلغاندا ساينىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان، بىر ـ ئىككى تاشلىق تۇگمەننى بىمالال چۆرگۈلىتەلەيدىغان ئېقىن بويىدا توختاپ، قىسقا ۋاقىت غىزالانغاندىن كېيىن يەنە يولغا چىقتى. بۇ چاغدا ئەتراپ تونۇرەڭ قىزىپ كەتكەنىدى. لەشكەرلەرنىڭ ئايىغىدىكى تاشلاردىن ئۆرلىگەن ھارارەت يۇزلەرگە ئۇرۇلاتتى. ئۇلارنىڭ پېشانىسىدىن، يۇزلىرىدىن، ھەتتا پۇتۇن بەدىنىدىن تەر قۇيۇلۇپ تۇراتتى. ھاۋا ناھايىتى تىنچىق بولۇپ، تۇغچى لەشكەرلەرنىڭ قولىدىكى تۇغلارمۇ تۇغنىڭ سېپىغا يۆگىشىپ تۇراتتى. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار يارکەندتىكى مالمانچىلىقتا يارلانغان سەپداشلىرىنى يۆلەپ ۋە كۆتۈرۈپ دېگەندەك سەپەرنى داۋام قىلماقتا ئىدى. ئۇلار شۇ مېڭىشىدا خېلى ئۇزاق يول يۈردى. ئەمما، چۈشتىن بۇرۇن ئالدىن يۇرەر قىسمىدىن كەلگەن ئارقىش① ئېيتقان كىچىكرەك كۆجۇم مەھەللىنىڭ قارىسى تېخىچە كۆرۈنمەيتتى.

ـــ يولدىن ئېزىپ قالمىغاندىمىز سۇباشى؟ ـــ سوردى مۇسا

① ئارقىش ـــ خەۋەرچى.

بۇغراخان پىشانىسىدىن سىرغىپ چۈشۈۋاتقان تەر تامچىلىرىنى چۆرىسىگە رەڭدار يىپەك يىپلاردىن چۇچا توقۇلۇپ، چىرايلىق گۈللەر كەشتىلەنگەن يىپەك قول ياغلىق بىلەن سۈرتكەپ.

— ئۇنداق بولمىغاندۇر، خان ئالىيلىرى، ئارقىش خەۋەرنى يەتكۈزگەندە ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىغا دەققەت قىلغانىدىم، بىز ئېقىن بويىدىن يولغا چىققاندىن تارتىپ ئەتراپقا سەزگۈرلۈك بىلەن قاراپ كېلىۋاتىمەن. ماڭا خاتا ماڭغاندەك بىلىنمەيۋاتىدۇ، — دېدى چاغرى تېگىن پىڭغىرىم ئىسسىقتىمۇ كىيىۋالغان دۇبۇلغىسىنىڭ گىرۋىكىگە قولىنى قويۇپ سايىۋەن قىلغان ھالدا يىراق - يىراقلارغا قاراپ، — بەلكىم قونالغۇغا يېرىشىمىزغا يەنە خېلى مۇساپە بولسا كېرەك.

— ئەتىگەن ئارقىش كۈن ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن قونالغۇغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ، دەۋاتاتتى. بۇنداق گىياھ ئۇنمەيدىغان سايدا ئون نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى يېشىللىق كۆزگە روشەن كۆرۈنۈشى مۇمكىن ئىدى. ئەجەبا... — دېدى خان نېمىدىنىدۇر تەشۋىشلەنگەندەك ئەتراپقا قاراپ قويۇپ.

— ئالدىن يۇرەر چارلىغۇچىلارنى ماڭدۇرايلىمۇيا، خان ئالىيلىرى؟ — سورىدى سۇباشى چاغرى تېگىنمۇ سەل ئىككىلەنگەن ھالدا.

— مەيلى...

سۇباشى تۇغچى قوشۇن تەرەپكە قاراپ ئېتىغا قامچا سالدى ۋە ئوزاق ئۆتمەي قايتىپ كەلدى.

— چارلىغۇچىلار ماڭدى، خان ئالىيلىرى، ئۇلار كەلگۈچە ئارام ئالامدۇق ياكى يۇرۇشنى داۋام قىلىۋېرىمىزمۇ؟

— مېڭىۋېرەيلى.

قوشۇن بىر خىل رىتىمدا ئالغا ئىلگىرىلەيتتى. كۈن غەربكە قىيسايغانسېرى پۈتۈن سايلىقتىكى دىمىق ئىسسىق تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتكەنىدى. لەشكەرلەرنىڭ يۈز - كۆزلىرىدىن

شۇرقىراپ تەر قۇيۇلۇۋاتاتتى. ئۇلار شۇ تاپتا مۇزدەك بىر چىنە سوغۇق سۇنى گۈپۈلدىتىپ ئىچىپ، ئوت كەتكەندەك ئىسسىپ كەتكەن يۈرىكىدىكى تەشنالىقنى قاندۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. لېكىن، بۇ كۆز يەتكۈسىز تاقىر سايدا مۇزدەك سۇ ئەمەس، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرغۇدەك سۇ تېپىشمۇ مۇشكۈل ئىدى. شۇڭا، لەشكەرلەر ئۇسسۇزلۇقتىن گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىنى يالىشىپ قويۇپ، هارغىن پۇتلىرىنى ئاستا يۆتكەپ، يۈرۈشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى.

بىر چاغدا يول چارلىغۇچى ئايغاقچىلار ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە قايتىپ كەلدى.

ــ مەلۇم بولغاي، ئالدىمىزدا يات قوشۇن بار ئىكەن. هازىر بۆكتۇرمىدە تۇرۇۋېتىپتۇ.

ــ هە؟... نېمە دېدىڭ؟ ــ سوردى سۇباشى چاغرى تېگىن كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، ــ بۇ يەردە يات قوشۇن نېمە قىلسۇن؟

ــ ئەلھەق راست، سۇباشى، ــ دېدى ئايغاقچىلارنىڭ ئالدىدا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرغان، پېشانىسىدىن سىرغىپ چۈشكەن تەر تامچىلىرىنى دەمۇدەم ئېرىتىۋاتقان ئونبېشى هاسىراپ تۇرۇپ، ــ بۇ يەردىن ئالدىمىزغا ئازراقلا ماڭساق ئېگىز ـ پەس قۇم دۆۋىسى بار ئىكەن. ئۇ يەردىن سەللا ئىچكىرىلەپ كىرىۋىدۇق، بۇ چاغقىچە بىز كۆرۈپمۇ باقمىغان تۇغ ـ ئەلەملەرنى كۆتۇرۇۋالغان خېلى كۆپ لەشكەر قۇم بارخانلىرىنىڭ كەينىدە مۆكۈپ يېتىپتۇ.

مۇسا بۇغراخان تەئەججۇپلۇك، هەيرانلىق چىقىپ تۇرىدىغان كۆزلىرىنى ئايغاقچىلارغا تىكىپ، سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئونلۇك ئاۋازدا يارلىق چۈشۈردى:

ــ لەشكەرلەر دەرهال كەينىگە يېنىپ، بايىقى سۇ بويىغا قايتىپ، قارارگاه قۇرسۇن!

چاغرى تېگىن بۇنى ئاڭلاپ، دەرگۇمان بولغاندەك سوردى:

ــ نەدىن كەلگەنلىكىنى بىلمەيدىغان ئاشۇ لەشكەرلەر ئۈچۈن

كەينىمىزگە يانامدۇق، خان ئالىيلىرى؟ بەلكىم بۇلار خاتا كۆرۈپ قالغاندۇ؟ ئۇلار بەك كۆپ ئادەمىمۇ ئەمەستۇ؟ بىرلا ھۇجۇم قىلساق، تىرىپىرەن بولۇپ كېتىدىغان سايىقلاردىن قورقۇپ كەينىمىزگە يانغان بولۇپ قالمايلى يەنە! لەشكەرلىرىمىزنىڭ روھى چۈشۈپ، «قورققانغا قوش كۆرۈنۈپتۇ» دېگەندەك ئىش بولۇپ قالمىسۇن!

خان ئادەتتىكى دائىم ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كۆرىدىغان سۇباشىنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ، ئاچچىقى كەلگەندەك بولدى ـ يۇ، ئەمما بۇ گەپلەرنىڭ ئۇدۇللا ئېيتىلغانلىقىنى سېزىپ ئۆزىنى بېسۋالدى.

ـــ ياق، چاغرى تېگىن سۇباشى، ئەمدى ئالدىمىزغا قاراپ ئىلگىرىلەۋەرسەك بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ تۇغ ـ ئەلەملىرى بولغىنىغا قارىغاندا، سىز دېگەندەك سالپا ـ سايىق يول توسار قاراقچىلارغا ئوخشىمايدىغاندەك قىلىدۇ. ئەگەر خاتالاشمىساق، ئۇلار ئۇدۇن لەشكەرلىرى. ئېھتىمال مۆكۈپ تۇرۇپ، بىزنىڭ ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگەنلىكىمىزدىن پايدىلىنىپ، توسۇپ زەربە بەرمەكچى. شۇڭا، دەرھال چېكىنىپ بارگاھ قۇرۇپ، جەڭگە تەييارلانغىنىمىز تۈزۈك.

ـــ ئۇلار بىزنىڭ بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتقىنىمىزدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ بولدى دېمەكچىمۇ سىلى، خان ئالىيلىرى؟

ـــ ئېھتىمال، شۇنداقتۇر! بىز كېڭەش قىلغان كۈندىن بۇيان ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتىدىغانلىقىمىز ھەققىدىكى خەۋەرلەر پۈتۈن خانلىق تەۋەسىگە پۇر كەتتى. بۇ خەۋەرنى ئۇدۇن ئايغاقچىلىرى ئۆز خانىغا يەتكۈزگەن بولۇشى مۇمكىن. ياغلاقار قالۇ خان «سۇ كەلگۈچە تۇغان سالماقچى» بولۇپ، ئالدىمىزغا «كۈتۈۋېلىش» ئۈچۈن ئىستىقبالغا چىقىپتۇ. شۇڭا، بىز ھازىرچە ئېقىن بويىغا چېكىنەيلى.

سۇباشى بېشىنى لىڭشىتتى. دېمىسىمۇ مۇسا بۇغراخانىڭ

سۆزلىرىنى ئورۇنسىز دېگىلى بولمايتتى. ئەگەر يوشۇرۇنۇپ ياتقانلار راستلا ئۇدۇن لەشكەرلىرى بولۇپ قالسا، ئېغىر تالاپەت تارتقانلىقى ئۈستىگە قوشۇن تىرىپىرەن بولۇپ كېتىدۇ ـ دە، قارارگاھ قۇرۇشقا مۇۋاپىق جاي تېپىپ ئورۇنلىشىپ بولغۇچە زىيان كۆپىيىپ كېتىشى مۇمكىن. ھەممىدىن يامىنى ئاسانلىقچە سۇ تاپقىلى بولمايدىغان بۇنداق تاقىر سايدا ئېقىن بويىغا قارارگاھ قۇرۇلمىسا، ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى.

سۇباشى يېنىدا تۇرغان ئارقىشقا قاراپ دېدى:

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى، قوشۇن دەرھال كەينىگە يېنىپ، چۈشتىكى ئېقىن بويىغا قارارگاھ قۇرسۇن! تۇتقاقبېگى① دەرھال بۇ يەرگە كەلسۇن!

ئارقىش ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ، شامالدەك تېزلىكتە ئالدى تەرەپكە چاپقاچ بار ئاۋازى بىلەن سۇباشىنىڭ يارلىقىنى جاكارلىدى. شۇ ئان يۇرۇش توختاپ، تۇغچىلار قوشۇنى كەينىگە بۇرالدى. تۇتقاقبەگمۇ ھايالىشمايلا سۇباشىنىڭ يېنىدا ھازىر بولدى.

ـــ سىز ئەڭ چېۋەر، چاققان لەشكەرلەردىن بىرنەچچىنى ئەگەشتۇرۇپ بېرىپ، ئالدىمىزدىكى قۇملۇقتا مۆكۈپ ياتقان نامەلۇم ياۋنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىيرەك بىلىپ كېلىڭ! ئامال بولسا، تىل تۇتۇپ كېلىڭ!

ـــ خوپ، سۇباشى جانابلىرى... ـــ تۇتقاقبېگى ئات ئۈستىدىلا چېرىكچە سالام بەرگەندىن كېيىن ئېتىنى كەينىگە قايتۇردى، ـــ چۈھا!...

كۇن ئولتۇرۇپ، ئاي كۆتۇرۇلگەندە، ئاندىن ئازراق سەلكىن شامال پەيدا بولدى. ئېقىن بويىغا قايتىپ كەلگەن لەشكەرلەر جانغا ھۇزۇر بېغىشلايدىغان شامال يۈزلىرىنى تۇتۇپ

① تۇتقاقبېگى ـــ ياۋنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە، تىل تۇتۇپ كېلىشكە مەسئۇل بەگ.

پاراڭغا چۈشكەچ غىزالىنىشقا باشلىدى. ئوت يېقىش مەنئى قىلىنغاچقا، ئۇلار قېتىپ كەتكەن نانلىرىنى سوغۇق سۇغا چۆكۈرۈپ، ئىشتىها بىلەن يەيتتى. مۇسا بۇغراخان باشقا چېدىرلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، ئۇستىگە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تۇغى ئېسىلغان چېدىر ئالدىدا ئەتراپقا سەزگۈرلۈك بىلەن قاراپ تۇرغان قورۇقچىلاردىن نەچچە ئادەم① يىراقلىقتا لەشكەرگاھدا قاراپ تۇراتتى. بايىاتىن بېرى ئۇ خېلى ئويلانغان بولسىمۇ، قۇملۇقتا نامەلۇم لەشكەرلەرنىڭ تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قېلىشىنى ئەقىلگە سىغدۇرالمايۋاتاتتى. بايا ئۆزى سۇباشىغا نامەلۇم ياۋنى ئۇدۇن لەشكەرلىرى دەپ ئېيتقان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا بۇ گۇمانىنىڭ ئورۇنسىز بولۇپ چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

— كەچلىك غىزا يەۋالامدىلىكىن، خان ئالىيلىرى، — تۇيۇقسىز ئۇنىڭ يېنىدا ئاشچىبېشى پەيدا بولدى، — داستىخان تەييار بولۇپ قالدى.

خان ئۇنىڭغا قارىدى. ئاشچىبېشى قوللىرىنى قوۋۇشتۇرغان پېتى بېشىنى ئېگىپ تۇراتتى. شۇ تاپتا خانىنىڭ پۇتۇن ئەس - يادى قۇملۇقتا ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ قالغان نامەلۇم چېرىكلەردە بولغاچقا، غىزاغا مەيلى يوق ئىدى. ئۇ تۇتقاقبېگىنىڭ تېزرەك قايتىپ كېلىپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى مەلۇم قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقاچقا، تېزلا جاۋاب بەردى:

— بىرەدەم ئارامىمدا قويۇڭ، ھازىر كۆڭلۈم غىزا تارتىدىغاندەك ئەمەس.

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى... — ئاشچىبېشى كەينىچىلەپ يىراقلاشتى.

خان ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئايغا، كۆز قىسىۋاتقاندەك كۆرۈنۈۋاتقان چاقناق يۇلتۇزلارغا قاراپ خېلى ئۇزاق تۇردى.

① ئادەم — قەدەم.

ئەمدىلىكتە لەشكەرلەرمۇ ئاللىقاچان كەچلىك غىزالىرىنى يەپ بولۇپ، ھاردۇقلىرىنى ئېلىشماقچى بولغاندەك ئاستىدىكى تاشلارنى سېلىنچا، ئاسمانىنى يېپىنچا قىلىپ سۇنايلىنىپ يېتىشىپ كەتكەنىدى. قەيەرلەردىندۇر سوزۇپ تارتىلىۋاتقان خورەك ئاۋازى، ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇپ قويۇشلىرى ئاڭلىناتتى. چاغرى تېگىنمۇ ياتاق[1]لارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن كەتكەن بولۇپ، قايتىپ كەلمىگەنىدى. مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئۆرە تۇرۇۋېرىپ پۇتلىرى، يىراقلارغا قاراپ كۆزلىرى تالغانىدى. بارلىق خىيالى تۇتقاقسىزلىنىڭ قايتىپ كېلىشىدىلا قالغاچقا، ۋاقىت سوزۇلغانسېرى تەقەززالىقى ئېشىپ بارماقتا ئىدى. ئۇ بىرئاز ئارام ئالغاچ خەۋەر كۈتمەكچى بولۇپ ئەمدىلا كەينىگە ئۆرۈلۈۋىدى، يېقىنلا يەردىن ياتاقلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئىم! [2]

— تۇڭگا![3]

— مېڭىۋېرىڭ...

مۇسا بۇغراخان تېزلا توختاپ، ھېلى ئاۋاز چىققان تەرەپكە قارىدى ۋە سۈتتەك ئاي نۇرىدا بىرنەچچەيلەننىڭ خان چېدىرى تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

— كىم؟ — دېدى خانىنىڭ قوغدىغۇچىسى سارىغ بۇقا «شارت»تىدە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغارغاچ ئونلۇك ئاۋازدا.

— مەن، تۇتقاقسىزگى. خان ئاللىيلىرىغا مەلۇم قىلىدىغان جىددىي ئىش بار. يارلىققا بىنائەن تىل تۇتۇپ كەلدىم.

خان يېنىك تىندى ۋە ئۇدۇللا چېدىرىغا كىرىپ، يەرگە سېلىنغان سېلىنچا ئۈستىدە ئولتۇردى. سارىغ بۇقىمۇ چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يەردىن بىر ئىلىك كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان كىچىكرەك شىرە ئۈستىگە قىزىل موم شامدىن يەنە بىرنى

---

① ياتاق — كېچىلىك قاراۋۇل.

② ئىم — پارول.

③ تۇڭگا — قاپلان.

یاندۇرۇپ ئۇلگۇردى. شۇنىڭغىچە تۇتقاقبېگى چەمبەرچاس باغلانغان تۇتقۇننى ھەمراھلىرى بىلەن ھەيدەپ كىردى. تۇتقۇن شام يورۇقىدا چېدىر ئىچىگە تېزلىك بىلەن قاراپ چىققاندىن كېيىن، قورقۇنچ، ۋەھىمە نۇرلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان كۆزلىرىنى تۆرده باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان مۇسا بۇغراخانغا ئاغدۇردى. خانىڭمۇ ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، پۈت ـ قوللىرى تىترىگەندەك بولۇپ، تېزلا يەرگە قارىۋالدى.

ـــ قەيەردىن تۇتتۇڭلار؟ ـــ سورىدى مۇسا بۇغراخان تۇتقۇننى بېشى بىلەن ئىشارەت قىلىپ تۇتقاقبېگىدىن.

ـــ ئۇدۇل قۇملۇقتا قاراپ ئىلگىرىلەپ، بىر يەرگە بېرىپ قارىساق، راست دېگەندەك ئالاھازەل بەش ـ ئالتە مىڭدەك لەشكەر قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا مۆكۈپ تۇرۇپتۇ. تەرەببالا ئۇلارغا يېقىنلىشىش مۇمكىن بولمىدى. شۇڭا، پۈرسەت كۈتۈپ تۇردۇق. ھەرنېمە بولسا ماۋۇ لەشكەر ھاجەت قىلغىلى قۇم دۆۋىسىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ قالدى. شۇ ئان خامباستى قىلىپ تۇتۇۋېلىپ، بۇياققا ئەكەلدۇق.

مۇسا بۇغراخان تۇتقۇنغا قاراپ قويدى ـ يۇ، گەپ قىلمىدى. دەل شۇ چاغدا چېدىرغا چاغرى تېگىن بىلەن كۇلۇك تۇمەنبېشى ئالدىراپ كىرىپ كەلدى ـ ده، ئاۋۋال خانغا، ئاندىن تۇتقاقبېگىنىڭ ئالدىدا قارا قىشتا سۇغا چۈشۈپ كەتكەندەك شۇمشىيىپ تۇرغان تۇتقۇنغا قارىدى.

ـــ بىرەر ئەھۋالنى ئۇقالمىدىڭلارمۇ؟ ـــ سورىدى خان تۇتقاقبېگىدىن.

ـــ ياق تېخى، بۇ مەلئۇننى باستۇرما قىلىپ تۇتساق، بىردىنلا ۋارقىراپ كەتتى. شۇ ئان ھەمراھلىرى سۇرەن ـ چۇقان كۆتۈرۈشكىنىچە بىز تەرەپكە يوپۇرۇلۇپ كەلدى. بىزمۇ بەك تارتىشىپ ئولتۇرمايلا بۇنى ئانتا ئارتىپلا بۇياققا ئاتلاندۇق. تېخى ئەھۋال ئۇقۇشقۇدەك بولمىدۇق.

مۇسا بۇغراخان «چۈشەندىم» دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ

قويۇپ، ئالدىرىمايغىنا ئېغىز ئاچتى:

ــ سەن ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇنىڭ لەشكىرىمۇ؟ راست گەپ قىلساڭ، ھايات قالسەن. بولمىسا مۇشۇ يەردىلا چېپىپ تاشلايمەن.

تۇتقۇن ئۇندىمەي تۇردى. بۇنى كۆرۈپ، كۇلۇك تۇمەنبېشى ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ، تۇتقۇننىڭ بېشىغا يېقىنلاشتۇردى. شۇ ئان شام يورۇقىدا قىلىنى قىرىق يارىدىغان، بىسلىرى پارقىراپ تۇرىدىغان قىلىچتىن سوغۇق نۇر چاقنىدى. تۇتقۇن سەل قورقاندەك، چۆچۈگەندەك بىرده قىلىچقا، بىرده كۇلۇك تۇمەنبېشىغا قارىدى ـ يۇ، يەنە تېزلا يەرگە قارىۋالدى.

ــ خان ئالىيلىرى سەندىن سوئال سوراۋاتىدۇ. تېز جاۋاب بەر، بولمىسا... ــ كۇلۇك تۇمەنبېشى قىلىچىنى تۇتقۇننىڭ بوينىغا توغرىلىدى. بۇنى كۆرگەن تۇتقۇن ئېغىز ئاچمايلا بېشىنى لىڭشىتتى.

ــ بىزنىڭ بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتقانلىقىمىزدىن ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ قانداق خەۋەر تاپقانلىقىنى بىلەمسەن؟ ــ سورىدى مۇسا بۇغراخان يۇقىرى ئاۋازدا.

تۇتقۇن يەنە بىرده يەرگە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى. ئاندىن لىپىلداپ كۆيۈۋاتقان شامغا، چېدىر ئىچىدىكىلەرگە قاراپ قويۇپ پەس ئاۋازدا جاۋاب بەردى:

ــ قوشۇندىكى قاداش[1]لاردىن ئاڭلىسام، كاشغەردە ئۇلۇغ خانىمىز ياغلاقار قالۇنىڭ ئايغاقچىلىرى بار ئىكەن. قاراخانىيلارنىڭ ئېلىمىزگە باسقۇن قىلىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاشۇلار يەتكۈزۈپتۇ.

ــ ياغلاقار قالۇ خان قانچىلىك لەشكەر بىلەن كەلدى؟ قوشۇن بېشى كىم؟ ــ سورىدى خان يەنە.

ــ خانىمىز قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ، ئىككى تۇمەندەك

① قاداش ــ ئاداش، دوست.

لەشكەر بىلەن ئاتلاندى. يەنە نوقتەرىش، چوقتەرىش دېگەن ئاكا ـ ئۇكا سانغۇنلار بار. ئۇدۇن ئېلىندە ئۇ ئىككىيلەننى تونۇمايدىغان، نام ـ شەرىپىنى ئاڭلىمىغان ئادەم يوق، ئۇلار لەشكىرىي ئىلىمگە ماھىر، پەم ـ پاراسەتلىك بولۇپ، ۋاقتى كەلسە، ئۇچۇپ كېتىۋاتقان چۈشنىمۇ ئوق تەگكۈزەلەيدۇ، ـــ تۇتقۇن بايىقى قورقۇنچنى ئۇنتۇپ قالغانىدەك ئۆز سەركەردىسىدىن پەخىرلەنگەندەك ئاخىرقى سۆزلىرىنى هاياجان بىلەن ئېيتتى.

ـــ ياغلاقار قالۇ هازىر نەدە؟ ـــ سورىدى خان تۇتقۇنىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاشنى خالىمىغاندەك تېزلىكتە.

ـــ بىز قاراقاشقا كەلگەندە خانىمىز نوقتەرىش سانغۇن بىلەن تۇپلەك تۇمەنبېشىنى بەش مىڭ نەپەر ئالدىن يۇرەر لەشكەر بىلەن مېنى تۇتۇۋالغان جايدا بۆكتۈرمىدە تۇرۇپ هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇغان. بەلكىم ئۆزى يولدىمىكىن.

ـــ بۇ يەر بىلەن قاراقاشنىڭ ئارىلىقى قانچىلىك كېلىدۇ؟

ـــ بۇ مېڭىشقا باغلىق. تېزرەك ماڭسا ئىككى يېرىم ـ ئۈچ كۈندە، بولمىسا تۆت كۈندىن ئۈزاقراق ۋاقىتتا قاراقاشنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە بارغىلى بولىدۇ.

كۇلۇك تۇمەنبېشى بىردىنلا قىلىچىنى تۇتقۇنىنىڭ گېلىغا تىرىدى ـ دە، بوغۇق ئاۋازدا ۋارقىرىدى:

ـــ تولا گەپدانلىق قىلمەن دېمەي، راستىڭنى ئېيت. مۇساپە زادى قانچىلىك؟

تۇتقۇن بىردىنلا تىترەپ كەتتى:

ـــ بەلكىم، ئىككى... ئىككى كۈنلۈك يولدۇر...

ـــ زادى نەچچە كۈنلۈك؟

ـــ ئىككى كۈنلۈك يول...

مۇسا بۇغراخان قانائەت هاسىل قىلغانىدەك «ئاچىقىپ كېتىڭلار» دېگەندەك قولىنى شىلتىپ قويدى. تۇتقاقبېگى تۇتقۇننى تارتىشتۇرۇپ چېدىردىن ئاچىقىپ كەتتى. خان ياغلاقار قالۇنىڭ ئۆزىدىن تېز چىقىپ كېتىشىنى ئەسلا ئويلاپ

باقمىغاچقا، بۇنىڭدىن كېيىنكى قەدەمنى قانداق بېسىش ھەققىدە خىيالغا پاتتى. ئەمما، ئېنىق بىر قارارغا كېلەلمىدى. بىر چاغدا چاغرى تېگىن قاتارلىقلارنىڭ تېخىچە ئۆرە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئېغىز ئاچتى:

ــ قېنى ئولتۇرۇڭلار.

ئۇلار خانغا روبىرو بولۇپ يۇكۇنۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، خان ئويچان كۆزلىرىنى تىكىپ سورىدى:

ــ سىلەرچە، ئەمدى بۇ ئىشلارنى قانداق قىلساق بولار؟

ئارىنى ئېغىر سۈكۈت قاپلىدى. بىر چاغدا چاغرى تېگىننىڭ سالماق ئاۋازى بۇ سۈكۈتنى بۇزدى:

ــ بىز بۇنداق بولۇشىنى ئەسلا ئويلىمىغان، خان ئالىيلىرى، ئەسلىدە ئۇدۇن بۇددىستلىرى سۈت ئۇيقۇسىدا ئۇخلاۋاتقاندا مۇددىئايىمىزنى تېزلا ئەملگە ئاشۇرىمىز، دېگەن نىيەتتە ئىدۇق. لېكىن، ئۇلار بىزدىن تېز چىقىپ كېتىپتۇ. ھالا ئىش بۇ يەرگە يەتكەندە كەينىمىزگە قايتىشنىڭ ئورنى يوق. ئوق ساداقتىن چىقىپ بولدى. شۇڭا، ئالغا قاراپ مېڭىشقىلا بولىدۇكى، چېكىنمەسلىك كېرەك. ئۇلار مەيلى نەدە ئۇچرىسۇن، ئېلىشىش كېرەك!

ــ ئەمدىكى جەڭ ئۇچۇن ياخشىراق جەڭ تەدبىرى تۇزۇش زۆرۇردۇر، سۇباشى؟ ــ دېدى كۇلۇك تۇمەنبېشى تېزلا، ــ قارىسىغا ئوق ئاتساق، تالاپەتكە قالارمىزمىكىن؟

ــ دېگەنلىرى بەرھەق، جانابلىرى. بۇ مەسىلىنى ئاللىبۇرۇن ئويلىدىم. بايانتىن تۇتقۇندىن ئالدىمىزدىكى جايلارنىڭ يەر شەكلىنى تەپسىلىي سورايا دېگەنلەرمۇ يادىمدىن كەچتى. لېكىن، ئۇنىڭ يالغان ـ ياۋىداق گەپلەر بىلەن بىزنى ئالداپ، ھۆل يەرگە دەسسىتىشىدىن ئەنسىرەپ، بۇ نىيىتىمدىن ياندىم. ئېقىن بويىغا كەلگەن ئادەمۇ پۇچقىنى تۇرۇپ سۇغا كىرمىگۈچە، ئېقىنىنىڭ تېيىز ياكى چوڭقۇرلۇقىنى بىلەلمەيدۇ. قېنى ئاۋۋال تاڭ ئاتسۇن. قالغىنىنى ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بېكىتمەيمىزمۇ؟

مۇسا بۇغراخانمۇ سۇباشىنىڭ گەپلىرىنى توغرا تاپتى. شۇڭا، ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ــ ياتاقلار ئىنتايىن سەگەك بولسۇن، سۇباشى جانابلىرى، ياۋنىڭ ھىيلە ئىشلىتىشىدىن سەگەك بولايلى.

ــ ئىلھال، خان ئالىيلىرى!

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خان يېشىنىپ تۆشەككە كىرىپ ياتتى. ئۇ كۆزلىرىنى يۇمغان ھالدا ئۆزىگە چوڭ بىر سىناقنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى، بۇ سىناقتىن قانداق ئۆتۈشنى ئويلاپ خىيالغا چۆمگەنىدى. ئەمما، ئويلىغانسېرى خىياللىرى باش ـ ئاخىرىنى تاپقىلى بولمايدىغان يىپتەك چىگىچلىشىپ كەتكەنىدى.

خان قاچانلاردا كۆزىنىڭ ئۇيقۇغا ئىلىنغانلىقىنى سەزمىدى. بىر چاغدا ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ تاپتا خانىنىڭ بېشى گاراڭلاشقان، كۆزلىرى قۇم كىرىپ كەتكەندەك ئېچىشىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يەنە بىردەم سوزۇلۇپ ياتقۇسى، كۆزلىرىنىڭ ئاچچىقى چىققۇچە ئۇخلىغۇسى كەلدى. بىراق، يەنە ياتسا بامدات نامىزىنى قازا قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، ئىشىك ئالدىدىكى تۆشەكتە تاتلىق ئۇخلاۋاتقان سارىغ بۇقىغا قاراپ قويدى. ئۇ چۈش كۆرۈۋاتقان بولسا كېرەك، چىرايىدا بىر خىل خۇشاللىق پارلاپ تۇراتتى. ئۇ ئۇستىدىن سىيرىلىپ چۈشكەن يېپىنچىسىنى چىڭ قۇچاقلىۋالغانىدى. مۇسا بۇغراخان خىيالىدىن «بۇ بايقۇش چۈشىدە خوتۇنىنى كۆرۈۋېتىپتۇ ـ دە» دېگەنلەرنى ئۆتكۈزۈپ كۈلۈپ قويدى. ئاندىن شەپە چىقارماستىن تالاغا چىقتى. بىسىيان ئاسمان سەتھىدە ئۈكەر يۇلتۇزلار شوخ جىمىرلايتتى. تۆۋەن تەرەپتىن سەلكىن شامال ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. پۈتۈن لەشكەرگاھ جىمجىتلىققا چۆمگەن بولۇپ، ياتاقلاردىن باشقىلار ئۇيقۇدا ئىدى. شۇ ئەسنادا زىل، ياڭراق، خۇددى باھار شامىللىرىدەك سۇزۇك ئاۋازدا يەنە بىر قېتىم ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى. مۇسا بۇغراخان سالقىن، ساپ ھاۋادىن قېنىپ

سۇمۇرگەندىن كېيىن چېدىر تەرەپكە ماڭدى.

ــ ئۇيقۇلىرى ئېچىلىپ كېتىپتۇ ـ دە، خان ئالىيلىرى، ــ توساتتىنلا چېدىر ئىشىكىدە سارىغ بۇقا پەيدا بولدى.

ــ ھەئە، ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلاپلا ئويغىنىپ كەتتىم.

ــ تاھارەت ئېلىۋالاملا؟

ــ ماقۇل.

بۇغرا قوشۇنى بامدات نامىزىنى تۈگىتىپ ناشتىغا تۇتۇش قىلغاندا، شەرق تەرەپ بېلىق قاسرىقىدەك ئاقىرىشقا باشلىغانىدى. مۇسا بۇغراخان ئاشچىبېشى سەپەر داۋامىدا تۇجۇپىلەپ ساقلىغان سوغۇق گۆش، گۆشنان، مۇزدەك شەربەت ۋە ھەمەك نان بىلەن ناشتا قىلغاندىن كېيىن، سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇش ياكى داۋاملاشتۇرماسلىق ھەققىدە خېلى ئويلانغان بولسىمۇ بىر قارارغا كېلەلمىدى. بىر چاغدا چاغرى تېگىن چېدىر ئىچىگە ئالدىراپ كىرىپ كەلدى.

ــ تالادا ياۋ قوشۇنى پەيدا بولدى، ئالىيلىرى، ئۇلار بىزنى ھە دەپ جەڭگە چىللاۋاتىدۇ.

ــ لەشكەرلەر غىزالىنىپ بولغان بولسا، دەرھال تەييارلىنىپ ئۇرۇشقا ئاتلانسۇن!

ــ ئىلەل، خان ئالىيلىرى، ئۆزلىرى ھازىر قارارگاھتا تۇرۇپ تۇرسىلا، مەن كۇلۇك تۇمەنبېشى ۋە باشقا قوشۇن باشلىرى بىلەن چىقىپ ياۋ بىلەن ئېلىشاي...

چاغرى تېگىن خانىنىڭ جاۋابىنى كۈتمەستىنلا ئۆرۈلۈپ چىقىپ كەتتى. خان بىرئاز ئولتۇرۇپ باقتى. ئەمما، سقىلغاندەك بولۇپ چېدىر سىرتىغا چىقتى. بۇ چاغدا پۈتۈن بارگاھتا لەشكەرلەرنى جەڭگە چۇشۇشكە ئۇندىگەن ناغرا ـ سۇناي ئاۋازلىرى ياڭراپ، ئاتلارنىڭ دۇپۇرلەشلىرى، لەشكەرلەرنىڭ قالايمىقان ۋارقىراشلىرى قاپلاپ كەتكەنىدى. لەشكەرلەر بارگاھ قوۋۇقى تەرەپكە كەلكۈن سۇيىدەك كېتىۋاتاتتى.

مۇسا بۇغراخان ئۆز چېدىرىدىن بىرەر يۇز ئادىم كېلىدىغان،

كېچىچە مەخسۇس ئەتراپنى كۆزىتىش ئۈچۈن ياسالغان، يەردىن يىگىرمە بەش - ئوتتۇز ئادىم ئېگىزلىكتىكى كۆزىتىش راۋنقىغا چىقىپ، ئەتراپقا نەزەر سالدى. بارگاھتىن ئۇن يېتىم يىراقلىقتا جەڭ باشلىنىپ كەتكەنىدى. قىلىچلار ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياش نۇرىدا يالت - يۇلت قىلىپ چاقنايتتى. ئۆتكۈر نەيزىلەرنىڭ ئۇچىغا بېكىتىلگەن قىزىل رەڭلىك ساخت①لار كۆزگە روشەن چېلىقاتتى. ئاتلار كىشنىشەتتى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرىنىڭ ھۇررا - سۈرەنلىرى، ناغرا - سۇنايلارنىڭ ئاۋازلىرى جەمجىت سايلىقنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتكەنىدى. خان بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن لەشكەرلەر ئارىسىدىن ئۆزىگە تونۇش سىيمالارنى ئىزدىگەندەك سىنچىلاپ قارىدى. ئەمما، بىرەر تونۇش سىيمانى ئىلغا قىلالمىدى. بۇغراخان جەڭ مەيدانىغا تىكىلىپ تۇرغان مۇشۇ دەملەردە چاغرى تېگىن ئۇدۇن سانغۇنى بىلەن قىلىچلىشۋاتاتتى. ئۇلار بىر - بىرىگە ھەملە قىلىشقاچ قىلىچلىرىنى كۆچ بىلەن ئۇراتتى. ھەر ئىككىيلەن لەشكىرىي ماھارەتتە ئۇستۇن بولغاچقا، بىر - بىرىگە ئاسانلىقچە يول بېرىشمەيتتى. كۆلۈك تۇمەنبېشى بولسا قىلىچى بىلەن بىر ياۋ لەشكىرىنىڭ كاللىسىنى ئالغاندىن كېيىن يەنە بىرسى ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋىدى، ئۇنىڭ نەيزە تۇتقان قولىغا قىلىچ ئۇرۇپ، ئۇزۇپ تاشلىدى ۋە قېرى جىگدە دەرىخىگە جىن ئۇلاشقاندەك بىر بۇغرا لەشكىرىنى ئون نەچچە ئۇدۇن لەشكىرى قورشۇالغان توپقا قاراپ ئېتىلدى. يەنە بىر بۇغرا لەشكىرى يارىلانغانلىقىغا قارىماي، رەقىبى بىلەن قۇچاقلاشما جەڭ قىلىۋاتاتتى. يەنە بىر لەشكەر رەقىبىنىڭ قۇلقىنى چىشلەپ ئۇزۇۋالدى...

مۇسا بۇغراخان جەڭ مەيدانىغا قاراپ تۇرۇپ پۇتۇن ۋۇجۇدىدا بىر خىل ھاياجاننىڭ دولقۇنلاۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭمۇ ئاق ئېتىغا مىنىپ، قىلىچىنى ئويناتقان پېتى

① ساخت - پۆپۈك.

جەڭگاھقا كىرگۈسى كېلىپ كەتكەنىدى.

كۈن تىكلەندى. قۇياش ئوتتەك ھارارەت پۈركۈيتتى. ساريغ بۇقا چېدىردىن كۈنلۈك[1]نى ئاچقىپ خانغا سايىۋەن قىلىپ تۇراتتى. ئاشچىبېشىمۇ مۇزدەك ساقلانغان شەربەتلەرنى ساپال ھېجىرلارغا قۇيۇپ كۈتۈپ تۇراتتى. شۇنداقتىمۇ، خان پېشانىسىدىن سىرغىپ چۈشۈۋاتقان تەر تامچىلىرىنى سۈرتكەچ جەڭگاھتىن كۆزىنى ئۈزمەيتتى. ئۇرۇش داۋاملىشىۋاتاتتى. بارا ـ بارا ھەر ئىككىلا تەرەپتىن چىقمىنىڭ بارغانسېرى كۆپەيىشكە باشلىغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار يەنىلا ئېلىشىۋاتاتتى...

كۈن قايرىلدى. مۇسا بۇغراخان ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ ئەتىگەنكى چالا ـ بۇلا ناشتا بىلەن پۈتۈن بىر كۈن جەڭ قىلغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ، ۋارقىرىدى:

ـــ دەرھال ناغرا چېلىپ، ئۇرۇشنى توختىتىش ھەققىدە بەلگە بېرىلسۇن! قوشۇن بارگاھقا قايتسۇن!

ناغرىلار گۈمبۈرلىدى. بۇغرا لەشكەرلىرى ياۋدىن مۇداپىئەلەنگەچ چېكىنىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا ئۇدۇن لەشكەرلىرىمۇ ئاستا چېكىندى. مۇسا بۇغراخان كۆزىتىش راۋىقىدىن چۈشۈپ قوشۇن بىلەن بىرلىكتە بارگاھ قوۋۇقىدىن كىرىۋاتقان چاغرى تېگىنىنى كۆرۈپ توختىدى. چاغرى تېگىنمۇ خانىنى كۆرۈپ ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى. ئۇ تەرلەپ كەتكەن بولۇپ، قىلىچىدىن قان تەپچىرەپ تۇراتتى.

ـــ غەيرىتىڭىزگە بارىكاللا، سۈباشى! قوشۇندا ئاز ـ تولا تالاپەت كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇدۇن تەرەپمۇ ئاز چىقىم

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن ئەسىرىدە: شۇ مەزگىللەردە تۇرلۇك بۇيۇملار قاتاردا كۈنلۈكمۇ ئىنئام قىلىناتتى، كۈنلۈك ئىسىقتا، قار ـ يامغۇردا باشقا تۇتۇلاتتى، دېگەن مەزمۇندا بەيىت بار. دېمەك، شۇ چاغلاردا كۈنلۈك ئىشلىتىلگەن.

تارتمىدى، ــ دېدى خان كۈتۈرەڭگۈ ئاۋازدا، ــ قارىغاندا ياۋنى بوش چاغلىساق بولمىغۇدەك.

ــ راست دەيدىلا، خان ئالىيلىرى، ئۇدۇن سانغۇنلىرىمۇ، لەشكەرلىرىمۇ خېلى ئوبدان تەربىيە كۆرگەن، مەشىق قىلغاندەك تۇرىدۇ. بىز ھەقىقەتەن كۈچلۈك رەقىبكە دۇچ كەپتىمىز. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىنكى ھەربىر قەدەمنى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن ئالماق زۆرۈردەك تۇرىدۇ، ــ دېدى چاغرى تېگىن ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى بىر لەشكەرگە تۇتقۇزغاچ، ــ ھېلىمۇ لەشكەرلىرىمىز زور غەيرەت بىلەن جەڭ قىلدى. ئۆلۈش، يارىلىنىش كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما رەقىبلەرنى ئالدىغا سېلىجتىمىدى.

ــ ئۆلگەن، يارىلانغانلارنىڭ سانى ئېلىندىمۇ؟ ــ سورىدى خان.

ــ لەشكەرلەرنى ئايپۇتۇك بىلەن سېلىشتۇرۇۋاتىمىز، خان ئالىيلىرى!

ــ ئوبدان بوپتۇ. ھەربىر لەشكەرنى ئايپۇتۇك بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىڭلار. جەڭدە قازا قىلغانلارنى ئەتە بامدات نامىزىغا ئۆلگۈرتۈپ يەرلىكىدە قويۇۋېتەيلى. ھاۋا ئىسسىق، جەسەتلەر سايدا ئۇزۇن تۇرۇپ قالسا بولمايدۇ.

ــ ئىلەل، خان ئالىيلىرى! يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمەن. مەن ھازىرلا يەرلىك كىولاشقا ئادەم ئىورۇنلاشتۇراي، ــ دېدى چاغرى تېگىن لەشكەرچە سالام بېرىپ.

بارگاھ ئىچىدە كەچلىك غىزا تەييارلاش ئۈچۈن تەرەپ ــ تەرەپكە گۈلخانلار يېقىلغانىدى. بىرمۇنچە لەشكەرلەر جەڭ جەريانىدا ئۆزلىرىگە ھەمراھ بولغان ئاتلىرىنى سۇۋۇتۇش ئۈچۈن يېتىلەپ يۇرۇشەتتى. يەنە بەزى جايلاردا يارىدارلار باش ــ كۆزلىرى تېڭىلغان ھالدا ياتاتتى. مۇسا بۇغراخان ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن يارىدارلار تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

4

مۇسا بۇغراخاننىڭ ساي ئىچىدىكى ئېقىن بويىغا چۈشكۈن قىلىپ ياتقىنىغا بىر ئايدىن ئېشىپ كەتتى. بۇ جەريانىدا ئىككى تەرەپ تۆت ـ بەش قېتىم توقۇنۇشقان بولسىمۇ، لېكىن بىر ـ بىرىنى يېڭەلمىدى. بىر قېتىم چاغرى تېگىن بىلەن كۇلۇك تۇمەنبېشى ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ مۇداپىئەسى ئاجىز يېرىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، بىرەر مىڭدەك لەشكەر بىلەن ياۋنىڭ قارارگاھىغا بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن نوقتەرىش سانغۇننىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇلارنى قايتا مۇھاسىرىگە ئېلىشى نەتىجىسىدە لەشكەرلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسىنىڭ ئۆلۈكىنى قالدۇرۇپ چېكىنىپ چىقتى. شۇنىڭدىن بېرى تىركىشىش ۋەزىيىتى قاتمال هالەتكە چۈشۈپ قالغان بولۇپ، هەر ئىككىلا تەرەپ بىر ـ بىرىدىن ناهايىتى ئېهتىياتچانلىق بىلەن مۇداپىئە كۆرمەكتە ئىدى. شۇڭىمۇ خان ئەمدى قانداق قىلىش هەققىدە كۆپ ئويلانغان بولسىمۇ، بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتاتتى. بولۇپمۇ ئەڭ مۇهىم مەسىلە، هازىر هاۋا بارغانسېرى سوۋۇپ كېتىۋاتاتتى. يەنە بىر ـ ئىككى ئايلاردىن كېيىن هازىرقىدەك ئاسمانىنى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلىپ ياتقىلى بولمايتتى. شۇڭا، يا ئالدىغا ئىلگىرىلىيەلمەي، يا كەينىگە يانالمايي يېتىش خەتەرلىك ئىدى. تېخىمۇ يامان بولغىنى، ئوردۇكەنتتىن يوللانغان لەشكىرىي تەمىناتلار بۇ يەرگە ساق ـ سالامەت كەلمەيۋاتاتتى. ئۆتكەندە بۇغراخاننىڭ ئالدىنى توسۇپ پاراكەندىچىلىك سالغان يارکەندتىكى بۇددىستلار لەشكىرىي تەمىناتنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، ئۆچ ئېلىۋاتاتتى. گەرچە هەر قېتىملىق لەشكىرىي تەمىناتنى ئىككى ـ ئۈچ مىڭ لەشكەر قوغداپ ماڭسىمۇ، ئەمما يول توسار قاراقچىلار بەزىدە يوقاپ، بەزىدە پەيدا بولۇپ، پاراكەندچىلىك سېلىۋاتاتتى.

خان قىش كىرىشتىن ئىلگىرى ھېچ بولمىسا ئىككى تەرەپنىڭ پاسىلى بولۇۋاتقان زاۋادىن ئۆتۈپ، قاراقاش دەرياسى بويىغا ببرىۋېلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. ئەمما، تەقدىر ئۇنىڭ بىلەن قېرىشقاندەك، قارارگاھتىن ئۇن يېتىم يەرگىمۇ ئىلگىرىلىيەلمەي تۇرۇپ قالغانىدى.

— يەنە بىر رەت ھۇجۇم قىلايلى، خان ئالىيلىرى، — دېدى چاغرى تېگىن سۈباشى بىر كۈنى مۇسا بۇغراخانغا، — ھازىر ئۈدۈن قوشۇنى قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ھۇجۇم قىلساق بىرەر يوچۇق ئېچىلىپ قېلىشى مۇمكىن.

— شۇنداق قىلايلى، — دېدى كۈلۈك تۇمەنبېشىمۇ، — بىز بۇ سايدا يېتىۋەرسەك بولمايدۇ. لەشكەرلىرىمىزنىڭ جاسارىتى سۇنماستا ئۇلارنى سۇر ـ توقاي قىلىپ ئىلگىرىلىشىمىز لازىم.

خان بىرھازا ئۇندىمەي ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن بېشىنى لىڭشىتتى:

— مەيلى، يەنە بىر مەرتەم ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى ئەمىسە.

ئەتىسى ئۈكەر يۈلتۇز كۆتۈرۈلگەندە ناشتا قىلغان بۇغرا قوشۇنى كۈن چېچىلغاندا ئۈدۈن خانىنىڭ لەشكەرگاھىغا يېقىنلاشتى ـ دە، ئۇلارنى جەڭگە چىللاپ ناغرا چالدى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا قارارگاھتىن ئاتلىق، پىيادە لەشكەرلەر سەپ بولۇپ چىقىپ جەڭگە تەييار بولدى. چاغرى تېگىن سەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيگەن، چىرايى بىر ـ بىرىگە قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىغان بىر جۈپ سانغۇنغا قاراپ: «ئۇلار ھېلىقى نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر ئوخشايدۇ. چىرايىدىن قارىغاندا تېخى يىگىرمە ياشنىڭ قارىسىنى ئالمىغاندەك قىلىدۇ، ئەمما يەنە جەڭگە قوماندانلىق قىلۇېتىپتۇ...» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى.

— جەڭگە مەن چىقايمۇ، سۈباشى؟ — دېدى كۈلۈك تۇمەنبېشى ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ.

— ياق، ئۆندەر قىلىچ جەڭگە چۈشسۇن!

كۆلۈك تۇمەنبېشى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، كۆزنى چاقمدىغان جاۋاھىراتلاردىن ياسالغان ئېگەرلىك چىلان تورۇق ئاتنىڭ ئۇستىدە چۈلۈۋرىنى چىڭ تارتىپ ئولتۇرغان ئۆندەر قىلىچقا قارىدى. ئۆندەر قىلىچ شۇ ھامان يەر تىلغاپ، چاپچىپ تۇرغان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ، ئاتا مىراس ئۇزۇن ساپلىق قوش قىلىچىنى پۇلاڭلاتقىنىچە مەيدانغا ئېتىلدى.

ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئارىسىدىنمۇ بىر سانغۇن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ ئۆندەر قىلىچقا قاراپ ئات سالدى. ئىككى ئات بىر - بىرىگە روبىرو بولغان ھالدا ئېتىلدى. قىلىچلار بىر - بىرىگە قاتتىق كۇچ بىلەن ئۇرۇلۇپ، يالت - يۇلت ئۇچقۇن چاچرىدى. ئۇلار ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى كەينىگە ياندۇرۇپ، يەنە يېقىنلاشتى - دە، قىلىچۋازلىق ماھارىتىنى ئىشقا سالدى. قىلىچلار بىر - بىرىگە كۇچ بىلەن ئۇرۇلاتتى، رەقىبىلەر گاھى ئوڭدىن، گاھى سولدىن ھەملە قىلىشاتتى. ئاردىن چاي قاينىغۇچىلىك ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار بىر - بىرىنى يېڭەلمىدى. ئىككى سەپتىكىلەر ئۇلارغا قاراپ قېتىپ قېلىشقانىدى. چاغرى تېگىن نەپەس ئېلىشنىمۇ ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئىككى سانغۇننىڭ ھەربىر ھەربىكتىگە زەن سېلىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆندەر قىلىچ ھەربىر قىلىچنى ئەپچىللىك بىلەن رەقىبىگە ئۇرغاندا خۇشال بولۇپ كېتەتتى. ياۋ سانغۇنى ھۇجۇمغا ئۆتسە، يۇرىكى ئۆرۇلۇپ ئەنسىزلىككە پاتاتتى. شۇ تاپتا ئېلىشىۋاتقانلارمۇ ھېرىپ قېلىشقانىدى. ئەمما، سەللا بىخەستەلىك قىلىنسا ھالاك بولىدىغانلىقىنى ياخشى بىلگەچكە، بارلىق تىرىشچانلىقى بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى. شۇ ئاردا ياۋ سانغۇنى ئۆزىگە يېقىنلىشىپ قالغان ئۆندەر قىلىچنىڭ دەل كۆكسىنى چەنلەپ قىلىچ ئۇردى. ئۆندەر قىلىچ گەۋدىسىنى شارتلا ئېتىنىڭ قورسىقىغا چاپلىدى - دە، قىلىچتىن ئۆزىنى ئەپقاچتى ۋە ئۇنىڭ يەنە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، سول قولىدىكى قىلىچنى كۇچ بىلەن شىلتىدى. ياۋ

سانغۇنى دەل بوينى تەرەپكە كېلىۋاتقان قىلىچنى كۆرۈپ بېشىنى ئوڭ تەرەپكە قىيسايتىپ، ئات ئۇستىدىكى تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلىماقچى بولغاندەك ھەرىكەت قىلدى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ئۆندەر قىلىچ ئوڭ قولىدىكى قىلىچى بىلەن تېخى ئەمدىلا ئۆزىنى بىر تەرەپكە قىيسايتىپ تۇرغان سەركەردىنىڭ بوينىغا ئۇردى. شۇ ئان ئۇنىڭ بېشى بىراقلا ئۇزۇلۈپ چۈشتى ـ دە، بىر ـ ئىككى دومىلاپ توختىدى. ئۇنىڭ پۇتلىرى ئۇزەڭگىگە كىرىپ قالغان بولغاچقا، ئېتى باشسىز جەسىتىنى ئېلىپ ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ سېپىگە قاراپ چاپتى. شۇ ئان بۇغرا قوشۇنلىرى ئارىسىدىن چۇقان ـ سۇرەن كۆتۈرۈلدى:

ـــ ياشاپ كەت...

ـــ ئۆندەر قىلىچ... ئۆندەر قىلىچ مىڭبېشى !...

تۇيۇقسىز قارشى تەرەپتىن يەنە بىر پالۋان نەيزىسىنى ئويناتقىنىچە مەيدانغا چۈشتى. ئۆندەر قىلىچمۇ دەرھال ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى ـ دە، ئون نەچچە ئادىم يىراقلىقتىن ئېتىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ، نەيزىسىنى شىلتىگەن پېتى كېلىۋاتقان كوسا چىراي سانغۇنغا ئات سالدى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە يېقىنلاشقاندا، قارشى تەرەپنىڭ قولىدىكى نەيزە كۈچ بىلەن ئالغا شوخشۇدى. ئۆندەر قىلىچ بىردىنلا ئۆزىنى ئېتىنىڭ قورسىقىغا چاپلاپ نەيزە زەربىسىدىن تېنىنى قاچۇردى ـ دە، ھېچكىم ئويلاپ باقمىغان چاققانلىق بىلەن تېخى ئەمدىلا ئۆزى بىلەن يانمۇيان بولۇپ قارشى تەرەپكە چېپىۋاتقان ياۋ سانغۇنىنىڭ كەينىدىن قىلىچ ئۇردى. سانغۇن شۇ ئان يەرگە گۈپپىدە يېقىلىپ چۈشتى ـ دە، تېخى ھېلىلا قىلىچ ئۇرۇلغان جايدىن بۇلدۇقلاپ قان ئېقىشقا باشلىدى. ئۇ تاشلىق ئۇستىدە پۇت ـ قوللىرىنى ئىككى ـ ئۈچ قېتىم سوزۇپ يىغقاندىن كېيىن جىمىپ قالدى. شۇ ئان ئۇدۇن لەشكەرلىرى سېپى تەرەپتىن گۈمبۇرلەپ چېلىنغان ناغرا ئاۋازى بىلەن تەڭ يا ئوقلىرى ئۇچۇپ كېلىشكە باشلىدى. ئۆندەر قىلىچ بىر جۇپ قىلىچى بىلەن ئۆزىگە نىشانلىق ئېتىلغان ئوقلارنى

ئۇروپ يەرگە چۈشۈرگەچ تېزلىكتە ئارقىغا چېكىندى.

ـــ ئېتىڭلار! ـــ دېدى چاغرى تېگىنمۇ.

بۇغرا لەشكەرلىرىمۇ ئاللىقاچان ساداققا سېلىپ تەييار قىلغان ئوقلىرىنى ئېتىشقا باشلىدى. ھەر ئىككى سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغانلاردىن بىرنەچچەيلەن ئېچىنىشلىق ۋارقىرىغىنىچە يىقىلدى.

ـــ ئاتلىنىڭلار! ـــ دېدى چاغرى تېگىن بىردىنلا قىلىچىنى سىلكىگەن ھالدا ۋارقىراپ.

بۇغرا لەشكەرلىرى رەقىبلىرىگە قارىتىپ ئوق ئۇزگەن ھالدا ئالدى تەرەپكە سۈرۈلدى. بۇنى كۆرگەن نوقتەرىشمۇ لەشكەرلىرىگە ھۇجۇمغا ئۆتۈش بۇيرۇقى بەردى. ئارلىق بارغانسېرى قىسقىراشقا باشلىدى. بۇنداق ئەھۋالدا يانى ئىشلىتىشكە بولمايتتى. شۇڭا، چاغرى تېگىن بىرلا ۋارقىراپ سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتتى ـ دە، ياۋ قوشۇنىنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرى تەرەپكە ئات سېلىپ كەلگەن بىر سەركەردە بىلەن ئېلىشىشقا باشلىدى. ئىككى قوشۇن بىردەمدىلا گىرەلىشىپ كەتتى. قانلىق جەڭ باشلاندى. نەچچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن، ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى يەر يۈزىنى بىر ئالدى. يارىلانغانلار ئېچىنىشلىق ۋايسايتتى. توساتتىن ياۋ تەرەپنىڭ جەڭ ناغرىلىرى ئاستا ـ ئاستا پەسكويغا چۈشتى ـ دە، لەشكەرلىرى كەينىگە قاراپ چېكىنىشكە باشلىدى. بۇنى كۆرگەن چاغرى تېگىن «ياۋ بىزگە تەڭ كېلەلمەي چېكىندى» دەپ ئويلاپ، ئۇلارنى قوغلاشقا يارلىق چۈشۈردى. بارا ـ بارا ئىككى قوشۇنىنىڭ ئارىلىقى يېقىنلىشىشقا باشلىدى.

قانداقتۇر بىر ئېگىزلىكتىن ئۆتكەندىن كېيىن بايات مۇشۇكتىن قورققان چاشقاندەك تېزلىكتە قېچىۋاتقان ئۇدۇن قوشۇنلىرى بىردىنلا كەينىگە بۇرالدى ـ دە، شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى. شۇ ئان ئىككى يان تەرەپتىن ياۋنىڭ پىستىرما قوشۇنى پەيدا بولۇپ، بۇغرا قوشۇنىنى ئۈچ تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئالدى.

چاغرى تېگمن لەشكەرلىرىگە چېكىنىش ھەقىقىدە پەرمان چۈشۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ كېچىككەنىدى. چۈنكى، ئىككى ياندىكى ياۋ قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ چېكىنىش يولىنىمۇ ئۇزۇۋەتكەنىدى. ئەمدى ئېلىشماقتىن، قان كېچىپ بولسىمۇ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ كەتمەكتىن باشقا ئامال قالمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ لەشكەرلىرىگە يارلىق چۈشۈردى:

— ياۋ لەشكەرلىرىنى ئايىماي قىرىڭلار!...

ئۇروش ئانچە ئۇزاققا سوزۇلمىدى. بۇغرا قوشۇنى بارغانسېرى ئېغىر تالاپەت تارتىۋاتاتتى. بۇنى كۆرگەن ئۆنىدەر قىلىچ ئالدىغا كەلگەنلىكى ياۋ لەشكەرلىرىنى يەر چىشلەتكەچ چاغرى تېگىنگە يېقىنلاشتى.

— يەنە ئېلىشۈەرسەك لەشكەرلىرىمىز قىرىلىپ تۈگەيدۇ، سۇباشى، چېكىنەيلىمۇ؟...

— چېكىنەيلى!...

ئۇلار تېزلىكتە ئەتراپقا قاراپ ياۋنىڭ ئاجىز ھالقىسىنى جەزم قىلدى ـ دە، ئارقىسىدىكى لەشكەرلەر بىلەن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئون نەچچە ياۋنى يەر چىشلەتكەندىن كېيىن مۇھاسىرىنى بۆسۇپ چىقتى.

— چېكىنىڭلار!...

شۇ ئان بۇغرا لەشكەرلىرى ئېلىشقاچ سۇباشىغا ئەگىشىپ چېكىنىشكە باشلىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئۇلارنىڭ قاچقانلىقىنى كۆرۈپ قوغلىماقچى بولۇۋىدى، نوقتەرىش لەشكەرلىرىنى توستى:

— بولدى، ئۇلار قاچسا قېچىۈەرسۇن. قوغلىماڭلار !...

سۇباشى ھايات قالغان لەشكەرلىرىنى باشلاپ ھارغىن ھالەتتە قارارگاھقا قايتىپ كەلگەندە مۇسا بۇغراخان ھەممە ئىشلاردىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ بولغانىدى. ئۇ شاھانە چېدىر ئىچىگە چېرىكچە سالام بېرىپ كىرىپ، خۇددى گۇناھكارلاردەك قول باغلاپ تۇرغان چاغرى تېگىنگە قاراپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ

قويدى. بۇنى كۆرۈپ سۇباشىنىڭ ئۆپكىسى ئۆرۈلگەندەك بولدى ـ دە، يىغلامسىراۋاتقاندەك تىترەڭگۈ ئاۋازدا ئېغىز ئاچتى:

ـــ مېنى لەشكىرىي جاساق بويىچە جازالىغايلا، خان ئالىيلىرى ! ئالدىراڭغۇلۇقۇمدىن قوشۇننى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتىم.

مۇسا بۇغراخان ئۇنىڭ ھېلىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك ئۇمچەيگەن چىرايىغا قارىدى ـ يۇ، تېزلا تەتۇر قارىۋالدى. ئاتىسى زامانىدىن باشلاپ قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ سۇباشىلىق مەنسىپىگە ئېرىشىپ، نۇرغۇن جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن چاغرى تېگىن ئوردا ئەركانلىرى ئارىسىدا يۈقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭسىزمۇ چاغرى تېگىننىڭ تۆھپىسىگە ھېچكىم كۆز يۇمالمايتتى. ئۇ خېلى جەڭلەردە نۇسرەت قۇچۇپ، قاراخانىيلارنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىشتە مۇھىم رول ئويناغانىدى. شۇڭا، مۇسا بۇغراخانمۇ بۇ پېشقەدەم سانغۇنغا خۇددى ئۆزىگە ئىشەنگەندەك ئىشىنەتتى. ئەمما، بۇگۈن ئۇنىڭ ئالدىراڭغۇلۇقى خانىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغانىدى. مۇسا بۇغراخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چېغىدىلا پۈتى كۆيگەن توخۇدەك چېدىر ئىچىدە نەچچىنى چۆرگۈلەپ، چاغرى تېگىن كەلگەن ھامانلا بۇگۈنكى قارامىلقى ئۇچۇن ھېسساب ئالماقچى بولغانىدى. ئەمما، ئۇرۇش دېگەندە بەزىدە ياۋنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كېتىدىغان، ھىيلە تۇگمەنلىرىگە ئۇگۇت قۇيىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۆزىنى تۇتۇۋالغانىدى.

ـــ جەڭ دېگەندە يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ. بىر قېتىملىق مەغلۇبىيەت ئالدىدا ئۆزلىرىنى يوقتىپ قويمىسىلا. ئەتىگەندىن بېرى ھېرىپ ـ ئېچىپ جەڭ قىلدىلا، ھاردۇق يەتتى ھەرقاچان... ئاۋۋال ئارام ئالغاچ غىزالىنىۋالسىلا، قالغان گەپلەرنى ئالدىرىماي دېيىشەرمىز، ـــ دېدى خان ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ.

چاغرى تېگىن خانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ قەلبى تەسكىن

تاپقاندەك بولسىمۇ، ئەمما يەنە نېمىشقىدۇر ئۆرە تۇرىۋەردى.

— قېنى ئولتۇرسىلا، — دېدى خان يەنە بايىقى جايىنى كۆزى بىلەن ئىشارە قىلىپ. ئاندىن ئىككى قولىنى جۈپلەپ بىر - بىرىگە ئۇردى. شۇ ئان ئۆيگە ئاشچىبېشى داستىخان كۆتۈرۈپ كىردى - دە، داستىخاننى سېلىنچا ئۈستىگە سېلىپ بولغاندىن كېيىن ئارقىسىدىن كىرگەن لەشكەرلەرنىڭ قولىدىكى تاۋاقلارنى تىزىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ ئەمدى ئولتۇرمىسا قاملاشمايدىغانلىقىنى سەزگەن چاغرى تېگىن خان كۆرسەتكەن ئورۇندا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

— قېنى غىزاغا باقسىلا، — دېدى خان ئالدىدىكى تاۋاقلارنى سۈباشى تەرەپكە ئىتتەرگەچ. ئاندىن ئاشچىبېشىغا لاپپىدە قاراپ قويدى.

ئاشچىبېشى تىزلىكتە كەينىگە ئۆرۈلۈپ چىقىپ كېتىپ ھايالىشمايلا يوغانغىنا ھېجىر قاچىدىكى ھورى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئۆگرىنى داستىخانغا قويدى. ئۆگرىگە ئاشكۆكى سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەززىلىك پۇرىقى دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى.

— ئۆزلىرىنىڭ تاپىلىغانلىرى بويىچە ئاتايىن ئەتكۈزۈلگەن ئۆگرىگە ئېغىز تەگسىلە، خان ئالىيلىرى، — دېدى ئاشچىبېشى تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ.

مۇسا بۇغراخان چاغرى تېگىنىنى تائامغا بېقىشقا دالالەت قىلغاچ، ھېجىرنى قولىغا ئالدى - دە، بىر قوشۇق ئاشنى ئەمدى ئېغىزىغا ئاپىرىۋىدى، سىرتتا بىردىنلا ئاللىكىملەرنىڭ ۋارقىراشقان، ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تۈياق ئاۋازلىرى پەيدا بولۇپ، چېدىر تەرەپكە يېقىنلىشىشقا باشلىدى. خان ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. شۇ ھامان چېدىرنىڭ ئوچۇق تۇرغان ئىشىكىدىن ئالاقزەدە بولغان ھالدا ئەبۇھەسەن ئەلى يۈگۈرۈپ كىرگەچ ۋارقىرىدى:

— ئىچىمسىلە، خان ئاتا. ئاشلىرىغا زەھەر سېلىنغان...

مۇسا بۇغراخان ھەيران بولغان ھالدا بىرەدە ھېلىھەم قولىدا

تۇرغان ھېجىردىكى سۇلىرى سۇزۇك ئۇگرىگە، بىردە ئوغلىغا قاراپ قالدى. ئاندىن ئۆزىگە روبىرو ئولتۇرغان ئاشچىبېشىنىڭ چىرايىغا تىكىلدى. ئاشچىبېشى ئاللىقاچان قانسىرىغان ئۆپكىدەك ئاقىرىپ كەتكەن بولۇپ، پۇت ـ قوللىرى شامال سوققان ياپراقتەك سۇس تىترىمەكتە ئىدى.

ـــ بولدى، قوللىرىدىكى ھېجىرنى قويسىلا، خان ئاتا. بۇ راست گەپ. تېخى ھازىرلا مېنىڭ نۆكىرىم مۇشۇ ئاشتىن نەچچە قوشۇق ئىچىپلا نەپەستىن قالدى. ئاشتا زەھەر بار ئىكەن!

ـــ ئۇ... ئۇنداق ئەمەستۇ، خان ئوغۇل؟ ـــ ئاشچىبېشىنىڭ تىللىرى كالۋالىشىپ، دېگىلى گەپ تاپالماي قالدى، ـــ بۇ... بۇ... بۇنداق دېسىلە...

مۇسا بۇغراخاننىڭ چىرايىدىمۇ شۇبھىلىنىش ئالامەتلىرى پەيدا بولدى ـ دە، بىردە ئوغلىغا، بىردە ئاشچىبېشىغا قاراپ قويغاندىن كېيىن قولىدىكى ھېجىرنى داستىخانغا قويۇپ قويدى.

ـــ ئاشنى ئىچكەنمىدىلە، ئاتا؟

ـــ ياق، تېخى تېتىغۇدەكمۇ بولمىغانىدىم!

ـــ ئاللاغا شۈكۈر ! ـــ دېدى خان ئوغۇل ئۆزىنى سەل بېسىۋېلىپ، ـــ بايا مۇلازىم يىگىت كەچلىك غىزانى چېدىرىمغا ئەكىرىپتىكەن. مەن غىزالانماقچى بولۇپ، ئۇگرىنى قولۇمغا ئالدىم ـ يۇ، لېكىن نېمىشقىدۇر كۆڭلۈم تارتماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن مۇلازىم يىگىتنىڭ ئىككى ـ ئۈچ كۈندىن بۇيان تۇمۇقاپ قالغانلىقىنى يادىمغا ئېلىپ، ئاشنى قىزىقىدا ئىچىپ، ئوبدان تەرلىنىۋېلىشىنى ئېيتتىم. ئۇمۇ نېزىقاپ تۇرمايلا ھېجىرنى قولىغا ئېلىپ، ئاشنى بىرەمدىلا ئىچىۋەتتى ـ يۇ، بىردىنلا قورسىقىنى تۇتۇپ ۋايجانلاپ كەتتى. ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى سوراپ، ئەھۋالنى بىلىپ بولغۇچە ئېغىز ـ بۇرنىدىن قان ئوقچۇپ چىقىشقا باشلىدى. شۇ ھامان ئوتاچىنى چاقىرىپ كېلىشكە ئادەم بۇيرۇدۇم. ئەمما، ئوتاچى كېلىپ بولغۇچە مۇلازىم جان ئۈزدى. ئوتاچى ئۇنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي

كۆرۈپ، «يېگەن غىزاسىدا زەھەر بار ئىكەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ تەرەپكە يۈگۈردۈم، خان ئاتا... ھېلىمۇ ياخشى سىلى تېخى ئىچمىگەنىكەنلا!

مۇسا بۇغراخاننىڭ غەزەپتىن قاشلىرى لىكىلداپ كەتتى. نەپەس ئېلىشى تېزلىشىپ، بۇرۇن تۆشۈكى كېڭەيدى. ساقاللىرى بىردىنلا كىرپە تىكەنىدەك دىردايدى. ئۇ ئۆتكۈر كۆزلىرىنى ئاشچىبېشىغا تىكتى.

— قېنى ئېيتە، بۇ نېمە ئىش؟

جاقىلداپ تىترەپ تۇرغان ئاشچىبېشى گۈپلا قىلىپ تىزلاندى ـ دە، بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى:

— بۇ... بۇ... بۇنى بىلمەيمەن، خان ئالىيلىرى... قۇللىرىغا ئىشەنسىلە...

شۇ ئەسنادا چېدىر ئالدىدا مەرىيەم خېنىمنىڭ قوڭغۇراقتەك زىل ئاۋازى ئاڭلاندى ـ دە، ئاللىكىمىلەرنى تىللىغىنىچە، ئىجازەت سورىمايلا، قوللىرى كەينىگە باغلانغان بىرسىنى چېدىرغا ھەيدەپ كىرىپ كەلدى:

— مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى، ئۇدۇن تەرەپتىن كەلگەن ماۋۇ ئايغاقچىنى تۇتۇۋالدۇق.

ھەممەيلەننىڭ كۆزى بىردىنلا ئايغاقچىغا تىكىلدى. ئۇ بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيىۋالغان بولۇپ، بۇرۇتلىرى ئەمدىلەتىن خەت تارتىشقا باشلىغان ياشقىنا يىگىت ئىدى. تۇرقىدىن مەغرۇرلۇق، كۆرەڭلىك ئىپادىلىرى چىقىپ تۇراتتى.

— بۇنى قەيەردىن تۇتۇۋالدىڭىز؟ — سورىدى ئەبۇھەسەن ئەلى مەرىيەم خېنىمدىن.

— كەچلىك غىزادىن كېيىن بىرقانچە ھەمشىرەم بىلەن ئەتراپنى ئايلىنايلى دەپ يېقىن ئەتراپتا ئايلىنىپ يۈرسەم، ماۋۇ مەلئۇن پات ـ پات ئارقىسىغا قاراپ قويغاچ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتىدۇ. مەنمۇ ئۇ ۋاقىتتا تازا ئېرەنشىمەپتىمەن. ئەمما، قاراۋۇل ئىمنى سورىۋىدى، ئۇنىڭغىمۇ جاۋاب بەرمەي قاچتى. شۇ

ئان بىرنەچچىمىز ئارقىسىدىن قوغلاپ، ئاران تەسلىكتە تۇتۇپ، سوراق قىلساق «سىلەر ئەمدى كېچىكتىڭلار، بۇ چاغقىچە بۇغرا خانىڭلار ئاللىقاچان جەھەننەمگە سەپەر قىلدى. ئەمدى مېنى ئۆلتۈرۈۋەتسەڭلارمۇ ئارمىنىم يوق، ئۇلۇغ بۇددا ئىگەمنىڭ ئىخلاسمەن مۇخلىسلىرىغا قارشى لەشكەر تارتقان ئۇ ئاسىي خانىنى ئۆلتۈرەلىگەنلىكىم ئۈچۈن ئەل - يۇرت ئۆلۈكۈمنى بېشىدا كۆتۈرىدۇ» دېمەسمۇ؟ بۇ گەپنى ئاڭلاپ پۈت - قولۇمدا جان قالمىدى. شۇڭا، تېزلىكتە بۇ مەلئۇننى ئېلىپ بۇ تەرەپكە كەلدىم...

مۇسا بۇغراخان تۇتقۇنۇنىڭ ئۈستىبېشىغا ئالدىرىمايغىنا بىر قۇر قاراپ چىقتى. ئاندىن سالماق ئاۋازدا سورىدى:

— سەن مېنى ئۆلتۈرمەكچىمىدىڭ؟

ئالدىدا تۇرغان ئادەمنىڭ خان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تېخى ھاياتلىقىنى بىلگەن تۇتقۇن چۆچۈپ كەتتى ۋە تەشۋىشلەنگەندەك، ئۇمىدسىزلەنگەندەك بىر خىل تۇيغۇ ئىچىدە خانغا قاراپلا قالدى.

— سېنى ياغلاقار قالۇ ئەۋەتتىمۇ؟ — دېدى خان يەنە ۋەزمىن ئاھاڭدا.

تۇتقۇنىنىڭ چىرايىدىكى ۋەھىمە ئالامەتلىرى بارا - بارا يوقالدى. ئۇ ئەپسۇسلۇق، ئۆچمەنلىك ئارىلىشىپ كەتكەن كۆكۈچ كۆزلىرىنى خانغا تىكتى:

— مەندىن گەپ ئالمەن دەپ چۆچۈرىنى خام ساناشما. مېنىڭ پەقەت ئۇدۇنلۇك ئىكەنلىكىمنى، ئۇلۇغ بۇددا دىنىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆلسەم رازى ئىكەنلىكىمنى بىلسەڭلارلا بولىدۇ. ئەپسۇس، سېنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرەلمەي، بۇ دۇنيادىن ئارمان بىلەن كېتىدىغان بولدۇم. خەيرىيەت، مەندەك پىداكار پالۋانلار ئۇدۇن زېمىنىدا كۆرمىسەڭ. شۇلارنىڭ بىرسى چوقۇم كۈنلەرنىڭ بىرسىدە سەندەك دىن ئاسىيسىنى چوقۇم جەھەننەمگە يولغا سالىدۇ...

ئەبۇھەسەن ئەلى بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بەلبېغىغا ئۆتكۈزۈۋالغان

كۈن غىلاپەتكى بۆكتە① سىنى شارتتىدە سۈغاردى:

— ئۆزۈڭگە ئاگاھ بول. بولمىسا تىلىڭنى كېسىۋالىمەن!

تۈتقۇن ئېرەنشىمىگەندەك چېدىر ئىچىدىكى ھەممەيلەنگە تەكشى قاراپ چىققاندىن كېيىن تېزلىكتە چىرايىنى پۈرۈشتۈردى. ھايالشمايلا ئۇنىڭ جاۋابلىرىدىن قىپقىزىل قان تەپچىرەپ چىقىشقا باشلىدى.

— بۇ مەلئۇن تىلىنى چىشلەپ ئۈزۈۋالدى! — دېدى مەرىيەم خېنىم ئالدىراپ.

تۈتقۇن شاھانە چېدىردىكىلەرنى مەسخىرە قىلغاندەك ئىستېھزا بىلەن كۈلدى. دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېغىزىدىن قان ئارىلاشقان بىر لوقما گۆش بۈغراخانىنىڭ ئالدىغا «پوك» كىدە قىلىپ چۈشتى. بۇنى كۆرگەن خان تېزلا كەينىگە ئۆرۈلدى ـ دە، يارلىق چۈشۈردى:

— بۇ مەلئۇننى ئارمىنىغا يەتكۈزۈپ قويۇڭلار!

مەرىيەم خېنىمنىڭ ھەمشىرىلىرى تۈتقۇننى سۆرىگەن پېتى چېدىردىن ئاچىقىپ كەتتى. مۇسا بۈغراخان شارتلا كەينىگە ئۆرۈلدى ـ دە، ئاشچىباشىدىن سورىدى:

— سەن ئۇنى تونۇمسەن؟

— ياق، خان ئالىيلىرى، مەن ئۇنى تېخى بايىلا كۆردۈم!

— ئۇنداقتا كەچلىك غىزا ۋاقتىدا سەن نەدە ئىدىڭ؟

— دەسلىپىدە قازان بېشىدا بار ئىدىم. كېيىن ئۆزلىرىنى چېدىرلىرىدا بارمۇ، يوق، قاراپ باقاي دەپ بۇ يەرگە كەلدىم. ئۆزلىرى يوق ئىكەنلا، شۇنىڭ بىلەن بارگاھ ئىچىدە سىلىنى ئىزدەپ يۈرۈپتىمەن...

— ئاشپەز يىگىتنى چاقىرىپ كېلىڭلار... — خان بىردىنلا قوشۇمسىنى تۈردى. شۇ ئان ئەبۇھەسەن ئەلى چېدىردىن چىقىپ كەتتى ـ دە، ھايالشمايلا خانىڭ خاس ئاشپەزىنى تېپىپ ئەكىردى. ئاشپەز يىگىتمۇ بايىتىن بولغان ئىشلاردىن خەۋەر تاپقان

① بۆكتە — خەنجەر، پىچاق.

بولغاچقا، چىرايى قورقۇنچتىن تاتىرىپ كەتكەن بولۇپ، پۇتلىرى لاغىلداپ تىترەپ تۇراتتى.

ــ كەچلىك غىزانى سەن ئەتكەنمىدىڭ؟ ــ سورىدى خان ئۇنىڭغا مىختەك تىكىلىپ.

ــ شۇنداق، خان ئالىيلىرى، غىزا ئېتىۋاتسام، مەن بۇ چاغقىچە كۆرۈپمۇ باقمىغان بىر لەشكەر: «سىزنى خان ئوغۇل قېشىمغا بىر كېلىپ كەتسۇن، دەۋاتىدۇ. تېز بېرىڭ. سىز كەلگۈچە مەن بۇ يەردە تۇرۇپ تۇراي، ھايال بولماڭ» دېۋىدى، خان ئوغۇلنىڭ بۇيرۇتمىسى بار ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ، باشقا ئىشنى ئويلىمايلا مېڭىپتىمەن. بىراق، خان ئوغۇل چېدىرىدا بولمىغاچقا، بۇ ئىشتىن سەل غەلىتىلىك ھېس قىلىپ كەينىمگە يېنىپ قازان بېشىغا كەلسەم، مېنى چاقىرغىلى كەلگەن لەشكەر يوق تۇرىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا نېرى ــ بېرىسىنى ئويلىماپتىمەن. بىردەمدىن كېيىن خان ئوغۇلنىڭ نۆكىرى كېلىپ ئۇگرىنى ئەكەتتى. شۇ ۋاقىتتا بۇ ئىشلارنى سوراش يادىمدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ. كېيىن سىرتتا ئاللىكىملەرنىڭ ۋارقىراشقان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. سۈرۈشتۈرسەم، خان ئوغۇلنىڭ نۆكىرى ئۆلۈپ قاپتۇ. بولغان ئىش مۇشۇ، خان ئالىيلىرى. قالغان ئىشلاردىن پەقەتلا خەۋىرىم يوق...

چېدىر ئىچى چۈن ئۇچىمۇ ئاڭلانغۇدەك سۈكۈناتقا چۆمدى. ھەممەيلەن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرۇپ قالدى. مۇسا بۇغراخان ئادەمنىڭ ئىچىنى سىقىدىغان بۇرۇقتۇرمىچىلىققا بەرداشلىق بېرەلمىگەندەك ئورنىدىن تۇرۇپ، چېدىر ئىچىنى ئاستا ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۇ دەسلەپ ئاشچىبېشى بىلەن ئاشپەز يىگىتنى جېنىدىن جۇدا قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ، نىيىتىدىن يالتىيىپ قالدى. بۇ ئىشلارنىڭ ئاساسلىق سەۋەبكارى ئۇدۇن خانى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، بېشىنى سۇس لىڭشىتتى ــ دە، ھېلىغىچە تىزلانغان ھالدا ياش تۆكۈپ ئولتۇرغان ئاشچىبېشىغا قاراپ، پەس

ئاۋازدا دېدى:

— ئورنۇڭدىن تۇر. خەير، بۇ ئىشتا سېنىڭ مەسئۇلىيىتىڭ ئېغىر بولسىمۇ، بىر قوشۇق قېنىڭدىن كەچتىم. بۇنىڭدىن كېيىن يەنە بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلۈپ قالسا، يەتتە ئەۋلادىڭغىچە قىرىپ تاشلايمەن!

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى... ئۆزلىرى قۇللىرىغا قايتا هاياتلىق بەردىلە. بۇنىڭدىن كېيىن هەرگىز سەۋەنلىككە يول قويمايمەن، — ئاشچىبېشى سۆزلىگەچ ماغدۇرسىزلانغان پۇتلىرىنى تىكلەپ ئاران ئۆرە بولدى.

— سەنمۇ گۇناهىڭنى بىلەمسەن، يىگىت؟ — سوردى خان ئاشپەزدىن.

— بى... بىلىمەن، خان ئالىيلىرى... ئەسلىي ئۇ مەلئۇنىڭ يالغان سۆزىگە ئىشىنىپ قازان بېشىدىن ئايرىلمىغان بولسام، جەڭگە ماهىر، غوجىسىغا سادىق بىر لەشكەرنىڭ بېشىغا چىقمايتتىم. يەنە تېخى تاس قاپتىمەن خان ئالىيلىرىنىڭ... قۇللىرى بۇ ئەرزىمەس جېنىمنى ئۆزلىرىگە تاپشۇردۇم... مەيلى قانداقلا هۆكۈم چىقارسىلا رازىمەن...

— ئاشپەز يىگىتنىڭ گۇناهىنى كەچۈرسىلە، خان ئاتا، — دېدى ئەبۇھەسەن ئەلى، — بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ئىشلارنىڭ قايتا تەكرارلانماسلىقى ئۈچۈن بېشى بىلەن كاپالەتلىك قىلسۇن!

— شۇنداق قىلغايلا، خان ئالىيلىرى، — دېدى مەريەم خېنىممۇ، — هېلىمۇ قاتىل ژاقتىدا تۇتۇلۇپ، ئىشلار ئايدىڭلاشتى. خەيرىيەت، بۇ يىگىتنىڭمۇ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچسىلە...

مۇسا بۇغراخان ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغاندەك ئاشپەز يىگىتكە تىكىلدى. ئۇ خانىنىڭ بۇ قارىشىدىن جېنىدىن ئۈمىد قالمىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالدى - دە، بىردىنلا يىراقتا قالغان ئاتا - ئانىسى، قوۋۇم - قېرىنداشلىرىنى يادىغا ئېلىپ، ئۇن - تىنسىز بىرنەرسىلەرنى پىچىرلاپ ئۆلگۈردى.

— بوپتۇ، كەچىلىك قىلاي، — دېدى مۇسا بۇغراخان سالماق ئاھاڭدا، — ئەمما ئېسىڭدە بولسۇنكى، — ئۇ بىردىنلا ئاشپەزگە مختەك تىكىلدى، — بۇنىڭدىن كېيىن غىزاغا تۇتۇش قىلمۇاتقان چېغىڭدا ھەتتا مەن چاقىرسامۇ قازان بېشىدىن ئايرىلمايسەن. ئەگەر بۇگۇنكىدەك ئىش يەنە تەكرارلىنىدىكەن، ئۇرۇق - نەسلىڭنى قۇرۇتۇۋېتىمەن!

— ئىلتىپاتلىرىغا ھەشقاللا، خان ئالىيلىرى! تەلىمىرىنى چوقۇم ئېسىمدە چىڭ تۇتىمەن... — ئاشپەز يىگىت بىردىنلا مىشىلداپ يىغلاپ كەتتى.

— ئەمدى چىقىپ كەتسەڭ بولىدۇ.

ئاشپەز يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ، خانغا تەزىم قىلغان ھالدا ئارقىچىلاپ ماڭغىنىچە چىقىپ كەتتى. چېدىرىدىكىلەر يېنىك نەپەس ئېلىشتى. ئەمما، شۇ تاپتا ھەممەيلەنىڭ كەيپى ياخشى بولمىغاچقا، ھېچكىمنىڭ گەپ قىلغۇسى يوق ئىدى. شۇ تاپتا خان ناھايىتى بىئارام بولۇۋاتاتتى. ئۇ ئۇدۇن خانىنىڭ مۇشۇنداق رەزىل ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزىنى كۆزدىن يوقىتىشقا كىرىشكەنلىكىدىن غەزەپلىنىۋاتاتتى.

ئارىدىن خېلى ئوزاق ئۆتكەندە خان ئوغۇل جىمجىتلىقنى بۇزدى.

— ئەمدى سەۋر قىلىشنىڭ ئورنى قالمىدى، خان ئاتا، — دېدى ئۇ غەزەپ بىلەن تېز - تېز سۆزلەپ، — مەيلى قانچىلىك بەدەل تۆلەشتىن قەتئىينەزەر، ئۇلارغا ئۆزىمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويايلى!

— ھازىر ئۆيدىكى ھېساب بازارغا توغرا كەلمىگەندەك ئىشلار بولۇۋاتىدۇ، ئوغلۇم، — دېدى مۇسا بۇغراخان پەس ئاۋازدا، — ئەمما، بىز چوقۇم ئوبدان بىر ئامال تېپىپ، يۇرتخان شەھىرىگە سۇرەن - چۇقان سالغىنىمىزچە كىرىمىز.

— ئاڭا، ئاڭا، نەق گەپنى قىلدىلا خان ئالىيلىرى، — دېدى بايات بېرى يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارنى خۇددى چۈشىدە

كۆرگەندەك قاراپ ئولتۇرغان، ھېچكىمنىڭ سۆزىگە ئارىلاشمىغان سۇباشى ئېغىز ئېچىپ، — ھېلىمۇ نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدۇق. بەزىلىرىدە نۇسرەت قازاندۇق، بەزىلىرىدە قۇربان بەردۇق. ئۇروش دېگەندە يېڭىش - يېڭىلىش، ئۆلۈش - يارىلىنىش بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بەزى ئىشلاردا بەك ئالدىراپ كەتمەيلى.

ئۇنىڭ سۆزىگە ھېچكىم ئىنكاس قايتۇرمىدى. چېدىر ئىچىنى يەنە ئېغىر سۈكۈنات قاپلىدى. شۇ تاپتا ھېچكىمنىڭ گەپ قىلغۇسى يوقتەكلا قىلاتتى.

— ئېغىر ياتقۇ بولۇپ قالدى، بىز قايتايلى، خان ئاتا. ئوبدانراق ئارام ئېلىۋالسىلا. قالغان ئىشلارنى ئەتە مەسلىھەتلىشەرمىز، — دېدى خان ئوغۇل.

خانىڭ رازىلىقى بىلەن ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ سىرتقا چىقىشتى. ئەمما، ئۇلار ئىشىكتىن چىقىشىغىلا قايىقتىندۇر قىيا - چىيا ئاۋازى ئاڭلىنىپ، يېقىنلا يەردىن گۈرۈلدەپ كۆيگەن ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلدى.

— ئاپلا، لەشكىرىي تەمىناتقا ئوت كېتىپتۇ! — دېدى سۇباشى بىردىنلا ۋارقىراپ. بۇ گەپنى ئاڭلاپ بۇغراخانمۇ چېدىرىدىن ئېتىلىپ چىقتى. راست دېگەندەك ئوت پۈتۈن ئەتراپنى يورۇتۇپ، كۆككە كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى.

— تېز... تېز... تۈمەنبېشى، مىڭبېشىلارغا خەۋەر قىل، — دېدى سۇباشى چېدىر تۈۋىدىكى لەشكەرگە بۇيرۇق قىلىپ، — دەرھال ئوتنى ئۆچۈرۈۋالايلى!

سۇباشى ئوت يالقۇنى تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى. مۇسا بۇغراخانمۇ شۇ تەرەپكە مېڭىشقا تەمشىلىۋىدى، خان ئوغۇل ئالدىنى توستى:

— بولدى خان ئاتا، ئېھتىيات ئۈچۈن سىلى بارمىغايلا!

— شۇنداق، سىلى بارمىسىلا، خان ئالىيلىرى ! — دېدى مەريەم خېنىمۇ.

بۇغراخان ئېغىز ئېچىپ بولغۇچە ئۇلار يىراقلىشىپ كەتتى.

چېدىر ئالدىدا تۇرغان بۇغراخان بارغانسېرى ئۇلغىيىۋاتقان ئوتقا قارىدى. ئوت خۇددى ئەجدىھادەك بىپايان قاراڭغۇ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن جاھاننى يالماپ يۇتىدىغاندەك تولغىنىپ كۆيمەكتە ئىدى. تۇيۇقسىز خاننىڭ ئېسىگە بىر ئىش كەلدى ـ ده، خاس نۆكىرىگە قاراپ بۇيرۇدى:

ـــ سۇباشىغا يەتكۈز، ئوتنى ئۆچۈرۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ، مۇداپىئەگە سەل قارىمىسۇن. ياۋۇزنىڭ مۇشۇنداق ۋاقىتتا توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلىشىدىن قاتتىق ھېزى بولسۇن...

ـــ ئىلەل، خان ئالىيلىرى!...

ئوت باش ئەزان مەھەلدە ئاندىن ئۆچۈرۈۋېلىندى. ھەرھالدا زىيان ئۇنچىلىك كۆپ ئەمەس ئىدى. ئوت قويغۇچىلار بۇغرا لەشكەرلىرى پاتىپاراقچىلىقتا قالغان پۇرسەتتە قاچقان بولسىمۇ، كۆزەتتە تۇرغانلار ئۇلارنىڭ ئىككىسىنى نەق مەيدانda ئۆلتۈرۈپ، يەنە ئىككىسىنى تىرىك تۇتۇۋالغاندى. تۇتۇلغانلارنىڭ بىرسىنىڭ كەينىدىن يا ئوقى تەگكەن بولۇپ، ئوتاچى خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سوئال سوراپ بولغۇچە تىنىقىدىن قالدى. يەنە بىرسى بولسا تۇغما كېكەچ بولغاچقا، سورالغان سوئاللارغا تۆتۈتلەپ، ئاللىقاياقلارنى شەرەتلەپ بىرنېمىلەرنى دېگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ گېپىدىن ھېچكىم بىرەر مەنىنى بىلەلمىدى.

ـــ بۇ چوقۇم ئۇدۇن خانىنىڭ قىلمۇاتقان ئىشلىرى، ـــ دېدى مەرىيەم خېنىم كېچىچە تۇزۇك ئۇخلىمىغاچقىمۇ بەقەمدەك قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ قويۇپ، ـــ سەۋر قاچمىز توشتى. بۇ ئىشلارنى يەنە «سۇنىڭ ئېقىشىغا، تۇكنىڭ يېتىشىغا» قويۇپ بەرسەك بولمايدۇ. ئەمدى جىددىي تەدبىر قوللانغايمىز، خان ئالىيلىرى!

ـــ دۇرۇس، خان ئالىيلىرى! يارلىق بەرسىلە، لەشكەرلىرىم بىلەن ھازىرلا ياۋۇغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغايمەن ! ـــ دېدى كۆلۈك تۇمەنبېشىمۇ.

ـــ سەۋر قىلىشسىلا، پىتنىڭ ئاچچىقىدا چاپانىنى ئوتقا

سالغاندەك ئىش قىلمايلى، ــ دېدى سۇباشى تەمكىنلىك بىلەن ھەممەيلەننىڭ چىرايىغا تەكشى تەرزدە قاراپ چىققاندىن كېيىن، ــ ياۋنىڭ تۇنۇگۈندىن بېرىقى قىلمىشى ئۈچۈن چوقۇم بىر - بىرلەپ ھېساب ئالىمىز. ئەمما، بۇگۈن ئەمەس، ئەتە. بۇنىڭ ئىككى تۈرلۈك سەۋەبى بار: بىرى، بۇگۈن ئۇلۇغ جۇمەدۇر. جۇمە كۈنىدە قان تۆكۈشمىزنى ئاللامۇ راۋا كۆرمەيدۇ. يەنە بىرى، كېچىچە لەشكەرلىرىمىز ئوت ئۆچۈرۈش ئۈچۈن خېلىلا ھەرەج تارتىپ، ھېرىپ - چارچاپ قالدى. بۇنداق ھالەتتە جەڭگە ئاتلانساق، ھېرىپ قالىمىز. شۇڭا، بۇگۈن ھەممىمىز جۇمە نامىزى ئوقۇغاچ ئوبدان ئارام ئالايلى. ئالمادىس ياۋ لەشكەرلىرى جەڭگە دالالەت قىلىپ كەلسىمۇ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك تۇرۇۋالايلى. ئەتە سەھەردە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلايلى.

ــ سۇباشىنىڭ دېگىنى ئورۇنلۇق، ــ دېدى مۇسا بۇغراخان بېشىنى لىڭشىتىپ، ــ بۇگۈن ھەممەيلەن جۇمەنىڭ ھۆرمىتىنى قىلايلى. قالدى گەپنى كەچتە يەنە مەسلىھەتلىشەرمىز.

بىر كۈن جىمجىتلا ئۆتۈپ كەتتى. ياۋ لەشكەرلىرىمۇ جەڭگە چىللاپ ناغرا ئۇرمىدى. كەچتە سۇباشى چاغرى تېگىن كۈتۈلمىگەن بىرەر ۋەقەنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بارگاھنىڭ كۆزەتچىلىكىگە قاراۋۇللارنى ھەسسىلەپ كۈچەيتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. ئەتىسى سەھەردە ئوبدانلا غىزالانغان بۇغرا لەشكەرلىرى سەپ بويىچە ئاتلاندى. چاغرى تېگىن، ئەبۇھەسەن ئەلى تېگىن، مەريەم خېنىم، كۈلۈك تۇمەنبېشى قاتارلىقلارنىڭ بارگاھتا قېلىپ ئارام ئېلىش ھەققىدىكى ئۆتۈنۈشىنى رەت قىلغان بۇغراخانمۇ چېرىكچە كىيىنىپ سەپكە قوشۇلغانىدى. ئۇلار كۆپ ماڭمايلا جەڭگاھقا يېتىپ كەلدى. ئىككى قوشۇن بىر - بىرىگە قارشىپ بىر ئوق يېتىم يەردە سەپ تۈزۈشتى. قوشۇن باشلىرى قوشۇنلىرىنىڭ سەل ئالدىغا چىقتى. چاغرى تېگىن سۇباشى قارشى تەرەپكە قاراپ ئۇنلۈك ئاۋازدا ۋارقىرىدى:

ـــ ئەڭ ياخشىسى ئەل بولۇش! ھازىرمۇ كېچىكىشمەيسەن !...
ـــ ھا ـ ھا ـ ھا... قايسى ھالىڭغا بۇ گەپنى قىلىۋاتىسەن؟ «مەردنى مەيداندا سىنا» دېگەن گەپ بار. مەرد بولساڭ مەيدانغا چۈش... كىمنىڭ ئەل بولىدىغانلىقىنى ھېلى بىلىپ قېلىشسەن ! ـــ دېدى ياۋ سەركەردىسى چوقتەرىش سانغۇن كىنايە قىلغاندەك ئاۋازدا كۈلۈپ.

ئۇنىڭ گېپى تۇگمەي تۇرۇپلا، ئەبۇھەسەن ئەلى ئېتىنى دېۋىتىپ مەيدانغا چۈشتى. قارشى تەرەپتىنمۇ بوي ـ بەستى ئۇنىڭ بىلەن تەڭ كېلىدىغان بىرسى قىسقا ساپلىق نەيزە كۆتۈرۈۋالغان ھالدا ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلدى. ئىككى ئات تېزلا ئۇچراشتى. قىلىچ بىلەن نەيزە بىر ـ بىرىگە قاتتىق ئۇرۇلدى. ئېلىشىش باشلاندى. ھەر ئىككىيلەنىڭ كۈچى ئاساسەن ئوخشاش كېلىپ قالغاچقا، بۇ ئۇرۇشنى كۈچ بىلەن ئەمەس، ئەقىل بىلەن ئېلىپ بېرىش كېرەكلىكىنى چۈشەنگەن ئەبۇھەسەن ئەلى قارشى تەرەپ نەيزىنى دەل ئۆزىنىڭ كۆكسىگە تۇغرىلاپ ئۇرغاندا، چاققانلىق بىلەن ئېتىنىڭ يان تەرىپىگە ئېڭىشىپلا نەيزىدىن ئۆزىنى قاچۇردى. ئاندىن قارشى تەرەپ ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە گەۋدىسىنى لىككىدە ئېگەرنىڭ ئۈستىگە ئالدى ـ دە، ئۇنىڭ دەل بوينىنى نىشانلاپ قىلىچ ئۇردى. قىلىچ خان ئوغۇل كۆزلىگەن يەرگە تېگىپ، باش بىلەن تەن ئىككى پارچە بولۇپ كەتتى. شۇنىڭغىچە چوقتەرىش سانغۇننىڭ ياچىلىرى ئوق ئېتىشقان ھالدا يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلىدى.

ـــ ئېتىڭلار، خان ئوغۇلىنى قوغداڭلار! ـــ دېدى سۈباشى جەددىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ.

بۇغرا لەشكەرلىرىمۇ قارشى تەرەپكە يا ئوقى ئاتقان ھالدا ئالدىغا سىلجىدى. ئارىلىق بارغانسېرى قىسقىراپ، يا ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى قالمىدى. شۇڭا، ئىككى تەرەپ تىغمۇتىغ ئېلىشىشقا باشلىدى. ناغرىلار گۈمبۈرلەپ، قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغاندىكى ئاۋازى بارغانسېرى كۈچىيىپ

چۆللۇكنى لەرزىگە كەلتۈردى. يارىلانغانلار كۆپىيىپ، ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى بارغانسېرى ئاۋۇشقا باشلىدى. ھەر ئىككىلا تەرەپ چىقىم تارتماقتا ئىدى. سۈباشى چاغرى تېگىن، ئەبۇھەسەن ئەلى، كۈلۈك تۈمەنبېشى قاتارلىقلار جان پىدالىق بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى. مۇسا بۇغراخانمۇ بىر توپ قوغدىغۇچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە جەڭگە كىرگەن بولۇپ، نەچچە ياۋ چېرىكىنى قىلىچىدىن ئۆتكۈزۈپ بولغانىدى. سارىغ بۇقا خانىنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي مۇھاپىزەت قىلماقتا ئىدى. مەريەم خېنىم ئالدىغا كەلگەنلىكى ياۋغا قىلىچ ئۇرۇپ، بىر چاغدا ياۋنىڭ ئارقا سېپىگە ئۆتۈپ قالدى ـ دە، ئوچۇق تۇرغان سېپىل قوۋۇقىغا قاراپ، بىرەر پىلان سوققانىدەك يېنىدىكى ھەمشىرىلىرىدىن بىرسىگە خان ئوغۇلنى تېزدىن بۇ يەرگە باشلاپ كېلىشنى ئېيتىپ، ئۆزىگە قاراپ يوپۇرۇلۇپ كەلگەن لەشكەرلەر بىلەن ئېلىشىشقا باشلىدى.

— نېمە گەپ؟ — دېدى بىر چاغدا ياۋنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئېلىشقاچ مەريەم خېنىمغا يېقىنلاشقان خان ئوغۇل.

مەريەم خېنىم ئالدىدىكى ياۋ لەشكىرىنىڭ نەيزە تۇتقان قولىغا كۈچ بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ بىلىكىدىن ئۈزۈۋەتكەندىن كېيىن، بېشى بىلەن ياۋ قارارگاھىنى ئىشارە قىلدى. خان ئوغۇل ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەندى ـ دە، ئۇنلۈك ئاۋازدا توۋلىدى:

— ياۋ قارارگاھىغا قاراپ ئالغا!...

شۇ ئان مەريەم خېنىمنىڭ ئېتىنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە بۇرىدى ـ دە، ھەمشىرىلىرى بىلەن سۈرەن سالغىنچە ئات سالدى. بۇغرا لەشكەرلىرى ياۋ قارارگاھى تەرەپكە كەلكۈن سۈيىدەك دەۋرىدى. ئەمما، ئوزاق ئۆتمەي ئۇلار ئۇدۇن لەشكەرلىرى تەرىپىدىن قاتمۇقات مۇھاسىرىدە قالدى. بۇ تۈيۇقسىز يۈز بەرگەن ئىشتىن گاڭگىراپ قالغان لەشكەرلەر يا ئالدىغا مېڭىشنى، يا كەينىگە قايتىشنى بىلەلمەي تەمتىرەپ

قالدى.

ــ قانداق قىلىمىز؟ ــ سورىدى خان ئوغۇلمۇ مەڭدىگەن هالدا.

ــ بەرداشلىق بېرىپ، جان تىكىپ ئېلىشايلى، ــ دېدى مەريەم خېنىم زىل، جاراڭلىق ئاۋازدا، ــ خان ئالىيلىرى بىلەن سۇباشى جانابلىرى يارەمگە كېلىدۇ!

جەڭ يەنە باشلىنىپ كەتتى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى كۈچلۈك هۇجۇم قىلماقتا ئىدى. شۇنىڭغا ماس هالدا بۇغرا قوشۇنىنىڭ تالاپىتىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىپ، مۇهاسىرە چەمبىرىكى تارىيىۋاتاتتى. مەريەم خېنىم بىلەن خان ئوغۇل ئالدىراقسانلىق قىلىپ قويغانلىقىنى هېس قىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئەمدى كېچىككەنىدى. شۇڭا، قانداقلا قىلىپ بولسۇن بەرداشلىق بېرىشى، مۇهاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشى لازىم ئىدى. ئەبۇهەسەن ئەلى ئۆزىگە يېقىنلاپ كەلگەن ئۇدۇن لەشكىرىدىن بىرنەچچىنى كۆزنى يۇمۇپ ــ ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا جەهەننەمگە يولغا سالدى. باشقا بۇغرا لەشكەرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ هايات ــ ماماتلىق تالاشتا دۈچ كەلگەنلىكىنى ئوبدان چۈشەنگەچكە، قورقۇش، ئەندىشە، ۋەسۋەسە دېگەنلەرنى ئۇنتۇپ ئالدىغا كەلگەنلىكى ياۋ لەشكىرىنى قىلىچ ــ نەيزىلەردىن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى. مۇهاسىرە چەمبىرىكى بارا ــ بارا كېڭىيىشكە، ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئۆلۈكلىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. بىر چاغدا يىراقتىن بىر ئوق ۋىزىلدىغىنىچە ئۇدۇل خان ئوغۇل تەرەپكە ئۇچۇپ كەلدى. بۇنى كۆرگەن مەريەم خېنىمنىڭ يۈرىكى قېپىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولدى ــ دە، ۋارقىرىغان پېتى ئېتىنى دېۋىتىپ خان ئوغۇل ئەبۇهەسەن ئەلىنىڭ ئالدىغا ئۆتتى. ئوق ئۇنىڭ بىلىكىگە تەگدى. ئوقنىڭ زەربىسى ۋە ئاغرىقىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن مەريەم خېنىم ئاتتىن يىقىلىپ چۈشتى.

ــ مەريەم خېنىمنى قوغداڭلار! ــ خان ئوغۇل ئەبۇهەسەن

ئەلى يارىلانغان شىرەڭ ھۆركىرەپ رەقىبىگە تاشلانغانىدى، — بۇ مەلئۇنلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلايلى!...

ئۇلار ھايات - ماماتلىق ئۇچۇن جىددىي ھالدا ئېلىشىۋاتقان پەيتتە سۇباشى چاغرى تېگىنمۇ لەشكەرلىرى بىلەن سۆرەن سالغىنىچە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خان ئوغۇل روھلانغاندەك بولدى - دە، بىر بۇغرا لەشكىرىنى چېپىش ئۇچۇن قىلىچ تەڭلەپ كەلگەن ئۇدۇن لەشكىرىنىڭ كەينى تەرىپىدىن قىلىچ ئۇرۇپ يىقىتقاندىن كېيىن، ئېتىدىن سەكرەپ چۇشۇپ، ھەمشىرىلىرىنىڭ قۇچىقىدا ياتقان مەرىيەم خېنىمنىڭ قېشىغا كەلدى.

— قانداقراق؟ — دېدى ئەبۇھەسەن ئەلى جىددىيلەشكەن ھالدا.

— چوڭ ئىش يوق، مەن بىلەن كارىڭىز بولمىسۇن. ئالدى بىلەن ياۋ... ياۋ لەشكەرلىرىنى يوقىتىڭ...

— خېنىمنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلىپ بىخەتەر جايغا يۆتكەپ، ئوتاچىغا ئەمىلىتىڭلار، — دېدى خان ئوغۇل ھەمشىرىلەرگە، — مەن ھېلى سىلەرنى تېپىۋالىمەن!

— دىققەت قىلىڭ!... — دېدى بىردىنلا مەرىيەم خېنىم ئەنسىزلىك بىلەن ۋارقىراپ. ئەبۇھەسەن ئەلى تېزلا قەددىنى رۇسلاپ ئۆزىگە توغرىلىنىپ ئۇدۇل ئۇرۇلغان نەيزىنىڭ سېپىنى بىر قولى بىلەن تۇتۇپ، ئالدىغا كۇچ بىلەن تارتتى - دە، تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان لەشكەرنىڭ بېشىغا قان يۇقى قىلىچىنى زەرب بىلەن ئۇردى. لەشكەر دەلدەڭشىگەن ھالدا يىقىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەبۇھەسەن ئەلى ئېتىغا سەكرەپلا مىنىپ جەڭ مەيدانىغا ئۇچقاندەك ئېتىلدى. بۇ چاغدا جەڭ يەنە شىددەتلىك داۋام قىلماقتا ئىدى. مۇسا بۇغراخانمۇ خۇددى نەۋقىران يىگىتلەردەك قىلىچ ئوينىتىپ، ئالدىغا كەلگەنلىكى ياۋ لەشكەرلىرىنى يەر چىشلىتىپ ماڭماقتا ئىدى.

كۇن قىزىرىشقا باشلىغاندا ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ

چېكىنىشى بىلەن جەڭ ئاياغلاشتى. ئەتراپ ئۆلۈكلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن بولۇپ، قانلار ئېرىق بولۇپ ئاقماقتا ئىدى. نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، بىرەر تۇمەنگىمۇ يەتمەيدىغان لەشكەرلىرى بىلەنلا بارگاھىغا قايتقانىدى.

— قارارگاھنىڭ مۇھاپىزىتى قاتتىق كۈچەيتىلسۇن. لەشكەرلەر كېچىچە توت گۈرۈپپىغا بۆلۈنۈپ قاراۋۇللۇقتا تۇرسۇن ! — دېدى سۈباشى بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈۋاتقاندا.

— ئىلەل، سۈباشى! — چاغرى تېگىننىڭ خاس نۆكىرى شۇنداق دېگەچ ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ چاپتۇرۇپ كەتتى.

بۇغراخان بىلەن سۈباشى شاھانە چېدىر ئىچىگە كىردى. چېدىردا ئەبۇھەسەن ئەلى ۋە بىرنەچچەيلەن مەريەم خېنىمغا قاراپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار خان بىلەن سۈباشىنى كۆرۈپ كەينىگە داجىپ يول بېرىشتى. بۇغراخان يۈمشاق تۆشەك ئۈستىگە ياتقۇزۇلغان، چىرايى ھاكلانغان تامدەك ئاقىرىپ كەتكەن مەريەم خېنىمنىڭ يېنىغا كېلىپ سەل ئېگىشتى ـ دە، مېھرىبانلىق بىلەن سورىدى:

— ئەھۋالىڭىز قانداقراق، قىزىم؟

— خاتىرجەم بولسىلا، خان ئالىيلىرى، ئەھۋالىم خېلى ياخشى، — دېدى مەريەم خېنىم سۈس كۈلۈمسىرىگەن ھالدا پەس، تىترەڭگۈ ئاۋازدا جاۋاب بېرىپ.

— ئوبدانراق ئارام ئېلىڭ، باشقا ئىشلارنى ئويلىماڭ... — دېدى خان ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ.

— ھەرنېمە بولسا ئوق سۆڭەككە تەگمەپتۇ، — دېدى ئوتاچى ئالدىراپ، — جاراھىتى ئېغىر ئەمەس، نەچچە كۈن ئوبدان ئارام ئالسا، سەللىمازا ياخشىلىنىپ كېتىدۇ.

— سەرخىل دورىلارنى ئىشلىتىپ، سالامەتلىكىنى تېزرەك

ئەسلىگە كەلتۈرسىلە!

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى. خاتىرجەم بولسىلا، — دېدى ئوتاچىمۇ تېزلا، — كۈندە دېگۈدەك دورىلىرىنى يەڭگۈشلەپ تۇرساقلا تېز ساقىيىپ كېتىدۇ...

بۇغراخان مەرىيەم خېنىمغا قايتا ـ قايتا ياخشى ئارام ئېلىشنى تاپىلىغاندىن كېيىن چېدىردىن قايتىپ چىقتى ـ دە، ئۆزى ئۇچۇن تەييارلانغان شاھانە چېدىرغا كىرىپ، قىپقىزىل جۇلالىنىپ تۇرىدىغان گىلەم ئۇستىدىكى تەتىلا كۆرپىگە تاشلاندى. خان چارچاپ كەتكەنىدى، شۇڭا ئۇيقۇ بىلەن خىيال ئارىسىدا خېلى ۋاقىتنى ئۆتكۈزدى. بىر چاغدا ساربغ بۇقا پۇتىنىڭ ئۇچىدىلا دەسسەپ كىرىپ ئىشكىنىڭ يان تەرىپىدىكى چىراغپايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان قىزىل موم شامغا ئوت ياققاندا، ئاندىن سەل ئۆرە بولدى.

— غىزالىنىۋالاملا خان ئالىيلىرى؟ — سورىدى ساربغ بۇقا تولىمۇ پەس ئاۋازدا.

— ياق، كۆڭلۈم غىزا تارتمايدۇ. مېنى بىردەم ئارامىمدا قويۇڭلار. غىزانى ھېلى ئۆزۈم بۇيرۇي.

— ئىلەل... — ساربغ بۇقا كەينىگە ئۆرۈلدى.

— مەرىيەم خېنىمنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟ — سورىدى خان.

— ھېلى قادىنلار قوشۇنىدىكى بىرسى خېلىلا ئوڭشىلىپ قالدى، دەۋاتىدۇ. ئۇ تولىمۇ باتۇر، قورقماس قىز ئىكەن. ئۆزىنى ئوققا تۇتۇپ بېرىش بەدىلىگە خان ئوغۇلىنى ياۋنىڭ ئوقىدىن ساقلاپ قاپتۇ. بولمىسا خان ئوغۇل ئۇ...

— نېمە؟ ئوق ئەسلىي خان ئوغۇلغا ئېتىلغانمىكەن؟ — سورىدى مۇسا بۇغراخان ھەيران بولۇپ قوشۇمىسىنى تۇرگەن ھالدا.

— ھەئە، خان ئالىيلىرى. ئوق خان ئوغۇلغا ئېتىلغانىكەن. مەرىيەم خېنىم ئۇنى بەدىنى بىلەن مۇھاپىزەت قىلىمەن دەپ ئۆزىنى يارىلاندۇرۇۋاپتۇ.

خانىمنىڭ كۆز ئالدىغا ئوغلىنىڭ ئوردىسىنىڭ بېغىدا مەرىيەم خېنىمغا مېھرى بىلەن تىكىلگەن مۇھەببەتلىك كۆزلىرى، ئۇنىڭغا قاراپ ئېيتقان سۆزلىرى كەلدى ـ دە، يۈرىكى شۇرراپ قىلىپ ئېرىگەندەك بولدى. «ئىش ئەسلىي مۇنداق ئىكەن ـ دە. مەن ھېلىغىچە ئىشلارنى ئاددىي چاغلاپ كەپتىمەن. كىچىكىدىن باشلاپ بىللە ئويناپ چوڭ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ يېقىن ئۆتۈشى تەبىئىي، نورمال ئىش دەپ قاراپتىمەن. لېكىن، ئۇلار بىر ـ بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان يەرگە كەپتۇ. شۇڭا، مەرىيەم خېنىم ماڭا يېلىنىپ، بۇ سەپەرگە بىللە كەلگەنىكەن...» خان شۇنداق خىياللار ئىچىدە بۇ يەردىكى ئىشلار بىر ياقلىق بولغاندا ئوردۇكەنتكە قايتىپ، خانىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىككى ياشنىڭ بېشىنى قوشۇپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى...

چېدىرغا سۈباشى كىرىپ كەلدى:

ــ ئۆزلىرىنىڭ تاپىلىغانلىرى بويىچە ئاتايىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئايغاقچى قايتىپ كەلدى، خان ئالىيلىرى!

ــ كىرسۇن! ــ دېدى مۇسا بۇغراخان ئالدىراپ، ــ يەنە بارلىق قوشۇن باشلىرىمۇ كىرسۇن!

ئوزاق ئۆتمەيلا قوشۇن باشلىرى چېدىر ئىچىگە بىر ـ بىرلەپ كىرىشكە باشلىدى. ئاندىن ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيگەن ئىككى چېرىك كىردى ـ دە، چاقچاقلىق بىلەن ئوڭ تىزىنى ئېگىپ، ھەممەيلەنگە لەشكىرىي سالام بەردى. خان ئىجازەت بەرگەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، بېشىنى تۆۋەن سالغان ھالدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشتى.

ــ ياۋ تەرەپنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ ــ سورىدى خان ئۇلارنىڭ ئۇستىبېشىغا بىر قۇر نەزەر سېلىپ چىققاندىن كېيىن.

ــ بىز ئۇدۇن لەشكەرلىرىگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ قارارگاھىغا قەدەر بارىدۇق. ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ ئۆز قوشۇنىنىڭ بۈگۈنكى جاسارىتى ئۈچۈن سۆيۈنگەنلىكىنى ئېيتىپ، لەشكەرلەرنى ئېسىل غىزالار بىلەن تارتۇقلايدىغانلىقىنى

ھەمدە شاراب ئىنئام قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بىز بۇ تەرەپكە ماڭغاندا، لەشكەرلەر شارابخورلۇقىنى باشلىغان. ھېلىغىچە خۇدىنى بىلمەيدىغان يېرىگە يەتتى ھەرقاچان...

— ئۇدۇن خانى ۋە سانغۇنلىرىنى كۆردۈڭلارمۇ؟ — سورىدى خان يەنە.

— ياق، ئۇلارنى كۆرمىدۇق. ئۇدۇن خانىنىڭ شۇنداق پەرمان قىلغانلىقىنى لەشكەرلىرىدىن ئاڭلىدۇق. بىزمۇ ئۇلارنىڭ كەچلىك غىزاسىغا ئېغىز تېگىپ بولغاندىن كېيىنلا بۇ تەرەپكە ماڭدۇق.

— چىقىپ كەتسەڭلار بولىدۇ، — دېدى خان خىيالغا پاتقان ھالدا، — ئەمما كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىڭلارنى ھېچكىمگە تىنماڭلار. ئەلياتقۇدىن كېيىن بۇ يەرگە كېلىڭلار!

— ئىلەل، ئالىيلىرى...

لەشكەرلەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن چېدىر ئىچىنى ئېغىر سۈكۈنات باستى. ئەبۇھەسەن ئەلى خانىنىڭ ئۆزىگە بىلىنىدۇرمەيلا ياۋ سېپىگە ئايغاقچى كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى تېكىتكىلىغانلىقىدىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇگۈنكى ئىشلار بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى بىلەلمىدى. ئۇ خان ئاتىسىدىن بۇ ئىشلارنىڭ سەۋەبىنى ئۇدۇللا سورىيالمىغاچقا، بىردەم ئۇندىمەي ئولتۇردى - دە، خانغا يەر تېگىدىن يەنە بىر قېتىم قاراپ قويدى. خان ئېغىر خىيالغا چۆمگەنىدى. ئۇنىڭ ئويچان كۆزلىرى بىر نۇقتىغا تىكىلگەن بولۇپ، شۇ تاپتا نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى ئۇققىلى بولمايتتى. سۇباشى ئېغىر خورسىنىپ قوللىرىنى تىزىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ جىمجىت ئولتۇراتتى. ئۇلار شۇ يوسۇندا خېلى ئۇزاق ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆندەر قىلىچ سۈكۈتنى بۇزدى:

— بۇ ئىشنى قانداق قىلساق بولار، خان ئالىيلىرى؟ تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقمىزمۇ ياكى سەۋر قىلامدۇق؟

مۇسا بۇغراخان ئويچان كۆزلىرىنى ئىككى سانغۇنىغا

تىكتى ـ دە، قوللىرىدىن قاس چىقىرىپ قويغاندىن كېيىن سورىدى:

ـــ ئۇلارنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟

ـــ ئىشەنگىلى بولىدۇ، خان ئالىيلىرى. ئۇ ئىككىيلەن تۇتقاقلار ئارىسىدىن تاللانغان، خانلىقىمىزغا ۋە سىلىگە سادىق تەقۋادار لەشكەرلەر، ـــ دېدى سۇباشى چاغرى تېگىن، ـــ ئۇلار ھەرگىز يالغان خەۋەر ئەكەلمەيدۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان كۇلۇك تۇمەنبېشى تېزلا بېشىنى كۆتۈرۈپ بۇغراخانغا قارىدى ۋە:

ـــ سىلى ياۋ بىخۇد تۇرغان ۋاقىتتا قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلايلى دېمەكچىمۇ، خان ئالىيلىرى؟ ـــ دېدى.

ـــ ھەئە، ئۇدۇنلۇكلەر بۇگۈنكى جەڭدە ھەرھالدا ياماق ئەمەس نەتىجىگە ئېرىشتى. بايا ئايغاقچىلارنىڭ سۆزلىرىنى ھەممەيلەن ئۆز قۇلاقلىرىمىز بىلەن ئاڭلىدۇق. ئۇلار جەڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ شاراب ئىچىشۈپتىپتۇ. قارىغاندا بۇگۈن خۇدىنى يوقىتىدۇ. مۇشۇنداق ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىپ بارساق، ئۇلارنى بىر يولىلا...

ـــ ياق، خان ئالىيلىرى، بۇنداق تەۋەككۈلچىلىك قىلىشقا زىنھار بولمايدۇ. بەلكىم ئۇلار ھىيلىگەرلىك قىلىۋاتقاندۇ ! ـــ دېدى ئۆندەر قىلىچ جىددىي قىياپەتتە.

ـــ شۇنداقمۇ بولارمۇ تەقسىر؟ ـــ سورىدى كۇلۇك تۇمەنبېشى ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمىگەندەك، ـــ ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىگە ئايغاقچى كىرگۈزگىنىمىزدىن خەۋىرى يوق تۇرسا!

ـــ تۇمەنبېشى توغرا ئېيتىدۇ، مەن بۇگۈنكىدەك ئوبدان پۇرسەتتە ئۇلارنى بىر يولىلا تارمار قىلىشنى مۇۋاپىق دەپ قارايمەن. ئۇلار ھازىر بىزنىڭ قانداق ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىمىزدىن بىخەۋەر. شۇنداق ئىكەن، بەزى ئىشلاردىن ئارتۇقچە ئەنسىرەش ھاجەتسىز. مېنىڭچە، بۇگۈن كەچ ئۇلارنىڭ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلساق، چوقۇم كۆزلىگەن مەقسىتىمىزگە يېتەلەيمىز.

— بۇنداق قارامىلىق قىلىشقا بولمايدۇ، ئالىيلىرى. ئالدىراپ ئىش كۆرۈپ، پۇشايمانغا قالىدىغان ئىش بولمىغاي!

— نېمىشقا بۇنداق دەيدىلا، ئۆندەر قىلىچ؟ — دېدى خان ئەجەبلەنگەن ئەلپازدا.

— نېمىشقىدۇر كۆڭلۈمنىڭ بىر يېرىدە «ئۇلارنىڭ قىلمىۋاتقانلىرى ھەيلە، ئالدىنىپ قېلىشقا بولمايدۇ» دېگەن سادا ياڭراپلا تۇرىدۇ.

— ھا ـ ھا ـ ھا... ئۆمرىدە بىر قېتىم يىلان چېقىۋالغان ئادەم چار ئارغامچىنى كۆرسىمۇ قورقۇپ كېتىدۇ، دېگەن راست ئىكەن ـ دە. ئادەتتە جەڭنى كۆرسىلە باشقىچىلا روھلىنىپ كېتەتتىلە. بۇگۈنكى ئىش سىلىگە بەك تەسىر قىلغان ئوخشايدۇ، جانابلىرى...

— ياق، خان ئالىيلىرى، بۇ جەڭدىن قورققىنىم ئەمەس، قەلبىمدە شۇنداق بىر خىل تۇيغۇ بار.

— تۇيغۇ دېگەن تۇيغۇ. بىز تۇيغۇغا ئەمەس، كۆز ئالدىمىزدىكى رېئاللىققا يۈزلىنىشىمىز كېرەك. ئەگەر كۆز قورقۇتۇپ بۇگۈنكىدەك ئوبدان پۈرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتسەك، كېيىن پۇشايمان قىلغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ. ئەگەر سىلى ئۆز پىكىرلىرىدە چىڭ تۇرسىلا مەيلى. مەن بۇگۈن سۇباشى چاغرى تېگىن ۋە كۈلۈك تۇمەنبېشى بىلەن بىللە جەڭگە چىقاي. سىلى قارارگاھتا قالسىلا...

سۇباشى بۇغراخانىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكىنى، ھەرقانچە نەسىھەت قىلغان بىلەنمۇ نىيىتىدىن يانمۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئەپسۇسلانغاندەك خورسىنىپ قويدى ـ دە، ئورنىدىن تۇردى:

— سىلى شۇنداق قارارغا كەلگەن بولسىلا، جەڭگە چىقايلى، خان ئالىيلىرى. ئەمما، سىلى قوشۇن بىلەن بىللە بارمىسىلا، قارارگاھتا قالسىلا.

مۇسا بۇغراخان ھەمىيلەنىڭ كۆزلىرىدىن شۇنداق

ئۆتۈنۈشنى سېزىپ بېشىنى لىڭشىتتى:

ــ ماقۇل، دېگەنلىرىچە بولسۇن. جەڭدە ھەممىڭلار سۈباشىنىڭ ئېغىزىغا قارايلار...

ئېغىر ئەلياتقۇ مەھەلدە بۇغرا قوشۇنى ئۈدۈن لەشكەرگاھىغا يېقىنلاشتى. پۈتۈن ئەتراپ قارايغۇلۇققا چۆككەن بولۇپ، ھېچنېمىنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. يولغا چىقىش ئالدىدا ئاتلارنىڭ پۈتىغا كىگىز، لاتا پارچىلىرى يۆگىلىپ، لەشكەرلەرگىمۇ ئالاھىدە جېكىلەنگەن بولغاچقا، ئۇلار شەپسىزلا ياۋ قارارگاھىغا يېقىنلىشىپ كەلگەنىدى. شۇ تاپتا ئۈدۈن قارارگاھىمۇ ئېغىر سۈكۈناتقا چۆمگەن بولۇپ، لەشكەرلەرنىڭ سوزۇپ ـ سوزۇپ خورەك تارتىشلىرى، ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇشلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا پاشا ـ قوڭغۇزلارنىڭ ۋېڭىلداپ ئۇچقىنىنمۇ ئېنىق ئاڭلىغىلى بولاتتى. بۇنى كۆرۈپ چايغرى تېگىن سەل ئەجەبلىنىپ، بىرھازا تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن يېنىدىكى ئايغاقچىدىن سورىدى:

ــ بايا ھەممىنى ئېنىق كۆرگەنمۇ؟

ــ ئېنىق كۆرگەن، جانابلىرى.

ــ ياۋ سانغۇنلىرىنىڭ چېدىرى قايسى تەرەپتە؟

ــ قارارگاھ قوۋۇقىدىن 130 ــ 140 ئادىم يىراقلىقتىكى قاتار چېدىرلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يوغان چېدىر ئۈدۈن خانى ياغلاقار قالۇنىڭ، ئوڭ ـ سول تەرىپىدىكى نوقتەرىش، چوقتەرىش دېگەن سانغۇنلارنىڭ ئىكەن.

ــ خاتاسى يوقتۇ؟

ــ ياق، جانابلىرى، مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن.

سۈباشى سەل ئىككىلىنىپ قالدى. قارارگاھتا ھېچقانداق تىۋىش بولمىغانلىقى ئۈستىگە بىرەر ئوتقاشمۇ، قاراۋۇللارمۇ كۆرۈنمەيتتى. ياۋ جەڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ شاراب ئىچكەن تەقدىردىمۇ، بۇنداق ھالقىلىق مەسىلىگە دىققەت قىلماسلىقى ئادەمنىڭ ئەقلىگە سىغمايتتى. شۇڭا، چاغرى تېگىن: «ئۈدۈن

قوشۇنلىرى ھىيلە ئىشلىتىۋاتقان ئوخشايدۇ. ئەڭ ياخشىسى بۇ يەردىن كېتەيلى» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى. ئەمما، مۇسا بۇغراخانىڭ بايات ئۆندەر قىلىچقا دېگەن گەپلىرى قۇلاق تۈۋىدە ياڭرىغاندەك بولدى ـ دە، ئىككىلىنىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ياۋ قارارگاھىغا تېگىش قىلماي، جىملا قايتىدىغان ئىش بولسا، بۇغراخانىڭ بايقىدىنمۇ ئاشۇرۇپ تەنە قىلىشى، ھەتتا ئۆزى قوشۇن باشلاپ ئاتلىنىشى ئېنىق ئىدى. شۇڭا، مەيلى قانداق ئاقىۋەت يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر ئۇدۇن لەشكەرگاھىغا تېگىش قىلمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى.

ـــ قېنى ئاتلىنىڭلار، پالۋانلىرىم. ئەمما، ھەرگىز تىۋىش چىقارماڭلار، ـــ دېدى سۇباشى يېنىدا تۇرغان لەشكەرباشلىرىغا، ـــ ئۇلارنىڭ سېزىپ قېلىشىدىن قاتتىق ئېھتىيات قىلىڭلار.

لەشكەرلەر قارارگاھنىڭ ئادەم بىلىكىدەك بادرىلارنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ چېتىپ تىكلەپ قويغان توسۇقلىرىنى پەم بىلەن بىر تەرەپكە ئېلىۋېتىپ تىۋىشسىز ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. سۇباشى چاغرى تېگىنىمۇ لەشكەرلەرگە قوشۇلۇپ، ئايغاقچىلار بايا چۈشەندۈرگەن يۆنىلىش بويىچە مېڭىپ، چېدىر تەرەپكە ئاستا سۈرۈلدى. دەل شۇ چاغدا قارارگاھنىڭ ھەممىلا يېرىدە مەشئەللەر يورۇپ، جەڭ ناغرىلىرىنىڭ ئاۋازى بىلەن تەڭ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ سۈرەن ـ چۇقانلىرى كۆتۈرۈلدى. بۇغرا لەشكەرلىرى مەڭدەپ، نېمە قىلارىنى دەڭسەپ بولغۇچە تەرەپ ـ تەرەپتىن يا ئوقلىرى ئۇچۇپ كېلىشكە باشلىدى.

ـــ ئۆزۈڭلارنى دالدىغا ئېلىڭلار! ـــ دېدى سۇباشى كانىيى يىرتىلىپ كەتكۈدەك ۋارقىراپ، ـــ ئۇلار يېقىنلاشقاندا ئاندىن ئېلىشىڭلار!

ئوقلار خۇددى يامغۇردەك ئۇچۇپ كېلەتتى. بۇغرا قوشۇنلىرى يا ئوقلىرىنىڭ قايسى تەرەپتىن كەلگەنلىكىنى بىلەلمەي قېلىشقانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار بىر يەرگە غۇژمەكلىشىپلا قالغان بولغاچقا، بىردەمدىلا ئۆلگەن، يارىلانغانلار كۆپىيىشكە

باشلىدى. بۇنى كۆرگەن سۇباشى ئەمدى جانىنى ئالمىقانغا ئېلىپ ئاتلانمىسا، تالاپەتنىڭ ئېغىر بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ـ دە، يەنە ۋارقىرىدى:

ـــ ئالغا!... ئۇدۇن بۇددىستلىرىنى قىرىڭلار!...

سۇباشى شۇنداق دەپلا قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئالغا ئېتىلدى. بارلىق بۇغرا قوشۇنى ھۇررا ـ سۇرەن بىلەن مەشئەللەر تامان يوپۇرۇلدى. دەل شۇ چاغدا ئۇدۇن قوشۇنى تەرەپتىنمۇ ھۇجۇمغا ئۆتۈش ناغرىسى چېلىندى. گىرەلەشمە جەڭ باشلاندى، قاراڭغۇلۇق ئىچىدە قىلىچ ـ نەيزىلەردىن ئۇچقۇنلار چاچراشقا باشلىدى. قارارگاھنى ئالمىقانداق ئاۋازلار، يارىلانغانلارنىڭ ئېچىنىشلىق پىغانلىرى قاپلىدى. بۇغرا لەشكەرلىرى پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، بەزى چېدىرلارغا، ھەتتا لەشكىرىي تەمىناتلارغا ئوت قويۇۋەتكەن بولغاچقا، ئەتراپ ئوت يالقۇنىنىڭ نۇرىدا بارغانسېرى يورۇشقا باشلىغانىدى.

ياۋ ناغرىسى بىردىنلا رىتىمىنى ئۆزگەرتتى. ئېنىقكى، بۇ يەنە بىر قېتىملىق كۈچلۈك ھۇجۇمنىڭ سىگنالى ئىدى. باشلار تېخىمۇ كۆپ چېپىلدى، قانلار تېخىمۇ كۆپ تۆكۈلدى. بۇغرا لەشكەرلىرى تالاپەت ئىچىدە قالدى. قارارگاھ ئىچىدە ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى تولۇپ كەتتى. شۇڭا، چاغرى تېگىن بارلىق كۈچى بىلەن ئېلىشىپ، ئالدىغا كەلگەنلىكى ياۋ لەشكىرىنى قىلىچىدىن ئۆتكۈزۈپ، مۇھاسىرە چەمبىرىكىدىن يوچۇق ئاچتى ـ دە، ۋارقىرىدى:

ـــ ئېلىشقاچ چېكىنىڭلار...

بۇغرا لەشكەرلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۇدۇن قارارگاھىدىن چېكىنىپ، ئۆز بارگاھى تەرەپكە يول ئالدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرىمۇ ئۇلارنى تاپ بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. بۇغرا قوشۇنلىرى گاھ ئېلىشىپ، گاھ قېچىپ، شەرق تەرەپ بىلەن قاسىرىقىدەك ئاقىرىشقا باشلىغاندا ئۆز قارارگاھىغا يېقىنلاشتى. ئەمما، كۆز ئالدىدىكى ھەممە ياقنى يالماپ يۇتۇۋاتقان كۈچلۈك ئوت يالقۇنىنى

كۆرۈپ تۇرۇپلا قېلىشتى. چاغرى تېگىننىڭ پۈت ـ قوللىرى تىترەپ، ئۆپكىسى ئۆرۈلگەندەك بولۇپ، ئېچىنىشلىق ۋارقىرىۋەتتى:

ـــ ئاھ، خۇدا! بۇ قانداق ئىش ئەمدى؟!...

بۇ يەردە قانداق ئىشلارنىڭ بولغانلىقى ھەممەيلەنگە قاراڭغۇ ئىدى. چاغرى تېگىن قانداق قىلىشنى بىلەلمەي قالدى. كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇياق ئاۋازى، ھۇررا ـ سۈرەنلىرى بارغانسېرى يېقىنلىشۋاتاتتى. تۇيۇقسىز ئۇلارنىڭ ئالدىدا سارىغ بۇقا پەيدا بولدى.

ـــ خان... خان ئالىيلىرى قانداقراق؟ ئۇ نەدە؟... ـــ دېدى سۈباشى جىددىيلەشكەن ھالدا.

سارىغ بۇقا چاپچىپ تۇرغان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى كۈچ بىلەن تارتىپ تۇرۇپ جىددىي ئاھاڭدا دېدى:

ـــ خان ئالىيلىرى ساق ـ سالامەت، ئۇلار قارارگاھتىن چېكىنىپ، قاغىلىق تەرەپكە ماڭدى. سىلەرنىڭ ئۆزىنى تاپالماي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، مېنى ئالدىڭلارغا ئەۋەتتى.

يېقىنلا يەردىن ئات تۇياقلىرىنىڭ ئاۋازىغا قوشۇلۇپ، ھۇررا ـ چۇقان كۆتۈرۈلدى. سۈباشى چاغرى تېگىن سەل جىددىيلەشكەندەك بولۇپ، ئەتراپىدىكىلەرگە قاراپ دېدى:

ـــ قاغىلىققا قاراپ ئاتلىنايلى... خان ئالىيلىرىغا تېزرەك يېتىشۋالايلى !...

5

بۇغرا قوشۇنى قاغىلىققا يېتىپ كېلىپ، ئىككى ئاش پىشىمدەك ۋاقىت ئۆتكەندە، ئۇدۇن لەشكەرلىرىمۇ سېپىل ئالدىدا پەيدا بولدى. مۇسا بۇغراخان سېپىل قوۋۇقى ئۈستىگە چىقىپ، تۇغ ـ ئەلەمىرنى كۆتۈرۈشۈپ، ئۆزلىرىگە ھەيۋە قىلىپ تۇرغان ئۇدۇن قوشۇنىغا قاراپ بىرپەس تۇرۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ

لەشكەرلىرى بىرەر تۈمەندىن ئارتۇق ئىدى. ھەيۋىسىمۇ يۇقىرى بولۇپ، سەپەر جەريانىدا ھارغاندەك كۆرۈنمەيتتى. بۇغراخان بولسا ئۆكۈنۈش، پۇشايمان ئىچىدە قالغان بولۇپ، قانداق قىلىشنى، كېيىنكى قەدىمنى قانداق بېسىشنى بىلمەيۋاتاتتى. ئۇ سۈباشى چاغرى تېگىن ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاغىلىققا كەلگۈچە يول بويى باش قاتۇرغان بولسىمۇ، كۆز ئالدىدا يۇز بېرىۋاتقان ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتەلمەي گاڭگىراپلا قالغانىدى. بولۇپمۇ ئۆلگەن لەشكەرلىرىنىڭ مېيىتىنىڭ ۋاقتىدا يەرلىكىدە قويۇلماي، دالادا تاشلىنىپ قېلىشى ئۇنى بەك ئازابلاۋاتاتتى. «ئەينى چاغدا سۈباشى ۋە ئۆندەر قىلىچنىڭ سۆزىگە كىرسەم بوپتىكەن. مەن ياۋنىڭ بۇنداق ھىيلە ئىشلىتىشىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىكەنمەن. ئۇلارنى بىز ئەۋەتكەن ئايغاقچىلارنى شۇنچە كۆپ لەشكەرلەر ئارىسىدىن پەرقلەندۈرەلمەيدۇ دەپ ئويلىغانىدىم. لېكىن، ياۋ بىزدىن ھوشيار ئىكەن. ئۇلار قەستەن ‹دۈمبە كۆرسىتىپ، ئۆپكە سېتىپ› بىزنى ئۆزىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈرۈپتۇ. ئەگەر سانغۇنلىرىمنىڭ سۆزىگە كىرىپ، لەشكەرلەرنى قارارگاھتىن ئايرىمىغان بولسام، بۇنداق تالاپەتمۇ كۆرۈلمەس ئىدى. مانا ئەمدى قانچە پۇشايمان قىلسامۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ، ئىسىت... ئەمدى قانداق قىلسام بولار؟...»

خان ناھايىتى پەرىشان ھالدا پەسكە قارىدى. ئۇدۇن قوشۇنى قوللىرىدىكى قىلىچ ـ نەيزىلىرىنى ئاسمانغا شىلتىپ جەڭگە چىللاۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ داقا ـ دۈمبىاقلىرى جاھانىنى بېشىغا كىيىپ گۈمبۈرلەيتتى. ئەنە ئاشۇنداق ئاۋازلار ئارىسىدىن قاراخانىيلارنى، مۇسا بۇغراخاننى، لەشكەرلەرنى ھاقارەتلەيدىغان، ئادەم ئېغىزىغا ئېلىشقىمۇ ئۇيۇلمىدىغان سەت گەپلەرمۇ ناگاھان ـ ناگاھانداً ئاڭلىنىپ قالاتتى. مۇسا بۇغراخان دەسلەپىدە ئانچە ئېرەن قىلمىغاندەك تۇرغان بولسىمۇ، تۇرۇپلا سەل جۇدۇنى تۇتتى. ئۇ لەشكەرلىرىگە قوۋۇقنى ئېچىپ، جەڭگە چىقىشقا يارلىق

بېرىشنى ئويلىدى - يۇ، لەشكەرلەر ھارغان ۋاقىتتا جەڭگە چىقسا تالاپەتنىڭ يەنىمۇ ئېغىر بولىدىغانلىقى ھېس قىلىپ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. بىراق، سۇرەن - چۇقان بارغانسېرى كۈچىيىۋاتاتتى.

— توخۇ يۇرەك مۇسا بۇغراخان! قايسى ھالىڭغا ئۇدۇنگە لەشكەر تارتىپ كەلدىڭ؟ ئۆزۈڭنى ئەركەك ھېسابلىساڭ، بۇياققا چۈشۈپ بىز بىلەن ئېلىش! — دېدى لەشكەرلىرىنىڭ سەل ئالدىغا چىققان سانغۇنلاردىن بىرسى.

— قاراخانىيلار لەشكەرلىرى تۈل خوتۇنلارنىلا ۋارقىراپ قورقۇتالايدىغان يۇمشاقباشلار! — دېدى يەنە بىرسى.

بۇنداق گەپلەر ئۇزۇلمەي داۋام قىلىۋاتاتتى:

— مۇشۇكتىن قورقۇپ، كامارغا بېكىنىۋالىدىغان چاشقاندەك قىلىق قىلىشماي بۇ يەرگە چۈشۈش!...

— قېنى ئەركەك بولۇشساڭ سېپىلدىن چىقىشمامسەن!

— ھەي، مۇسا بۇغراخان ! مۇشۇ ھالىڭغا ئۇرۇش قىلىمەن دېگۈچە ئورداڭدا بىكار قېلىپ، دەمدەك ئوسما قويۇپ، ياسىنىپ - تارىنىپ ئولتۇرغان خوتۇنۇڭنىڭ قېشىغا قاراپ ئولتۇرساڭ بولمامدۇ؟

مۇسا بۇغراخان ئەمدى تاقەت قىلالمىدى.

— ئېتىڭلار، ئاۋۇ بۇددىست كاپىرلارنى ئايىماي ئېتىڭلار! — دېدى خان بىردىنلا ئېلىشىپ قالغان ئادەمدەك ئەسەبىيلىك بىلەن ۋارقىراپ. شۇ ئان سېپىل ئۈستىدە ئوقيالىرىنىڭ كىرىچلىرىنى چىڭ تارتىپ تۇرغان لەشكەرلەر ياۋۇغا قارىتىپ يا ئوقى ئېتىشقا باشلىدى. سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان ياۋ لەشكەرلىرى بىر - بىرلەپ يىقىلدى. بۇنى كۆرۈپ ئۈدۈن ئېلىنىڭ تۇغى يېنىدا تۇرغان نوقتەرىش قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ توۋلىدى:

— چېكىنىڭلار!...

ياۋ ئامالسىز چېكىنىپ، مۇسا بۇغراخانىڭ كۆرۈش دائىرىسىدىن چىقىپ كەتتى.

ـــ ياۋ چېكىنىپ كەتتى، خان ئالىيلىرى، ئەمدى ئارام ئېلىۋالسىلا، ـــ دېدى سارىغ بۇقا.

خان نېمىشقىدۇر ئېغىر خورسىنىپ قويغاندىن كېيىن، سارىغ بۇقا كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ ماڭدى. شۇ ئەسنادا سۇباشىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ كۆزەت كۇچەيتىلسۇن، ياۋ تەرەپتىن بىرەر غەيرىي ئالامەت كۆرۈلگەن هامان دەرهال خەۋەر قىلىڭلار!...

ئارىدىن بىر هەپتە ئۆتۈپ كەتتى. نوقتىرىش هەر كۈنى دېگۈدەك سېپىل ئالدىغا كېلىپ، هۇررا ـ سۇرەن بىلەن بۇغراخاننى جەڭگە چۇشۇشكە چىللىغان بولسىمۇ، سۇباشىنىڭ تەكلىپى بىلەن قوشۇن ئۇرۇشقا چىقمىدى.

ـــ ئۇلار بىلەن كارىمىز بولمىسۇن، ئالىيلىرى، ئۇلار جەڭ مەيدانىدىنلا بىزنى قوغلاپ ماڭغاچقا، كۆپ لەشكىرىي تەمىنات ئېلىۋالمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە چېرىكلىرىمىزمۇ ئۇلارنىڭ قارارگاهىدىكى لەشكىرىي تەمىناتقا ئوت قويۇۋەتتى. بەلكىم ئۇلار بۇ يەردە سەل ئۇزاقراق تۇرسا لەشكىرىي تەمىناتتىن قىسىلىشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ئوردىسىدىن لازىمەتلىكلەرنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىشى ئۇچۇن كۆپ ۋاقىت كېتىدۇ. ئۇنىڭغىچە بۇلار بەرداشلىق بېرەلمەسلىكى مۇمكىن. شۇڭا، ياۋ قوشۇنى ئالدىراپ قېلىۋاتىدۇ. بىز بىرنەچچە كۇن جىم تۇرۇۋالساق بەلكىم ئەهۋالدا ئۆزگىرىش يۇز بېرىشى مۇمكىن.

ـــ سۇباشى جانابلىرى توغرا ئېيتىدۇ، خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى كۇلۇك تۇمەنبېشىمۇ، ـــ قېنى ئۇلار قانداق كارامەت كۆرسىتەلەيدىكىن؟

مۇسا بۇغراخان بۇ گەپلەرنى توغرا تاپتى. شۇڭا، هەپتىگىچە نوقتەرىش ئۆزلىرىنى هەرقانچە دەيدىگە سالسىمۇ ئۇرۇشقا چىقمىدى. ئەمما، ئۇلار سېپىل تۇۋىگە يېقىنلاشقان هامان يا ئوقى ئېتىپ زەربە بەردى. بىراق، بۇ بىر هەپتە ئىچىدە خانىڭ پەقەتلا قاپىقى ئېچىلمىدى. ئۇ ئولتۇرسا ـ قوپسا بىرنەرسىلەرنى

خىيال قىلاتتى، ئۆزىنىڭ قارامىلىقىغا ئۆكۈنگەندەك قىياپەتتە يۈرەتتى. سۈباشىمۇ ئۇنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەچكە، ئۆتكەن ئىشلارنى پەقەت تىلغا ئالمىدى. ئەمما، خان بۇگۈن تۈيۈقسىزلا سوراپ قالدى:

— لەشكەرلەرنىڭ سانى ئېلىپ بولۇندىمۇ، سۈباشى؟

— ئېلىپ بولۇندى، ئالىيلىرى. قاغىلىققا كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسىلا ئايىپۇتۇك بويىچە بىرمۇبىر سېلىشتۇردۇق.

— تالاپەت ئەھۋالى قانداق؟ — سورىدى خان سۈباشىغا تىكىلىپ.

سۈباشى بىردىنلا تەمتىرەپ قالدى. ئۇ بۇغراخاننىڭ ئۆزىدىن بۇنداق سوئال سورىشىنى ئويلاپ باقمىغانىدى. ئەمما، بۇ سوئالغا ئۈدۈل جاۋاب بەرسە، خاننىڭ كۆڭۈل يارىسىنى تاتىلاپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ، مۇجمەللا جاۋاب بەردى:

— لەشكەرلەرنىڭ ئۇچتىن بىرى چېقىم بوپتۇ، خان ئالىيلىرى.

مۇسا بۇغراخان بېشىنى تۆۋەن سالدى ـ دە، جىمىپ قالدى. چاغرى تېگىنمۇ خاننىڭ ئوزايىغا قاراپ ئۇھسىنىپ قويدى.

— بۇ يەرگە كەلگىلى نەچچە كۈن بولدى؟ — سورىدى خان توساتتىنلا.

سۈباشى بۇغراخاننىڭ بۇ سوئالنى ئۆزىدىن نېمە ۋەجىدىن سورىغانلىقىنى ئۇقالمىغان بولسىمۇ، تېزلا جاۋاب بەردى:

— بۇگۈن يەتتە كۈن بولدى، ئالىيلىرى.

— ئوردۇكەنتتىن لەشكىرىي ياردەم كېلىۋاتامدۇ؟

— كېلىۋاتىدۇ، ئالىيلىرى، قاغىلىققا كەلگەندىن بۇيان بىر قېتىم لەشكىرىي تەمىنات تاپشۇرۇۋالدۇق.

— لەشكەرلەر ئوبدان كۈتۈلسۇن.

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى...

خان يەنە جىمىپ كەتتى. سۈباشى ئۇنىڭ بىر نۇقتىغا تىكىلىپ ئولتۇرۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئاستاغىنا ئورنىدىن

قوزغالدى.

ــ ئولتۇرسىلا، سۇباشى، سىلى بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بار، ــ دېدى مۇسا بۇغراخان ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پەس ئاۋازدا.

چاغرى تېگىن سېلىنچىغا قايىتىدىن جايلىشىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

ــ ئەمدىكى ئىشلارنى قانداق قىلساق بولار؟

چاغرى تېگىن ساقاللىرىنى سىلىغان ھالدا جاۋاب بەردى:

ــ بۇنداق بېكىنىپ يېتىۋەرسەك، ياۋ بىزنى جەڭگە سۆرەپ كىرەلمەي باشقىچە ھىيلە ئىشلىتىشى مۇمكىن، خان ئالىيلىرى. ھازىر ئۇلار كۈزدىكى ئوشۇشۇك ھەربىگىلا ئوخشاپ قالدى. ئوشۇشۇك ھەربىنىڭ چېقىشىغا قاراپ ئولتۇرۇماسلىقىمىز كېرەك!

ــ ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن ئېلىشايلى، دېمەكچىمۇ سىلى سۇباشى؟

ــ ھەئە، خان ئالىيلىرى. مەن ئۇدۇن لەشكەرگاھى تەرەپكە ئايغاقچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ تۇرۇۋاتقان ئورنى، قارارگاھىنىڭ جايلىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارنى تەپسىلىي ئىگىلىدىم. نەچچە كۈندىكى جەڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇدۇن سانغۇنلىرى لەشكىرىي ئىلىمدە خېلى كامالەتكە يەتكەن، ئۇلارنىڭ قارارگاھىغا قارىسىغا ھۇجۇم قىلساقمۇ، ئۇلار بىزنى جەڭگە ئوندىگەندە سېپىلدىن چېقىپ ئۇرۇش قىلساقمۇ ئوخشاشلا تالاپەت تارتىمىز. شۇڭا، لەشكەرلەرنى ئوچكە بۆلۈپ، ئىككى بۆلىكىنى كېچىسى سېپىلدىن چىقىرىۋەتسەك، بىر قىسمىنى ئۇلار بىزنى جەڭگە چىللىغاندا ئاچىقساق، بەلكىم ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۇمىدىمىز ئەمەلگە ئېشىپ قالارمىكىن؟!

مۇسا بۇغراخان چاغرى تېگىن سۇباشىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ سەل جانلانغاندەك بولدى.

ــ دېگەنلىرىچە بولسۇن، سۇباشى ! ... ئەمما پىلان پۈختا تۈزۈلسۇن !

يەنە ئىككى كۈن جەمجىتلا ئۆتۈپ كەتتى. سۇباشى ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق نوقتەرشىنىڭ بۇرۇنقى قارارگاھىدا قازا قىلغان لەشكەرلىرىنىلا ئەمەس، بۇغرا لەشكەرلىرىنىمۇ كۆمدۈرۈۋەتكەنلىكى ھەم ئوت ئاپىتىدىن ئامان قالغان لەشكەرنى تەمىناتىنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كەلگەنلىكى، يەنە يۇرتىغان شەھەردىن بىر بۆلەك لازىمەتلىكلەرنىڭ يولغا سېلىنغانلىقى، ھەپتىگە قالمايلا يېتىپ كېلىدىغانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللاردىنمۇ خەۋەر تاپتى. شۇڭا، بۇغراخانمۇ، سۇباشىمۇ ياۋ قوشۇنى چوقۇم قاغىلىق سېپىلىغا ھۇجۇم قىلىدۇ، دېگەن ئىشەنچته ئۇلارنى كۈتۈپ تۇردى. دېگەندەك ئۇچىنچى كۈنى ياۋ قوشۇنى ناغرا ـ سۇناي چېلىپ، كۈچلۈك ھۇررا ـ سۈرەن بىلەن يەنە سېپىل ئالدىدا پەيدا بولدى. ياۋ قوشۇنى تازا يوپۇرۇلۇپ كەلگەن چاغدا چاغرى تېگىن قوۋۇقچىبەگكە پەرمان چۈشۈردى:

ـــ قوۋۇق ئېچىلسۇن!...

قوۋۇق ئېچىلىشى بىلەن تەڭ چاغرى تېگىن تىزىلىپ تەخ بولۇپ تۇرغان لەشكەرلىرى بىلەن سېپىلدىن چىقتى ـ دە، بۇددىست لەشكەرلىرىگە روبىرو سەپ تۈزدى. نوقتەرىش ئۇلارغا قاراپ ۋارقىرىدى:

ـــ جېنىڭ ھەلقۇمىڭغا كېلىپ قالغاندىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ، بىر قوشۇق قېنىڭنى تىلەشمەي، نېمىگە گىدىيىشىپ ئولتۇرۇشسەن، بەتبەختىلەر؟!

ـــ ھەقىقىي ئەزىمەت ئەخمەقلەرگە باش ئەگمەيدۇ، ـــ دېدى سۇباشىمۇ ياڭراق ئاۋازدا، ـــ ئۆزۈڭنى مەرد چاغلىساڭ قېنى مەيدانغا چۇش!

ياۋ قوشۇنىدىن بىرسى ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. شۇ ھامان بۇغرا قوشۇنىدىنمۇ بىر پالۋان ئۇنىڭغا قارشى ئات سالدى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە ھەمىلە قىلىشماي، ئۇدۇللا بىرىپ ئېلىشىشقا باشلىدى. بىپايان سايدا نەيزە ـ قىلىچلارنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن چىقىۋاتقان تاراق ـ تۇرۇق ئاۋازلار ياڭرىدى. ئۇلار بىر ئاش

پىشىم ئېلىشقان بولسىمۇ، بىر ـ بىرىنى يېڭەلمىدى. بىر چاغدا ياۋ سانغۇنىنىڭ ئېتى بىردىنلا مۈدۈرۈلۈپ كەتتى ـ دە، ئۆزى تىك موللاق ئاتتى. بۇنى كۆرگەن نوقتەرىش ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، لەشكەرلىرىگە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش بۇيرۇقى بەردى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى چاغرى تېگىنىڭ لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. بۇغرا لەشكەرلىرىمۇ خۇددى كەلكۇن سۈيىدەك ئالدىغا ئېتىلدى. ئىككى سەپ تېزلا ئۇچرىشىپ، گىرەلەشمە جەڭ باشلاندى. مۇسا بۇغراخان سېپىل ئۈستىدە جەڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرۇۋاتاتتى. بۇغرا لەشكەلىرى ناھايىتى جان پىدالىق كۆرسىتىۋاتاتتى، ئەمما ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىمۇ بارغانسېرى كۈچەيىپ بارماقتا ئىدى. ئەمدى ۋاقتى كەلگەنلىكىنى ھېس قىلغان بۇغراخان دۆلەت تۇغنى تىك تۇتۇپ تۇرغان لەشكەرگە بۇيرۇق قىلدى:

ـــ بەلگە بەر!...

تۇغچى لەشكەر قولىدىكى تۇغنى شىمال تەرەپكە سەل يانتۇ قىلىپ بىرنەچچە قېتىم پۇلاڭلاتتى. شۇ ئان ئۇن يېتىم يىراقلىقتىكى ئورمانلىقتا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان بۇغرا لەشكەرلىرى بۇ تەرەپكە ئات سالدى. ئۇلار جەڭ مەيدانىغا ئاز قالغاندا كۈچلۈك چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرۈپ، ياۋ لەشكەرلىرىگە يوپۇرۇلدى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە قىر ـ چاپ تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلىپ بولغۇچە، ئۇلار ئاللىقاچان تالاپەت ئىچىدە قالغانىدى. ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى بىلگەن ياۋ سانغۇنى نوقتەرىش بۇغرا لەشكەرلىرى بىلەن ئېلىشقاچ قارارگاھى تەرەپكە سۈرۈلدى.

ـــ بەلگە بەر! ـــ دېدى مۇسا بۇغراخان يېنىدىكى لەشكەرگە يەنە.

تۇغچى لەشكەر تۇغنى جەنۇب تەرەپكە قىسايتىپ پۇلاڭلاتتى. ھايال ئۆتمەي جەنۇب تەرەپتىمۇ بۇغرا لەشكەرلىرى پەيدا بولۇپ، قارارگاھى تەرەپكە چېكىنىۋاتقان ئۇدۇن قوشۇنىنىڭ ئالدىنى

توستى. پۇتۇنلەي مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان ئۇدۇن لەشكەرلىرى جان ـ جەھلى بىلەن ئېلىشىشقا باشلىدى. ئەمما، ئۇلار قانچىلىك تىرىشىپ باقسۇن، شىددەتلىك قىرغىنغا ئۇچراۋاتاتتى. ئەنە بىر ياۋ سانغۇنى ئاتتىن تىك مولاق ئېتىپ چۈشتى... ئەنە بىرسىنىڭ دەل كۆكسىگە نەيزە سانجىلدى... ئەنە بىرسىنىڭ بېشى ئۇزۇلۇپ دومىلاپ چۈشتى...

مۇسا بۇغراخان قاتتىق جىددىيلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ جەڭنىڭ بۇ قەدەر جىددىي، كەسكىن تۈس ئالىدىغانلىقىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىدى. توساتتىن نوقتەرىش ئالدىغا كەلگەنلىكى بۇغرا لەشكىرىنى سۈر ـ توقاي قىلىپ، مۇھاسىرىدىن بۆسۈپ چىقتى ـ دە، قارارگاھى تەرەپكە ئەمەس، سايلىققا قاراپ قاچتى. شۇ ھامان چاغرى تېگىنمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى. بۇغراخان سۈباشىنىڭ بىرەر خەتەرگە ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ناغرا چېلىپ ئۇنى كەينىگە ياندۇرۇۋېلىشنى ئويلىدى ـ يۇ، ئەمما قېچىۋاتقان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى قوغلاپ كېتىۋاتقان كۈلۈك تۇمەنبېشىنى كۆرۈپ، نىيىتىدىن يالتايدى.

چاغرى تېگىن كۇن قىزىرىشقا باشلىغان ۋاقىتتا ئاندىن قايتىپ كەلدى. بايىاتىن بېرى سېپىل ئۈستىدە يىراققا قاراپ كۆزلىرى، ئۆرە تۇرۇۋېرىپ پۇتلىرى تالغان بۇغراخان ئالدىراپ سېپىلدىن چۈشتى. چاغرى تېگىن خانىنى كۆرۈپ بىرلا ئىرغىپ ئېتىدىن چۈشتى ـ دە، ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن بىر لەشكەرگە چۈلۇۋۇرنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، خانغا يېقىنلاشتى.

ـــ قانداق بولدى، سۈباشى؟ ئۆزلىرىگە بىرەر زىيان ـ زەخمەت يەتمىگەندۇ؟ ـــ ئالدىراپ سورىدى خان ئۇنىڭ ئۈستىبېشىدىكى قان داغلىرىغا قاراپ.

ـــ ياق، خان ئالىيلىرى. ياۋنى خېلى بىر يەرگىچە قوغلاپ باردۇق. ئۇلارمۇ پىستىرما قويۇپ قويغانىكەن. ئەمما، بۇ يەردىكى تالاپىتى بەك ئېغىر بولغاچقا، ئۇ يەردە كۆپ قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى. بىز بىردەمدىلا سۈر ـ توقاي قىلىپ، ئۇلارنى

سايلىقىنىڭ خېلى بىر يەرلىرىگىچە قوغلاپ بېرىپ قىرغىن قىلغاندىن كېيىن، كۈتۈلمىگەن تاسادىپىيلىقلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، قوغلاشنى توختىتىپ قايتىپ كەلدۇق. كۈلۈك تۈمەنبېشى ياۋنىڭ قارارگاھىنى باسقۇن قىلىپ ئۇ يەردىكى لەشكىرىي تەمىناتنى تولۇق غەنىيمەت ئېلىپ يولدا كېلىۋاتىدۇ.

ــ باركاللا، سۈباشى جانابلىرى، ــ دېدى بۈغراخان هاياجان ۋە سۆيۈنۈش بىلەن، ــ ئۇلارنىڭ هەيۋىسىنى سۈندۈردۇڭلار!

ــ توغرا دېدىلە، ئالىيلىرى، ئۇلار بۇ قېتىم ئېغىر تالاپەت تارتتى. بۇ ئاچچىق ساۋاقنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالمايدۇ...

مۇسا بۈغراخان ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىغاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويغاندىن كېيىن، يېنىدىكى سارىغ بۈقىغا بۇرالدى:

ــ دەرهال كۈلۈك تۈمەنبېشى ۋە باشقا تۈمەنبېشىلىرىغا ئارقىش ماڭدۇر. قوشۇن باشلىرى ناماز خۇپتەندىن كېيىن هۇزۇرۇمغا كەلسۇن!

ــ ئىلەل، خان ئالىيلىرى...

ــ قېنى يۈرسىلە، سۈباشى جانابلىرى، باشقىلار كەلگۈچە بىردەم ئارام ئېلىۋالسىلا، ــ دېدى خان تۇرالغۇسى تەرەپكە ماڭغاچ، ــ مەن هەممىنى كۆرۈپ تۇردۇم. بۇگۈن ئىنتايىن جان پىدالىق كۆرسەتتىلە!

ــ يوقسۇ، خان ئالىيلىرى، مەن پەقەت ئۆز مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.

ئۇلار پاراڭلاشقاچ خانىنىڭ خاس تۇرالغۇسىغا قاراپ مېڭىشتى.

يەنە بىر هەپتە تىنچ ئۆتۈپ كەتتى. بۇ جەريانداا جەڭدە قازا قىلغانلارنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، يەرلىكىدە قويۇلدى، هەتتا ياۋ لەشكەرلىرىمۇ ئايرىم بىر يەرگە كۆمۈلدى. هەممە ئىشلار تۈگەپ، لەشكەرگاھ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمگەن ۋاقىتتا ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ كەينىدىن ماڭغان ئايغاقچىمۇ قايتىپ كەلدى. ئايغاقچىنىڭ ئېيتىشچە، جەڭدە ئېغىر تالاپەت تارتقان، بارلىق

لەشكىرىي تەمىناتىدىن ئايرىلغان ياۋ ئۇدۇل قاراقاشنىڭ زاۋا ئۆتكىدىكى قارارگاھىغا قايتىپ بېرىپتۇ. يۈرتخان شەھىرىدىن ھەمدەمچى قوشۇنمۇ يېتىپ كەپتۇ. ياغلاقار قالۇ خان بۇ قېتىملىق ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتنى ئىچىگە سىغدۇرالماي ئىككى كۈن ئېغىزىغا بىر بۇردا نانمۇ سالماي، بىر يۈتۈم سۇمۇ ئىچمەي يېتىۋاپتىمىش. ھازىر ياۋ قارارگاھى ناھايىتى قالايمىقان ئىكەن. لەشكەرلىرىنىڭ روھى چۈشۈپ، خۇددى خام ياغ ئىچىۋالغان ئادەمدەك خامۇش يۈرۈشىدىكەن. نوقتەرىش، چوقتەرىش دېگەن سانغۇنلار خانغا قاراخانىيلار قوشۇنىغا قايتا ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە تەكلىپ بېرىپتۇ. ئەمما، ياغلاقار قالۇ خان: «لەشكەرنىڭ ھازىرقى ھالىتى بىلەن ئۇرۇش قىلىساق، چوقۇم ئۇزۇل ـ كېسىل تۈگىشىمىز. شۇڭا، دەرھال يۈرت ـ يۇرتلاردىن قۇرامىغا يەتكەن يىگىتلەرنى لەشكەرلىككە ئېلىپ، سېپىمىزنى ئۇلغايتايلى. يېتەرلىك لەشكىرىي تەمىناتنى غەملەپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن بۇ ئىشنى ئويلاشساقمۇ كېچىكمەيمىز. ھازىرچە زاۋانى چىڭ ساقلاپ، ئۇلارنىڭ قايتا ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆرەيلى» دېگەنمىش...

مۇسا بۇغراخان بۇ مەلۇماتنى ئاڭلاپ خېلى ئۇزاق ئولتۇرۇپ كەتتى ـ دە، خاس خانىسىدا ئۆزىگە سوئال نەزىرى بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغان چاغرى تېگىن سۇباشى، كۇلۇك تۇمەنبېشى ۋە باشقا قوشۇن باشلىرىغا «قېنى سىلەرمۇ گەپ قىلىپ بېقىڭلار، بۇ ئىشنى زادى قانداق قىلغۇلۇق؟» دېگەندەك تىكىلدى. بىراق، ھېچكىمدىن سادا چىقمىدى. ئاخىر مۇسا بۇغراخان ئۆزى سۆز ئالدى:

ـــ ئايغاقچىنىڭ ھەممە گېپىنى ئاڭلىدىڭلار. بۇ قېتىمقى جەڭدە بىزدىمۇ، ياۋدىمۇ ئېغىر تالاپەت كۆرۈلدى. بولۇپمۇ بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىزنىڭ خېلى كۆپ قىسمى چىقىم بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ قېتىملىق يۈرۈش سەۋەبلىك ئاۋامنىڭ ئۇستىدىكى ئالۋان ـ ياساقمۇ كۆپىيىپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇرۇشنى

يەنە داۋاملاشتۇرمىز دېسەك، ئەل ـ رەئىيەتنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويمىمىز. نارازىلىق كۈچەيسە ئۆز ئىچىمىزدىن بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇموۇ جان ئاچچىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر بىز ئۇدۇنلۇكلەرگە يەنە ھۇجۇم قىلساق، ئۇ قانچىلىك چىقىم تارتىشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىنى بىراقلا دوغا تىكىشى تۇرغانلا گەپ. شۇڭا، ئۇلار زاۋا ئۆتكۈنچى چېگرا پاسىلى قىلىپ ياتسا يېتۈەرسۇن. بىزمۇ ھازىرچە خانلىقىمىزنىڭ شەرقىي پاسىلىنى قاغلىق قىلىپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تۇيۇقسىز تاجاۋۇز قىلىشىدىن مۇداپىئەلىنەيلى. پەمىچە، ئۇلار پات يېقىندا بىزگە لەشكەر تارتمايدۇ. شۇڭا، بىزمۇ ھازىرچە ئۆزىمىزنى ئوڭشۇپلىپ، كېيىن لەشكەرلىرىمىز تولۇقلىنىپ، لەشكىرىي تەمىناتتىن قىسىلمىغۇدەك ھالەت شەكىللەنگەندە ئاندىن بۇ ئىشنى قايتا ئويلاشساق قانداق دەيسىلەر؟

ــ دۇرۇس ئېيتتىلا، خان ئالىيلىرى، جەڭ دېگەندە ئۆزىنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ بىلگەندە ئاندىن نۇسرەت قازانغىلى بولىدۇ. ھازىرقى ئەھۋالدا ئۆزىمىزنى سەل بېسۇۋلىپ، تەييارلىقلىرىمىزنى قايتىدىن پۇختىلاپ ئاندىن كېيىن يەنە لەشكەر تارتمىقىمىز ئاقىلانىلىكتۇر، ــ دېدى چاغرى تېگىن.

ــ خان ئالىيلىرى ئېيتقاندەك ھازىر ئۇدۇن خانى بىزگە تىكىلىپ قاراشقىمۇ پېتىنالمايدۇ. پات يېقىندا ئېلىمىزگە لەشكەر تارتىشقا جۈرئەتمۇ قىلالمايدۇ. شۇنىڭغىچە بىز لەشكەرلىرىمىزنى تەرتىپكە سېلىۋالمىقىمىز زۆرۈر، ــ دېدى كۈلۈك تۇمەنبېشى.

«ئارى، تولىمۇ دانا مەسلىھەت بولدى»، «دۇرۇس... شۇنداق قىلماق كېرەك»، «خان ئالىيلىرىنىڭ، سۇباشى جانابلىرىنىڭ دېگىنىدەك قىلايلى» ، دېيىشتى باشقىلارمۇ.

مۇسا بۇغراخان قوشۇن باشلىرىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يەنە قوشۇمچە قىلدى:

— هازىرچە قاغىلىقتا بىر مەزگىل تۇرايلى. ياۋ قارارگاھىغا يەنە ئايغاقچى ئەۋەتىپ، ئىچكى ئەھۋاللارنى پۈختا ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ ھەقمقەتەن بىزگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتىنىڭ بار - يوقلۇقى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، ئاندىن سېپىلنى ۋە بۇ يەرنى ساقلاشقا مۇۋاپىق ساندا لەشكەر قالدۇرۇپ، قالغانلار ئوردۇكەنتكە قايتايلى. شۇنداق قىلساق بولارمۇ جانابلار؟

— دېگەنلىرىچە بولسۇن، خان ئالىيلىرى، — دېيىشتى ئۇلار دېيىشۋالغاندەكلا بىر ئېغىزدىن.

— ئەمىسە كېڭەش تامام. ۋەللاھۇئەلەم①، ھەرقايسىلىرىمۇ چۈشلۈك غىزا يېيىشىمگەنلا، غىزالىنىپ بولغانلار بولسىمۇ كېرەك يوق، — دېدى خان ئۇلارغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ، — ھەممەيلەن دەرقەمتە ئولتۇرۇپ راھەتلىنىپ بىر غىزالىنايلى. قېنى سارىغ بۇقا، ئاشچىبېشىغا ئېيتىڭ. داستىخان تەييارلىسۇن...

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى!...

6

ئەتىگەنلىك قوبۇلدىن يېنىپلا خانلىق مەدرىسەنى كۆرۈپ بېقىش نىيىتىگە كەلگەن مۇسا بۇغراخان بۇيانقار ئىلىكنىڭ ھەمراھلىقىدا مەدرىسەگە قاراپ ماڭدى. ئۇ مەدرىسەنىڭ خېلى يىراقتىن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ھەيۋەتلىك قۇببىلىرىگە سۆيۈنۈش ئىچىدە قارىدى. دادىسى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدە سېلىنغان، قاراخانىيلار سەلتەنىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مېمارچىلىقى تولۇق نامايان قىلىنغان بۇ مەدرىسەنىڭ بىنالىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم ئىدى. شۇڭا، مۇسا بۇغراخان ھەر قېتىم بۇ يەرگە كەلگىنىدە ئۆزى ئوقۇغان بۇ مەدرىسەنىڭ

① ۋەللاھۇئەلەم — ئاللا ئوبدان بىلىدۇ.

قاتار سىلىنغان، ئازاده - يورۇق ئوقۇتۇش ئۆيلىرىگە، قاراخانىيلار ئىلىدىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا شەرقتە يېگانە سانىلىدىغان كۇتۇپخانىسىغا ئىپتىخار بىلەن كۆز يۇگۇرتەتتى، شۇنچە تاتلىق ھېسلارغا چۆمۈلەتتى. دېمىسىمۇ مەدرىسەنىڭ داڭقى سەمەرقەند، بۇخارا، باغداد تەرەپلەرگىچە يېتىپ بارغان بولۇپ، ھەر يىلى ئۇ جايلاردىن بىلىم ئىلىش ئۈچۈن ئوردۇكەنتكە كىلىدىغانلار بارغانسېرى ئاۋۇماقتا ئىدى. مەدرىسە پۇتۇن كۇنلۇك، ياتاقلىق بولغاچقا، بۇغراخان ئۇچ يىل ئىلگىرى ئوردا خەزىنىسىدىن مەخسۇس خىراجەت ئاجرىتىپ، مەدرىسەنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئىشىنى تاماملىغان، كېيىن مەدرىسىدىكى ئۇستازلارنىڭ ئىش ھەققىنى مەخسۇس ئوردا خەزىنىسىدىن تەمىنلەپ، خانلىق مەدرىسەنىڭ باشقا چىقىملىرى ئۇچۇن مىڭ پاتمانلىق يەر ۋە بىر ئېرىق سۇ ۋەخپە قىلىپ بەرگەنىدى. شۇنىڭغا يارىشا بۇيانقار ئىلىكىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن باشقا ئەللەردىكى كۆزگە كۆرۇنگەن ئەللامە، ئوتاچى، مۇنەججىملەر ئالاھىدە تەمىنات بېرىش شەرتى بىلەن تەكلىپ قىلىنىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئىشقا ئاشقانىدى. ھازىرقى كۇنلەردە يىلىغا بەش - ئالتە يۇزدەك تالىپ ئوقۇش پۈتكۈزۈپ، يۇرت - يۇرتلاردا ئەل - رەئىيەتنى ھىدايەت يولىغا باشلاپ، مەدرىسەنىڭ نامىنى تىللاردا داستان قىلغانىدى. شۇڭا، مۇسا بۇغراخان ۋاقىت تاپسىلا بۇ يەرگە كېلىپ، ئۇستازلىرى بىلەن ئىلمىي مۇتالىئەلەرنى قىلىشقاچ، مەدرىسەنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ، قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بېرەتتى، مەيلى قانداقلا ئىش بولسۇن، ئۆزىنى ۋاقتىدا خەۋەرلەندۇرۇشىنى ئالاھىدە جېكىلەپ تۇراتتى. بۇيانقار ئىلىكمۇ مەدرىسىنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى خانغا ۋاقتىدا مەلۇم قىلىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ يېقىندىن بۇيان ئۆتۇلىدىغان دەرسلىكلەر ئەسلىدىكىدىن كۆپىيىپ، ئىسلام پەلسەپىسى، ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، مېدىتسىنا، ھەربىي ئىشلار، رىيازىيات (ماتېماتىكا)، جەبىر

(ئالگېبرا)، ئەخلاق، مۇزىكا پەنلىرى قوشۇلغان، ئارىستوتېل، سوقرات، فارابىي، ئىبنى سىنا ۋە خارەزمىي قاتارلىق ئالىملارنىڭ ھەر خىل ئىلمىي قاراشلىرى تەھلىل قىلىنىدىغان بولغانىدى. يەنە ئەبۇھەسەن سەيىد ئاتام، سەيىد جالالىدىن باغدادى، شەيخ نەجمىدىن ئەتتار، خوجا ئەلەمدار، ھۇسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرىي①، ئەبۇلپەتتاھ، ئابدۇغوپۇر ھۇسەيىن ئەلمايى كاشغەرىي، مۇھەممەت ئىبنى رەشىد ئىبنى ئەلى كاشغەرىي قاتارلىق ئالىملارنىڭ مۇتالىئەلىرى مەخسۇس دەرسلىك قىلىنىپ سۆزلىنىدىغان بولغاچقا، مۇسا بۇغراخان مەدرىسەگە كېلىشكە بۆلەكچىلا ھېرىسمەن بولۇپ قالغانىدى. ئۇ بەزىدە ھېچكىمگە كۆرۈنمەيلا دەرس ئوقۇلۇۋاتقان سىنىپنىڭ پەنجىرىسى تۈۋىگە كېلەتتى ـ دە، ئۇستازلارنىڭ چوڭقۇر ئىلمىي ھېكمەتكە، تېرەن پىكىرگە ئىگە مۇتالىئەلىرىنى تىڭشاپ، يېڭى پىكىرگە ئېرىشەتتى.

— بۇنچە ئۇزاق تۇرۇپ قېلىشلىرىنىڭ بائىسى نەدۇر، خان ئالىيلىرى؟ — سورىدى بۇيانقار ئىلىك مۇسا بۇغراخانىنىڭ مەدرىسەگە قاراپ بەك ئۇزاق تۇرۇپ قالغانلىقىدىن ئەجەبلىنىپ.

— مەدرىسىگە قاراپ بالىلىق چاغلىرىم ئېسىمگە كېلىپ

---

① ھۇسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرىي — مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇستازى بولۇپ، ئۇ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇسا بۇغراخان دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىمى. جامال قارشى «سوررراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» دېگەن ئەسىرىدە «ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئىلاھىيەت ئالىمى ۋە مۇسەننىپ (يازغۇچىسى)، ئۇ جاھانشۇمۇل ئالىم بولۇپ، قۇرئاننى تەپسىر قىلىپ، ھەدىس شەرھلەپ يازغان ئەسەرلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان» دەپ يازغان. تاجۇل ئىسلام سەمئانىي ئۆزىنىڭ «كىتابۇل ـ ئەنساب» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ئالىمغا باھا بېرىپ: «ئۇ ئۆز ئۆمرىنى ئىلىم ـ پەنگە بېغىشلىغان يۈكسەك پەزىلەتلىك ئالىم ئىدى. مەرھۇم 1093 ـ يىلى 120 ياشتا ئالەمدىن ئۆتكەن. قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرى بۇ زاتنى ‹دۇئاگۇيىمىز› دەپ ھۆرمەت قىلغان» دېگەن قۇرلارنى پۈتكەن. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھۇسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرىي ئۆز دەۋرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىيدەك بىلىملىك، ئېنسىكلوپېدىيە ئالىمىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرگىنىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ شۇ دەۋردىكى ھەممە پەنلەردىن، بولۇپمۇ جەمئىيەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، ئاسترونومىيە ئىلىمىدە ئەتراپلىق يېتىلگەن ئالىم ئىكەنلىكى ئېنىق.

قالدى، ئىلىك جانابلىرى، ــ دېدى خان كۆزلىرىنى مەدرىسەنىڭ كۆركەم قۇببىلىرىدىن يۆتكەپ، ــ بۇ يەرگە ھەربىر كەلسەم بالىلىق چاغلىرىمدىكى ئىشلار كۆز ئالدىمدىن بىرمۇبىر ئۆتۈشكە باشلايدۇ. نېمىشقىكىن قارىغانسىرى قارىغۇم، تۇرغانسىرى تۇرغۇم كېلىدۇ.

ــ ئاتىلىرىمۇ، ئۆزلىرىمۇ ئىلىمگە ھېرىسمەن، بىلىم ئىگىلىرىنى ھۆرمەتلەيدىغان ئەزگۈ نىيەتلىك زاتلار، خان ئالىيلىرى. ئىلمىنى سۆيىدىغان كىشىلەر مەدرىسىگە ئۆزلىرىدەك بۆلەكچىلا خۇشتار كېلىدۇ، ــ دېدى بۇيانقار ئىلىك مەمنۇنىيەت بىلەن باش لىڭشىتىپ.

خان كۆتۈپخانا تەرەپكە قاراپ سورىدى:

ــ ھۆسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرىي جانابلىرى ھازىر بارمىكىن؟

ــ بار، ئالىيلىرى، ئۇ جانابىي بۇزرۇك كېچە ـ كۈندۈز ئۆز ئەسىرى ئۇستىدە ئىشلەۋاتىدۇ. ئىبادەتنىمۇ كۆپىنچە خاس كۈتۈپخانىسىدىلا تاماملايدۇ. بۇ كۈنلەردە ئۇنى تالا ـ تۈزدە كۆرمەكمۇ بەسىي مۇشكۈل... ئۇ جانابىي بۇزرۇك بىلەن كۆرۈشەملا، خان ئالىيلىرى؟

ــ ئۇل ئۇستازنىڭ خانلىقىمىزنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسى بىھىسابتۇر. مۇشۇ يېشىدىمۇ مەدرىسە ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ، ئالەمشۇمۇل قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرنى يېزىۋاتقىنى بىزنى سۆيۈندۈردۇ. ھازىرچە ئۇل ئۇستازنى مالال قىلىپ، دىققىتىنى چېچىۋەتمەي، كېيىنچە ئايرىم تەلىم ئالارمەن، ــ دېدى خان سۆيۈنۈش ئىچىدە، ــ مەدرىسىمىزدە ھازىر ئۇستاز ھۇسەيىن ئىبنى خەلەفتەك تونۇلغان زاتلار، ئەلنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئالىملار خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما بىر خانىدانلىققا، بىر ئەلگە نىسبەتەن ئېيتقاندا يەنىلا قانائەت قىلغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس. شۇڭا، تالىپلار ئىچىدىكى زېھنى ئۆتكۈر، نەزەر دائىرىسى كەڭ، جەمئىيەتنى،

ئىقتىسادنى چۈشىنىدىغانلارنى نۇقتىلىق تەربىيەلەپ، مەدرىسىنىڭ شەۋكىتىنى ئاشۇرىدىغان ياخشىراق بىر لايىھە تەييارلىغايلا، ئىلىك جانابلىرى!

— ئىلھام، خان ئالىيلىرى، بۇ يارلىقلىرىنى جايىدا ئورۇنلايمەن.

— يەنە بىر گەپ، بۇ ئۇستازلارنىڭ قىينىچىلىقلىرىنى ۋاقتىدا ئىگىلەپ، ئىلمىي ئىشلىرى ئۈچۈن تولۇق شارائىت يارىتىپ بەرگەيلا، ئىلىك جانابلىرى. ئىلمىي مۇتالىئەلەرنى قىلىپ، شاھانە ئەسەرلەرنى، كاتتا قامۇسلارنى يازماق ئاسان ئەمەس. بۇ لەشكەر باشلاپ جەڭ قىلغانغا، يەر تىرىپ، ھوسۇل ئالىدىغانغا ھەرگىز ئوخشىمايدۇ. ئىلىم نۇرغۇن زېھنىي كۈچ، ۋاقىت تەلەپ قىلىدىغان بەسىي مۇشكۇل ئىشتۇر. ۋاقىتى كەلسە مەندەك بىر ئەلنىڭ خانى ئۆلۈپ كەتسە، بىر ياكى ئىككى ئەۋلاد كىشى بۇرۇن قاراخانىيلار ئېلىدە مۇسا بۇغراخان دېگەن بىر خان ئۆتكەن، دەپلا قويۇشار. لېكىن، ئۇستازلارنىڭ پېشانە تەرى، يۈرەك قېنى، مېھنىتى بەدىلىگە پۈتۈلگەن قامۇسلار مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ. ئاۋام ـ خەلق ئۇلارنى ئەۋلادمۇئەۋلاد قىممەتلىك بىباھا گۆھەر بىلىپ، ئەتىۋارلاپ ساقلايدۇ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدۇ، ئۆزىگە روھىي كۈچ ـ مەدەت ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇبارەك نامىنى ھەر ۋاقىت تىلىدا زىكرى قىلىدۇ. شۇڭا، بىز چاممىزنىڭ يېتىشچە خانلىقىمىزنىڭ نۇرلۇق چىرىغى بولغان بۇ ئۇستازلارنىڭ ئىلمىي ئەمگىكىگە ئېھتىرام بىلدۈرۈشىمىز، ئۇلارغا ياخشى ئىلمىي مۇھىت، تىنچ شارائىتلارنى يارىتىپ بېرىشىمىز، ھەر تۈرلۈك ئىشلىرىنى قوللىشىمىز زۆرۈردۇر، شۇنداقمۇ، ئىلىك بەگ جانابلىرى؟...

— دۇرۇس، تولىمۇ ئورۇنلۇق گەپ قىلدىلا خان ئالىيلىرى. يارانتۇچى سىلىنىڭ ئەقىللىرىنى تېخىمۇ زىيادە، مەرتىۋىلىرىنى تېخىمۇ يۇقىرى قىلغاي! كەمىنە قۇللىرى بۇ تەلىملىرىنى چوقۇم ئېسىمدە تۇتىمەن.

خان دەرسخانا تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇ بىر دەرسخانىنىڭ پەنجىرە ئاراچلىرىدىن ئىچكىرىگە نەزەر تاشلىدى. تۆردە — يۇمشاق تۆشەك ئۈستىدە ياريىشىملىق ئاپپاق ساقاللىرى مەيدىسىگە يېيىلغان، چىرايىدا ئىللىق تەبەسسۇم، كۆزلىرىدە بىر خىل مېھىر، ئىشەنچ جىلۋە قىلىپ تۇرغان مۆھتەرەم ئۇستاز شەيخ نەجمىددىن ئەتتار ئولتۇراتتى. ئۇ ئالدىدىكى رېھىلدە ئېچىقلىق تۇرغان كۆن تاشلىق كىتابتىن كۆزىنى ئېلىپ، سېلىنچا ئۈستىدە يۇكۇنۇپ ئولتۇرغان تالىپلارغا قارىدى:

— ئۇستاز ئارستوتېل بۇ مەسىلىنى يۇقىرىقىدەك شەرھلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام ئۆلىمالىرىمۇ ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما، بىز ھەربىر مەسىلىنى توغرا دەپ قارىساقمۇ، ئىلىم نۇقتىسىدىن يەنىلا گۇمانىي قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرساق، مەسىلىنىڭ دەل نېگىزىنى تاپالايمىز.

— ئۇستاز، رۇخسەتمىكىن؟... — تۇيۇقسىز ئارقىدىكى قاتاردا ئولتۇرغان، چاقىرانغىنا يېشىل سەللە ئورىغان، بۇرۇتلىرى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان بىر تالىپ ئۇنلۈك ئاۋازدا ئىجازەت سورىدى.

— قانداق سوئالىڭىز بولسا سوراۋېرىڭ، ئوغلۇم! — دېدى شەيخ نەجمىددىن ئەتتار ۋەزمىن ئاھاڭدا.

— بايا سىلى دىنىي ئېتىقاد ئىنسانغا خاس تۇيغۇ، دېدىلە. ئۇنداقتا بىر ئادەم بىر ۋاقىتتا ئىككى خىل دىنغا ئېتىقاد قىلسا بولامدۇ، ئۇستاز؟

— ئىنساندا ئېتىقاد كۈچ قۇتۇپلۇق بولىدۇ. ئەمما، بىز ئۇنىڭ ماھىيىتىگە قارايمىز. ئېتىقادنىڭ كۈچلۈكمۇ، ئاجىزمۇ بولىدۇ. ھېچقاچان بىر قەلبتە بىرلا ۋاقىتتا ئىككى خىل ئېتىقاد ئوخشاش تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىيالمايدۇ. بۇ خىل تۇيغۇ ئىنساندا تەڭلا مەۋجۇت بولغان ھالەتتىمۇ ئۇنىڭ بىرسى چوقۇم

ئىنسان ژۇجۇددا كۈچلۈكرەك ئىپادىلىنىدۇ.

— ئۇنداقتا مىسال قىلىپ ئېيتسام، بىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ تۇرۇپ، يەنە باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلساقچۇ، ئۇستاز؟

— مەسىلەن قايسى دىنغا؟ — سوردى شەيخ نەجمىدىن ئەتتار ھەيران بولغاندەك تەرزدە.

سوئال سورىغۇچى تالىپ بۇ گەپ بىلەن سەل مەڭدەپ قالغاندىن كېيىن، دەيمۇ، دېمەيمۇ دېگەندەك ئارىسالدىلىق ئىچىدە بېشىنى ئەگدى. بۇنى كۆرۈپ باشقىلارمۇ ئارقىسىغا بويۇنداپ قارىغىلى تۇردى. ھېلىقى تالىپ بىردىنلا بويۇنلىرىغىچە ئانار دانىسىدەك قىزاردى ـ دە، بېشىنى كۆتۈرمەيلا پەس ئاۋازدا جاۋاب بەردى:

— مەسىلەن، بۇددا دىنىغا، ئۇستاز.

— بۇنداق سوئال سورىشىڭىزنىڭ سەۋەبى نېمىكىن، ئوغلۇم؟

— نەچچە كۈن ئىلگىرى ياشانغان بىر ئادەم ئەتراپىغا تۆت ـ بەش كىشىنى يىغىۋېلىپ سۆزلەۋېتىپتىكەن...

— نېمە دەۋېتىپتۇ، ئوغلۇم؟

— «بۇددا دىنى ئۇلۇغ دىن ئىدى. ئەجدادلىرىمىز نەچچە يۈز يىل ئاشۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىپ، بۇددا ئىگەم ساقىيامۇنىنىڭ شاپائىتى ۋە پاراغىتىدە ناھايىتى ئاسايىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان نەچچە ئون يىل ئىلگىرى قەيەردىندۇر پەيدا بولۇپ قالغان تېگى ـ نەسلى نامەلۇم ئەبۇنەسىر سامانىي دېگەن سالپا ـ سايياق كەلگۈندىنىڭ زەھەرلىشى بىلەن ئاۋۋال ئۆزى مۇسۇلمان بولۇپ، ئۇنىڭ يارىدىمىدە تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخانىنى ئۆلتۈرۈپ، خانلىق تەختىگە بەرقارار بولغاندىن كېيىن پۈتۈن ئەلدىكىلەرنى قىلىچ كۈچى بىلەن مۇسۇلمان بولۇشقا زورلىدى. يەيدىغان رىزقى، كۆرىدىغان كۈنى تۇغمىگەن كىشىنىڭ يەنە ئۇزاقىراق ياشىغۇسى، جاھانىڭ سېرىق شامىلىدىن كۆپرەك ھۇزۇرلانغۇسى

كېلمدىكەن. خانىمنىڭ قانداق سىياسەتچىلىكىدىن، ۋاقىتسىز ئەجەللىدىن قورقۇپ، شاھادەت ئېيتىپ، مۇسۇلمان بولۇۋېدۇق. مانا ئەمدى تارتمىغان جەبىر ـ جاپايىمىز، كۆرمىگەن كۈنىمىز، تىرىك تۇرۇپ كىرمىگەن گۆرىمىز قالمىدى. ئۇ ھە دەپ ئۆز زېمىنىنى كېچەيتىش، خانلىق تەختىنى كۈچەيتىش، شانۇشەۋكىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تولا ئۇرۇش قىلىپ، بىزگە ھاشار سېلىپ، يەۋاتقان نېنىمىزنىمۇ ئېغىزىمىزدىن تارتىۋېلىشقا تاسلا قالدى. ساتۇق بۇغراخان ئالەمدىن كېتىۋېدى، ئەمدى دولىمىز ئاپتاپ كۆرەرمىكىن دېسەك، مەرھۇم خانىمىزنىڭ ئوغلى مۇسا بۇغراخان خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، نەچچە يىل ئۆتمەيلا تىلداش ئۇدۇنلۇكلەر ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ، يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممە كىشىنى قىرغىن قىلىپ، بىگۇناھ ئەل ـ رەئىيەتنىڭ قانلىرىنى دەريادەك ئاقتۇرۇپتۇ. گىياھسىز تاقىر سايلار جەسەت بىلەن توشۇپ، نەچچە كۈن ئىچىدە پۇراپ ئېغىر ۋابا تارقىلىپتۇ. ئۇدۇن ئېلىدە جەڭگە چىققۇدەك بىرەر ئەركەك ئەمەس، ئايال زاتىمۇ قالمىغاندا، ئاندىن كاشغەرگە قايتىپ كەپتۇ. ئۇروشتا ئۇدۇنلۇكلەرگە يېڭىلمىگەن بولسىمۇ، بىراق قىمارۋازنىڭ ئوشۇقى داۋاملىق سىياھ چۈشۈەرمىگەندەك بۇغرا قوشۇنىدىكى لەشكەرلەرنىڭ ئوندىن ئالتىسى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. قالغان تۆتىنىڭ ئۈچى توكۇر، چولاق ۋە ئادەم كۆرۈپلا قالسىمۇ بىرنەچچە كۈنگىچە سەسكىنىدىغان دەرىجىدە ئەيمىناق بولۇپ قاپتۇ. ئۇلار باشقا بىرسى ئەمەس، بىزنىڭ ئاكا ـ ئىنىلىرىمىز، ئۇروق ـ تۇغقانلىرىمىز، قولۇم ـ قوشنا، ئەھلىمەھەللىداشلىرىمىزغۇ؟ ... ئۇلارنىڭ ئاشۇ ھالىنى كۆرۈپ قانداقمۇ چىداپ تۇرالايمىز، يارەنلەر؟... ئۇلار قايسى گۈناھى ئۈچۈن ئالتە كۈنلۈك ئالەمدە جاھانىنىڭ سېرىق شامىلىنى كۆرۈپ، ئادەمدەك ياشىماي، ئاشۇنداق قىسمەتلەرگە دۇچار بولۇپ، ئىنسانىي ياشاش ئىمتىيازىدىن مەھرۇم بولدۇ؟... مۇسا بۇغراخان ئەلنىڭ پاسبانى، قاراخانىيلار زېمىنىنىڭ ئىگىسى

تۇرۇقلۇق نېمىشقا ئۆز پۇقرالىرىنىڭ غېمىنى يېمەيدۇ؟.. ئۇنىڭ قان تۆكۈش، ئادەم ئۆلتۈرۈش خۇمارى قاچان تۈگەيدۇ؟... ياق، يارەنلەر، ياق.... خان ئەزەلدىن بىزنى ئادەم قاتارىدا ئەمەس، قۇل قاتارىدا كۆرىدۇ. شۇڭا، ئۇ بىر تەرەپتىن، قىلىچنى بېشىمىز ئۈستىگە تەڭلەپ تۇرۇپ ئىسلامغا ئېتىقاد قىلىشقا زورلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بىزنى مەجبۇرىي ھالدا جەڭگاھقا ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ قان تۆكۈپ ھۆزۈرلىنىشى ئۈچۈن ئەرمەك بولۇشقا قىستىماقتا. ئامىتابا، ئۇلۇغ بۇدساتۇا ئىگەم ناھايىتى شەپقەتلىكتۇر، ئۇ ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ ئازاب چېكىپ، تىرىك تۇرۇپ دوزاخ ئازابىنى تارتىشىنى ئەسلا خالىمايدۇ. ئەمما، بىزنىڭ بۇددا ئىگەمگە ساداقىتىمىز، باش ئۇرۇپ، نوم ئوقۇشىمىز، ئېتىقادىمىز سۇسلاپ كەتكەچكە، ئىنسانەڭ ئەمەس، ھايۋاندىنمۇ بەتتەرەڭ كۇن كۆرۈۋاتىمىز. خۇلاسە كالام، بىز ئۆزىمىزنى، ئۇلۇغ بۇددا دىنىمىزنى ھەر ۋاقىت ئۇنتۇپ قالماي، بۇدساتۇادىن گۇناھىمىزنى تىلەيلى، يارەنلەر. بۇددىمىزغا كۇجە كۆيدۇرۇپ باش قويايلى. شۇ چاغدىلا تەڭرىنىڭ ھىممىتىگە ئېرىشىپ، ئىنسانەڭ ياشاپ، ھاياتلىق مەئىشەتلىرىدىن ئادەمدەڭ ھۆزۈرلىنالايمىز. گۇناھىمىزدىن پاكلىنالايمىز...» دېگەندەڭ گەپلەرنى قىلىۋېتىپتۇ. مەن ئۇ كىشى بىلەن زاكونلاشماقچى بولدۇم ـ يۇ، يېشى خېلىلا چوڭىيىپ قالغان ئاقساقال بوۋايلارنىڭ ئۇنىڭ گەپلىرىنى ناھايىتى ھېرىسمەنلىك بىلەن ئاڭلاۋاتقانلىقىنى، يەنە كۆزلىرىدىن ۋەھىمە، ئۆچمەنلىك چىقىپ تۇرىدىغان نەچچەيلەننىڭ ۋەز ئېيتقۇچى كىشىنىڭ يېنىدا ئەتراپقا سىنچى كۆزلىرى بىلەن قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، بىرەر ئىش تېرىپ، پالاكەتكە يولۇقۇپ قېلىشىمدىن ئەنسىرەپ قايتىپ كەلدىم. شۇنىڭدىن بۇيان كاللامدا نۇرغۇنلىغان سوئاللار پەيدا بولدى. ئۇنى ئۆزۈم ئۆگىنىۋاتقان بىلىملەرگە، ئۇ كىشىنىڭ سۆزلىرىگە تەتبىقلاپ، توغرا ـ خاتاسىنى ئايرىماقچى بولغان بولسامۇ،

لېكىن بىر باشقا ئاچقالمىدىم. ئاخىر بىر ئادەم بىرلا ۋاقىتتا ئىككى خىل دىنغا ئېتىقاد قىلسا قانداق بولار؟ ئۇ ۋاقىتتا كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان، زىخمۇ كۆيمەيدىغان ئىش بولامدۇ نېمە؟ ... دېگەنلەرنى ئويلىدىم. شۇڭا، بۇگۈن سىلىدىن سورىدىم...

مۇسا بۇغراخان بايانىن بېرى ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ تۇردى. ئۇ سوئال سورىغۇچى تالىپتىن ھېلىقى كىشىنىڭ بۇ گەپلەرنى قەيەردە دېگەنلىكىنى، ئۇ كىشىنىڭ تەق ـ تۇرقىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى، ئاڭلىغۇچىلار ئارىسىدا كىملەرنىڭ بارلىقىنى ئېنىق سورىماقچى بولدى ـ يۇ، ئەمما ئۆزىنى بېسىۋالدى. ئەمەلىيەتتىمۇ خان بۇنداق خەۋەرلەرنى تۇنجى قېتىم ئاڭلىمايۋاتاتتى.

مۇسا بۇغراخان ئۇدۇن ئۇلۇغ ئاغىلىق ۋىسارا خانلىقى[1] نىڭ خانى ياغلاقار قالۇغا قارشى لەشكەر تارتىپ قاغىلىقىنى پاسىل قىلىپ قايتىپ كەلگەن سەككىز ـ توققۇز يىلدىن بۇيان ئىدىقۇت ۋە ئۇدۇن دىيارلىرىغا ئىزچىل ئايغاقچىلارنى ماڭدۇرغاندىن سىرت، ئۆز تېررىتورىيەسى تەۋەسىگمۇ تىكتىكچىلارنى قويغانىدى. شۇڭا، ئۇ ھەر خىل خەۋەرلەرنى قىلچە توسالغۇسىز ئىگىلەپ، بەزىلىرىگە تېگىشلىك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئۇدۇندىنمۇ ياغلاقار قالۇنىڭ سەركەردىلىرى نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشلەرنىڭ ھە دەپ لەشكەر كۆپەيتىۋاتقانلىقىنى، ئاۋامنىڭ سېلىقىنى ئاشۇرۇپ، لەشكىرىي تەمىنات جۇغلاۋاتقانلىقىدىنمۇ خەۋەر تېپىپ بولغانىدى. ئەمما، خانىنىڭ بېشىنى قاتۇرىدىغىنى بايانىنقىدەك گەپلەر ئىدى. يېقىندىن بۇيان كاشغەر تەۋەسىدە بۇددا دىنىغا مەدھىيە ئوقۇپ، كىشىلەرنى قايتىدىن بۇددىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئۇندەيدىغان گەپ ـ

[1] ئۇدۇن خانلىقى مىڭ يىلغا يېقىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بولۇپ، خانلىق نامى كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلگەن. قاراخانىيلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئۇلار-نىڭ خانلىق نامى «ئۇدۇن ئاغىلىق ۋىسارا خانلىقى» دەپ ئاتىلاتتى.

سۆزلەر كۆپىيىپ قېلىۋاتقانلىقى، بەزىدە كىچىك بۇتلارنىڭ ئاۋات بازارلاردا ئاشكارا سېتىلىۋاتقانلىقى، كىملەرنىڭدۇر بەش ۋاخ نامازنى تەرك ئەتمەي مەسچىتلەردە ئوقۇپ تۇرسىمۇ، ئەمما كېچىلىرى ئۆيىدىكى ئويۇقلارغا قويۇۋالغان كىچىك بۇتلارغا باش قويۇپ، بۇدساتۇاغا كۇجە كۆيدۇرۇپ، تىلاۋەت قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر كېلىپ تۇرۇۋاتاتتى. خان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، قاتتىق تەدبىر قوللىنىپ، كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇۋاتقانلارنى قىسقا ئېلىش، ھەتتا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئەلنى ساراسىمگە سېلىپ، ۋەھىمە پەيدا قىلىپ قويماسلىق، شۇنداقلا يىلاننىڭ ئەڭ چوڭىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئىنتايىن مەخپىي تىڭتىڭلاش ھەققىدە پەرمان بەرگەنىدى. ئايغاقچىلارنىڭ مەلۇماتى بويىچە ئوردا قورۇقچىبېشى توغرۇلبەگ ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن جىددىي ھەرىكەتكە ئۆتۈپ بىر بۆلەك كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قارماقىغا بېلىقنىڭ چوڭى ئىلىنمىغانىدى. تۇتۇلغانلارنىڭ ھەممىسى ئوردۇكەنتتىكى تۆۋەن قاتلام تارىنچىلار بولۇپ، ئۇلار قاتتىق سوراق قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ھەممىسى دېيىشۈالغاندەكلا «بىر كۈنى مەھەللىمىزگە بىرسى كېلىپ بىزنى بىر يەرگە يىغىپ بۇددا دىنىغا قايتىش ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. ئەگەر بۇرۇنقى ئېتىقادىمىزغا قايتمىساق، بۇدساتۇا كارامەت كۆرسىتىپ، بىزنى مېيىپ، ئەيىبناق قىلىپ قويارمىش. ھەتتا ئەجىلىمىزدىن بۇرۇن جېنىمىزنى ئالارمىش. لەھەتكە كىرگەندىمۇ ئارامىمىزدا قويماي، ئوتتا كۆيدۈرۈپ، سۇدا ئاقتۇرۇپ قىينارمىش. بۇدساتۇا بىز ئىسلامغا كىرگەندىن بۇيان «مۇخلىسلىرىمنىڭ ئاق ـ قارىنى، ياخشى ـ يامانىنى، ھەق ـ ناھەقنى پەرقلەندۈرگۈچىلىكى بارمۇ، يوق، دەپ بۇ ۋاقىتقىچە سەۋر قىلىپ كەپتىمىش. ئەگەر

ۋاقتىدا ئېتىقادىمىزغا قايتىۋالمىساق، ئاۋارىۋكسۇرا بۇدساتۋانىڭ غەزىپى كېلىپلا قالسا، قىرىق كېچە - كۈندۈز بوران چىقىپ، كۈن تۇتۇلارىمىش. ئاشۇ چاغدا بۇددىغا ئاسىيلىق قىلغانلار يەر يۈزىدىن ئۆزلۈكسىز يوقىلىپ كېتەرمىش. شۇڭا، بىز بۇنداق كارامەتلەرنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، يوشۇرۇنچە ئەسلىي دىنىمىزغا قايتىۋالدۇق. باشقىلارنىڭ دەققىتىنى قوزغاپ مۇھتەسسىب[1]لەرنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ بەش ۋاخ نامازنى مەسچىتتە ئوقۇشنى تەرك ئەتمەي كېلىۋاتقان بولساقمۇ، كېچىلىرى كۇجە كۆيدۇروپ، بۇددىغا باش قويدۇق...» دېگەندەكلەرنى سۆزلەيتتى. خان بۇ ئىشنى يەنمۇ ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ، ئاۋامنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىۋاتقانلارنى دەرھال تۇتۇپ، ئەل قەلبىنى تىنچلاندۇرۇش ھەققىدە توغرۇلىبەگكە پەرمان چۈشۈرگەن، ھەتتا تېخى ئاشۇنداق تەرغىباتچىلار قىسقىغا ئېلىنىشقا قارشىلىق كۆرسەتسە، نەق مەيداندا كاللىسىنى ئېلىش ھوقۇقىنىمۇ بەرگەندى. شۇنداقتىمۇ، توغرۇلىبەگنىڭ پىلەك بويلاپ خەۋەك ئىزدىشى تازا ئۇنۇملۇك بولمايۋاتاتتى. مانا ئەمدى ئۇلار يەنە ھەربىكەت قىلىشنى باشلاپتۇ. بۇ ئىش داۋاملىشىۋەرسە، يەنە قانچىلىغان نادان كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشەر؟... بۇ ئىش كېچىكتۈرگىلى بولمايدۇ. ئاشۇنداق ئادەملەردىن بىرسى بولسا بىرنى، ئونى بولسا ئوننى تۇتۇپ كاللىسىنى نەق مەيداندا ئېلىش كېرەك. شۇنىڭدىلا ئاۋامنىڭ ئەمدىلەتىن تىنچلىنىۋاتقان يۈرىكىنى ئورنىغا

---

① مۇھتەسسىب — بۇ قاراخانىيلار سۇلالىسى ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئاساسلىق ۋەزىپىسى: ئىسلام دىنىنىڭ پەرز، ۋاجىپلىرىنىڭ توغرا بېجىرىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئەمەل قىلمىغانلارغا جازا بېرىش؛ مەسچىتلەرنى كۆپەيتىش، رېمونت قىلىش؛ يامان ئىش، يامان ئادەتلەرنى چەكلەش؛ سودا - سېتىق ئىشلىرىغا نازارەت قىلىش؛ مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتلەرگە بېرىپ نامازغا ئوقۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، نامازغا ئوقۇمىغان، روزا تۇتمىغانلارنى سۇرۇشتۇرۇش؛ مۇددىتى توشمايلا توي قىلغانلاردىن ھېسابات ئېلىش؛ ئەخلاق، قائىدە - يوسۇنلارنىڭ توغرا يۈرگۈزۈلۈشىگە نازارەتچىلىك قىلىش ئىدى.

چۈشۈرگىلى، قاراخانىيلار تەۋەسىدە بارغانسېرى كېڭىيىپ، تاكامۇللىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن ئىسلام ئېتىقادىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ...

مۇسا بۇغراخان شۇنداق ئويلار بىلەن خورسىنىپ قويدى ـ ده، پەنجىرىدىن دەرسخانا ئىچىگە قاراپ، شەيخ نەجمىدىن ئەتتارنىڭ ھېلىقى تالىپ سورىغان سوئالىغا قانداق جاۋاب بېرىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولدى. بىراق، شۇ ئەسنادا مەدرىسە ھويلىسىدىن ئۇدۇل ئۆزى تەرەپكە ئالدىراش كېلىۋاتقان توغرۇلبەگنى كۆرۈپ، ئەجەبلەنگەن ھالدا تۇرۇپ قالدى. توغرۇلبەگ خانىڭ يېنىغا كېلىپ جىددىيلەشكەن ھالدا دېدى:

— دەرھال ئوردىغا قايتقايلا، خان ئالىيلىرى، جىددىي ئىش چىقىپ قالدى!

خانىنىڭ يېنىدا بۇيانقار ئىلىك قاتارلىق باشقا كىشىلەر بولغاچقا، توغرۇلبەگدىن باشقا گەپ سورىماي بۇيانقار ئىلىككە قاراپ دېدى:

— مەن قايتاي، ئىلىك جانابلىرى. باشقا ۋاقىتتا يەنە كېلەرمەن.

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى... — دېدى بۇيانقار ئىلىكمۇ باش ئېگىپ.

مۇسا بۇغراخان تېزلىكتە ئوردىغا قايتتى. ئوردا قورۇقچىبېشى توغرۇلبەگ قويۇن يانچۇقىدىن مەخسۇس ئالاقە ئىشلىرىدا ئىشلىتىدىغان كۆن قاپنى ئېلىپ، مۇسا بۇغراخانغا قوش قوللاپ سۇنغاچ، ئېغىز ئاچتى:

— تېخى بايىلا قاغىلىقتىن ئارقىش كەلدى، خان ئالىيلىرى. ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ نوقتەرىش، چوقتەرىش دېگەن سانغۇنلىرىنى باش قىلىپ ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قاغىلىققا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىپتۇ. قاغىلىقتىكى قوشۇنىمىز تېزلا تەرتىپسىزلەن بولۇپ، توّت مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرىمىز قىرغىن قىلىنىپتۇ. ياۋ قاغىلىقنى ئاسانلا ئېگىلەپ، پوسكامدىن

ئۆتۈپ، يېڭىسارغا يېقىنلاپ كېلىپ قاپتۇدەك...

مۇسا بۇغراخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھەيرانلىقتا تۇرۇپلا قالدى. ئۇ ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇنىڭ بۇنچە تېز كاشغەر تەرەپكە باسقىن قىلىپ كېلىشىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىدى. ئاشۇ قېتىملىق جەڭدىن كېيىن گەرچە ئاردىدىن خېلى يىللار ئۆتكەن، ئۇلارنىڭ لەشكەر كۆپەيتىۋاتقانلىقى ھەققىدە خەۋەرلەر كېلىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەكلا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشىنى خىيالىمۇ قىلمىغانىدى. تېخى ئالدىنقى ھەپتە كەلگەن خەۋەردىمۇ بۇنداق ئېھتىماللىق تىلغا ئېلىنمىغانىدى.

مۇسا بۇغراخان بىرھازا ھاڭۇڭقىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، قولىدىكى كۆن قاپنى ئالدىراپ ئېچىپ، پاتلىق سېرىقىش رەڭدىكى قەغەزگە ئۇستىدىن ئاستىغا قارىتىپ دانمۇدانە قىلىپ يېزىلغان خەتلەرنى ئالدىراپ ئوقۇشقا باشلىدى. بېتىكتىكى خەۋەر توغرۇلىۋەگنىڭ بايانى بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. شۇڭا، خان توغرۇلىۋەگكە قارىدى ـ دە، جىددىي ئاھاڭدا:

ـــ تېز ئارقىش ماڭدۇرسىلا. كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان، بارلىق سۇباشىلار، تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە كەلسۇن. بۇ ئىشنى دەرھال كېڭەش قىلغايمىز! ـــ دېدى.

ـــ باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، ـــ دېدى توغرۇلىۋەگمۇ جىددىي ئاھاڭدا. ئۇ ئوردا قائىدىسىنى ئۇنتۇپ قالغانىدەك ئارقىچىلاپ چىقىپ كەتمەستىن، شارتلا كەينىگە بۇرالدى. ئەمما، شۇ تاپتا خانىنىڭ بۇنىڭ بىلەن كارى يوق ئىدى. ئۇ قانداقلا قىلىپ بولسۇن، ياۋنى يېڭىساردىنلا كەينىگە قايتۇرۇپ، قاغىلىقتا سۇر ـ توقاي قىلىپ، قاراقاشتا ئاساسىي كۆچىنى يوقىتىپ، ئۇدۇن خانلىقىنىڭ ئاستانىسى يۇرتخان شەھىرىنى قانغا بوياپ بولسىمۇ ئېلىپ، ئۆز تۇغىنى قاداپ، ئۇنىڭ نېرىسىدىكى

سۇلى①، ئۇزۇنتات②، نىران③ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز تەررىتورىيەسىگە قوشۇشنى ئويلايتتى. لېكىن، بۇ ئىش ئويلىماققا ئاسان بولغان بىلەن ئەملىگە ئاشۇرۇش مۇشكۇل ئىدى. شۇڭا، خاننىڭ كاللىسىدا نەچچە ۋاقىتتىن بېرى «قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەن بىرلا سوئال ئەگىپ يۈرەتتى. شۇ تاپتىمۇ ئۇنىڭ خىياللىرى بارغانسېرى چىگىچلىشىكە باشلىدى. لوقۇلداپ ئاغرىشقا باشلىغان چېكىسىنى كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن چىڭگىدە بېسىپ قويۇپ ئېغىر ئۇھ تارتاتتى. دەل شۇ چاغدا سىرتتا بېنىك چامدىغان ئاياغ تىۋىشى ئاڭلاندى. «ئۇلار بىلەن ئورتاق كېڭەشسەك بىرەر ئامال تېپىلىپ قالار... — دېدى خان ئۆزىگە پىچىرلاپ، — ياغلاقار قالۇنىڭ بىزگە باسقۇن قىلىپ كەلگىنىگە پۇشايمان قىلدۇرۇۋېتىش كېرەك زادى...»

7

كېڭەشكە قاتناشقانلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ھەم چۆچۈشتى، ھەم ھەيران بولۇشتى. مۇسا بۇغراخان قاغىلىققىكى سېپىل مۇداپىئەسىگە تەينىلەنگەن مىڭبېشىنىڭ مەخسۇس مەلۇماتىنى ئەينەن ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن، خاس ھۇجرا ئىچى بىردىنلا ئېغىر سۈكۈناتقا چۆمدى. ھەممەيلەن خۇددى دېيىشۇالغاندەكلا جىمىپ قېلىشتى.

— قانداق قىلىمىز، ئەركانلار؟ ياۋ بېشىڭنى ئالمەن، دەپ قىلىچىنى تەڭلەپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ھەقتە قانداقلا خىيالىڭلار بولسا، دادىل ئوتتۇرىغا قويغايسىلەر، — دېدى مۇسا بۇغراخان پەس ئاۋازدا ھەممەيلەنگە تەكشى قاراپ قويۇپ.

كېڭەشكە قاتناشقانلار گەپ قىلىشقا ئالدىرىمىدى. چۈنكى، ھەممەيلەنگە ئايان ئىدىكى، مۇسا بۇغراخان ئىچى كۈچلۈك شاھ.

---

① سولى — چىرا.
② ئۇزۇنتات — كېرىيە.
③ نىران — نىيە.

ئۇ ئادەتتە مەيلى ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى بولسۇن، مەيلى ئوردىنىڭ ئىشلىرى بولسۇن، ئاۋۋال مەسلىنى ئۆزى ئويلاپ بىر قارارغا كەلگەندىن كېيىن، ئاندىن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۈزىدۇ. بىرەر ئىشنى باشقىلارغا مەسلىھەت سېلىپ، ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلىغىنى بىلەن ئۆزى دۇچ كەلگەن مەسىلە ئۈستىدە ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولغاچقا، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنىڭ ئويلىغىنى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. بۇنى ئوردا ئەھلى بىر ئەمەس، بىرقانچە قېتىملاپ چۈشىنىپ يەتكەن. شۇڭا، كېڭەش ئەھلىمۇ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ باسقۇن قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن ۋەھىمىگە چۈشۈشكەن، ھەممىسىنىڭ كۆز ئالدىغا بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قان ئىچىدە جان تالىشىپ يېتىۋاتقانلىقى زاھىرەن پەيدا بولغان بولسىمۇ، ھېچكىم ئېغىز ئېچىشقا ئالدىرىمىدى. ئۇلار خانىنىڭ بۇ ئىشنى قانداق ئويلىغان بولسا، شۇ بويىچە يارلىق چۈشۈرۈشىنى ئۈمىد قىلاتتى. بىراق، خانىنىڭمۇ ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكىنى ئاڭلىغۇسى بار ئىدى. شۇڭا، كېڭەشكە قاتناشقانلارنى گەپ قىلىشقا ئۇندىگەندەك ھەربىر كىشىگە يەنە بىر قېتىم قاراپ قويدى.

— خان ئالىيلىرى، ئۇدۇن خانى بىزگە جەڭ ئېلان قىلىپ، قىلىچىنى قىنىدىن چىقارغانىكەن، بىزمۇ كىرىچلىرىمىزگە ئوقلىرىمىزنى بېسىپ تەييار قىلايلى. دەرھال ئاتلىنىپ، ئۇلارغا ئۆزىمىزنى كۆرسىتىپ قويايلى، — دېدى قىرىق ياشلار ئەتراپىدىكى قويۇق قارا ساقاللىرى سېمىزگىنە جىسمىغا ناھايىتى ياراشقان، تېخى ئۆتكەن يىللا سۈباشىلىقىغا ئۆستۈرۈلگەن تەكەباش سۈباشى ئىمكانقەدەر ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا تىرىشىپ، سۆزلىرىنى دانىمۇدانە چىقىرىپ، — بىز بۇغرا لەشكەرلىرى ھېچقاچان ياۋدىن قورقۇپ باققان ئەمەس، ئالىيلىرى پەرمان بەرسىلا، كەمىنە پېقىرلىرى ئۇلارنىڭ كۆزىگە يا ئوقى، يۇرىكىگە نەيزە بولۇپ سانجىلىشقا تەييارمەن!

تەكەباش سۈباشىنىڭ سۆزى باشقىلارغا تەسىر قىلدى بولغاي، ئەمدى ھەممەيلەن جانلىنىشقا باشلىدى:

— سۇباشى ئوبدان گەپ قىلدى. ياۋ ئالدىدا تىز پۈكۈشكە بولمايدۇ. بىز چوقۇم ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ھەيۋىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلايلى.

— ئۇلارنى زىمىنىمىزغا باسقىن قىلىپ كەلگىنىگە «داد» دېگۈزمەك كېرەك!

— بارلىق لەشكىرىي كۈچىمىزنى چىقىرىپ بولسىمۇ، ئۇلارنى ئوردۇكەنت ئەتراپىغا يېقىن يولاتماسلىق زۆرۈر! پۈتۈن ئەلنى سەپەرۋەر قىلايلى، خان ئالىيلىرى، مېلى بارلار مال، كۈچى بارلار كۈچ چىقارسۇن. ئۇ بۇددىستلارنىڭ زېمىنىمىزنى بۇلغىشىغا ھەرگىز يول قويمايلى.

— ئارى، ھەق گەپ، بۇ ئىشنى زادى ئاشۇنداق قىلماق كېرەك. يارلىق چۈشۈرسىلە، خان ئالىيلىرى، سىلى مەيلى كىمنى بۇ ئۇرۇشقا ئەۋەتسىلە، بىز يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمىز.

خان ئوردا ئەركانلىرىدىن رازى بولغانىدەك بېشىنى لىڭشىتتى. ئاندىن ئالدىنقى قېتىملىق لەشكىرىي يۈرۈشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كاشغەرنىڭ ئىلىك خانلىقىغا تەيىنلىنىپ، ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسى بېرىلگەن ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخانغا «سىزنىڭ قانداق ئويىڭىز بار، ئارسلانخان ئوغلۇم؟» دېگەندەك نەزەردە قاراپ قويدى. ئەپتىدىن ھازىرلا ياۋغا ئېتىلىدىغاندەك تەرزدە ئولتۇرغان ئەلى ئارسلانخان بۇركۈتنىڭكىدەك ئۆتكۈر كۆزلىرىنى ئاتىسىغا تىكتى:

— بۇ ئىش ھامان يۇز بېرەتتى، خان ئاتا. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ئۆچ ـ ئاداۋىتىنى ئېلىشى مۇقەررەر ئىدى. مانا ئەمدى جاراھەت ئاخىر ئېغىز ئالدى. شۇڭا، قىلچە ئىككىلەنمەي پەرمان بەرگەيلا. مەن سەركەردە ـ سەرۋازلىرىم بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك قاراخانىيلار خانلىقىمىزغا ۋە ئەلگە يامان كۆزدە قارىغان ئۇل مۇتتەھەم نائەھلىلەرگە كۈچىمىزنى كۆرسىتىپ قويايلى. ئاللا كۈچ ـ مەدەت بەرسە بىر يولىلا تارمار قىلىپ، كۈلىنى كۆككە سورۇيلى.

مۇسا بۇغراخان ئوغلىنىڭ شىجائىتىدىن سۆيۈنگەندەك سۆس كۈلۈمسىرەپ قويدى ـ دە، باشقىلارغا يەنە بىر قېتىم كۆز يۇگۈرتتى.

ـــ سىلەرنىڭ يەنە دەيدىغان گېپىڭلار بارمۇ، جانابلار؟

ـــ يارلىق بەرگەيلا، خان ئالىيلىرى. ئۆزلىرى قانداق يارلىق چۈشۈرسىلە، ئۇرۇنلاشقا بىز تەييار، ـــ دېيىشتى ئۇلار بىر ئېغىزدىن.

خان خېلى ئوزاق جىمىپ كەتكەندىن كېيىن كەسكىن ئاھاڭدا دېدى:

ـــ يارلىق: كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان تەكەباش سۇباشى، قۇتلۇقتاش سۇباشىلار بىلەن بىللە بىر تۇمەندىن لەشكەرنى ئېلىپ دەرھال ئىككى كۈن ئىچىدە ياۋغا قارشى ئاتلانسۇن. كۈلۈك تۇمەنبېشى بەش مىڭ لەشكەرنى ئېلىپ ئەلى ئارسلانخانغا ياردەم بەرسۇن. تارىغچىلار ئۇلچىسى تورقانبەگ بىلەن ئالىم ـ سالىغ ئۇلچىسى بۆربەگ ئۇرۇشقا كېتەرلىك لەشكىرىي تەمىناتنى جۇغلاش ئۈچۈن پۇتۇن ئەلنى سەپەرۋەر قىلسۇن. شاھبەگ ئاغىچى بىر بۆلەك خىراجەت ئاجرىتىپ، لەشكەرلەرنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنىڭ تېزدىن سەپلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلسۇن!

ـــ يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمىز، ئالىيلىرى، ـــ دېيىشتى ئىسمى ئاتالغان ئوردا ئەركانلىرى دەرھال ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ـــ ۋەزىپىلىرىمىزنى پۇتۇن كۈچىمىز بىلەن ئورۇنلايمىز.

ـــ غەيرىتىڭلارغا باركاللا! ـــ دېدى خان قولىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، ـــ ئېسىڭلاردا بولسۇن، بۇ ھەممىمىزنىڭ بېشىغا كەلگەن ئېغىر سىناق. سەللا بوشاڭلىق قىلساق خانلىقىمىزنىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىمىزنىڭ بېشىنىمۇ قىلىچقا تۇتۇپ بېرىمىز!

ـــ خاتىرجەم بولسىلا، خان ئاتا، كەمىنە ئوغۇللىرى چوقۇم ئىككى سۇباشى بىلەن بىرلىكتە ياۋنى چېكىندۈرۈپ، خانلىقىمىزنىڭ ئاسمىنىدا پەيدا بولغان تۇمانلارنى پاك ـ پاكىز

تۆگىتىمەن، — دېدى ئەلى ئارسلانخان ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تەزىم بىلەن سەل ئېگىلىپ.

— ئوبدان، خان ئوغلۇم، ياراتقان ئۇلۇغ ئىگەم مۇراد — مەقسىتىگىزگە يەتكۈزگەي، — دېدى مۇسا بۇغراخان سەل ھاياجانلىنىپ، — بۇ جەڭدە قىلچە بىپەرۋالىق، ئالدىراقسانلىق، بىخۇدلۇق قىلىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، باشقا سانغۇنلار بىلەن ئوبدان ھەمكارلىشىپ، بىر يەڭدىن قول، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، ئەل — يۇرتنىڭ ئۆل قارغىش تەگكۈر ئەغيارلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغايسىز!

— ئىلەل، خان ئاتا. بۇ تەلىملىرىنى چوقۇم ئېسىمدە تۇتىمەن.

— ئەمىسە ھەممىگىلار تېزدىن ئۆز ئىشىگىلارغا كىرىشكەيسىلەر! كېڭەش تامام!

مۇسا بۇغراخانىنىڭ سۆزى تۈگەش بىلەن تەڭ خاس ھۇجرىدىكى كېڭەش ئەھلى گۈرىرىدە ئورنىدىن تۇرۇشتى.

— يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمىز، ئالىيلىرى!...

ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئوردىلا ئەمەس، پۈتۈن ئوردۇكەنت تەۋرەپ كەتتى. خاندىن يارلىق تاپشۇرۇۋالغان ئوردا ئەركانلىرى قول ئاستىدىكى چاپارمەنلىرىنى تەرەپ — تەرەپكە ئەۋەتىپ ئۆز تەييارلىقلىرىغا چۈشكەنىدى. بولۇپمۇ كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان تولىمۇ ئالدىراش بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ تەكەباش سۇباشى بىلەن قۇتلۇقتاش سۇباشىلارنى ئەگەشتۈرۈپ قوشۇنلارنى تېزلىكتە يىغىدى — دە، قورال — ياراغلىرىنى تەكشۈرۈپ، يېتەرلىك لەشكىرى تەمىناتنى ئېلىپلا، بەلگىلەنگەن قەرەلدە يولغا چىقتى. ئۇلار ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئىلگىرىلەپ، قىزىل دەريادىن ئۆتۈپ، ئۇدۇل يېڭسار تەرەپكە قاراپ ماڭدى ۋە ئۇچىنچى كۈنى تىكلەنگەن ۋاقىتتا يېڭسارغا يېقىنلاشتى. كۈن ئىسسىق بولسىمۇ، غەربىي جەنۇب تەرەپتىن جانغا ھۇزۇر بەخش ئەتكۈچى ئىزغىرىن شامال ئۈرۈپ تۇراتتى. بۇغرا قوشۇنىنىڭ ئالدى تەرىپىدە يول باشلاپ مېڭىۋاتقان تۇغچىلارنىڭ قولىدىكى قاراخانىيلارنىڭ ئوچ

بۇرجەكلىك قىزىل دۇردۇندىن تىكىلگەن، چۆرىسىگە سىرىق چۇچىلار تۇتۇلغان، ساپ تەرىپىگە خانلىقنىڭ توققۇز شاخلىق دۆلەت بەلگىسى زەر يىپ بىلەن چېكىلگەن تۇغى لەپىلدەيتتى. تۇغچىلارنىڭ كەينىدە ماڭغان يۇرتۇغ①لارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر خىل رىتىمدا بۆرە يۇرۇشىدە كېتىۋاتقان گەۋدىلىك، پۇتلىرى ئىنچىكە چىلان تورۇقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغان ئەلى ئارسلانخان ئەترايقا سەزگۈرلۈك بىلەن قاراپ قويۇۋاتاتتى. ئۇ كېچىچە ياۋنىڭ ھۇجۇمىنى قانداق چېكىندۈرۈشنى ئويلاپ، تۈزۈك كىرپىك قاقماي چىققاچقىمۇ، سەل چارچاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. ئەگەر پۇرسەت بولسا، پۇتلىرىنى ئۇزۇن سوزۇپ بىردەم يېتىپ، كۆزلىرىنىڭ ئاچچىقىنى چىقىرىۋالغۇسى بار ئىدى...

توساتتىن ئۇنىڭ كۆزلىرىگە يىراقتىن چېكىتكە ئوخشاش بىرنەرسە كۆرۈنگەندەك بولدى. ئەلى ئارسلانخان تېخىمۇ سىنچىلاپ تىكىلدى. ھېلىقى نەرسە بارا ـ بارا چوڭىيىپ، ئاتلىق بىرسىنىڭ بۇغرا قوشۇنى تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى. مۇشۇنداق كۆز يەتكۈسىز سايلىقتا توساتتىن بىراۋنىڭ ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولۇشى ئەلى ئارسلانخاننى ھەيران قالدۇردى. شۇڭا، ئۇ ئاتلىق كىشىدىن كۆزىنى ئۈزمەي تىكىلىپ كېتىۋاتاتتى. ئاتلىق كىشىمۇ ھايالشمايلا بۇغرا قوشۇنغا يېقىنلىشىپ، تۇغچى قوشۇن كەينىدىنلا مېڭىۋاتقان يۇرتۇغلار تەرەپتە ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى. ئەلى ئارسلانخان ئۇنىڭ بۇغرا قوشۇنى لەشكەرلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيىۋالغانلىقىنى، ئېتىنىڭ تەرلەپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، قاغىلىق تەرەپتىن خەۋەر ئەكەلگەن ئارقىش ئىكەنلىكىنى قىياس قىلدى ـ دە، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئوڭ تەرەپكە تارتىپ، يۇرتۇغلارنىڭ ئارىسىدىن سۈغۇرۇلۇپ چىقتى. شۇنىڭغىچە ئارقىشمۇ ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئوڭ پۇتىنى سەل ئېگىپ چىرىكچە سالام بەرگەندىن كېيىن ئالدىراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ قاغىلىق سېپىلىنىڭ ھىراۋۇلى قارابۇقا مىڭبېشى

① يۇرتۇغ ـــ مۇھاپىزەتچى.

ئۆزلىرىگە ياۋنىڭ يېڭىساردىن ئۆتۈپ، ئۇدۇل ئوردۇكەنت تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلىشىنى ئېيتتى، ئالىيلىرى. ھازىر ياۋ خوددى سەرەتان ئىسسىقتىكى كەلكۈن سۈيىدەك باستۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى يەردەش① لىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ، ئۆيلىرىگە ۋە مەسچىتلەرگە ئوت قويۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئەلى ئارسلانخانىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ، چوڭ ـ چوڭ كۆزلىرىدىن كۆچلۈك غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاچرىدى. ئۇ ئالدىغا ـــ يېڭسار تەرەپكە قاراپ قويۇپ سورىدى:

ـــ قارابۇقا مېڭبېشى ھازىر قەيەردە؟

ـــ بۇددىستلار قاغىلىق سېپىلىغا ھۇجۇم قىلغاندا، قارابۇقا مېڭبېشى ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ئۇلار بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلدى. ئەمما، ياۋ كۆپ، بىز ئاز بولغاچقا، ئۆلۈم ـ يېتىم ئېغىر بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلاجسىز چېكىنىشكە مەجبۇر بولدۇق. قارابۇقا مېڭبېشى بىر تەرەپتىن چېكىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن پايدىلىق يەر شارائىتىغا ئىگە بولسىلا ياۋغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى خېلى چىقىمدار قىلدى. شۇنداقتىمۇ، ياۋ لەشكىرىي كۈچ جەھەتتە ئۈستۈن بولغاچقا، كۆپ توسالغۇغا ئۇچرىمايلا ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. ھازىر قارابۇقا مېڭبېشىنىڭ يېنىدا يېنىكرەك يارىدار بولغان لەشكەرلەرنى قوشقاندا بار ـ يوقى ئىككى يۈز ئەللىك ئەتراپىدا لەشكەر بار. ئۇلار ياغى يېقىنلاشسا، يا ئوقى ئېتىپ، ھۇجۇم قىلسا چېكىنىپ دېگەندەك ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلىشىنى ئازراق بولسىمۇ كەينىگە سۈرۈۋاتىدۇ.

ئەلى ئارسلانخانىڭ قەلبى بىردىنلا ھاياجانغا چۆمدى. ئۇ قارابۇقا مېڭبېشىنى بىرنەچچە قېتىم يىراقتىن كۆرگەن. ئەمما، دەرقەمتە ئولتۇرۇپ پاراڭلىشىپ باقمىغاندى. شۇڭا، مۇسا بۇغراخان ئالدىنقى قېتىم قاغىلىقتىن قايتار چاغدا قارابۇقىنىڭ قاغىلىق سېپىلىدە مېڭبېشى بولۇپ قالدىغانلىقىنى جاكارلىغاندا، ھەيرانلىققا پاتقاندى.

ئەلى ئارسلانخانىڭ ئېسىگە شۇ چاغدىكى سۆھبەت كەلدى:

① يەردەش ـــ يۇرتداش، مەھەللىداش.

ـــ قارابۇقا مىڭبېشى سېپىلنى تۇتۇپ تۇرالارمۇ؟ تاسادىپىي بىرەر ئىش چىقىپ قالماس ـ ھە، خان ئاتا؟

ـــ قانداق دەيسىز، ئوغلۇم؟ ـــ خان ئوغلىنىڭ سۆزىنى چۈشىنەلمىگەندەك قايتۇرۇپ سورىغانىدى.

ـــ قارابۇقا مىڭبېشى خانلىقىمىزنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بۇ جاپالىق چوڭ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالارمۇ؟

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا... سىزنىڭ قايسى ئىشتىن ۋايىم يەۋاتقانلىقىڭىزنى چۈشەندىم، ئوغلۇم، ـــ دېگەنىدى خان، ـــ خاتىرجەم بولۇڭ. قارابۇقا ناھايىتى تەدبىرلىك، ئەستايىدىل ئادەم، ئۇنىڭ لەشكەر بولغىنىغىمۇ تالاي يىللار بولدى. قارابۇقا ئۆزىنىڭ لەشكەرچىلىك ئىشلىرىدىكى قابىلىيىتى، جەڭدىكى باتۇرلۇقى بىلەن ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلۈپ ئونبېشى، يۈزبېشى، ئاخىرىدا مىڭبېشى بولغان. تېخى نەچچە قېتىم «تۆڭگا»، «چاغرى» دېگەن شەرەپ نامىلىرىغىمۇ نائىل بولغان. شۇڭا، قارابۇقا مىڭبېشىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ئۇ كىشىنى خۇددى سەلتەنەتىمىزنى، شانۇشەۋكىتىمىزنى نامايان قىلىپ تۇرىدىغان مۇشۇ ھەشەمەتلىك ئوردىمىزنىڭ قاپقىسىغا سېلىنغان قۇلۇپ ئوخشاش كۆرۈنەرسەك بولىدۇ...

مانا شۇ سۆھبەتلەرنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە تالاي يىللار بولدى. قارابۇقىمۇ بۇ ئارىدا ئوردۇكەنتكە ئىككى قېتىم كەلدى. لېكىن، ھەر ئىككىلا قېتىمدا ئەلى ئارسلانخان ئوردۇكەنتتە بولمىغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن دىدارلىشالمىدى. ئەمما، ئۇ بىرنەچچە قېتىم قول ئاستىدىكى چاپارمەنلىرىدىن مىڭبېشىنىڭ ئۆيىگە زۆرۈر تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئەۋەتىپ بەرگەنىدى. مانا ئەمدى...

ئەلى ئارسلانخان كۆز جىيەكلىرىنىڭ نەمدەلگەنلىكىنى ھېس قىلىپ، سۆزنى بۇرىدى:

ـــ ياۋ ھازىر بىزدىن قانچىلىك يىراقلىقتا؟

ـــ ئارام ئالماي يۈرۈش قىلسا ئەتە ئەتىگەندە بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ، ئالىيلىرى.

ئەلى ئارسلانخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئەتراپقا قاردى ـ دە، ئاللىقاندىق ئىشلارنى قىياس قىلىۋاتقاندەك سەلگىنە تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن، ئۇنلۇك ئاۋازدا دېدى:

ـــ يارلىق، يۇرۇش توختىتىلسۇن، دەرھال كەينىمىزگە يېنىپ، كېچىدىن چۈشكۈن قىلغان ئېقىن بويىغا چېدىر ـ بارگاھلار قۇرۇلۇپ، مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى تەييارلانسۇن !...

بۇغرا قوشۇنى يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتتى. ئەلى ئارسلانخان تېزلىك بىلەن چېكىنىۋاتقان لەشكەرلىرىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن، ئارقىشقا تىكىلدى:

ـــ سىزمۇ ئېتىكىزنى قوشۇنىمىزدىكى ئەڭ ئۇچقۇر ئاتلارغا ئالماشتۇرۇپ دەرھال ئاتلىنىپ، مىڭبېشىغا خەۋەر يەتكۈزۈڭ، پالۋان. مىڭبېشى ئەمدى دەرھال چېكىنىپ بۇ يەرگە كەلسۇن. ياۋغا ئورتاق قارشى تۇرايلى.

ـــ ئىلھام، ئارسلانخان ئالىيلىرى، يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمەن... ـــ ئارقىش ناھايىتى تېزلا چېرىكچە سالام بەردى ـ دە، تېخىچە نەپىسى يېتىشمەي، ئېغىر ھاسىراپ تۇرۇۋاتقان ئېتى تەرەپكە بۇرالدى.

ئەلى ئارسلانخانمۇ چىلان تورۇقنىڭ باشىبىغىنى كۈچ بىلەن تارتىپ، لەشكەرلەر قايتقان يۆنىلىشكە توغرىلىدى.

8

ئىككى ئايدىن بۇيان ئوردۇكەنت ۋەھىمىگە ئىچىدە قالغانىدى. يۇقىرىسى خاندىن باشلاپ، تۆۋۈنى بىر ۋاڭ قورسىقى تويسا رازى بولىدىغان تارىخچىلارغا قەدەر ئولتۇرسا ـ قوپسا قىلىدىغان پارىڭى ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ ئوردۇكەنتنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغىنى ئىدى. كوچا ـ كويلاردا ھەر خىل پاراڭلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى. بەزى گەپلەرگە ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسىمۇ كەلمەيتتى.

ـــ ئۇدۇن خانى بۇ قېتىم تولۇق تەييارلىق قىلىپ كاشغەرگە

هۇجۇم قىپتۇ. يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى مۇسا بۇغراخانىڭ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچىپ، بۇرۇنقى ئەنتىمنى ئالمەن، ئاندىن پۈتۈن مەسچىت، مەدرىسەلەرنىڭ ئورنىغا بۇتخانىلارنى بىنا قىلىپ، كاشغەر خەلقىنىلا ئەمەس، پۈتۈن قاراخانىيلار زېمىنىدا بۇددا دىنىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرىمەن، دېگەنمىش.

ــ ياغلاقار قالۇ خانىڭ بۇ قېتىم پەيلى بەك يامان ئىكەن. ئۇ قاغىلىقتىن قىزىل دەريانىڭ بويىغا كەلگۈچە يولدا ئۇچرىغانلىكى جانلىقنى ئۆلتۈرۈپ، نەسلىنى تامامەن قۇرۇتۇپ ماڭغانمىش. ئەگەر كاشغەر خەلقى ئەسلىي ئېتىقادىغا يانمىسا، پۈتۈن يۇرتنى تۈپتۈز قىلىۋېتىپ، كۆز يېتىم يەردە بىر تال تۇخۇم قويسا بىمالال كۆرگۈدەك قىلىۋەتمىسەم ئۇدۇن ئۇلۇغ ئاغىلىق ۋىسارا خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىنى باشقىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن، دەپتۇدەك.

ــ ياغلاقار قالۇنىڭ ئىككى سانغۇنى ئالامەت يامان ئادەملەر ئىكەن. ئۇلار ئاسماندا ئۇچۇۋاتقان چۈنىغمۇ ئوق ئېتىپ تەگكۈزەلەيدىكەن.

ــ ئۇ پالۋانلار بىلەن جەڭدە روبىرو بولۇپ قالغانلار قىلىچىنىڭ زەربىسىدىن ئەمەس، ئۇنلۇكرەك يۆتەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ قالسىمۇ، قورقۇنچتا يۈرىكى يېرىلىپ كېتىپ تىن تارتماي ئۆلۈپ قالىدىكەن.

ــ ئۇلار ۋېزىلداپ ئوق ئېتىلىۋاتسىمۇ پەرۋا قىلماي مېڭىۋېرەرمىش. چۈنكى، ئۇلارغا ئېتىلغان يا ئوقلىرى ئالدىغا كەلگەندە يانغا ئەگىپ ئۆتۈپ كېتەرمىش. تاسادىپىي ئوق تېگىپ كەتسىمۇ ئوق تەگكەن يەردىن قان چىقماسمىش. ئوقنى ئېلىۋەتكەن هامانلا ئوق تەگكەن جاي يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئەسلىگە كېلىپ قالارمىش.

ــ قارىغاندا مۇسا بۇغراخان ياۋغا تاقابىل تۇرالمىغۇدەك. چۈنكى، ياۋنىڭ لەشكىرى هەددى ـ هېسابسىز ئىكەن.

ــ ياق، مۇسا بۇغراخان پۈتۈن ئەلنى چاقىرىق قىلغۇدەك.

قولىدا ياراغ تۇتالايدىغانلا ئەركەك بولسا ھەممىسى ئۇرۇشقا قاتنىشارمىش.

— ياراتقان ئىگەم ئۆزۈڭ بار. بىزگە سىغار كۆزۈڭدە بولسىمۇ قاراپ رەھىم - شەپقەت قىل. بولمىسا پۇتۇن ئۇلادىمىز قىرىلىپ تۈگىگۈدەك.

— بەلكىم ئۇنداقمۇ بولۇپ كەتمەس. ھېلىتىن تەگمىگەن تايىاقا ۋايجان دېمەيلى، مۇسۇلمانلار. خانىمىزمۇ ئۇلارغا «بېشىمنى ئالمەن دېسەڭ مانا» دەپ بويۇن ئېگىپ تۇرماس.

— ھازىر مۇسا بۇغرا قاراخانمۇ ئۇلارغا قارشى لەشكەر تارتىشنىڭ تەرەددۇتىغا چۈشۈپتۇدەك. ئوردىدىكى ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ دېيىشىچە، ياۋنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن چېكىنىدۇرۇپ، ئۇلارنى كەلگەن يېرىگە قايتۇرۇۋېتەرمىش.

— ياۋاللا، راست ئاشۇنداقمۇ بولارمۇ؟

— بولماي، بۇغرا قوشۇنىمۇ تولۇق تەييارلىق كۆرۈپ قويۇپتۇ. ئەلى ئارسلانخان ئاتا - بوۋامنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جىمى زېمىننى قايتىدىن قولۇمغا ئالمىسام قارا يۇز بولۇپ كېتەي، دەپ قەسەم ئىچىپتۇدەك.

— بۇغرا قوشۇنى راستلا ياغلاقار قالۇنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلالارمۇ؟

— بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. ساتۇق بۇغراخانمۇ بىر چاغلاردا ماۋەراۋننەھىر تەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلغاندىمۇ سەمەرقەند، شاش، پەرغانە دېگەن جايلارنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا باش ئەگدۈردى ئەمەسمۇ؟ ئۇدۇنلۇكلەر «ئۇچىسى قىچىشقان ئېشەك دۆڭگە تارتمىتۇ» دېگەندەك، بىكارچىلىقتا قىلغىلى ئىش تاپالمايى خانىمىزغا شىلتىڭ ئېتىپتۇ. ئەمدى خانىمىز بىرلا ھۇجۇم قىلسا ياغى لەشكەرلىرىنىڭ قورقىنىدىن جېنى چىقىپ كېتىدۇ.

— بۇ گەپلەرگە ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ. ئەگەر مۇسا بۇغراخانىڭ لەشكەرلىرى باتۇر بولسا، ياغىنى قاغىلىقتا،

يېڭسارىدا ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەي قىزىل دەريا سىنىڭ بويىغچە باشلاپ كەلمەس ئىدى. يەنە تېخى ئەلى ئارسلاننىڭ يېڭسارغا يېقىن يەردە ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ يۇرمەس ئىدى؟

ــ ئېھتىمال، ئەلى ئارسلاننىڭمۇ بۇ ئىشتا ئويلىغىنى باردۇر. قاراپ تۇرۇڭلار، ئۇزاققا قالماي ئۇدۇنلۇكلەرگە چاشقان تۆشۈكى ساراي كۆرۈنمىغان كۈنلەرمۇ كېلىدۇ.

ــ ھەي تاڭ جۇمۇ، بىرنەرسە دەپ بولغىلى بولمايدۇ...

ــ كېلىدۇ، قاراپ تۇرۇڭلار ــ ھە!...

بۇنداق گەپلەر ھەقىقەتەن كۆپ ئىدى. ئەگەر ئۇرۇش توغرىسىدا بىرەر يېڭى گەپ پەيدا بولۇپ قالسا، شۇ كۈنى پۈتۈن كاشغەر تەۋەسىگە تارقىلىپ ئۇلۇغۇرەتتى. پۈتۈن ئاۋامنىڭ ئويلايدىغىنى، كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ئۇرۇش ئىدى.

قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولغان مۇسا بۇغراخاننىڭ بۇ ھەقتە ئويلايدىغىنى تېخىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇ ئەلى ئارسلاننىڭ ئىككى تۇمەنبېشى بىلەن ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى توسۇپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇغان چاغدا ئوغلىدىن ناھايىتى چوڭ ئۈمىدلەرنى كۈتكەنىدى. بىراق، ئەلى ئارسلاننىڭ ئارقىشىنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ، كەينىگە يېنىپ، ئەمدىلا چېدىر ــ بارگاھلىرىنى قۇرۇپ تۇرۇشىغا نوقتەرىشىنىڭ لەشكەرلىرى دەھشەتلىك كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلدى ــ دە، ئەلى ئارسلاننىڭ لەشكەرلىرىنى سەپراس قىلىپ بولغۇچە ھۇجۇمنى باشلىدى. ئىككى تەرەپ ھايات ــ ماماتلىق بۇ جەڭنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى ئوبدان بىلگەچكە، جان تىكىپ ئېلىشتى. بىر ئاش پىشىم بولمايلا بىپايان دالانى ئۆلگىنلەرنىڭ جەسەتلىرى قاپلىدى. ئىگىسىز ئاتلار ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە چېپىشقا باشلىدى. يارىلانغانلارنىڭ يۇرەكنى ئېزىدىغان نالىلىرى پەلەككە يەتتى. ئەلى ئارسلانخان تەكەباش سۇباشى ۋە قۇتلۇقتاش سۇباشى بىلەن ئۈچ ھالقىلىق سەپ تۈزۈپ، بارلىق لەشكەرىي كارامەتلىرىنى چىقارغان بولسىمۇ، بۇغرا قوشۇننىڭ تالاپىتى

ئىزچىل كۆپەيتىپ كەتتى. ئاخىر ئۇلار ياۋغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، لەشكەرلەرگە تېزدىن چېكىنىشكە پەرمان چۈشۈردى. ئەلى ئارسلانخان ئۆز كۆڭلىدە چېكىنىپ تۇرۇپ، پايدىلىق پۇرسەتكە ئېرىشسىلا قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى پىلانلىغانىدى. ئەمما، «ئۆيدىكى ھېساب بازارغا توغرا كەلمەپتۇ» دېگەندەك، بۇغرا قوشۇنلىرى چېكىنگەنسېرى ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئۇلارغا قىلچىلىك ئارام‌لىق بەرمەي، تاپ بېسىپ قوغلاپ ھۇجۇم قىلىپ، قىزىل دەريا بويىغا قەدەر قىستاپ كەلدى. ئەھۋالنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىدىن خەۋەر تاپقان مۇسا بۇغراخان ئوردىدىكى زاپاس لەشكەرلەرنى چاقماق تېزلىكىدە يارىدەمگە ئاتلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن لەشكەرلىرى دەريا بويىدا بارگاھ قۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداقتىمۇ، نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر كۈن ئارىلاپ ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مۇسا بۇغراخانمۇ ئاۋامنىڭ ئۆزىگە بولغان ئەقىدە، ئىشەنچىنى يەردە قويماسلىق ئۈچۈن بارلىق لەشكىرىي كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئوردۇكەنتنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، ياۋنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنۇملۇك ھالدا ئەجەللىك زەربە بېرەلمەيۋاتاتتى. شۇڭىمۇ ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ ئىككى ئايدىن بۇيانقى مۇھاسىرىسى مۇسا بۇغراخاننى ئەنسىرىتىپ قويۇۋاتاتتى. ھېلىقى كۈندىكى كېڭەشتىن كېيىن تارىغچىلار ئۇلچىسى تورقانبەگ، ئالىم ـ سالىغ ئۇلچىسى بۆرىبەگلەر يارلىق بويىچە قول ئاستىدىكى چاپارمەنلەرنى تەرەپ ـ تەرەپكە ئەۋەتىپ ئالۋان ـ ياساقنى كۆپەيتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ كۈنلەردە ئەل ـ رەئىيەتنىڭ تۇرمۇشىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغاچقا، يىغىلغان لەشكىرىي تەمىناتىمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئوردا خەزىنىسىدىن خېلى كۆپ مىقداردا خىراجەت ئاجرىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتاتتى. ئامالسىز قالغان خان ئوردۇكەنتتىكى مۆتىۋەر بايلارنى، سودىگەرلەرنى،

ئېكتالارنى، قولىدا ۋەج - خىراجىتى كۆپ كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوردىنىڭ قوبۇلخانىسىغا جەم قىلىپ، ئۇدۇن ئېلى بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدىكى ھازىرقى ئەھۋالنى تەپسىلىي تونۇشتۇردى، نۆۋەتتە لەشكىرىي تەمىناتنىڭ تولىمۇ جىددىي ئىكەنلىكىنى، ئاۋامدىن ئېلىنىۋاتقان ئالۋان - ياساق كۆپ بولسىمۇ، بۇ قېتىن ئۆتكەلدىن ئۆتكىلى بولمايدىغانلىقىنى، شۇڭا بۇ كېڭەشكە چاقىرىلغانلارنىڭ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ يارىدەم بېرىشى كېرەكلىكىنى ئۆتۈندى. بۇ گەپ بىلەن تەڭ كېڭەشكە چاقىرىلغانلارنىڭ چىرايلىرى خۇددى زەپىرانىدەك سارغىيىپ، پېشانىسىدە مونچاق - مونچاق تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى، ھەممەيلەن پۇشۇلداپ ئولتۇرۇپ كەتتى. مۇسا بۇغراخان ئۇلارغا بىر - بىرلەپ قاراپ چىقىپ، كۆزلىرى بىلەن ئۇلارنى سۆزلەشكە ئۇندىگەن بولسىمۇ، ئۇلار خانىڭ ئۆزىگە نېمە سەۋەبتىن تىكىلگەنلىكىنى ئۇقمىغاندەك گۆشىيىپ تۇرۇشتى.

خان بۇلاردىن لەشكىرىي يارىدەم ئېلىشنىڭ پېتىر ناندىن قىل سۇغۇرغاندىنمۇ تەسلىكىنى ھېس قىلدى - دە، كەسكىن تەدبىر قوللانمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ كەسكىن تەلەپپۇز بىلەن ئەتىدىن باشلاپ كېڭەشكە چاقىرىلغانلارنىڭ مال - مۈلكىنى مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ئېنىقلايدىغانلىقىنى، ئېنىقلانغان مال - مۈلۈكنىڭ بەشتىن ئۈچ قىسمىنى بۇ قېتىمقى جەڭ خىراجىتى ئۈچۈن ئاجرىتىدىغانلىقىنى، ئەگەر قارشىلىق قىلغۇچىلار بايقالسا بارلىق ئەسل - ۋەسلىنى تامامەن خانلىق خەزىنىسى ئۈچۈن مۇسادىرە قىلىدىغانلىقىنى، ھەتتا پۇتۇن ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن قوشۇپ قىسىققا ئالىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. كېڭەش ئەھلى مۇسا بۇغراخانىڭ ئەلپازىنىڭ يامانلىقىدىن قورقتىمۇ ياكى ئۇنىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكىنى، دېگىنىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسەتمىگۈچە بولدى قىلمايدىغانلىقىنى بىلىپ قالدىمۇ، ئۇيىگە ئادەم بېرىپ بولغۇچە، ئۆزلىرى ئېغىز ئېچىپ، ئەھۋالىغا يارىشا يارىدەم

قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۇرۇشتى.

ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ قامالى سوزۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. ھازىرقى جەددىي ۋەزىيەتنى تېزدىن ئۆڭشىۋالمىسا، ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولۇشىنى مۆلچەرلىمەك تەس ئىدى. مۇسا بۇغراخاننىڭ بېشىنىڭ ئېچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ كەتكەندى. بىرنەچچە قېتىم كېڭەش قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما «ھۇجۇم قىلايلى، ياغدىن قورقۇپ كىرپىدەك تۇگۈلۈۋاتقان ئاۋامنىڭ قەلبىنى تەۋرىتىپ قويىمىز» دېيىش بىلەن «ياۋ يىراقتىن كەلدى. شۇنچە لەشكەر، ئات ـ ئۇلاغلارغا ئۇدۇندىن لەشكىرىي تەمىنات يۆتكەپ كېلىش ئاسان ئەمەس. شۇڭا، بىز مۇداپىئەنى كۈچەيتسەك، ئۇزاقتا قالمايلا ئۇلارنىڭ لەشكىرىي تەمىناتى ئېھتىياجىنى قاندۇرالماي، ئۇرۇشتىن رايى يېنىپ كېتىدۇ. شۇ ۋاقىتتىلا بىرلا ھۇجۇم قىلساق، نۇسرەت قۇشى بېشىمىزغا قونىدۇ. شۇڭا، ھازىرچە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى چېكىندۇرىمىز دېمەي، مۇداپىئەنى يەنىمۇ كۈچەيتەيلى» دېگەندەك ئىككى خىل قاراشتىن باشقا يېڭى گەپ يوق ئىدى. خان قايسى تەرەپنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، قايسى تەرەپنىڭ پىكرىنى رەت قىلىشنى بىلمەيتتى.

ئەلى ئارسلانخان ئۇدۇن لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىش تەرەپدارى ئىدى.

ـــ كۆپ ئىككىلىنىشنىڭ ئورنى يوق، خان ئاتا. شەھەردىن چىقىپ ئۇلار بىلەن ئېلىشايلى. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم...

ـــ بۇ گەپلىرىڭىز ئورۇنلۇق، ئارسلانخان ئوغلۇم. ئەمما، سەمىڭىزدە بولسۇنكى، ياغلاقار قالۇنىڭ بۇ قېتىمقى نىيىتى بەك يامان. ئەسلىي مەن سىزنى ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى چېكىندۇرەلمىسىمۇ، يېڭىسارنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتكۈزمەيدۇ، دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمما، ياغىنىڭ لەشكىرى كۆپ، ياراغلىرى خىل بولغاچقا، قىزىل دەريا بويىغچىلىك قىستاپ كېلىپ، ئىككى ئايدىن بۇيان بىزنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. دېمەك، ئۇلار ئادەتتىكى تەييارلىق بىلەن كەلمىگەن. كېڭەشتە

ئاڭلىدىڭىز، ئوغلۇم، بىر قىسىم ئوردا ئەركانلىرىنىڭ پەقەت جەڭ قىلغۇسى يوق. «قورققانغا قوش كۆرۈنۈپتۇ» دېگەندەك، ياغىنىڭ ھۇررا ـ سۈرەنلىرى ئۇلارنىڭ قورقۇنچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇلار ھازىر ئەلنىڭ غېمى بىلەن ئەمەس، ئۆزىنىڭ، ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ، مال ـ دۇنياسىنىڭ غېمى بىلەنلا قالدى. ئۇلار ئۇزاق يىللاردىن بېرى خانلىقىمىزنىڭ ئاش ـ نېنىنى، تۇزىنى يېگەنلىكى ئۈچۈن ئازراق يۈزى قىزىرىپ يېنىمىزدا تۇرۇۋاتىدۇ، ئەتە ـ ئۆگۈن سايىسىنىمۇ كۆرەلمەي قېلىشىمىز مۇمكىن. بۇ بىرنەچچە ئادەمنىڭ ئىشى قارىماققا كىچىك كۆرۈنگىنى بىلەن ۋاقتى كەلگەندە پۈتۈن ئەلدىكى تارىخچىلارغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھازىر ئوردۇكەنتتە بولۇۋاتقان ئەپقاچتى پاراڭلاردىن خەۋىرىڭىز بار. ئەلنىڭ كۆڭلى ئارامىدا ئەمەس. قانداقتۇر مۇدھىش پاراڭلار كوچا ـ كويلارنى كېزىپ يۈرىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر بىز دۇچ كەلگەن ۋەزىيەتنى تۇغرا تونۇيالماي قالغان پۈرسەتتە بەزى پىتنىخورلار توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلىغاندەك ئەپقاچتى گەپلەرنى بازارغا سېلىپ، ئەلنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ پاراكەندە قىلماقتا. بۇنداق كېتىۋەرسە، تارىخچىلارنىڭ كۆڭلى تەۋرىنىپ قالىدۇ ـ دە، بىزگە بولغان ئىشەنچى سۇسلىشىشقا باشلايدۇ. يېقىندىن بۇيان ئوردۇكەنتتىكى ئايغاقچىلار ئېلىپ كېلىۋاتقان خەۋەرلەر ئادەمنى چۆچۈتىدۇ. شۇڭا، ئىشلارنى بەك يۈزە ئويلاپ، ئالدىراقسانلىق قىلساق بولمايدۇ.

ـــ ئۇنداقتا ئۆزىمىزنىڭ ھالاكىتىمىزنى كۈتۈپ تۇرامدۇق، خان ئاتا؟ ـــ دېدى ئەلى ئارسلانخان سەل قىزىشىپ، ـــ «ئۇيانغا سۆرىسەك ھارۋا ئۆرۈلسە، بۇيانغا سۆرىسەك شوتا سۇنسا». ياغلاقار قالۇ پۈتۈن لەشكەرلىرى بىلەن جاھاننى بېشىغا كىيىپ، ئوردۇكەنتنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالسا، بىز قارشىلىق كۆرسەتمەي، خالىغىنىڭنى قىل دەپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرامدۇق؟

مۇسا بۇغراخان ئوغلىنىڭ سۆزىدىن ئەجەبلەنگەندەك ئۇنىڭ چىرايىغا تىكىلدى ـ يۇ، ئالدىراپ ئېغىز ئاچمىدى. دېمىسىمۇ يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان ياغلاقار قالۇنىڭ لەشكەرلىرى نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئاستانە قوۋۇقىدىكى بۇغرا لەشكەرلىرىنى خېلىلا ھالسىرىتىپ قويغانىدى. نەچچە كۈن ئىلگىرىكى بىر قېتىملىق ھۇجۇمى ناھايىتى كۈچلۈك بولدى. ئەگەر شۇ چاغدا ئەلى ئارسلانخان ئارقا تەرەپتىن لەشكەر ئەۋەتىپ يارەمگە لەشكەر كەلگەندەك كۆرۈنۈش ھاسىل قىلمىغان بولسا، ياۋ بەلكىم ھېلىغىچە ئوردۇكەنتنى تامامەن ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن كاشغەر زېمىنىنى بېسىۋالغان بولاتتى. ياۋ ئۆزلىرىچە قاراخانىيلار قۇزغوردۇ[1]نىڭ لەشكەرلىرىنى يارەمگە چاقىرغان ئوخشايدۇ دەپ خاتالاتىرلىنىپ، ئۇيۇل ـ توپۇللا جەڭنى ئاخىرلاشتۇرغان چاغدا ئەلى ئارسلانخانمۇ تەم[2]غا ئوت يېقىپ چېكىنىش بۇيرۇقىنى بەرگەنىدى. شۇنداقتىمۇ، ياغى نەچچە كۈندىن كېيىنلا يەنە قىلىچىنى قىنىدىن چىقاردى. بۇ جەريانىدا بۇغرا لەشكەرلىرى خېلى تىرىشچانلىقلار بىلەن ئۇلارنى چېكىنىدۇرۇپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، بۇنداق ھالەتنىڭ قاچانغىچە داۋاملىشىدىغانلىقىغا بىرنېمە دېگىلى بولمايتتى.

ـــ قېنى گەپ قىلسىلىچۇ، خان ئاتا، ـــ دېدى ئەلى ئارسلانخان ئاتىسىنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ـــ يا پىتنە ـ پاسات تارقاتقان ئۇل مەلئۇنلارنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلايلى، يا ياۋ بىلەن ئېلىشايلى. بۇ جەمجەت يېتىپ ئۆلۈمىمىزنى كۆتكەندىن ياخشىراق...

مۇسا بۇغراخان چىرايلىق ياسىتىلغان ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ دېدى:

ـــ بەزى گەپلەرنى دېمەككە ئوڭاي، ئوغلۇم. قورۇقچىبېشى

---

① قۇزغوردۇ ـــ ئىلىكخانلار تۇرىدىغان ئوردا، شۇ ۋاقىتتا بالاساغۇنىي كۆرسىتەتتى.

② تەم ـــ ئۇرۇش ۋاقتىدا ئوت يېقىپ بەلگە بېرىدىغان ئورۇن.

توغرۇلبەگنىڭ ئېيتقىنچە، ھازىر شەھەرىستاندا پىتنە ـ پاسات تارقىتىۋاتقانلار خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار دەيدىغىنىنى دەپ بولۇپلا، خۇددى يەر يۈتقاندەك بىردەمدىلا غايىب بولۇپ كېتىدىكەن. قارىغاندا ئىشلار بىز ئويلىغاندەك ئۇنچىۋالا ئاددىي بولمىسا كېرەك. شۇنداقتىمۇ، ھازىر ئايغاقچىلارنى كۆپەيتىپ، پىتنە ـ پاسات تارقاتقۇچىلاردىن بىرسى بايقالسا بىرسىنى، ئۇنى بايقالسا ئۇنىنى قىسققا ئېلىپ، سوراق قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردۇم. ئەگەر ئۇلار بىز يايغان تورغا چۈشۈپ قالسا، ئاندىن قانداقلا تەدبىر قوللانساق بولىدۇ. ئەمما، ئۇدۇن لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلساق، نۇسرەت قازانساقمۇ مەيلى. ئالمادىس تالاپەت تارتىپ، پاتىپاراقچىلىقتا ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرى سېپىل ئىچىگە كىرىۋالسا...

بۇغراخان ئېغىر خورسىنىپ قويدى. ئۇ خېلىدىن بېرى مانا مۇشۇنداق ئاچا يول دوقمۇشىغا كېلىپ قالغان سائىلدەك تەمتىرەپ قالغانىدى. نەچچە قېتىم ئۆزى لەشكەر باشلاپ سېپىل قاپقىسىدىن چىقىپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلىشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ، يەنە ئۆزىنى توختىتىۋالغانىدى. شۇ تاپتىمۇ نۇرغۇن ئىشلارنى ئويلىغان بولسىمۇ، بەزى گەپلەرنى ئوغلىغا قاندىق دېيىشىنى بىلمەيۋاتاتتى.

ـــ ماڭا پەرمان بەرسىلە، خان ئاتا. ئاۋۇال مەن ئۇلار بىلەن يەنە بىر مەرتەم ئېلىشىپ باقاي. ئۇلارنى ھازىرقى ئورنىدىن قوزغىيالساق تېخى ياخشى. قوزغىيالمىغۇدەك، ئۇلارغا تەڭ كېلەلمىگۈدەك بولسام جەڭنى يېغىشتۇرۇپ، سىلى ئويلىغاندەك تالاپەتنىڭ ئالدىنى ئالاي، ـــ دېدى ئەلى ئارسلانخان خان ئاتىسىنىڭ كۆزىگە دادىللىق بىلەن تىكىلىپ، ـــ راستىنى ئېيتسام، بۇ بۇرۇقتۇرمىچىلىقتا پەقەت چىدىيالماي قالدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە كەمىنە ئوغۇللىرى كاشغەرنىڭ ئىلىكخانى! ئەلنىڭ، خانلىقنىڭ بېشىغا مۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەر كەلسە، قول

قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇۋالسام قاملاشماس. شۇڭا، ئەمدى بىزمۇ تەۋەككۇل دەرياسىغا كېمە سېلىپ باقايلى.

— بۇ ئىشمىز قاملىشارمۇ، خان ئوغلۇم؟ — مۇسا بۇغراخان ئىككىلەنگەندەك پەس، ئەمما ۋەزمىن ئاھاڭدا سورىدى.

— بۇ تەرىپىنى كۆپ ئويلىساق ئەلنىڭ ئىشەنچىنى تېخىمۇ بوشاشتۇرۇپ قويىمىز. شۇڭا، ماڭا دۇئا بەرسىلە، خان ئاتا، ئۆلسەم شېھىت، قالسام غازى...

ئوغلىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان مۇسا بۇغراخانىنىڭ قەلبى لەرزىگە كېلىپ، لەۋلىرى نېمىشقىدۇر ئۇمچەيدى - يۇ، ئەمما ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ ئوغلىنىڭ بۇنداق دېيىشىنى ئويلاپ باقمىغانىدى. شۇڭا، دەماللىققا نېمە دېيىشىنى بىلەلمىگەندەك بىرپەس ئولتۇرۇپ قالدى. دېمىسمۇ ئەلى ئارسلانخانىنىڭ دېگەن گەپلىرىمۇ ئورۇنلۇق ئىدى. قاراخانىيلار تەرەپ قانچە ئۇزاق سۇكوت قىلغانسېرى ئۇدۇن لەشكەرلىرى مۇھاسىرىنى بارغانسېرى تارايتىپ، ھۇجۇمنى كۈچەيتىشى تەبىئىي ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار مۇشۇنداق تىركىشىش ۋەزىيىتىنى ساقلاۋاتقىلى ئىككى ئايدىن ئېشىپ كەتتى. ئەگەر بۇ ئىش داۋاملىشىۋەرسە...

خان بىردىنلا بىر قارارغا كەلگەندەك نېمىشقىدۇر ئونلۇك يۆتىلىپ قويدى. دەل شۇ چاغدا مۇسا بۇغراخانىنىڭ خاس خانىسىنىڭ ئىشكى ئېچىلىپ، سارىغ بۇقا كىرىپ كەلدى - دە، «قانداق تاپشۇرۇقلىرى بارىكىن، خان ئالىيلىرى؟» دېگەندەك تىكىلدى.

— ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ ھەممىسگە خەۋەر قىلىڭ، دەرھال بۇ يەرگە كەلسۇن، كېڭەش قىلىدىغان جىددىي ئىش بار. يەنە تەكەباش سۇباشى بىلەن قوتلۇقتاش سۇباشىغىمۇ خەۋەر بېرىۋېتىڭ. ئۇلارمۇ كەلسۇن!

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى...

سارىغ بۇقا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان

هـاياجانـلانـغان هالـدا ئـورنـدىـن قـمـمـرلاپ قـويدى. ئـۇنـىڭ كۆزلىرىده ئۇمىد، ئىشەنچ نۇرلىرى بالقىپ كەتكەندى. چۈنكى، ئۇ ئاتىسىنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلگەچكە، بايىقى تىلىكىنىڭ ئىجابەت بولۇۋاتقانلىقىغا ئىشەنگەنىدى.

شۇ كۈنى مۇسا بۇغراخاننىڭ خاس ھۇجرىسىدا نامازخۇپتىن بىلەن باشلانغان كېڭەش باش توخۇ چىللىغۇچە داۋاملاشتى. تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر دەسلەپىده خانىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىلار توغرىسىدىكى بايانىنى جىملا ئولتۇرۇپ ئاڭلاشتى. ئاندىن پايدىسىز ۋەزىيەتنى قانداق ئوڭشاش ھەققىده پىكىرلەرنى ئېيتىش تەلەپ قىلىنغاندا ھەممىسى دېيىشۋالغاندەكلا جىم بولۇپ قالدى. كېيىن ئەلى ئارسلانخان چوقۇم ھۇجۇم قىلىش ھەققىده ئويلىغانلىرىنى ئېيتتى. بۇنداق قىلىشقا قارشى چىققۇچىلارمۇ، قوللىغۇچىلارمۇ بولدى. ئۇلار خېلى ئۇزاق دەتالاش قىلىشقان بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسى تەرەپ بىر - بىرلىرىگە قايىل بولمىدى. ئاخىر ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان خان گەپنى يورغىلىتىپ يۇرمەستىن، مەقسىتىنى ئۇدۇللا ئېيتتى:

— مەلۇمدۇركى، بىزگە ياۋ بىلەن ئېلىشىشتىن، كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن مۇشۇ تۇپراقنى جان تىكىپ قوغداشتىن باشقا چىقىش يولى يوق، يارەنلەر! شۇڭا، ئۆگۈنلۈككە بامدات نامىزىدىن كېيىنلا ئەلى ئارسلانخان باش بولۇپ بىر يېرىم تۈمەن لەشكەر بىلەن ياۋغا ئۇدۇلدىن تېگىش قىلىدۇ. تەكەباش سۇباشى بىلەن قۇتلۇقتاش سۇباشى ئوچ مىڭدىن لەشكەر بىلەن ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن ھەمدەمده بولىدۇ. كۈلۈك تۇمەنبېشى خىللانغان بەش مىڭ لەشكەر بىلەن شەھەر سىپىلىدىن چىقىپ مۆكۈپ تۇرىدۇ. جەڭنىڭ ئەملي ئەھۋالىغا ئاساسەن تىمغا ئوت يېقىپ بەلگە بېرىلگەندىن كېيىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئاساسلىق قوشۇنغا ھەمدەمده بولىدۇ. شۇڭا، ئەتە بىر كۈن ئىچىده ھەممە لەشكىرىي ھازىرلىقلار تۈگىتىلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىنسۇن!...

خانىمىڭ سۆزى تۈگەش بىلەن تەڭ ئىسمى ئاتالغان سانغۇنلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى - دە، لەشكىرىي سالام بەجا كەلتۈرۈشتى:

— يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمىز، خان ئالىيلىرى، ياۋ بىلەنكى هايات - ماماتلىق جەڭدە ئامان قالساق غازى، ئۆلسەك شېھىت!...

مۇسا بۇغراخان مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈمسىرەپ بېشىنى لىڭشىتتى - دە، پەس ئاۋازدا دېدى:

— تاڭ ئېتىشقا ئازلا قالدى، جانابلار، ئەمدى هەرقايسىڭلارغا ئىجازەت!...

قاراخانىيلارنىڭ ئۈدۈن لەشكەرلىرىگە قىلغان هۇجۇمى بەلگىلەنگەن قەرەلدە باشلاندى. هەر ئىككىلا تەرەپ بۇ ئۇرۇشنىڭ ئۆز تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەچكە، بىر - بىرلىرىگە شىددەت بىلەن قىلىچ ئۇرۇشاتتى. كۈن نەيزە بويى تىكلەنگەندە جەڭ تېخىمۇ دەهشەتلىك تۈس ئالدى. هەر ئىككىلا تەرەپتىن ئۆلۈم - يېتىم كۆپىيىشكە باشلىدى. ئىگىسىز ئاتلار يارلانغانلارنىڭ ئارىسىدا قاياقتا قېچىشنى بىلەلمەي چېپىشىپ يۈرەتتى. مۇسا بۇغراخان جەڭ باشلانغاندىن بېرى ئۇرۇش مەيدانىنى بىمالال كۆرگىلى بولىدىغان راۋاقتا ئۆرە تۇرۇۋاتاتتى. سارىغ بۇقا نەچچە قېتىم ئولتۇرۇۋېلىشنى ئۆتۈنگەن بولسىمۇ، قۇلاق سالماي يىراققا تىكلىپ تۇراتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئۆزى راۋاقتا بولغىنى بىلەن پۈتۈن ئەس - يادى جەڭ مەيدانىدا ئىدى. ئۇ ئۇرۇشنىڭ قانداق نەتىجە بىلەن ئاياغلىشىشىنى بىلمەيتتى. ئەمما، كۆزلىرىنىڭ تالغىنىغا، پۈتلىرىنىڭ سىرقىراپ ئاغرىشىغا قارىماي يەنىلا كۆزلىرىنى جەڭ مەيدانىدىن ئۈزمەيتتى. كۈن تىكلىنىي دېگەندە جەڭ ۋەزىيىتى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئەلى ئارسلانخان ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن ئۆز قوشۇنىغا ياردەمگە كەلگەن ئىككى سۈباشنى كۆرۈپ بىردىنلا روهلاندى - دە، يۈقىرى ئاۋازدا ۋارقىرىغىنىچە

ياۋ سەركەردىسىگە تاشلاندى. بۇنى كۆرۈپ بۇغرا لەشكەرلىرىمۇ قايتىدىن جانلىنىپ ساداقتىن ئايرىلغان ئوقتەك رەقىبلىرىگە تاشلىنىشتى. قىلىچلارنىڭ تاراڭ ـ تۇرۇڭلىرى، ناغرىلارنىڭ گۈمبۈرلەشلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. ياۋ سانغۇنى نوقتەرىشمۇ ناغرىچىلىرىغا ئومۇمىي سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈش بۇيرۇقىنى بېرىشكە يارلىق چۈشۈردى ـ دە، قان تېمىپ تۇرغان ئەگىرى ساپلىق ئۇزۇن قىلىچىنى ئويناتقىنىچە ھۇجۇمغا ئۆتتى. جەڭ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، بىرەر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇغرا لەشكەرلىرى ئاستا ـ ئاستا چېكىنگىلى تۇردى. بۇنى كۆرگەن ئەلى ئارسلانخان ئۆزى بىلەن بىللە ھۇجۇمغا ئۆتكەن يۈرتۇغلارغا قاراپ جەھلى بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ قىرىڭلار بۇ دىنسىز مەلئۇنلارنى! بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىڭلار!...

راۋاق ئۇستىدە تىك تۇرۇپ ھەممىنى كۆزىتىۋاتقان مۇسا بۇغراخان بۇ جىددىي كەيپىياتنى كۆرۈپ، تاقەتسىزلەنگەن ھالدا يېنىدىكى قىسقا ساپلىق قىلىچىنى سىلاپ قويدى. ئەمما، بىردىنلا جىم بولۇپ، يېنىك خورسىندى. قۇياش غەربكە قىيسىيىشقا باشلىغاندا ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە يەنە ئۆزگىرىش بولدى. ياۋنىڭ ئارقا تەرىپىدىن بىردىنلا بەش مىڭدەك قوراللىق لەشكەر كۆچلۈك ھۇررا ـ سۈرەن بىلەن باستۇرۇپ كەلدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى بۇغرا لەشكەرلىرىگە قىلىچ ئۇرۇشقا، نەيزە سانجىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇغرا قوشۇنلىرى ئارىسىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، بىر بۆلەك لەشكەرلەر كەينىگە ئۆرۈلۈپلا شەھەر قوۋۇقى تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. ئەلى ئارسلانخان، تەكەباش سۈباشىلار لەشكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، ياۋنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش ئۈچۈن خېلى كۆچىگەن بولسىمۇ ئۇنۇمى بولمىدى. سەھەردىن بېرى ئۆرە تۇرۇپ پۈتلىرى تېلىپ كەتكەن مۇسا بۇغراخان بېشىنى چايقىغان ھالدا ساربغ بۇقىغا تىمغا ئوت يېقىپ، كۈلۈك تۈمەنبېشىغا بەلگە بېرىشنى

تاپىلمدى ـ دە، راۋاقتىن چۈشۈپ كەتتى.

جەڭ مۇسا بۇغراخان قوشۇنلىرىنىڭ ياغلاقار قالۇ لەشكەرلىرىگە يېڭىلىشى بىلەن تامام بولدى. ئەگەر كۈلۈك تۈمەنبېشى دەل ۋاقتىدا ياردەمگە يېتىپ بارمىغان بولسا، بۇغرا قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە قىرغىن بولۇش خەۋپىگە دۇچار بولاتتى. ھەرھالدا كۈلۈك تۈمەنبېشى لەشكەرلىرى بىلەن ھەمدەمگە بېرىپ، ئاساسلىق قوشۇننى ئېغىر تالاپەتتىن قۇتقۇزۇپ قالدى. ئەمما، يەنىلا ئۆلۈم ـ يېتىم ئەھۋالى خېلىلا كۆپ ئىدى.

ئوردىغا قايتىپ كەلگەن ئەلى ئارسلانخان كەچلىك غىزاسىغا خېلى ئۇزاق قاراپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئاتىسىنىڭ خاس ھۈجرىسىغا كەلدى. مۇسا بۇغراخانمۇ بىر نۇقتىغا تىكىلىپ ئولتۇراتتى. بۇ ھالەتنى كۆرۈپ ئەلى ئارسلانخان بىردىنلا ئۆڭايسىزلانغاندەك بوسۇغىدا تۇرۇپ قالدى. خان بوش ئاۋازدا دېدى:

ـــ قېنى يۇقىرىغا چىقىڭ، ئوغلۇم!

ئەلى ئارسلانخان ئاتىسى ئىشارە قىلغان جايىغا چىقىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۇنىڭ چىرايىغا قارىدى. خان يەنىلا ئۇلۇغ ـ كىچىك ئۇھسىنىپ ئولتۇراتتى. ئەلى ئارسلانخانمۇ نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ئاتىسىنىڭ ئېغىز ئېچىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردى.

ـــ ئەمدى قانداق قىلساق بۇ مۇشكۈلاتتىن قۇتۇلالارمىز، خان ئوغلۇم؟

ئەلى ئارسلانخان دەماللىققا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي ېشىنى تۆۋەن سالدى.

ـــ ھازىرقى ۋەزىيەت بىزگە پايدىسىز بولۇۋاتىدۇ، خان ئوغلۇم. ئېھتىمال بىز ئۇدۇن قوشۇنى بىلەن يەنە بىر مەزگىل مۇشۇنداق تىركىشىش ھالىتىدە تۇرىدىغان ئوخشايمىز. كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتسام، بۇگۈنكى جەڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا،

ياغلاقار قالۇ لەشكەرلىرىگە تەك كېلىشىمىز ئاسانغا توختىمايدىكەن. بولۇپمۇ نوقتەرىش، چوقتەرىش دېگەن سانغۇنلار لەشكىرىي ئىشلارغا خېلىلا كامىل ئىكەن. ئۇلارنىڭ سەپ تۈزۈش شەكلى، جەڭ ماھارىتى ناھايىتى ئۆزگىچە ئىكەن. شۇڭا، ئۇلارنى سەل چاغلاپ، يەڭگىلتەكلىك بىلەن ئۇرۇش قىلساق بولمىغۇدەك...

خان يەنە جىمىپ قالدى. ئەلى ئارسلانخان «قېنى سۆزلىرىنى داۋاملاشتۇرىۋەرسىلە، خان ئاتا، قۇلىقىم سىلىدە...» دېگەندەك قارىغان بولسىمۇ، خان ھەممە گەپنى دەپ بولغاندەك ئۇندىمىدى. ئاخىر تاقەتسىزلەنگەن ئەلى ئارسلانخان ئۆزى ئېغىز ئاچتى:

— ئەمىسە قانداق قىلساق بولار، خان ئاتا؟

— مەلۇم بولدىكى، بىز ياۋغا ھازىرقى لەشكىرىي كۈچىمىز بىلەن تاقابىل تۇرالمىغۇدەكمىز. شۇڭا، بالاساغۇنغا جىددىي ئارقىش ماڭدۇرايلى، سۇلايمان ئارسلانخان ئوغلى يۈسۈپ قادىرخاننى ئىككى تۈمەن لەشكەر بىلەن يارەمگە ئەۋەتسۇن.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەلى ئارسلانخان ھەيران بولغاندەك ئاتىسىغا قاراپ قويدى. ئاندىن نېمىنىدۇر دېمەكچىدەك ئېغىزىنى ئۆمەللەپ بولۇپ توختاپ قالدى. ئوغلىنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان مۇسا بۇغراخان:

— تارتىنماڭ، ئوغلۇم، قېنى ئويلىغىنىڭنى دەۋېرىڭ، — دېدى ئىلھام بېرىپ.

— خان ئاتا، ئوردۇكەنت بىلەن قۇزغوردۇنىڭ ئارىلىقى خېلى ئۇزۇن يول. ئارقىش ماڭدۇرغان تەقدىردىمۇ يۈسۈپ قادىرخانىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ كەلگۈچە ياۋ ساقلاپ تۇرارمۇ؟

— ئەگەر بىز سۇلايمان ئارسلانخانغا ئارقىش ماڭدۇرۇپ، يۈسۈپ قادىرخان بۇ يەرگە كەلگۈچە ياۋنى توسۇپ تۇرالمىساق، بەلكىم ئۇلارنىڭ لەشكىرىي تەمىناتىمۇ خوراپ بىر يەرگە بېرىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىزمۇ ئۇ بىر نەۋرە ئىنىڭنى ئوبدان بىلىسىز، ئوغلۇم، جىيەنىم يۈسۈپ قادىرخان ئاتىسىنىڭ دەۋىتى

بىلەن قۇزغۇردۇدىن ئوردۇكەنتكە كېلىپ خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان ئۇچ - تۆت يىل جەريانىدا دىنىي بىلىملەرنى مۇكەممەل ئىگىلىگەندىن سىرت، لەشكەرىي ماھارەتتىمۇ ئەتراپلىق يېتىلگەن. بۇ يەردە يەنە بىر مەزگىل تۇرغان بولسا پۇتۇن قاراخانىيلار تەۋەسىدە ئابرۇيلۇق دىنىي ئۆلىما، مەشھۇر سەركەردە بولۇپ چىقىشىغا گەپ كەتمەيتتى. ئەپسۇسكى، ئۇزاقى يىلى سامانىيلار تەۋەلىكىدىكى بەزى يۇرتلاردا تارىغچىلارنىڭ ئىسيانى كۆتۈرۈلدى. مانا شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئىنىم سۇلايمان ئارسلانخان قۇزغۇردۇنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، ياۋنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىپ، خانلىقىمىزغا كۆز ئالايتقان نائەھلىلەرنى تولۇق جىمقىتۇرۇش ئۈچۈن ئوغلىنىڭ ئۆزىگە ھەمراھ بولۇشىنى سوراپ ئارقىش ئەۋەتتى. مەنمۇ ئەمەلىي ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ بالاساغۇنغا قايتىشىغا ئىجازەت بەرگەنىدىم. ئۇ قۇزغۇردۇغا بېرىپلا ئاتىسىنىڭ قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولۇپ، ناھايىتى تېزلا ئەل - رەئىيەتنىڭ ھىمايىسىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشىپ، ئىسىپجاپ شەھىرىنى قايتىدىن قولغا ئېلىپ، ماۋەرائۇننەھىر رايونىدىكى تاشكەنت، سەمەرقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا خانلىقىمىزغا قارشى تىغ كۆتۈرگەن مەلئۇننى بىر ياقلىق قىلىپ، خانلىقىمىزنىڭ ئۇلىنى مۇستەھكەملەش، تېررىتورىيەمىزنىڭ پۈتۈنلۈكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. ئەگەر ئۇ ۋاقىتىدا يېتىپلا كېلەلىسە، ئىككىلار قوش خەنجەر بولۇپ ياۋنىڭ يۇرىكىگە سانجىلاتتىڭلار ھەم ئۇلارنى كەلگەن يېرىگە قوغلىۋېتەلەيتتىڭلار...

خان ئۇزاق سۆزلەپ كەتكەچكىمۇ دېمىمنى ئېلىۋالاي دېگەندەك جىم بولۇپ قالدى. ئەلى ئارسلانخانمۇ ئاتىسىنىڭ سۆزىنى توغرا تېپىپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. دېمىسىمۇ راست ئىدى. يۇسۇپ قادىرخان ئوردۇكەنتتە تۇرغان مەزگىلىدە نەۋرە ئاكىسى ئەلى ئارسلانخان بىلەن ناھايىتى ئېچىل - ئىناق

ئۆتكەنىدى. گەرچە ئۇلار بەش ـ ئالتە ياش پەرق قىلسىمۇ، ئەلى ئارسلانخان يۈسۈپ قادىرخانىڭ مەيلى دىنىي ئىلىمدە، مەيلى لەشكىرىي ماھارەتتە بولسۇن، پىشقان سەركەردە ئىكەنلىكىگە كۆز يۇمىمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ھازىرقى ۋەزىيەت ئىنتايىن جىددىي ئىدى.

ـــ ئەتراپلىق ئويلاپلا، خان ئاتا. دېگەنلىرى بويىچە ئىش تۇتايلى ئەمىسە. ئەڭ ئىشەنچلىك، تەجرىبىلىك، يول بىلەر ئارقىشلارنى تېزلىكتە كىچىك ئاتام سۇلايمان ئارسلانخانىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرايلى. ئۇلار ئۆتەڭ ـ ئۆتەڭلەردە ئات ئالماشتۇرۇپ، بۇ خەۋەرنى يەتكۈزسۇن. ئىنىم يۈسۈپ قادىرخان قىسقا مۇددەتتە كاشغەرگە يېتىپ كەلسۇن.

ـــ بولىدۇ، خان ئوغلۇم. ئەمىسە مەن ھازىرلا ئىنىم سۇلايمان ئارسلانخانغا ئۆز قولۇم بىلەن نامە پۈتەي، سىز توغرۇلبەگكە يارلىق چۈشۈرۈڭ. يەنە بىر ئاش پىشىمدىن كېيىنلا ئىشەنچلىك ئارقىشلار يولغا چىقسۇن. ۋاقىتنى قولدىن بەرمەيلى!

ـــ ئىلەل، خان ئاتا، ـــ ئەلى ئارسلانخان دەرھال ئورنىدىن تۇردى، ـــ ئەمىسە مەن چىقاي.

ـــ ماقۇل خان ئوغلۇم، مەن نامە پۈتۈشنى باشلاي...

9

ئەتىگەن چىقىقان شۇرغان كۈن تىكلەنگەندە ئاندىن پەسەيدى. ئوردا قورۇقچىبېشى توغرۇلبەگ تارىغچىلاردەك ياسىنۇالغان ئىككى نۆكىرى بىلەن ئوردىدىن چىقىپ بىر ئاش پىشىمدەك ماڭدى. ئۇ تۆت يول دوقمۇشىغا كەلگەندە تېخى بايىلا ئۆزلىرىدىن كۆز يېتىم يىراقلىقتا كېتىۋاتقان كىشىنىڭ قايسى تەرەپكە بۇرالغانلىقىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى. ئۇ كۈنچىقىشقا بۇرىلىدىغان دوقمۇشقا يېقىن جايدا غۇژمەكلىشىپ تۇرغان بىر توپ ئادەمنى كۆرۈپ ئۇلارغا يېقىنلاشتى ـ دە،

ئۇلارنىڭ پارىڭىغا قۇلاق سالدى.

— قاچانمۇ ئاخىرلىشار بۇ ئۇرۇش؟ ھېلىمۇ ئۇدۇن بۇددىستلىرى ئوردۇكەنتىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرۇۋاتقىلى ساق تۆت ئاي بولدى. يەنە بىر مەزگىل داۋاملاشىدىغان بولسا بىز تارىغچىلارنىڭ كۇنى تەس، — دېدى سېرىق شايى سەللە ئورنۇالغان بىرسى. بۇ گەپ بىلەن باشقىلارمۇ كۆڭلىدىكىنى ئېيتىۋېلىشقا ئالدىرىغاندەك سۆزلىشىپ كېتىشتى:

— راست، مۇشۇ كۇندە بىزگە كەلگۈلۈك كېلىۋەردىغۇ؟ بىر تەرەپتىن ياغىنىڭ زۇلمى، يەنە بىر تەرەپتىن كۇندە دېگۈدەك سېلىق... جاھان يەنە بىر مەزگىل مۇشۇنداق تۇرسا، پۈتۈن كاشغەرلىك دولىمىزغا خۇرجۇن ئارتىپ تىلەمچىلىك قىلىدىغان ئوخشايمىز.

— شۇنى دېگىنە، دەسلىپىدە نۇرغۇن ئادەملەر كۇن ئالماقنىڭ تەسلىكىدىن تىلەمچىلىك قىلدى. مانا ھازىر جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پەرزەنتلىرىنى ئېكتالارغا سېتىۋاتامدۇ؟!...

— بۇنداقمۇ دەپ كەتمەيلى، خالايىق. يۇرتىمىزنىڭ پاسىبانى مۇسا بۇغراخان ئالىيلىرى بىزدەك كەمبەغەللەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ، ئوردا خەزىنىسىدىكى ئاشلىقنى ئوزۇق - تۇلۇكسىز ئائىلىلەرگە تارقىتىپ بەرگەندىن سىرت، ھازىر ھەممە مەھەللىدىكى مەسچىتلەردە داش قازان قاينىتىپ، ئۆيلىرىدە قازان ئاسالمايۋاتقان بىچارىلەرگە غىزا تارقىتىۋاتامدۇ؟

— دۇرۇس... گەپنى ئېغىزىمىزغا كەلدى دەپ دەۋەرمەيلى. بولمىسا تۇزنىي يەپ، تۇزلۇقىنى چاقىقاندەك ئىش قىلغان بولمىز. يۇقىرىسى خاندىن، تۆۋەنىي قوشۇن باشلىرى، بايلار، مۇئەززىن، ئىمامىلارغىچە نامراتلارغا خەيرخاھلىق قىلىۋاتىدۇغۇ؟!...

پاراڭ بارغانسېرى ئاۋۇغلى تۇردى. ھەركىم ھەرنېمە دەيتتى. ھازىرقى ئەھۋالدىن زارلىنىدىغانلارمۇ، ئۇرۇشنىڭ تېزرەك ئاخىرلىشىپ، تىنچ، خاتىرجەم كۇنلەرنىڭ پاتراق يېتىپ

كېلىشىنى ئۇمىد قىلىدىغانلارمۇ، خانلىقتىن، خاندىن ئاغرىنىدىغانلارمۇ بار ئىدى. توغرۇلبەگ كىم گەپ قىلسا شۇنىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قاراپ، ئۇلاردىن سەل يىراقتا قاراپ تۇراتتى. بىر چاغدا بايات بېرى توغرۇلبەگكە ئارقىسىنى قىلىپ تۇرغان كوسا چىراي ئادەم ئېغىز ئاچتى:

— ھەي خالايىق، سىلەر ئۇنىمۇ، بۇنىمۇ دەيسىلەر. ئەمما، ئىشىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئۇقمايسىلەر. مۇسا بۇغراخاننىڭ ھازىر قىلمۇاتقىنى پۈتۈنلەي نەيرەڭۇازلىق. ئۇ بىزدەك گول، قاياقتا باشلىسا ئىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىنى ئويلىمايلا ئۆزىگە ئەگىشىدىغان ساددا تارىخچىلارنىڭ بۇرنىدىن چۈلۈك ئۆتكۈزۈپ يېتىلەۋاتىدۇ. راست گەپنى دېسەم، خان مۇشۇنداق چاغدا لەشكەرلىرىنىڭ قىلىچ ـ نەيزىلىرىنى بىردىنلا كەينىگە ياندۇرۇپ، ئۆزىگە تەڭلىشىدىن قورقمىسا داش قازان قاينىتىپ، بىزگە ئۆزىنىڭ شاپائەتچى، ساخاۋەتچى ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ يۈرەمدۇ؟ قېنى سىلەرمۇ قاپاقتەك كاللاڭلاردىكى ئوشۇقتەك مېڭەڭلەرنى ئىشلىتىپ كۆرۈڭلار، خانىنىڭ نىيىتى سەممىي بولسا، بىزدەك بىر قېتىم قورسىقى تويسا، يەنە بىر قېتىملىقىنىڭ كويىدا يۈرىدىغان كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ يۈرتىنىڭ غەمگۇزارى، يوقسۇللارنىڭ يۆلەنچۈكى ئىكەنلىكىنى كۆز ـ كۆز قىلىپ يۈرگۈچە، زىممىمىزدىكى ئالۋان ـ ياساقنى ئازايتۇەتسە بولمامدۇ؟ قاراڭلار، ھەر كۈنى ئەڭ كېمىدە ئالتە ـ يەتتە خىل ياساق يىغىدىغانلارنى يولغا سالىمىز. ئۇلارنىڭ دېگىنى ئۆيىمىزدە بولسىغۇ بېرىمىز، ئەگەر بولمىسىچۇ؟ ئالۋان يىغقۇچىلارغا يېلىنمىمىز، يالۋۇرمىمىز. بۇ دۇنياديكى ئەڭ چىرايلىق گەپلەرنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھېسداشلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئايىغىغا يىقىلمىمىز. ئالۋان ـ سېلىق يىغقۇچىلارنىڭ بىزگە رەھمى كېلىپ قالسا، دەرھال ئۆزلىرى ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئۆتنە ـ يېرىم قىلىپ بولسىمۇ بىر ئامال بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىشىمىزنى ئېيتىپ، مۆھلەت بېرىپ

كېتىپ قالدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولمىسچۇ؟ كۆرىدىغىنىمىز بار. يېنىك بولسا دۇمبالىنىپ ئەيىبناق بولۇپ قالمىز. ئېغىرراق بولسا ئورۇنسىز ھالدا ئالۋان - ياساق تۆلەشكە قارشى چىققان سانلىپ ئوردا قىسقىخانىسىغا سولىنىمىز. راست ئەمەسمۇ يارەنلەر؟...

ئۇنىڭ سۆزى بىلەن تەڭ غۇزمەكلىشىپ تۇرۇۋالغانلار ئارىسىدىن ھەر خىل سادالار ياڭراشقا باشلىدى:

— ھەق، ناھايىتى ئۇرۇنلۇق گەپ بولدى.

— راست، بىزگە نېمە تارتقۇلۇق بۇ! ئەگەر ئۇرۇش يەنە داۋاملىشىدىغان بولسا، مۇسا بۇغراخان بىزنى ئادەم قاتارىدىمۇ كۆرمىگۈدەك.

— خانغا ئالۋان - سېلىقنى كېمەيتىش ھەققىدە گەپ قىلىپ باقىدىغان ئادەم چىقماسمۇ؟

— بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە بىزدەك تارىغچىلار بىلەن كىمنىڭ كارى، ھەممە ئادەم ئۆز غېمى بىلەن...

توغرۇلىۋېگ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بىرنېمە دېمەكچى بولدى - يۇ، ئەمما توختاپ قالدى. چۈنكى، بۈگۈنكى كۈنلەردە ئاۋامنىڭ كۈنى ھەقىقەتەن تەسلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئوردۇكەنتكە ھۇجۇم قىلىپ، مۇھاسىرە چەمبىرىكى ھاسىل قىلغاندىن بېرى، سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىدىغان ئوزۇق - تۇلۇكمۇ توختاپ قالدى. ھەتتا بۇغداي - قوناقلىرىنى يۇمشىتىپ ئۇن قىلىدىغان كىشىلەرمۇ قىزىل دەريانىڭ باش تەرىپىدىكى سۇ تۇگمەنلىرىگە بىمالال بارالماي، يەنە يارغۇنچاق ئارقىلىق ئۇن تارتىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ سەۋەبتىن بازارلاردىكى مال باھاسى شىددەت بىلەن ئۆسۈپ، ئادەتتىكى شەھەر ئاھالىلىرى كۈن ئالالمايدىغان، جان سانى كۆپ كەمبەغەللەر ھەپتە - ئون كۈن مورىلىرىدىن تۇتۇن چىقىرالمايدىغان ھالەت شەكىللىنىپ قالدى، ئوردۇكەنت كوچىلىرىدا تىلەمچىلەر غولداپ كەتتى. ھەتتا بەزى ئائىلىلەردىكىلەرنىڭ چوڭىدىن كىچىكىگىچە يولغا

چىقىۋېلىپ، تاماق يېمىگىلى ئىككى - ئۈچ كۈن بولغانلىقىنى ئېيتىپ ھېچىر قاچىلىرىنى تەڭلەيتتى. كۈن ئۆتكەنسېرى ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىرلاشقاندى. ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدە ئومۇمىيۈزلۈك چەكلەنگەن قۇل سودىسى يەنە ئەسلىگە كېلىپ، بالىلىرىنى ساتىدىغانلار كۆپىيىشكە باشلىدى. ئالارمەنلەر خۇددى مال بازىرىدىكى بېدىكلەردەك سېتىلغۇچىنىڭ چىشلىرىنى يېرىپ، ئۇ يەر - بۇ يەرلىرىنى تۇتۇپ كۆرەتتى. تېخى بەزى ئۇيغۇرلار قىزلارنىڭ ئەمدىلەتىن بۆرتۇپ چىقىشقا باشلىغان، تاش ئالمىدەك چىڭ كۆكسىنى ھاياسىزلىق بىلەن مۇجۇپ، ئۆزلىرىچە ھۆزۈرلىنىپ كۈلۈشۈپ كېتەتتى، شۇنداقلىقىغا قارىماي ناھايىتى بېخىللىق بىلەن سودا قىلاتتى. بۇ ئەھۋاللار مۇسا بۇغراخاننىڭ قۇلىقىغا يەتكەندە ئۇ چايان چېقىۋالغان ئادەمدەك ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتكەن ھەم ئاللىكىملەرنى غايىبانىسىگە بىرھازا تىللاپ، توغرۇلىۋەگكە بالىلىرىنى ساتقانلارنىمۇ، خەقنىڭ بالىلىرىنى قۇل ئورنىدا سېتىۋالغانلارنىمۇ تېزلىكتە قىسقا ئېلىپ، قاتتىق جازالاش ھەقىدە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. توغرۇلىبەگمۇ خان يارلىقى بويىچە قورۇقچىلىرى بىلەن كۈن چىقىقاندىن كۈن پاتقانغا قەدەر كوچىمۇكوچا چارلاپ ئاشۇنداق ئەھۋاللارنى ئۇچراتقان، بايقىغان ھامان ھەممىسىنى قىسقا ئالدى. ھەپتە ئىچىدىلا ئوردىنىڭ قىسقىغانىسى ئادەملەر بىلەن توشۇپ كەتتى. شۇنداق ئەھۋالدىمۇ بالىلىرىنى ساتىدىغانلار، ئالىدىغانلار ئاۋۇپ كېتىۋاتاتتى. مۇسا بۇغراخانمۇ بۇ ئىشنى قانداق يىغىشتۇرۇشنى، چەكلەشنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ يۈرگەن كۈنلەردە ئەلى ئارسلانخان ئوردا خەزىنىسىدىكى ئاشلىقتىن مەلۇم نىسبەتتە ئاجرىتىپ ئوزۇقسىز قالغان ئائىلىلەرگە تارقىتىپ بېرىپ، بۇ پەۋقۇلئاددە مەزگىلدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈۋېلىش تەكلىپىنى بەردى. خان تەكلىپنى دەرھال قوبۇل قىلىپ، بۇ ئىشنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. لېكىن، ئاريدىن كۆپ كۈن ئۆتمەي ئوردا

خەزىنىسىگە قول سوندىغانلارنىڭ كۆپلۈكىنى، بۇ ئىش يەنە بىر مەزگىل داۋاملاشسا ئۇرۇش قىلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئوزۇقىغىمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى سېزىپ، ھەرقايسى مەھەللە مەسچىتلىرىنىڭ ھويلىسىدا داش قازان ئېسىپ، ئاۋامنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ھەقىقىدە قايتىدىن يارلىق چۈشۈرگەندى. شۇنىڭدىن بۇيان ھەرقايسى مەھەللىلەردىكى مەسچىتلەردە ئەتىگەندىن نامازشامغىچە داش قازانلار قاينىتىلىپ، ئوزۇقسىز كىشىلەرنىڭ غىزالىنىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغاندىن كېيىن، بالىچاقىلىرىنى قۇل ئورندا ئېكىتالارغا ئەرزانلا سېتىۋېتىدىغان ئىشلارنىڭ ئالدى ئېلىنغاندى. مانا ئەمدى...

توغرۇلىۋەگ ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى ئىرغىتتى. شۇ ئەسنادا بايا تىن سۆزلىگەن كىشىنىڭ چىرقىراق ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئەمدى تاقەت قىلمۇەرسەك بولمايدۇ، يارەنلەر، ئۇدۇن ئۇلۇغ ئاغىلىق ۋەسارا خانلىقىنىڭ خانى، جاھانغا تەڭداشسىز باتۇر ياغلاقار قالۇ جانابلىرى ئوردۇكەنتىنىڭ ئوچ تەرىپىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر ئۇ كىشى قولىغا تۇغنى ئېلىپ، بىز تەرەپكە شۇنداق بىر شىلتىسا، ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئۇۋۇسى بۇزۇلغان ھەرىلەردەك يوپۇرۇلۇپ شەھەر سېپىلىدىن باستۇرۇپ كىرىدۇ — دە، پۈتۈن ئوردۇكەنت ئىچىدىكى ئۇلۇغ — ئۇششاقنى قىلىچ — نەيزىلىرىدىن ئۆتكۈزىدۇ. قانلار دەريا بولۇپ ئېقىپ، جەسەتلەر تاغدەك دۆۋىلىنىدۇ. ئۇ چاغدا خانمۇ، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرمۇ قېچىپ قۇتۇلۇشى مۇمكىن. ئەما، بارلىق كەلگۈلۈكنىڭ ھەممىسى يەنە بىزدەك نامرات تارىخچىلارغا كېلىدۇ. شۇڭا، ئەمدى ئاق — قارىنى، پايدا — زىيانىنى ئايرىيدىغان چاغ كەلدى...

شۇ ھامان توپ ئىچىدە كىمنىڭدۇر ئەنسىزلىك بىلەن ئېيتقان سۆزى ئاڭلاندى:

— ۋاي خۇدايىم، ئەگەر راستلا شۇنداق ئىش بولسا قىيامەت

قايسم بولمدۇغۇ!

ــ هازىرقى ئەھۋالدا ئۇنىمۇ يوق دېگىلى بولمىغۇدەك. ئۇدۇن خانى ئوردۇكەنتنى قورشاپ ياتقىلى خېلى چاغ بولدى. ئەگەر مۇسا بۇغراخاننىڭ ئۇنىڭغا كۆچى يەتكەن بولسا، ياغلاقار قالۇ خاننى ئاللىقاچان كەلگەن يېرىگە قوغلىۋېتەتتى. قارىغاندا ئەمدى ئۇروش توگىگۈچە بولسىمۇ بۇ ئەرزىمەس جېنىمىزنى بىر يەرگە ئەپقاچمىساق بولمىغۇدەك.

ــ ئۇنداقمۇ دەپ كەتمەيلى. شاھىمىز مۇسا بۇغراخان بالاساغۇندىكى جىيەن ئوغلى يۈسۈپ قادىرخانغا جىددىي ئارقىش ئەۋەتكەنىمىش. ئۇ كىشى پات يېقىندا لەشكەر باشلاپ كېلىپ تاغىسى مۇسا بۇغراخان، نەۋرە ئاكىسى ئەلى ئارسلانخانلار بىلەن بىرلىكتە ياغىغا قارشى جەڭگە چۈشەرمىش. ئەگەر يۈسۈپ قادىرخان كەلسە، ئۇ چاغدا...

ــ ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يېگەندەك گەپ قىلمىسىلا، تەخسىر. ئوردۇكەنت بىلەن قۇزئوردۇنىڭ ئارىلىقى نەچچە ئون كۇنلۇك يول. ئارقىش بالاساغۇنغا بېرىپ، سىلى دېگەن يۈسۈپ قادىرخانىنى باشلاپ كەلگۈچە ياغلاقار قالۇ خان «بۇغراخاننىڭ يارەمچى لەشكەرلىرى كەلگۈچە بىزمۇ كۈتۈپ تۇرايلى» دەرمۇ؟...

ــ بەرھەق... يىراقتىكى سۇ ئۈسسۈزلۇقنى قاندۇرالمايدۇ. بالاساغۇن تەرەپكە ئارقىش ماڭغانلىقىنى بىزمۇ ئاڭلىدۇق. لېكىن، سۇلايمان ئارسلانخان ئوغلىنى يارەمگە ئەۋەتمىدۇ، ئەۋەتمەمدۇ، بۇنىڭغا بىرنېمە دېمەك تەس...

ــ ئۇنداق دېمىسىلە، بۇغراخان بىلەن ئارسلانخان بىر ــ بىرىگە ساداقەتمەن ئوغلانلاردىن...

ــ ئۇنداق دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ غوجىلىرىنىڭ ئۆيىدىكى ئىشلارنى بىزدەك يالاڭ تۆشلەر بىلمەپ بولالمايمىز. كۆرۈنۈشتە ئېجىل ــ ئىناق ئۆتكەندەك قىلغىنى بىلەن كۆڭۈللىرىدە بىر ــ بىرىگە قانداق غۇملىرى بار، كىم بىلىدۇ...

— ئاق يەردە تۇگمەن تالىشۇەرمەيلى، بەلكىم ئۇنداقمۇ بولۇپ كەتمەس ...

— «قاساپ ياغ قايغۇسىدا، ئۆچكە جان قايغۇسىدا» دېگەندەك، خانلار ئۆزلىرىنىڭ تەختىنىڭ كويىدا. بىز جېنىمىزنى ساقلاشنىڭ كويىدا. قارىغاندا ئۆلمىگەن جاندا ئۇمىد بار دېگەندەك، ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئەرزىمەس تېنىمىزنى دالدىغا ئالساق بولامدۇ نېمە؟...

— شۇنداق قىلمايمۇ باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ...

— ئاھ، خۇدا، بىزگە نېمە تارتقۇلۇق بۇ! يېقىندىن بۇيان پەقەتلا دولىمىز ئاپتاپ كۆرمىدىغۇ؟ بۇنداق سوروقچىلىق كۇنلەر قاچانغىچە داۋاملىشار؟

— بۇنداق دادلىنۇەرگىنىمىز بىكار، سەنمۇ بەش ئەزايىڭ ساق ئەركەك بولغاندىكىن، جان ساقلاشنىڭ ئامالىنى قىلمامسەن؟

— قانداق ئامالنى قىلىمەن؟ قولۇمغا چىققانلىكى نەرسىنى ئېلىپ ئۇدۇن قارارگاھىغا قاراپ ھۇررا توۋلىغىنىمچە يۇگۇرەيمۇ؟ يا كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن مۇشۇ زېمىننى تاشلاپ، پېشىمنى قاققان پېتى باشقا يۇرتقا كېتىپ قالايمۇ؟

— مەيلى قانداقلا قىل، بۇنداق سوروقچىلىق كۇنلەردىن قۇتۇلالمايسەن !

— نېمىشقا ئەمدى؟

— قارا ماۋۇنىڭ ھېچنېمىنى بىلمەيدىغان كىچىك بالىدەك گەپ قىلىۋاتقىنىنى، ئۇ تەرىپىگە ماڭساڭ ئىدىقۇت ئېلىگە، بۇ تەرىپىگە ماڭساڭ ئۇدۇن زېمىنىغا بارسەن. ئەمما، ئۇنتۇپ قالما، مەيلى قەيەرگىلا بارغىن، قازانىڭ قۇلىقى تۆت...

— ھەي، يارەنلەر ئۇنتۇپ قالماڭلار، ھازىرقى كۇندە بۇنداق پەلىپەتىش گەپلەرنى قىلماي، ئەقىل كۆزۈڭلارنى ئېنە ئاۋۇ تەرەپكە تىكىڭلار، دەيمەن. ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ خان ھەممە تەرەپتىن ئوردۇكەنتنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇۋاتسا، بۇ

يەردىن قانداق چىقىپ كېتەلەيسىلەر؟ يا سىلەرنىڭ قۇشلارغا ئوخشاش خالىغانچە پەرۋاز قىلالايدىغان بىر جۈپ قانىتىڭلار بارمۇ؟

— ئۇنداقتا ئۇدۇنلۇكلەرگە ئەل بولماقتىن، ئاشۇ بۇددىستلارنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ گۇناھىمىزنى تىلىمەكتىن باشقا ئامال يوق، دېمەكچىمۇ سىلى...

— يا خۇدا، كۆرگىلى كۆزۈڭ، دېگىلى سۆزۈڭ بار، بىزدەك مۆمىن ئۈممەتلىرىڭنى ئۆزۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن!

— بىز ئۇلارغا ئەل بولۇپ گۇناھىمىزنى تىلىسەك، بۇددىستلار بۇ شەھەرگە تېزلا كىرىدۇ. مەسچىتلەرنى ئۇرۇپ چېقىپ، كۆيدۈرۈپ خالىغىنىنى قىلمامدۇ؟

— پاك زېمىنىمىز بۇلغانمامدۇ؟

— «ئېشەككە كۇچۇڭ يەتمىسە، ئۇر توقۇمىنى» دېگەندەك، ئۇدۇن خانى بۇ چاغقىچە مۇسا بۇغراخاندىن ئالالمىغان ئەنتىنى قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ بولمىغان تارىغچىلاردىن ئالماسمۇ؟

— بۇ دېگەن سېپى ئۆزىدىن ئاسىيلىق! قاراپ تۇرۇپ ياۋدىن بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەمدىمىز؟!

— ياق، يارەنلەر، يېتىپ قالساڭمۇ، ئېتىپ قال، دېگەن گەپ بار. مەن ئائىلەمدىكى ھەممەيلەن قىرىلىپ كەتسەمۇ، ئۇ بۇددىست كاپىرلارنىڭ ئالدىدا باش ئەگمەيمەن. جېنىم تېنىمدىلا بولسا، قولۇمغا چىققانلىكى نەرسىنى ئېلىپ ئۇلارغا قارشى ئاتلىنىمەن. بۇددىست لەشكەرلىرىدىن بىرنى ئاللانىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتمۇېتىپ ئۆلۈپ كەتسەم قىلچە ئارمىنىم يوق.

— ئالدىرىماي تۇر، «بارمايمەن دېگەن تۇگمەنگە يەتتە قېتىم بېرىپتۇ» دېگەن گەپ بار. ياغلاقار قالۇ خان ئوردۇكەنتنى قولىغا ئالسا، شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، مۇشۇ دېگەن گېپىڭ ئۇچۇن بولسىمۇ تىزلانمىغىنىڭنى مەن بىر كۆرەي.

— كۆرسەن، مەن چوقۇم دېگەن گېپىمدە تۇرىمەن!

— ھەي، ھەي... بىر دەريانىڭ سۇيىنى ئىچىپ چوڭ بولغان

يارەنلەر تۇرۇپ چۈجە ـ خورازلاردەك ھۇرپىيىشمەكلار دەيمەن. ھازىرقى ۋاقىتتىمىزدىكى ئۆزىدە شەھەر ئالغان باتۇر ئەمەس، جان ساقلىغان باتۇر. بىزنى كۈندە دېگۈدەك ئالۋان ـ ياساق تۆلەشكە، بالىلىرىمىزنى سېتىشقا، ئىلاجسىزلىقتىن ئۆلۈۋېلىشقا قىستاۋاتقان خان تەرەپتە تۇرىمىزمۇ ياكى غېمىمىزنى يەپ، بىزنى دوزاخ ئازابىدەك كۈنلەردىن قۇتۇلدۇرۇشنى نىيەت قىلىپ، شۇنچە يىراقتىن ئۇزاق مۇساپىلەرنى بېسىپ كەلگەن ياغلاقار قالۇ خان تەرىپىدە تۇرىمىزمۇ؟ بۇنى ئوبدانراق دەڭسەپ كۆرۈڭلار...

— راست، ئەمدى ئويلانمىساق بولمايدىغان يەرگە يەتتى.

— ھېلىمۇ چىداشلىق بەردۇق. يا جان چىقمىدى، يا ئادەمدەك كۈن كۆرمىدۇق!

— ئۇدۇن خانى تەرەپكە ئۆتسەك ئۇ كىشى بىزنى قوبۇل قىلارمۇ؟

— ئۇدۇن خانىنىڭ ئالدىغا قول باغلاپ بارساق، ئۇ چوقۇم بىزنى قوبۇل قىلىدۇ. يەنە تېخى بالىچاقلىرىمىز بىلەن خېلى بىر مەزگىل ئىشلىمەي يېسەكمۇ كەڭرى يەتكۈدەك ئاش ـ ئوزۇق، ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىنئام قىلىدۇ. سىلەر بىلمەيسىلەر، يارەنلەر، ياغلاقار قالۇ خان ناھايىتى ئاق كۆڭۈل، سەممەي كىشى، ئۇ ئۆزى بۇددىست بولغىنى بىلەن كۆڭۈل ـ كۆكسى قىزىل دەريادىن كەڭ، ئەپۇچان، باشقا دىندىكى قوۋملارنى ھۆرمەت قىلىدىغان كىشى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەجدادىمۇ ئۇدۇن دىياردا مىڭ يىللاردىن بېرى سەلتەنەت سۈرۈپ كەلگەن. ئۇدۇن خانى يەنە تېخى...

توغرۇلبەگ ئەمدى چىداپ تۇرالمىدى ـ دە، كۈپكۈندۈزدە ئىغۋاگەرچىلىك قىلىۋاتقان بۇ ئادەمنىڭ زۇۋانىنى جىمقىتۇرمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ توپ ئىچىگە سۈرۈلۈپ كىرىپ ئۇنىڭ چىرايىغا قارىدى. قارىدى ـ يۇ، ھەيران بولدى. دېمىسىمۇ توغرۇلبەگ بۇ كىشىنى خېلى ئۇزاقتىن بۇيان

ئوردۇكەنت كوچىلىرىدا كۆپ قېتىم كۆرگەنىدى. ئەمما، سىياقى بۇگۈنكىدەك ئەمەس ئىدى. ئۇ بەزىدە چاقىنغىنا سەللە ئوراپ، يارىشىملىق ياستىلغان كەكە ساقاللىرىنى قەدەمدە سىلاپ قويۇپ يۇرەتتى. بەزىدە بېشىغا ئۇزۇن كۆلا، ئۇچىسىغا تۆپە ـ تۆپىلەپ ياماق سېلىنغان جەندە كىيىپ، ھارغىن قەدەملىرىنى ئاستا يۆتكىگىنىچە ساپايىسىنى ئاللىقانداق بىر كۇيگە چالغىنىچە كوچىمۇ كوچا تىلەمچىلىك قىلىپ يۇرەتتى. بەزىدە خۇددى ئەنجاندىن كەلگەن ھاللىق سودىگەرلەردەك ياسىنىپ، تىزگىن سىيرىپلا تۇرىدىغان قۇلا ئاتنى بۆرە يۇرۇشىگە قويۇۋېتىپ، ئوردۇكەنتتىكى تۇتسا سېپى، چارقىرسا ئېتى بار ئېكتالارنىڭ، سودىگەرنىڭ ئۆيىگە باراتتى. شۇڭا، توغرۇلبەگ بۇ كىشىگە خېلىدىن بېرى دىققەت قىلىپ كەلگەن بولۇپ، نەچچە قېتىم پېيىگە چۇشكەن بولسىمۇ، ئەمما قولىغا چىققۇدەك سەۋەب بولمىغاچقا، ئارغامچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىپلا كەلگەنىدى. ئۇ مەيلى قانداق ياسانسۇن، ئۆزىنى قانداق پەردازلىسۇن، يۇزىدىكى سەپكۇنلىرى، چېقىر كۆزلىرى توغرۇلبەگكە تونۇشلۇق بېرىپ تۇراتتى. تېخى ئالدىنقى ھەپتىدە ئۇ ئوردىنىڭ يان تەرىپىدىكى كەڭرى سەيناغا جايلاشقان ئاۋات بازارىدا بۇگۈنكىدەك ۋەزخانلىق قىلغانىدى. شۇ چاغدىمۇ توغرۇلبەگ ئۇنى تۇتۇپ، قىسقىغا ئېلىش ئۈچۈن تەمشەلگەنىدە، توپ ئىچىدىكى كىمدۇر بىرسى ئۇنلۇك ئاۋازدا: «بولدى قىلىڭلار، خالايىق، ئەنە ئاۋۇ تەرەپتىن ئوردا قورۇقچىلىرى كېلىۋاتىدۇ. تېزدىن ئۆزىمىزنى دالدىغا ئالايلى، بولمىسا بىرەر كۆڭۈلسىزلىك بولۇپ، ئوردا قىسىقخانىسىغا كىرىپ قالمايلى» دەپ تۇۋلىشى بىلەنلا ھەممەيلەن بىردىنلا ئۆرىتۈپە بولۇشۇپ، تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەنىدى. توغرۇلبەگ چېقىر كۆز كىشىنى يوقىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن يېنىدىكى ياشقىنا كەلگەن قورۇقچى بىلەن خېلى كۇچەنگەن بولسىمۇ، ھېلىقى كىشى يەر يۇتقاندەك غايىب بولۇپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا توغرۇلبەگ ئاچچىقىدىن ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك

بولۇپ يەرنى نەچچىنى تېپىۋەتكەنىدى. شۇڭا، ئەمدى تورغا چۈشەي دەپ قالغان بېلىقنى قاچۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىللە كەلگەن قورۇقچىلارغا مەنىلىك قاراپ قويۇپ، چېقىر كۆز كىشىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇنىڭ ئاق سېرىق سەپكۈنلۈك چىرايىغا غەزەپ بىلەن تىكىلدى.

— تولىمۇ ئوبدان گەپ قىلدىلا، تەخسىر. ياغلاقار قالۇ يەنە قانداق ئادەم؟ ئۇ كىشى قاراخانىيلار پۈقرالىرىغا يەنە قانداق مېھرىبانلىقلارنى يەتكۈزىدۇ؟ ئېنىقراق دېسىلە، مەنمۇ قۇلىقىمنى قېقىۋېتىپ تۇرۇپ ئاڭلاي!...

چېقىر كۆز تەئەددى بىلەن ئېيتىلغان بۇ سۆزلەردىن سەل تەئەججۈپلەنگەندەك بولدى ـ دە، ئىختىيارسىز ھالدا كەينىگە داجىدى. شۇنىڭغىچە ئىككى قورۇقچىمۇ ئۇنىڭ ئىككى بىلىكىدىن تۇتۇپ ئۈلگۈردى.

— مەن... مەن... باشقا گەپ قىلمىدىمغۇ؟ بۇ قاراپ تۇرۇپ تۆھ... تۆھمەت قىلغانلىق. مېنى قويۇۋېتىڭلار!... — چېقىر كۆز قورۇقچىلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يۇلقۇنغان بولسىمۇ، ئەمما لەشكىرىي مەشىقتە پىشقان قوللارنىڭ چىڭ سىقىشىدىن بىلىكى ئاغرىپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى، — مېنى قو... قويۇۋېتىڭلار، بولمىسا جاۋاب بېرەلمەي قالىسىلەر بىكار؟

— كىمگە؟ ياغلاقار قالۇ خانغىمۇ؟ ئۇنىڭ جاھانىنى تىترىتىۋەتكۈدەك ھەرقانچە چوڭ ھەيۋىسى بولغان تەقدىردىمۇ تېخى ئوردۇكەنت سېپىلىدىن كىرگىنى يوق، شۇڭا بۇ تەرىپىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ھازىرچە مۇسا بۇغراخان جانابلىرىغا جاۋاب بېرىشنى ئويلىساڭ بولىدۇ، قېنى ئېيتىپ مېڭىڭلار بۇ چۈپرەندە ئىغۋاگەرنى!...

توغرۇلبەگنىڭ سۆزى بىلەن تەڭ چېقىر كۆزنىڭ پۈت ـ قولىدا ماغدۇر قالمىغاندەك زوڭزىيىۋالماقچى بولدى. ئەمما، ئىككى قورۇقچى ئۇنى يۆلەشتۈرۈپ، سۆرىگەن پېتى ئوردا قىسىقخانىسى تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى.

— ئەمدى سىلەرمۇ ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىڭلار، — دېدى

توغرۇلبەگ بۇ تاسادىپىي ۋەقەدىن چۆچۈگەندەك بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرۇپلا قېلىشقان كىشىلەرگە قاراپ، — ئاگاھ بولۇڭلار، ئۇلۇغ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى مۇسا بۇغراخان ئالىيلىرى تېخى ھايات. ئۇ زات ھېلىھەم ئۇدۇن لەشكەرلىرىگە يېڭىلگىنى يوق. شۇڭا، ئۆزۈڭلارغا ئاگاھ بولۇپ، پىتنە - پاساتلارغا ئىشەنمەي يۇرۇڭلار، بولمىسا سىلەرنىڭ ئاقىۋىتىڭلارمۇ ئەنە ئاۋۇ مەلئۇندەك بولىدۇ...

توپلىشىۋالغان كىشىلەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەررۇلا تارقاپ كېتىشتى. توغرۇلبەگمۇ ھەمراھلىرىنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

شۇ كۈنى كەچتە توغرۇلبەگ بۈگۈنكى ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلغىلى خانىنىڭ خاس ھۈجرىسىغا كىرگەندە، مۇسا بۇغراخان ئۆزى تەنھا ھالدا خىيالغا پېتىپ ئولتۇراتتى.

— قېنى يۇقىرىغا... — دېدى خان يۈمشاق كۆرپە ئۈستىدە سەل قىمىرلاپ قويۇپ، — خوش، ئىشلار قانداقراق كېتىۋاتىدۇ، قورۇقچىبەگ جانابلىرى...

خانىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان توغرۇلبەگ يېقىندىن بۇيان ئوردۇكەنتتە يۈز بەرگەن ئىشلارنى، كوچىلاردا ئېقىپ يۈرۈۋاتقان گەپلەرنى قىسقىلا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۈگۈن رەستىدە تۈتۈۋالغان چېقىر كۆزنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي بايان قىلدى.

— باياتىن بېرى ئۇنى كۆپ قېتىم سوراق قىلدۇق. يۈمشاق - قاتتىق ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللاندۇق. بىراق، ئىقرار قىلغانلىرى پەقەتلا كىچىك ئىشلار. ئۆزىگە يول كۆرسەتكەن غوجىسىنى دېگىلى ئۇنىمايۋاتىدۇ. بىزمۇ قانداق قىلىشنى بىلەلمەي قالدۇق، ئالىيلىرى...

مۇسا بۇغراخان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، خىيالغا پاتقانىدەك كۆزلىرىنى بىردەم يېرىم يۇمۇپ جىمجىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، پەس ئاۋازدا سورىدى:

— سىزچە، ئۇنىڭ غوجىسى بارمىدۇ قورۇقچىبەگ؟

— مەن شۇنداقمىكىن دەپ گۇمان قىلىۋاتىمەن، خان ئالىيلىرى. ئۇ چىقىر كۆزنى نازارەت قىلىۋاتقىنىمغا خېلى ئۇزاق ۋاقىت بولدى. ئۇ كاشغەرلىك ئەمەس، بەلكىم ئۇدۇن تەرەپنىڭ ئايغاقچىسى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ بۇ يەردە خېلى مەزمۇت ئارقا تىرىكى بار. بولمىسا بۇنچە ئۇزاق نىقابلىنىپ يۈرەلمەيتتى. بىز ئاشۇ يۆلەنچۈكىنى، يولباشچىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلىۋالساقلا بولاتتى.

— نېمە دېمەكچىسىز، قورۇقچىبەگ؟...

توغرۇلبەگ ئۆيدە باشقا ئادەم يوقلۇقىغا قارىماي ئېغىزىنى خانىنىڭ قۇلىقىغا يېقىن ئەكېلىپ پەس ئاۋازدا پىچىرلىدى. خانىنىڭ چىرايىدا دەسلەپ گۇمانسىراش، ئەجەبلىنىش ئىپادىلىرى ئەكس ئەتتى، كېيىن مەنۇن بولغاندەك بېشىنى لىڭشىتتى.

— توغرا ئويلاپسىز، قورۇقچىبەگ، سىزنىڭ بۇ تەدبىرىڭىز بولغۇدەك. تورنى كەڭ يېيىپ بېلىقنىڭ چوڭىنى تۇتۇش... بوپتۇ، مەن قوشۇلىمەن. ئەمىسە بۇ ئىشنى ئىشەنچلىك يارەنلىرىڭىزگە تاپشۇرۇڭ. بۇ كۆنلەردە مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئەلنىڭ قەلبىنى ئەمىن تاپتۇرۇشتىن باشقا ئامالمۇ يوق...

— ئىلھال، خان ئالىيلىرى، ئۇنداقتا مەن چىقايمىكىن!...

— مەيلى، ئەمما بۇ ئىشنىڭ ئىس ـ بۇسنى ھېچكىم بىلمىسۇن...

— خاتىرجەم بولسىلا، خان ئالىيلىرى، — توغرۇلبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ چىرىكچە سالام بەرگەندىن كېيىن ئارقىچىلاپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

خاس ھۇجرا يەنە سۈكۈناتقا چۆمدى. بۇغراخان خىيالىدىن كەچكەن ئاللىقانداق بىر ئوي بىلەن ئەلى ئارسلانخانىنى چاقىرتماقچى بولۇپ سەل قىمىرلىدى ـ يۇ، تېزلا بۇ نىيىتىدىن يالتىيىپ، پەس ئاۋازدا پىچىرلىدى:

— ئەستا... بۇ سورۇقچىلىق كۈنلەر قاچانغىچە داۋاملىشار؟!...

10

كۈنلەر بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتۈۋاتاتتى. ياغلاقار قالۇ لەشكەرلىرى يەنە بۇرۇنقىدەكلا كۈن ئارىلاپ ئوردۇكەنت سېپىلىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئەلى ئارسلانخانمۇ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى بىر ئامالالار بىلەن چېكىندۈرۈپ تۇرۇۋاتسىمۇ، ئەمما بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ روھى خېلىلا چۈشكۈن ئىدى. قاغىلىقتىن قايتىپ كېلىپلا مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن خان ئوغۇل ئەلى ئارسلانخان بىلەن تۇيۇ قىلىپ، بىر بالىلىق بولغان مەريەم خېنىمنىمۇ تېخى ئوغۇز سۈتىگە تولۇق قانمىغان ئوغلى سۇبۇق تېگىننى ئەمچەكتىن ئايرىپ، سانى مىڭغا يېتەي دەپ قالغان قادىنلار قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ، ئېرىنىڭ ياۋ لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈشىگە ھەمدەم بولۇۋاتاتتى. ئەمما، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسى ئۇزارغانسېرى قوشۇن ئىچىدە لەشكىرىي تەمىنات جىددىي بولۇش، لەشكەرلەرنىڭ كەيپىياتى سۇسلىشىش قاتارلىق ئەھۋاللار ئەۋج ئالماقتا ئىدى. ئەلى ئارسلانخان بىرەر قېتىم كۈچلۈك قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى يېڭىساردىن ئۆتكۈزۈۋېتىشنى ئارمان قىلاتتى. كۈلۈك تۇمەنبېشىمۇ، قۇتلۇقتاش سۇباشىمۇ كۈندە دېگۈدەك ئۇنىڭ يېنىغا كىرىپ قوشۇن ئىچىدە بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنى يەتكۈزگەچ، يەنە بىر قېتىم ياۋغا قارشى قوشۇن تارتىشنى تەلەپ قىلىپ تۇراتتى. ئەمما، ئەلى ئارسلانخان يەنە ئالدىنقى قېتىمقىدەك تالاپەتكە ئۇچراشتىن ئەنسىرەيتتى.

ــ ھازىر لەشكەرلىرىمىزنىڭ كۆڭلى تازا جايىدا ئەمەس، ئارسلانخان ئالىيلىرى، لەشكەر دېگەن جەڭدە نۇسرەت قازانسا، خۇددى تۈلكىدەك ھىيلىگەر، يولۋاستەك قورقۇمسىز، شىرەدەك باتۇر بولۇپ كېتىدىكەن. ئەمما، مەغلۇپ بولسا، پۈتۈنلەي

سالىيىپ كېتىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھازىر لەشكەرلەر ئارىسىدا ياۋ قوشۇنىغا مايىل بولىدىغان، ئۇلارنىڭ سەركەردىلىرى نوقتەرىش، چوقتەرىشلەرگە ئاستىرتىن ئاپىرىن ئوقۇپ، كۆككە كۆتۈرىدىغان گەپ ـ سۆزلەر كۆپىيىپ قالدى. ھازىرغىچىلىك لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلغان، قوشۇن ئىچىدە ياۋنى ماختاپ ئۆزىمىزنى كەمسىندۈرۈۋاتقانلاردىن خېلى كىشىنى لەشكىرىي جاساق بويىچە بىر تەرەپ قىلدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەممە قوشۇنغا ئايغاقچى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قانداقلا گەپ ـ سۆز بولسا، ۋاقتىدا خەۋەر تاپالايدىغان ھالەت شەكىللەنگەن بولسىمۇ، بۇ تەدبىر ئۇزاققا پايلىمايدۇ. شۇڭا، ئۆزلىرى خان ئالىيلىرىدىن يەنە بىر قېتىم جەڭگە چىقىشقا ئىجازەت تەلەپ قىلسىلا.

— مەنمۇ شۇنداق قىلىشنى ئارزۇ قىلىمەن. ئەمما، ئۇرۇشنى قارامىلىق بىلەن قىلىساق يەنە تالاپەت تارتىپ قېلىشىمىز مۇمكىن. شۇڭا، خان ئاتام تەلىپىمنى رەت قىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

— ئۆللالەم، خان ئالىيلىرىنىڭ مۇددىئاسى يۈسۈپ قادىرخان كاشغەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاندىن بىراقلا جەڭگە چىقىشتۇر. لېكىن، ھازىرقى ئىشلار...

— مەن يەنە خان ئاتامغا ئىلتىماس قىلىپ باقاي. ئەمما، قوشۇن ئىچىدىكى گەپ ـ سۆز، بىزگە پايدىسىز ھەرىكەتلەرگە ئوبدانراق ھېزى بولمىساق بولمايدۇ. ياغاچ ھەرقانچە قاتتىق بولسىمۇ، ئۇنى ئىچىدىن پەيدا بولغان قۇرت ئاسانلا ئۆتمىتۈشۈك قىلىۋېتەلەيدۇ. قورغان ھەرقانچە مۇستەھكەم بولسىمۇ، ئىچىدىن ھۇجۇم قىلىپ ئالماق ئوڭاي، شۇڭا...

— بۇ تەلىملىرىنى ئېسىمدە چىڭ تۇتىمەن...

— ئەمىسە ھەرقايسىلىرى تېخىمۇ ھوشيار بولغايلا، مەن خان ئاتامنى جەڭگە چىقىشمىزغا يارلىق بېرىشكە ئۇندەپ باقاي.

ئەلى ئارسلانخان ئېغىزىدا شۇنداق دېسىمۇ، كۆڭلىدە يەنىلا دادىسىنىڭ: «بۇ ئىشقا ئالدىرىماڭ، ئوغلۇم، ئالدى بىلەن قۇزغۇردۇ تەرەپتىن يۈسۈپ ئارسلانخان كەلسۇن، ئاندىن جەڭگە

چىقايلى» دەيدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇنداقتىمۇ، ئەپلىك پۇرسەت بولسا، شاھ ئاتىسىغا يەنە بىر قېتىم نىيىتىنى بىلدۈرۈپ قويۇشنى ئويلايتتى. ئەمما، ھەر قېتىم خانىمنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئۇيقۇسىزلىقتىن ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىنى، غەم ـ ئەندىشە سەۋەبلىك تاتىرىپ كەتكەن چىرايىنى كۆرۈپ، دېمەكچى بولغان گەپلىرىنى يۇتۇۋېتىشقا مەجبۇر بولاتتى. دېمىسىمۇ مۇشۇ كۈنلەردە مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئۇيقۇسى قېچىپ، غىزاسى ئازىيىپ، ئادەتتىكى ئىشلارغىمۇ چىچىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، تايانغۇ كېڭىشىدىكى ئەربابلارمۇ، باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك ئوردا ئەركانلىرىمۇ ئاساسلىقچە خانىنىڭ ئالدىغا كىرەلمەيتتى. پەقەت ئەلى ئارسلانخانلا كۈندە دېگۈدەك نەچچە قېتىملاپ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ ـ چىقىپ تۇراتتى. ئەمما، ئاتىسىنىڭ بىر نۇقتىغا تىكىلىپلا ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭمۇ بېشى چۈشۈپ كېتەتتى. ئاتىسىغا نېمە دەپ تەسەللى بېرىشنى بىلەلمەي، بىرئاز ئولتۇرغاندىن كېيىن ئاستاغىنا ئورنىدىن تۇرۇپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولاتتى. راست، خان بۇ كۈنلەردە ئېغىر غەمگە مۇپتىلا بولغانىدى. ئۇنىڭ بارلىق ئەس ـ يادى قانداقلا قىلىپ بولسۇن ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇنىڭ لەشكەرلىرىنى كاشغەر زېمىنىدىن چېكىندۈرۈپ، ئۇدۇن ئېلىگە قايتۇرۇۋېتىش ئىدى. ئۇنچىلىك قىلالمىغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى قاغىلىققىچە چېكىندۈرەلىسە بولاتتى.

مۇسا بۇغراخان يىگىتلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن باشلاپلا مەرھۇم ئاتىسى ساتۇق بۇغراخانغا ئەگىشىپ نۇرغۇن جەڭلەرگە قاتناشقانىدى. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىنچىسىدە بۇغرا قوشۇنى نۇسرەت قازانغان بولسىمۇ، يەنە بەزىلىرىدە ئېغىر تالاپەت تارتقانىدى. ئەمما، ھېچقاچان سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ بېشى چۈشۈپ باقمىغانىدى. بىر ئامالدار بىلەن يەنە نۇسرەت قۇشىنى قاراخانىيلار لەشكەرلىرىنىڭ بېشىغا قوندۇرغانىدى. ئەمما، مۇسا

بۇغراخان ئۇنداق قىلالمايۋاتىدۇ، جاھىل ئۇدۇنلۇكلەر ئۇنىڭغا پۇرسەت بەرمەيۋاتىدۇ!

ئۇدۇن بۇددىستلىرى ئالدىنقى قېتىملىق مەغلۇبىيىتىنى بىراقلا ئۆزگەرتىپ، خانلىقىغا قىلىنغان ھاقارەتنى ئۇزۇل ـ كېسىل يۇيۇپ تاشلىماقچى بولغاندەك قىلاتتى. ئەلى ئارسلانخانىڭ تۇنجى قېتىملىق قورشاۋنى بۇزۇش جېڭىدىن كېيىن، ئۇلار يەنىلا بۇرۇنقىدەك كۇن ئارىلاپ، بەزىدە كۈندە دېگۈدەك ھۇجۇم قىلىپلا تۇراتتى. بۇغرا لەشكەرلىرى ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى پەقەت مۇستەھكەم سېپىل مۇداپىئەسى ئارقىلىقلا توسۇپ تۇراتتى. تېخى نەچچە كۇن ئىلگىرى ئۇدۇن لەشكەرلىرى تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، سېپىلغا شوتا قويۇپ يامىشىپ چىقىپ خېلى پاراكەندىچىلىك سالدى. ھېلىمۇ ياخشى ھوشيار كۆزەتچىلەرنىڭ ۋاقتىدا سېزىۋېلىشى نەتىجىسىدە ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىر يۇز قىرىقتەك ئۆلۈكنى سېپىل ئاستىدا قالدۇرۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇڭا، ئوردۇكەنتنىڭ مۇداپىئەسىنى ھەسسىلەپ چىڭىتىشقا توغرا كەلدى. چارلىغۇچىلار سېپىل ئۈستىدىكىلەرنىڭ ئۇخلاپ قالغان ـ قالمىغانلىقىنى قەدەمدە بىر تەكشۈرىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن خانىڭ كۆڭلى سەل ئەمىن تاپقان بولسىمۇ، ئەما قۇزغۇردۇغا كەتكەن ئارقىشلاردىن خەۋەر يوقلۇقى ئۇنى ئەنسىرىتىپ تۇراتتى. يەنە بىر جەھەتتىن ئوردۇكەنتتە بولۇۋاتقان ئىشلار ـــ مال باھاسىنىڭ ھەسسىلەپ ئۆسۈپ كېتىشى، نائىنساب ئېكىتالارنىڭ يوقسۇل تارىغچىلارنىڭ بالىلىرىنى قۇلچىلاپ سېتىۋېلىشى، قەلەندەرلەرنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى، كوچا ـ كويلاردا بولۇۋاتقان، ئاڭلىسا ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان گەپ ـ سۆزلەر قوشۇلۇپ خانىڭ بېشىنى ئاغرىتىۋاتاتتى.

ئەلى ئارسلانخان يەنە مۇسا بۇغراخانىڭ خاس خانىسىغا كىردى. ئەمما، مۇسا بۇغراخان پەنجىرىدىن كىرگەن سەلكىن شامالدا يېنىك يەلپۇنۇۋاتقان يىپەك پەردىلەرگە قارىغىنىچە

ئوندىمەي ئولتۇرۇشۇەردى. شۇ تاپتا خانغا ۋاقىت تولىمۇ ئاستا ئۆتۈۋاتقاندەك، ئۆيدىكى ھاۋا نەپەس ئېلىشقىمۇ يېتىشمەيۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ئوغلىنىڭ نەچچە قېتىم سۆزلەشكە تەمشىلىپ، يەنە توختاپ قالغانلىقىنى سەزدى. بىراق، ئەلى ئارسلانخان خېلى ئۇزاققىچە يېنىك پۇشۇلداپ ئولتۇرغاندىن كېيىن چىقىپ كەتتى. خانىنىڭ يۇرىكى پىچاق بىلەن تىلغاندەك ئېچىشىپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. ئۇ نېمە دېيىشىنى، قانداق قىلىشنى بىلەلمەيلا قالغانىدى.

تۇيۇقسىز ئىشىك تۈۋىدىن سارىغ بۇقىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ ئوردا قوروقچىبېشى توغرۇلبەگ جانابلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ قوبۇلىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

مۇسا بۇغراخان ئۇنىڭ بىمەھەل كەلگەنلىكىدىن سەل ئەجەبلەنگەن ھالدا ئىجازەت بەردى:

ــ كىرسۇن!...

تولۇق چېرىكچە كىيىنگەن توغرۇلبەگ ئالدىراش كىرىپ، ئۇستەل ئالدىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان مۇسا بۇغراخانغا سالام بەردى.

ــ بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇرۇڭ، ــ دېدى بۇغراخان ئۇنىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىكنى ھېس قىلىپ.

توغرۇلبەگ ئېھتىيات بىلەن خانىنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

ــ بىرەر يېڭى گەپ بار ئوخشىمامدۇ؟ ــ دېدى خان ئۇنىڭ تېخىچە جىددىيلىشۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ.

ــ بىز ھېلىقى چېغىر كۆزنى تۇتقان ۋاقىتتا، پەقەتلا ياۋۇنىڭ كەتمىنىنى چېپىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلىدىغان ئادىمى ئوخشايدۇ دەپ ئويلىغان، خان ئالىيلىرى. شۇڭا، دەسلىپىدە چىرايلىق گەپ بىلەن ئۇندەككە كەلتۈرەيلى دەپ ئويلاپ سوراق قىلساق زىنھار ئېغىز ئاچقىلى ئۇنىمىدى. ھەتتا مەن بىللە قىسقىخانىغا كىرىپ، سوراققا قاتناشقان يانداش قوروقچىبەگنى تىللىغىلى

تۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا يۈمشاق ۋاستىلەرنىڭ كار قىلمايدىغانلىقىنى تونۇپ، بىرنەچچە خىل قىيناش ئۇسۇلىنى قوللاندۇق. دەسلىپىدە ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بېرىپ، خانلىقىمىزنى، دىنىمىزنى، ھەتتا بىزنى ھاقارەت قىلىشنى توختاتمىدى. كېيىن بىز سورىغان سوئاللارغا جاۋاب بەرمىسە، قىستىتىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ئويلاپ قالدىمۇ قانداق، بىر قوشۇق قېنىدىن كەچسەك ئۆزى بىلىدىغان ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ بەرمەكچى بولدى. بىزمۇ شۇنى كۈتۈپ تۇرغاچقا، ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدۇق. مەلۇم بولدىكى، ئۇ مەلئۇن ھەقىقەتەن ئۇدۇن خانى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچى ئىكەن. ياۋ بىرنەچچە يىلدىن بېرى بىرەر يۇزگە يېقىن ئايغاقچىنى ھەر خىل سىياقتا ياساندۇرۇپ، قاراخانىيلار تەۋەسىگە كىرگۈزۈپتۇ. ئەمما، بۇ قېتىمي مەخپىي ھەرىكەت بولغاچقا، ئۇلار بىر - بىرى بىلەن ئالاقە قىلمايدىكەن. ناگان - ناگاندا ئۇ تەرەپتىن كەلگەن كىشىلەر ئىم ئارقىلىق ئۆز ئادەملىرى بىلەن ئالاقلىشىدىكەن. ھەربىر ئايغاقچىنىڭ ۋەزىپىسى ئايرىم ئىكەن. ئۇلار خانلىقىمىزدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، ئېكتالار، بايلار، سودىگەرلەر ۋە تارىخچىلار ئىچىدىكى قولىدىن ئىش كېلىدىغان كىشىلەرنى ئالتۇن - كۈمۈش، قاشتاش، يىپەك - دۇردۇنلار، ئۇنچە - مەرۋايىتلار ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈپ، بۇ قېتىمقى قورشاۋدا ئىچى - تېشىدىن ماسلىشىپ، خانلىقىمىزنى ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ قىلماقچىكەن. ھېلىقى ئايغاقچى ئۆزى ئوردۇكەنتكە كەلگەندىن بۇيان ئالاقە قىلغان ئوردا ئەمەلدارلىرىنى، ئېكتالارنى، سودىگەرلەرنىمۇ پاش قىلدى.

— تۇز يەپ، تۇزلۇقىغا چىچىدىغان ئۇنداق ناكەسلەر خېلى بارمىكەن؟ — دېدى مۇسا بۇغراخان چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ.

— خېلى بار ئىكەن، ئالىيلىرى، مانا بۇ بىز تۇتۇۋالغان

ئايغاقچى پاش قىلغان كىشىلەرنىڭ ئىسىملىكى... ــ توغرۇلىۋەگ قويۇن يانچۇقىدىن بىر ژاراق قەغەزنى ئېلىپ، قوش قولىلاپ سۇندى. خان ئالدىراپ قەغەزنى قولىغا ئالدى ـ دە، ئۇستىدىن ئاستىغا قارىتىپ يېزىلغان ئىرماش ـ چىرماش خەتلەرگە تېزلىكتە كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن، بىردىنلا قوشۇمىلىرى تۇرۇلدى، ئاق ئارىلاشقا باشلىغان ساقاللىرى تىترەپ كەتتى:

ــ بۇ... بۇ... بۇلارنىڭ ھەممىسى راستمىكەن؟

ــ ھېلىقى ئايغاقچى ئامىتابا بۇدساتۋانىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ قەسەم قىلدى. ھەتتا دېگەنلىرىنىڭ بىرەرسى يالغان بولسا قانداق جازا بەرسەك رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. يەنە ئايغاقچىنىڭ دېيىشچە، ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ بۇ قېتىمقى ھۇجۇمىغا ئىدىقۇت خانى بىلەن تىبەت خانىمۇ يارەملىشىپتۇ...

ــ ھە؟.... نېمە دېدىڭىز؟.... ــ بۇغراخان خاتا ئاڭلاپ قالدىممۇ دېگەندەك ئالدىراپ سورىدى.

ــ بۇ قېتىم ئىدىقۇت خانى، تىبەت خانى ئۇدۇن خانىغا لەشكىرىي يارەم بېرىپتۇ، ئالىيلىرى. ئايغاقچىنىڭ مەلۇم قىلىشچە، تىبەت خانى بەش مىڭ ئاتلىق لەشكەر ئەۋەتىپتۇ. ئىدىقۇت خانى لەشكىرىي تەمىنات يارەم قىلغان ئوخشايدۇ...

ــ ياغلاقار قالۇ بۇ قېتىم نېمىشقا بۇنچىلىك تىركىشىدىكىن دېسەم، ئەسلىي ئىش مۇنداق ئىكەن ـ دە!... بىز ياۋنى بوش چاغلاپتۇق. ئەمدى باشقا ئامال قوللانمىساق بولمايدىغان ئوخشايدۇ... ــ دېدى بۇغراخان تولىمۇ پەس ئاۋازدا ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پىچىرلاپ، ــ ئۇلارغا ھەمدەم بولىدىغانلار، يانتاياق بولۇۋاتقانلار بولغاچقىلا، نەچچە ئايدىن بېرى ئوردۇكەنتنى مۇستەھكەم مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرۇۋېتىپتۇ ـ دە، ھەي ئىستەي، كەم ئەقىللىكىم...

ھۇجرا بىردىنلا جىمىپ قالدى. توغرۇلىۋەگ ئەپسۇسلىنىش ئىچىدە تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن ئۆزى سۇنغان

تىزىملىكنى چىڭ سقىملاپ ئولتۇرغان خانغا قاراپ بىردەم ئوندىمەي ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئېغىز ئاچتى:

— ئاسىيلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلساق بولار، خان ئالىيلىرى؟

مۇسا بۇغراخان تېزلا جاۋاب بەردى:

— ئىش بۇ يەرگە يەتكەندە «ياقسام پىشارمۇ، كۆمسەم پىشارمۇ» دەپ ئىككىلىمەي ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى يوق، قورۇقچىبەگ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ قىسققا ئېلىپ، سوراق قىلىش كېرەك. ئەھۋالنىڭ راستلىقى ئىسپاتلانسا، دەررۇ قاتتىق جازالاش زۆرۈردۇر. قىلچە كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ، — خان قولىدىكى قەغەزگە يەنە بىر قېتىم قارىغاندىن كېيىن قوشۇپ قويدى، — ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بۇگۈنلا تۇتۇپ كېلىڭ، بولامدۇ؟

— بولىدۇ، ئالىيلىرى.

— دەرھال ھەربىرىگە تىلىنىڭ. باشقىلارغا، زىنھار سەزدۈرمەڭ، بۇ تىزىملىككە چۈشكەن ئاسىيلارنىڭ بىرسىنمۇ قاچۇرۇپ قويماي، ھەممىسىنى خانلىق قىسقىخانىسىغا سولاپ، بىر - بىرلەپ سوراق قىلىڭ. ئەگەر ئۇلارنىڭ قىلمىشى ئېنىقلانسا، ئۆگۈنلۈككە جۈمەدىن كېيىن ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ ھەممىسىنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ، بارلىق مال - مۈلكى ئوردا خەزىنىسىگە ئۆتكۈزۈلسۇن!

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى، يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمەن... — توغرۇلىبەگ ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى - دە، ئىشىك تەرەپكە ماڭدى.

— بۇ ئىشتا قاتتىق ئېھتىياتچان بولۇش زۆرۈر، قورۇقچىبەگ. ياۋنىڭ كەتمىنىنى چېپىپ، خانلىقىمىزنىڭ ئۇلىنى كولىغان بۇ ئاسىي، ئازغۇن بەندىلەرنىڭ بىرسىمۇ قېچىپ كەتمىسۇن!

— خاتىرجەم بولسىلا، خان ئالىيلىرى، ھەممە ئىشنى

پەرمانلىرى بويىچە جايىدا ئورۇنلايمەن!

ــ ئەمىسە چوقۇم ئېھتىياتچان بولۇڭ...

ــ ئىلھام، خان ئالىيلىرى!

توغرۇلىۋەتچىپ كەتكەندىن كېيىن خانىمنىڭ ئىچىدىكى ئاچچىقلا تولدى. ئۇ بۇنداق بولۇشىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىدى. بايىقى تىزىملىكتىكى بەزى كىشىلەرنى ئۇ خېلىلا ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەنىدى. مانا ئەمدى جاھان ئازراقلا قالايمىقان بولۇۋېتىپتىكەن. «ئىشەنگەن تاغدا كېيىك ياتماپتۇ» دېگەندەك، ئۇلار شۇنچە تېز خانلىقتىن، دىندىن، ئۆزىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن خانىدىن يۈز ئۆرۈپتۇ. بۇ كىمنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرمىسۇن؟ خان بىردىنلا مۇشتۇمىنى تۈگدى. شۇ ئان ئۇنىڭ بارماقلىرى ئارىسىدىن غاراسلىغان ئاۋاز چىقىپ كەتتى...

خاس خانىنىڭ سىرتىدىن يەنە سارىغ بۇقىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، بالاساغۇننىڭ ئىلىكخانى، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان ئەۋەتكەن ئارقىش خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ!

خان دەرھال ئىجازەت بەردى:

ــ كىرگۈزۈۋەت، دەرھال كىرسۇن...

شۇ ئەسنادا چىرايىدىن ھارغىنلىق چىقىپ تۇرىدىغان، كىيىملىرىنى توپا ـ چاڭلار باسقان بىرسى خاس ھۇجرىغا كىرىپ، سالام بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن قويۇن يانچۇقىدىن مەخسۇس خەت ـ ئالاقىگە ئىشلىتىدىغان كۆن قاپنى ئېلىپ خانغا سۇندى. خان قاپنى ئېلىپ ئۇنى ئاچماستىنلا سورىدى:

ــ قېنى ئېيىت، يۈسۈپ قادىرخان ھازىر قەيەردە؟

ــ يولدا كېلىۋاتىدۇ، خان ئالىيلىرى.

ــ ئوردۇكەنتتىن قانچىلىك يىراقلىقتا؟

ــ تېزرەك ماڭسا يەنە ئىككى كۈندە يېتىپ كېلىدۇ.

ــ قانچىلىك لەشكەر بىلەن كەلدى؟

— بىر تۇمەندىن كۆپرەك لەشكەر بىلەن...
— بولدى، قايتىپ ئارام ئال...
— ئىلەل، خان ئالىيلىرى...
ئارقىش چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خان تېخى ھېلىلا قەلبىنى قۇرتتەك تاتىلاپ تۇرغان غەمنى بىردەمدىلا ئۇنتۇپ كەتكەندەك، يېشىغا ماس كەلمىگەن چاقچاقلىق بىلەن ھۇجرا ئىچىدە بىرنەچچىنى ئايلىنىۋەتكەندىن كېيىن، ئىشىك تۇۋىدە قول باغلاپ تۇرغان سارىغ بۇقىغا قارىدى:
— ئەلى ئارسلانخان ۋە باشقا تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرگە خەۋەر قىلىڭ. ھازىرنىڭ ئۆزىدە ھۇزۇرۇمغا كەلسۇن!
— ئىلەل، خان ئالىيلىرى...
مۇسا بۇغراخان ھاياجانلىق ھېسسىياتىنى تەستە بېسىۋېلىپ ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى ـ دە، كۆن قاپنى ئالدىراشلىق بىلەن يېشىپ، تۇمارچىلاپ قاتلانغان خەتنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ چىرايى بىر خىل سۆيۈنۈشتىن پارقىراپ كەتكەندى. خەتنى ئوقۇغانسېرى چىرايىدىكى نۇرلىنىش تېخىمۇ پارلاۋاتاتتى. خان تېزلا خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، مۇشتىنى سىلكىپ قويدى: «خەپ، ياغلاقار قالۇا! سېنىڭ قىلغانلىرىڭنى كۆزۈڭگە كۆرسەتمىسەم! شۇنداق مەغلۇپ بولىسەنكى...»
ئەلى ئارسلانخان ئىجازەت بىلەن ھۇجرىغا كىرىپ كەلدى ۋە ئاتىسىنىڭ چىرايىدىكى نۇرلىنىشنى كۆرۈپ ھەيران بولغاندەك قاراپ تۇردى.
— خۇش خەۋەر ئوغلۇم، يۈسۈپ قادىرخان يەنە ئىككى كۈندە ئوردۇكەنتكە يېتىپ كېلىدىكەن.
— راستمۇ؟... — ئەلى ئارسلانخان تېزلا سورىدى.
— راست... — دېدى خان. ئۇ قولىدىكى خەتنى ئەلى ئارسلانخانغا كۆرسەتمەكچى بولۇپ ئەمدىلا «مانا بۇ...» دېيىشىگە، تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر كىرىشكە ئىجازەت سورىدى.
— كىرىڭلار! — دېدى خان جاراڭلىق ئاۋازدا.

11

يۇسۇپ قادىرخان مۇسا بۇغراخان مۇلچەرلىگەن ۋاقىتتا ئوردۇكەنتكە كەلگەندىن كېيىن، ئەھۋالنىڭ ئارقىش يەتكۈزگەن خەۋەردىنمۇ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئۇزاق مۇساپىنى بېسىپ، ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگەن لەشكەرلىرىنى ئىككى كۈن ئارام ئالدۇرۇپلا، خاندىن جەڭگە چىقىشنى ئۆتۈندى. مۇسا بۇغراخانمۇ ھازىرنىڭ ئۆزىدە شۇنداق قىلماقتىن باشقا ئامال يوقلۇقىنى بىلگەچكە، بۇ تەلەپكە قوشۇلدى. ئۇنىڭغا ئوغلى ئەلى ئارسلانخاننىڭ ھەمدەم بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ پاراڭنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مەريەم خېنىمۇ شۇ ھامان ئورنىدىن تۇرۇپ، تەزازۇ بىلەن ئېگىلىپ سالام بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭمۇ ئېرى بىلەن بىللە جەڭگە چىقىۋسى بارلىقىنى ئېيتتى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇسا بۇغراخان بىرھازا ئۇندىمەي ئولتۇردى. مەريەم خېنىم خانىنىڭ ئۆزىنى جەڭگە قاتناشتۇرۇش ـ قاتناشتۇرماسلىق ئىشىدا بىر قارارغا كېلەلمەي قېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئالدىراپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ بۇ قېتىم ياۋغا قارشى بۇ ئىككى سانغۇن بىلەن بىللە جەڭگە چىقىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا، خان ئاتا. كەمىنە قىزلىرى ئەل ـ رەئىيەتنىڭ بېشىغا چۈشكەن بۇ دەشۋارچىلىقلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەمشىرىلىرىم بىلەن بىللە كۈچ چىقىراي.

ـــ سىز باشچىلىق قىلىۋاتقان قادىنلار قوشۇنىدىكى ھەمشىرىلىرىڭىزنىڭ لەشكەرچىلىك ئىشلىرىغا تولىمۇ ماھىر ئىكەنلىكى ماڭا ئايان، قىزىم. ئەپسۇسكى، بۇ قېتىملىق جەڭ باشقا ۋاقىتلاردىكى جەڭگە ئوخشىمايدۇ. ئادەمنىڭ كۆزى بولغىنى بىلەن قىلىچ ـ نەيزىنىڭ كۆزى يوق. شۇڭا، بۇ ئىشتا ئېھتىيات قىلماق زۆرۈر. ئوغلىڭىز سۈبۈق تېگىنمۇ ئاشۇ بۇددىست كاپىرلارنىڭ كاساپىتىدىن بالدۇرلا ئانا سۈتىدىن ئايرىلىپ

قالدى. ئەپسۇس...

— ئىشلارنىڭ ياخشى تەرىپىنى كۆپرەك ئويلاپ، ماڭا ۋە قوشۇنۇمنىڭ جەڭگە قاتنىشىشىغا ئىجازەت بەرگەيلا، خان ئاتا. بىز ئەرلەردەك جەڭ قىلالمىساقمۇ، ھېچ بولمىسا ھۇررا - سۇرەن سېلىپ جەڭ قىلغان بۇغرا ئوغلانلىرىغا مەدەت بېرەيلى... — مەريەم خېنىم بوغۇزىغا بىرنەرسە تۇرۇپ قالغاندەك گېپىنى داۋاملاشتۇرالمىدى. بۇغراخان قانداق قىلىشنى بىلمىگەندەك سۈكۈتتە ئولتۇرۇپ قالدى. ئەلى ئارسلانخانمۇ ئاتامنىڭ دېگىنى ھېساب، دېگەندەك بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرىۋەردى. مەريەم خېنىم يەنە تىترەك ئاۋازدا خانغا ئىلتىجا قىلدى، — مېنى كېلىنلىرى، نەۋرىلىرىنىڭ ئانىسى، ئوغۇللىرىنىڭ ھەمشىرىسى دېگەننى ئويلىمای، ئۇلۇغ، شانۇشەۋكەتلىك قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاددىي بىر لەشكىرى دەپ قارىغايلا، خان ئاتا!

خان ئەلى ئارسلانخانغا قاراپ ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى. ئەمما، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوندىمەي ئولتۇرۇشى مەريەم خېنىمنىڭ بېرىشىغا قوشۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

— بوپتۇ، قىزىم، — دېدى خان بىردىنلا غەمكىنلىشىپ قالغاندەك، — سىزنى يارىتقۇچىغا تاپشۇردۇم. ھەر ۋاقىت قانىتىق ئېھتىيات قىلغايسىز! بولمىسا مەرھۇم ئاتىڭىز ئىلتەر باخشىغا بۇ ئالەمدىلا ئەمەس، ئۇ ئالەمدىمۇ يۈز كېلەلمەيمەن...

— ئىلەل، خان ئاتا، تەلىملىرىنى ئېسىمدە تۇتىمەن، — دېدى مەريەم خېنىم تېزلىك بىلەن لەشكەرچە سالام بەجا كەلتۈرۈپ. ئاندىن باشقىلارغا چاندۇرماستىن ئەلى ئارسلانخانغا قاراپ شوخلۇق بىلەن كۈلۈمسىرەپ قويدى.

جەڭ باشلانغان كۈنى ھاۋا ناھايىتى تۇتۇق بولدى. شەرق تەرەپتىن ئۇرۇلۇپ تۇرغان شامال ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ تۇغىنى تىنىمسىز يەلپۈپ تۇراتتى. بەزىدە ئىزغىرىن شامال بىلەن كۆتۈرۈلگەن قۇمسىمان توپىلار ھايات - ماماتلىق جەڭگە كىرگەن ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرىنىڭ كۆزلىرىگە ئۇرۇلۇپ، بىمالال جەڭ

قىلىشقا توسقۇنلۇق قىلسىمۇ، ئەمما ھەر ئىككىلا تەرەپتىكىلەر سەللا بىخەستەلىك قىلسا ھالاكەتكە دۇچار بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە، ناھايىتى سەزگۈرلۈك بىلەن قىلىچ - نەيزىلىرىنى ئوينىتىشاتتى. يۈسۈپ قادىرخان خانغا بەرگەن ۋەدىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش سېپى ئىچىگە باشچىلاپ كىرىپ كەتكەنىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ يۈز - كۆزلىرىلا ئەمەس، دۇبۇلغا - ساۋۇتلىرىمۇ قان تامچىلىرى بىلەن بويىلىپ كەتكەنىدى. پۈتۈن بىر كۈن جەڭ قىلغان بولغاچقا ھېرىپ - چارچاپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۆزى سەللا بوشاڭلىق قىلسا، بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ چۈشكۈنلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە، ياۋنىڭ ئاجىز يېرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزى بىلەن بىللە جەڭ قىلىۋاتقانلارنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىۋاتاتتى. ئەلى ئارسلانخانمۇ، مەريەم خېنىممۇ تولا ۋاقىراپ، ئاۋازلىرى پۈتۈپ كەتكەنلىكىگە، چىلىق - چىلىق قان ئارىلاش تەرگە پاتقانلىقىغا قارىماي، ھەربىر قىلىچ ئۇرغاندا بىر قېتىم ۋاقىراپ، لەشكەرلەرنىڭ قېنىنى قىزىتىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتاتتى. ئەمما، ياۋ لەشكەرلىرىمۇ بوشايدىغاندەك ئەمەس ئىدى، ئۇلار يەنىلا تىغمۇتىغ ئېلىشىۋاتاتتى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ ناھايىتى جاھىللىق بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلىقىنى، تالاپەتنىڭمۇ ئۆزى مۆلچەرلىگەندىنمۇ ئېغىر بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ بۇگۈنچە جەڭنى توختىتىپ، ئەتە بامدات نامىزى بىلەن تەڭ يەنە قايتا ھۇجۇم قىلىشنى ئويلاۋاتقاندا تۇيۇقسىز ياۋ قارارگاھى تەرەپتىن ئۇنلۇك، ئەمما رىتمى ناھايىتى ئاستا ناغرا ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ ئەسنادا ئۇدۇن لەشكەرلىرى مۇداپىئەلەنگەچ چېكىنىشكە باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ يۈسۈپ قادىرخان تېخى ھېلىلا ئويلىغان خىيالىدىن تېزلا يالتايدى - دە، قان تېمىپ تۇرغان ئايسىمان قىلىچىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، ئېتىنى كۇچ بىلەن تېقىمدىغاچ كانىيى يىرتىلىپ كەتكۇدەك بولۇپ ۋاقىرىدى:

— ھۇررا! ئۇلۇغ بۇغرا لەشكەرلىرى، ھۇررا !...

بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان ئەلى ئارسلانخانمۇ، مەرىيەم خېنىم، كۈلۈك تۈمەنبېشىلارمۇ تەڭلا ۋارقىراشتى:

— ھۇررا! ئۇلۇغ بۇغرا لەشكەرلىرى! ياۋۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلايلى!

ئەتىگەنلىك ناشتىدىن بېرى ئېغىزىغا بىرەر بۇردا نان سالمايۋ، بىرەر يۇتۇم سۇ ئىچمەيمۇ قىلىچ ئويناتىپ كېلىۋاتقان بۇغرا لەشكەرلىرى ئۆز سانغۇنلىرىنىڭ چاقىرىقلىرىنى ئاڭلاپ، قايتا روھلانغاندەك بولۇپ ئۇدۇن لەشكەرلىرى تەرەپكە كەلكۈندەك يوپۇرۇلۇشتى. لېكىن، دەل ئاشۇ چاغدا ياۋ ناغرىسىنىڭ رىتمى بىردىنلا ئىتتىكلەشتى ـ دە، ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن تەڭلا كۈچلۈك سۇرەن ـ چۇقان كۆتۈرۈلدى. ئويلىمىغان يەردىن ياۋنىڭ ھەمدەمچى ئاتلىق لەشكەرلىرى قۇيۇندەك باستۇرۇپ كەلدى. بۇنى كۆرۈپ يۈسۈپ قادىرخاننى بىردىنلا سوغۇق تەر باسقاندەك بولۇپ، ئۇلار بىلەن ئېلىشسا تالاپەتنىڭ ئېغىر بولىدىغانلىقىنى پەملەپ، تېزلا ئېتىنىڭ چۇلۇۋرىنى تارتىپ، كەينىگە ئۆرۈلگەچ ۋارقىرىدى:

— چېكىنىڭلار!... تېز چېكىنىڭلار!...

بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ بەزىلىرى ھەمدەمچى ياۋ لەشكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا ئاللىقاچان كەينىگە ئۆرۈلۈپ بولغانىدى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ يارلىقى بىلەن ئۇنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ كېلىۋاتقانلارمۇ تېزلا چېكىنىشكە باشلىدى. ئەمما، ياۋنىڭ ھەمدەمچى قوشۇنى تېزلىكتە يېتىپ كېلىپ، ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. بۇغرا لەشكەرلىرى ساينىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتكەن جەسەتلەرنىڭ ئۈستىگە دەسسەپ ئۇدۇل كەلگەن رەقىبلىرى بىلەن ئېلىشقاچ سېپىل تەرەپكە چېكىنىشكە باشلىدى. شۇنداقتىمۇ، تالاپەت ناھايىتى ئېغىر بولدى. ئەگەر گۇگۇم پەردىسى ئەتراپقا يېپىلىپ، ئۇلار ئۆز ئادەملىرىنى پەرق ئېتەلمىگۈدەك ھالەت شەكىللەنمىگەن بولسا

ئەھۋال تېخىمۇ يامان بولار ئىدى.

ــ ھوششىرە باتۇرلىرىم، بۈگۈن ئىنتايىن باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدىڭلار، ــ دېدى ئەتىگەندىن بېرى شاھانە چېدىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەرگە مەخسۇس ياستىلغان كۆزىتىش سۇپىسى ئۈستىدە جەڭ ئەھۋالىغا نەزەر سېلىپ ئولتۇرغان ياغلاقار قالۇ خان ئوخشاش رەڭدىكى تىزگىن سىيرىپ كېلىۋاتقان ئارغىماقلاردىن يەرگە چۈشكەن نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشكە قاراپ كۈلۈمسىرەپ، ــ بۈگۈن ئامەت قۇشى يەنە بىر قېتىم بېشىمىزغا قوندى. رەقىبلىرىمىز ئۆلگەن لەشكەرلىرىنىڭ ئۆلۈكلىرىنى بىرەر ھەپتىدىمۇ يىغىشتۇرۇپ بولالمايدىغان ھالغا كېلىپ قالدى. ئەمدى ئۇلار تولۇق تۈگەشتى.

ــ ئۆزلىرىنىڭ مەدىتى، ئۇلۇغ ئامىتابا بۇدساتۋانىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئاتا قىلىشى بىلەن ياۋنىڭ ھۈجۇمىنى ئۈگۈشلۈق چېكىندۈردۇق، شاھىم، ــ دېدى نوقتەرىش ئېتىنىڭ چۈلۈۋۇرىنى ئالدىغا يۈگۈرۈپ دېگۈدەك كەلگەن مۇلازىم لەشكەرگە ئۇزارتىۋېتىپ، ــ ئەمما، ھازىر ئۇلار نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قالغان بىلەن ھەرگىز بولدى قىلمايدۇ. شۇڭا، ئۇلارغا سەل قارىماسلىق زۆرۈر!

ــ بۇنىڭدىن ئەنسىرىمەڭ، ئاكا، ــ دېدى چوقتەرىش، ــ بىز ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۈرۈۋاتقىلى ئاز كەم بەش ئاي بولۇپ قالدى. مەن ئىگىلىگەن ئەڭ ئىشەنچلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئوردۇكەنتتىكى تارىغچىلارنىڭ ئاش ـ ئوزۇقى ئاساسەن تۈگەپ قالغانمىش. ئۇلارنىڭ ئاريىدا ئاچ ـ زارلىقتا قالغانلاردىن خېلى كۆپى ئۆز خانىغا ئۆكتە قويۇپ، بۇغراخانىڭ تەختىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بىزگە بەيئەت قىلىشنى نىيەت قىلىۋاتقانمىش. قاراخانىيلارنىڭ مەغلۇپ بولۇپ، بىزگە ئەل بولىدىغان ۋاقتىغا ساناقلىقلا كۈن قالدى. بىز مۇھاسىرىنى يەنە بىر مەزگىل ساقلاپ تۇرالىساقلا، بۇغراخانىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە تارىغچىلىرىلا ئەمەس، خانىڭ ئۆزىمۇ بۇرۇنقى

گۇناھىنى كەچۈرۈشىمىزنى تىلەپ ئاق تۇغنى كۆتۈرۈپ ئالدىمىزغا كېلىدۇ...

— ئالدىراپ ئۇنداق ئويلاردا بولماڭ، ئىنىم، بۇغراخان ھېلىمۇ كۆپ بەرداشلىق بەردى. يەنە نېمە ئىشلار بولىدۇ، بىر نەرسە دېمەك تەس.

— قورقۇنچاق بولۇپ كېتىپسىز، ئاكا! ئۆمرىدە بىر قېتىم يىلان چېقىۋالغان ئادەمگە ئارغامچىمۇ يىلان كۆرۈنەرمىش. بۇرۇنقى كەچمىشلەرنى ئەمدى ئۇنتۇپ كېتىڭ، بۇ دوراەم نۇسرەت قۇشى بىزنىڭ...

— ئۇرۇش دېگەندە ئالدىراپ يەكۇن چىقارغىلى بولمايدۇ، ئىنىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەڭگۇ يېڭىلمەس قوشۇن بولغان ئەمەس. ئوقۇۋاتقان ۋاقتىمىزدا راھىب كالان ھەزرەتلىرى: «دۇنيانى تىترەتكەن ئاتىللانىڭمۇ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭمۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ۋاقىتلىرى بولغان» دېگەنىدىغۇ؟!... ھازىر تېخى خۇشال بولۇشقا سەل بالدۇرلۇق قىلىدۇ.

چوقتەرىش يەنە ئاكىسىغا رەددىيە بەرمەكچى بولغانىدەك ئېغىزىنى ئۆمەللىدى. بۇنى كۆرۈپ ياغلاقار قالۇ خان ئالدىراپ ئېغىز ئاچتى:

— ئامىتابا، باتۇرلىرىم، بۇگۈن پۈتۈن كۇن ئۇرۇش قىلىپ ھېرىپ - ئاچتىڭلار، ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام، دەپتىكەن. قالغان گەپنى غىزالانغاچ دېيىشەيلى!

— شۇنداق قىلايلى، شاھىم، غىزالانغاچ پاراڭلىشايلى... — دېدى نوقتەرىشمۇ دەرھاللا.

ئۇلار ياغلاقار قالۇنىڭ شاھانە چېدىرىنىڭ ئالدىدا خاس نۆكەر قۇيغان سۇ بىلەن قوللىرىنى چايقىغاندىن كېيىن چېدىرغا كىرىشتى. ئاۋۋال تۆر تەرەپتىكى چاسا ئۇستەل ئۈستىدىكى بۇدساتۇانىڭ ھەيكىلى ئالدىدا كۇجىگە ئوت تۇتاشتۇرۇپ، ئۇچ قېتىم تەزىم قىلغاندىن كېيىن، كۇجىنى كۇجىدانغا سالدى. ئاندىن جۇلالىنىپ تۇرىدىغان خوتەن گىلىمى ئۈستىدىكى ھەر

خىل نازۇ نېمەتلەر تىزىلغان شىرەنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى.

ــ بۇگۈن ھەرقايسىڭلارنىڭ جەڭدە قازانغان نۇسرىتىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن قاتتىق ـ قۇرۇق بولسىمۇ مۇشۇنچىلىك داستىخان تەييارلاندى. ئېغىز تېگىڭلار، باتۇرلىرىم!

ــ ئامىتابا، ھېلىمۇ بەك جوۋاپلا، شاھىم. جەڭ قىلىش بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچىمىز. ھەرگىز بۇنداق دېمىگەيلا، ــ دېدى نوقتەرىش ئالدىراپ.

ــ بىز ئەقلىمىزگە كەلگەندىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ ھىمايىلىرىدە غەم ـ غۇسسىسىز ھالدا ياشاپ كەلدۇق، شاھ ئالىيلىرى، ئەمدى قەرزىمىزنى قايتۇرىدىغان پۇرسەت كەلگەن چېغى، ــ دېدى چوقتەرىشمۇ.

ــ ئامىتا، بۇدساتۇا ئىگەم گۇۋاھ بولسۇن، سىلەر مېنىڭ ئوڭ ۋە سول قولۇمغا ئوخشاش قەدىرداڭلىرىم. پېقىر سىلەردەك باتۇرلىرىم بولغاچقىلا سەلتەنەت تەختىگە بەرقارار بولۇۋاتىمەن... غىزا سوۋۇپ قالمىسۇن... قېنى خوش...

ــ قېنى ئۆزلىرىمۇ... ــ دېدى نوقتەرىش.

ــ بۇگۈن كەيپىم تولىمۇ چاغ. تاماقنى ئوبدان يەيدىغاندەك قىلىمەن... ــ دېدى ياغلاقار قالۇ كۈلۈپ.

ئاكا ـ ئۇكا ئىككىلەن ياغلاقار قالۇ خانىڭ كۈلكە جىلۋىلىنىپ تۇرىدىغان چىرايىغا قاراپ قويۇشقاندىن كېيىن غىزاغا قول سوزۇشتى. خان ئۇلارنىڭ ھەربىر ھەركىتىگە قاراپ ئولتۇرغاچ، نېمىدىندۇر رازى بولۇۋاتقاندەك بېشىنى بىرنەچچە قېتىم لىڭشىتىپ قويدى.

راست، بۇگۈن ياغلاقار قالۇ خان خۇشال ئىدى. چۈنكى، ئۇ كۆزىتىش سۈپىسىدا تۇرۇپ بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ تالاپىتىنى ئېنىق كۆردى. ھەربىر بۇغرا لەشكەرلىرىگە يا ئوقى سانجىلغاندا، ھەربىر قىلچ ئۇلارنىڭ بەدىنىگە تەگكەندە، ئۇ خۇشاللىقتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ تۇردى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئۇدۇن زېمىنىدا سەلتەنەت سۈرگەن مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت

ئىچىدە كۆپ قېتىملاپ تەبەت تەرەپتىن باسقۇن قىلىپ كەلگەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلغان بولۇپ، بۇ ئۇرۇشلارنىڭ تەپسىلاتى ئوردا كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان پۈتۈكلەرگە پۈتۈلگەنىدى. لېكىن، ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ بىلىشچە، ھېچقاچانقى ئۇرۇش ئالدىنقى قېتىم بۇغراخان ھۇجۇم قىلغاندىكەنە ئېغىر تالاپەت كەلتۈرمىگەنىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ، كاشغەر تەۋەسىدە ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ بوۋىسى ئۇلارنىڭ تەسىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەنىدى. دېگەندەك خان ئاتىسى قارا كېزىك سەۋەبلىك قازا قىلىپ، ياغلاقار قالۇ تەختتە ئولتۇرۇپ كۆپ ئۆتمەيلا قاراخانىيلارنىڭ ئۈدۈنگە لەشكەر تارتىشى باشلاندى. ياغلاقار قالۇ ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلىنالمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە، تەييارلىقنى پۈختا قىلدى. ئاردىن ئۇزاق ئۆتمەي قاراخانىيلار راستلا ئۈدۈن ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى ئەل ئارىسىدا ناھايىتى ئېچىنىشلىق جەڭ باشلاندى. ئەنە شۇ چاغدىمۇ ياغلاقار قالۇنىڭ ئالدىدىكى مانا مۇشۇ ئىككى سانغۇننىڭ ئۈدۈن لەشكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، قان كېچىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىشى نەتىجىسىدە قاراخانىيلار قاراقاشنىڭ زاۋا ئۆتىگىدىن ئۆتەلمىدى. لېكىن، لەشكىرىي تالاپەت بەكلا ئېغىر بولغاچقا، بۇ ئىش ياغلاقار قالۇ خانىغا بەك ھار كەلدى. ئەنە شۇ ۋاقىتتا ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ يېگىنى ئوغا، ئىچكىنى زەھەر بولۇپ، نۇرغۇن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزگەنىدى. «قاراخانىيلارنىڭ ھۇجۇمىنى بەك ھار ئېلىپ كەتمىسىلە، شاھىم، بۇ دېگەن ئۆتنە جاھان، ئەلمىساقتىن بۇيان زىنھار مۇتلەق ئىش بولغان ئەمەس. بۇ دورەم ئۇلار بىزگە ھۇجۇم قىلغىنى بىلەن كېيىن بىزمۇ ئۇلارنىڭ دەككىسىنى ئوبدانلا بېرىپ، خانلىقىمىزنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىمىز، ـــ دېگەنىدى بۇ سەركەردىلەر، ـــ ھېساب ـ كىتابنىڭ ۋاقتى ئۆتمەيدۇ. ۋاقتى كەلسە، بۇ ھېسابنى چوقۇم قىلىمىز.»

ياغلاقار قالۇ خان بۇ ئىككى سانغۇننىڭ ئۆزىنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، تەسەللى بېرىۋاتقانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە ئۇندىمىگەنىدى. كۈنلەر بىر - بىرىنى قوغلىشىپ، ئايلار يىللارغا ئۇلىنىپ ئۆتىۋەرگەن بولسىمۇ، كېيىنكى كۈنلەرنىڭ بىرسىدە چوقۇم بۇغراخاننىڭ ئۇدۇن زېمىنىغا باسقۇن قىلىپ كېلىشى قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدىكى ئىشتەكلا ئېنىق بولۇپ قالدى. شۇڭا، ياغلاقار قالۇ خان بىر قېتىم پاراڭ ئارىلىقىدا بۇ ھەقتىكى ئەندىشىسىنى ئېيتىپ بولغۇچە، نوقتەرىش تېزلا ئىپادە بىلدۈرگەنىدى.

— ئويلىغانلىرى بەرھەق، شاھىم، ھامىنى بىر كۈنى بۇغراخاننىڭ زېمىنىمىزغا بېسىپ كېلىشى ئېنىق.

— ئۇنداقتا قانداق قىلىمىز، باتۇرۇم؟ — سورىغاندى خان بۇ ئىشەنچلىك سانغۇننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ سەل ئۇمىدلىنىپ.

— ئۇلار بىز تەرەپكە لەشكەر تارتقۇچە، بىز ئۇلارغا قارشى ئاتلانمىقىمىز لازىمدۇر.

— ئۇلارغا تەڭ كېلەلەرمىزمۇ؟...

— ھازىرقى ئەھۋالدا بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىز سان جەھەتتە ئۇلارغا يەتمەيدۇ. ئەمما، قوشۇنىمىز تېبەت ئېلى بىلەن قوچۇ دىيارىدىكى ئىدىقۇت خانىدىن ياردەم سورىساق، ئۇلارمۇ قاراپ تۇرمايدۇ. چۈنكى، قاراخانىيلارنىڭ ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىغا كۆز ئالايتۇاتقىنىمۇ سىر ئەمەس. ئەگەر ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشەلمىسەكلا، نۇسرەت قازىنىشىمىزدا گەپ يوق.

— ياغىغا ئورتاق قارشى تۇرۇش ھەققىدە تېبەت خانى بىلەن خېلى بۇرۇنلا پۈتۈمنامە تۈزگەنمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىمىزمۇ بار. تېبەت خانىغا ئارقىش ئەۋەتسەكلا ياردەم بېرىشى ئېنىق. ئەمما، ئىدىقۇت خانىنىڭ بۇ ئىشقا قانداق قارايدىغانلىقىغا بىرنېمە دېمەك تەس.

— ئىدىقۇت خانىمۇ چوقۇم ياردەم قىلىدۇ، شاھىم. ئۇلار بىز بىلەن بىر دىندا، شۇنداقلا كالىنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈنىنىڭ بىر

كۈنى موزاينىكۇمۇ بېشىغا كېلىدىغانلىقىنى ئۇلار ياخشى بىلىدۇ. شۇڭا، سىلى ئۇلارغا نامە يېزىپ، بۇغراخان ئالىمادىس بىز تەرەپتە نۇسرەت قازىنىپ قالسا، دەرھال ئىدىقۇت تەرەپكە لەشكەر تارتىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئۇل دىن ئەغيارلىرىغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشقا دالالەت قىلسىلا. ئىدىقۇت خانى تەلەپلىرىگە قوشۇلۇپ، چوقۇم جان دەپ قاراخانىيلارغا قارشى لەشكەر تارتىدۇ. ئەگەر ئۇلار ھازىر بۇغراخاندىن تەپ تارتىپ، ئاشكارا ھالدا لەشكەر چىقىرىشقا پېتىنالمىسا، خۇپيانە ھالدا لەشكىرىي يارەدەم بەرسە بولىۋېرىدۇ.

— بۇ ناھايىتى ئوبدان مەسلىھەت بولدى. قېنى، مەن ھەر ئىككى تەرەپكە يالۋاچ① ئەۋەتىپ باقاي. ئۇلارنىڭ زادى قانداق جاۋاب بېرىدىغانلىقىغا قاراپ، بۇ ئىشنى قايتىدىن ئوبدانراق مەسلىھەت قىلايلى.

— ئۇلار بۇ تەكلىپلىرىگە جان دەپ قوشۇلىدۇ، شاھىم. بۇنىڭدىن ھەرگىز خاۋاتىرلەنمىگەيلا.

— بەلكىم شۇنداق بولار. ئەمما، ئالمادىس ئۇرۇشتا ۋاقىت سوزۇلۇپ كەتسە، لەشكىرىي تەمىناتتىن قىسىلىپ قالماي بەرداشلىق بېرەلەرمىزمۇ؟...

— بۇ تەرەپنى ئويلىغانلىرى توغرا، شاھىم. تىبەت بىلەن قوچۇغا ئارقىش ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن جاۋاب كەلگۈچە بىزمۇ لەشكىرىي تەمىناتنى غەملەشنىڭ كويىغا كىرمىكىمىز زۆرۈر.

— بارىكالا، سانغۇن، بۇ ئىشنى ئەتراپلىق ئويلاپلا، دېگەنلىرىچە بولسۇن. قېنى ئاۋۋال بۇ ئىككى ئەلگە يالۋاچ ماڭدۇرۇپ كۆرەيلى، ئۇلارنىڭ تومۇرى قانداق سوقىدىكىن، ئەگەر يارەدەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۇرسە، بىزمۇ دەرھالا تەييارلىقىمىزنى پۈتكۈزەيلى.

— شۇنداق قىلايلى، شاھىم.

---

① يالۋاچ — ئەلچى.

بۇ ئىشتا ئەنە شۇنداق ئاددىي مەسلىھەت بىلەنلا پىكىر بىرلىكىگە كېلىنىپ، ياغلاقار قالۇ خان ۋە ئىككى سانغۇندىن ئۆزگە ھەممە كىشىدىن مەخپىي تۇتۇلۇپ، تېزلىكتە قوچۇ ۋە تىبەت ئەللىرىگە يالۋاچ ماڭدۇرۇلدى. ياغلاقار قالۇ خان ئوردا كېڭىشىدە پات ئارىدا كونا رەقىبى قاراخانىيلارغا لەشكەر تارتىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق گەپ قىلمىغان بولسىمۇ، «يات ئەللەرنىڭ تاسادىپىي تاجاۋۇزچىلىقىدىن ئېھتىيات قىلىش يۈزىسىدىن» دېگەن سەۋەب بىلەن لەشكىرىي تەمىنات توپلاش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ يېرىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە ئاۋۋال قوچۇ دىيارىدىكى ئىدىقۇت خانىدىن، ئاندىن تىبەت خانىدىن بۇ ئىشقا قىزغىن يارەمدە بولۇپ، لەشكەر ئەۋەتىپ ھەمدەم بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى ۋەدىلەر يېزىلغان جاۋابنامە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ياغلاقار قالۇ خان قەلبىنى ئۆرتەپ تۇرۇۋاتقان قىساس ئېلىش پەيتىنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ خۇشاللىقتا ئۆزىنى قويارغا يەر تاپالماي قالدى.

ـــ ئۇلارغا يەنە ئارقىش ماڭدۇرايلى، خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى نوقتەرىش شۇ چاغدا خانىنىڭ كۈلكە پارلاپ تۇرىدىغان چىرايىغا تىكىلىپ، ـــ ئاۋۋال تىبەت خانى ئەۋەتكەن ھەمدەمچى قوشۇن يېتىپ كەلسۇن، ئىدىقۇت خانىنىڭ لەشكەرلىرىمۇ قوچۇدىن يولغا چىقسۇن. بىز شۇ چاغدىلا يۈرتخان شەھىرىدىن قوزغىلايلى. شۇنىڭغىچە بىزنىڭ قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى كاشغەرگە لەشكەر تارتىدىغىنىمىز قەتئىي مەخپىي تۇتۇلسۇن.

ـــ دېگەنلىرىڭىز بەرھەق، سانغۇن، ھازىر يۈرتخان شەھىرىدە ئۇلارنىڭ ئايغاقچىلىرىنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ زۆرۈر تەييارلىقىمىز پۈتكۈچە ناۋادا ئۇلار سېزىپ قالسا، ئۇلۇغ ئىشلىرىمىز، جەڭدە نۇسرەت قازىنىشىمىز توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ. ۋاقتى كەلسە قاراخانىيلارنىڭ ئوردىسىغا يوروڭقاش، قاراقاش دەريالىرىغا كەلكۈن كەلگەندەك شۇنداق دەھشەتلىك نەرە

تارتقىنىمىزچە باستۇرۇپ بارايلىكى، ئۇلار ھۇررا ـ سۇرەنلىرىمىزنى ئاڭلاپ، قورققىنىدىن نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قېلىشسۇن... ھا ـ ھا ـ ھا...

مەسىلىھەت بويىچە ئىككى ئەلگە يەنە يالۋاچ ماڭدۇرۇلدى. ئۇلارنىڭمۇ ئاز ـ تولا ئىدىيەۋى تەييارلىقى بولغاچقا، يالۋاچلار يېتىپ بارغان ھامانلا يولغا چىقىشتى. ياغلاقار قالۇ خان تىبەت ئېلىدىن يولغا چىققان ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كېلىشكە ئىككى كۈن قالغاندا، ئاندىن مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە زور قوشۇن بىلەن قاراخانىيلار تەرەپكە لەشكەر تارتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ئوردا ئەركانلىرى خانىنىڭ ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولغانلىقىنى، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئۆزلىرى باش بولۇپ يىغقان ئالۋان ـ ياساقلارنىڭ يات ئەللەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قىلىنغان تەييارلىق بولماستىن، بەلكى قاراخانىيلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئالدىنقى لەشكىرىي تەييارلىقى ئىكەنلىكىنى بىلىشتى. شۇنداق قىلىپ، تىبەت تەرەپتىن كەلگەنلەر يۈرتخان شەھىرىدە نەچچە كۈن ئارام ئېلىپ، ھاردۇقلىرىنى چىقىرىشقاندىن كېيىن ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ باشچىلىقىدا كاشغەر تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىشتى. ئۇلار تېزلىكتە زاۋا ئۆتكىدىن ئۆتۈپ، ھېچنېمىدىن خەۋىرى يوق تۇرغان قاغىلىق سېپىلىدىكى قاراخانىيلار لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تىرىپەرەن قىلغاندىن كېيىن، ئۇدۇل پوسكام، يارکەند زېمىنلىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ، يېڭىسارغا قاراپ ئاتلاندى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ باسقۇن قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر مۇسا بۇغراخانىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ، ئەلى ئارسلانخان ئۇلارغا قارشى لەشكەر تارتقان بولسىمۇ، ئەمما جەڭدە يېڭىلىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ياغلاقار قالۇ خان قىزىل دەريانىڭ بويىغا قارارگاھ قۇرۇپ، ئوردۇكەنتنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشاپ ياتقىنىغا بەش ئايدىن ئاشقانىدى. بۇ جەريانداً چوڭ ـ كىچىك جەڭلەر ئۈزۈلمەي بولۇۋاتقان بولسىمۇ،

ئەمما ئوردۇكەنتىنىڭ پۇختا سىپىلى ئۇلارنى ئاخىرقى مەقسىتىگە يەتكۈزمەيۇاتاتتى. شۇنداقتىمۇ، ئالدىدىكى ئىككى سانغۇننىڭ پىداكارلىقى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ ئىككى قېتىملىق قامالنى بۇزۇش ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقانلىقىدىن شۇ تاپتا ياغلاقار قالۇ ناھايىتى خۇشال ئىدى.

ــ قېنى ئېلىڭلار، باتۇرلىرىم، ئوبدان غىزالىنىڭلار! ــ دېدى ياغلاقار قالۇ ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەنگە رازىمەنلىك بىلەن بېقىپ.

ــ كەچلىك غىزايىمىز ناھايىتى مول بولدى شاھىم، رەھمەت سىلىگە، ــ دېدى نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىش قورسىقىنى توقلىۋالغاندىن كېيىن.

ــ ئەمدى بۇنىڭغا ئېغىز تېگىپ بېقىڭلار، ــ دېدى خان ئېغىزى قىزىل يېپەك رەخت بىلەن ئورالغان نەپىس كوزىدىكى شاھانە مەينى ئۇلار تەرەپكە ئىتتىرىپ.

ــ ياق، شاھىم، بۇگۈنكىدەك چاغدا بۇ نەرسىنى ئېغىمىزغا ئالماي تۇرايلى. گەرچە جەڭدە غەلىبە قىلغان بولساقمۇ، ئەمما ياۋنىڭ كېچىدە بىرەر ھىيلە ئىشلەتمىكىدىن ئېھتىيات قىلماق زۆرۈر.

ــ ئاكام توغرا ئېيتىدۇ، ئالىيلىرى، ئامىتابا، بۇددا ئىگەم مەدەت بەرسە، بۇ ئاسىيلارنى تامامەن مەغلۇپ قىلىپ، ئوردۇكەنت سىپىلىغا خانلىقىمىزنىڭ تۇغىنى قادىغاندىن كېيىن تازا ئىچىشىپ جەڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەيمىز تېخى...

ياغلاقار قالۇ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ تېخىمۇ روھلىنىپ كەتتى ـ دە، بېشىنى لىڭشىتقان ھالدا دېدى:

ــ راست، بۇمۇ ئورۇنلۇق گەپ. بۇغراخانىڭ ئىككىنچى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمىنى تارمار قىلدۇق. ئۇ ناھايىتى كۆپ تالاپەت تارتتى. مۇشۇ تاپتا بەلكىم ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالغاندۇ!... يۇرەكلىرى ئاچچىق ئازاب، ھەسرەت دەستىدىن تېپىچەكلەۋاتقاندۇ، ئۆزىنى

تۇتۇۋالالماي، يېڭىلگەن ئۇرۇشقا تويماپتۇ دېگەندەك، بىزگە ھۇجۇم قىلىپ بېشىمىزنى ئالمەن دەپ داۋراڭ سېلىۋاتقاندۇ؟!... شۇڭا ئېھتىيات قىلماق كېرەك...

ئۇلار شۇ يوسۇندا بۇگۈنكى جەڭ غەلىبىسى توغرىسىدا خېلى ئۇزۇن پاراڭلاشتى. ۋاقىت ئاللىقاچان ئېغىر ياتقۇ بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ھەممەيلەننىڭ كەيپى چاغ بولغاچقا، بۇنىڭدىن كېيىنكى قەدەملەرنى قانداق بېسىش ھەققىدىمۇ مەسلىھەتلىشۋالدى.

— بۇ غەلىبە خەۋىرىمىزنى يۇرتخان شەھىرىدىكىلەرگىمۇ يەتكۈزەيلى، — دېدى نوقتەرىش خانغا تەۋازۇ بىلەن باش ئېگىپ، — ھازىرقى لەشكىرىي تەمىناتىمىز ئىككى - ئۈچ ئايغا تامامەن يېتىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار لەشكىرىي تەمىناتنى يەنىمۇ كۆپەرەك غەملەش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلسۇن.

— ياق، ئۇنداق قىلىش ئارتۇقچە! چۈنكى، ئۇزاقتا قالماي ئوردۇكەنتنىڭ سېپىلى ئۇستىدە بىزنىڭ دۆلەت تۇغمىز جەۋلان قىلىدۇ، مۇسا بۇغراخان تەيىارلاپ قويغان بارلىق لەشكىرىي تەمىناتىمۇ بىزنىڭ ئىلكىمىزگە ئۆتىدۇ. يۇرتخان شەھىرىدىكىلەرنى لەشكىرىي تەمىنات جۇغلاش ئاۋارىچىلىكىدىن بىر يولىلا خالاس قىلىمىز... — دېدى چوقتەرىش كۈلۈپ تۇرۇپ.

بىراق، نوقتەرىش بىر قورساق قېرىندىشىنىڭ بالىلارچە سۆزىدىن رەنجىگەندەك، ئولتۇرغان يېرىدىن قىمىرلاپ قويدى. ئۇنىڭغىچە ياغلاقار قالۇ خان ئېغىز ئاچتى:

— ياق، ھەرگىز ئۇنداق دېمەڭ، باتۇرۇم. ئاكىڭنىڭ پىكرى توغرا. بىزدە «ئۆيدىكى ھېسساب بازارغا توغرا كەلمەپتۇ» دەيدىغان گەپ بار. ئۇرۇشتا تېزلا نۇسرەت قازانساققۇ مەيلى، ئەگەر ئىشلار بىزنىڭ ئويلىغىنىمىزدەك بولماي قالسا، ئۇ چاغدا پۇشايمانىنى ئالغىلى قاچا تاپالماي قالىمىز. ئەل ئىچىدە «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۇشمەن» دەيدىغان گەپ بارغۇ؟

ـــ هەرگىز ئۇنداق ئويلىمىسىلا، شاھىم. چوقۇم مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە نۇسرەت قۇياشى بىزنىڭ بېشىمىزدا پارلايدۇ! ـــ دېدى چوقتەرىش گېپىدىن يانغۇسى كەلمىگەندەك، ـــ شۇنىڭغا ئىشەنگەيلىكى، قارارگاھتىكى لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، پۈتۈن قاراخانىيلار زېمىنى بىزگە قۇچاق ئاچىدۇ! ئەگەر پات پۈرسەتتە ئوردۇكەنتنىڭ سېپىلىغا ئۇلۇغ ئاغلىق ئۇدۇن دۆلىتى ۋىسارا خانلىقىنىڭ تۇغىنى قادىيالمىسام، بېشىم بىلەن جاۋاب بېرىشكە تەييارمەن!

ـــ شۇنداقتىمۇ ئارقىش ماڭدۇرايلى، سەركەردەم، يېقىندىن بۇيان يۈرتخان تەرەپتىنمۇ ئارقىش كەلمىدى. بىزمۇ ماڭدۇرمىدۇق. ئۇ يەردە بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز بەرمىسۇن يەنە!

ـــ بۇ ئەندىشىلىرىنى ئورۇنسىز دېگىلى بولمايدۇ، شاھىم، يۈرتخان شەھىرىگە غەلىبە خۇش خەۋىرىمىزنى يەتكۈزۈپ ئارقىش ماڭدۇرايلى. يەنە ئۇلۇغ سۇڭ ئېلىگىمۇ بۇ ھەقتە نامە پۈتەيلى.

ـــ راست، تولىمۇ دانا گەپ بولدى. ئالدىنقى قېتىم بىز ئېغىر ئۇۋالچىلىققا ئۇچرىغاندا، ئۇ ئەلگە بارغان سودىگەرلەرگە ئۇلۇغ سۇڭ ئېلىنىڭ شاھى بۇددا دىنىمىزنى قوغداش ئۈچۈن يارەدەم كېرەك بولسا، يارەدەم بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ مەخسۇس مەكتۇپ يوللىغانىكەن. بۇ قېتىم ئۇ زاتتىن يارەدەم تەلەپ قىلىشنى ئويلىغان بولسامۇ، بەربىر «يىراقتىكى سۇ ئۇسۇزلۇقنى قاندۇرالمايدۇ» دەپ ئويلاپ، بۇ نىيىتىمدىن يالتايغانىدىم. بېشىمىزغا كۈن چۈشكەن ۋاقىتلاردا يارەدەم قولىنى سۇنالمىغان بولسىمۇ، تەسەللى بېرىپ، شىكەستىلەنگەن قەلبىمىزنى ئاۋۇندۇرغان ئۇ زاتى مۇبارەك شاھقا غەلىبە خەۋىرىمىزنى يەتكۈزەيلى. ئۇ زاتىمۇ بىزنىڭ ساكيامۇنى بۇدساتۋانىڭ دىنىنى قوغداش يولىدا جان پىدالىق كۆرسەتكىنىمىزدىن خەۋەر تېپىپ قالسۇن، ـــ دېدى خان خۇشال بولغان ھالدا.

— توغرا دېدىلە، ئالىيلىرى، ئۇلارغا ئارقىش ماڭدۇرۇش زۆرۈرا! — دېدى چوقتەرىش.

نوقتەرىش ياغلاقار قالۇ خان بىلەن ئىنىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنى سۈڭ ئېلىگە ئارقىش ماڭدۇرۇش نىيىتىدىن يانىدۇرۇش ئۈچۈن ئىككى ئېغىز لىللا گەپ قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ، «سۇنى كۆرمەي، پۇچقاق تۇرمەيلى» دېمەكچى بولدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ قانلىرى قىزىپ تۇرغان ئەھۋالدا بۇنداق گەپنىڭ قۇلىقىغا خۇشياقمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئائىلاج دېدى:

— مەيلى، خان ئالىيلىرى، ئۇدۇن تەرەپتىن سۈڭ ئېلىگە كارۋان تارتىدىغان سودىگەرلەرگە ھازىرقى ئەھۋاللارنى تولۇق بايان قىلىپ نامە پۈتۈپ بېرەيلى. ئۇلار نامەمىزنى سۈڭ خانلىقىنىڭ خانىغا تاپشۇرۇپ بەرسۇن.

— ماقۇل، باتۇرلىرىم! مەن يۇرتخانىغا بارىدىغان ئارقىشقا بۇ نامىنى ئۆز قولۇم بىلەن يېزىپ بېرەي، ئوردىدىكىلەر سىز دېگەندەك لەشكىرىي تەمىنات تولۇقلاش ئىشىغا تۈتۈش قىلىشسۇن. سۈڭ سۇلالىسىگە مەكتۇپنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئەڭ ياخشىسى راھىب كالان ۋە ئوردا ئەربابلىرىدىن مەخسۇس ئەلچىلەر ئۆمىكى تەشكىللەپ ماڭدۇرايلى①، — دېدى خان رازى بولغاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ، — خۇددى سىلەر دېگەندەك، يالۋاچلار سۈڭ ئېلىگە بېرىپ بولغۇچە، بىزمۇ ئۇرۇشنى بىر ياقلىق قىلىپ بولىمىز. ئۇ چاغدا جەڭدىكى نۇسرىتىمىز بىلەن خۇش خەۋىرىمىز بىرلەشسە، ئالتۇن ئۈزۈكىكە ياقۇت كۆز يارىشىقاندەك ئىش بولىدۇ، ھا ـ ھا ـ ھا...

① «سۈڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى»دە: «ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ قاغلىق، يېڭسار، ياركەند قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، كاشغەر شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە بۇددا راھىبلىرى، ئوردا ئەربابلىرىدىن تەشكىللەنگەن زور ئەلچىلەر ئۆمىكىنى سۈڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ، كاشغەرنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى»، دەپ پۈتۈلگەن.

— هی – هی – هی...

ئۇلار ئۆز ئارزۇلىرىدىن سۆيۈنۈپ راھەتلىنىپ كۈلۈپ كېتىشتى.

بۇ چاغدا مۇسا بۇغراخاننىڭ ھۇجرىسىنى ئېغىر سۈكۈنات قاپلىغاندى. بۇغراخان نەچچە قېتىم تۆرگە چىقىپ ئولتۇرۇشنى ئېيتقان بولسىمۇ، بۇگۈنكى جەڭدە ئېغىر چىقىم بىلەن يېڭىلگەن يۈسۈپ قادىرخان، ئەلى ئارسلانخان، تەكەباش سۈباشى، قۇتلۇقتاش سۈباشى ۋە كۈلۈك تۇمەنبېشىلار پەگاھدا باشلىرىنى تۆۋەن سالغان ھالدا ئۆرە تۇرۇشاتتى.

بۇغراخان ئۇلارنىڭ تۇرقىغا قاراپ، پۇشۇلدىغان ھالدا خىلى ئۇزاق ئولتۇردى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتى ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ ئېيتقىنىدىن ئانچە پەرق قىلمايتتى. بۇغراخاننىڭ ئالدىدىكى ئاكابىر – ئەشرەپلەرگە چېچىلغۇسى، ئاللىكىملەرنى بار ئاۋازى بىلەن تىللىغۇسى، ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، ئاش پىشىم ئىلگىرى لەشكەرگاھقا قايتىپ كېلىپ، ھاردۇق چىقىرىشۋاتقان لەشكەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ، ياۋغا قارشى قايتا ئاتلاندۇرغۇسى كەلدى.

ئۇ جەڭدىن بۇرۇن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن ئەلى ئارسلانخانلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى تامامەن مەغلۇپ قىلغىلى بولمىغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ھازىرقى قارارگاھىدىن قوزغاپ، يېڭىسارنىڭ ئۇ تەرىپىگە، ھېچ بولمىسا بىرەر – يېرىم كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يەرگە قوغلىۋەتكىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلىغانىدى. ئەمما، ئىش يەنە ئەپلەشمىدى. مانا ئەمدى كېيىنكى قەدەمنى قانداق بېسىش باش قاتۇرىدىغان ئىشقا ئايلاندى.

مۇسا بۇغراخان ئېغىر خورسىنىپ قويدى، ئاندىن بېشىنى كۆتۈرۈپ تېخىچە ئۆرە تۇرۇۋاتقانلارغا ئالدىرىماي قاراپ چىققاندىن كېيىن، دېدى:

— بۇنداق ئۆرە تۇرىۋەرمەڭلار! كۆزىتىش سۈپىسىدا ھەممىنى

كۆرۈپ تۇردۇم. ھەرقايسىكلار جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەن بولساڭلارمۇ، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا ياۋنىڭ ھىيلە ـ مىكىر تۈگمىنىگە ئۇگۈت قۇيغاندەك ئىش قىلدىڭلار. ئەمدى ھەرقانچە پۇشايمان قىلساقمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات، قېنى تۆرگە چىقىڭلار...

پەگاھىتىكىلەر خانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغاندەك بايىقى قىياپىتىنى بۇزماي ئۆرە تۇرىۋېرىشتى. خانىنىڭ ئەمدىلەتتىن پەسكويغا چۈشكەن پىغانى يەنە ئۆرلىگەندەك بولۇپ قوشۇمىسىنى تۇردى. شۇ ئەسنادا ئەلى ئارسلانخان سەپتىن سۈغۇرۇلۇپ چىقىپ، قول باغلىدى:

— ئۇدۇن بۇددىستلىرى ئەمەلىيەتتە جەڭدە ھىيلە ئىشلەتكەن بولسىمۇ، بىز بۇنى ۋاقتىدا سېزىۋېلىشىمىز، ئۇلارغا بىرەمىمۇ ئارامىلىق بەرمەي، قارارگاھىنى ئوردۇكەنت ئەتراپىدىن يۆتكىۋېتىشىمىز لازىم ئىدى. ئەپسۇس، بىز بەزى ئىشلارغا سەل قاراپتۇق. بۇنداق دەپ ئۆزۈمنى ۋە باشقا سانغۇنلارنى ئاقلىماقچى ئەمەسمەن. ئەمما، سىلىدىن ئۆتۈندىغان بىرلا ئۆتۈنۈشۈم بار ئىدى، خان ئاتا، كەمىنە ئوغۇللىرىنىڭ ئەرزىمەس تەلىپىنى يەردە قويمىغان بولسىلا!

مۇسا بۇغراخان ئوغلىنىڭ زادى نېمە ئۆتۈنۈشى بارلىقىنى بىلمەكچى بولغاندەك ئۇنىڭ چىرايىغا تىكىلگەچ سورىدى:

— نېمىلا سۆزىڭىز بولسا، تارتىنماي ئېيتىۋېرىڭ، ئوغلۇم. ئاۋۋال ئاڭلاپ باقايلى، ئورۇنلۇق پىكىر بولسا، كېڭەشكە قويارمىز.

— خان ئاتا، مەن يەنە شۇ كونا گەپنى تەكرارلايمەن: ياۋ بوسۇغىمىزغا كېلىپ يانقىلى خېلى ئۇزاق بولدى. ئۇلار كەلگەندىن بۇيان خانلىقىمىزغا چۈشۈۋاتقان بېسىمنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە ئايان. كەمىنە ئوغۇللىرى نەچچە قېتىم ۋەدە بېرىپ ئالدىلىرىدىن چىقىپ كېتىپ، يەنە ياۋ لەشكەرلىرىگە يېڭىلىپ قالدىم. ئۆزلىرى ماڭا دائىم «مەرتەم،

مەرتەم، ئۇچ مەرتەم» دېگەن گەپنى كۆپ ئېيتاتتىلە. ئەمدى يەنە بىر مەرتەم ياۋغا قارشى لەشكەر تارتىشقا ئىجازەت بەرگەيلا. ئەگەر ئۇلارنى چېكىنىدۇرەلمىسەك چېكىنىدۇرەرمىز، ئۇنداق بولمىسا باشقىچە يول تۇتارمىز.

مۇسا بۇغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ سۆزىگە نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالدى. رەت قىلاي دېسە، بۇ تولۇق مەغلۇپ بولغانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. «ماقۇل» دېسە، يەنە ئېغىر تالاپەتنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەيدۇ.

ــ ئەلى ئارسلانخان توغرا دېدى، ئالىيلىرى، ــ دېدى يۈسۈپ قادىرخانمۇ سەل دادىلىشىپ، ــ كەمىنە جىمەن ئوغۇللىرى پاراسەتسىز بولغاچقا، بۇگۈنكى جەڭدە لەشكەرلەرنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتىم. شۇڭا، ئاكام بىلەن يەنە بىر مەرتەم جەڭ قىلىشمىزغا ئىجازەت بەرگەيلا. بىر قېتىملىق جەڭ بىلەن ھەممىگە ھۆكۈم قىلىپ بولماس...

ــ مەنمۇ شۇنداق قاراشتا، ئالىيلىرى، ــ دېدى تەكەباش سۇباشمۇ تېزلا، ــ ھازىر ياۋ ئۇرۇشتا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقاچقا، ئۆز غەلىبىسىدىن مەغرۇرلىنىپ بىخۇدلىشىدۇ. شۇڭا، يەنە بىر قېتىم ئۇلار بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلىشمىزغا رۇخسەت قىلسىلا.

ــ جەڭگە چىقىشمىزغا ئىجازەت بەرگەيلا، ئالىيلىرى...

ــ يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم...

ــ خانلىقىمىزنىڭ ئۇل ئەغيارلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىش يولىدا جېنىمىز پىدا...

ــ ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك، شانۇشەۋكەتلىك قاراخانىيلار خانلىقىمىزنىڭ بېشىغا سايە تاشلاپ تۇرۇۋاتقان قارا بۇلۇتلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاش يولىدا ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى...

ــ...

مۇسا بۇغراخاننىڭ يەنە كۆزلىرىنىڭ جىمەكلىرى قىزاردى. بايىقى دىلخەستىلىكى بىردەمدىلا تارقاپ كەتكەندەك يەڭگىلگىنە

تىن ئالغاندىن كېيىن، ئېغىز ئاچتى:

— ھەممىڭلارنىڭ پىكرى شۇ بولسا، مەيلى دېگىنىڭلارچە بولسۇن، لېكىن لەشكەرلەرنى ئوبدان ئارام ئالدۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن لەشكەر تارتىڭلار...

— رەھمەت، خان ئاتا، — دېدى ئەلى ئارسلانخان تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ، — كەمىنە ئوغۇللىرىغا ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ بىر ئېغىز سۆزى كۇپايە. كاشغەرنىڭ ئالىي قوماندانى، ئارسلانخانى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ياۋ بىلەن يەنە بىر مەرتەم ئېلىشىمەن... دىنىمىزنىڭ ئۇل ئەغيارلىرىنى چېكىندۈرۈپ، خانلىقىمىزغا كېلىۋاتقان تەھدىتلەرنى ئۇزۇل - كېسىل توگىتىشكە تىرىشىمەن.

— ئامىن!... — تۇيۇقسىز كۇلۇك تۇمەنبېشىنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. ھەممەيلەن گۇررىدە دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى. شۇ ئەسنادا كىملەرنىڭدۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىن ئېلىپ، ئۆكسۈپ - خىرتىلداپ يىغلاۋاتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. دۇئادىن كېيىن مۇسا بۇغراخان ئۇلارنى يەنە تەكلىپ قىلدى:

— قېنى تۆرگە چىقىڭلار، ئەمدى بىرئاز ئەركىن كېڭەش قىلىۋالايلى...

ئاردىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە پىلان بويىچە قاراخانىيلارنىڭ ياۋغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمى باشلاندى. كۇن تەكلىنەي دېگەن مەھەلدە جەڭ ئەۋجىگە چىقتى. ئەلى ئارسلانخان بىلەن يۈسۈپ قادىرخان گاھى ئوڭدىن، گاھى سولدىن، بەزىدە ياۋ قوشۇنىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ، نوقتەرىشىنمۇ ئەنسىرىتىپ قويدى. بۇ جەريانىدا نوقتەرىش بۆكتۇرمىگە قويۇپ قويغان لەشكەرلىرىگە بەلگە بېرىپ جەڭ مەيدانىغا چىللاشنى نەچچە قېتىم ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما قاراخانىيلارنىڭ ئالدىنقى قېتىمقىدەك كۆپ لەشكەر بىلەن ھۇجۇم قىلمىغانلىقىنى كۆرۈپ، بىرەر ھىيلە ئىشلىتىشىدىن ئەنسىرىگەندەك، نىيىتىدىن يېنىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ ئەلى ئارسلانخان بىلەن تۇتۇشۇپ،

ئۇنى ھالاك قىلىپ، جەڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىش نىيىتىدە نەچچە قېتىملاپ ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما ئەلى ئارسلانخاننى قوغداپ جەڭ قىلىۋاتقان يۇرتۇغلار ئۆزلىرىنى قىلىچقا تۇتۇپ بەرسە بەردىكى، ھەرگىز ئۆز سەركەردىسىگە يېقىن يولاتمىدى. كۇن تىكلىنىپ، ئەتراپ تونۇردەك ئىسسىشقا باشلىغاندا، تۇيۇقسىز ئۇدۇن لەشكەرلىرى قارارگاھىدىن قويۇق ئىس - تۇتەك كۆتۈرۈلدى. بۇنى ھەممىدىن بۇرۇن بايقىغان يۇسۇپ قادىرخان بىسىدىن قان تامچىپ تۇرغان قىلىچىنى كۇچ بىلەن ھاۋادا ئويناتقاچ، بار ئاۋازدا ۋارقىرىدى:

ـــ ھۇررا! بۇغرا لەشكەرلىرى، ھۇررا!... كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئەزىز تۇپراقنى قوغداش يولىدا ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى...

يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سوقۇشىپ جەڭ قىلىۋاتقان، ئۇزايىدىن ياشلىق باھارى ئۇرغۇپ تۇرغان يارىشىملىق قارا ساقاللىق يىگىت ئۆز سەركەردىسىنىڭ سۆزى تۆگمەستىن، ھېلىلا كانىيى يىرتىلىپ كېتىدىغاندەك توۋلىدى:

ـــ ئامىن!... ئامىن!

جەڭگاھ بىردىنلا لەرزىگە كەلدى. ئاجايىپ بىر خىتاب، ھۆركىرەشلەر پۈتۈن دالانى لەرزىگە كەلتۈردى. جەڭ ئەمدى باشقىچە تۈسكە كىرىپ، قۇياش يۈزىنى بىر قەۋەت چاڭ - توزان قاپلىدى. بىر چاغدا ئوڭ تەرەپتىن كۇلۇك تۇمەنبېشى بىلەن مەريەم خېنىم، سول تەرەپتىن قۇتلۇقتاش سۇباشى ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن دەھشەتلىك قىيانەدەك باستۇرۇپ كەلدى. ياغى قارارگاھىدىكى ئوت يالقۇنىمۇ بارا - بارا ئۇلغايدى. ئەمدى بۇغرا لەشكەرلىرى ئۆلۈمنى بىر ياققا چۆرۈۋەتكەنىدەك ئۆزىنى ئۇدۇن لەشكەرلىرى تەرەپكە ئېتىپ جەڭ قىلماقتا ئىدى. ھەتتا يارىلانغان، قولىدا قىلىچ - نەيزە تۇتالمايدىغان، ئۆرە بولالمايۋاتقانلارمۇ جەڭ قىلىۋاتقان رەقىبلىرىنىڭ پۇتلىرىغا ئېسىلىپ، ئۇلارنىڭ بىمالال جەڭ قىلىشىغا توسقۇنلۇق

قىلىۋاتاتتى. نوقتەرىش بايا يۈسۈپ قادىرخان ۋارقىرىغان چاغدىلا قانداقتۇر بىرەر كىشىشمەسلىكنىڭ ئۆزلىرى تەرەپكە يېقىنلاپ كىلىۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلغان بولۇپ، ئالدىراپ ئەتراپىغا قاراپلا، قارارگاھ تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق ئىسنى كۆرۈپ، ئۇ تەرەپتىنمۇ بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ تېگىش قىلغانلىقىنى بىلگەنىدى. ئەمدى ھەممەچى قوشۇنغا بەلگە بېرىپ، ئۇلار يېتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ قانداق بولۇشىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەتىگەندە بۇغرا لەشكەرلىرى ھېلى ئوڭ، ھېلى سولدىن ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتتا بارگاھتىكى لەشكىرىي تەمىناتنى ساقلاۋاتقان بەش مىڭ لەشكەردىن ئاران مىڭنى قالدۇرۇپ، قالغانلارنىڭ جەڭگە قاتنىشىشى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرگەنىدى. مانا ئەمدى...

نوقتەرىشمۇ ئەلەم بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ ئامىتابا بۇدساتۇا، ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن!...

ئەمما، ئۇنىڭ ئاۋازىنى كىم دالانى بىر ئالغان «ئامىن» دېگەن ئاۋازلار بېسىپ كەتتى. بۇغرا لەشكەرلىرى ئەمدىلىكتە خۇددى ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇۋاتقان قىيانغا، ساداقتىن ئايرىلغان ئوققا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۇلار رەقىبلىرىگە شىددەت بىلەن ھەملە قىلاتتى، ئۆزىنىڭ جېنى بىلەن ھېسابلاشماي، رەقىبلىرىگە ئېتىلاتتى. نوقتەرىش ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ بىر ـ بىرلەپ يېقىلىۋاتقانلىقىدىن مەڭدەپ قالدى. گەرچە ھەر ئىككىلا تەرەپتىن ئۆلگەن ـ يارىلانغانلارنىڭ سانى بارغانسېرى ئاۋۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ ئېغىر تالاپەتكە دۇچار بولۇۋاتقانلىقى ئېنىق ئىدى. بۇغرا لەشكەرلىرى بولسا بارغانسېرى ۋەھشىي يولۋاستەك تاشلىنىپ، قانلارنى چاچراتتىپ قىلىچ ئۇرۇۋاتاتتى. ئەمدى ئىككىلىنىشنىڭ ئورنى قالمىغانىدى. ئەگەر سەللا بىخەستەلىك قىلىدىغان بولسا، ئۇزاق مۇددەت قىلىنغان خۇپىيانە تەييارلىق سۇغا چىلاشقانلىقىنىڭ ئۈستىگە بەش ئايدىن بۇيان تۆلەنگەن بەدەللەرنىڭ ھەممىسى بىكار بولاتتى.

شۇڭا، نوقتەرىش يەنە ۋارقىرىدى:

ـــ ياۋنى يەر بىلەن يەكسان قىلىڭلار! ئۇلۇغ ئامىتابا بۇدساتۋا سىلەرگە مەدەتكار!...

تۇيۇقسىز جەڭ ۋەزىيىتىدە يەنە ئۆزگىرىش بولدى. ئوردۇكەنت سېپىلى تەرەپتىن قوللىرىغا ئارا، كەتمەن، كالتەك كۆتۈرۈۋالغان بىر توپ ئادەم چىقىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ پۇتلىرى ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان بىپايان ھاۋاغا ئۆرلەپ، ھەيۋەتلىك بىر قوشۇن ھەمدەمگە كېلىۋاتقاندەك ھالەت شەكىللەنگەندى. بۇنى كۆرگەن بۇغرا لەشكەرلىرى تېخىمۇ روھلىنىپ كەتتى ـ دە، ھەربىر قىلىچ ئۇرغاندا، نەيزە سانجىغاندا «ئاللاھۇ ئەكبەر!» دەپ توۋلايتتى.

ئۇدۇن لەشكەرلىرى ھالاكەتكە يۈز تۇتتى. جەڭ مەيدانىدا ئۆلە ـ تىرىلىشىگە قارىماي قېچىۋاتقانلارمۇ، ياراغلىرىنى ئېگىز كۆتۈ-رۈپ، بىر قوشۇق قېنىنى تىلەۋاتقانلارمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىدى. نوقتەرىش يەنە داۋاملىق قارشىلىشۋەرسە، جەڭنىڭ ئاخىرى پۈ-تۈن قوشۇننىڭ ھالاكىتى بىلەن ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئەلەم بىلەن تولغاندى ۋە تېخى ھېلىلا بىر ئۇدۇن لەش-كىرىنى جەھەننەمگە ئۇزاتقان بۇغرا لەشكىرىنىڭ بوينىغا ناھايە-تى زەرب بىلەن قىلىچ ئۇردى. شۇ ئان لەشكەرنىڭ بوينى شارتلا قىلىپ ئۈزۈلۈپ، كاللىسى جەڭ قىلىۋاتقانلارنىڭ ئايىغىدا دەس-سىلىپ غايىب بولدى. ئۆرە قالغان تېنى بولسا نوقتەرىش تەرەپكە گۈپلا قىلىپ يىقىلدى.

ـــ چېكىنىڭلار! ـــ دېدى نوقتەرىش بار ئاۋازدا، ـــ دەرھال چېكىنىڭلار!...

ئەسلىدىمۇ ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئاللىقاچان چېكىنىشكە باشلىغانىدى. ئەلى ئارسلانخان بەش ئايدىن بېرى ئۆزى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان پەيتنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئېتىنى كۈچ بىلەن تېقىمدىدى ـ دە، ۋارقىرىدى:

— قىرىنگىلار! ئۇدۇن بۇددىستىلىرىنى يەر يۈزىدىن يوقىتىڭلار!...

بىردىنلا بۇغرا قوشۇنى تەرەپتىن جەڭ ناغرىسىنىڭ سۈزۈك، يېقىملىق، ياڭراق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، بارا - بارا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ ئومۇمىيۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشنىڭ ئاخىرقى سىگنالى ئىدى. لەشكەرلەر يەنە بىر قېتىم جانلىنىپ كەتتى، قېچىپ كېتىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنى قوغلاپ يۇرۇپ زەربە بېرىشكە باشلىدى...

— قوغلاڭلار بۇغرا باتۇرلىرى!... ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىڭلار !... ئۇدۇن بۇددىستىلىرى بۇنىڭدىن كېيىن بۇ زېمىنغا قايتا ئاياغ بېسىش ئەمەس، تىكلەپ قارىيالمايدىغان بولۇپ كەتسۇن!...

ئەلى ئارسلانخان يۇقىرى ئاۋازدا ۋارقىرىغاچ تېخى ئانچە ئۇزاپ كەتمىگەن ياۋ قوشۇنىنىڭ كەينىدىن ئات سالدى. يۈسۈپ قادىرخان، مەريەم خېنىم، كۈلۈك تۇمەنبېشىلارمۇ ھۇررا سالغىنىچە ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ، كۈچ بىلەن تېقىمداشتى. لەشكەرلەرمۇ ياۋ لەشكەرلىرىنى ئۇچرىغان يەردە چېپىپ، نەيزە سانچىپ، سۇر - توقاي قىلىشقا باشلىدى.

نوقتەرىشىنىڭ قوشۇنى چاقماق تېزلىكىدە قارارگاھقا كەلگەندە، ياغلاقار قالۇ خان ئاللىقاچان يۇرتۇغ قوشۇنى بىلەن چېكىنىپ بولغانىدى. قارارگاھنىڭ يان تەرىپىدىكى لەشكىرىي تەمىناتلارغا قويۇۋېتىلگەن ئوت ھېلىھەم گۈرۈلدەپ كۆيۈپ تۇراتتى. لەشكىرىي چېدىرلارنىڭ بەزىلىرىگە ئوت قويۇۋېتىلگەن، بەزىلىرى ئۆرۈۋېتىلگەنىدى. ھەممە ياقتا بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭمۇ، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭمۇ ئۆلۈكلىرى ئارىلىشىپ ياتاتتى، يارىلىنىپ ۋايجانلاپ ياتقانلارمۇ خېلى كۆپ ئىدى. دېمەك، بۇ يەردىمۇ شىددەتلىك جەڭ بولغانىدى.

12

ياغلاقار قالۇ خان قارارگاھتىكى كۆزىتىش سۈپىسىغا چىقىپ، خېلىلا يىراقتىن قارىيىپ كۆرۈنۈۋاتقان بۇغراخاننىڭ قارارگاھىغا قاراپ خېلى تۇردى. بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل مۇقەددەم قاراخانىيلار ئاخىرقى قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلاپ، ئوردۇكەنت مۇھاسىرىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن ئۇدۇن لەشكەرلىرىگە قىلچىلىك ئارام ئېلىش پۇرسىتىنىمۇ بەرمەي قوغلاپ، قاغىلىقنىڭ قارائۆتەڭ دېگەن يېرىگىچە قىستاپ كەلگەنىدى. ياغلاقار قالۇ خان يارکەندتىن ئۆتكەندىن كېيىن كاشغەر تەرەپكە ماڭغاندا، قاغىلىق سېپىلىنى قوغداشقا قالدۇرۇپ قويغان بىر تۇمەنگە يېقىن لەشكىرىنى يارلىق بىلەن ئەكەلدۇرگەندىن سىرت، يەنە ئۇدۇندىنمۇ يارده‌مچى قوشۇن كەلدى. تەبىئىي يەر شارائىتى ۋە يارده‌مچى قوشۇنىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن سەلدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇغرا قوشۇنى ئىلگىرىلىيەلمەي، بارگاھ قۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار نەچچە قېتىم جەڭ قىلىشقان بولسىمۇ، ھەر ئىككىلا تەرەپ تالاپەتكە ئۇچراپ ئېغىر چىقىمدار بولدى، ئەمما بىر - بىرىنى يېڭەلمىدى. شۇڭا، ياغلاقار قالۇ ۋاقتىنچە مۇشۇ يەردە، يەنى قارائۆتەكدە بارگاھ قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئىككى تەرەپ نەچچە يىللارنى قاتتىق مۇداپىئە ھالىتى بىلەن ئۆتكۈزدى. ياغلاقار قالۇ خان بۇ جەريانداۇ يۇرتخان شەھرىگە نەچچە قېتىم بېرىپ كەلدى. ئەمما، ياسداق، ھەيۋەتلىك ئوردىسىدا بىرەر كۈنمۇ خاتىرجەم ئولتۇرالمىدى. ئۇنىڭ پۈتكۈل نىيىتى نېمىلا قىلىپ بولسۇن، مۇسا بۇغراخاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردۇكەنتنى ئىگىلىۋىش ئىدى. بىراق، ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىر قەدەممۇ ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەيۋاتاتتى.

ياغلاقار قالۇ خان كەينىگە ئۆرۈلۈپ، تېزلىكتە كۆزىتىش

سۇپىسىدىن چۇشتى، پەستە ئۆزىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرۇشقان ئاكا - ئۇكا سانغۇنلارغىمۇ قارىماي چىدىرى تەرەپكە ماڭدى. نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر خانىنىڭ يېقىندىن بۇيانقى كەيپىياتىنى ئوبدان بىلگەچكە ئۇندىمەستىن ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئۇلار شاھانە چىدىرغا كىرىپ بىر - بىرىگە قارىشىپ ئولتۇرۇشتى.

— بۇ ئىشلار بەك ئۇزاقىقا سوزۇلۇپ كېتىۋاتىدۇ. قېنى ئېيتىڭلارچۇ؟ ئەمدى قانداق قىلماق كېرەك؟ — دېدى ياغلاقار قالۇ خان خېلى ئۇزاق جىمجىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۇزۇپ - ئۇزۇپ سۆزلەپ، — ئەسلىي ئوردۇكەنتنى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، ئۆزىمىزگە تەمەننا قويماي، تېخىمۇ سەگەك بولۇشىمىز كېرەك ئىدى... ئالتۇن - كۈمۈش، قاشتاش دېگەنلەرنىڭ كۆزىگە قارىماي، بىر ئامالالار بىلەن دۈشمەننى ئۆز ئىچىدىن پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ يۇقىرى ئورۇندىكى كىشىلىرىنى ئۆزىمىزگە رام قىلىپ ئىشنى تۈگەتكەن بولساق، ياخشى بولاتتى. ئەمما، ئۇ چاغدا ئۆزىمىزنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە هەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ كەتتۇق. مانا ئەمدى...

— ئۆزلىرىگىمۇ مەلۇم، ئۇ چاغدا لەشكەرلىرىمىزمۇ جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ جەڭ قىلدى. بىز ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئۇندىق ھىيلە ئىشلىتىشىنى ئويلىمىغانكەنمىز، — دېدى نوقتەرىش گۇناھكارلارچە بېشىنى ئېگىپ، — ئەمما، شۇنىڭغا ئىشەنسىلە، شاھىم، كەمىنە قۇللىرى ئەلى ئارسلانخاندىن بۇ قان قىساسىنى چوقۇم ئالماي قويمايمەن.

ياغلاقار قالۇ خان نوقتەرىشنىڭ بۇنداق سۆزلىرىنى كۆپ ئاڭلىغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ قۇلىقىغا ياقىدىغىنى قۇرۇق ۋەدە ئەمەس، بەلكى جەڭ مەيدانىدىكى بۇغرا قوشۇنلىرىنىڭ قانلىق تالاپىتى، يەنە كېلىپ بۇغراخانىنىڭ ئەل بولغان، گۇناھسىز تىلىگەن كۆرۇنۇشى ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ گېپىگە باشقىچە ئىپادە بىلدۇرمىدى - دە، ئويلىغانلىرىنى سۆزلەۋەردى:

ـــ هېلىمۇ يۈرتخان شەھىرىدىن چىققىنىمىزغا ئوزاق ۋاقىت بولۇپ كەتتى. بۇ يەردە يەنە قانچىلىك تۇرىمىز، بۇنىسى قاراڭغۇ. ئۇزاقىقا سوزۇلغان ھەرقانداق ئىشنىڭ چاتىقى كۆپ بولىدۇ. شۇڭا، ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ، ھەرىكەت قىلىشىمىز كېرەك ئىدى. ئەمما، ئىشنى زادى قەيەردىن باشلاشتا مەنمۇ گاڭگىراپ قېلىۋاتىمەن...

خانىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان، شاھانە چېدىرغا كىرگەندىن بېرى سۈكۈت ئىچىدە ئولتۇرغان چوقتەرىش بىردىنلا ئۆيقۇسىدىن ئويغانغان ئادەمدەك سەگەكلەشتى.

ـــ سىلى قايسى تەرەپتىن ھەرىكەت قىلىشنى دەيدىلا، شاھىم؟

ـــ سىلەرگىمۇ مەلۇم. بۇ يەرگە بارگاھ قۇرغاندىن بېرى ئىككى ئەل لەشكەرلىرى ئىزچىل ھالدا تىركىشىش ۋەزىيىتىدە تۇرۇۋاتىمىز. كاشغەرنى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، ئىشەنچلىك مەلۇماتلاردا ئۇلارنىڭ تارىغچىلىرىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكتىن قىينىلىپ قېيىن ئەھۋالدا قالغانلىقى، ھەتتا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئاچلىقتىن مۇسا بۇغراخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنلىكى مەلۇم بولغانىدى. ئەگەر بۇغراخان راستلا لەشكىرىي تەمىناتتىن قىينالمىسا، ھەرگىز مۇشۇ كۈنگىچە بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇپ باقساق ئوبدان بولاتتى. بىراق، ئۇلار ھازىر ناھايىتى سەزگۈرلىشىپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇقۇپ كېلىشكە ئايغاقچى ئەۋەتىش بەك خەتەرلىك...

ـــ راست، ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا ئەلى ئارسلانخانىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ، جەڭ تەدبىرىنى تۈزەلەيتتۇق. شۇغىنىسى... ـــ نوقتەرىشنىڭ ئاۋازى نېمىشقىدۇر پەسلەپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ چوقتەرىش ئېغىز ئاچتى:

ـــ مېنىڭ شاھىم دېگەن ئىشلارنى قىلالايدىغان لەشكەر ئەمدىن بىرسى بار. ئەگەر خان ئالىيلىرى قوشۇلسا، ئارسلانخان

قارارگاهىنىڭ ئەھۋالىنى ئاشۇ لەشكەر تىكتىكلاپ كەلسۇن.
ياغلاقار قالۇ خان تېزلا چوقتەرىشىنىڭ چىرايىغا تىكىلدى.
— ئۇ كىم، باتۇرۇم؟ — سورىدى خان سەل ئۈمىدلەنگەندەك.
— قول ئاستىمدىكى بىر لەشكەر. ئەسلىي يۇرتى ياركەند. ئۇنىڭ مۇسا بۇغراخاندىن ئالىدىغان قان قىساسى بولغاچقا، بىزگە قوشۇلغان. خېلىدىن بېرى كۆپ جەڭلەرگە قاتناشتى. ئەگەر شاھىم قىزىقسا ئۇنى مۇشۇ يەرگە باشلاپ كېلەي.
— ئىجازەت !...

چوقتەرىش سىرتقا چىقىپ، قىلىچ تۇتۇپ تۇرغان نۆكەرنىڭ قۇلىقىغا بىرنەرسىلەرنى پىچىرلاپ قويغاندىن كېيىن، قايتىپ كىرىپ بايىقى ئورنىدا ئولتۇردى. خان يەنىلا سەل ئىككىلەنگەندەك ئەلپازدا ئولتۇراتتى. ئەمما، ئۇ قانداقتۇر بىر تاسادىپىيلىقلارنىڭ يۈز بېرىپ، بىر كېچىدىلا كاشغەر رايونىنىڭلا ئەمەس، پۈتكۈل قاراخانىيلارنىڭ زېمىنىنى ئۆز تېررىتورىيەسىگە ئېلىشنى، ھەممىلا جايدا ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تۇغنى لەپىلدىتىشنى خىيال قىلاتتى. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئۇ بۇ خىل خىيالىدىن قۇتۇلماقچى، قەلبىنى تىنىمسىز داۋالغۇتۇپ تۇرغان ۋەسۋەسىلەرنى يىراققا چۆرۈۋېتىپ، ئۇدۇندەك سۈيى ئەلۋەك، يېرى مۇنبەت، دەريالىرىدا بېباھا بايلىقلار لۆمشىپ ئېقىۋاتقان، يەتتە ئىقلىمدا نامى مەشھۇر يۇرتنىڭ شاھلىقىنى قىلىپ خاتىرجەم ياشاش ئويىنى قىلىپ باقتى. ئەمما، ئەمدىلىكتە ھەرقانچە قىلسىمۇ مەڭگۈ خاتىرجەملىككە ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى، قاراخانىيلارنىڭ مەيلى قاچان بولسۇن ئۇدۇن زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندى.
— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، لەشكەر ئوج ئۆزلىرىنىڭ قوبۇلىنى كۈتۈۋاتىدۇ، — چىدىر سىرتىدىن قوروقچى نۆكەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. خان جاۋاب بېرىپ بولغۇچە چوقتەرىش ئېغىز ئاچتى:
— كىرگۈزۈڭ !...

هايالشمايلا چېدىرنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ ئوتتۇرا بوي ۋە دىققاق كەلگەن بىرسى كىرىپ، چېرىكچە سالام بەرگەندىن كېيىن بېشىنى ئەگدى.

ــ قېنى يۇقىرى چىقىڭ، پالۋان، ــ دېدى نوقتەرىش يېنىدىكى بىكار جاينى كۆرسىتىپ، ــ بولدى تارتىنماڭ، شاھىم سىز بىلەن بىرىدەم پاراڭلاشماقچى.

ياغلاقار قالۇ خانمۇ ئۇنىڭ بىرىدەمدىلا تەرلەپ كەتكەنلىكىنى، تۇرغان تۇرقىدىنمۇ ئاللىقاندىق بىر خىل تارتىنىش، جىددىيلىكنىڭ چىقىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ سۈس كۈلۈمسىرىدى.

ــ بولدى چىقۇېرىڭ ...

ئوچ ئەمدى يەنە تاپسىدىلا تۇرىۋەرسە قاملاشمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، چوقتەرىش كۆرسەتكەن جايغا چىقىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

ــ بۇ پالۋاننىڭ ئىسمى ئوچ، ئۆزى يارکەندتىن، ــ دېدى چوقتەرىش بايا ئۇنىڭ ئەھۋالىنى خانغا چۈشەندۈرگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك قايتىدىن تونۇشتۇرۇپ، ــ قول ئاستىمدىكى يارەنلىرىم ئىچىدە ئۆزى باتۇر، قولىدىن ئىش كېلىدىغانلاردىن...

ئوچ بۇ ماختاشتىن سەل قورۇنغاندەك، ئولتۇرغان جايىدىلا قىمىرلاپ قويدى. خان ئۇنىڭ چىرايىغا يەنە بىر مەرتەم ئالدىرىماي سىنچى كۆزلىرى بىلەن قاراپ چىققاندىن كېيىن، قۇرۇق يۆتىلىپ قويدى.

ــ سىزنى بۇ يەرگە نېمىشقا چاقىرغانلىقىمنىڭ سەۋەبىنى بىلەمسىز، پالۋان؟ ــ سورىدى خان.

ــ يا... ياق... ــ دېدى ئوچ بۇ سوئالدىن تەمتىرەپ كېكەچىلگەن ھالدا.

ــ بايىاتىن سىزنىڭ بۇغراخاندىن ئالىدىغان قانلىق قىساسىڭىز بارلىقىنى ئاڭلاپ، سىزگە ئىچىمىز ئاغرىپ قالدى. شۇڭا، قىسمەتلىرىڭىزنى ئۆز قولىقىمىز بىلەن ئاڭلايلى دەپ... ــ

خان نېمىشقىدۇر گېپىنىڭ ئاخىرىنى يوتۇۋەتتى. بۇ گەپنى ئاڭلاش بىلەنلا ئوجۇنىڭ قوي كۆزلىرىدە كۈچلۈك ئۆچمەنلىك نۇرلىرى بالقىپ، چىرايى قارىداپ كەتتى.

— راست، شاھىم، مېنىڭ ئۇ نائەھلىدىن ئالىدىغان قانلىق قىساسىم بار. يەنە كېلىپ ئاتا قىساسى... — ئوج غەزەپلەنگەندەك مۇشتۇمىنى تۈگىدى، — ئامىتابا بۇدساتۇا ئالىدا قەسەم بەرگەنمەن: «بۇ قىساسنى چوقۇم ئالىمەن، ئەگەر ئالالمىسام ئاتامنىڭ بالىسى بولماي كېتەي» دەپ.

خان «بۇ ئادەمدىن راستلا پايدىلانغىلى بولامدۇ نېمە؟» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى ـ دە، سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلاش مەقسىتىدە دەيدىگە سالدى.

— قېنى پالۋان، قانداق قىساس ئىدى ئۇ؟ تارتىنماي دەۋېرىڭ. بىزمۇ ئاڭلاپ باقايلى...

ئوج خانىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ چىدىرىدىكىلەرگە تېزلىكتە قارىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ چىرايىدىكى ئەستايىدىللىقنى كۆرۈپ، سۆزلەشكە باشلىدى:

— كەمىنە قۇللىرىنىڭ ئەسلىي تېگى ياركەند دىيارىدىن بولۇپ، ئاتام يۈرتىمىز تەۋەسىدىكى خېلى ئاتالغان ئېكتا ۋە سودىگەر ئىدى. ئۇلۇغ بوۋام زامانىسىدىن باشلاپ ئائىلىمىز ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ناھايىتى كاتتا ئىگىلىك تىكلىگەنىدۇق. ئەمما، ئاشۇ كۈنلەردە ساتۇق بۇغراخان تېگى ـ تەكتىنى بىلگىلى بولمايدىغان، ئۆز يۇرتىغا پاتماي باش ئېلىپ قېچىپ كەلگەن بىر سامانىينىڭ ئالدىشى بىلەن، پۈتۈن ئەلدە مەجبۇرىي ھالدا ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا باشلىدى. جۇملىدىن، بارلىق بۇتخانىلارنى چېقىپ، كۆيدۈرۈپ، راھىبلارنى مەجبۇرىي ھالدا قىلىچ كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا زورلىدى. دادامۇ ئامىتابا بۇدساتۇانىڭ سادىق مۇرىتى ئىدى. ئۇ مۆھتەرەم زاتمۇ بىگۈناھ ھالدا ئۆلۈپ كېتىشتىن قورقۇپ، كۆرۈنۈشتە ئىخلاسمەن مۇسۇلمان

بولۇۋالغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ئىزچىل ئۆز ئېتىقادىنى ساقلاپ قالغانىدى. كېيىن ساتۇق بۇغراخان كاشغەر تەۋەسىدىكى خانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەپ بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىپ، تېررىتورىيەسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن سامانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى. بۇ ۋاقىتتا لەشكىرىي تەمىناتتىن قىسلغانلىقى ئۈچۈن يۇرت كاتتىلىرى، ئېكتالار، سودىگەرلەر ۋە بايلاردىن خىراجەت يىغىلدى. دادام «ئالۋان ـ ياساقنى ۋاقتىدا تولۇق تاپشۇرمىغان» دېگەن سەۋەبلىك قىسسقا ئېلىندى. بۇ ئاردا مەن پۇل ـ مالنىڭ كۆزىگە قارىماي، ئوردا ئەربابلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، دادامنى خانلىق قىسقىغانىدىن چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسامۇ، دادام قىسقىغانىدىن تىرىك قايتىپ چىقالمىدى. گۇندىپايلار: «ئۇنىڭدا يوشۇرۇن كېسەل بار ئىكەن. قىسقا ئېلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا كېسىلى قوزغىلىپ قالدى. بۇ ئىش يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنغان بولسىمۇ، قىسقىتىن ئازاد قىلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈپ بولغۇچە باقىيغا سەپەر قىلدى» دېيىشتى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئاھ ئۇردۇم، ياقامنى يىرتىپ يىغا ـ زار قىلدىم. ئۇلار بىلەن ئېلىشماقچى، دادامنىڭ قىساسىنى ئالماقچى بولدۇم. ئەمما، «يالغۇز ئاتنىڭ چېكى چىقماس» دېگەندەك ئۇلارغا ئۆزۈم يالغۇز تەڭ كېلەلمىگەچكە سەۋر قىلدىم... ـــ ئوجنىڭ ئاۋازى تىترەپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. ئۇ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن يېشىنى سۈرتۈۋېتىپ، يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن ئولتۇرسام ـ قوپسام ئويلايدىغىنىم دادامنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئىدى. باشتا ئېيتقاندەك، بۇنداق چوڭ ئىشلارنى بىرلا ئۆزۈم بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايتتىم. شۇڭا، يۇرت ـ يۇرتلارنى كېزىپ، بۇغراخانلار بىلەن پۈرچىقى پىشمايدىغان، ئۇلارغا قارشى ئىدىيەسى كۈچلۈك كىشىلەرنى يېنىمغا توپلاشقا باشلىدىم. ئادەم تىرىشسا قىلغىلى بولمايدىغان

ئىش يوق ئىكەن. ئىككى - ئۈچ يىل ئىچىدىلا يېنىمدىكى بۇرادەرلىرىم ئۈچ يۈزدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنى قوراللاندۇرۇش، يېمەك - ئىچمەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن قىساس ئېلىش پۇرسىتى كەلگۈچە ئاز - تولا ئوقەت قىلىپ، خىراجەت توپلاش نىيىتىدە قاراخانىيلار زېمىنىدىكى ئېكتالارنىڭ قۇللىرىنى سېتىۋېلىپ، باشقا جايلارغا يۆتكەپ سېتىپ ئاز - تولا خىراجەت توپلىدىم. ئەمما، بۇ ئىشمۇ قايسىبىر ئوتقۇيرۇق چېقىپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مېنى چاقىرتىپ خېلى گەپلەرنى سوراشتى. ئەمما، ھېچنېمىنى تەن ئالغىلى ئۇنمىدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار نەسىھەت قىلىپ قويۇۋېتىشتى. دەسلىپىدە بۇ ئىشتىن چېچەك چىقىپ قىلىپ چوڭ بالاغا قېلىشىمدىن قورقىقان بولسامۇ، ئەما قىساس ئېلىش، بىرەر مەڭ ئادەمنى قوراللاندۇرغۇدەك ياراغ تەييارلاش، ئۇلارنىڭ ئاش - ئوزۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن بۇ ئىشنى قىلمىسام بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ بۇرۇنقى سودامنى يەنە داۋاملاشتۇرۇۋەردىم. كېيىن قانداق بولغانلىقىنى، قىلىۋاتقان ئىشلىرىمنىڭ كىملەرگە زىيىنى يەتكىنىنى بىلمەيمەن. بىر قېتىملىق سودىدا نەق مەيدانda تۇتۇلۇپ قېلىپ، خانلىق قىسقىخانىغا سولاندىم. ئون بەش - يىگىرمە كۇنچە مەن بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى. كېيىن ئەھۋال بىردىنلا ئۆزگىرىپ ھەر كۇنى قېيىن - قىستاقتا ئالغىلى تۇردى. دەسلىپىدە گەپ قىلمايلا تۇرۇۋالدىم. ئەمما، ئۇلارمۇ ھۇنەر چىقارغىلى تۇردى. ھەر خىل قىيناش ئۇسۇللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سالدى. جان دېگەن تاتلىق ئىكەن، تاياقتا چىدىمايى ھەممىنى ئىقرار قىلىپ ساپتىمەن. شۇنىڭدىن كېيىن پەقەتلا ئاراملىق بولمىدى. ئاخىر بۇ يەردە تاياق يەپ ئۆلۈپ كەتكۇچە جېنىمنى بولسىمۇ قۇتقۇزۇۋالاي دېگەن خىيالدا بىر گۇندىپايغا مېنى قاچۇرۇۋېتىلسە، خېلى كۆپ بايلىق بېرىشكە ۋەدە قىلدىم. ئۇ دەسلەپ ماقۇل بولغان بولسىمۇ، كېيىن ئاۋۇال پۇلنى ئېلىپ،

ئاندىن تىلكىمنى ئىجابەت قىلىدىغانلىقىنى شەرت قىلىپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدىن ئۆزۈم يېقىن ئارىلىشىدىغان، ئىشەنچلىك بىرسىگە خەت چىقارتتىم. ھېلىقى گۈندىپاي مەن دېگەن كىشىنى تېپىپ، مەن ۋەدە قىلغان پۇللارنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزى نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان كېچىسى مېنى قاراخانىيلارنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيدۈرۈپ، قىستىقتىن قاچۇرۇۋەتتى. قىستىقتىن چىقىقان چېغىمدا بەدەنلىرىمنىڭ ھەممە يېرىدە جاراھەت بولۇپ، بىمالال ھەربىكەت قىلالمايتتىم. شۇڭا، بىر مەزگىل ئوردۇكەنتتىكى ئۇلپەتلىرىمنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، يارام سەل ئەسلىگە كەلگەندە ئۇدۇل يۈرتۇمغا قايتتىم. بىراق، كىم بىلسۇن، مەن ئۆيگە قايتقان مەزگىللەردە مۇسا بۇغراخان ئۇدۇن ئېلىگە لەشكەر تارتىپ، لەشكىرىي تەمىناتتىن قىسىلىپ قېلىپ، يەنە ئاتسىنى دوراپ يۈرت كاتتىلىرىدىن لەشكىرىي سېلىق يىغۋاتقان كۈنلەر ئىكەن. يۈرتىمىزدىكى بىر بەگ مېنىڭ قىسقىقا ئېلىنىپ كەتكەنلىكىمدىن پايدىلىنىپ پۇتۇن بىساتىمنى ئوردىدىن كەلگەن ئالۋان ـ ياساق يىغقۇچىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ. بىچارە ئايالىم مېنى ئۆلۈپ كەتكەن ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ. تېخى قۇرامىغا يەتمىگەن ئىككى نارەسىدە يۈرەك پارەم يۈرتۇمدىن ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولۇپ كېتىپتۇ...

ئوج بىردىنلا ئېسەدەپ يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ يىغىسى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئىدى، ياغلاقار قالۇ خان نېمە دەپ تەسەللى بېرىشنى بىلەلمىگەندەك جىم بولۇپ قالدى.

ـــ كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ، پالۋان، ـــ دېدى چوقتەرش تېزلا، ـــ ئەر كىشى دېگەننىڭ بېشىغا نى ـ نى كۈنلەر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەلبىگە بۇيۇك ئارمانلارنى پۈككەن سىزدەك ئەزىمەتكە كۆز يېشى ياراشمايدۇ.

ـــ بەرھەق، كۆز يېشى ھېچنېمىنى ھەل قىلالمايدۇ. شۇڭا، بەردەم بولۇڭ... ـــ دېدى نوقتەرشمۇ، ـــ ئىرادە كەمىرىنى

بىلىگە مەھكەم باغلاپ، قىساس خەنجىرىنى چىڭ قاماللىغانلارغا يىغلاش نومۇس!...

ئوج بېشىنى تۆۋەن سېلىپ بىرئاز ئولتۇرغاندىن كېيىن، ياش تامچىلىرى لىغىرلاپ تۇرغان كۆزلىرىنى شاھانە چىدىرىدىكىلەرگە تىكىپ، زورغا كۈلۈمسىرەپ قويۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئائىلەمدىكى پاجىئە مېنى ساراڭدەكلا قىلىپ قويدى. يۈرەك پارىلىرىمنى ئىزدىگەن بولساممۇ، ئۇلارنىڭ دېرىكى بولمىدى. شۇ كۈنلەردە بۇرۇنقى يارەنلىرىمدىن بىرەر يۈزدەك كىشى يېنىمغا پەيدا بولدى. ئەمما، مەندە كېرەكسىز تەندىن ئۆزگە ھېچنېمە قالمىغانىدى. ھالىمنى كۆرۈپ، يارەنلىرىم تەسەللى بېرىشتى. «بىزگە باش بول، — دېيىشتى ئۇلار، — ئەمدى سېنىڭ بۇ جاھاندا تارتىشىدىغان ھېچنېمەڭ قالمىدى. بىزمۇ سەندەكلا بۇغراخانىنىڭ زۇلمىدىن داد دەيدىغانلار. شۇڭا، دەردىمىزنى يۈتۈپ يۈرگەندىن كۆرە، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىپ، غەم ـ ئەندىشىگە سالايلى. ئەمدى سەۋر قاچىمىز توشتى...»

ئەمدى يەنە ئىككىلىنىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدۇم. شۇنىڭدىن باشلاپ يارەنلىرىم بىلەن بىرلىكتە بۇغراخانىنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يەردە تۇرغۇزغان ئاز ساندىكى لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارغا ئارامىلىق بەرمىدىم. قاراخانىيلارنى ھىمايە قىلىدىغان، ئۇلارنىڭ ھەرقانداق يارلىقىنى بەجانىدىللىق بىلەن ئادا قىلىدىغان يۇرت كاتتىلىرىنى ئۆلتۈردۇم. ھەتتا تۇرمۇش موھتاجلىقى سەۋەبىدىن يول توسۇپ بۇلاڭچىلىقمۇ قىلدىم. بۇ جەريانىدا بۇغرا لەشكەرلىرىمۇ مېنى تۇتۇش ئۈچۈن كۆپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، ھەر قېتىم ئۇلارنىڭ سۈيىقەستىنى ئالدىن بىلىۋېلىپ تۇتۇق بەرمىدىم. ئەمما، يارەنلىرىمدىن خېلى كۆپ ئادەم ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن بۇيان

چىقمىغان تاغ، كەزمىگەن دالا، كۆرمىگەن كۈنۈم قالمىدى. ئەمما، قىساس ئېلىش ئىستىكىنىم بارغانسېرى كۈچەيدى. ھالبۇكى، تۈرلۈك قىينىچىلىقلار سەۋەبىدىن بۇرادەرلىرىمنى كۆپەيتىپ، چوڭراق ئىش تەۋرىتەلمىدىم. مانا مۇشۇنداق كۈنلەردە ئۆزلىرى قاراخانىيلارنى يوقاتماق بولۇپ، ناھايىتى تېزلىكتە نۇرغۇن جايلارنى ئۇلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلىپ، نۇسرەت تۇغىنى لەپىلدەتتىلە. پېقىرمۇ يارەنلىرىم بىلەن چوقتەرىش سانغۇنىڭ توپىغا قوشۇلۇپ، مادارىمنىڭ يېتىشچە كۈچ چىقاردىم. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى يېتىپ كەلگەندە تۈيۇقسىز...

چېدىر ئىچىنى بىردىنلا ئېغىر سۈكۈنات قاپلىدى. ھەممەيلەن بىر ـ بىرىگە قارىشىپ ئولتۇرۇپ، خۇددى دېيىشىۋالغاندەكلا خورسىنىپ قويۇشتى. ئوج ئۇلارنىڭ ئۇندىمەي جىمىپ كېتىشكەنلىكىنى كۆرۈپ، «ئاخىرقى گەپلىرىم بۇلارنىڭ ئېچىشقان يېرىگە تۇز سەپكەندەك بولدىمۇ قانداق؟» دېگەندەك، يەر ئاستىدىن ئاۋۇال ياغلاقار قالۇ خانغا، ئاندىن ئىككى سانغۇنغا قاراپ قويۇپ، يەنە ئېغىز ئاچتى:

ــ مەن ئۇزاقتىن بۇيان بۇغراخاندىن ئاتامنىڭ، ئايالىمنىڭ، نەچچە يىلدىن بۇيان ئىز ـ دېرىكىنى ئالالمايۋاتقان يۇرەك پارىلىرىمنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈنلا لېۋىمنى چىشلەپ بارلىق موھتاجلىقلارغا، خورلۇقلارغا، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ ياشاپ كېلىۋاتىمەن. ئەگەر بۇ قىساسنى ئالالمىسام ئۆلسەممۇ كۆزۈم يۇمۇلمايدۇ!

چوقتەرىش «كۈتكەن پەيت يېتىپ كەلدى، ئالىيلىرى، تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقسىلا...» دېگەندەك خانغا مەنىلىك قاراپ قويدى. ياغلاقار قالۇ خان زورغا كۈلۈمسىرەپ قۇرۇق يۆتىلىپ قويغاندىن كېيىن، ئېغىز ئاچتى:

ــ كاشغەرنى مۇھاسىرىگە ئالغان چېغىمىزدا مۇسا بۇغراخان ھالسىراپ، چاشقان تۆشۈكى ساراي كۆرۈنگىلى تۇرغان. ئەمما،

جەڭدە ھېيلە ئىشلەتتى. شۇنداقتىمۇ، بىز يەنىلا ئۇنىڭ مۇشۇ زېمىنىدا ھازىرغىچە پۈت تىرەپ تۇرۇۋاتىمىز. سىز ھەرگىز ئۇمىدسىزلەنمەڭ. پات يېقىندا سىز كۈتكەن، كېچە - كۈندۈز ئارزۇ قىلغان كۈنلەر چوقۇم كېلىدۇ. ئىشىنىمەنكى، شۇ چاغدا رەقىبىمىز بولغان بۇغراخان ئالدىڭىزغا كېلىپ گۇناھىنى تىلەپ، بىر قوشۇق قېنىدىن كېچىشىڭىزنى ئېيتىپ پۈتىڭىزغا باش قويىدۇ...

— شۇنداق كۈنلەرمۇ كېلەرمۇ؟ ... — دېدى ئوج خانىڭ سۆزىگە ئىشەنمىگەندەك مەيۈس ھالدا.

— كېلىدۇ، بۇنىڭغا ئىشىنىڭ، پالۋان، — دېدى چوقتەرىش دەرھاللا، — بىز پات ئارىدا ئۇلار بىلەن يەنە ئېلىشماقچىمىز. شۇ چاغدا سۆزىمىزنىڭ راست ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ قالىسىز.

— راستمۇ؟!... — ئوجنىڭ كۆزلىرىدە بىردىنلا ئۈمىد شولىسى چاقنىدى.

— راست. بىز پات ئارىدا بۇغرا قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈستىدە كېڭىشىۋاتىمىز، شۇڭا بىزگە سىزنىڭ ياردىمىڭىز كېرەك بولۇپ قالدى، پالۋان. سىزنى چاقىرتىشىمىزدىكى مۇددىئايىمىز مۇشۇ... سىز ۋە بىزنىڭ بۇغراخاندىن ئالىدىغان ئىنتىقامىمىزنىڭ بۇرۇنراق ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن ياردىمىڭىزنى ئايىمىغايسىز.

ئوج نېمە دېيىشنى بىلەلمەي قالدى. ئۇ خاس نۆكەردىن چوقتەرىش سانغۇننىڭ ئۆزىنى شاھ چېدىرىغا چاقىرتقانلىقىنى ئاڭلاپ، تۇرلۇك قىياسلار ئىچىدە قورقۇپ قالغانىدى. كېيىن چېدىر ئىچىگە كىرىپ، بولۇنغان پاراڭلاردىن يۇرىكىدىكى ۋەسۋەسىلەر پەسكويغا چۈشۈپ، قەلبى ئاز - تولا ئارامىغا چۈشكەن بولسىمۇ، خانىنىڭ بۇنداق ئىلتىپات كۆرسىتىشىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغاچقا، بىردىنلا ھاياجانلىنىپ، تىلى گەپكە كەلمەي قالدى. ئاندىن بىردىنلا ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ئىككى ئالقىنىنى جۈپلىدى:

ـــ مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان قانداقلا ئىش بولسىلا پەرمان بەرسىلە، ئالىيلىرى، پېقىر ئۆزلىرىنىڭ يارلىقىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ئوت دېڭىزىغا كىرىشكە، تىك قىيالاردىن ئېشىشقا رازىمەن.

ـــ ياق، پالۋان، ياق... بۇ ئىشقا سىز دېگەندەك قىلىش كەتمەيدۇ. پەقەت ياۋنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقالمساقلا بولاتتى...

ئوج خانىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەندى ـ دە، ئالدىراپ جاۋاب بەردى:

ـــ باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى. ئۆزلىرى مېنى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ قارىغانكەنلا، پېقىر يارلىقلىرىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن بېشىم كەتسىمۇ رازىمەن!

ـــ تولىمۇ بەلەن بولدى... سىزدە شۇنداق جاسارەت، غەيرەت، ئىشەنچ بولسىلا چوقۇم ياۋنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان ئىگىلەپ، بىزنىڭ ئورتاق غايىمىزنىڭ ئەملگە ئېشىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلالايسىز، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىدىن رازى بولغاندەك بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ، ـــ ئەمما ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، ئۇ ئىشقا لەشكىرىي ماھارەت ئەمەس، ئەقىل ـ ئىدراك، پەم ـ پاراسەت كېتىدۇ.

ـــ خاتىرجەم بولسىلا، شاھىم، بۇنىسى ماڭا ئايدىڭ...

ـــ ئەمىسە شۇنداق كېلىشتۇق، پالۋان. ئەگەر بۇ ئىشىمىز ئەملەگە ئېشىپلا قالسا، سىزنى ئورداً خەزىنىسىدىن ئاقچا چىقىرىپ كاتتا مۇكاپاتلىغاندىن سىرت، يارکەند دىيارىنىڭ ھاكىمىبەگلىكىگە تەينىلەيمەن.

خانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئوجنىڭ كۆزلىرى چاقناپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ، ئۆزىنىڭ ھاياجانلانغانلىقىنى بىلىندۇرمەسلىككە تىرىشىپ، سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن سورىدى:

ـــ بۇ ئىشنى قاچان باشلايمەن، شاھىم؟

ـــ بىزگە كېرەكلىك ئۇچۇرنى قانچە تېز يەتكۈزسىڭىز شۇنچە ياخشى، پالۋان.

ئوچ سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇردى:

— «پۇرسەت غەنىيمەت» دېگەن گەپ بار، ئالىيلىرى. مەن بۇغراخاندىن قان قىساسىمنى ئالالايدىغان ئىش بولسا پەرمانلىرىنى ھازىرلا ئورۇنلاشقا باشلاي. قېنى نۆكەرلەرگە يارلىق چۈشۈرسىلە، ئۇلار مېنى ئايىماستىن قاتتىق ئۇرسۇن. ئاندىن كېيىن مېنى ئاتقا غانجۇغلاپ، ياۋ قارارگاھى تەرەپكە ماڭدۇرۇۋەتسۇن...

ئاكا ـ ئۇكا سانغۇنلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەيران بولدى. ئەمما، ياغلاقار قالۇ خان ئۇنىڭ ھىيلە ئىشلەتمەكچى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىپ بېشىنى لىڭشىتتى:

— جاپا چېكىپ قالمىغان بولدىڭىز، پالۋان! ھە راست، يەنە قويۇن يانچۇقىڭىزغا ئىككى ئىلىك خەت قىستۇرۇپ قويۇشنىمۇ ئۇنتۇمايمەن... — خان سۆزلىگەچ ئالىقانلىرىنى جۈپلەپ قاتتىق ئۇردى. شۇ ئان تولۇق قوراللانغان ئىككى نۆكەر شاھانە چېدىر ئىچىگە كىردى، ياغلاقار قالۇ خان لەشكەرلىرىگە يارلىق قىلدى، — ماۋۇ مەلئۇننى ئېلىپ چىقىپ ئايىماي كالتەكلەڭلار، ئەمما ئۆلۈپ قالمىسۇن.

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى!...

نۆكەرلەر ئوچنى ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ياغلاقار قالۇ خان سىرلىق ھىجىيىپ قويدى ـ دە، پەس ئاۋازدا دېدى:

— ئىشلار ئەمدى ھەل بولىدىغان بولدى!...

13

ئارىدىن ئىككى ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، نامەلۇم كەلگۈندى ھوشىغا كېلەي دېمەيتتى. ئۇ بەزىدە ئېچىنىشلىق ئىڭراپ قويساتتى. ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغانلار بۇ كىشىنىڭ نېمە دەپ جۆيلۇۋاتقانلىقىنى ئۇقالماي قالغاندى. ئوردا ئوتاچىسىمۇ ئۇنىڭ بەدەنلىرىدىن چىققان قانغا مىلىنىپ تېنىگە چاپلىشىپ كەتكەن

كىيىملىرىنى خېلى تەستە ئاجرىتىپ، مەخسۇس ئەكەلگەن دورىلىرىنى قاينىتىپ، بىر تېمىم، بىر تېممىدىن ئىچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنۇمى بولاي دېمەيتتى. ئۇ كىشى ئوتتەك قىزىق ئىدى. چېدىر ئىچىدە ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ نېمە سەۋەبتىن بۇنچىلىك تاياق يېگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى بىلمەكچى بولغاندەك قارىشىپ تۇراتتى. پەقەت ئەلى ئارسلانخانلا بايا ئۇنى مۇشۇ چېدىرغا ئەكىرىشتىن ئىلگىرى كۆزەتچى لەشكەرلەر ئۇنىڭ قويۇن يانچۇقىدىن تېپىۋالغانلىقىنى ئېيتىپ تاپشۇرۇپ بەرگەن، بەزى جايلىرى قانغا بويىلىپ كەتكەن خەتتىكى گەپلەرنى ئويلاۋاتاتتى. ئارسلانخان خەتنى ئۇچ، ياق تۆت مەرتەم ئوقۇغان بولسىمۇ، قەلبىدە خىلمۇخىل گۇمانلار كېزىپ يۈرەتتى. خەت مۇنداق يېزىلغانىدى:

«مۇسا بۇغراخان!

مەنكى ئۇدۇن شاھى ياغلاقار قالۇ خان. مەن سېنىڭ بۇنىڭدىن نەچچە يىل ئىلگىرى يۈرتىمىز ئۇدۇنغا بېسىپ كىرىپ، سالغان سورۇقچىلىقىدىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن جازا يۈرۈشى قىلغان بولساممۇ، ئەمما ھېيلە ئىشلىتىپ، ھالاكەتتىن ۋاقتىنچە قۇتۇلۇپ قالدىڭ. بۇ سېنىڭ جەڭگە قابىل، ئېلىڭنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەيدۇ. قايسىمىزنىڭ غالىب، يېڭىلمەس ئىكەنلىكىنى ۋاقىت ئۆزى بەلگىلەيدۇ. سەن بىر ئەلنىڭ خانى بولغاندىكىن ھازىرقىدەك ۋاقىتتا ھېيلە ئىشلىتىپ، مېنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلساڭ، ئاقىۋىتىڭ ئۆزۈڭ ئەۋەتكەن مۇشۇ كىشىدەك بولىدۇ. ئېسىڭدە بولسۇنكى، ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، جەڭگاھتا كۆرۈشەيلى.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ بۈيۈك خانى ياغلاقار قالۇ.»

ئارسلانخان بىردە ھەيران بولاتتى. بىردە تەئەججۈپلۈك خىيالىلارغا غەرق بولاتتى. ئۇ بۇ قارارگاھتىن ئايرىلىپ باقمىغىنىغا ئۇزاق بولدى. ھازىرغىچە ئۇدۇن لەشكەرگاھىغا

ئايغاقچى ئەۋەتىپ باقمىدى. «ئەمما، مەكتۇپتا يېزىلغىنى قانداق ئىش؟ ماۋۇ نىمجان ھالەتتە ياتقان كىشى كىم؟... يا ئۇدۇن خانى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بىزنىڭ ئەھۋالىمىزنى تەپسىلىي ئىگىلەش ئۈچۈن ئايغاقچى ئەۋەتكەنمىدۇ؟! ئەگەر ئۇنداق نىيىتى بولسا بۇ كىشىنى ناكار قىلغۇچە باشقىچە بىرەر ئامال قوللانسىمۇ بولاتتىغۇ؟...» ئۇ ھەرقانچە ئويلاپمۇ بىرەر خۇلاسىگە كېلەلمىدى ـ دە، ئۇنىڭغا دورا ئىچۈرۈۋاتقان ئوتاچىسىدىن سورىدى:

ـــ ئەھۋالى قانداقراق؟ تۈزۈلۈپ كېتىدىغاندەكمۇ؟

ـــ قارىغاندا بەدىنى تاياق زەربىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، سۆڭەككە زەخىم يەتمەپتۇ. بەدىنىدىكى جاراھەتلىرى يېرىڭلاپ قالمىسلا ئاز كۈندە ساقىيىپ كېتىدۇ.

ـــ بۇ كىشىگە ياخشى دورىلارنى ئىشلىتىپ بولسىمۇ تېزرەك ئەسلىگە كەلتۈرسىلە، ـــ دېدى ئەلى ئارسلانخان جىددىي تەرزدە.

ـــ ئىلەل، ئارسلانخان ئالىيلىرى، مەن چوقۇم دېگەنلىرى بويىچە قىلىمەن، ـــ دېدى يېشى ئاتمىشلارغا يېقىنلاپ قالغان بولسىمۇ، ئىككى مەڭزى قىزىرىپ پىشقان ئالمىدەك پارقىراپ تۇرىدىغان، روھىي ھالىتى ياش يىگىتلەردەك كۆتۈرەڭگۈ، ھەربكەتلىرى چەبدەس ئوتاچى.

ئەلى ئارسلانخان مەيۈس ھالەتتە چېدىرىدىن چىقتى. ئۇ يېقىندىن بۇيان تولا چېچىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. چۈنكى، ئۇدۇن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان توقۇنۇشنىڭ بۇنچىلىك ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىشى ئۇنى بىرقىسىملا قىلىپ قويۇۋاتاتتى. ئۇچىنچى قېتىملىق مۇھاسىرىنى بۇزۇش ئۇرۇشى غەلىبە قىلىپ، ھەر ئىككىلا تەرەپ قارائۆتەكتە تىركىشىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، نەچچە قېتىملىق توقۇنۇش نەتىجىسىز ئاخىرلاشتى. «ياغلاقار قالۇنىڭ لەشكەرلىرىنى بەك تېز تارمار قىلىشنى ئويلىمايمىز، ئوغلۇم، ھازىر ئەلنىڭ تۈرمۇشى ياخشى ئەمەس، ئۇدۇن تەرەپكە لەشكەر تارتىش داۋامىدا ئوردا

خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالدى. دەماللىققا لەشكىرىي تەمىنات تەييارلايمىز دېسەك، تارىغچىلارنىڭ كۈن ئالمىقى تەسلىشىپ، بىزگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى مۇمكىن. تارىغچى دېگەن پادىچى ئالدىدىكى بىر توپ قويغىلا ئوخشايدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا قاياققا ھەيدىسەڭ ياۋاشلىق بىلەن ماڭغىنى بىلەن ئالمادىس بىرەر سەركىسى پەيدا بولۇپ قالسا، ئۇنى يۆنىلىشىدىن، يولىدىن توسىمەن دەپمۇ توسۇپ بولالمايسىز. شۇڭا، ھازىرچە قارائۆتەڭدىكى لەشكەرگاھنى چىڭ ساقلاپ تۇرۇڭ. ياۋ ھۇجۇم قىلسا، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈڭ. ئەمما، ئالدىراپ ئۇلار تەرەپكە لەشكەر تارتماڭ. بولمىسا كېيىنچە پۇشايمانىنى ئالغىلى قاچا تاپالماي قالىسىز...» دېگەنىدى ئۇنىڭ ئاتىسى مۇسا بۇغراخان نەچچە قېتىملاپ. شۇڭا، ئۇ ياۋ تەرەپكە قاراپ ئات سېلىشتىن ئۆزىنى مەجبۇرىي تۇتۇپ تۇردى. بۇ جەريانداا سۇلايمان ئارسلانخانمۇ ماۋەرائۇننەھىر تەرەپتە سامانىيلارنىڭ ئۇزۇلدۇرمەي پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقانلىقىنى، ئۆزىنىڭ قۇزغۇردۇ ۋە ئەل ئىشىغا يېتىشىپ بولالمايۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، ئوغلى يۇسۇپ قادىرخانىنى بالاساغۇنغا چاقىرىۋالدى. شۇنداقتىمۇ، ئەلى ئارسلانخان تەجرىبىلىك ئىككى سۇباشى ۋە كۈلۈك تۇمەنبېشى بىلەن بىرلىكتە مانا مۇشۇ قارائۆتەڭدە قارارگاھنى ساقلاپ يېتىۋەردى. بەزىدە جەڭ قىلمىسا قولى قىچىشىپ قالىدىغان تەكەباش سۇباشى ئۇدۇن لەشكەرلىرى قىلچە تەييارلىقسىز تۇرغان ۋاقىتتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزۈل ـ كېسىل تارمار قىلىش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەلى ئارسلانخان ئاتىسىنىڭ سۆزىنى ئېسىگە ئېلىپ، ۋاقتىنچە تەخىر قىلىشنى ئېيتتى.

— بەزى ئىشلاردىن بەك ئەنسىرەشنىڭ ئورنى يوق، ئارسلانخان جانابلىرى. خان ئالىيلىرى ئۆزلىرىنىڭ جەڭدە ئالدىراقسانلىق قىلىپ بىرەر پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشلىرىدىن ئەنسىرەپ ھۇجۇم قىلىشتىن توسقان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن،

هازىرنىڭ ئۆزىدە بۇددىست كاپىرلارغا قارشى جەڭ قىلساق، ئۇلار تېزلا تۇگىشىپ، ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ بولىدۇ. ئۇ چاغدا قاراخانىيلارغا خىرىس قىلالايدىغان رەقىبىمىز تۇگەيدۇ. سىلىمۇ ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسىتىپ، خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلالايدىلا...

بۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىغاندا ئەلى ئارسلانخاننىڭ كۆزلىرى نۇرلىنىپ، قانلىرى قىزىپ، هازىرلا جەڭگە ئاتلىنىش هەققىدە پەرمان بېرىدىغاندەك ئورنىدىن تۇراتتى ـ يۇ، ئەمما ئاتىسى مۇسا بۇغراخاننىڭ ئويچان سىياسى كۆز ئالدىغا كېلىش بىلەن تەڭلا لاسسىدە بولۇپ قالاتتى.

ـــ تەخىر قىلايلى، تەخسىر. بەزىدە مەنمۇ سىلىدەك ئويلايمەن. بەلكىم خان ئاتامنىڭ ئويلىغىنى باردۇر. مەن ئۇنىڭغا ئالدىراپ لەشكەر تارتماسلىق هەققىدە ۋەدە بەرگەن. هازىر ۋاقىت سوزۇلۇپ كېتىۋاتقىنى بىلەن هەقىقەتەن بۇددىستلارغا قارشى لەشكەر تارتىشنىڭ ياخشى پەيتى بولماسلىقى مۇمكىن...

ئەلى ئارسلانخان ئېغىزىدا بۇنداق دېگىنى بىلەن ئەمما يۈرىكىدىكى گەپنى، ئۆزىنى كېچە ـ كۈندۈز تىنىمسىز خىياللارغا غەرق قىلىدىغان پىلانلىرىنى سۇباشىغا دېگۈسى كەلمەيتتى. ئەمما، مەريەم خېنىم بىلەن يالغۇز قالغان چاغلىردا ئويلىغانلىرىنىڭ بىرسىنىمۇ قالدۇرماي دەيتتى.

ـــ سەۋر قىلسىلا، غوجام، سىلى مەن ئۈچۈن خان ئاتىمىزنىڭ بىر ئېغىز سۆزى مۇقەددەس بۇيرۇق. بەلكىم تەكەباش سۇباشىمۇ ئۇدۇن بۇددىستلىرىنى بالدۇرراق يوقىتىپ، ئەل قەلبىنى ئەمىن تاپتۇرساق، خانلىقىمىزنى گۈللەندۇرۇپ، تارىخچىلارنىڭ خان ئالىيلىرىدىن كۈتكەن ئۈمىدىنى ئاقلىساق، دەپ ئويلايدىغاندۇ؟!... لېكىن، خان ئاتىمىزنىڭ سۆزىنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز زۆرۈر!

ئەلى ئارسلانخان ئايالىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ بېشىنى لىڭشىتاتتى، شۇنداقتىمۇ بۇغراخاننىڭ تېزرەك پەرمان

بېرىشنى تۆت كۆز بىلەن كۈتەتتى...

ئەلى ئارسلانخان چېدىردىن چىقىپ مەريەم خېنىمنىڭ چېدىرى تەرەپكە قايرىلدى ـ يۈ، ئەمما يەنە بىردىنلا يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، كۆزىتىش سۈپىسى تەرەپكە ماڭدى. شۇنىڭغىچە يەردىن ئۈنگەندەكلا مەريەم خېنىم ئىككى ھەمشىرىسى بىلەن ئۈنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى. ئارسلانخان ئۇلارنىڭ جىددىيلىك چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىگە، تولۇق چېرىكچە ياسىنىۋالغان ئوزايىغا قاراپ قويدى.

ـــ مېھماننىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟ ـــ سورىدى مەريەم خېنىم ئېرىنىڭ ئويچان كۆزلىرىگە تىكىلىپ.

ـــ ھازىرچە بىر خىللا ياتىدۇ. تېخى ھوشىغا كەلمىدى، ـــ دېدى ئەلى ئارسلانخان پەس ئاۋازدا.

ـــ بۇ ياۋۇنىڭ ھېيلىسى ئەمەستۇ ـ ھە؟ ـــ دېدى مەريەم خېنىم، ـــ مۇشۇ كۈنلەردە قاتتىق ئېھتىيات قىلمىساق بولمايدۇ.

ـــ مەنمۇ شۇبھىلىنىۋاتىمەن. ئەمما، ئۇ ئادەمنىڭ ئوزايىدىن قارىغاندا...

ـــ ھېلىقى كىشى ھوشىغا كەلدى، ئارسلانخان ئالىيلىرى، ـــ تۇيۇقسىز پەيدا بولغان نۆكەر ئۈنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى، ـــ ئۇ ھوشىغا كېلىپلا ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ.

ئەلى ئارسلانخان بىلەن مەريەم خېنىم بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشىۋالغاندىن كېيىن ئۈدۈل چېدىرغا كىردى. ھېلىقى كەلگۈندى ئەمدى يېرىم ئۆرە بولغان ھالەتتە يۈمشاق پەي ياستۇقتا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇ چېدىر ئىچىگە ئالدىراپ كىرىپ كەلگەن ئەلى ئارسلانخانغا قاراپ قويۇپ، «بۇ كىم؟» دېگەندەك، يېنىدا ئولتۇرغان ئوتاچىغا قارىدى.

ـــ بۇ كىشى سىز ھېلىلا گۇپىنى قىلغان بىزنىڭ پاسىبانىمىز، مۇسا بۇغراخاننىڭ ئوغلى، كاشغەرنىڭ ئىلىكخانى ئەلى ئارسلانخان جانابلىرى بولىدۇ، ـــ دېدى ئوتاچى پەس ئاۋازدا.

كەلگۈندى بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئورنىدىن تۇرماقچى بولغانىدەك ھەربىرىكەتلەرنى قىلدى - يۇ، ئەمما يارىسى بەك ئاغرىپ كەتكەن بولسا كېرەك، چىرايى ئۆزگىرىپ، يېنىك ئىڭراپ تاشلىدى:

— بولدى قوزغالماڭ، — دېدى ئەلى ئارسلانخان تېزلا، — يارىڭىز ئېغىر، بىرنەچچە كۈن ئارام ئېلىڭ. ھەرقانداق گەپ بولسا كېيىن دېيىشەيلى. ھېلىمۇ گۆر ئاغزىدىن يېنىپ كەلدىڭىز...

— يا... ياق، ئارسلانخان ئالىيلىرى... مەن... مەن... ھەر ھالدا ئۆزلىرىنى كۆردۈم. مەن... مەن بەك خۇشال... — ئۇ خېلىلا كۈچىنىپ سۆزلىدى، — شۇ... شۇغىنىسى ئۆزلىرىنىڭ پۈتلىرىنى سۆيۈپ، سالام بەجا كەلتۈرەلمىدىم.

— ئاۋۇال ياخشى ئارام ئېلىڭ، مېھمان. باشقا گەپلەرنى سىز ئاز - تولا ئەسلىڭىزگە كەلگەندە دېيىشەرمىز، — دېدى ئەلى ئارسلانخان، ئاندىن چىدىرىدىن قايتىپ چىقتى.

— بىرەر ئىشنى بايقىدىلىمۇ؟ — ئەلى ئارسلانخاننىڭ كەينىدىن سوئالىشىپلا چىققان مەريەم خېنىم چىدىرىدىن چىقىپ، ئون نەچچە ئادىم ئۇزىغاندا بىردىنلا سوراپ قالدى.

— ياق، ھېچنېمىنى بايقىمىدىم.

— بۇ ئادەمدىن ھېزى بولايلى، مېنىڭ كۆزۈمگە زادى سىغمىدى. مېنىڭچە، بۇ ياۋنىڭ بىزنىڭ ئەھۋالىمىزنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن ئايغاقچىسى...

— ھا - ھا - ھا... ئۇ ئادەمنى بىرلا كۆرۈپ چىقارغان ھۆكمىڭىزنى قارىڭ....

— ئەيىبكە بۇيرۇمىغايلا، غوجام، مەن ئاۋۇال ئويلىغانلىرىمنى دەۋالاي، تېخى ھېلىلا چىدىر ئىچىگە كىرگەندە ئۇ ئادەمنىڭ چىرايىغا تازا ئوبدان زەن سالمىغان ئوخشايلا. يۈز - كۆزلىرى تاياق زەربىسىدىن يېرىلغاندەك قىلغان بىلەن يارىسى ئېغىر ئەمەس ئىكەن. سوغۇق نۇر چىقىپ تۇرىدىغان، ھەييارلىق

بىلەن ئەتراپقا سىنچىلاپ قارايدىغان چېقىر كۆزلىرىدىن بىر شۇملۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ. ماڭا ئۇنىڭ بايىقى ھالىتى، قىلمۇاتقان ھەرىكەتلىرى يالغاندەك، بىزگە نەيرەڭ كۆرسىتىۋاتقاندەك بىلىندى، ــ دېدى مەريەم خېنىم ئەستايىدىللىق بىلەن، ــ ئەڭ كىچىك ئىشلارغىمۇ سەل قارىمايلى، بولمىسا دوستلارغا يېغا، دۇشمەنلەرگە كۈلكە بولىدىغان ئىشلار كۆپلىپ چىقمىغاي...

ئەلى ئارسلانخان كۈلكىسىنى تېزلا توختىتىپ، قەدىردان خانىشىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك چىرايىغا ھەۋەس بىلەن تىكىلدى:

ــ بۇ گېپىڭىزمۇ ئورۇنلۇق، قېنى ئاۋۋال ئۇنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ئوبدانراق بىلەيلى. ئاندىن بىر گەپ بولار!

ئوچ خېلى تەستە ئەسلىگە كېلىۋاتاتتى. بەزىدە گەپ قىلىۋېتىپ، يەنە بەزىدە بىر نۇقتىغا تىكىلىپ ئولتۇرغان ھالدا ھوشىدىن كېتەتتى. بۇنداق ۋاقىتتا ئوتاچى جىددىيلەشكەن ھالدا ئاللىقانداق دورىلىرىنى ئىچۈرەتتى. ئاردىدىن بىرەر ئاشپىشىم ئۆتكەندە ئۇ يەنە ھوشىغا كېلەتتى ـ دە، ئۇيقۇچىلىقتا جۆيلۇگەن ئادەمدەك ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلاتتى. بۇ ئىش نەچچە قېتىملاپ تەكرارلاندى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرسىدە ئۇ ئارسلانخان بىلەن زادىلا كۆرۈشمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ تۇرۇۋالدى. ئوتاچى ئۆزىگە يارەملىشىۋاتقان نۆكەرنى ئەلى ئارسلانخانغا بۇ تەلەپنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. ئارسلانخان چىدىرغا كىرگەندە، بىمار ئورنىدىن چاچراپ تۇردى ـ دە، ئارسلانخانىنىڭ پۇتىغا تىزلاندى.

ــ كەمىنە قۇللىرىنىڭ سالىمىنى قوبۇل قىلغايلا، ئارسلانخان ئالىيلىرى! نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى تولا ئاڭلاپ، غايىبانە ھۆرمەت قىلىپ كەلگەنىدىم. ئەلى ئارسلانخان غازىنى بىر كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتسەم بۇ دۇنيالىقتا باشقا ئارمىنىم قالمايتتى، دەپ ئويلاپ، ھەر ۋاخ نامىزىمدا

ياراتقۇچى ئۇلۇغ ئاللادىن مۇشۇنداق پەيتلەرنى نېسىپ قىلىشنى تىلىگەنىدىم. مانا ئاخىر تىلىكىم ئاللاغا مەقبۇل بولۇپ، مۇرادىم ھاسىل بولدى. ئەمدى ئۆلۈپ كەتسەم ئارمىنىم يوق...

ئۇ بىردىنلا ھۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ يىغىسى شۇنچىلىك بىچارە، ئېچىنىشلىق ئىدىكى، نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلىپ، قان ئىچىدە جان تالىشىپ ياتقان، ئاغرىق ئازابىدا پەريات چېكىۋاتقان لەشكەرلەرنى كۆرۈپ ئازابلانسىمۇ باشقىلارغا بىلىنىدۇرمەيدىغان ئەلى ئارسلاننىڭ ۋۇجۇدى ئىختىيارسىز تىترەپ، كۆزلىرىدە ياش تامچىلىرى پەيدا بولدى.

— ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، ئولتۇرۇپ پاراڭلىشايلى، — دېدى ئەلى ئارسلانخان ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ.

— ياق، ئارسلانخان ئالىيلىرى، كەمىنە قۇللىرىنىڭ ئۆمۈرلۈك مۇرادى بۇگۈن ھاسىل بولدى. مەن ئەمدى مۇشۇ پېتى جان تەسلىمدۇق قىلىپ، ئاللانىڭ دەرگاھىغا كېتىشكە رازى!

ئوچ سۆزلىگەچ يۈزلىرىنى ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئايىغىغا تەگكۈزگەندىن كېيىن، جاراھەتلىرى تېخى ساقايمىغان قوللىرى بىلەن ئۇنىڭ يىپەك تونىنى ئاۋايلاپ تۇتۇپ، كۆزلىرىگە سۈرتتى.

— بولدى، ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، — ئەلى ئارسلانخان ئۇنىڭ جەينىكىدىن تۇتۇپ ئۆرە قىلدى ـ دە، بىمارنىڭ چىرايىغا ئوبدان بىر سەپسالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — قېنى ئولتۇرۇڭ، دەرقەمتە ئولتۇرۇپ پاراڭلىشايلى.

— قېنى ئۆزلىرى ئاۋۋال ئولتۇرسىلا، ئالىيلىرى، — دېدى نامەلۇم كەلگۈندى يىغلامسىرىغان ھالدا سۆزلەپ.

ئۇلار بىر ـ بىرىگە قارىشىپ ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ يېنىدا يەنە ئوتاچى بىلەن ئارسلانخانغا ئەگىشىپ كەلگەن كۈلۈك تۇمەنبېشىمۇ ئولتۇردى.

— ئۆزلىرى مەن ئاڭلىغاندىنمۇ بەردەم، قاۋۇل، نۇرانە چىراي كىشى ئىكەنلا، ئارسلانخان ئالىيلىرى، — دېدى بىمار پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئېسىدىگەن ھالدا، — پېقىر قۇللىرىنىڭ

ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا مۇشۇنداق ئولتۇرالىشىم يارانقان ئۇلۇغ ئاللا ئىگەمنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى... ئۆزلىرى ئىسىم ـ جىسىملىرىغا لايىق هالدا كىچىك پېئىل، مەردانە، هەقىقەتەن مۇسۇلمانلارنىڭ يولباشچىسىغا خاس شىجائەتلىك، پەزلى كامالەتلىك زات ئىكەنلا.

بۇ ماختاشلارنى ئاڭلاپ ئەلى ئارسلانخاننىڭ كۆڭلى يايرىغاندەك بولدى. ئەمما، چىدىردىكىلەرگە باشقىچە تەسىر بېرىپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ قوشۇمسىنى تۇردى.

ـــ بەك ئاشۇرۇۋەتتىڭىز... خوش، ئۆز سۆزىمىزگە كېلەيلى، ئىسمىڭىز نېمە؟ قەيەردىن كەلدىڭىز؟

ئوج ئاۋۋال ئەلى ئارسلانخانغا، ئاندىن چىدىر ئىچىدە ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغانلارغا بىر قۇر قاراپ قويغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

ـــ قۇللىرىنىڭ ئىسمى ئوج. قاغىلىقىنىڭ تاغلىق رايونىدىنمەن، ئارسلانخان ئالىيلىرى...

ـــ بۇ يەرگە سىزنى قايسى شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى؟ مەن دېمەكچى ئوج، سىز بۇ يەرگە ئاتقا غانجۇغىلانغان هالدا كەلگەن ۋاقىتىڭىزدا نىمجان هالەتتە ئىكەنسىز. نېمە بولۇپ بۇ قىسمەتلەرگە دۇچار بولدىڭىز؟

ئوج بۇ گەپنى ئاڭلاپ، بىردىنلا كۆچلۈك شامالغا دۇچ كەلگەن ياپراقتەك تىترىگەن هالدا بايىقىدەكلا هۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى.

ـــ بۇنى سورىمىسىلا، ئارسلانخان ئالىيلىرى، قۇللىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن دەرد باشقا بىراۋنىڭ بېشىغا كەلمىسۇن، يارانقان ئاللا ئىگەم مەندەك شور پېشانىنى نېمىشقىمۇ يارانقان بولغىيدىكىن، ئاھ، خۇدا، ئۆزۈڭ بار !...

چىدىردىكىلەر يۈرەكنى تىلغايدىغان مۇڭلۇق نىدالارنى ئاڭلاپ بىر قىسىملا بولۇپ قالدى. بايانتىن بېرى ئۇندىمەي ئولتۇرغان كۆلۈك تۇمەنبېشى ئېغىز ئاچتى:

ـــ بولدى ئوج، يىغلاۋەرمەي ئارسلانخان ئالىيلىرى سورىغان

سوئالنىڭ ئۆزىگە جاۋاب بەرسىلە.

ئوج تەسلىكتە يىغىسىنى توختىتىپ، ئېغىز ئاچتى:

— بېشىمغا كەلگەن بالالارنىڭ قايسىسىنى دەپ بولاي، ئالىيلىرى، قۇللىرى تۇغۇلۇشۇمدىن شور پېشانە بەندە ئىكەنمەن. ئەمدىلەتىن ئەقلىمگە كەلگەن چاغلاردا يۈرتىمىزدىكى بۇددىست چارۋىدار مەرھۇم ئاتامنىڭ ئىسلامغا كىرگىنىنى سېزىپ قېلىپ قولچوماقچىلىرىغا باغلاتقۇزۇپ، قاتتىق دۇمبالىتىپ دەرھال ئېتىقادىدىن يېنىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئەمما، دادام ئۇنىماپتۇ. ئۇ چارۋىدار دادامنىڭ شۇنچە كۆپ تاياق يەپ تۇرۇپمۇ ئېتىقادىدىن ۋاز كەچمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، بەدەنلىرىنى بۆكتە بىلەن تىلدۇرۇپ، تېنىگە تۆز سۈيى قۇيدۇرۇپتۇ. ئەمما، دادام يەنىلا ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇپتۇ. ئۆمرىدە تالايلىغان ئادەملەرنىڭ بېشىدا قامچا ئوينىتىپ، ئۇلارنىڭ كۆز ياشلىرىنى، يالۇۋرۇشلىرىنى كۆرۈپ كۆڭلىنى خۇش قىلىپ كۆنگەن چارۋىدار تېخىمۇ ۋەھشىيلىشىپ دادامنىڭ جان يېرىگە ئات قىلىنى تىقىپ ئازابلاشنى بۇيرۇپتۇ. دادام قاتتىق ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بېرىپ، يەنىلا ئۆز دىنىدىن يانمايدىغانلىقىنى تەكرارلاپ تۇرۇۋاپتۇ. ئۆز ھۇنىرىنىڭ كارغا كەلمىگەنلىكىنى كۆرگەن چارۋىدار باشقىلارغا ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن يايلاقتىكى جىمى ئادەمنى يىغىپ، ئۇنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈپتۇ... — ئوج يەنە بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى. ئەلى ئارسلانخانمۇ دەۋرەپ كەلگەن يېشىنى تۇتۇۋېلىپ، ئېسىدەۋاتقان ئوتاچىغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن قاراپ قويدى. ئوتاچى ئارسلانخاننىڭ ئۆزىگە قاراۋاتقانلىقىنى سېزىپ، تېزلا جىم بولدى، ئوج ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلىپ، ھېسداشلىقى قوزغالغۇدەك ھالەتتە بىرپەس يىغلىغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — شۇنىڭدىن كېيىن يېتىملىك كوچىسىغا قەدەم باستىم. ئانام بىچارە دادامنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ دىشۋارچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ئاللاغا تېۋىنىپ تولا

يىغلاپ ئىككى كۆزىدىن ئايرىلىپ ئەما بولۇپ قالدى. بىزنىڭ بارلىق تىرىكچىلىك يولىمىز ئۈزۈلۈپ كەتكەچكە، تۇرمۇشىمىز بەكمۇ خاراب ئىدى. مەن باشقىلارنىڭ ماللىرىنى بېقىپ، يۇگۇر - يېتىم ئىشلىرىنى قىلىپ باقتىم. ئەما، ئۆيىمىزدىكىلەرنىڭ ئەمەس، ئۆزۈمنىڭمۇ قورسىقىنى باقالمىدىم. شۇنداقتىمۇ، تاپالمىساق يەپ، تاپالمىساق ياۋا ئوتلارنى قاينىتىپ قورساق گوللاپ كۈنلەرنى ناھايىتى تەسلىكتە ئۆتكۈزدۇق. مەن ئائىلەمدىكىلەرنى يېتىلەپ يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلىشنى ئويلىغان بولساممۇ، ئەما تاغ يېرى دېگەندە ئاھالىلەر تارقاق ياشىغاچقا، بۇنىڭغا مۇمكىن بولمىدى. شۇڭا، بەزىدە باشقىلارنىڭ چارۋىلىرىنى ئوغرىلاشقا مەجبۇر بولدۇم. ئانامنىڭ كۆزى كۆرمىگىنى بىلەن يۈرىكى تۇيىدىغان ئوخشايدۇ. بەزىدە ئۇ مەن تەڭلىگەن پىشىشق گۆشنى قولىغا ئالغان ۋاقىتلىرىدا بۇنى قەيەردىن تاپقىنىمنى سوراپ تۇرۇۋالاتتى. بۇنداق ۋاقىتلاردا يالغان ئېيتسام، «راست گەپ قىلغىن، بالام، ئەگەر راست گەپ قىلمىساڭ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشكە رازىمەنكى، بۇ گۆشتىن بىر لوقما ئېغىزىمغا سالمايمەن» دەپ تۇرۇۋالاتتى.

مەن ئۇنى دەپ، بۇنى دەپ ئانامنى گېپىمگە ئىشەندۈرەلمىگەندىن كېيىن، ئاخىر راست ئەھۋالنى ئېيتىپ، مۇشۇ بىر قېتىم ئۆكىلىرىمنىڭ بىر ۋاخ ئوبدانراق غىزالىنىۋېلىشى ئۈچۈن گۈناھىمدىن ئۆتۈشىنى، بۇنىڭدىن كېيىن ھەرگىز بىراۋنىڭ رىزقىغا قارا سانمايدىغانلىقىمنى ئېيتىپ مىڭبىر بالالىقتا گېپىمگە ئىشەندۈرەتتىم. بىراق، ئادەم بەزىدە ئۆزىنى قارا باسقانلىقىنى بىلەلمەيلا قالىدىكەن. ئانامغا ۋەدە بەرگىنىم، ئەمدى ئوغرىلىق قىلماسلىققا مەرھۇم دادامنى، ياراتقۇچى ئىگەمنى شېپى كەلتۈرۈپ تۇرۇپ قەسەم قىلغىنىم بىلەن ئەما ئۆكىلىرىمنىڭ ئاچلىقتىن سارغايغان چىرايىنى، ھاياتلىق شامى ئۆچەي دەپ قالغان خۇنۈك كۆزلىرىنى، ماغدۇرسىزلىقتىن ئۆرە بولۇشقىمۇ قۇربى يەتمەيۋاتقان ئورۇق جىسمىنى كۆرسەملا، مەيلى

قانداقلا قىلىپ بولسۇن، ئۇلارنى بىر ۋاخ بولسىمۇ تويدۇرۇش نىيىتىگە كېلىپ قالاتتىم. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئوغرىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولاتتىم. ھېلىمۇ ئېسىمدە، بىر قېتىم ئوغرىلىق قىلىۋاتقىنىمدا تۇتۇلۇپ قالدىم. خېلىدىن بۇيان چارۋىلىرىغا سوغۇق قول تېگىۋاتقانلىقىنى سېزىپ قالغان چارۋىدار پايلاپ تۇرغانمۇ قانداق، مېنى نەق مەيداندا تۇتۇۋالدى ـ دە، بارلىق ئاچچىقىنى چىقىرىۋالاي دېگەندەك بولۇشىغا ئۇرۇپ ـ دەسسىدى. شۇ چاغدا تاياق زەربىسىدىن يىقىلىپ چۈشكىنىم يادىمدا. قالغان ئىشلار ئېسىمدە يوق. بىر ۋاقىتتا ئۇگە ـ ئۇگلىرىمنىڭ سىرقىراپ ئاغرىشى بىلەن كۆزۈمنى ئاران تەسلىكتە ئاچسام ئىككى قېرىندىشىم بېشىمدا يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلارنى بەزلىمەكچى بولدۇم ـ يۇ، ئەمما گەپ قىلىشقا مادارىم يەتمەي يەنە ھوشۇمدىن كەتتىم. شۇ ياتقانچە قانچىلىك ياتتىم، ئەسلىيەلمەيمەن. ئىشقىلىپ، كېيىنكى قېتىم ھوشۇمغا كەلگەندە پۈت ـ قولۇمدا ئاز ـ تولا ماغدۇر بار ئىدى. مەن ئاران ئورنۇمدىن تۇردۇم ـ دە، ئۆيدە ماڭا قاراپ ئولتۇرۇشقان قېرىنداشلىرىمدىن ئانامنىڭ ئەھۋالىنى سورىدىم. ئۇلار مەندىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە ياتقان ئانامنى كۆرسەتىشتى.

دەلدۇگۇنۇپ بېرىپ ئانامنى چاقىردىم، ئۇنى تۇرتۇپ باقتىم، بار ئاۋازىم بىلەن ۋارقىرىدىم، لېكىن ئانامدىن سادا چىقمىدى. دېمەك، ئانام ئاللىقاچان تىنىقىدىن قالغانىكەن. جەسىتىمۇ مۇزلاپ كېتىپتۇ. ئۇكىلىرىمدىن سورىسام، «ئىككى كۈندىن بېرى مۇشۇنداق ياتىدۇ. بىز تېخى ئۇخلاپ قالغان ئوخشايدۇ، دەپ قاپتۇق» دېيىشتى. يىغلىدىم، ئاھ ئۇردۇم. بىراق، بىزگە قازاغا رىزا بولۇشتىن ئۆزگە ئامال قالمىغانىدى. ھېلىمۇ يوقسۇلنىڭ قاياشى يوقسۇل ئىكەن. ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئانامنى يەرلىكىدە قويۇۋالدۇق. لېكىن، شۇ يىلى ھەددىدىن زىيادە ئاچلىق سەۋەبىدىن ئىنىم ياۋا كۆكتاتلارنى يەپ

قورسقىمىنى توقلايمەن دەپ زەھەرلىك ياۋا ئوتلارنى يەۋبلىپ زەھەرلىنىپ ئۆلۈپ كەتتى. ئارقا ـ ئارقىدىن كەلگەن كەلگۈلۈكلەر مېنىمۇ تۇگەشتۇرۇۋەتتى. تولا يىغلاپ كۆزلىرىمنىڭ يېشىمۇ قۇرۇدى. كېيىنچە تۇرمۇشۇمنى ئورۇنلاشتۇرۇشقىمۇ كۆزۈم يەتمەي، ئۆلۈۋېلىپلا بۇ دۇنيانىڭ خوۋلۇقلىرىدىن قۇتۇلماقچىمۇ بولدۇم. بىراق، ھەر قېتىم قەتئىي نىيەتكە كەلگەندە كىچىكىدە ئاتا مېھرىگە قانمىغان، ئەمدىلىكتە ئانامدىنمۇ ئايرىلغان سىڭلىمنى باشقىلارنىڭ خارلىغان كۆرۈنۈشلىرى كۆز ئالدىمغا كېلىۋېلىپ، بۇ نىيىتىمدىن ياندىم. دۇنيادىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دادامنى ئۆلتۈرگەن، مېنى ئۆلگۈدەك دۇمبالىغان چارۋىدارداك قارا نىيەت، تاش يۈرەك ئەمەس ئىكەن. باشقىلارغا قولىدىن كېلىشچە خەيرخاھلىق قىلىدىغان، بىر ۋاخلىق غىزاسىنى تېپىپ، يەنە بىر ۋاخلىقنىڭ غېمىدە يۈرسىمۇ، ئۆزىدەك يوقسۇللارغا ھىممەتلىك قولىنى سۇنىدىغان كىشىلەر بار ئىكەن. بىز ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ ياردىمىدە بىرنەچچە يىلنى ئۆتكۈزدۇق. مەنمۇ باشقىلارنىڭ قولىغا قاراپ تۇرماي، چامىم يېتىدىغانلا، قورسقىم توييدىغانلا ئىش بولسا قىلدىم. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئېقىن سۇدەك ئۆتۈۋەردى. ئانام قازا قىلغاندا تېخى كۆك پوتلىسىنى ئېرتالمايدىغان سىڭلىمنىڭ پۈرردە چوڭلاپ بىر چىرايلىق قىز بولدى.

كۈنلەرنىڭ بىرسىدە ئۆيدە قىلغىلى ئىش تاپالماي، ئىچى پۇشۇپ قالغان چارۋىدار بىكار تەلەپ چاپارمەنلىرى بىلەن ئوۋغا چىقىپ، سىڭلىمنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، ئۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ قاپتۇ ۋە سىڭلىمغا ئۆيلىنىش تەلىپىنى ئېيتىپ ماڭا ئادەم ئەۋەتىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئەكەلگەن كىشىگە: «باي غوجام بىر پۇتى گۆرگە ساڭگىلىغان ئادەم. سىڭلىم بولسا ئۇنىڭ نەۋرىسىدەك سەبىي قىز. شۇنداق ئىكەن، بۇ تويغا قوشۇلمايمەن» دەپ جاۋاب بەردىم. بۇ گەپ بولۇپ ئىككى كۈن ئۆتكەندە، بىرسىنىڭ

قىلىدىغان ئىشى چىقىپ قالدى. مەن سىڭلىمغا ھەرقانداق ئىش بولسىمۇ ئۆيدىن چىقماسلىقنى تاپىلاپ، مەدىكار چىلىققا كەتتىم. كەچتە قايتىپ كەلسەم، سىڭلىم ئۆيدە يوق. ئۇنى چاقىردىم، يېقىن ئەتراپتىكى ئۇ دائىم بارىدىغان، بېرىش ئېھتىمالى بولغان يەرلەرگە بېرىپ ئىزدىدىم. ئەمما، ھېچ يەردىن تاپالمىدىم. بىر چاغدا تۇيۇقسىز چارۋىدارنىڭ ئادەم ئەۋەتكەنلىكى يادىمغا كەلدى ـ دە، ئۇدۇل ئۇنىڭ ئۆيىگە باردىم. ئەمما، ئىتلىرىمۇ ئىگىسىنى دوربىغان چېغى، قورۇسىغا يېقىنلىشالمىدىم. بىر چاغدا ئۇنىڭ قۇللىرىدىن بىرسى سىرتقا چىقىپ قالدى. مەن ئۇنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، بارلىق كەچمىشلىرىمنى بىرمۇبىر بايان قىلىپ، سىڭلىمنىڭ دېرىكىنى قىلدىم. ئۇ قۇلنىڭ ماڭا ئىچى ئاغرىدى بولغاي، ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتىپ بەردى. ئەسلىي چارۋىدار مېنىڭ جاۋابىمنى ئاڭلاپ، ئاچچىقىدا ئۆزى سىڭلىمنى بۇلاپ كېلىش ئۈچۈن مېڭىپتۇ. بىراق، چاپارمەنلىرى ئۇنى توسۇپ، بۇ ئىشنى ئۆزلىرى توغرىلايدىغانلىقىغا ۋەدە بېرىشىپ، مەن ئۆيدە يوق پۇرسەتتە سىڭلىمنى باغلاپ كەپتۇ. بۇنى كۆرگەن چارۋىدارنىڭ گۇلقەلىرى ئېچىلىپ، سىڭلىمغا پوخۇرلۇق قىلماقچى بوپتۇ. سىڭلىم ئۇنماپتۇ. ئەمما، چارۋىدار ئۇنى تىللاپتۇ. ئۇدۇل كەلگەن يېرىگە ئۇرۇپتۇ، خۇددى چۈجىنى ئولجىغا ئالغان سارەك ئاستىغا بېسۋاپتۇ. ئاشۇ چاغدا ھېچكىم ئويلىمىغان ئىش يۈز بېرىپتۇ: سىڭلىم چارۋىدارنىڭ بىلىگە باغلىۋالغان سەرگەز پوتىسىغا ئۆتكۈزۈۋالغان بۆكتەسىنى تېزلىكتە سۇغۇرۇۋېلىپ، چارۋىدارغا تىقماقچى بولغان بولسىمۇ، چارۋىدار چاققان كېلىپ ئۆزىنى قاچۇرۇۋاپتۇ. بىراق، كىم بىلسۇن، بۆكتە ئۇنىڭ بىلىكىنى تىلۋېتىپتۇ. چارۋىدار خۇددى ئېيىقتەك چىرقىرىغان پېتى سىڭلىمنىڭ قولىدىكى بۆكتەنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ كۆكسىگە كۈچ بىلەن تىقۋېتىپتۇ. سىڭلىم شۇ يەردىلا «ئاكا» دەپ ناله قىلغان پېتى تىنىقىن قاپتۇ. چارۋىدارنىڭ چوماقچىلىرى سىڭلىمنى بۇ يەردىن سەل يىراقراق

دۆڭنىڭ باغرىغا كۆمۈۋېتىپتۇ.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئالەم چۆرگۈلەۋاتقاندەك، يەر تىترەۋاتقاندەك تۇيۇلدى، شۇنداقتىمۇ ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم ـ دە، ھېلىقى قۇلنىڭ كۆرسىتىپ قويۇشى بىلەن سىڭلىم كۆمۈۋېتىلگەن دۆڭنىڭ يېنىغا كېلىپ، كولانغانلىقى ئېنىقلا بىلىنىپ تۇرىدىغان يەرگە تىزلاندىم. ياشلىرىم يامغۇردەك تۆكۈلدى. ۋۇجۇدۇم كۆچلۈك شامال سوققان ياپراقتەك تىترىدى. بار ئاۋازىم بىلەن ياراتقۇچىغا نىدا قىلدىم. بىراق، بولىدىغان ئىشلار بولۇپ بولغانىدى. ئاتام ئاشۇ نەجىس، تاش يۈرەك، ئۆزىدىن باشقا كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمايدىغان بۇددىستىنىڭ قولىدا ئۆلگەنىدى. سىڭلىم ئۆزىنىڭ پاك ئېتىقادىنى، غۇرۇرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يەنە شۇ چارۋىدارنىڭ قولىدا خۇددى ئاتامدەكلا جېنىدىن ئايرىلدى... ناھايىتى ئۇزاق يىغلىدىم، ئاھ ئۇردۇم، نۇرغۇن ئىشلارنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈردۈم. ئاخىر چارۋىدارنى ئۆلتۈرۈپ، ئىنتىقام ئالمىسام دادام رازى بولمايدىغاندەك، ئانام گۆرىدە ئۆره ئولتۇرىدىغاندەك، بىئەجەل ئۆلۈپ كەتكەن ئىنىم: «سەنمۇ ئوغۇل بالىمۇ؟ بۇ يەردە ماڭقاڭنى ئېقىتىپ يىغلاپ ئولتۇرغۇچە ئوغۇل بالىدەك ئىش قىلساڭ بولمامدۇ؟» دەپ ئەيىبلەيدىغاندەك، ئون گۇلىنىڭ بىرسى ئېچىلماي ئۆلۈپ كەتكەن سىڭلىم: «ئاكا، مېنىڭ قىساسىنى، ياق، پۈتۈن ئائىلىمىزنىڭ ئەنتىنى ئالمىساڭ، ئۇ دۇنياغا بارغاندا مەن بىلەن كۆرۈشكۈچى بولما...» دەۋاتقاندەك تۇيۇلدى ـ دە، چارۋىداردىن قىساس ئېلىش نىيىتىگە كەلدىم. ئەمما، ئۇنىڭ تۇرالغۇسىغا يېقىن بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قورۇنى ئايلىنىپ نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان چاپارمەنلەردىن تىرىق قىلغان ئاۋازنى ئاڭلىسامۇ قاۋاپ كېتىدىغان ئىتلىرى يامان ئىدى. مەن خېلى ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسامۇ قورۇنىڭ ئىچىگە كىرىشكە ئامال تاپالمىدىم ـ دە، ئاخىر ھەشەمەتلىك ئۆيگە يانداپ سېلىنغان ئېغىلنىڭ ئۈستىگە چىقتىم. تۆيۇقسىز كۆزۈم

ئېغىلىنىڭ يان تەرىپىدىكى ئاسمان ـ پەلەك دۆڭلىۇېتىلگەن ئوت ـ چۆپلەرگە چۈشتى. شۇ ئان كاللامغا «ئاۋۋال بۇ ئوت ـ چۆپلەرگە ئوت قويۇۋەتسەم، ھەممەيلەن ئوت ئۆچۈرۈش بىلەن قالىدۇ، ئاندىن چارۋىدارنى تېپىپ جايلىۇېتەلەيمەن» دېگەن خىيال پەيدا بولدى. ئەمما، ئوت قويۇۋېتىشمۇ ئاسان ئەمەس ئىدى. مەن ئېغىل ئۈستىدە خېلى ئولتۇردۇم. ئاي خېلىلا يۇقىرى ئۆرلەپ قالغانىدى. يەنە بىردەم مۇشۇ پېتى ئولتۇرسام، ئالەم يورۇپ قېلىشى، مەن ئاشكارىلىنىپ قېلىشىم مۇمكىن ئىدى. شۇڭا، ئېغىلنىڭ ئۈستىدىن قىلچە تۇتۇش چىقارماي پەسكە سىيرىلىپ چۈشتۇم ـ دە، قاراڭغۇدا خۇددى ئوغرى چاشقاندەك تىمىسقىلاپ يۇرۇپ، ئېغىلنىڭ يان تەرىپىدىكى چارۋىدارنىڭ ماللىرىنى باقىدىغان پادىچىلار تۇرىدىغان ئۆيگە يېقىنلاشتىم. بەزىدە شۇنداق ئۇدۇل كېلىپ قالىدىغان ئىشلارمۇ بولىدىكەن. مەن تېخى ئەمدىلا ئۆيگە يېقىنلىشىشقا تۇيۇقسىز ئىشىك ئېچىلىپ بىرسى قاتتىق يۆتەلگىنىچە چىقىپ كەلدى ـ دە، ئۇدۇل مەن تەرەپكە كەلدى. تېزلا ئۆزۈمنى دالدىغا ئالدىم. ئۇ ئادەم يېنىمدىن ئۆتۈپ كېتىشىگىلا ئوچۇق تۇرغان ئىشىك تەرەپكە قاراپ، كۆڭلۈم بىردىنلا يورۇپ كەتتى. ئۆينىڭ ئېچىدىكى جىگدە ياغىچىدىن ياسالغان تۇۋرۇكنىڭ يان تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان چىراغپايدا بىر جىنچىراغ ئۆينى غۇۋا يورۇتۇۋاتاتتى. قەيەردىن كەلگەن كۈچ ـ قۇۋۋەت، قورقماسلىق ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن. تېزلا، خۇددى شامالدەكلا ئوچۇپ ئۆيگە كىردىم ـ دە، چىراغنى قولۇمغا ئېلىپلا كەينىمگە يېنىپ، ئۇدۇل بايىتىن ئوت قويۇۋېتىشنى پىلانلىغان ئوت ـ چۆپ دۆۋىسى يېنىغا كېلىپلا چىراغنى تۆت ـ بەش يەرگە يېقىنلاشتۇردۇم. قۇرۇپ، پىچان بولۇپ كەتكەن ئوت ـ چۆپلەر دەسلەپتە بوش پاراسلاپ، كېيىن بارا ـ بارا ئۇلغىيىپ، گۈركىرەپ كۆيۈشكە باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ كۆڭلۈم يايراپ كەتتى، جىنچىراغنى ئوت ـ چۆپ دۆۋىسىنىڭ ئوستىگە پىرقىرىتىپ ئاتتىم. دەل شۇ چاغدا يېقىنلا يەردە بىرسىنىڭ

ئەنسىز ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ ئوت!... ئوت كەتتى!... ئادەم بارمۇ؟!...

مەن دەرھال بۇ تەرەپتىكى ئېغىلنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالدىم. ئوت بارغانسېرى ئۈلغايماقتا ئىدى. چارۋىدارنىڭ چاپارمەنلىرىمۇ يۇگۈرۈشۈپ چىقىپ ئوتنى ئۆچۈرۈشكە ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ئەمما، كۈچلۈك ئوت يالقۇنى ئۈلارنى يېقىن يولاتمايتتى. شۇ ئەسنادا قاياقتىندۇر چارۋىدارمۇ پەيدا بولدى. مەن ئوت يورۇقىدا ئۇنىڭ تاتىرىپ كەتكەن چىرايىنى، قورقۇنچتىن سۈس تىترەۋاتقان جىسمىنى كۆرۈپ قالدىم.

ـــ نېمىگە قاراپ تۇرۇشسەن؟...تېز... تېز ئوتنى ئۆچۈرۈشمەمسەن، نان قېپىلار؟! قايسىڭ بوشاڭلىق قىلىشساڭ تېرەكنى تەتۈر سويىمەن!...

ئوت بارغانسېرى ئۈلغىيىپ، ئويلىمىغان يەردىن ئېغىلغىمۇ تۇتاشتى. شۇڭا، مەنمۇ يەنە بىر يەرگە مۆكۈشكە مەجبۇر بولدۇم. كۆزۈم چارۋىدارىدا ئىدى. بىر چاغدا كىمدۇر بىرسى چارۋىدارنى كىرىپ كېتىشكە دالالەت قىلدى. بۇ مەن كۈتكەن پۇرسەت بولغاچقا، مۆكۈپ تۇرغان يېرىمدىن چىقىپ، ئاستاغىنا چارۋىدار تەرەپكە يېقىنلاشتىم. چارۋىدارنىڭ قىزىق ئوت تەرەپكە كىگىز، تىكمەتلەرنى ھۆل قىلىپ كېتىۋاتقان، سوغىدا سۇ كۆتۈرۈپ يۈرۈۋاتقان كىشىلەرنى ئالدىرىتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قىساس ئېلىش ئىستىكى پەيدا بولغاندىن بېرى يېنىمدىن ئايرىماي، كۈندە دېگۈدەك بىلەپ بىسلىرىنى پارقىرىتىۋەتكەن بۆكتەنى چاڭ سىقىلىدىم ـ دە، ئۇنىڭغا يېقىنلاشتىم. ئەمما، بۇ چاغدا بۇرۇنقى غەزەپلىرىم قەيەرگىدۇر يوقالغاندەك يۈرىكىم ئەنسىز سېلىشقا باشلىدى. پۈت ـ قوللىرىمۇ لاغلداپ تىترەيتتى. ئەمما، ۋاقىتسىز قازا قىلغان دادام، ئارماندا كەتكەن ئانام، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن ئىنىم، ياشلىق غۇنچىسى ئېچىلماي تۇرۇپلا توزۇغان سىڭلىم كۆز ئالدىمغا كېلىش بىلەنلا تېنىم ئاز ـ تولا مادارلاغاندەك بولدى ـ دە، بار ئاۋازىم بىلەن ۋارقىرىغىنىمچە چار-

ۋىدارغا ئېتىلدىم. چارۋىدار ئوت يورۇقىدا ۋال - ۋۇل قىلىپ سوغۇق نۇر چاقنىغان ھالدا ئۆزىگە تەڭلەنگەن بۆكتەنى كۆرۈپ، چىرايىنى قورقۇنچلۇق قىلىپ ۋارقىرىدى:

— ئا... ئادەم... بارمۇ؟ قا... قاتىل!...

ئۇنىڭ چىرايىغا مەنىستىمەسلىك بىلەن قارىدىم - دە، بۆكتەنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۇدۇل كەلگەن يېرىگە تىقىشقا باشلىدىم. چارۋىدار ئېچىنىشلىق ۋارقىرايتتى، نالە قىلاتتى. تۇيۇقسىز دۇپۇرلىگەن ئاياغ تاۋۇشى، قالايمىقان ئاۋازلار يېقىنلاپ كەلگەندەك بولدى. شۇ ھامان «قاچ...ئەمدى قاچمىساڭ تۇتىشىسەن!...» دېگەن بىر يىگىراق سادا قۇلىقىم تۇۋىدە جاراڭلىدى ۋە خىرقىراپ يانقان چارۋىدارنى تاشلاپ، ئوت يالقۇنى ئاجىز، قارىيىپ كۆرۈنىدىغان تەرەپكە قاراپ قاچتىم. شۇ چاغدا نەچچە تامدىن ئارتىلىپ چۇشكىنىم، نەچچىلىك تامغا دۇقۇرغىنىم ئېسىمدە يوق. ئىشقىلىپ، بەك قورقۇپ كەتكەچكە ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قېچىۋەردىم. بىر چاغدا تۇيۇقسىز: «ھەي بالا، ماڭ ئاۋۇ سۇڭگۇچتىن چىقىپ كەت...» دېگەن گەپنى ئاڭلىغاندەك قىلدىم. شۇنىڭدىلا ئۆزۈمنىڭ مېۋىلىك دەرەخلىرى قويۇق بىر باغدا ئىكەنلىكىمنى، مەندىن سەللا يىراقلىقتا بىرسىنىڭ ماڭا گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى ئاران ئىلغا قىلىپ، ئۇ كىشى ئىشارە قىلغان تەرەپكە قاراپ يۈگۈردۈم. دېگەندەك ئالدىمدا چارۋىدارنىڭ بېغىغا سۇ كىرىدىغان بىر سۇڭگۇچ تۇراتتى. مەن تېزلا يەردە سۇنايلىنىپ ياتتىم - دە، خۇددى يىلاندەك ئۆمىلەپ سۇڭگۇچتىن چىقىپ كەتتىم. باغ ئىچىدە قالايمىقان ۋارقىراشلار، ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— قاچتى... قاتىل سۇڭگۇچتىن قېچىپ كەتتى!

مەن يۈگۈرۈۋاتاتتىم، بۇ يەردىن كېتىش، يىراقلارغا كېتىش ئۈچۈن يۈگۈرۈۋاتاتتىم. كاللامدا ھازىرچە جېنىمنى ساقلاپ قېلىش، كېيىن چارۋىدارنىڭ ئۆلگەن - ئۆلمىگەنلىكىنى

تىكتىكلاپ بېقىش، ئۆلگەن بولسا باشقا يۇرتلارغا كېتىش، ئۆلمىگەن بولسا پۇرسەت تېپىپ، ئۇنى جەھەننەمگە ئۇزىتىش خىيالىمدىن ئەگمەي يۇرەتتى. شۇنداق ئوي - خىياللار بىلەن بېشىم قايغان، پۈتۈم تايغان تەرەپكە قاراپ يۈگۈردۈم... يۈگۈرۈۋېرىپ نەپەسلىرىم تېزلىشىپ پۈتلىرىمنىڭ ماغدۇرسۇ قالمىدى. بىر چاغدا ئېگىز بىر دۆڭ ئۈستىگە چىقىپ قالدىم ۋە ئەمدى بىردەم ئارام ئېلىۋالاي دەپ ئارقامغا ئۆرۈلۈپ ھەيرانلىقتا ئېغىزىمنى ئېچىپلا قالدىم. يىراقتا، تولىمۇ يىراقتا ئاسمان - پەلەك بىر ئوت كۆيۈۋاتاتتى...

مەن يېنىك نەپەس ئالدىم - دە، كۈندۈزى يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، كەچلىرى يول مېڭىپ دېگەندەك ئۇ يەردىن خېلىلا ئۇزاپ كەتتىم. كېيىن تاغدىكى بىرسىنىڭ ماللىرىنى باقتىم. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرسىدە يايلاقتا مالىلارغا قاراپ ئولتۇرسام، يوچۇن بىر كىشى مەن تەرەپكە قاراپ كەلدى. ئۇزاق ۋاقىت چارۋىلارنىڭ كەينىدىنلا يۈرۈپ، زېرىكىپ قالسام ئۆزۈم بىلەن ئۆزۈم پاراڭلىشىپ ئېچ پۇشۇقۇمنى چىقىرىپ كەلگەچكە، ئۇ كىشىنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ كەتتىم - دە، ئۇدۇل ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشۈپ، ئەھۋالىنى سورىدىم. بىز چاي ئىچىشكەچ خېلى ئۇزاق پاراڭلاشتۇق. مەن پاراڭ ئارىلىقىدا ئۇنىڭ كىملىكىنى، ھازىر قەيەردىن كېلىپ قەيەرگە كېتىۋاتقانلىقىنى سورىدىم. ئۇ گەپ يوشۇرمايلا ئۆزىنىڭ بىر چارۋىدارنىڭ ماللىرىنى باقىدىغان پادىچى ئىكەنلىكىنى، ئىككى يىل مۇقەددەم غوجىسىغا ئاشۇ يەرلىك بىرسىنىڭ قەست قىلىپ قېچىپ كەتكەنلىكىنى، ئەمما قەست قىلغۇچى بەك ھودۇقۇپ كەتكەچكە، بۆكتەنىڭ دەل جان يېرىگە تەگمەي، تەلىيىگە يارىشا ئامان قالغانلىقىنى، ئەل ئىچىدىكى ئاتاقلىق ئوتاچىلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ھايات قالغانلىقىنى، شۇنىڭدىن كېيىن بارلىق چاپارمەنلىرىنى پۈتۈن تاغ رايونىنى كېزىپ، قاتىلنى تېپىپ كېلىش ھەقىدە پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىز - دېرىكىنى

ئالالمىغانلىقىنى، باشقىلار ئۇنى ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەن، بولمىسا بىرەر يەردە دېرىكى بولاتتى، دېگەن بولسىمۇ، لېكىن چارۋىدارنىڭ بۇنىڭغا ئىشەنمەي: «ئۇ ھايات، يۇرىكىم تۇيۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ ھېلىھەم تاغ رايونىدا بار. ئەگەر كىمكى ئۇنى تۇتۇپ كەلسە، ئون كالا، يۈز قوي ئايرىپ بېرىمەن. دېرىكىنى بىلىپ، خەۋىرىنى يەتكۈزسىمۇ ھېساب» دېگەنلىكىنى، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن يۇرتنىڭ بايلىق ۋەسۋەسىسىدە دەۋرەپ كەتكەنلىكىنى، نەۋقىران يىگىتلەرلا ئەمەس، ھەتتا ھاسسىنى توكۇلدىتىپ ئاران ماڭىدىغان ئاقساقال بوۋايلارمۇ ئاشۇ قاتىلنى ئىزدەشكە ئاتلانغانلىقىنى، شۇڭا ئۆزىنىڭمۇ ئەگەر تاسادىپىي پۇرسەتتە قاتىلنى تۇتۇۋالسا، چارۋىدار ۋەدە قىلغان چارۋىلارغا ئىگە بولۇپ، بىر كېچىدىلا بېيىپ كېتىش ئىستىكىدە تاغمۇتاغ، دالامۇدالا كېزىپ يۈرۈۋاتقىلى يېرىم يىلغا يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، تېخى ھېلىلا غىزا، چاي بەرگىنىمگە پۇشايمان قىلىپ قالدىم. چارۋىدارنىڭ ئۆلمىگەنلىكى قېنىمنى قىزىتتى. شۇنداقتىمۇ، سەللا چاندۇرۇپ قويسام ئۆزۈمۇ ئويلىمىغان پېشكەللىكلەرگە ئۇچراپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم.

— سىز ئۇ قاتىلنى تونۇمسىز؟ — سورىدىم مەن غەزىپىمنى ئاران - ئاران بېسىۋېلىپ.

— كىچىك ۋاقتىدا بىرنەچچە قېتىم كۆرگەنىدىم. ئېڭىكىنىڭ ئاستىدا يوغانلا مەڭ بار ئىدى. ئەمما، بۇنىڭغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى. ئەگەر ئۇنى بىرەر يەردە ئۇچرىتىپلا قالسام چوقۇم تونۇۋالىمەن.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم ئاز - تولا ئورنىغا چۈشكەندەك بولدى. مەن پادىچى بولغاندىن بېرى ساقال - بۇرۇتلىرىمغا ئۇستىرا تەگمىگەنلىكتىن، چاچ - ساقاللىرىم ئۆسۈپ، خۇددى ئوتتۇرا ياشلاردىن ئېشىپ كەتكەن كىشىگىلا ئوخشاپ قالغانىدىم. ئۇ كىشى تولىمۇ پاراڭچى ئادەم ئىكەن. ئۇ ماڭا

يىقىنىدىن بۇيان بۇددىستىلارنىڭ ئوردۇكەنتكە ھۇجۇم قىلغانلىقىنى، ھەتتا كاشغەرنى خېلى ئۇزاق مۇھاسىرىگە ئېلىپ قامال قىلىۋالغانلىقىنى، ئەلى ئارسلانخان ئىسىملىك بىر غازىنىڭ بۇغراخان لەشكەرلىرىگە باش بولۇپ، ئۇلارنى سۇر - توقاي قىلىپ، قاغىلىقىچىلىك بولغان يەرلەرنى تارتىۋالغانلىقىنى، ئۇ غازى جەڭگە كىرسە كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ، بۇددىستلارنى كۆيدۇرۇپ تاشلايدىغانلىقىنى، قىلىچىنى بىر شىلتىسا نەچچە ئون ئادەم يىراقلىقتىكى ياۋنىڭمۇ بوينىنى ئۇزۇۋېتىدىغانلىقىنى، يا ئوقلىرى بەدىنىگە يامغۇردەك ئۇرۇلۇپ، سانجىلىپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئوق تەگكەن يەردىن قان چىقمايدىغانلىقىنى، ھەتتا ئوقنىڭ ئىزىمۇ قالمايدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم بىردىنلا يورۇپ كەتتى. ئائىلىمىزنى خانۇەيرانچىلىققا سالغان چارۋىدارلىقنىڭ تاش يۈرەك، بېخىل، ئۆزىدىن باشقا ھېچنېمىنى ئويلىمايدىغان بۇددىستلارنى سۇر - توقاي قىلىپ ھەيۋىسىنى سۇندۇرغان ئادەمنىڭ تەرىپىنى، داڭقىنى، شۆھرىتىنى ئاڭلىسام قانداقمۇ ھاياجانلانماي، خۇشال بولماي تۇرالايمەن؟!... شۇ چاغدا ئورنۇمدىن تۇرۇپلا تەرەت ئېلىپ، ئەلى ئارسلانخان غازى باتۇرنىڭ سالامەتلىكى، جەڭدە بۇددىست كاپىرلارنى تېخىمۇ كۆپ يوقىتىپ، ئەلىنى ئەمىن، خاتىرجەم قىلىشى ئۈچۈن دۇئا - تىلاۋەت قىلغۇم كەلدى. ئەمما، چارۋىدارنىڭ راست - يالغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدىغان ۋەدىسىگە ئىشىنىپ، مېنى تۇتۇش، ھېچ بولمىسا ئىز - دېرىكىمنى بىلىش ئۈچۈن جاپا چېكىۋاتقان بۇنداق ئادەمنىڭ ئالدىدا ئۇنداق قىلىشتىن يالتايدىم. ئۇ كىشى شۇ كۈنى مېنىڭ كەپىمدە تۇنەپ، كېچىچە يەنە ئارسلانخاننىڭ تەرىپىنى قىلىپ چىقتى. ئەتىسى مەندىن ئۆزى ئىزدەۋاتقان كىشىنىڭ بۇ ئەتراپقا كەلگەن - كەلمىگەنلىكىنى ئاسماقچىلاپ سورىدى:

— مەن بۇ يەردە پادا بېقىۋاتقىلى ئۇچ - تۆت يىلدىن ئاشتى، —

دېدىم مەن ئۇنىڭ چىرايىغا قارىمايلا، ــ لېكىن سىز دەۋاتقان كىشىنى پەقەت كۆرۈپ باقمىدىم. ئاۋۇ كۆرۈنگەن ئېگىز تاغنىڭ كەينىدە يەنە ئىككى ــ ئۈچ پادىچى بار. ئاشۇ يەرگە بېرىپ سوراپ بېقىڭ. بەلكىم شۇلار كۆرگەن بولسا ئەجەب ئەمەس...

ئۇ كىشى خوشلىشىپ كەتتى. تېخى ماڭارىدا مەندىن ئاز ــ تولا ئوزۇقلۇقمۇ سورىدى. ئۇنىڭ مېنى تۇتۇپ بېرىش بەدىلىگە باي بولۇش ئىستىكىدە جەبىر ــ جاپا چېكىۋاتقانلىقىنى ئويلىغىنىمدا، ئۇنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈشىنى تىلىسەمۇ، ئەمما مۇسۇلمانلىق بۇرچۇم يول قويمىدى. شۇڭا، ئۆزۈمنىڭ هاياتلىقىغا كېپىللىك قىلىدىغان نېسىۋەمنىمۇ ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدۇم.

شۇنىڭدىن كېيىن يۇرىكىمگە بىر ئوت كىرىۋالدى. مال بېقىۋېتىپ بىپايان دالاغا قاراپ ئولتۇرسامۇ، ئوڭدا يېتىپ ئاسمانغا قارىغان پېتى خىيال سۈرسەمۇ كۆز ئالدىمدا گەۋدىلىك، دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ، قولىدىكى قىلىچىنى زەرب بىلەن شىلتىۋاتقان، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرىدىغان نۇرلۇق بىر سىيما پەيدا بولاتتى. بۇنى ئۆزۈمچە بىزنىڭ يولباشچىمىز، هىدايەتنى ئۆز قولىدا تۇتقۇچى ئەلى ئارسلانخان غازى باتۇرىمىز دەپ ئويلايتتىم. ئاخىر بۇ يەردە تۇرىۋېرىپ، كۈنى كېلىپ چارۋىدارنىڭ ئايغاقچىلىرىغا سېزىلىپ قېلىپ، ئۇنىڭ قولىدا بىئەجەل ئۆلۈپ كەتكۈچە، ئاشۇ غازىنى بىر كۆرۈپ ئۆلۈپ كېتەي دېگەن خىيالغا كەلدىم ــ دە، بېقىۋاتقان مالىلىرىمنى يايلاقنىڭ ئۆزىدە تاشلاپ قويۇپ، ئەگرى ــ بۈگرى چىغىر يوللار بىلەن قاغىلىق تەرەپكە قاراپ يول ئالدىم. شۇ تەرىقىدە ئۈدۈل كەلگەن يەرنى سېلىنچا، ئاسمانىنى يېپىنچا قىلىپ يېتىپ، ئاش ــ ئوزۇقۇم توگىسە ئاق نىيەتلىك كىشىلەردىن سەدىقە تىلەپ خېلى ئۇزۇندا قاغىلىققا يېتىپ كەلدىم. ئەمما، «بىتەلەي سۈغا چىقسا، كالا تېزەكلىگەندەك»، قاغىلىققا كېلىپلا بۈددىستلارنىڭ قاراۋۇللىرىغا ئۇچراپ قالدىم.

— ئىم؟ — دېدى ئۇلار ئۇستېبېشىمغا قاراپ. ئۇلارنىڭ نېمىنى سوراۋاتقانلىقىنى بىلمىگەچكە گۆشىيىپ تۇردۇم. ئۇلار مەندىن خېلى كۆپ نەرسىلەرنى سوردى. مەن ھېچقايسىسىغا جاۋاب بېرەلمىگەندىن كېيىن، باشلىقى بولسا كېرەك، ئېگىز بوي، كوسا چىراي بىرسىنىڭ ئالدىغا باشلاپ باردى. ئۇ ئادەممۇ مەندىن كۆپ گەپلەرنى سوردى. مەن ئۇلارنىڭ زادى نېمىنى سوراۋاتقانلىقىنى بىلمىگەچكە، ئۇندىمەي تۇرۇۋالدىم. ئاخىر ئۇلار: «سېنى ئەلى ئارسلانخان ئايغاقچىلىققا ئەۋەتتىمۇ؟» دەپ سوراشتى. مەن بۇ ئىسمىنى ئاڭلاپ:

— ئاھ، ئەلى ئارسلانخان غازى! — دەپ ساپتىمەن. شۇنىڭ بىلەن بىرھازا دۇمبالاپ، راست گەپ قىلىشمىنى، بولمىسا تېرەمنى تەتۇر سويىدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. مەن يەنە ئۆزۈمنىڭ باشقىلارغا ياللىنىپ، پادا باقىدىغانلىقىمنى، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپلا بىر كۆرۈۋېلىش ئىستىكىدە يۈرگەنلىكىمنى دېدىم. شۇ ئارىدا مەندىن گەپ سوراۋاتقانلار بىردىنلا ئۆرىتۆپە بولۇشۇپ كەتتى. بىر چاغدا يەنە بىرنەچچە ئادەم گۇرۇلدىشىپ كەلدى.

— تۇتۇۋالغان ئايغاقچى مۇشۇمۇ؟ — سوردى ھېلىقى ئادەم بېشى بىلەن مېنى ئىشارە قىلىپ.

— دەل ئۆزى، شاھىم، — دېدى بايىاتىن بېرى مەندىن كۆپ گەپلەرنى سورىغان، ھاۋانىڭ ئىسسىق، تىنچىق بولۇشىغا قارىماي دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىۋالغان ئادەم خۇشامەتگۆيلۈق بىلەن ھەجىيىپ، — بۇ بەك جاھىل ئايغاقچى ئىكەن. شۇنچە چىرايلىق گەپ سورىساقمۇ، ئاز ـ تولا تاياق ـ توقماقنىڭ تەمىنى تېتىتساقمۇ ئېغىز ئاچقىلى ئۇنىمىدى. «مەن پەقەت ئەلى ئارسلانخانىنى كۆرگىلى ماڭغان، ئايغاقچى ئەمەس» دەپلا تۇرۇۋېلىۋاتىدۇ.

— سەن راستلا ئايغاقچى ئەمەسمۇ؟ — دېدى ھېلىقى كىشى يېنىمغا كېلىپ، — راست گەپ قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتسەڭ،

ئەجىر - تۆھپەڭگە لايىق مۇكاپاتلىنىسەن. يالغان ئېيتساڭ ئۆلۈكۈڭ مۇشۇ يەرگە كۆمۈلىدۇ. قېنى ئېيت، ئەلى ئارسلانخان سېنى بۇ تەرەپكە قايسى ئىشلارنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى؟

— مېنى ئەلى ئارسلانخان ئەۋەتمىدى. مەن ئۇ زاتى مۇبارەكنى ئۆز كۆزۈم بىلەن بىر كۆرەي دەپ ئالايىتەن تاغدىن كەلدىم.

— يالغان ئېيتما!

— ئاللا گۇۋاھ، يالغان ئېيتمىدىم.

— ئۇ ھازىر بىزگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىۋاتامدۇ؟ — ئۇنىڭ كۆزلىرى بىردىنلا يوغان ئېچىلدى.

— بىلمەيمەن. مەن تېخى ئەلى ئارسلانخاننى كۆرگۈدەك بولمىدىم.

— ئۇرۇڭلار!... تازا ئۇرۇڭلار!... راست گەپ قىلىپ، قارارگاھىمىزغا قايسى ئىشلارنى تىڭتىڭلاشقا كەلگەنلىكىنى دېگۈچە قىيناڭلار!...

ماڭا بىردىنلا تاياق - توقماق يېغىشقا باشلىدى. قوللىرىم تۇڭۇككە چەمبەرچاس باغلىنىپ دۇمبالاندىم. ماڭا پەقەت ئاغرىق ئازابىغا چىداپ تۇرماقتىن ئۆزگە ئامال يوق ئىدى.

— راست گەپ قىل، بۇ يەرگە نېمىدەپ كەلدىڭ؟ — سوراشتى ئۇلار يەنە بىرھازادىن كېيىن.

— ئەلى ئارسلانخاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرەي دەپ...

— ئۇرۇڭلار...

— ...

ئۇلار مېنى خېلى ئۇرۇشتى. جان يېرىمگە ئات قىلىنمۇ تىقىشتى. تاياق زەربىسىدىن يېرىلغان ئەتلىرىمگە تۇز سۈيمۇ قۇيۇشتى. يەنە ئاللىقانداق ئامالالارنىمۇ ئىشلەتتى. بىراق، مەن ئەلى ئارسلانخاننى تېخىچە كۆرۈپ باقمىغانلىقىمنى، ئۆزۈمنىڭ پادىچى ئىكەنلىكىمنىلا ئېيتىپ تۇردۇم.

— مەن سېنى مۇرادىڭغا يەتكۈزەي، — دېدى ئەڭ ئاخىرىدا كېلىپ مېنى سوراق قىلغان ئادەم ئاچچىقتىن تىترەپ، — ئەمما

بىلىپ قال، سەن ئەلى ئارسلانخانىنى ئەمەس، ئەلى ئارسلانخان سېنىڭ جەستىڭنى كۆرسۇن. قېنى ئۇروڭلار، بۇ ئايغاقچىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈپ قويۇڭلار!...

كىمدۇر بىرسى ناھايىتى قاتتىق بىرنەرسە بىلەن ئۇردى. شۇ ئان كۆزلىرىم قاراڭغۇلاشقاندەك بولۇپ، تۇيغۇلىرىم سۇسلاشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قانداق ئىشلارنىڭ بولغانلىقى يادىمدا يوق. ھوشۇمغا كەلسەم، ماڭۇ كىشى دورا ئىچۈرۈۋېتىپتۇ. يەنە ئىككى - ئۈچ ئادەم چىرايىمغا قاراپ تۇرۇپتۇ. ئۇلار ئەلى ئارسلانخان، تەكەباش سۇباشى، بۇددىستلار... دېگەندەك گەپلەرنى قىلدى. مەن شۇنىڭدىلا ھېلىقى كىشىنىڭ گەپلىرىنى ئېسىمگە ئېلىپ، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ قارارگاھىغا كېلىپ قالغان بولسام كېرەك، ئۇ باتۇر غازىنى ئەمدى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرىدىغان بولدۇم، دەپ ناھايىتى خۇشال بولدۇم ھەمدە بۇ ئارزۇيۇمنى بايان قىلدىم. مېنى داۋالىغان ئوتاچى: «ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ھازىر سەن بىلەن كۆرۈشۈشكە ۋاقتى يەتمەيدۇ، سەۋر قىل، ئاۋۇال جاراھەتلىرىڭ ساقايسۇن، شۇ چاغدا ئۇ سەن تەلەپ قىلمىساڭمۇ ئۆزى ئالاھىدە كېلىپ كۆرۈشىدۇ...» دېدى. مانا بۇگۈن ئۆزلىرىنىڭ مۇبارەك، نۇرلۇق دىدارلىرىنى كۆرۈش نېسىپ بولدى. ئەمدى مېنىڭ بۇ دۇنيالىقتىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئاشتى. ھازىرلا ئالدىلىرىدا جان تەسەددۇق قىلسامۇ قىلچە ئارمىنىم يوق...

ئوچ ھەمەيلەننى ھەيران قالدۇرىدىغان ھېكايىسىنى تۈگىتىپ، يەنە ئېسەدەشكە باشلىدى. ئوجنىڭ كەچۈرمىشلىرى ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ۋۇجۇدىنى تىترەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئائىلىسىگە كەلگەن كەلگۈلۈكلەر، ئۆزىنى بىر قېتىم بولسىمۇ كۆرۈۋېلىش يولىدا تارتقان دەشۋارچىلىقلىرىغا قاراپ، شۇ تاپتا ئوجغا قانداق تەسەللى بېرىشنى، كۆڭلىنى قانداق ئاۋۇندۇرۇشنى بىلەلمەي قالغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنى باغرىغا باسقۇسى، ئۆزىگە بولغان ئەقىدە - ئىخلاسىغا تەشەككۇرىنى بىلدۈرگۈسى كەلدى. شۇنداقتىمۇ، بۇنداق قىلسا ياخشى بولمايدىغانلىقىنى ھېس

قىلىپ ئۆزىنى ئاران تۇتۇۋالدى. كۇلۇك تۇمەنبېشىمۇ جىمىپ كەتكەن بولۇپ، قارچىغىنىڭكىدەك ئۆتكۈر كۆزلىرىنى ئوجغا تىكىپ، ئۇنىڭ راست ياكى يالغان سۆزلەۋاتقانلىقىنى قىياس قىلىۋاتقاندەك ئولتۇراتتى. ئوتاچى باياتىن بېرى خىرتلىداپ يىغلاۋاتاتتى.

— بەك كۆپ جاپا چېكىپسىز، ئوج، بۇنداق ئازابقا بەرداشلىق بېرىش ئوڭاي ئەمەس، — دېدى ئەلى ئارسلانخان چېدىر ئىچىدىكى ئېغىر سۈكۈتكە بەرداشلىق بېرەلمىگەنىدەك ئېغىز ئېچىپ، — يەنە بىر مەزگىل تەخىر قىلىڭ. ئاتام مۇسا بۇغراخان پەرمان بەرسىلا، سىزنى مۇشۇ ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان ئۇ مەلئۇنلارغا قارشى لەشكەر تارتىپ، سىزنىڭ، سىزگە ئوخشاش ئازابقا دۇچار بولغان ئەل ـ ئاۋامنىڭ بارلىق قان ـ قېساسىنى بىراقلا ئالىمەن...

— بەك ئوبدان گەپ قىلدىلا، ئارسلانخان جانابلىرى، ئۇ نائەھلىلەرنىڭ ئۈستىگە چوقۇم لەشكەر تارتماق كېرەك، — ئوج سەل جانلاندى، — بولسا بەك كەينىگە سۈرۈۋەتمىسىلە بولاتتى. بولمىسا نۇرغۇن كىشىلەر زۇلۇم ـ سىتەمدىن، ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلالمايدۇ.

— خاتىرجەم بولۇڭ، ئۇ كۈنلەرگىمۇ ئۇزاق قالمىدى. ھامان بىر كۈنى ئۇلارنى سۈر ـ توقاي قىلىپ، يۈرتخان شەھىرىنى تۈپتۈز قىلىۋېتىمەن! — دېدى ئەلى ئارسلانخان ئىشەنچ بىلەن.

— ئاھ، خۇدا، مانا بۇگۈن ئەلى ئارسلانخان جانابلىرىنىڭ نۇرانە چىرايىنى، ئادەم قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان لەزىز ئاۋازىنى ۋە سەممىي لەۋزىنى ئاڭلىدىم!...

— ھازىرچە ئوبدان ئارام ئېلىڭ... — دېدى ئەلى ئارسلانخان ئوج بىلەن يەنە بىر دەم پاراڭلىشىش ئارزۇسىنى مەجبۇرىي بېسىپ ئورنىدىن تۇرغاچ. بۇنى كۆرگەن ئوج ئۆمىلەپ بېرىپ، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ پېشىگە ئېسىلدى.

— توختىسىلا، ئارسلانخان ئالىيلىرى، پېقىر قۇللىرىنىڭ

ئۆزلىرىدىن ئۆتۈنىدىغان بىر ئۆتۈنۈشى بار ئىدى. شۇنى ئاڭلاپ ماڭسىلا...

ــ قېنى قۇلىقىم سىزدە، مەيلى قانداقلا گېپىڭىز بولسا تارتىنماي دەۋېرىڭ!

ــ قۇللىرى بېقىۋاتقان پادامنى تاشلاپ پەقەت ئۆزلىرىنىڭ نۇرانە دىدارىنى كۆرۈۋېلىش ئىستىكىدە يولغا چىققانىدىم. ئەمما، ئويلىمىغان يەردىن بۇددىستلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، تېنىم ئېغىر زەخمىلىنىپ، ئۆلۈك ــ تىرىكىنىڭ ئارىلىقىدا بۇ يەرگە كېلىپ قاپتىمەن. ئۆزلىرىنىڭ ئاتىدارچىلىق قىلىشلىرى بىلەن قايتا ھاياتلىققا ئېرىشتىم. مەرھۇم ئاتام مېنى يورۇق دۇنياغا ئاپىرىدە قىلغان بولسا، ئۆزلىرى يەنە بىر مەزگىل جاھاننىڭ سېرىقىنى كۆرۈش پۈرسىتى بەردىلە. بىر ھېسابتا ئۆزلىرى ئەل ــ يۇرتىنڭلا ئەمەس، ماڭمۇ ئاتامغا ئوخشاشلا ئاتا بولدىلا. مانا ھازىر كۆردىلە، جاراھەتلىرىمۇ ساقىيىپ قالدى. ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ ھىممەتلىرى ئۈچۈن ئات ــ ئېشەك ئورنىدا ئىشلەپ بولسىمۇ خىزمەتلىرىدە بولمىسام، ئۇ ئالەمگىمۇ قەرزدار پېتى كېتىمەن، ئالىيلىرى...

ئەلى ئارسلانخان قانداق جاۋاب بېرىشنى بىلىلمەي مەڭدەپ قالدى.

ــ تېخى تولۇق ئەسلىگىزگە كېلىپ بولالمىدىڭىز، ئاۋۋال ياخشى بولۇپ كېتىڭ، ئاندىن بىر گەپ بولسۇن.

ئوج ئارسلانخاننىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، لاسسىدە بولۇپ قالغان بولسىمۇ ئەمما چاندۇرمىدى.

ــ مېنىڭ پۈتۈن ئەس ــ يادىم ئۆزلىرىنىڭ خىزمەتلىرىنى قىلىپ، ھىممەتلىرىگە جاۋاب قايتۇرۇش، ئالىيلىرى، بۇ تۆۋەنچىلىك بىلەن قىلغان ئىلتىجايىمنى ئويلىشىپ كۆرگەيلا.

ئارسلانخان ھەمراھلىرى بىلەن چېدىردىن چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ قەلبى ھېلىھەم دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. ئوجنىڭ بايىقى كەچۈرمىشلىرى قۇلىقى تۆۋىدە دەمۇدەم جاراڭلىغاندەك بولاتتى.

يەنە تېخى ئۇنىڭ ئىلتىجاسى... بۇنىڭغا نېمە دېيىش كېرەك؟ ئۇ سەممىي لەۋزى بىلەن دەۋاتسا، رەت قىلىشنىڭ ئورنى يوققۇ؟...

ئاردىدىن ئىككى كۈن ئۆتتۈپ ئوچ بىلەن قايتا كۆرۈشكەندە، ئوچ بۇ تەلىپىنى يەنە ئوتتۇرىغا قويدى. ئارسلانخان ئۇنىڭ چىرايلىق سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، نەق مەيداندىلا ماقۇل دەۋەتكىلى تاسلا قالغان بولسىمۇ، ئەمما كۆڭلىدە تېخى يېشىلمىگەن تۇگۇچلەر بار بولغاچقا، يەنە بىر مەزگىل داۋالىنىشنى تاپىلىدى.

— نېمىنى ئويلاۋاتىدىلا؟ — سورىدى مەريەم خېنىم ئاشۇ سۆھبەتلەر بولۇپ ئاردىدىن ساق ھەپتە ئۆتكەندە، — قارىسام كۆڭۈللىرى تازا بىر يەردە ئەمەسقۇ؟ باشلىرىنى قاتۇرۇۋاتقان بىرەر تۇگۇچ بارمۇ؟

ئارسلانخان مەريەم خېنىمغا قارىدى. ئادەتتە كەم سۆز بولغىنى بىلەن جەڭ مەيدانىغا كىرسە بىردىنلا تۇرگۇنلىشىپ كېتىدىغان رەپىقىسىنىڭ ئۆزىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتى، چىراي ئىپادىسىگىمۇ ئالاھىدە ئىنچىكىلىك بىلەن نەزەر سالىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگەچكە، كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي ئۇدۇللا دېدى.

— بۇ ئىشقا بەك بالدۇر خۇش بولۇپ كەتمىسىلە. ئوچ دېگەن ئادەمنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ئوبدان بىلمەيمىز، بىر ئادەمنىڭ چىرايىغا، قىلىۋاتقان ئىشلىرىغا، دېگەن سۆزلىرىگە قاراپ ئالدىراپ ئىشىنىپ قالساق، كېيىن پۇشايمان قىلساقمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ.

— ئوچ دېگەن گەپلەر ماڭا يالغان ئەمەستەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ.

— ئۇنىڭ چىرايلىق گەپلىرى كۆڭۈللىرىنى ئۇتۇۋاپتۇ. ئوبدانراق ئويلاپ باقسىلا، ئۇنىڭ باشقا ۋاقىتتا ئەمەس، دەل ئىككى تەرەپ جىددىي تىركىشىۋاتقان ۋاقىتتا پەيدا بولۇپ قېلىشى سىلىنى گۇمانغا سالمىدىمۇ؟

— ئۇ تەرىپىنى مەنمۇ ئويلىدىم. ئەمما، ئەمما... ئۇمۇ ئۇدۇنلۇكلەر تەرىپىدىن رىيازەت چېكىپتۇ...

ـــ سىلى ئۇنىڭ ھەممە گىپىگە ئىشىنىپ، ئۇنى ياخشى ئادەم دەۋاتامدىلا؟

ـــ ئۇنىڭ ماڭا بولغان ئىخلاسى بەك چوڭقۇر ئىكەن.

ـــ ئۇ دېگەن ئېغىزدىكى گەپ، يۈرىكىدىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ۋاقتىنچە بولسىمۇ ئوجۇغا بەك ئىشىنىپ كەتمىسىلە.

ئەلى ئارسلانخان گەپ قىلمىدى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ھايات سەپىرىدىكى سىردىشى، غەمگۇزارىغا كۆڭلىدىكى گەپلەرنى دېيىشنى خالىمىدى. ئۇ ئوجۇنىڭ ھېلىقى كۇنىدىكى گەپلىرىگە ئىشەنگەن. خۇددى مەريەم خېنىم دېگەندەك چىرايلىق سۆزلەر قەلبىنى رام قىلغانىدى. ئەگەر ئوج راستلا ياۋۇنىڭ ئايغاقچىسى، بۇ ياغلاقار قالۇنىڭ ھىيلىسى بولسچۇ؟!...

بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندە ئوج تولۇق ئەسلىگە كېلىپ قالدى. ئۇ بەزىدە چېدىردىن چىقىپ لەشكەرلەر بىلەن پاراڭلىشاتتى. ئۇلارغىمۇ بېشىدىن ئۆتكەن كەچمىشلەرنى يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بېرەتتى. بەزى لەشكەرلەر ئوج بىلەن بىللە يىغلىشىپ كېتەتتى. ئوج يەنە بەزىدە يېنىك چامدىغىنىچە شاھانە چېدىرىنىڭ ئالدىغا كېلەتتى ـ دە، كىرىشكە پېتىنالمىغاندەك بولۇپ قايتىپ كېتەتتى. ئەمما، بۇگۈن ئۇنداق قىلمىدى. ئۇدۇللا چېدىر يېنىغا كېلىپ، ئەتراپقا سەزگۈرلۈك بىلەن نەزەر سېلىپ تۇرۇۋاتقان نۆكەرگە ئۆزىنى ئارسلانخان بىلەن كۆرۈشتۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى.

ـــ بىردەم مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇر. ئاۋۇال مەلۇم قىلاي، ـــ نۆكەر شۇنداق دېگىنىچە چېدىر ئىچىگە كىرىپ كەتتى ـ دە، ھايالشمايلا چىقىپ، بېشى بىلەن چېدىر ئىچىنى ئىشارە قىلدى:

ـــ ئارسلانخان ئالىيلىرى سېنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى. قېنى كىرا!

ئوج بۇ گەپنى ئاڭلاپ سۇس كۈلۈمسىرەپ قويدى ـ دە، يېنىك قەدەم بىلەن شاھانە چېدىر ئىچىگە كىردى. ئاندىن تۆر تەرەپتىكى

يۇمشاق كۆرپه ئۈستىده باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئالدىغا يۈگۈرگەندەك بېرىپ، يۈكۈنگەن هالدا پېشىگه يۇزىنى ياقتى:

— شانۇشەۋكەتلىك، سەلتەنەتلىك ئۇلۇغ قاراخانىيلار خانلىقىمىزنىڭ بەخت يۇلتۇزى، ئەلنىڭ شاپائەتچىسى، مېنىڭ نىجاتكارىم ئەلى ئارسلانخان غازىنىڭ پېقىرەك بىر قۇلىنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن بېشىم ئاسمانغا يەتكۈدەك بولدى. ئۆزلىرىدەك ئېسىل سۈپەتلىك زاتنى ئاللا ئىگەم هەر ۋاقىت پاناهىدا ساقلىغاي!... قۇرۇق سۆز، قۇرۇق غەيۋەتتىن خالىي قىلىپ، تەلەي يۇلتۇزىنى تېخىمۇ نۇرلۇق قىلغاي، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىغا يەتكۈزۈپ، پۈتۈن ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ غوجىسى بولۇشقا يارەدەم بەرگەي...

ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋۇجۇدى سىلكىنگەندەك بولدى. ئۇنىڭغا ئوجنىڭ سۆزلىرى تەسىر قىلغان، قەلبىنى تىنچ كۆل سۈيىگه چالما تاشلاپ دولقۇنلاتقاندەك تۇيغۇ پەيدا قىلغانىدى.

— بولدى ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، ئوج، — دېدى ئارسلانخان ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇشقا ئۇندەپ، — ئازادە ئولتۇرۇپ پاراڭلىشايلى.

— ياق، ئارسلانخان ئالىيلىرى، پېقىرنىڭ بىر ئېغىز ئاددىي ئىلتىجاسىغا جاۋاب بەرمىسىلە، ئورنۇمدىن تۇرۇپ، يۇزۇمنى كۆتۈرۈپ يۇرۇشكە كۆڭلۇم ئۇنمايدىكەن...

— قېنى ئاۋۋال دەپ بېقىڭ، قانداق ئىلتىجايىڭىز بارىكىن؟

— بۇ ئەرزىمەس تەلىپىمنى پېقىر قۇللىرى ئۆزلىرىگه بۇرۇنمۇ بايان قىلغانىدىم. ئىت چېغىدىمۇ باقىقان ئىگىسىگه ساداقەتمەنلىك كۆرسىتىدۇ. مەن دېگەن ئادەم، شۇڭا ئۆزلىرىگه خىزمەت قىلىپ، مېنى ئەزرائىلنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇۋېلىش يولىدا كۆرسەتكەن هىممەتلىرىگه جاۋاب قايتۇرمىسام، مېنىڭ ئىتتىن نېمە پەرقىم بولسۇن، ئالىيلىرى. شۇڭا يا ماڭا لايىقىدا بىرەر ۋەزىپە تاپشۇرۇپ، يانلىرىدا ئېلىپ قالسىلا يا نۆكەرلەرگه

يارلىق بېرىپ، ئۆزلىرى بەرگەن ھاياتىمنى يەنە ئۆز قوللىرى بىلەن ئالسىلا!

ئەلى ئارسلانخان يەنە نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تۇرۇپلا قالدى. ئۇنىڭ ئۆز كۆڭلى بويىچە بولغاندا ئوجنى قارارگاھتا ئېلىپ قالغۇسى، ھالىغا يارىشا ئىشقا قويۇپ، ساداقىتىنى ئىپادىلىشىگە شارائىت يارىتىپ بەرگۈسى بار ئىدى. ئەمما، مەرىيەم خېنىم بىلەن كۆلۈك تۇمەنبېشىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشى ئۇنىڭ ئېسىدە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئويىچە بولغاندا، ئوج ياغلاقار قالۇنىڭ ئايغاقچىسى ئىدى. ئەگەر شۇنداقلا بولۇپ قالسا، بۇ بەئەينى بۆرىنى قوتانغا باشلاپ كىرگەندەك ئىش بولاتتى. ئەمما، ئۇنىڭ ئەلى ئارسلانخانىنى دەپ تاياق يېگىنى، يارىلانغىنى پاكىتقۇ؟ ياۋ بىر ئايغاقچىنى بۇغرا لەشكەرگاھىغا ئايغاقچىلىققا ئەۋەتسە ئۇنى نىمجان ھالەتتە ئۆلۈك بىلەن تىرىكنىڭ ئارىلىقىدا يولغا سالامدۇ؟!... ئۇ بىردەمدىلا نۇرغۇن خىياللارنى قىلىپ چىققان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ھېچقايسىسىغا كۆڭۈل توختىتالمايى، ئوجغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمىدى. ئوج ھېلىھەم يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان پېتى ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ھەييارلىق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى يەر تېگىدىن ئارسلانخانغا تىكىلگەنىدى.

ـــ بۇ بەك چوڭ تىلەك ئەمەس ئىكەن، ئوج. سىزنى مەيلى قايسى ۋەزىپىگە قويساق، ئۆز بۇرچىڭىزنى بەجانىدىللىق بىلەن ئورۇنلاپ، ساداقەتمەنلىك كۆرسىتىشىڭىزگە ئىشەنچىم كامىل. ئەمما، سالامەتلىكىڭىز تولۇق ئەسلىگە كەلمىدى. يەنە بىر مەزگىل ئۆتسۇن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تىلىكىڭىزنى ئويلاشساقمۇ كېچىكمەيمىز.

ـــ ياق، ئارسلانخان ئالىيلىرى، ياق، ئۆزلىرىنىڭ شاپائىتىدە سالامەتلىكىم تولۇق ئەسلىگە كەلدى. ئىشەنمىسىلە ھازىرلا يارلىق بەرسىلە، چېدىر سىرتىدىكى نۆكەر بىلەن كۈچ سىنىشىپ باقاي، ئۇنى يېڭەلىسەم تىلىكىمنى ئىجابەت قىلسىلا،

يېڭىلمىسەم بۇ گەپنى ئۆزلىرىگە دېمىگەن بولاي...

ئەلى ئارسلانخان تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدى ـ دە، دەررۇلا تازا كۈچتۈڭگۈر نۆكەر بىلەن كۈچ سىنىشىشقا پەرمان بېرىشنى ئويلىدى ـ يۇ، ئەمما ئۆزىگە ئىشەنگەن، ئۆزۈن مۇساپىلەرنى بېسىپ، جەبىر ـ جاپا تارتىپ كەلگەن كىشىنى كۈچ سىنىشىشقا سېلىپ، ئۆزىگە بولغان ئىخلاس، ئەقىدىسىنى ياندۇرۇۋەتسە ياخشى بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، بىرپەس جىمجىت ئولتۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئاستا بېشىنى لىڭشىتتى.

— مۇنداق بولسۇن، ئوج، ھازىرچە سىزگە بىرەر ۋەزىپە ئارتمايلى، سالامەتلىكىڭىز تولۇق ئەسلىگە كەلگۈچە مېنىڭ خىزمىتىمدە بولۇڭ ھەمدە ياۋ قارارگاھىدا كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىڭىزنى قالدۇرماي ماڭا ئېيتىپ بېرىڭ. بۇ جەھەتتە بىزنىڭمۇ كۆڭلىمىزدە تېگىشلىك سان بولسا، سىزنىڭ، سىزگە ئوخشاش قىسمەتلەرگە دۇچار بولغانلارنىڭ قىساسىنى ئېلىپ، خانلىقىمىز ئاسمىنىدا لەيلەپ يۈرگەن بۇ قارا قۇزغۇنلارنى بىراقلا يوقىتالايمىز ئەمەسمۇ؟!...

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى، ئۆزلىرى شۇنداق دېگەن يەردە مەن يەنە نېمە دېيەلەيتتىم. بۇ ئۆزلىرىنىڭ ماڭا ئىشەنگەنلىكلىرى، بىز تاغلىقلار باشقا ئىشقا يارىمىغىنىمىز بىلەن بىرلا كۆرگەن نەرسىنى ئاسان ئۇنتۇپ قالمايمىز. ھەتتا بېقىۋاتقان پادىلىرىمىزدىن بىرەر قوي يوقاپ كەتسىمۇ، ئىز ئىزلاپ بېرىپ تاپالايمىز. مەن ئۇ بۇددىست كاپىرلارنىڭ قارارگاھىدا كۆپ تۇرمىغىنىم بىلەن خېلى كۆپ نەرسىلەرنى كۆردۈم. بەزى ئىشلار تېخى ھازىرلا كۆرگەندەك كۆز ئالدىمدا تۇرىدۇ. ئەگەر پايدىسى تېگىدىغانلا ئىش بولسا، بىلگىنىمنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بېرىمەن.

— ئەمىسە ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ...

— ئىلەل، ئارسلانخان ئالىيلىرى...

ئوج ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەلى ئارسلانخانغا روبىرو ئولتۇرۇپ،

يەنە گەپ باشلاي دېيىشىگە، چېدىر سىرتىدىكى نۆكەرنىڭ ياڭراق ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ مەريەم خېنىم ئارسلانخان ئالىيلىرىنىڭ قوبۇلىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ!

ئوچ تۇنجۇققاندەك بولدى. ئۇ بۇغرا لەشكەرگاھىغا كېلىپ مەريەم خېنىمنى قاچانلا ئۇچراتسۇن، مەريەم خېنىمنىڭ ئۆزىگە ئىشەنمەسلىك، شۇبھە بىلەن تىكىلگەنلىكىنى كۆرۈپ، بەدەنلىرى تىكەنلەشكەندەك بولۇپ، يۈرەكلىرى ئىختىيارسىز سېلىپ كېتەتتى. ئوچ يېقىندىن بۇيان مەريەم خېنىمنىڭ ناھايىتى چېۋەر، ئارسلانخانغا سادىق ئىكەنلىكىنى، لەشكىرىي ۋە تۇرمۇش ئىشلىرىدا قىلچىلىكمۇ يوچۇققا يول قويمايدىغانلىقىنى، شۇڭا ئۇنىڭدىن قاتتىق ئېھتىيات قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. شۇڭا مەريەم خېنىمدىن ئىلاج بار ئۆزىنى قاچۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق تەقدىر ئۇلارنى ئىككى ـ ئۈچ قېتىم تار يولدا ئۇچراشتۇرۇپ قويغانىدى. مانا ھازىرمۇ ئۇ ئارسلانخانىنىڭ كۆڭلىنى ئاز ـ تولا بولسىمۇ ئۆزىگە مايىل قىلىۋاتقان ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئۇشتۇمتۇت كېلىپ قېلىشى ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس ئىدى. شۇڭا، دەرھالا ئورنىدىن تۇردى.

ـــ مەن ھازىرچە قايتىپ تۇرسام بولامدىكىن، ئارسلانخان ئالىيلىرى؟...

ـــ ئىجازەت، بۇنىڭدىن كېيىن ۋاقتىڭىز چىقسىلا كېلىپ تۇرارسىز...

ـــ ئىلەل...

ئوچ چېدىر ئىشكى تۈۋىگە كېلىشىگە ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئىجازىتىنى كۈتمەيلا چېدىر ئىچىگە كىرىپ كەلگەن مەريەم خېنىم بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇ تېزلىكتە ئارقىسىغا ئىككى قەدەم يېنىپ، قوللىرىنى قوۋۇشتۇردى ـ دە، بېشىنى ئەگدى. مەريەم خېنىم ئورنىدىلا توختاپ، ئوجنىڭ باش ـ ئايىغىغا بىر

قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن ئارسلانخان تەرەپكە بۇرالدى. ئوجمۇ پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتمەي غىپلا قىلىپ چېدىردىن چىقىپ كەتتى.

— ئۇ يەنە نېمىدەپ كەپتۇ؟ — سورىدى مەريەم خېنىم ئەلى ئارسلانخانغا قاراپ.

— ئۆزىنى ئۆلۈم گىرداۋىدىن قۇتقۇزۇۋالغىنىمىز ئۈچۈن رەھمىتىنى بىلدۈرۈشكە كەلگەن ئوخشايدۇ، — دېدى ئارسلانخان تېخى ھېلىلا ئوج بىلەن ئۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتنى ئايالىغا دېگۈسى كەلمىگەندەك، — قېنى ئولتۇرۇڭ.

— بۇ ئادەمدىن ئېھتىيات قىلماق كېرەك، ئالمادىس...

— بىلىمەن، بۇ ھەقتە سىزمۇ مېنى ئاگاھلاندۇرۇپ كېلىۋاتىسىزغۇ، قېنى ئولتۇرۇڭ...

مەريەم خېنىم لاپ قىلىپ ئەلى ئارسلانخانىنىڭ چىرايىغا قارىدى ـ يۇ، ئەمما بوغۇزىغا كېلىپ قالغان گەپنى يۇتۇۋېتىپ، ئارسلانخانىنىڭ ئۇدۇلىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇردى ـ دە، ھەسرەتلىك ئۇھسىنىپ قويدى.

كۈنلەر بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتمەكتە ئىدى. يېقىندىن بۇيان ئۇدۇن لەشكەرلىرى يەنە قۇتراپ، پات ـ پات ھۇجۇم قىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار جەڭ ناغرىلىرىنى دۇڭلدىتىپ چېلىشقىنىچە تاغنى تالقان قىلىۋېتىدىغاندەك سۇر ـ ھەيۋە بىلەن بېسىپ كېلەتتى ـ يۇ، بۇغرا قوشۇنلىرى جەڭگە كىرسە، ئازراق ئېلىشىپلا يەنە قارارگاھىغا چېكىنىپ كېتەتتى. ئەلى ئارسلانخان ئۇلارنىڭ زادى نېمىشقا بۇنداق قىلىشىنىڭ سەۋەبىنى خېلى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئېنىق بىر يەكۈنگە كېلەلمىدى. شۇنداقتىمۇ، پات ئارىدا يەنە بىر مەيدان ئېلىشىشنىڭ شەپىسىنى سەزگەندەك بولدى.

— ئەجەب ئىش، ئۇدۇن بۇددىستلىرى قانداق ئويۇن ئويناۋاتىدۇ، — دېدى تەكەباش سۇباشىمۇ ئىچى پۇشقاندەك، — بىزگە ھۇجۇم قىلىدۇ، ئەمما بىز ئەمدىلا لەشكەر چىقارساق،

چېكىنىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلغىنىغا تويدۇرۇپ، مانا ئەمسە دەپ سۇر ـ توقاي قىلىپ باقساق قانداق بولار ئالىلىرى؟!...

ـــ ياق، ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ سۇباشى. ھازىر ياۋنىڭ قانداق ھىيلە ئىشلەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلمەيمىز. شۇڭا، ئېھتىيات قىلماق زۆرۈر. ھېلىمۇ بۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىپ ياتقىنىمىزغا ئۇزاق يىللار بولدى. بەلكىم سىلى دېگەندەك كۈنلەرگىمۇ ئۇزاق قالمىغاندۇ... ۋاقتى كەلگەندە ئۇلارنى قارائۆتكۈدىن، قاغىلىقتىن قوغلاپ چىقىرىپ، زاۋادىن ئۆتكۈزۈپ، يۈرتخان شەھىرىگە بىراقلا ئاپىرىۋېتىمىز. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ بىزنى كولىدۇرلاتقانلىقىنىڭ جازاسىنى بىراقلا بېرىمىز.

ئەلى ئارسلانخان گەرچە ئېغىزىدا شۇنداق دېسىمۇ، ئاتىسى مۇسا بۇغراخاننىڭ قاچان يارلىق چۈشۈرىدىغانلىقىنى، ئۇرۇشنىڭ قاچانلاردا باشلىنىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى. شۇڭا، بەزىدە يالغۇز قالغان ۋاقىتلىرىدا نۇرغۇن خىيالارنى قىلاتتى، ئەمما ھېچقايسىسىغا كۆڭۈل توختىتالماي، ئۆزىنى قىيناپ تۇرۇۋاتقان ئازابلارغا جاۋاب تاپالماي، ئويلىغانلىرىنى بىراۋغا ئېيتىپ قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىۋالغۇسى كېلەتتى. ئۇ ئىككى سۇباشى ۋە كۈلۈك تۇمەنبېشى بىلەن بۇ ھەقتە پاراڭلىشىشنى ئويلىسىمۇ، ئەمما يەنە ئۇلارنىڭ خان ئاتىسىنىڭ قول ئاستىدا ئۆزۈن ئىشلىگەنلىكىنى، ئۆزى ئويلىغان بەزى گەپلەرنى بۇلار ئاڭلاپلا بولدى قىلغان تەقدىردىمۇ، كېيىنكى كۈنلەردە ئالمادىس ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قورساق كۆپۈكى پەيدا بولۇپلا قالسا، بىر تاۋاق غىزا پاتقان قورساققا ئىككى ئېغىز گەپلەرنىڭ پاتماسلىقىدىن ئەنسىرەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كېيىنكى ۋاقىتلاردا ياخشى كۈنلەرنىڭ يامىنى بولۇپ مۇسا بۇغراخان ئاللانىڭ دەرگاھىغا رىھلەت قىلسا، تەخت تەبىئىيلا ئۆزىنىڭ ئىلكىگە ئۆتەتتى. ئۇ چاغدا خانلىقنىڭ مۇشۇ تۇۋرۇكلىرى بىر ـ بىرىدىن مەرتىۋە، ئورۇن تالىشىپ يۇرۇپ، بۇ يەردە بولغان گەپلەرنى باشقىلار

ئالدىدا جاراستانغا چىقارسا، ئۇ ۋاقىتتا ئەلى ئارسلانخانلىق باشقىلار ئالدىدا نوپۇزى، ئىناۋىتى، ھەيۋىسى بولامدۇ؟! ... ياق، گەپ بۇنىڭدا ئەمەس. ئۇلار ئىشىنىشكىمۇ، ئىشلىتىشكىمۇ بولىدىغان سانغۇنلار، ئۇزاق يىل مۇسا بۇغراخانلىق قول ئاستىدا ئىشلىگەن، نۇرغۇن جەڭلەرگە قاتنىشىپ، ئۇنىڭ ئەزىزلىشىگە، ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن، خانلىقنىڭ مۇھىم ئادەملىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. تەكەباش سۇباشى ئادەتتە ئەلى ئارسلانخاننى ئۇدۇن بۇددىستلىرىغا قارشى جەڭ قىلىشقا قىزىقتۇرسىمۇ، قۇتلۇقتاش سۇباشى بىلەن كۆلۈك تۇمەنبېشى خانلىق يارلىقسىز ھېچقانداق ئىشنى قىلىشقا ئۇنىماسلىقى مۇمكىن. ئۇنداقتا قانداق قىلىش كېرەك؟ ئەلۋەتتە، يېپىقلىق قازان يېپىقلىق قالغىنى ياخشى.

ئەلى ئارسلانخانلىق خىياللىرى ناھايىتى گادىرماچ ئىدى. ئۇ بەزىدە خۇددى سەۋدايىلاردەكلا بولۇپ قالاتتى ـ دە، شاھانە چېدىر ئىچىدە ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ، ئۆز ـ ئۆزىگە سوئال قويۇپ، ئۆزى جاۋاب بېرىشكە باشلايتتى. بەزىدە ئۆزىنىڭ جاۋابىغا ئۆزى قايىل بولماي، بىر نۇقتىغا تىكىلىپلا تۇرۇپ كېتەتتى. بۇنداق ۋاقىتتا مەريەم خېنىمنىمۇ بۇ قەدىرداننىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ، سەۋر قىلىشنى، كېيىنچە ھەممە ئىشلارنىڭ ئۆز ئىزىغا چۈشىدىغانلىقىنى قايتا ـ قايتا سەمىگە سېلىپ تۇراتتى. ئەمما، بۇنداق قۇرۇق گەپلەر تەكرارلىنىۋەرگەنسېرى ئەلى ئارسلانخانمۇ گەپ ـ سۆز قىلمايلا جىم بولۇۋالىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭغا كۈنلەر تولىمۇ ئاستا، تولىمۇ مەنىسىز ئۆتۈۋاتقاندەك بىلىنەتتى. بەزىدە بىر توپ لەشكەرلەرنى باشلاپ، قارارگاھىنىڭ غەربىدىكى بىپايان يايلاقتا ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ ئوۋ ئوۋلىغۇسى، دەريادا بىر خىل سېھىرلىك ئاداقىنى كۆينى ئورۇنلاۋاتقاندەك رىتمدا لەمشىپ ئېقىۋاتقان سۇزۇك سۇدا يۈيۇنغۇسى، ئۇستا سازەندىلەرنى چاقىرىپ، مەشرەپلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، جاھان سەۋدالىرىنى بىردەم بولسىمۇ ئۇنتۇغۇسى

كېلەتتى. بىراق، ھازىر ئىككى تەرەپ جىددىي تىركىشىۋاتقان بولغاچقا، كۈتۈلمىگەن ئىشلارنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ قارارگاھتىكى بۇرۇقتۇرمىچىلىققا چىداپ كېلىۋاتاتتى.

مانا شۇنداق كەيپىيات ئىچىدە تۇرۇۋاتقاندا، تۇيۇقسىز ئوجنىڭ پەيدا بولۇپ كۈندە دېگۈدەك چېدىرغا كېلىشى، ئەلى ئارسلانخان ئويلاۋاتقان، ئەمما نېمىشقىكىن كۆڭۈل توختىتالمايۋاتقان ئىشلارنى ئۆزىچە ئوتتۇرىغا تاشلاپ ئۆزى جاۋاب بېرىشى، ھەتتا ئەلى ئارسلانخاننى ماختاپ ـ ئۇچۇرۇپ، كۆڭۈل خاپىلىقىنى ئۇنتۇلدۇرۇشى ئۇنى رام قىلىشقا باشلىدى. دەسلىپىدە ئوج ياۋ لەشكەرگاھىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى ئارسلانخانغا يەتكۈزدى. قىزىقارلىقى شۇكى، ئۇ ھەممە ئىشنى بىراقلا دېمەيتتى. ئۇنىڭ بۈگۈنى بىر ئىش، ئەتىسى يەنە بىر ئىش ئېسىگە كېلەتتى. شۇڭىمىكىن قاچان، قانداق ۋاقىتتا ياۋ قارارگاھىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى يادىغا يەتسىلا ئۇدۇلا ئارسلانخانىڭ چېدىرى ئالدىدا پەيدا بولاتتى. نۆكەرمۇ ئۆز غوجىسىغا ئوجنىڭ كەلگەنلىكىنى دەرھاللا مەلۇم قىلاتتى. ئوج ئارسلانخانىڭ چېدىرىدىن ئوڭ پۇتىنى ئالا ـ ئالمايلا گۈپپىدە يۈكۈنەتتى ـ دە، پىشانىسىنى ئارسلانخانىڭ پېشىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ خاندىن ئەھۋال سوراشقا باشلايتتى:

ـــ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ باشپاناھى، غازى سۈپەت ئەل ئاتىسى، ئالتۇندىنمۇ قىممەتلىك، باھاسىز تەنلىرى ساقمىكىن؟! بارلىق ئاۋام ئۆزلىرىنىڭ بۇددىست كاپىرلار بىلەن بولغان غازاتتىكى جەڭدە نۇسرەت قۇچۇشىنى ئاللادىن تىلەۋاتقان ئۇشبۇ ۋاقىتلاردا پېقىر قۇللىرىنىڭ يادىغا بىر ئىش يېتىپ قالدى. بۇ ئىشنىڭ مۇھىم، مۇھىم ئەمەسلىكىگە قۇللىرى ئېنىق ھۆكۈم قىلالمىسامۇ، ئەمما كېيىنچە جەڭ پىلانىنى تۈزگەندە ئەسقېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس دېگەن نىيەتتە ۋاقتىدا مەلۇم قىلغىلى كەلدىم.

— قېنى ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، ئوج، بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇرۇپ، يادىڭىزغا كەلگەن ئىشلارنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىڭ، — دەيتتى ئەلى ئارسلانخان.

— قۇللۇق، قاراخانىيلار ئاسمىنىڭ نۇرلۇق يۇلتۇزى، خانلىق تەختىنىڭ ۋارىسى، ئەل - ئاۋامنىڭ باشپاناھى، غېرىب - غۇرۋالارنىڭ يېقىن دوستى ئارسلانخان ئالىيلىرى... — ئوج ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئارسلانخانغا ئىككى ئادىم يىراقلىققا كېلىپ ئولتۇرۇپ، تېخى هېلىلا يادىغا ئالغان مەلۇماتنى دېيىشكە باشلايتتى. ۋەزىيەت ئېهتىياجى قىستاپ تۇرۇۋاتقاچقا ئارسلانخانمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ئەستايىدىل ئاڭلايتتى.

— تولىمۇ ياخشى ئۇچۇر ئىكەن، ئوج، — دەيتتى ئارسلانخان ئۇنىڭ بايانى تامام بولغاندا رەھمەت - هەشقاللا ئېيتقاندەك ئاھاڭدا، — كېيىن جەڭ پىلانى تۈزۈلۈپ قالسا، بىزگە تازا ئەسقاتقۇدەك. بىز ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن بولىدىغان جەڭدە نۇسرەت قازانساق، چوقۇم بۇ تۆھپىڭىزنى ئۇنتۇپ قالمايمىز.

— هەرگىز ئۇنداق دېمىگەيلا، ئالىيلىرى، قۇللىرى مۇشۇ ياشقا كىرگۈچە بۇددىستلارنىڭ خارلىشىغا ئۇچراپ، هايۋان كەبى ياشاپ كەلگەنىدىم. مانا ئۆزلىرىنىڭ هۇزۇرىغا كەلگەندىن بۇيان ئۆزۈمنىڭ ئىنسان، ياراتقۇچىنىڭ قۇلى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئۈممىتى ئىكەنلىكىمنى هېس قىلىۋاتىمەن. يەنە تېخى بۇ يەردە مەرهۇم ئاتام هايات ۋاقتىدىمۇ ئېرىشەلمىگەن ئىززەت - ئىكرامغا ئېرىشتىم. مەن ئۆزلىرى ۋە ئۇلۇغ، شانۇشەۋكەتلىك قاراخانىيلار خانلىقى ئۈچۈن ئوت دېڭىزىغا كىرىشكە، تاغ قىيالاردىن ئېشىشقا رازى. قولۇمدىن چوڭراق ئىش كەلمىسىمۇ ئات - ئېشەك ئورنىدا ئىشلەپ، هىممەتلىرىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىمەن!

— ئۇنداق دېمەڭ، ئوج. بىز بىر نېمەتتىكى ئادەملەر. بۇددىستلار سىزنىڭ، مېنىڭ، خانلىقىمىزنىڭ ئورتاق دۈشمىنى. ئۇلارنى تارمار قىلىپ، ئاللاتائالانىڭ هەق يولىنى ئۇلارغا

كۆرستىپ بەرسەكلا، ئىككى دۇنيالىقتا ئالەمشۇمۇل چوڭ ساۋابقا ئېرىشىمىز.

— بۇ سۆزلىرى ناھايىتى بىباھا گەپ بولدى، ئالىيلىرى. قۇللىرى مۇشۇ ساۋابچىلىق يولىدا ئۆلۈپ كەتسەم رازىمەن...

سۆھبەت بارغانسېرى چوڭقۇرلايتتى. ئارسلانخان ئوج بىلەن ئەنە شۇنداق پاراڭلىشاتتى. ئەمما، ئىككى كۈندىن بۇيان ياۋ ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇم قىلغاچقا، ئارسلانخانىنىڭمۇ تازا دېگەندەك كۆڭلى ئارامىدا بولمىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى بۇ دورەم ئالدىنقى قېتىمقىدەك دەبدەبە، ھەشەم بىلەن ھۇررا - سۈرەن سېلىپ قاراخانىيلار قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلماستىن تۈيۈقسىزلا ھۇجۇم قىلدى. بۇنى كۆرۈپ سۇباشى، تۇمەنبېشىلارلا ئەمەس، ئارسلانخانمۇ تەمتىرەپ قالدى. جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولدى. ھەر ئىككىلا تەرەپتىن چىقىم ئېغىر بولدى. ئۇلار ئۇچ تەرەپتىن قارارگاھنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، بۇغرا لەشكەرلىرىگە قىلچمۇ ئارامىلىق بەرمىدى. بۇنى كۆرگەن ئەلى ئارسلانخان كۆزىتىش سۇپىسىدىن چۈشۈپ، خاس نۆكىرى ئېگەر - جابدۇقلىرىنى توقۇپ تەييار قىلىپ، باش بېغىنى چىڭ سىقىملاپ تۇرغان ئېتىغا مىنىپ، ئۆزى جەڭ مەيدانىغا ئات سېلىشقا تاسلا قالدى. ئەمما، ئىككى سۇباشى بىلەن كۇلۇك تۇمەنبېشى كەلكۈن سۈيىدەك دەۋرەپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرى بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىپ ئۇلارنى چېكىندۈردى. ئەلى ئارسلانخان ئەنە شۇ چاغدىلا يېنىك نەپەس ئالدى. ئۇ بۇ ئىشنى مۇسا بۇغراخانغا مەلۇم قىلىپ نامە يېزىپ، مۆھۈر بېسىپ شۇ كۈنىلا ئارقىش ئارقىلىق ئوردۇكەنتكە ماڭدۇردى.

ئەلى ئارسلانخان بىئارامىلىق ئىچىدە چېدىر ئىچىدە ئۇيان - بۇيان ماڭاتتى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ يېقىنىدىن بۇيان نېمىشقا بۇنداق جىددىي، كەسكىن ھۇجۇم قىلىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمەي قېلىۋاتاتتى. «ئۇلار ئارىسىغا ئايغاقچى كىرگۈزۈشىنىڭ ئامالىنى قىلساق بولغۇدەك» دەپ

ئويلايتتى ئۇ. «بۇرۇن خېلى تەجرىبىلىك، كۆپنى كۆرگەن بىرنەچچە ئايغاقچى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسى جەڭدە قازا قىلىپ كەتتى. قالغانلىرى قۇدۇققا چۈشكەن تاشتەك غايىب بولۇپ، ھازىرغىچە ئىز - دېرىكى يوق. ئاشكارىلىنىپ قالغان بولسا، ياۋ لەشكەرلىرى كاللىسىنى ئالدىمىكىن يا ئۇدۇن بۇددىستلىرىغا ھەربكەتلىرى سېزىلىپ قالغان بولسا، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ يۈرەمدىكىن؟!... ياق، ئەمدى نېمىلا بولسۇن بىرەر ئامال قىلمىساق بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ھازىرقى خىيالىرىنى، لەشكىرىي ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنى بىلىۋالساقلا، سۇ كەلگۈچە تۇغان سېلىپ ئولگۇرەتتۇق... بۇرۇنراق نېمىشقا بۇ خىيال كاللامغا كەلمىگەندۇ؟ ھەي ئىستەي...» ئارسلانخان ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى. دەل شۇ چاغدا چېدىر ئېچىلىپ قورۇقچى لەشكەر كىرىپ كەلدى.

— ئوج ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، ئارسلانخان ئالىيلىرى...

— كىرسۇن...

قورۇقچى لەشكەر ئارقىچىلاپ مېڭىپ چىقىپ كېتىپ، ھايالشمايلا چىرايىدا كۈلكە پارلاپ تۇرىدىغان ئوج ھەجايغىنىچە چېدىرغا كىرىپ كەلدى - دە، بوسۇغىدىن ئاتلاپلا ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ، پېشانىسىنى ئارسلانخانىنىڭ پېشىگە تەگكۈزدى.

— قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ شۆھكارى، جاھاندا يەكتا ئارسلانخان ئالىيلىرى، رەقىبلىرى ئۈستىدىن مەڭگۈ غالىب كەلگەيلا!...

— قېنى ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ، — دېدى ئەلى ئارسلانخان ئۇنىڭغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ.

— ھەشقاللا، ئالىيلىرى... — ئوج خانغا قاراپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئېغىز ئاچتى:

— بۇگۈن ياۋ لەشكەرلىرى تازا دەككىسىنى يېدى، ئالىيلىرى، پېقىر ئۆزلىرىنىڭ ئىجازىتى بولمىغاچقا، قولۇمغا

ياراغ ئېلىپ ياۋ بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشالمىغان بولساممۇ، جەڭ مەيدانىنى يىراقتىن كۆزىتىپ، ئۇلۇغ ئاللادىن بۇغرا لەشكەرلىرىگە نۇسرەت تىلىدىم. ئۇلار خۇددى كەلكۇن سۈيىدەك دەۋرەپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ دانا تەدبىرلىرى بىلەن تۇغانغا ئۇسۇپ كەينىگە قايتقان سۈدەك ناھايىتى تېزلا تارمار بولدى. ئەگەر ئۆزلىرىنىڭ دانا لەشكىرىي تەدبىرلىرى بولمىغان بولسا، بۇ چاغقا قىيامەت قايىم بولۇپ كېتەتتى، ئالىيلىرى...

— ياق، بۇنداق چۈشەنسىڭىز بولمايدۇ، ئوج، سۇباشى ۋە تۇمەنبېشىلار ئۆزلىرىنىڭ هايات ـ ماماتى بىلەن هېسابلاشماي، لەشكەرلەرگە ئوبدان باشچىلىق قىلغاچقا، هەرهالدا قارارگاهنى ساقلاپ قالدۇق.

— ئۇنداق دېمەسلە، ئالىيلىرى، ئۆزلىرى قارارگاهتا تۇرۇپ، سانغۇنلارغا دانا كۆرسەتمە بەرگەنلىكلىرى ئۈچۈنلا ئۇلارنى جەڭدە نۇسرەت قازاندى، دېسەك هەق بولىدۇ.

ئەلى ئارسلانخان گەپ قىلمىدى. ياق، ئوج بىلەن بۇ هەقتە تاكالىشقۇسى كەلمىدى. بۇنى كۆرگەن ئوج بۇ گېپىم ئارسلانخانغا ياقتى بولغاي دېگەنلەرنى تېزلىكتە خىيالىدىن ئۆتكۈزدى.

— ئۇرۇش قاچان تۈگەر، ئالىيلىرى؟ — سورىدى ئوج يەنە، — مۇشۇنداق يېغىلىق كۈنلەر داۋاملىشىۋەرسە، خانلىقىمىزغىمۇ، ئۆزلىرىگىمۇ، ئەل ـ ئاۋامغىمۇ مالالىق يېتىدىكەن. بولسا ئۇ كەلگۈندى بۇددىست كاپىرلارنى تەلتۆكۈس يوقاتقان بولسىلا، ئەل ئاسايىشلىق كۈنلەرگە تېزلىكتە يېتىپ، خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلغان بولاتتى.

بۇ گەپ بىلەن ئەلى ئارسلانخان يالت قىلىپ ئوجغا قاراپ قويدى ـ دە، ئۇنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، خۇددى ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك ئالدىرىماي ئېغىز ئاچتى:

— بۇ كۈنلەر چوقۇم كېلىدۇ. ئەمما، بۇنىڭغا مەلۇم ۋاقىت كېتىشى مۇمكىن. هېلىمۇ بۇ يەردە خېلى ئۇزاق قارارگاه قۇرۇپ

ياتتۇق. خان ئاتام يارلىق بەرسىلا، ئۇدۇن لەشكەرلىرى قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلاتتىم، ــ دېدى بىر خىل تەمكىنلىك، ئىشەنچ بىلەن، ــ ئۇ چاغدا سىز دېگەن ئەمىنلىك كۈنلەر باشلىناتتى.

ئوج بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئارسلانخانغا قاراپ قويدى ـ يۇ، «چۈشەندىم» دېگەندەك بېشىنى سۈس ھالدا لىڭشىتىپ، دېدى:

ــ خان ئالىيلىرى بۇ يەردىكى ۋەزىيەتنى سىلىدەك ئوبدان چۈشەنمەيدۇ. شۇڭا، بۇ ھەقتە مەخسۇس پۈتۈك پۈتۈپ، ئارقىش ماڭدۇرسىلا بولماسمۇ ئارسلانخان ئالىيلىرى؟

ئەلى ئارسلانخان نېمىدىندۇر شۇبھىلەنگەندەك ناھايىتى تېزلىكتە ئوجنىڭ چىرايىغا قارىدى. ئەمما، ئۇنىڭ قىياپىتىنى ھېچبىر ئۆزگەرتمەي ئۆزىگە تەلمۈرۈش ئىچىدە، خۇشامەت قىلىۋاتقاندەك قىياپەتتە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، تېخى ھېلىلا خىيالىدىن «لاپ» قىلىپ كەچكەن «بۇ چېدىردىكى مەخپىي پاراڭلار بۇنچە تېز سىرتقا چىقىپ كەتكەنمىدۇ؟!» دېگەن ئويدىن ساقىت بولغاندەك دىمىقىنى بوشلا قېقىپ قويدى.

ــ ھەممە ئىش ئۆز يولىدا بولغىنى ياخشى، خان ئاتام بۇ يەردە بولمىغىنى بىلەن كۆپىنى كۆرگەن، ئۆمرىدە نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلىپ نۇسرەت قازانغان. شۇڭا، ئۇنىڭ يارلىقسىز ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن جەڭ قىلساق زادى بولمايدۇ، ــ دېدى ئارسلانخان ئۆزىنىڭ يېقىنىدىن بۇيان ئويلىغانلىرىنى ئاشكارىلىغۇسى كەلمىگەندەك، ــ بۇ دۇنيادا ھەممە ئىشنىڭ چوقۇم ۋاقتى ـ سائىتى بار. ۋاقتى ـ سائىتى كەلمىسە ھەرقانچە كۈچىسەكمۇ بىكار. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزدە «ئالدىراپ قويغان ئوسما ئىچمەيدۇ» دەيدىغان گەپمۇ بارغۇ؟!...

ــ ئۇغۇ شۇ، ئالىيلىرى، مېنىڭ ئويلىغىنىم ئەل ـ ئاۋامنىڭ تۇرمۇشى، ئۆزلىرىگىمۇ سىر ئەمەسكى، ئۇلار بۇ ئۇزاقىقا سوزۇلغان ئۇرۇشنىڭ تېزرەك توگىشىنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدۇ... ــ دېدى ئوج بايىقى گەپىنى يەنە تەكرارلاپ.

ـــ كىم ئۇروشنىڭ تېزرەك ئاياغلىشىشىنى خالىمايدىكەن؟! ـــ دېدى ئارسلانخانمۇ سەل قىزىشىپ، ـــ تارىخچى ئاۋامىلا ئەمەس، مانا مەنمۇ بۇ ئۇروش تېزرەك ئاخىرلاشسىكەن، ئارامخۇدا ئارام ئالىدىغان كۈنلەر تېزرەك كەلسىكەن، دېگەننى كېچە ـ كۈندۈز ئويلايمەن.

ـــ راست... راست... سىلىدەك ئەلنىڭ باشپاناھىنىڭ مۇشۇنداق ئويلايدىغىنى ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك قاراخانىيلار ئېلىدە ھېچكىمگە سىر ئەمەس، سىلىدەك بىر شاھزادىنىڭ بولغىنى ئەلدىكى ھەممە كىشىنىڭ بەخت ـ تەلىيى. شۇڭا، تارىخچىلار «ئەلى ئارسلانخان ئالىيلىرى كۈنلەرنىڭ بىرسىدە ئاتا ئىزىنى بېسىپ، بۇغراخانلىق تەختىگە بەرقارار بولسا، خۇددى نۇشىرىۋان ئادىلدەك ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن يۇرت سورايدۇ» دېيىشۇاتىدۇ...

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەلى ئارسلانخاننىڭ چىرايىدا سۇس كۈلكە پارلىدى. ئارسلانخاننىڭ ھەربىر ھەرىكىتىگە زەن سېلىپ ئولتۇرغان ئوج «گېپىم تەسىر قىلدى» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ ئۆزلىرىنى جاھاندىكى يەكتا باھادىر دېسەك ھەرگىز ئارتۇق كەتمەيدۇ، ئالىيلىرى. سەۋەبى سىلى كىچىكلىرىدىن باشلاپ خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئۆزىنى خېلى دانىشمەن، كاتتا ئۆلىما ھېسابلايدىغانلار تېخى ئوقۇپمۇ باقمىغان نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ، دىنىي ئىلىمدە مۆكەممەل يېتىشتىلە. راست گەپنى قىلسام، بۇ جەھەتتە خېلى ـ خېلى كىشىلەر دىنىي ئىلىم جەھەتتە قوللىرىغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتىلىرى ھۆرمەتلىك مۇسا بۇغراخان ئالىيلىرىنىڭ ياخشى پەزىلەت ـ خۇلقلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، خانلىقنى ئىدارە قىلىش، ئەلنى ئەمىن قىلىپ، تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتلەردە نۇرغۇن ھاسىلاتلارغا ئىگە بولدىلا. ئەگەر راستلا ئەلنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ خانلىق تەختىگە ئولتۇرسىلا، ئەلنىڭ گۈللىنىشى، بەخت ـ سائادىتى يەنمۇ

يۇقىرى بولىدۇ. مۇقەددەس دىنىمىز كۇچىيىپ، ئېلىمىزگە باشقا ئەللەر كۆزىنى ئېچىپمۇ قارىيالمايدىغان ھالەت شەكىللىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلىرىنىڭ لەشكىرىي ئىلىم جەھەتتىكى كاملىلىقلىرىنى شۇ تاپتا قانداق تەرىپلەشنى بىلەلمەي قېلىۋاتىمەن. بۇرۇن كىچىك ۋاقىتلىرىمدا باشقىلاردىن جاھان ئاپىرىدە بولغاندىن كېيىن يېتىشىپ چىققان سەركەردە ـ سەرۋازلارنىڭ جەڭگاھلاردىكى باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلەنگەن جەڭنامە ـ قىسسەلەرنى كۆپ ئاڭلىغانمەن. ئەمما، سىلىنىڭ جەڭ ماھارەتلىرى ئۇلاردىن ئۈستۈن تۇرسا تۇرىدۇكى، ھەرگىز تۆۋەن تۇرمايدۇ. سىلى ئۇلۇغ بوۋىمىز ئوغۇزخانىنىڭ ئەۋلادى، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ نەسلى، ئالىيلىرى. سىلىنىڭ ھامان بىر كۈنى باشقىلار كۆرۈش تۇگۈل، نامىنى ئاڭلىسىمۇ لاغىلداپ تىترەپ كېتىدىغان ئالىپ ئەرتۇڭادەك ئادەم بولۇپ كېتىشلىرىگە گەپ كەتمەيدۇ.

ئەلى ئارسلانخان ئوجغا تەبەسسۇم بىلەن قاراپ بېشىنى يېنىك لەڭشىتتى. ئوج بۇنى كۆرۈپ بارغانسېرى جانلاندى ـ دە، سەل دېمىنى ئېلىۋالاي دېگەندەك بىرپەس جىم بولۇپ قالدى. ئاندىن يەنە سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بۇرۇن سىلىنى كۆرمىگەن چاغلاردا ئۆزۈمگە ئوخشاش تارىخچىلاردىن تەرىپلىرىنى بەك تولا ئاڭلىغانىدىم. مانا يېقىندىن بۇيان تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن قارارگاھلىرىدا تۇرۇپ نۇرانە چىرايلىرىنى كۆرۈش، نۇرغۇن ئىشلىرىغا گۇۋاھ بولۇش پۇرستىگە نائىل بولدۇم. ئۆزلىرى ھەقىقەتەن ئالىيجاناب، پەرىشتىدەك پاك ئادەم ئىكەنلا. ئۇلۇغ ياراتقان ئىگەم ئۆزلىرىنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ، مەڭگۇ غالىب ياشاشقا نېسىپ قىلغاي...

— ياق، ئوج، ئۇنداق دېمەڭ، بەك ئاشۇرۇۋەتتىڭىز، — دېدى ئەلى ئارسلانخان ئۇنىڭ سۆزلىرىگە كۆڭلىدە قايىللىقى ئېشىپ خۇشال بولغان بولسىمۇ، چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئېغىز ئېچىپ، — مېنىڭمۇ پەقەتلا مەدرىسەدە ئىجتىھات بىلەن

ئۆگەنگەن يېرىم بار. لەشكىرىي ئىشلارغا كەلسەك، قوشۇنىمىزدىكى خېلى ـ خېلى سانغۇنلار لەشكىرىي ماھارەتتە مەندىن يۇقىرى تۇرىدۇ. ئالمادىس تەقدىر قىسمەت سەۋەبلىك ئۇلار بىلەن تىغ كۆتۈرۈشۈپ قالمىغان ئىش بولۇپ قالسا، بىر دەمدىلا ئۇلارغا ئۆتتۈرۈۋېتىشىم، ھەتتا جېنىمنىمۇ ساقلاپ قالالماسلىقىم مۇمكىن.

ـــ ھەرگىز ئۇنداق دېمىگەيلا، ئالىيلىرى، ئۇ سانغۇنلارغا ئۆزلىرى يەنە نەچچە يىل مەشقاۋۇل بولالايدىلا. جەك ماھارىتى، لەشكىرىي ئىلىمگە كەلگەندە ئۇلار سىلىنىك قوللىرىغا سۇمۇ قۇيۇپ بېرەلمەيدۇ... ـــ ئوج ھېيلىگەرلىك بىلەن ئارسلانخانغا ئوبدان بىر قارىۋالدى، ـــ ئۆزلىرى خېلى ـ خېلى سەركەردە ـ سەرۋازلاردىن مەك مەرتىۋە ئۇستۇن تۇرىدىلا، ئالىيلىرى؟!...

ـــ ياق، مېنىڭمۇ مەيلى لەشكىرىي ئىلىمدە، مەيلى دىنىي ئىلىمدە بولسۇن، چولتا يەرلىرىم بار. بۇنى ئېتىراپ قىلمىسام بولمايدۇ، ئوج.

ـــ كەمتەرلىك ئۆزلىرىدەك ئالىيجانابلارنىك ئېسىل خىسلىتى، ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئوج پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتكۈسى كەلمەي ئالدىراپ سۆزلەپ، ـــ مانا مۇشۇ خىسلەتلىرىمۇ باشقىلارنىك قايىللىقىنى قوزغايدۇ...

چىدىر ئىچىنى بىرپەس سۈكۈت قاپلىدى. ئوج يەنە نېمىلەرنى دېسەم بولىدىكىن دېگەندەك جىمىپ قالدى. ئارسلانخان بولسا «بۇ ئادەم ھەقىقەتەن باشقىلارنىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بايقاشقا ماھىر ئىكەن» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى.

ـــ ئۇزاقتىن بېرى ئۆزلىرىدىن سورايى دەپ يۈرگەن بىر ئېغىز گەپىم بار ئىدى، ئالىيلىرى، ئەگەر ئۆزلىرىگە مالال كەلمىسە، سورىسام بولارمۇ؟ ـــ دېدى ئوج پەس ئاۋازدا تەۋازۇ بىلەن.

ـــ سورىك...

ـــ بۇ يەرگە كەلگەندىن بېرى لەشكەرلەردىن ئۆزلىرىنىك

لەشكىرىي ماھارەتلىرىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە كۆپ تەرىپلەرنى ئاڭلىدىم، ئالىيلىرى. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، ئۆزلىرى تۇلپارلىرىنى مىنىپ، يېرىم غۇلاچ ئۇزۇنلۇقتىكى زۇلپىقارلىرىنى ئويناتقانلىرىچە جەڭگە كىرسىلە، كۆزلىرىدىن بالقىپ چىققان ئاجايىپ بىر خىل سېھىرلىك نۇرنى كۆرگەن ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ يۈرەكلىرى قورقۇنچتىن يېرىلىپ، تىن تارتمايلا جان بېرەرمىش، ئەگەر زۇلپىقارلىرىنى شۇنداقلا بىر شىلتىسىلا يېرىم غۇلاچ ئۇزۇنلۇقتىكى قىلىچلىرى نەچچە ئادىم يىراقلىقتىكى ياۋ لەشكىرىنىڭ دەل يۈرىكىگە سانجىلارمىش. يەنە تېخى تۇلپارلىرى يېقىنلىشىپ قالغان ياۋنى كۆرسە ئالدى ئىككى پۇتى بىلەن دەسسەپ، كەينى ئىككى پۇتى بىلەن تېپەرمىش. ياۋ ئۆزلىرىگە يىراقتىن ھۇجۇم قىلىپ، يا ئوقى ئاتسا، ئۇلارنىڭ ئوقى بەدەنلىرىگە تەگسىمۇ قان چىقمايدىكەن، ئوق ئىزىمۇ قالمايدىكەن. ئۆزلىرى جاھاندا مۇشۇنداق يەكتا پالۋان تۇرسىلا، ئۇدۇن بۇددىستلىرىدىن قورقۇشنىڭ ھېچبىر زۆرۈرىيىتى يوققۇ، ئالىيلىرى...

— ھا ـ ھا ـ ھا ... بۇنداق گەپلەرنى قەيەردىن ئاڭلىدىڭىز، ئوج؟ بۇ جاھاندا سىز دېگەندەك خىسلەتلىك، كارامەتكە ئىگە كىشىلەرنى كىم كۆرۈپتۇ؟... ھەممىسى ئەپقاچتى گەپ. مەنمۇ ئادەم بالىسى. تېغ ئۇرسا كار قىلمايدىغان بەندە ئەمەس، ئەدناسى قولۇمغا خوخا تىكىنى كىرسىمۇ ئاغرىيدىغان تۇرسا، ماڭا يا ئوقى تەگسىمۇ ھېچنېمە بولمايدۇ دېگىنى تولىمۇ قىزىق... شۇڭا بۇنداق گەپلەرگە ئىشەنمەڭ...

— مەنمۇ شۇنداق ئويلىدىم، ئالىيلىرى. ھەممە ئادەمنىڭ ئېغىزىدا شۇ گەپ بولغاچقا، كۇندە دېگۈدەك نەچچە قېتىم ئاڭلاۋەرگەندىن كېيىن، «بۇ راست ئىش بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ قالىدىكەن كىشى...

— باشقىلار نېمە دېيىشسە دېيىشسۇن. ئەمما سىز راستىنى، ھەقىقىيسىنى چۈشەندۈرۈڭ.

ـــ ئىلەل، ئارسلانخان ئالىملىرى، بۇنىڭدىن كېيىن چوقۇم شۇنداق قىلىمەن. ئەمما، يەنە ئۆزلىرىدىن بىر گەپنى سورىغۇم كېلىۋاتىدۇ: ئۇدۇن بۇددىستلىرى ئوردۇكەنتنى نەچچە ئاي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، بۇغرا قوشۇنىغا خېلى ئۇزۇن تالاپەت يەتكۈزۈپتۇ. ئۆزلىرى لەشكەر باشلاپ تاغنى تالقان قىلغۇدەك سۇر ـ ھەيۋە بىلەن ئۇلارنى سۇر ـ توقاي قىلىپ بۇ يەرگىچە قوغلاپ كەپتىلا. ئاڭلىسام بۇ ئىشلارغىمۇ خېلى ئۇزاق ۋاقىت بوپتۇ. بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىزنىڭمۇ ئارزۇسى يەنە بۇرۇنقىدەك ئۆزلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تىنچ، ئاسايىشلىق كۈنلەرنى كۆرۈش ئىكەن. بايا ئۆزلىرى «خان ئاتامدىن يارلىق يوق» دېدىلە، بۇمۇ تامامەن توغرا، ئەمما نەچچە كۈندىن بېرى ئۇلار ھەددىدىن ئېشىپ قارارگاھىمىزغا باسقۇن قىلىپلا تۇرۇۋاتىدۇ. شۇنچە زور لەشكىرىي كۈچىمىز بولغاندىن كېيىن، «مانا بىزگە ھۇجۇم قىلغىنىڭغا توي ئەمىسە!...» دېسەك بولماسمۇ؟! ياكى بىزنىڭ لەشكىرىي كۈچىمىز ئۇلاردىن تۆۋەنمۇ؟!...

ئەلى ئارسلانخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، قەلبىنى لەرزىگە سېلىۋاتقان ھاياجىنىنى تەستە بېسىۋېلىپ، ئوجغا يالت قىلىپ قاراپ، تېخى بايىلا ئۆزى جاۋاب بېرىپ بولغان سوئاللارنى زادى نېمىشقا سورىغانلىقىنى كۆڭلىدە ھەر خىل مۇلاھىزە قىلدى. ئەمما، قانداق قارار چىقىرىشقا كۆڭۈل توختىتالمىدى.

ـــ ياق، ئۇنداق قىلساق بولمايدۇ، ئوج. بۇ بىزنىڭ لەشكىرىي كۈچىمىزنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئەمەس، بەلكى خان ئاتامنىڭ لەشكىرىي يارلىق چۈشۈرمىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھازىرقى ئەھۋالدا ئىككى تەرەپ جەڭگە كىرسەك، ئۇلارغا ھەرگىز يېڭىلىپ قالمايمىز. يېقىنقى بىر ـ ئىككى يىلدىن بۇيان لەشكىرىي تەييارلىقىمىز خېلى پۈختا. ئەگەر ئۇلار ئالمادىس ھىيلە ئىشلىتىپ، بىز ناماز ئوقۇغان ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىپ قالمىسلا، بىزمۇ بوش كەلمەيمىز.

— راست... راست، بۇ تەرىپىنى ئويلاپ باقماپتىمەن، ئالسىلىرى، — دېدى ئوچ تېزلا چۈشەنگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ، — ئۇلار بىزگە تەك كېلەلمەيدۇ.

ئوجنىڭ يۈرەكلىرى ئويناپ كەتتى. ئۇ بۇ قارارگاھقا كەلگەندىن كېيىن، يالغاندىن تۇقۇلغان «تەسىرلىك ھېكايە»سى بىلەن ئەلى ئارسلانخانىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىپ، كۈچلۈك ئارقا تىرەككە ئىگە بولغانىدى. ئۇ مەيلى مەرىيەم خېنىمنىڭ بولسۇن، مەيلى كۈلۈك تۇمەنبېشىنىڭ بولسۇن، يوچۇن قاراشلىرىغا، دىمىقىنى قېقىشلىرىغا پەرۋا قىلمايۋ، نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر ئۆزىگە يۈكلىگەن ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىپ، ياغلاقار قالۇ خان ۋەدە قىلغان ئىنئامغا ۋە مەنسەپكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئوبدانلا كۈچ چىقاردى. بۇ جەريانداۋ گەرچە ئارسلانخانغا ياۋ قارارگاھىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى خۇددى كۆندۈرۈلگەن شاتۇتىدەك نەچچە قېتىم تەكرارلاپ بەرگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوندىن بىرسى راست، قالغانلىرى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغانىدى. ئۇ «تاياق زېدىسى ھېيلىسى» بىلەن بۇ يەرگە كەلگەندىن بۇيان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. ئولتۇرسا ـ قوپسا «ھەشەمەتلىك ھاكىمبەگ مەھكىمىسى، قول قوۋۇشتۇرغىنىچە بېشىنى ئېگىپ تۇرغان مىڭبېشى، يۈزبېشى، دورغىلار، ئېغىزىغا تەلمۈرۈپ تۇرغان ئاتارمەن ـ چاپارمەنلەر، ئەتراپىدىن كەتمەيدىغان خۇمار كۆزلۈك، قەلەم قاشلىق، بەللىرى تال چۈنقىتەك نازىنىنلار... ئاھ، بۇ كۈنلەر تېز، تېزرەك يېتىپ كەلسە ئىدى...» دېگەنلەرنى ئويلايتتى. ھەتتا ئۇ نەچچە قېتىملا ھاكىمبەگ قەسىردە يەلپۈنۈپ ئولتۇرۇپ، سۇ ئىچسە گېلىدىن كۆرۈنىدىغان پەرى سۈپەت رەققاسلارنىڭ يالىڭاچ ئۇسسۇلىدىن ھۇزۇرلىنىپ چۈش كۆرگەنىدى. ئۇ ئويغاق ۋاقتىلىرىدا چۈشىدە كۆرگەن ئاشۇ مەنزىرىلەرنى تەكرار كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۆزىچە راھەتلىنىپ كېتەتتى ـ دە، بۇ يەردىكى ۋەزىپىسىنى تېزرەك تۈگىتىپ، ئۇدۇل ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا

بەرىشنى ئارمان قىلاتتى. ئۇ ھەتتا ئەلى ئارسلانخان بىلەن ئىككىيلەنلا شاھانە چېدىر ئىچىدە پاراڭغا چۈشكەن چاغلىرىدا ئارسلانخان بايقىمىغان پۈرسەتتە ئۇنىڭ چېيىغا ئۆتكۈر زەھەر سېلىۋېتىشنى، ئۇزۇن چاپىنىنىڭ ئىچىگە پۇختا يوشۇرغان بىر غېرىچمۇ كەلمەيدىغان، بىسلىرى پارقىراپ تۇرىدىغان، ئۆتكۈر تىغلىق بۆكتەسىنى كۆكسىگە تىقىۋېتىپلا، ئۇ جان تالىشىۋاتقان پۈرسەتتە كاللىسىنى كېسىۋېلىپ، ئۇدۇن لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ياغلاقار قالۇ خاندىن تېخىمۇ چوڭراق ئىنئام ئېلىشنىمۇ خىيال قىلاتتى. كۆز ئالدىغا بايلىق، مەرتىۋە، نازىنىن قىزلار كەلسىلا بىردىنلا روھلىنىپ كەتكەندەك، بۇ قارارگاھتىكى ھېچكىم ئۆزىگە تەڭ كېلەلمەيدىغاندەك، بۆكتەسىنى قولىغا ئالسىلا، ئەلى ئارسلانخانمۇ قورققىنىدىن غال ـ غال تىترەپ تىزلىنىپ، بىر قوشۇق ئىسسىق قېنىدىن كېچىشنى ئۆتۈنىدىغاندەك سېزەتتى. ئەمما، بىردەمدىلا يەنە ئەسلىي ھالىتىگە كېلىپ، ئاللىقانداق ۋەسۋەسە، قورقۇنچ ئىچىدە قالاتتى ـ دە، ئىشنى «چىرايلىق» پۈتكۈزۈپ، «ئىنس ـ جىنغا» تۈيدۈرماي قايتىپ كېتىشنى ئويلايتتى. شۇڭا، ئەلى ئارسلانخانىڭ سايىسىدا قارارگاھنى كۆندە دېگۈدەك ئارىلاپ، ئۆزى مۇھىم دەپ بىلگەن ھەربىر ئىشنى كۆڭۈل دەپتىرىگە بىرمۇبىر خاتىرىلەپ ماڭغانىدى. مانا ئەمدىلىكتە ئەلى ئارسلانخان تولىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەۋاتىدۇ. بولدى بەس، ئەمدى مۇشۇنىڭ ئۆزى يېتەرلىك!...

شاھانە چېدىرنىڭ ئىچىنى ئېغىر سۈكۈنات باستى. شۇ تاپتا ئەلى ئارسلانخانىنىڭمۇ ھېسسىياتى قاينىاپ تۇراتتى. ئوجىنىڭ تەرسىلىرى ئۇنى ھاياجانغا سالغان، يۈرەكلىرىنى ئوينىتىۋەتكەنىدى. ئۇلار شۇ تەرزدە خېلى ئۇزاق خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇشتى. ئوجىنىڭ يەنە نۇرغۇن ئىشلارنى سورىغۇسى، لەشكىرىي سىرلاردىن تېخىمۇ كۆپ خەۋەر تاپقۇسى بولسىمۇ، لېكىن ھاياجىنىنى باسالماي چاندۇرۇپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ جىم ئولتۇراتتى. ئوجىنىڭ تەلىيىگە چېدىر سىرتىدىكى نۆكەرنىڭ

ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ كۇلۇك تۇمەنبېشى ئارسلانخان ئالىيلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ!

ئەلى ئارسلانخان ھەيران بولغاندەك ئوجقا قاراپ قويدى. چۈنكى، كۇلۇك تۇمەنبېشى تېخى بايىلا مۇشۇ چېدىردىن قايتىپ كەتكەنىدى. ئۇ ئەمدى يەنە نېمىدەپ كەلدىكىنە؟!...

ئوج ئورنىدىن تۇردى.

ـــ مەن قايتاي، ئارسلانخان ئالىيلىرى، ئالتۇن تەنلىرى ئامان بولغاي!...

ئەلى ئارسلانخان بېشىنى لىڭشىتقاچ، پەس ئاۋازدا «ئىجازەت» دېگەندىن كېيىن، سىرتقا قاراپ دېدى:

ـــ كىرسۇن!

ئوج تېزلا چېدىر ئىشىكى تەرەپكە ماڭدى. بىراق، ئۇ كۇلۇك تۇمەنبېشى بىلەن دەل بوسۇغىدىلا دوقۇرۇشۇپ قالدى. كۇلۇك تۇمەنبېشى ئوجنىڭ چىرايىغا، چېقىر كۆزلىرىگە سىنچىلاپ قاردى. ئوج ئۆز قىياپىتىنىڭ تۇمەنبېشىدا باشقىچە خىياللارنى پەيدا قىلىپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ تېزلىكتە قوللىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ، بېشىنى ئەگكىنىچە كەينىگە داجىپ يول بەردى. تۇمەنبېشىمۇ تۇزۇت قىلمايلا ئارسلانخانىنىڭ چېدىرى ئىچىگە ماڭدى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ئوج تېزلىكتە چېدىردىن چىقتى ـ دە، چوڭقۇر نەپەس ئالدى.

شۇ ئىشتىن ئىككى كۈن ئۆتۈپ ئۈدۈن لەشكەرلىرى بۇغرا لەشكەرگاھىغا يەنە ھۇجۇم قىلدى. بۇ دورەم ياغلاقار قالۇ خان ھەممە دەسمايىسىنى بىراقلا دوغا تىككەندەك بارلىق لەشكەرلىرىنى سەپەرۋەر قىلغانىدى. جەڭگاھىنى ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى، قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ تاراڭ ـ تۇرۇڭلىرى، يارىلانغانلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاھۇزارى بىر ئالغانىدى. جەڭ مەيدانىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزانىنىڭ قويۇقلۇقىدىن ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق قاپلىدى. دەسلەپتە

ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان ئىككى سۇباشى بىلەن كۇلۇك تۇمەنبېشىغا مەيلى قانداقلا قىلىپ بولسۇن ياۋنىڭ ھۇجۇمىنى بىر ئامالدا بىلەن چېكىندۇرۇشنى ئېيتقان بولسىمۇ، ئويلىمىغان يەردىن ئۇدۇن لەشكەرلىرى بارگاھقا قىستاپ كەلدى. ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان جىددىي ھالدا كۆزىتىش سۇپىسىدىن چۈشتى ـ دە، نۆكەر تۇتۇپ تۇرغان ئېتىنىڭ يېنىغا قاراپ ماڭدى. دەل شۇ چاغدا تولۇق چېرىكچە ياسانغان مەريەم خېنىم پەيدا بولدى.

ـــ ماڭا ئىجازەت بەرسىلە، قادىنلار قوشۇنىدىكى ھەمشىرىلىرىم بىلەن ئاۋۇ تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان بۇددىستلارنىڭ ئالدىنى توسۇي، ـــ دېدى مەريەم خېنىم بارگاھقا بارغانسېرى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى قولىدىكى قامچىسى بىلەن كۆرسىتىپ، ـــ ئۇلار يەنە بۇ تەرەپلەرگە يېقىنلىشىۋەرسە بولمايدۇ!

ـــ ياق، سىز بارماڭ، ئۆزۈم لەشكەر باشلاپ باراي.

ـــ سىلى بارسىلا بولمايدۇ، ئارسلانخان ئالىيلىرى، ـــ دېدى مەريەم خېنىم نېمىشقىدۇر «ئارسلانخان ئالىيلىرى» دېگەن سۆزنى ئۇرغۇلۇق قىلىپ سوزۇپ، ـــ سىلى بۇ يەردە تۇرۇپ، پۈتۈن جەڭگە قوماندانلىق قىلمىسلا بولمايدۇ. مەندىن ئەنسىرەپ خاۋاتىرلەنمىسلە، بۇ مەلئۇنلارغا ئۆزىمىز تېتىيمىز!...

ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي قالدى. ئۇنىڭچە بولغاندا قەدىردان ئايالىنى جەڭگە بېرىشتىن توسۇش كېرەك ئىدى. گەرچە مەريەم خېنىم بۇرۇن قاغلىق دىيارىدىكى جەڭگاھلاردا، ئوردۇكەنت مۇھاسىرىدە تۇرغان چاغلاردا ئۆزىگە ھەمدەم بولۇپ، قادىنلار قوشۇنىدىكى ھەمشىرىلىرى بىلەن ياۋغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان ۋە زور تۆھپە قوشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەمدى ئۇنى جەڭ مەيدانىغا كىرگۈزگۈسى كەلمەيۋاتاتتى. بىراق، ئەلى ئارسلانخان مەريەم خېنىمنىڭ قەتئىيلىك، باتۇرلۇق، مۇلايىملىق ۋە كۈچلۈك

مېھىر ـ مۇھەببەت بالقىپ تۇرىدىغان ئاھۇنتۈككىدەك چىرايلىق كۆزلىرىگە قاراپ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىختىيارسىز بېشىنى لىڭشىتتى:

ـــ ماقۇل...

ـــ ئۆزلىرىگە مىڭ مەرتەم ھەشقاللا... ـــ مەريەم خېنىم ئىللىق بىر خىل تەبەسسۇم بىلەن جىلمىيىپ ئەلى ئارسلانخانغا رەھمەت ئېيتتى. ئاندىن تېزلىكتە كەينىگە ئۆرۈلۈپ بېرىپ، چاققانلىق بىلەن ئېتىغا مىندى، بېلىدىكى سىدىرىم[1]غا ئېسىۋالغان كۆن قاپلىق قۇمدۇ[2]دىن سەل كالتىرەك، بىسلىرى پارقىراپ تۇرىدىغان، ئەينى دەۋرلەردە ئاتىسى ئىلتەر باخشى لەشكەربېشى بولغاندا ئىشلەتكەن مىسران قىلىچىنى شارتتىدە سۇغۇرۇپ بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى ـ دە، بۇيرۇق بەردى:

ـــ ئالغا، ھەمشىرىلەر!... ئاۋۇ يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان مەلئۇنلارنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلايلى!...

مەريەم خېنىمنىڭ يۈگىنى قاتتىق سىلكىشلەنگەن ئېتى ئىككى پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كىشنىۋەتكەندىن كېيىن ياۋ تەرەپكە قۇيۇندەك چېپىپ كەتتى. قادىنلار قوشۇنىدىكى باشقا قىزلارمۇ مەريەم خېنىمنىڭ ئارقىسىدىن ئات سېلىشتى. ئەلى ئارسلانخان ئۇلارنىڭ بەستىگە ناھايىتى ياراشقان لەشكەرچە كىيىملىرىگە، جەڭگىۋار قىياپىتىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن، يەنە قايتىدىن كۆزىتىش سۇپىسىغا چىقىدىغان شوتىغا ياماشتى.

بۇ كۈنلۈك جەڭ نامازدىگەرگە يېقىن ئاياغلاشتى. ئەلى ئارسلانخان نۇسرەت قۇچۇپ قايتىپ كەلگەن سانغۇنلىرىنى ۋە مەريەم خېنىمنى مۇبارەكلەپ، ئۇلارنىڭ شەرىپىگە ئاتايىن ئۆز چېدىرىدا داستىخان ھازىرلىتىپ غىزالاندۇردى، ئۇلار بىلەن ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ يېقىندىن بۇيان نېمە سەۋەبتىن كۈندە دېگۈدەك ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە پاراڭلىشىپ،

① سىدىرىم ـــ بەلباغ، كەمەر.

② قۇمدۇ ـــ غىلاپ.

«مۇداپىئەنى قاتتىق كۈچەيتىش، ھەر ۋاقىت جەڭ ھالىتىدە تۇرۇش، تاسادىپىي بىر‌ەر ئىش يۈز بېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش» ھەققىدە پىكىر بىرلىكىگە كېلىشىپ تارقاشتى. مەريەم خېنىم باشقىلاردىن ئايرىلىپ، ئارسلانخاننىڭ چېدىرىدا قالدى.

ــ تازا جاپا تارتتىڭىز، ــ دېدى ئارسلانخان ئايالىنىڭ چىرايىدىكى ھارغىنلىقنى كۆرۈپ، ــ بۇ يەرگە كەلگەندىن بېرى كۆپ مالامەت تارتىۋاتىسىز، بولسىغۇ ئوردۇكەنتكە قايتىپ كەتسىڭىز بولاتتى.

ــ ئۇنداق دېمەسلە. مەن دېگەن خاتۇن كىشى، ئۆزلىرىنىڭ ئەمرىلىرىدىكى مەزلۇم. ئەر نەدە بولسا، خاتۇن شۇ يەردە، ــ دېدى مەريەم خېنىم پەس ئاۋازدا.

ــ ئۇغۇ شۇ، ئەمما... ــ ئارسلانخان ئەسلىي «خاتۇن كىشى دېگەنگە جەڭگاھ راۋا ئەمەس، ئۇلار ئۆيگە يارىشىدۇ...» دېمەكچىدى. ئەمما، مەريەم خېنىمنىڭ ئۆزىگە ئاجايىپ بىر خىل سۆلكەت بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ دەيدىغان گېپىنىمۇ يۇتۇۋەتتى ـ دە، سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى، ــ بۇ يەرگە كەلگىنىمىزگىمۇ خېلى ئۇزاق بولۇپ قالدى. بەلكىم سۇبۇق تېگىنىڭ كۆزىدىن ئۇچقانسىز...

مەريەم خېنىم ئوغلىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاش بىلەنلا بىرقىسما بولۇپ قالدى. راستىنى دېگەندە ئۇنىڭ سۇبۇق تېگىنىنى ئويلىمايدىغان، كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەيدىغان ۋاقىتى يوق ئىدى. ھەتتا چۈشىدىمۇ ئوماق، بۇدرۇققىنا كەلگەن سۇبۇق تېگىنىڭ غۇلاچلىرىنى كەرگەن ھالدا «ئانا...» دېگىنىچە يۇگۇرۈپ كېلىۋاتقان ھالىتىنى تولا كۆرگەنىدى. ئۇ ئويغانغان چېغىدا چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى بىرمۇبىر كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا مۆڭلىنىپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى. ھەتتا بەزىدە ئەلى ئارسلانخاندىن ئىجازەت سوراپ ئوردۇكەنتكە قايتقۇسى، ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ ئانىلىق مېھرى بىلەن ھىدلىغۇسى كېلەتتى. ئەمما، ھازىرقىدەك ۋاقىتتا ئۆمۈرلۈك ھالال جۈپتىنى

تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كېتىشكە كۆزى قىيمايتتى. «يەنە بىر مەزگىل چىداي، بەلكىم ئۇزاققا قالماي خان ئاتام يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇدۇنلۇكلەرگە كۇچلۇك ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاراخانىيلار زېمىنىدىن سۈرۈپ چىقىرۋېتىشىمىز مۇمكىن. شۇ چاغدا ئوغلۇمنىڭ ئاتىسى بىلەن بىللە قايتارمەن...» دەپ ئۆز ـ ئۆزىگە تەسەللى بېرەتتى. شۇڭا، ئۇ ئۆمۈرلۈك باشپاناھى، تاغدەك يۆلەنچۈكى بىلەن يالغۇز ئولتۇرۇپ پاراڭلاشقان چاغلىرىدا، ئىمكانقەدەر يۈرەك پارىسى سۇبۇق تېگىنىنىڭ ئىسمىنى چىقىرىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلاتتى. ئەپسۇس، ئۇ ئېھتىيات قىلغان، ئۆزىنى قاچۇرۇپ كەلگەن ئىشنى ئەلى ئارسلانخان تىلغا ئالدى. مانا ئەمدى... مەريەم خېنىم ئارامسىزلاندى. كۆڭلى يېرىم بولۇپ، نازاكەتلىك جىسمى ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغاندى. ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ، كۆزلىرىگە ياش كەلدى. ئەمما، ئەلى ئارسلانخانىنىڭمۇ كۆڭلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن، ئۆزىنى بىر ئامالسىز بىلەن ئوردۇكەنتكە قايتۇرۇۋېتىشىدىن ئەنسىرەپ، كۆز چاناقلىرىغا پاتماي قالغان ياشلىرىنى ناھايىتى تېزلىكتە يوشۇرۇپ، ئېغىر خورسىندى. ئەلى ئارسلانخانمۇ مەريەم خېنىمنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىپ، گەپنى باشقا ياققا بۇرىدى:

— بولدى، بۇ گەپلەرنى دېيىشمەيلى. بۇگۈن جەڭگە قاتنىشىپ ھېرىپمۇ قالغانسىز. بالدۇرراق ئارام ئېلىڭ.

مەريەم خېنىم باشقا ۋاقىتلاردا ئۆزىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز چېدىرىدا قېلىپ قېلىشنى ئۆتۈنىدىغان خان ئوغۇلنىڭ بۇگۈن يالغۇز ئارام ئېلىشقا ئۇندىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى بىلمەكچى بولغاندەك ئارسلانخانىنىڭ چىرايىغا قارىدى. ئەمما، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ تۇرۇلگەن قوشۇمىلىرىدىن، ئويچان كۆزلىرىدىن، جىددىي تۇس ئالغان چىرايىدىن ھېچنېمىنى ئىلغا قىلالمىدى. «بەلكىم يېقىندىن بۇيانقى پاراكەندىچىلىك سەۋەبلىك كۆڭلى ئارامىدا بولمىسا كېرەك، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرەر ھەپتىدىن بۇيان ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئۇدا ھۇجۇم قىلىپ

تۇرۇۋاتىدۇ. ئاتىسىنىڭ مۇقەددەس پەرمانىنى ئورۇنلاش، خانلىقنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداشنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان ئارسلانخانىنىڭمۇ غېمى ئاز ئەمەس. بوپتۇ، ئۇ بۇنىڭدىن كېيىنكى يۇزلىنىشلەرنى ئوبدانراق ئويلىنىۋېلىش ئۈچۈن تەنها قېلىشنى خالاپ قالغاندۇ!...» مەرىيەم خېنىم شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئورنىدىن تۇردى ـ دە، ئەلى ئارسلانخانغا تەبەسسۇم بىلەن تىكىلدى:

ـــ ئىلەل. ئۆزۈمنىڭمۇ يېنى يەر خالاپ تۇرۇۋاتاتتى. مەن چىقاي، سىلىمۇ بۇرۇنراق ئارام ئالسىلا.

ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان «ماقۇل» دېگەندەك بېشىنى يېنىك لىڭشىتتى. مەرىيەم خېنىم چېدىر سىرتىغا قاراپ ماڭدى ـ يۇ، ئەمما بىردىنلا توختاپ، ئۆمۈرلۈك غەمگۈزارىغا قايتىدىن سىنچىلاپ قارىغاندىن كېيىن چىقىپ كەتتى. خاتۇنىنىڭ بۇ ئىشى ئارسلانخانغا سەل غەلىتە تۇيۇلغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە تېزلا ئۆزىنىڭ خىيالىغا پاتتى...

كېچە. ئەتراپ جىمجىت ئىدى. خىلمۇخىل خىياللار بىلەن ئېغىر ياتقۇ مەھەل بىلەن ئاران كۆزى ئۇيقۇغا ئىلىنىغان ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان ۋارقىرىغىنىچە ئويغىنىپ كەتتى.

ـــ نى... نېمە بولدىلا، ئالىلىرى، قارا بېسىپ قاپتۇمۇ؟!... ـــ چېدىرنىڭ بۇلۇڭىدا يېشىنىمەيلا ياتقان خاس نۆكەر ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، چېدىر ئىچىدىكى چىراغپايغا جايلاشتۇرۇلغان موم شامغا ئوت ياققاچ سوردى. ئارسلانخان ئۇندىمىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بايقى قاباھەتلىك چۈش قايتا گەۋدىلەندى: ئاپپاق بوز ئارغىماقتا مىنگەن ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان بىر توپ يۇرتۇغلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ياپيېشىل ئوتلاقتا كېتىۋاتاتتى. توساتتىن ئۇلاردىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە ئاسماندىن چۈشكەندەكلا بىر توڭگۇز پەيدا بولدى. ئەتىگەندىن بۇيان خېلى يول يۈرۈپمۇ بىرەر ئوۋنى ئۇچرىتالمىغان ئارسلانخان توڭگۇزنى

كۆرۈپ خۇشاللىقىدا تېزلا قولىغا يانى ئالدى ـ دە، ئوقلاپ، ئۇنىڭ دەل كۆكسىنى چەنلەپ كىرىچنى قويۇپ بەرمەكچى بولغاندا، تۇيۇقسىز توڭگۇزنىڭ يېنىدا يەنە بىر توپ توڭگۇز پەيدا بولدى. ئۇ ھەيران بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاسماندىن چۈشكەن ياكى يەردىن ئۇنگەنلىكىنى بىلەلمىگەن ھالدا قايسىسىغا ئوق ئۇزۇشنى بىلەلمەي تەمتىرەپ قالدى. شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى جانۇارلار بارغانسېرى ئاۋۇپ، پۈتۈن دالانى قاپلىدى. ئۇلار يولۋاستەك نەرە تارتىپ، شىردەك ھۆركىرەپ ئارسلانخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تەرەپكە كېلىشكە باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ قانداق قىلىشنى بىلەلمەي قالغان ئارسلانخان يېنىدىكى قورقۇنچتا قالغان ھەمراھلىرىغا كۆزىنىڭ قىرى بىلەن قاراپ قويۇپ «ئېتىڭلارا!» دەپ ۋارقىرغىنىچە كىرىچنى ئالدىغا چىڭ تارتتى. قاتتىق زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن يايسىمان كىرىچ شۇ ئان سۇنۇپ كەتتى. ئارسلانخان قاتتىق ھودۇققان ھالدا قۇمدۇدىن قىلىچىنى شارتتىدە سۇغۇرۇپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتقۇچە بولغان ئارىلىقتا ھېلىقى توڭگۇزلار بىردەمدىلا ئادەمگە ئايلىنىپ، ئۆزى تەرەپكە تاشلاندى...

ئەلى ئارسلانخان خېلى ئۇزاق جىممىدە ئولتۇردى. خاس نۆكەرنىڭ ئىلتىجاسىمۇ جاۋابسىز قالدى. ئۇ پېشانىسىدە پەيدا بولغان تەر تامچىلىرىنى ئالقانلىرى بىلەن ئېرتىپ، بايىقى قاباھەتلىك چۈشىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن باشقا ئىشلارنى ئويلاي دېسىمۇ، ئەمما كۆز ئالدىغا ئۇزۇن ئىككى تال چىشلىرى بىلەن يەرنى تىلغاۋاتقان قاۋانلار، ئۆزىنى مازاق قىلغاندەك قاقاھلاپ كۈلۈۋاتقان نامەلۇم كىشىلەر كېلىۋالدى. ئۇ بۇ چۈشنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىغا تەبىر ئىزدىمەكچى بولغاندەك خىلمۇخىل قىياسلارنى قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسىسىغا كۆڭۈل توختىتالمىدى. گەرچە دەرھال

ئۇقۇموشلۇق ئۆلىمالارنى چاقىرتىپ، چۈشىگە تەبىر بەرگۈزمەكچىمۇ بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنداق تۇن نىسپىيدە ئۇلارنىڭ شېرىن ئۇيقۇسىنى هارام قىلغۇسى كەلمەي، بۇ ئويىدىن يانىدى. چېدىر ئىچىنى سۇس يورۇتۇۋاتقان موم شام خۇددى يىلاندەك تولغىنىپ كۆيۈۋاتاتتى. نەچچە ئادەم يىراقلىقتا خاس نۆكەر ئەلى ئارسلانخانغا ئۇمىد، ئىلتىجا بىلەن تىكىلىپ ئولتۇراتتى. بىراق، ئۇ بايىقى چۈشىنىڭ ۋەسۋەسىسىدىن قۇتۇلالمايۋاتاتتى. ئۇنىڭ يادىغا بىردىنلا ئوج كەلدى. «توغرا، شۇنى چاقىرتىش كېرەك، چۈش تەبىرىنى ئوجدىن سوراش لازىم...»

ئارسلانخان يېنىك نەپەس ئېلىپ قول باغلاپ تۇرغان نۆكەرگە دېدى:

— دەرهال ئوجنى باشلاپ كەل!

خاس نۆكەر چېدىردىن چىقىپ كەتتى ـ دە، خېلى ئۇزۇندا قايتىپ كىردى.

— ئوج قېنى؟ — سورىدى ئۇ خاس نۆكەرنىڭلا كىرگەنلىكىنى كۆرۈپ.

— چېدىردا يوق ئىكەن، — دېدى نۆكەر بىردىنلا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ.

— ئىزدىمىدىڭمۇ؟

— ئىزدىدىم. ئۇنىڭ بىلەن بىر چېدىردا تۇرىدىغانلارنىڭ دېيىشىچە، ئۇنى ئۇلۇشكۇندىن بېرى كۆرمەپتۇ.

— هەا!... — ئارسلانخان هەيران بولۇپ، قارارگاهنىڭ هەممە يېرىنى ئالا قويماي ئاختۇرۇپ، ئۇنىڭ دېرىكىنى قىلمىشنى تاپالماقچى بولدى ـ يۇ، ئەمما بوغۇزىغا كېلىپ قالغان گەپنى يۇتۇۋېتىپ جىم بولۇپ قالدى. «ئۇ لەشكەرلەرگە قوشۇلۇپ جەڭگە چىققان بولسا... ياق، يامان ئويلاردا بولماي... ئۇنى ياراتقان

ئىگەم ئۇنى ئۆز پاناھىدا ساقلار... بەلكىم باشقا چېدىرلاردىدۇ، ئەتە ئەتىگەنگىچە پەيدا بولۇپ قالار... » ئەلى ئارسلانخان خىلمۇخىل خىياللار بىلەن بەند بولۇۋاتقان چاغدا يېقىنلا يەردىن بامدات نامىزىغا توۋلانغان ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— سۇ تەييارلا، غۇسۇل قىلىۋالاي، — دېدى ئارسلانخان يۇيۇنۇپ بايىقى قاباھەتلىك چۈشتىن بىراقلا قۇتۇلماقچى بولغاندەك ئورنىدىن ئىرغىپ تۇرۇپ.

— ئىلەل، ئالىيلىرى...

ئارسلانخان چېدىرىدىن چىققاندا شەرق تەرەپ ئاقىرىشقا باشلىغان، شاھانە چېدىردىن ئانچە يىراق بولمىغان تۈپتۈز سەينادا بامدات نامىزىغا يىغىلغانلار سەپ تۈزۈپ تەييار بولغانىدى. ئۇ نامازخانلار تەرەپكە قەدەم ئالغاندا يىراقتىن تولىمۇ پەس ئاۋازدا ناغرا ئاۋازى ئاڭلانغاندەك بولۇپ، يۈرىكى قارتتىدە قىلىپ قالدى. «ئۇدۇنلۇكلەر بۇگۈن يەنە ھۇجۇم قىلارمۇ؟... ناغرا ئاۋازى ئەجەب يېقىنلا يەردىن ئاڭلانغاندەك قىلىدۇ دېسە.. نامازغا تۈرغاندا باستۇرۇپ كەلمەس... يا بىردەم تۈرساقمىكىن...» ئارسلانخان شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، بامدات نامىزىنى تەرك ئەتكۈسى كەلمىدى ـ دە، تېزلىكتە سەپ تۈزۈپ بولغان لەشكەرلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، ئۆزىنى ساقلاپ، نامازنى باشلىيالماي تۇرغان ئىمامنىڭ يېنىغا كېلىپ پەس ئاۋازدا پىچىرلىدى:

— نامازنى قىسقىراق سۈرىلەر بىلەن ئوقۇپ، تېزرەك ئاخىرلاشتۇرسىلا.

— ئىلەل، ئارسلانخان ئالىيلىرى... — دېدى ئىمام.

سەپلەر قايتىدىن رەتلەندى. ئىمام تېزلا نامازنى باشلىدى. دەل شۇ چاغدا نامازگاھنىڭ ئالدى ۋە ئىككى تەرىپىدىن تۇيۇقسىزلا

ناغرا ئاۋازى بىلەن كۈچلۈك ھۇررا - سۈرەن كۆتۈرۈلدى. ئارسلانخاننىڭ يۈرىكى قاتتىق ئېغىپ كەتتى، ئىمامۇ خىيالىدىن لاپ قىلىپلا كەچكەن بىر سۈرىنى ئوقۇشقا باشلىدى. شۇ ئەسنادا ناغرا ساداسىمۇ، ھۇررا - سۈرەنچىلەرنىڭ ئاۋازىمۇ قارارگاھنىڭ ئىچىگە دەۋرەپ كىردى. ئۇلارنىڭ قاچىلاردا بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ يوشۇرۇنۇۋالغانلىقىغا ئارسلانخاننىڭ ئەقلى يەتمىدى. ھەئە، ئەقلى يەتمىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇزاقتىن بۇيان ئۆز يېنىدا تۇرۇپ قارارگاھنىڭ ئۈجۈر - بۇجۇرىسىگىچە كۆزەتكەن، نۇرغۇن لەشكىرىي ئۈچۈرلارنى كۆڭلىگە پۈككەن، ھەتتا تېخى ئۆزىدىن نۇرغۇن قىممەتلىك ئاخباراتلارنى ئىگىلەپ، جەڭ پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ ياۋ لەشكەرگاھى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن ئوجنىڭ پۈتۈن مەخپىيەتلىكلەرنى ئاشكارىلاپ ئۈچۈر يەتكۈزۈشى بىلەن تۇنۇگۈنكى ھۇجۇمدا خېلى كۆپ ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ بۇغرا لەشكەرلىرى سىياقىدا ياسىنىپ بۇ يەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىۋالغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىدى. ئارسلانخان تاقەتسىزلەنگەندەك ئىمامغا يەنە قارىدى. بىراق، ئىمام ئارقىسىدىن ئىت قوغلىغان كىشىدەك تىترەڭگۈ ئاۋازدا ئۇزۇن بىر سۈرىنى ئالدىراپ ئوقۇماقتا ئىدى. ئەنە ياۋ بىردىنلا يان تەرەپتىن يېقىنلاپ ئەڭ چەتتىكى بىر لەشكەرنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى. ئەنە يەنە بىرسىنىڭ دەل كۆكسىگە يا ئوقى قادالدى... شۇنىڭ بىلەن نامازغا تۇرغانلارنى قىرىش باشلاندى. قولىدا قورالى يوق لەشكەرلەر نامازنى بۇزۇشنى خالىمىغاندەك سېپىنى بۇزماي نامىزىنى ئوقۇۋەردى. نامىز ئوقۇۋاتقان تۇزلەڭلىك بىردەمدىلا قان دەرياسىغا ئايلاندى. ئەمدى ئارسلانخانىڭمۇ تاقىتى تۇگىدى - دە، ئوقۇۋاتقان ئايتىنىڭ داۋامىنى تاپالماي كېكەچلەپ تۇرغان ئىمامغا زەردە بىلەن دېدى:

— تولىمۇ بىغەم ئادەم ئىكەنلا!

ئىمامنىڭ چىرايى بىردىنلا زەپىراندەك سارغايدى. بىراق، ئارسلانخاننىڭ بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىدى ـ دە، ئۆزى تەرەپكە يېقىنلىشىپ قالغان لەشكەرلەرگە قانداق تاقابىل تۇرۇشنى ئويلاپ تەمتىرەپ كەتتى. ئەسلىي يېنىدا زۇلپىقارى بولسا ئىدى، ياۋ ئالدىدا بۇنچىلىك تەمتىرىمىگەن، بىرسى كەلسە بىرنى، ئونى كەلسە ئوننى جەھەننەمگە يوللىغان بولار ئىدى. ئەپسۇس، نامازدا تۇرغان ۋاقىتتا يېنىدا ياراغ ئېلىپ يۈرمەيدىغان بولغاچقا قانداق قىلىشنى بىلەلمەي قالدى. ناھايەت بىرسى ئۇنىڭغا يېقىن كېلىپ كۇچ بىلەن نەيزە ئۇردى. ئارسلانخان ئۆزىنى چەبدەسلىك بىلەن دالدىغا ئېلىپ، نەيزىنىڭ سىپىنى كاپپىدە تۇتۇۋالدى ـ دە، كۇچ بىلەن ئالدىغا تارتتى. ياۋ لەشكىرى يىلتىزى قۇرۇغان پور سۆگەتتەك تېزلا ئارسلانخانغا يېقىنلاشتى. ئارسلانخان تېزلىك بىلەن ئۇنىڭ نەيزە سىپىنى قامالالاپ تۇرغان قولىغا كۇچ بىلەن ئۇردى. «قارس» قىلغان ئاۋاز بىلەن ياۋ لەشكىرى ۋارقىراپ كەتتى ـ دە، نەيزە سىپىدىكى قوللىرى ئاجرىدى. ئارسلانخان نەيزىنى ئېلىپ، ئۇدۇلىغا كېلىپ قالغان ياۋ لەشكەرلىرىگە سانجىماقچى بولۇشىغا تۇيۇقسىز كەينى تەرەپتىن بىراقلا تۆت نەيزە مۇرە ۋە بىقىنلىرىغا سانجىلدى. «ئاھ، خۇدا!» دېدى ئارسلانخان ۋە يىقىلىپ چۇشۇشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ تۇرۇپ، قولىدىكى نەيزىنى قول يېتىم يەردىكى ياۋ لەشكىرىنىڭ دەل كۆكسىگە سانجىدى. شۇ ھامان ئۇنىڭ بوينىغا قىلىچ ئۇرۇلدى. ئۇ ئۆزىگە تەڭ سالغان رەقىبىنى كۆرۈۋالماقچى بولغاندەك بېشىنى كۆتۈرمەكچى بولدى ـ يۇ، گۇپلا قىلىپ يىقىلىپ چۇشتى. ئارسلانخاننىڭ يىقىلىپ يانقىنىنى يىراقتىن كۆرگەن بىر بۇغرا لەشكىرى ئەلەم بىلەن ۋارقىرىۋەتتى:

— ئاھ، ئارسلانخان ئالىيلىرى!...

14

مۇسا بۇغراخاننىڭ كۆڭلى ناھايىتى پاراكەندە ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئۇ قوبۇلخانىغا چىقىپ، ئوردا ئەركانلىرىنىمۇ قوبۇل قىلمايۋاتاتتى. پات - پات ئۇھسىنىپ ئاللىقانداق بىر ئىشتىن خاۋاتىرلەنگەندەك، تەشۋىشلەنگەندەك بېشىنى ئىرغىتىپ قويياتتى. بەزىدە سۇرلۇك، ئۆتكۈر كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىككىنىچە خىيالغا پاتاتتى. بۇنداق ۋاقىتتا يېنىغا بىرەر كىمنىڭ كىرگىنىنىمۇ تۇيماي قالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىدە ئوردا - ئەركانلىرىنىڭ ۋە خانىشىنىڭمۇ سورىغان سوئاللىرى جاۋابسىز قالاتتى. شۇنداق، خان ئېغىر خىيالىلار قاينىمىغا كىرىپ قالغانىدى. خىيال كەپتەرلىرى خاننى بەزىدە يىراق ئۆتمۇش قوينىغا ئېلىپ بارسا، بەزىدە كۆز ئالدىدىكى ئىشلارغا كېلىپ توختاپ قالاتتى. خان ئويلايتتى، خىيال سۇرەتتى. ئەمما، خىياللىرى دائىم باش - ئاخىرىنى بىلگىلى بولمايدىغان يىپتەك گادىرماچلىشىپ كېتەتتى. راست، ھازىرقى كۈنلەردە ئۇنى ئازابلايدىغان ئىشلار تولا ئىدى. يۇرت - يۇرتلاردىن توختىماي مەخپىي ئايغاقچىلار يوللىغان خەۋەرلەر كېلىپ تۇراتتى. بۇ ئىشلارغىغۇ خان يولىيورۇق بەرسىلا ئىش تامام. بىراق، ئۇنىڭ بېشىنى قاتۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئىش قاغىلىق تەرەپتە ئىدى. چۈنكى، يۇرەك پارىسى، خان ئوغۇل ئەلى ئارسلانخاندىن كېلىۋاتقان ئۇچۇرلار ئۇنى ئارامسىزلاندۇرۇپ قويۇۋاتاتتى. ئودۇنلۇكلەرنىڭ ئاستانە ئوردۇكەنتنى مۇھاسىرىگە ئېلىشى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان تىركىشىش ۋەزىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى سەۋەبلىك ئوردا خەزىنىسى بوشاپ قالغانىدى. تارىغچىلارنىڭ تۇرمۇشىدىن ئېغىز ئېچىشمۇ تەس. شۇڭا، لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكسىز قېلىپ كۆتۈلمىگەن ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، ئوغلىغا پەقەت

مۇداپىئەدىلا تۇرۇپ، ھۇجۇم قىلماسلىق توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈرگەنىدى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن ئىشلار يەنە ئۆز يولىغا چۈشۈپ، بوشىغان خەزىنە ئاستا ـ ئاستا ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغاندا، ياۋ يەنە ھۇجۇم قىلىشنى باشلىدى...

ـــ غىزاغا چىقاملىكىن، ئالىيلىرى، ـــ توساتتىنلا پەيدا بولغان ئاشچىبېشى بېشىنى يەردىن ئالماي تۇرۇپ پەس ئاۋازدا سورىدى، ـــ يا داستىخانىنى مۇشۇ يەرگىلا راسلايمۇ؟

ـــ بولدى، كۆڭلۈم غىزا تارتىدىغاندەك ئەمەس، مېنى بىردەم ئارامىمدا قويۇڭلار...

ـــ ئىلەل... ـــ ئاشچىبېشى قولىنى قوۋۇشتۇرغان پېتى ئارقىچىلاپ مېڭىپ چىقىپ كەتتى. خان ئۇنىڭ يېنىڭ چامداپ مېڭىشىغا قاراپ قويغاندىن كېيىن ئاستاغىنا ئورنىدىن تۇرۇپ قەسىرىدىن چىقتى. ئاندىن يېقىنلا يەردىكى تال ـ باراڭلىق سۇيىغا كەلدى ـ دە، ئوتقاشتەك رەڭدار گىلەملەر ئۇستىگە سېلىنغان يېكەندازنىڭ بۇرجىكىدە ئولتۇرۇپ، ئۇھسىنغان ھالدا يۇقىرىغا قارىدى. شۇ ئان ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ پىشقان ئۆزۈملەرگە ئولاشقان ھەرىلەرگە چۈشتى. ئۇ بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىشىپ، ئۇزۇم دانىلىرىغا ئاۋۇال قونۇۋېلىش ئۈچۈن ھەربىرىكەت قىلىۋاتقان ھەرىلەرگە بىردەم قاراپ ئولتۇردى.

خان شۇ ھالەتتە نەچچىلىك ئولتۇردى، نامەلۇم، بىر چاغدا شىپاڭغا ئالدىراپ كەلگەن ئىشىكئاغىسى خانىنىڭ ئالدىدا توختاپ، ئۇنىڭ دەققىتىنى بۇراش ئۈچۈن قۇرۇق يۆتەلدى. خان كۆزلىرىنى ھەرىلەردىن ئۈزۈپ، تۇرقىدىن جىددىيلەشكەنلىكى، ئاللىقانداق ئىشلارغا ئالدىراۋاتقانلىقى چىقىپ تۇرىدىغان، چىرايىدىن ھېلىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك ئالامەتلەر كۆرۈلۈۋاتقان ئىشىكئاغىسىغا نەزىرىنى ئاغدۇرۇپ «نېمە ئىش؟» دېگەندەك تىكىلدى. ئىشىكئاغىسى دېمەكچى بولغان گەپنى تاپالمايۋاتقاندەك خانىغا قارىدى ـ يۇ، ئەمما بۇ ئىشنى كېچىكتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، تولىمۇ پەس،

قايغۇلۇق ئاۋازدا ئېغىز ئاچتى:

ـــ مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى، تېخى ھېلىلا قاغىلىق تەرەپتىن ئارقىش كەلدى. ئارقىشىنىڭ ئېيتىشىچە...

ـــ قانداقلا گەپ بولسا تولا تىلىڭىزنى چاينىماي، تېزرەك دەڭ... ـــ دېدى خان ئۇنىڭ بىردىنلا گېپىنى يۇتۇۋەتكەنلىكىدىن تېرىكىپ.

ـــ ئارقىشىنىڭ دېيىشىچە، قوشۇنىمىز بامدات نامىزى ئۆتەۋاتقاندا بۇددىستلار تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىپتۇ. خان ئوغۇل... كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان ئۇ...ئۇ... شېھىتلىك ماقامىغا يېتىپتۇ...

تۈيۇقسىز سۈزۈك ئاسماندا چاقماق چاقىقاندەك، پۈتۈن ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق باسقاندەك بولدى. مۇسا بۇغراخان ھاڭۋاققان ھالدا ئىشكىئاغىسىغا قاراپ قالدى. ئىشكىئاغىسى بولسا خىتىلداپ يىغلاشقا باشلىغانىدى. بىردىنلا خانىنىڭ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى. پۈت ـ قوللىرى بوشاپ لاسسىدە بولۇپ قالدى. شۇ ئەسنادا يەنە ئىشكىئاغىسىنىڭ خۇددى يىراقتا، تولىمۇ يىراقتا سۆزلەۋاتقاندەك پەس ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغاندىن كېيىن، لەشكەرلىرىمىز ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە جېنىنى ئەپقېچىپتۇ. باتۇر، جاسارەتلىك كىلىنلىرى مەريەم خېنىم قادىنلار قوشۇنىدىكى ھەمشىرىلىرى بىلەن جەڭگە چۈشۈپ، قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، ئەلى ئارسلانخان بىلەن ئوخشاش قىسمەتكە دۇچار بوپتۇ. ئۇرۇشتا تەكەباش سۈباشىمۇ، كۇلۇك تۇمەنبېشىمۇ شېھىتلىك مۇقامىغا يېتىپتۇ. قۇتلۇقتاش سۈباشى چېچىلىپ كەتكەن لەشكەرلەرنى يىغىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ياۋ كەلكۈن سۈيىدەك باستۇرۇپ كىلىۋەرگەچكە ئامالسىز چېكىنىشكە مەجبۇر بوپتۇ...

خان كۆكسىگە بىگىز سانجىلغاندەك ئازابلىنىپ بوشىشىپ كەتتى. كۆز ياشلىرىنىڭ مەڭزىنى بويلاپ چارلاشقان ساقاللىرى

ئارىسىغا سىڭىپ كېتىۋاتقىنىنى سەزمىگەندەك بىر نۇقتىغا تىكىلگەن ھالدا ئولتۇرۇپلا قالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭغا زېمىن چۆرگۈلەۋاتقاندەك، پۈتۈن كائىنات قارانغۇلۇق قوينىغا غەرق بولغاندەك تۇيۇلاتتى. شۇ ھالەتتە خېلى كۆپ ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. ئۆرە تۇرۇۋېرىپ پۈتلىرى تالغان ئىشكىئاغىسى ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر بولدى:

— خان ئالىيلىرى، ئۆزلىرىچە بۇ ئىشنى...

مۇسا بۇغراخان بېشىنى كۆتۈرۈپ ئىشكىئاغىسىغا قارىدى:

— ھە...

— ئۆزلىرىچە...

مۇسا بۇغراخان ئەلەم بىلەن پىچىرلىدى:

— ياۋ ھازىر قەيەردە ئىكەن؟

— ئارقىش بۇ تەرەپكە ماڭغاندا، قاغىلىقنىڭ چېگراسىدىن ئۆتۈپ يارکەند تەرەپكە كېلىۋاتقانىكەن. ھازىر شۇ دېيارغا يېقىنلىشىپ قالدىمكىن...

خان بىردىنلا چىشىنى گىرچىلاتتى ۋە بۇيرۇق قىلدى:

— تېز... تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھايالشمايلا ھۇزۇرۇمغا داخىل بولسۇن!...

— ئىلەل، ئالىيلىرى...

مۇسا بۇغراخاننىڭ خانلىقنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئىشلىرىنى كېڭەش قىلىدىغان خاس ھۇجرىسىغا تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى توپلاندى. تۆردە ئولتۇرغان مۇسا بۇغراخان ئۆزىنى تۇتۇۋالغان ھالدا كېڭەش ئەھلىگە ئالدىرىماي قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى بۇندىق چوڭ ئىشلار قارار قىلىنىدىغان سورۇنغا تۇنجى قېتىم قاتنىشۋاتقاچقا، تارتىنغان ھالدا ئولتۇرغان جىمىنى ئەبۇ ھارۇن ھەسەنگە كەلگەندە خېلى ئوزاق قېتىپ قالدى.

— گەپنى ئۇزارتىپ ئولتۇرمىسامۇ، قارائۆتەكدە بولغان پاجىئەدىن ھەممىڭلار خەۋەر تاپتىڭلار. بۇ ناھايىتى

ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولدى. شۇ تاپتا ئۆزۈمنى قويارغا يەر تاپالماي قېلىۋاتىمەن. بىراق، ھازىر كۆز يېشى قىلىپ، ۋاقىت ئىسراپ قىلىدىغان چاغ ئەمەس. بۇددىستلار سۇر ـ ھەيۋە بىلەن بېسىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار بىزنىلا ئەمەس، پۈتۈن ئەلنى قىرغىن قىلماقچى، قاراخانىيلار خانلىقىمىزنى غۇلاتماقچى. شۇڭا، ئەمدى يەنە ئىككىلىنىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى يوق. گەپنى بەك سوزمايلى، قانداق قىلىش ھەققىدە ھەركىم ئۆز ئويلىغىنىنى ئېيتىپ باقسۇن!

كېڭەش ئەھلى جىمىپ كېتىشتى. ئۇلار ئەسلىدە ئىشكىئاغىسى ئارقىلىق بۇ خەۋەرنى تاپشۇرۇۋالغاندا، مۇسا بۇغراخان يۇرەك پارىسى، كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى قانداق ئۇزىتىش ھەققىدە مەسلىھەت بولىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. شۇڭا، ھەممەيلەن بۇ گەپتىن تۇيۇقسىزلىق ھېس قىلغاندەك بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قاراپ قويۇشتى. خېلى ئۇزاققىچە ھۇجرىدىن ئېغىر ـ يېنىك خورسىنىشلاردىن باشقا سادا چىقمىدى. خان سەل تېرىككەندەك ئەلپازدا ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر بولدى:

ـــ كىمنىڭ ئاقىلانىرەك مەسلىھەتى باركىن؟

ـــ دېگەنلىرىنى چۈشىنىپ ئولتۇرۇۋاتىمىز، ـــ دېدى چىشلىرى چۈشۈپ كەتكەن ئاغىچى خىڭىلداپ سۆزلەپ، ـــ ئۆزلىرى دېگەندەك ئەمدى بىزگە ئىككىلىنىشنىڭ ئورنى يوق. بىز ئۇل بۇددىستلارنى يوقاتمىساق، ئۇلار بىزنى يوقىتىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئوردۇكەنتكە يېقىنلاشقۇچە دەرھال ئالدىنى توسۇپ زەربە بەرمەك زۆرۈردۇر!

ـــ مەنمۇ شۇنداق ئويدىدۇرمەن، ـــ دېدى ئىلىك ھاجىپمۇ دەرھاللا، ـــ ئۇلارغا تېزلىكتە لەشكەر تارتماقتىن ئۆزگە يول يوقتۇر...

ـــ توغرا گەپ...

ـــ ھەق سۆز، شۇنداق قىلماق زۆرۈر...

باشقىلارمۇ ئوخشاش سۆزلەرنى تەكرارلاشتى. بىر چاغدا ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدىن باشلاپ كۆپ جەڭلەرگە قاتنىشىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن ئاق چاچلىق تۇمەنبېشى پەس ئاۋازدا يۆتەلدى. كۆپچىلىك ئۇنىڭغا بۇرالدى:

— ئوبدان مەسلىھەتلەر بولدى. ياۋۇنى ئوردۇكەنتكە يېقىن كەلتۇرمەسلىكىمىز لازىمدۇر. شۇڭا، ئەلنى تېزدىن سەپەرۋەر قىلىپ، قانچىلىك ئېغىر بەدەل تۆلىسەكمۇ، ئۇلارنى يارىكەند، يېڭىسار تەرەپلەردە توسمىساق بولمايدۇ.

مۇسا بۇغراخان بېشىنى يېنىك لىڭشىتتى:

— بەرھەق، ئەمدى قوۋۇشتۇرۇپ تۇرساق بولمايدۇ! كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان، تەكەباش سۇباشى، كۇلۇك تۇمەنبېشىلار قارائۆتكىدە شېھىتلىك مۇقامىغا يەتتى. ھازىر پەقەت قۇتلۇقتاش سۇباشىلا ياۋ بىلەن ئېلىشىۋاتىدۇ. شۇڭا، مېنىڭچە، ئوردۇكەنتتىن يەنە ئىككى تۇمەن لەشكەرنى تۇمەنبېشىلىرى بىلەن ماڭدۇرساق، ئەبۇ ھارۇن ھەسەن ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئورنىغا كاشغەرنىڭ ئىلىك خانلىقىغا تەينىلىنىپ، «ئارسلانخان» مەرتىۋىسى بىلەن ئىككى تۇمەنبېشىنى ئېلىپ يولغا چىقسا قانداق بولار؟

خانىنىڭ گېپىي تۇگمىشى بىلەن تەڭ ئاغىچىنىڭ خىڭىلدىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

— خان ئالىيلىرىنىڭ سۆزى ئورۇنلۇق. ئەمما، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بالىلىرى...

— بۇ تەرىپىنى مەنمۇ ئويلىدىم. ئەمما، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بالىلىرى تېخى كىچىك. ئۇلار بۇنداق مەسئۇلىيىتى ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئاۋۋال چوڭ بولۇپ، ئەلەم ۋە قەلەم ماھارىتىنى پۈختا ئىگىلىسۇن. بۇ ئىشلارنى شۇ ۋاقىتتا ئويلىشايلى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەبۇ ھارۇن ھەسەن گەرچە ئىنىم سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى بولسىمۇ،

مەيلى لەشكىرىي ئىلمىدە بولسۇن، مەيلى دىنىي ئىلمىدە بولسۇن خېلىلا كامالەتكە يەتكەن... قايسىسى ئىلىك خان بولسۇن، بەربىر قېرىنداش. شۇڭا، ھازىرقى رېئاللىقنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەبۇ ھارۇن ھەسەن كاشغەرنىڭ ئىلىك خانلىقىغا تەينىلىنىپ، ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇدۇن بۇددىستلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلغىنى ياخشى... بۇ قارار سېنىڭچە بولىدىغاندۇ، ئوغلۇم؟

كېچىكىش باشلانغاندىن بېرى ئۆزىنىڭ نېمە سەۋەبتىن بۇ يەرگە چاقىرتىلغانلىقىنىڭ سىرىنى بىلەلمەي ئولتۇرغان ئەبۇ ھارۇن ھەسەن خانىنىڭ تۇيۇقسىز سوئالىدىن تېڭىرقاپ قالدى.

— ...

— نېمىشقا جاۋاب بەرمەيسەن، ئوغلۇم؟

ئەبۇ ھارۇن ھەسەن خانغا قارىدى. ئۇنىڭ ئۇمىد، ئىشەنچ، ئىلتىجا بىلەن تىكىلگەن كۆزلىرىنى كۆرۈپ تايانغۇ كېچىشىدىكىلەر بار سورۇندا يەنە ئىككىلىنىپ ئولتۇرسا بولمايدىغانلىقىنى سېزىپ، لىككىدە ئورنىدىن تۇردى ـ دە، بۇغراخانغا تەۋازۇ بىلەن ئېگىلگەندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

— خان ئالىيلىرىنىڭ مەندىن كۈتىدىغان ئۈمىدى شۇنداق بولسا، يارلىقلىرىنى جان دەپ قوبۇل قىلىمەن! خانلىقىمىزنىڭ ئۇل ئەغيارلىرىنى توسۇپ، ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخان ئاكام ۋە باشقا سەركەردە ـ سەرۋازلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىمەن!

بۇغراخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەسلەپ كۈلۈمسىرىدى، كېيىن بىردىنلا كۆزلىرىگە لۆممىدە ياش ئالدى. شۇ ھالەتتە بىرئاز تۇرۇۋالغاندىن كېيىن قايغۇلۇق، تىترەڭگۈ ئاۋازدا ئېغىز ئاچتى:

— ياخشى... ئەسلىي قائىدە بويىچە ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن ۋاقىتتىكىدا كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزۈپ قۇتلۇقلىساق بولاتتى. بىراق، ھازىر مەنلا ئەمەس، پۈتۈن ئەل ماتەمدە، ياۋ قىلىچىنى بىلەپ يوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە. ھازىرچە بۇ

ئىشلار گەدىنمىدە قەرز بولۇپ تۇرسۇن. ياۋنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ قۇتلۇقلارمىز...

— ئىلھام، خان ئاتا!

— ئەمىسە ئەتىلا يولغا چىققىن...

— باش ئۈستىگە، يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمەن... — ئەبۇ ھارۇن ھەسەن ناھايىتى تېزلىكتە چېرىكچە سالام بەردى.

— باشقىلارمۇ ئۆز دائىرەڭلەردىكى ئىشلارنى دەرھال تاماملاپ، ئەبۇ ھارۇن ھەسەن ئارسلانخانىڭ باشچىلىقىدا ئاتلىنىشقا تەل بولۇڭلار! ھېچكىم سۆرەلمىلىك قىلىپ، ئىشنى ئاقسىتىشقا سەۋەب بولۇپ قالمىغاي!

— خاتىرجەم بولسىلا، خان ئالىيلىرى!...

— يارلىقلىرىنى بەجانىدىل ئورۇنلايمىز.

— ئەمىسە ھەممىڭلار ئۆز ئىشڭلارغا كىرىشىڭلار! — مۇسا بۇغراخان «كېڭەش تامام» دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. كېڭەش ئەھلى ئورنىدىن تۇرۇشتى. شۇ ئەسنادا ئىلىك ھاجىپ ئېغىز ئاچتى:

— ئەلى ئارسلانخانىڭ مېيىتىنى ئوردۇكەنتكە ئەكېلەمدۇق، ئالىيلىرى؟

بۇ گەپ بىلەن تەڭ ھەممەيلەن «بۇغراخان ئالىيلىرى نېمە دەركىن؟» دېگەندەك ئۇنىڭ چىرايىغا قاراشتى. مۇسا بۇغراخانىڭ چىرايى يەنە قايغۇلۇق تۇس ئالدى ـ دە، ھازىرلا يىغلىۋېتىدىغاندەك ئۇمچەيدى. بەدەنلىرى سۇس تىترەپ، ئۆسكىلەڭ قاشلىرى لىكىلداپ كەتتى.

— شۇنداق قىلايلى... مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ مېيىتىنى ئەكەلدۈرەيلى. ئەمما، بۇ ئىش بەڭ داۋراڭ قىلىنىپ كەتمىسۇن... قالغان ئىشلار ئۆز لايىقىدا بولسۇن!

— ئىلھام، خان ئالىيلىرى...

تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر چىقىپ كېتىشتى. يالغۇز قالغان

مۇسا بۇغراخان بوشاشقان هالدا يېكەندىن ئۇستىدە يۈكۈندى ـ دە، خۇددى كىچىك بالىدەك بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى.

ئەتىسى كۈن چاشكا بولغاندا ئەبۇ ھارۇن ھەسەن ئارسلانخان ئىككى تۈمەن لەشكەر بىلەن يولغا چىقتى. بىرنەچچە كۈن ئالدىراش لەشكەرلىرى يۈرۈشتىن كېيىن ئۇدۇن قوشۇنلىرىغا يېقىنلاشتى، سەپ تۈزدى. بۇ چاغدا قۇتلۇقتاش سۇباشىمۇ بۇغرا قوشۇنلىرىغا قوشۇلۇپ بولغانىدى. قارىمۇقارشى ئىككى قوشۇن خۇددى قارىمۇ قارشى ئىككى ئېقىن سوقۇلغاندەك بىر ـ بىرىگە كۆچلۈك سوقۇلدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئالدىن جەڭگە كىرگەن لەشكەرلىرى كەينىگە قاڭقىپ، جەڭ مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن قۇلاقنى پاڭ قىلىدىغان شاۋقۇن ـ سۇرەن بىلەن قويۇق چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلدى. گىرەلەشمە جەڭ شۇنچىلىك دەھشەت ۋە ئوزاق داۋام قىلدىكى، جەسەتلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى، قانلار دەريا بولۇپ ئاقتى...

ياغلاقار قالۇ خان بۇ قېتىم بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكىنى ھېس قىلدى ۋە سەلدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان رەقىبىگە تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى تەن ئېلىپ، ئامان قالغان ئازغىنا لەشكىرى بىلەن زاۋا ئۆتكىگە چېكىندى. ئاندىن لەشكەرلىرىنىڭ يېرىمىدىن ئارتۇقراقىنى زاۋانى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى يۈرتىغا شەھىرىگە چېكىندى. قاراخانىيلار قوشۇنى ياۋنى قوغلاشنى توختاتىپ، نەچچە يىل ئىلگىرى قولدىن كەتكەن قاغىلىقتىكى قارارگاھىنى قايتىدىن قولغا ئالدى. بۇ قېتىملىق دەھشەتلىك جەڭ توغرىسىدا تارىخچى، شائىر موللا ھاجى مۇنداق قۇرلارنى پۈتتى:

ئەگەر كۆرسە دوستۇم چۈشىدە بۇ جەڭ،
سۇ بولغاي ئىدى، زۆھرەسى بى دە رەڭ①.

① يەشمىسى: ئەگەر دوستۇم بۇ جەڭنى چۈشىدە كۆرگەن بولسىمۇ، قانتىق قورققىنىدىن يۈرىكى سۇ بولغان بولاتتى.

15

چىگىلىچۇش بولمايلا ھاۋا تونۇردەك ئىسسىپ كەتكەندى. بىپايان ئاسمان سەتھىدە ئېسىلىپ تۇرغاندەك كۆرۈنمەيدىغان قۇياش زېمىندىكى جىمى مەۋجۇداتنى قىزدۇرۇپ، كۆيدۈرۈپ تاشلىماقچىدەك ئوت پۈركۈيتتى. دەرەخلەرمۇ قېتىپ قالغاندەك، ئەبەدىي ئۇيقۇغا كەتكەندەك جىممىدە ئىدى. ئەمما، مۇشۇنداق پىژغىرىم ئىسسىقتا ئوردۇكەنت كوچىلىرىدىكى ئادەملەر باشقا كۈنلەردىكىدىن كۆپ ئىدى. ئۇلار بىرنەچچە كۈندىن بۇيان پەيدا بولغان گەپ ـ سۆزلەرنى بىر ـ بىرىگە يەتكۈزۈشۈپ، ئۆزئارا مۇلاھىزە قىلىشاتتى.

ـــ ھوي، ئاڭلىدىڭلارمۇ، ھارۇن بۇغراخان ئوردىسىنى بالاساغۇنغا كۆچۈرىدىكەن!

ـــ ئاڭلىماي قالامتىمكى، بۇ گەپلەر كوچا ـ كويلارغا چىققىلى بىرنەچچە كۈن بولغان تۇرسا...

ـــ راست شۇنداق قىلارمۇ؟

ـــ قىلمامتىكى... ئەگەر ھارۇن بۇغراخاننىڭ بالاساغۇندىكى قۇزغۇردۇغا كۆچكۈسى كەلمىگەن، بۇ ھەقتە مەخسۇس كېڭەش ئۆتكۈزمىگەن بولسا، بۇ گەپلەر كوچا ـ كويلاردا ئېقىپ يۈرەرمىدى !...

ـــ راست دېدىڭ. ئوردىدا بۇ ھەقتە ئاللىقاچان كېڭەش بولغانمىش. كېڭەشكە قاتناشقان ئاكابىر ـ ئەشرەپلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى «بۇ ئوردىنى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بىنا قىلغان. ئەمدى ئۆزلىرى بالاساغۇنغا كۆچۈرۈپ كېتىمەن دېمىگەيلا، ئوردا كاشغەر دىيارىدا تۇرىۋەرگەي! ئەگەر بالاساغۇن تەرەپلەرگە بارغۇلىرى بولسا بېرىپ ـ كېلىپ تۇرسىلا» دېگەنمىش. ئەمما، ھارۇن بۇغراخان ئۇلارنىڭ گېپىگە زادى قۇلاق سالماپتۇ. ھەتتا تېخى: «مەن بىلەن بالاساغۇنغا بارغۇلىرى

بولمسا ئوردۇكەنتته قېلىشسلا، مەن ھەرقايسىلىرىنى زورلىمايمەن» دېگەنىمش.

ــ توۋا، بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئوردىنى راستلا ئاشۇ يېراق جايغا كۆچۈرەرمۇ؟! قارىغاندا ھارۇن بۇغراخان قەتئىي نىيەتكە كەلگەن ئوخشايدۇ.

ــ «قەتئىي نىيەتكە كەلگەن ئوخشايدۇ» دېگىنىڭ نېمىسى؟ ھۆكۈمدار دېگەننىڭ بىر ئېغىز سۆزى يادىن ئايرىلىپ بولغان ئوقتا ئوخشايدۇ. ئېغىزىدىن چىققانىكەن، دېگىنىنى قىلماي قويمايدۇ.

ــ ئۇنۇ شۇ. ئەمما، كېتىمەن دەپلا كەتسە، قاراخانىيلارنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بېرى زور تىرىشچانلىق بىلەن بىنا قىلغان ئوردا ـ سارايلىرى، خانلىق مەدرىسە، كۇتۇپخانىلىرى، قازىخانا ۋە باشقا ئىمارەتلىرى تاشلىنىپ قالارمۇ دەيمىنا؟

ــ بۇ تەرىپىدىن غەم يېمە، ئەخمەق. ھۆكۈمدار دېگەن سەن بىلەن مەندەك بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرمەيدىكەن. يىراقنى كۆرىدىكەن، يىراقنى... ھارۇن بۇغراخان يۈسۈپ قادىرخاننى بىزگە ئىلىك خانلىققا تەيىنلەپ «ئارسلانخان» مەرتىۋىسىنى بېرىپتۇ.

ــ يۈسۈپ قادىرخان دېگىنى قايسى ئەمدى؟

ــ بۇرۇن بۇددىستلار ئوردۇكەنتىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغاندا، ئاتايىن بالاساغۇندىن كېلىپ كاپىرلار بىلەن ئېلىشقان...

ــ ھە... ھە... ئاڭلىغان، مانا ئەمدى ئېسىمگە كەلدى. ئۇ ئادەم ئەلەمدىمۇ، قەلەمدىمۇ يېتىلگەن كاتتا زات ئىمىش ـ ھە؟...

ــ بۇ تەرىپىگە قىل سىغمايدۇ. ھازىر خانلىقىمىزدىكى بىكەچ[1]لەر ئىچىدە يۈسۈپ قادىرخاندەك ھەممە جەھەتتىن يېتىلگەنلىرى ئاز. ئاڭلىشىمچە، ئۇ ئۆزىمۇ كەمتەر، كىچىك

① بىكەچ ــ خان ئوغۇللىرى (تېگىنلەر)نىڭ لەقىمى.

پىئىل ئادەم ئىمىش!...

— راست، مەنمۇ بۇرۇن بۇ گەپنى بىرسىدىن ئاڭلىغانىدىم.

— ھەي ئىسىت، شۇنداق قىلىپ ھارۇن بۇغراخان ئوردىدىكى ئاكابىر - ئەشرەپلەرنى ئېلىپ بالاساغۇنغا كۆچۈپ كېتىدىكەن دەڭلار.

— كۆچۈپ كەتمەي... ئاڭلىسام، خان بىرنەچچە كۈن ئىچىدە بالاساغۇنغا سەپەر قىلىدىكەن. بۈگۈن ئاتايىن ئاتۇش مەشھەتكە بېرىپ ئۇلۇغ بوۋىسى بىلەن بوۋىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلىغىلى كېتىپتۇ. قارىغاندا ئەتە - ئۆگۈن ئىچىدە سەپىرىنى باشلىسا كېرەك...

ھەممەيلەن بىردىنلا جىم بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ تۇيغۇلىرى تولىمۇ مۇرەككەپ، كۆڭلى ئىنتايىن پاراكەندە ئىدى. ئوردۇكەنتتىكى جىمى ئادەم — يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېغىزىدا بىرنەچچە كۈندىن بۇيان مۇشۇ گەپ ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىچە ئاللىقاندىق ئىشلارنى پەرەز قىلىشاتتى، مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشاتتى. ھارۇن بۇغراخانىنىڭ نېمە سەۋەبتىن بۇنداق چوڭ قارارنى چىقارغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ، تېگىگە يەتمەكچى بولۇشاتتى. بىراق، «ھەر كاللىدا ھەر خىيال» دېگەندەك، ھەربىر كىشىنىڭ خىيالى، ئويلىغىنى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. دېمىسىمۇ مۇسا بۇغراخانىنىڭ نەچچە كۈن ئاۋۇال تۇيۇقسىزلا ئوردىنى بالاساغۇندىكى قۇزئوردۇغا يۆتكەش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگىنى راست ئىدى. ئاشۇ چاغدا ھارۇن بۇغراخان بۇ قارارنى ئېلان قىلغاندا، ئوردىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھەيرانلىقتا ئېغىزىنى ئاچقىنىچە داڭ قېتىپ تۇرۇپ قېلىشقانىدى. خان ئۇلارنىڭ ھەيرانلىقتا قالغانلىقىنى كۆرۈپ، بۇ ئىشنى تېزلىكتە رويابقا چىقىرىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىنلا، ئاندىن قاباھەتلىك چۈشتىن چۆچۈپ ئويغىنىشقاندەك ئوردىنى يۆتكىمەسلىك ئۈچۈن ھارۇن بۇغراخانغا نۇرغۇن مەسلىھەتلەرنى بېرىشكەن، خېلىلا

ئورۇنلۇق سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ئۇنى نىيىتىدىن ياندۇرماقچى بولغانىدى. ھالبۇكى، خان ھېچكىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىدى. ھەتتا خانىشمۇ ئۇزاق يىللاردىن بېرى بىر ياستۇقتا باش قويۇپ كەلگەن خانىنى بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغاندەك، دەسلەپ چىرايىغا ئۇزاق تىكىلىپ ئولتۇردى، ئاندىن خۇددى كەپتەر باچكىسىدەك بوغۇلۇپ ـ بۇقۇلداپ يىغلاپ تۇرۇپ، خاندىن بۇ نىيىتىدىن يېنىشىنى ئۆتۈندى. خان دەسلەپتە خانىشقا چىرايلىق چۈشەندۈردى. ئەمما، خانىش گېپىدە چىڭ تۇرغانسېرى خانمۇ بىردىنلا جۇۋۇسىنى تەتۇر كىيىدى ـ دە، ئەگەر ئۆزى بىلەن بىللە بالاساغۇنغا بارغۇسى بولمىسا، كاشغەردە قالسىمۇ بولىدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا خاپا بولۇپ قالمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ گەپنى ئۇزۇۋەتتى. شۇنداق قىلىپ ھېچكىم خانىنى نىيىتىدىن ياندۇرالمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولغانلىقىنى ھېس قىلىشىپ ئېغىز ئېچىشتىن يالتىيىشتى.

ئەنە شۇ كۈنىدىن باشلاپ ئوردىدىكى ھەممە ئادەم بالاساغۇنغا كۆچۈشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىشقا باشلىغانىدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئېغىز غەم ـ قايغۇلارغا پاتقانىدى، يۈرىكىنى ئاللىقانداق ئىزتىراپلىق تۇيغۇلار غاجلايتتى. شۇنداقتىمۇ، خانىنىڭ يارلىقىغا بويۇنتاۋلىق قىلسا ئاقۇبەتنىڭ ياخشى بولمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلگەچكە، نائىلاج ھالدا لېۋىنى چىشلەشكە مەجبۇر ئىدى. ئەما، ھارۇن بۇغراخان ئوردا ئەركانلىرىنىڭمۇ، خانىشىنىڭمۇ تۇتۇلغان چىرايىنى كۆرمىگەندەك ھەر ۋاقىت زۆرۈر يارلىقلارنى بېرىپ تۇراتتى. مانا بۇگۈنمۇ بامدات نامىزىنى تۈگىتىپلا ئاتۇشقا بوۋىسى ۋە ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ قەبرىسى جايلاشقان مەشھەتكە بارىدىغانلىقىنى ئېيتقاندا ھەممەيلەن «ھېچ بولمىسا تۇنۇگۈن كەچلەردە خەۋەرلەندۈرۈپ قويسىچۇ كاشكى» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەما ئۇندىمەستىن جىددىي تەييارلىق قىلىپ يولغا چىقىشقانىدى.

هاۋا بارغانسېرى قىزىشقا باشلىدى. قۇياش نۇر ئەمەس، ئوت پۈركۈيتتى. ئاتۇشقا باردىغان يولدا كېتىۋاتقان ھارۇن بۇغراخاننىڭ قورۇقچى قوشۇنى ئېزىلەڭگۈلۈك بىلەن تولىمۇ ئاستا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. شۇ تاپتا قىلچە شامال بولمىغاچقا، ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان يايلاق لەشكەرلەرنىڭ قولىدىكى خانلىقنىڭ توقۇز شاخلىق تۇغىمۇ تۇغ سېپىغا يۆگىلىپ قالغانىدى. يۇرتۇغلارنىڭ ھەممىسىدە جەدە ئاتقا مىنىپ كېتىۋاتقان ھارۇن بۇغراخان بولسا پات - پات ئەتراپقا قاراپ قويياتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمىسىمۇ، جىددىي تۇرقىدىن، قەتئىيلىك چىقىپ تۇرىدىغان چىرايىدىن ئاللىقاندا مۇھىم ئىشلارنى پىلانلاۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. ئۇنىڭ يېنىدىلا كېتىۋاتقان ئوردىدىكى ئاكابىر - ئەشرەپلەرمۇ ئات ئۈستىدە ئېزىلىپ ئولتۇرۇشۇپ، يېنىك پۇشۇلداشقىنىچە يۇز - كۆزلىرىدىكى تەر تامچىلىرىنى ئېرتقاچ، خانغا يەر تېگىدىن قاراپ قويۇشاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ قارىشىدىن ئىلتىجامۇ، قېيىداشمۇ، خۇشامەتمۇ چىقىپ تۇراتتى. ھالبۇكى، خانىنىڭ بۇنىڭ بىلەن كارى يوق ئىدى. ئۇمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا چىرايىدىكى تەر تامچىلىرىنى پات - پاتلا چەت - چۆرىسىگە ئەمدىلا ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان گۈللەرنى مەشۇت يىپ بىلەن تولىمۇ سىپتا، چىرايلىق قىلىپ كەشتىلەنگەن قول ياغلىقى بىلەن سۈرتۈپ قويۇپ، تاش - شېغىللىق سايغا قارىغىنىچە ئات ئۈستىدە ئېزىلىپ ئولتۇراتتى.

ناھايەت، كۈن غەربكە قىيسايغاندا لەشكەرلەرنىڭ كۆزلىرىگە يىراقتىن بىر يېشىللىق كۆرۈندى. بۇنى كۆرۈپ ئۇلار بىردىنلا جانلاندى، ياق، ئۇلارلا ئەمەس، خانمۇ، ئوردىدىن خانغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئاكابىر - ئەشرەپلەرمۇ، يۇرتۇغلارمۇ جانلاندى. ئۇلار ئاشۇ قارىيىپ كۆرۈنگەن يېشىللىقنى قاراپ قەدەملىرىنى ئىلدامىلاتتى. ئۇلار كۆرۈنگەن ئاشۇ يېشىلىققا يېقىنلاشقاندا، ئالدى تەرەپتە بىر توپ كىشىلەر پەيدا بولدى - دە، رېتىملىق، ۋەزمىن

هالدا ناغرا ئۇرۇشقا باشلىدى. هارۇن بۇغراخان دەرھال ئېتمدىن چۈشۈپ پىيادە هالدا ئۆزىنى قارشى ئېلىۋاتقانلار تەرەپكە ماڭدى.

بايانتىن بېرى يولنىڭ ئىككى قاسىقىدا تۇرۇپ خانىنىڭ يولىغا ئىنتىزار بولغان يۈرت كاتتىلىرى، دىنىي ئۆلىمالار ۋە تارىخچىلار هارۇن بۇغراخانغا سالام بېرىشتى:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، هارۇن بۇغراخان ئالىيلىرى! پايى قەدەملىرىگە مۇبارەك بولغاي!...

هارۇن بۇغراخان ئۇلارغا قاراپ، يۇرىكى شۇررىدە ئېرىگەندەك، تومۇرلىرىدىكى قانلار دولقۇن ياساپ كۆۋجىگەندەك بولدى ـ يۇ، تېزلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ سالىمىغا جاۋاب قايتۇردى:

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! هەممىزگە ياخشى كۇنلەر نېسىپ بولسۇن!

هارۇن بۇغراخان قارشى ئېلىشقا چىقىۋچىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چاچ ـ ساقاللىرى ئاقارغان، چىرايىدىن مېهرىبانلىق، ساپ دىللىقى تۆكۈلۈپ تۇرغاندەك كۆرۈنىدىغان، كۆزلىرى يوغان، بېشىغا ئاق يىپەكتىن ياراشملىق سەللە ئورىۋالغان بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئېسىلىنىڭ سورىدى. شۇ هامان بوۋاينىڭ كۆزلىرىدىن ياش تارامىدى.

ــ بولدى، شەيخ ئاتا، كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسىلا، سىلى كۆز يېشى قىلسىلا، مېنىڭمۇ كۆڭلۈم بوزۇلۇپ قالىدىكەن، ــ دېدى هارۇن بۇغراخان.

بوۋاي جاۋاب بېرىش ئورنىغا بېشىنى يېنىك لىڭشىتتى ـ دە، تېزلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، توپتىن سۇغۇرۇلۇپ چىقتى. ئاندىن تەۋازۇ بىلەن سەل ئېگىلىپ دېدى:

ــ قېنى ئالىيلىرى، مەرھەمەت!

ــ قېنى ئاۋۋال ئۆزلىرى، شەيخ ئاتا! ــ دېدى خان سەل ئېگىلىپ.

بۇ شەيخنىڭ ئىسمى ئابدۇلمۇمىن ئىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى

سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئەينى دەۋرلەردە ئاتىسى ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ جەستىنى بالاساغۇندىن مەشھەتكە يۆتكەپ كېلىپ يەرلىكىگە قويغاندا بۇ مازارنىڭ شەيخلىكىگە تەينىلەنگەنىدى. كېيىن شەيخلىك ئۇنىڭ ئاتىسىغا، ئاندىن ئۆزىگە قالدى. يىللار ئېقىن سۈدەك ئۆتۈپ، بىر چاغلاردىكى شوخ، گەپدان ئابدۇلمۇمىنگە مانا ئەمدى قېرىلىق يەتكەنىدى. ئابدۇلمۇمىن شەيخ ئۆزى قارايدىغان بۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان قاراخانىيلار خان جەمەتى كىشىلىرىنىڭ قاچان، قايسى كۈنى ئانا زېمىن باغرىدىن ئورۇن ئالغانلىقىنى قىلچە تەمتىرىمەي، نۇقسانسىز ئېيتىپ بېرەلەيتتى. شۇڭمۇ خان جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ خېلىلا ئابرۇيى يۇقىرى ئىدى. يەنە كېلىپ مەيلى خان، مەيلى ئارسلانخان، بىكەچلەر بولسۇن، ھەر قېتىم ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلىغىلى ئوردۇكەنتتىن ئاتۇش مەشھەتكە چىققاندا ئۇ ھەمراھ بولاتتى. ھارۇن بۇغراخانمۇ ئەقلىگە كەلگەندىن بۇيان ئابدۇلمۇمىن شەيخ بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچراشقانىدى. تېخى نەچچە ئاي ئىلگىرى خانلىق تەختىگە بەرقارار بولۇپ، ھەپتە ئۆتمەيلا بۇ يەرگە كېلىپ ئەجدادىنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلىغان، يۇرتقا كاتتا نەزىر بەرگەنىدى. ئاشۇ چاغدا ئابدۇلمۇمىن شەيخ ھارۇن بۇغراخاننى تولىمۇ ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالغانىدى، خانمۇ ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كۆڭۈللۈك مۇڭداشقانىدى. ئەمما، بۇ قېتىم نېمىشقىكىن شەيخ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايلا قېلىۋاتاتتى، كۆز يېشى ئۆزىگە بويسۇنمايۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ماغدۇرسىزلانغان قەدەملىرىنى تەسلىكتە يۆتكىدى. خانمۇ ئۇنىڭغا سوڭداشتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئەلەمدارلار، سىپاھلار، يۇرتۇغلار ئەگەشتى.

— قېنى خان ئالىلىرى، ئاۋۋال ئازراق ئۇسسۇلۇق ئىچكەچ، سەل ئارام ئېلىۋالسىلا، ئاندىن تۇپراق بېشىغا بارايلى، — دېدى ئابدۇلمۇمىن شەيخ ئەتراپى قويۇق ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان،

هاۋاسى ئادەمگە ھۇزۇر ئاتا قىلىدىغان يەرگە كەلگەندە ئاللىقاچان گىلەملەر سېلىنغان ئېگىزرەك يەرنى ئىشارە قىلىپ. خان قويۇق دەرەخلىك ئاستىغا سېلىنغان گىلەمگە بېسىپ ئولتۇردى. ئابدۇلمۇمىن شەيخ ۋە باشقا ئەكابىرلارمۇ ئۇنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالدى. ھەممە جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن، خان دۇئاغا قول كۆتۈردى:

— ئامىن...

دۇئادىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئامان ـ ئېسەنلىك سوراشتى. ئاندىن ساھىبخانىلاردىن بىرسى قولغا سۇ بەرگەندىن كېيىن داستىخان سېلىندى. داستىخان بىردەمدىلا ھورى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان تونۇر كاۋىپى، شورپا، توخۇ گۆشى، كەپتەر باچكىسى، يۇزنگە سىيادان سېپىپ يېقىلغان ھەمەك ـ توقاچلار، مۇزدەك دوغاپلار بىلەن تولدى. سەپەرچىلەرنىڭ قورسىقى تازا ئاچقان بولغاچقا، تەكەللۇپ، زورلاشلارسىزلا تائامغا تۇتۇش قىلدى. ئۇلار قورساقلىرىنى ئوبدانلا ئەستەرلەپ مۇزدەك دوغاپلارنى ئىچىپ، دۇئا قىلغاندا ھاردۇقلىرى كۆتۈرۈلۈپ، پىژغىرىم ئىسسىقتا تارتقان ھەرەجلىرى ئونتۇلغاندەك بولدى.

— ماڭايلىمكىن... — دېدى خان ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن تۇغچى، يۇرتۇغلارنىڭمۇ ئاللىقاچان غىزالىنىپ، ئوسۇلۇق ئىچىشىپ بولۇپ پاراڭغا چۈشۈشكەنلىكىنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ، — ھازىر ھاۋا خېلى سەگىگەندەك قىلىدۇ، كەچ قالمايلى يەنە...

— ئەلەل، خان ئالىيلىرى، شۇنداق قىلايلى، — دېدى ئابدۇلمۇمىن شەيخمۇ باش ئېگىپ.

ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئىككى تەرىپىدە سۆۋادان تېرەكلەر، دوڭغاق جىگدە ـ سۆگەتلەر سايە تاشلاپ تۇرىدىغان توپلىق يولغا چۈشتى.

— ئاتلىرىنى مەنسۇالسىلا، خان ئالىيلىرى، — دېدى

ئابدۇلمۇمىن شەيخ خانغا كۆيۈنگەن تەلەپپۇزدا.

— قەبرىستانلىق ئانچە ئۇزاق بولمىغاندىكىن ياياق بارايلى، — دېدى خان.

— ئوبدان... — دېدى شەيخ سۆيۈنگەندەك چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ.

ئۇلار ياندىشىپ ماڭدى. شەيخنىڭ خاندىن يېقىندىن بۇيان ئاڭلىغان گەپلەرنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى سورىغۇسى بولسىمۇ، ئەمما جۇرئەت قىلالمىدى. خان بولسا ئويچان قىياپەتتە ئەتراپقا قاراپ قويغاچ يولىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. ئۇلار كۆپ ماڭمايلا قەبرىستانلىققا كەلدى. شەيخ قەدىمىنى ئاستىلىتىپ دۇئاغا قول كۆتۈردى. خانمۇ، ئوردىدىكى ئەلەمدار، قەلەمدار، سىپاھلارمۇ، يۇرت بەگلىرىمۇ، تۇغچى، يۇرتۇغلارمۇ ئورنىدا توختاپ دۇئا قىلدى. خان دۇئا قىلىۋېتىپ سىنچىلاپ قەبرىلەرگە قارىدى ۋە تىل بىلەن تەسۋىرلىگۈسىز بىر خىل تۇيغۇلارغا چۆمۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. راست، خان بۇ يەرگە ھازىرغىچە قانچە قېتىم كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلمەيتتى. ئەمما، ھەر قېتىم كېلىپ ئاشۇ قەبرىلەرگە قارىسىلا، بىر چاغلاردا تاغىسى مۇسا بۇغراخان ئېيتىپ بەرگەن ھېكايەت ئېسىگە چۈشەتتى: «ئاتام ساتۇق بۇغراخان سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرۇپ خېلى يىللاردىن كېيىن، چوڭ ئانام — بوۋام بازىر ئارسلانخانىنىڭ ئايالى خانىش تەركىن خاتۇنىنىڭ ئارزۇسى بويىچە بازىر ئارسلانخانىنىڭ يەرلىكىدە قويۇلۇپ بولغان جەستى بالاساغۇندىن ئاتايىن يۆتكەپ كېلىنىپ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلغانىكەن. مومامۇ ۋەسىيىتىگە بىنائەن مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. كېيىن خان جەمەتىدىكىلەر قازا قىلسىلا مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلىنىدىغان بوپتۇ. ئاردىدىن نەچچە يىل ئۆتۈپتۇ. بۇ مازارغا يەرلىككە قويۇلغانلارنىڭ سانى بارغانسېرى ئاۋۇپ بېرىپتۇ، شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرسىدە دادامنىڭ چۈشىگە ئانىسى كىرىپ قاپتۇ. ئۇ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، بىر توپ يۇرتۇغلارنىڭ

ھەمراھلىقىدا قاتتىق بورانغا قارىماي ئۇدۇل مۇشۇ مازارغا قاراپ يول ئاپتۇ. مازارغا كەلگىنىدە بوران ئاز - تولا پەسەيگەنىكەن. ئاتام مازارغا كېلىپ قارىسا، ھەممە يەر تۇپتۇز تۇرارىمىش. دادام قەيەردە ئولتۇرۇپ ئانىسىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغاندا، مازارغا قارايدىغان شەيخ يېتىپ كەپتۇ - دە، خانىش تەركىن خاتۇننىڭ قەبرىسىنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. ئاتام ساتۇق بۇغراخان شەيخ كۆرسەتكەن جايدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئانىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلغاچ يىغلاپ كېتىپتۇ. كېيىن باشقىلارنىڭ تەسەللى بېرىشى بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئوردۇكەنتكە قايتىپ كەپتۇ - دە، دىنىي ئۇستازى ئەبۇنەسىر سامانىيغا بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بېرىپ، بۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئانىسىنىڭ قەبرىسىنى تاپالمای قېلىشىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئەبۇنەسىر سامانىي دېگەن زات ئاتامنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، «ئوندىق بولسا مەرھۇمنىڭ قەبرىسىنى ياساپ، تۇپراق بېشىغا ئۇ ھايات ۋاقتىدا ياخشى كۆرىدىغان دەرەخلەردىن بىرەر تۇپ تىكىپ، بەلگە قىلىپ قويسىلا، ئالىيلىرى، ئۇ چاغدا يەنە ئانىلىرىنىڭ قەبرىسىنى تاپالماسلىقتىن ئەنسىرىمەيلا» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دادام بۇۋام - مومامىلارنىڭ قەبرىسىنى ياستىپ، تۇپراق بېشىغا بىلەكتەك تومىلۇقتىكى بىر تۇپ كۆچەتنى تىكىپ قويۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن باشقا كىشىلەرنىڭ قوۋمىدىن بىرەر ئادەم باقىيغا سەپەر قىلسىمۇ، قەبرە ياستىپ، تۇپراق بېشىغا خادا ئورنىتىدىغان، ھەتتا تۇلۇم، شەددە ئاسىدىغان ئادەتلەر ئومۇملىشىشقا باشلاپتۇ».

ئۆز ۋاقتىدا مۇسا بۇغراخان مۇنداقلا ئېيتىپ بەرگەن ئاشۇ ھېكايەت ھارۇن بۇغراخانىنىڭ قەلبىگە خۇددى تاشقا مۆھۈر ئويغاندەك ئورناپ كەتكەنىدى. ئۇ ھەر قېتىم بۇ يەرگە كەلگەندە ئاشۇ گەپلەرنى يادىغا ئالاتتى. مانا ھازىرمۇ ئاشۇلارنى خىيال قىلىۋېتىپ، يوغان گۈمبەزلىك قەبرىلەرگە ھۆرمەت، سېغىنىش بىلەن قاراپ قويدى. ئەنە ئاۋۇ باشتىكىسى بازىر ئارسلانخانىنىڭ،

ئۇنىڭ يېنىدىكىسى ئۇنىڭ خانىشى تەركىن خاتۇنىنىڭ، مانا ماۋۇسى سۇلتان ساتۇق ئابدۇلكەرىم بۇغراخانىنىڭ، ئاۋۇسى ئوغلى ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرۇپ، ئۈچ ـ تۆت يىل ئىچىدە بىراقلا تۈگىشىپ ئالەمدىن ئۆتكەن مۇسا بۇغراخانىنىڭ، ئەنە ئاۋۇ زومچەك ـ زومچەك قەبرىلەر بولسا خان جەمەتىدىكى تېگىن، خان ئوغۇل، خان قىزلارنىڭ... ھارۇن بۇغرا قاراخانىنىڭ بىردىنلا ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ، دىمىقى ئېچىشقاندەك بولدى ـ دە، مۇڭغا تولغان كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چۈشۈپ، مەڭزىنى بويلاپ دومىلىدى. دەل شۇ چاغدا ئابدۇلمۇمىن شەيخ دۇئانى ئاخىرلاشتۇردى. خانمۇ شەيخكە ئەگىشىپ يۈزىنى سىلىدى.

ـــ ئاۋۇ تىكمەت ئۇستىدە ئولتۇرسىلا، خان ئالىيلىرى... ـــ دېدى شەيخ مۇلايىم ئاھاڭدا.

ھارۇن بۇغراخان نەچچە ئادىم يىراقلىققا ـــ ساتۇق بۇغراخانىنىڭ قەبرىسىنىڭ ئۈدۈلىغا سېلىپ قويۇلغان تىكمەت ئۇستىگە بېرىپ ئولتۇردى. شەيخمۇ، ئوردىدىكى ئاكابىر ـ ئەشرەپلەرمۇ خانىنىڭ ئەتراپىدىن ئورۇن ئېلىشتى. دەل شۇ چاغدا بەستىدىن ياشلىق، كۈچ ـ قۇۋۋىتى بالقىپ تۇرىدىغان، بېشىغا يارىشىملىق يېشىل شايى سەللە ئورىۋالغان، قاپقارا ساقاللىرى تۇرقىغا ناھايىتى ياراشقان بىر قاري سوزۇپ قىرائەت باشلىدى. ھەممەيلەن بىردىنلا جىم بولۇشتى. قارىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى سۈزۈك ۋە مۇڭلۇق ئىدى. مۇڭلۇق قىرائەت ئاۋازىغا ئەسىر ئاللىكىملەر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. يەنە بەزىلەر خۇددى قىرائەتكە جور بولۇۋاتقاندەك كۆزلىرىنى يۇمۇپ، ئىككى تەرەپكە يېنىك ئىرغاڭشىشقا باشلىدى. ئەمما، ھارۇن بۇغراخان ئالدىدىكى قەبرىلەرگە قارىغان پېتى خىيالغا چۆمگەنىدى. ئۇ خىيالىدا ئالدىدىكى ئاشۇ قەبرە ئىچىدە مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەن ئەجدادلىرىدىن كەچۈرۈم سورىماقتا ئىدى: «مېنى كەچۈرۈڭلار، ئەجدادلىرىم، ئەسلىي مېنىڭمۇ ئوردۇكەنتتىن ئايرىلغۇم، بوۋام

ساتۇق بۇغراخان بىنا قىلغان بۇ ئوردىنى تەرك ئەتكۈم يوق ئىدى. ئەمما، ئاتام سۇلايمان ئارسلانخان بالاساغۇندا قازا قىلدى. ئۇ پەدەرى بۇزرۇكنىڭ قەبرىسىمۇ شۇ يەردە بولۇپ قالدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئاتام قازا قىلغاندىن بېرى ماۋەرائۇننەھەر رايونىنىڭلا ئەمەس، بالاساغۇن، شاش، قوقەند قاتارلىق جايلارنىڭ ۋەزىيىتىمۇ داۋالغۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. مەن تەختكە بەرقارار بولغاندىن بۇيان بالاساغۇن تەرەپتىن كۇن ئارىلاپ ئارقىش كېلىپ، تولىمۇ ۋەھىمىلىك خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈۋاتىدۇ. ئەسلىي ئۇ يەرگە يۇسۇپ قادىرخاننى ئەۋەتسەممۇ بولاتتى. ئۇ مەيلى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى، مەيلى ئەلەم، قەلەم ماھارىتىدە بولسۇن بىكەچلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغىنى ئىدى، شۇنداقتىمۇ كۆڭۈل توختىتالمىدىم. ئارقىشلارنىڭ ئېيتىشىچە، سامانىيلارنىڭ شاھى مەنسۇر بىرنەچچە قېتىم قاراخانىيلارنى ھالاك قىلمەن، ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان پۇتۇن زېمىنغا ئۆزۈم ئىگىدارچىلىق قىلمەن» دېگەنمىش. يەنە تېخى «ئۇلۇغ بوۋام ئىسمايىل بىننى ئەھمەد ھىجرىيەنىڭ 280 ـ يىلى[1] زور كۇچ بىلەن تالاس شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئاتىسى، بازىر ئارسلانخاننىڭ بىر قورساق ئىنىسى ئوغۇلچاق قادىرخاننىڭ خانىشى ۋە بىر يېرىم تۇمەن ئادەمنى ئەسىرگە ئالغان ۋاقتىدىكىدەك، ھارۇن بۇغراخاننىمۇ ئاشۇ قىسمەتلەرگە دۇچار قىلمەن» دەپ جۆيلۇۋاتقۇدەك. بۇنىڭدىن غەزىپىم تاشتى، ئۆزۈمنى قويارغا يەر تاپالمايى، نەچچە كۇن زەردىگۆش بولۇپ قالدىم. راست، مەن بۇ ھاقارەتكە پەقەت چىدىيالمىدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ بوۋام بىلگە كۆل قادىرخان[2] بۇرۇن ئۆز ئىلكىگە ئالغان پۇتۇن زېمىنىنى قايتىدىن مۇستەھكەملەپ، سىر، ئامۇ دەريا ۋادىلىرىنى تولۇق ھالدا ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، سەلتەنەتلىك

① مىلادىيە 893 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② بىلگە كۆل قادىرخان ـــ ساتۇق بۇغراخانىنىڭ چوڭ دادىسى بولۇپ، مىلادىيە 880 ـ يىلى بالاساغۇندا قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغان.

قاراخانىيلارنىڭ ھەمايىسىگە ئېلىپ، مېنى، ئەجدادىمنى ھاقارەتلەشكە پېتىنغان مەنسۇر شاھنى دارغا ئېسىشنى نىيەت قىلدىم. ھالبۇكى، تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرمۇ، ئوردىدىكى ئاكابىر - ئەشرەپلەرمۇ، ئائىلەمدىكىلەرمۇ مېنىڭ بۇ قارارىمنى چۈشەنمەي كاشغەردىن ئايرىلىش يولۇمنى توسماقچى بولدى. ھەتتا ئۇدۇنلۇكلەر بىلەن بولۇۋاتقان جېدەلنى ئۈزۈل - كېسىل بىر ياقلىق قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئوردىنى يۆتكەشنى مەسلىھەت بەرگەنلەرمۇ بولدى. لېكىن، تاغام مۇسا بۇغراخان ھايات ۋاقتىدا مەن ئۇدۇن بۇددىستلىرى بىلەن نەچچە كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلىپ ئۇلارنى زاۋاغا، ئەسلىي قارارگاھىغىچىلىك قوغلىۋەتكەندىن بۇيان نەچچە يىل ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇلاردىن ھېچقانداق ھەرىكەت ئالامىتى سېزىلمىدى. ئايغاقچىلارنىڭ ئىشەنچلىك خەۋىرىگە قارىغاندا، ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ جەڭدە ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى - ئۈچ ئايغىچە ھوجرىسىغا بېكىنىۋېلىپ، ھېچ كىشى بىلەن كۆرۈشمىگەنمىش. كېيىن نوقتەرىش، چوقتەرىش دېگەن سانغۇنلىرى تەسەللى بېرىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئوردىنىڭ قوبۇلخانىسىغا قەدەم تەشرىپ قىلغانمىش. لېكىن، شۇنىڭدىن بۇيان داۋاملىق ئەلنىڭ ئىشى بىلەنلا مەشغۇل ئىمىش. ھازىرغىچە قايتا جازا يۈرۈشى قىلىش ھەققىدە ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن كېڭەش ئېلىپ بارغانلىقى سېزىلمەپتۇ. شۇڭا، مەنمۇ ئۇ تەرەپتىن ئاز - تولا خاتىرجەم بولۇپ قالدىم. ئالمىمادىس ئۇلار لەشكەر تارتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ يۈسۈپ قادىرخان بۇ يەردە بار ئەمەسمۇ؟ ئەسلىدىغۇ مەرھۇم تاغام مۇسا بۇغرا قاراخان ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ گۇۋاھلىقىدا ماڭا «ئوغلۇم، ئەمدى خانلىقىمىزنىڭ تەقدىرى پۈتۈنلەي سېنىڭ قولۇڭدا قالدى، قېرىندىشىڭ ئەبۇھەسەن ئەلى ئارسلانخانىنىڭ پەرزەنتلىرى تېخى كىچىك، خانلىقنىڭ ئىشلىرىنى يۈرۈشتۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ بالىلىرىنى

ئۆز همايەڭگە ئېلىپ، قاراخانىيلار خانلىقىمىزنىڭ سەلتەنەتىنى داۋاملاشتۇر. ئۇدۇن خانلىقى بىلەن قىلچە مادارا قىلماي، دادام ۋە مەن باشلىغان ئىشنى ئاخىرىغىچە بىر باشقا ئېلىپ چىققىن، دېگەنىدى. شۇ چاغدا مەنمۇ ماقۇل بولغانىدىم. بىراق، ئۆيدىكى ھېساب بازارغا توغرا كەلمىگەندەك، خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ھاقارەتلىنىشكە، كەمستىشكە دۇچ كېلىپ، مانا مۇشۇنداق قارار چىقىرىشقا مەجبۇر بولدۇم. مەن ئوردىنى ئۇلۇغ بوۋىمىز بىلگە كۆل قادىرخان ئەڭ دەسلەپ خانلىقىمىزنى بىنا قىلغان بالاساغۇن دىيارىغا يۆتكەپ، مەنسۇر شاھ دېگەن مەلئۇننى يەر يۈزىدىن يوق قىلغانىدىن كېيىن، ئاندىن بۇ يەرگە يەنە قايتۇرۇپ كەلمەكچىمەن... قەدىرلىك پەدەرى بۇزرۇكۋارلىرىم، كەمىنە ۋارىسىڭلارنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشۈڭلارنى، چىقارغان قارارىمنى توغرا چۈشىنىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن...»

— ئامىن!...

قارىسىنىڭ ئۇنلۇك ئاۋازى ھارۇن بۇغراخانىنىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى. شۇئان زاراتگاھلىقتا كۈچلۈك ئاۋاز ياڭرىدى:

— ئامىن ! ...

ھارۇن بۇغراخانمۇ قوللىرىنى جۈپلەپ، ئالدىدىكى قەبرىلەردىكى ھەربىر پەدەرى بۇزرۇكنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ ئىخلاس بىلەن دۇئا قىلدى. قارىيغا ئەگىشىپ دۇئانى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن ئاستا ئورنىدىن تۇردى. باشقىلارمۇ خانغا ئەگىشىپ گۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. ھارۇن بۇغراخان سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ قەبرىسىنى ئاستا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، قويۇن يانچۇقىدىن بىر كىچىك خالتىنى ئالدى. ئاندىن قەبرىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، بىر ئوچۇم توپىنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، بۇرنىغا يېقىن ئەكېلىپ قېنىپ ھىدلىدى، ئاندىن قولىدىكى خالتىغا سالدى. بۇنى كۆرگەن ئوردا ئەركانلىرى، قارشى ئېلىشقا چىققۇچىلار ھەيران بولدى. ھەتتا پەس ئاۋازدا خىتىلدىغان

ئاۋازلارمۇ ئاڭلاندى. ھارۇن بۇغراخان بولسا ئالدىرىماي، ئەستايىدىللىق بىلەن ئىشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئۆزىگە قاراپ تۇرغانلارنىڭ يېنىغا كەلدى.

— يۇرت بەگلىرى ئۆزلىرى بىلەن دىدارى ـ مۇلاقەت بولۇشنى كۈتۈپ تۇرۇشۇپتۇ، خان ئالىيلىرى. ئۇدۇل شۇ يەرگە بارايلىمىكىن؟ — دېدى ئابدۇلمۇمىن شەيخ ئايانچلىق نەزىرى بىلەن قاراپ.

— ئوبدان... — دېدى خان قەبرىلەرگە ئاخىرقى قېتىم كۆزى قىيمىغاندەك قاراپ قويغاندىن كېيىن، — ماڭايلى...

ئابدۇلمۇمىن شەيخ قەبرىستانلىقنىڭ سىرتى بىلەن يول باشلىدى. خانمۇ، باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگەشتى.

16

ھاۋا تولىمۇ ئوچۇق بولۇپ، ئاسماندا بىرەر پارچىمۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى. كۆپكۆك ئاسمان خۇددى بىپايان دېڭىزنى ئەسلىتەتتى. يورۇقچاش دەرياسىنىڭ شاۋقۇنى خېلى يىراقتىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى. مۇشۇ كۈنلەردە يۇرتخان شەھىرىدىكى ھەممە كىشى يورۇقچاش دەرياسىغا كەلگەن كەلكۈندىن كۆرە بىر ـ ئىككى كۈن ئىچىدىلا تىبەت ۋە قوچۇ دىيارىدىن يېتىپ كېلىدىغان يالۋاچلار ۋە سودىگەرگە بەكرەك قىزىقىپ قېلىشقانىدى. كىشىلەر ئۇلارنىڭ تۈيۇقسىزلا كەلمەكچى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۆزلىرىچە ھەر خىل پەرەز قىلىپ باقسىمۇ، ئەمما ئېنىق بىر يەكۈنگە كېلەلمەيتتى. تېخى بەزى بىلەرمەنلەر خان ئوردىسىدىكى خېلى نامى بار كىشىلەرنىڭ ئىسىم ـ شەرىپىنى شېپى كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ «ئىغىزى»دىن چىققان گەپلەرنى ئاشكارا مەخپىيەتلىك تەرىقىسىدە تارقىتاتتى. بۇنداق پاراڭلار ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بىرگە ئونى قېتىلىپ يۇرتخان شەھىرىگىلا ئەمەس، ئىككى قاش دەريا

بويىدىكى پۇتۇن يېزا ـ قىشلاقلارغا تارقىلاتتى. مانا بۇگۈن شەھەردىكى ئاۋامدىن كۆرە ياغلاقار قالۇ خان بەكرەك ئىنتىزار بولغان كۈن يېتىپ كەلدى. ئۇ سەھەردىلا ئوردا ئەركانلىرىنى باشلاپ، خانلىق بويىچە ئەڭ ھەيۋەتلىك بۇتخانىغا يېتىپ كەلدى ـ دە، دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە رەتلىك تىزىلىپ قوللىرىنى جۇپلەپ دۇرۇت ئوقۇۋاتقان راھىبلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، بۇك ـ باراقسان ئورمانلار بىلەن پۇركەنگەن، يەرگە تەڭگىچىلىك ئاپتاپ چۈشمەيدىغان بۇتخانا ھويلىسىغا كىرىپ كەلدى. بۇتخانا ھويلىسىنى كۈجىنىڭ خۇشبۇي ھىدى قاپلىغانىدى. ياغلاقار قالۇ خان ئۆزىگە تونۇش پۇراقلاردىن ھۇزۇرلانغان ھالدا ئۇزاقتىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ۋاقىتلارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خۇشال بولغاندەك تېتىك قەدەم تاشلاپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرىپىدە ھەر خىل گۈللەر ھۇپپىدە ئېچىلىپ كەتكەن تارچۇق يولىنى بويلاپ يېگىرمە ـ ئوتتۇز ئادىم ماڭغاندىن كېيىن، تاش پەلەمپەي ئارقىلىق يۇقىرىغا ئۆرلىدى ـ دە، ناھايىتى ھەشەمەتلىك تاۋاپگاھنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئىچكىرىدىن نوم ئوقۇۋاتقان راھىبلارنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. نومغا تەڭكەش قىلىپ ئۇرۇلغان تاك ـ تاك ئاۋازى ئادەمگە ئاجايىپ بىر خىل لىرىك مۇزىكىدەك تۇيۇلاتتى. ياغلاقار قالۇ خان نوم ئاۋازىغا قۇلاق سالغان ھالدا تاۋاپخانىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ، ئۇدۇلدىكى ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم، چىرايىدىن بىر خىل مېھرىبانلىق بالقىپ تۇرغان نەچچە غۇلاچ ئېگىزلىكتىكى چوڭ بۇتنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئاندىن شىرەدىن بىر سىقىم شاھانە كۈجىنى ئېلىپ، لىپىلداپ كۆيۈپ تۇرغان قىزىل شامنىڭ ئوتىدا تۇتاشتۇرغاندىن كېيىن، قەددىنى رۇسلاپ، كۈجىنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى، ئاندىن ئۇدا ئۈچ مەرتەم بۇدساتۇاغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن، كۈجىلەرنى كۈجىدانغا سېلىپ قويۇپ، بۇدساتۇانىڭ ئالدىدىكى مەخسۇس باش ئۇرغاندا تىزلىنىپ ئولتۇرىدىغان كىچىك

كۆرپىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇردى، چىن ئىخلاسى، ساداقىتى، سەممىيىتى بىلەن باش ئۇردى. شۇ تاپتا خانىنىڭ كەيپىياتى بارغانسېرى ياخشىلانماقتا ئىدى. ئەگەر يالۇاچلار بىلەن تىلى بىر يەردىن چىقىپ، ئۇلار بىلەن پۇتۇمنامە ئىمزالىيالىسا قانداق ياخشى بولاتتى ـ ھەي!... «ماڭا مەدەت بەرگىن ئاۋارۇكسۇرا بۇدساتۇا، كەمىنە قۇلۇڭ مۇشۇ تاپتا سېنىڭ ھىدايەت يولۇڭنى قوغداش، ھەقىقىي ھۆرمىتىڭنى ئۇلۇغلاش ئۈچۈن يات ئەللەرگە يېلىنىپ يۈرۈۋاتىمەن. نەچچە يىل ئىلگىرى ئۇلۇغ بۇددا يولىنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇشۇمغا خىرىس قىلىۋاتقان قاراخانىيلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى زور تالاپەت بىلەن نەچچە ئاي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ خانى مۇسا بۇغراخان ئۆزلۈكىدىن ئەل بولۇشقا ئازلا ۋاقىت قالغاندا، تەقدىرنىڭ كاجلىقىدىن بېشىمىزدا ئۈچۈپ يۈرگەن نۇسرەت قۇشى بىردىنلا ئۈچۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن بۇيان يېگىنىم ئوغا، ئىچكىنىم زەھەر بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز ئويلايدىغىنىم ماڭا ئاسىيلىق قىلغان، سېنىڭ ھەق يولۇڭدىن يۈز ئۆرۈپ، ساڭا ئېتىقاد قىلغان كىشىلەرنى ھايۋان كەبى خورلاپ، قان يىغلاتقان ئاشۇ ئاسىيلارنى قايتىدىن سېنىڭ ئالدىڭدا تىزلاندۇرۇش ئىستىكىدە بولدۇم. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن ئامالارنى ئويلىغان بولسامۇ، لېكىن ئىشەنچ قىلالمىدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۆتكەن يىلى تىبەت ۋە قوچۇ ئېلى تەرەپكە يالۇاچ ماڭدۇرۇپ، ئەگەر بىز قاراخانىيلارغا قارشى لەشكەر تارتساق ئۇلارنىڭ يارەم بېرەلەيدىغان ـ بېرەلمەيدىغانلىقىنى ئۇقۇشتۇم. ھەر ئىككى تەرەپ دەسلەپ ئېنىق جاۋاب بەرمىدى، كېيىن ئۆزلىرىنىڭمۇ بىر مەزگىل ئىچىدە ياخشىراق ئويلىشىپ يالۇاچ ئەۋەتىدىغانلىقىنى، نېگىزلىك مەسىلىلەرنى ئۆز يالۇاچلىرى بىلەن كېڭىشىپ بېكىتىشمىزنى ئېيتىپتۇ. مەن ئەنە شۇنىڭدىن بۇيان مەشۇقىنى ساقلىغان ئاشىقتەك ئىنتىزارلىق بىلەن ئۇلارنىڭ يولىغا قارىدىم. مانا ئەمدى ئۇلاردىن ئۈچۈر كەلدى. بۇگۈن قوچۇ

دىياربەكى ئەدەبىيات خانىمىمۇ، تەبەت خانىمىمۇ يالۋاچلىرى خوددى يۇرتخان شەھىرىگە بىر كۈندىلا بېرىپ، ياغلاقار قالۇ خانىنى بىراقلا خۇشال قىلىۋېتەيلى دېيىشۋالغانەك بىراقلا يېتىپ كېلىدىكەن. تۈنۈگۈن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۆزۈمنى قويارغا يەر تاپالماي قالدىم. ئورنۇمدىن تۇرۇپ كېچىك بالىلارەك سەكرىگۈم، بار ئاۋازىم بىلەن ۋارقىرىغۇم كەلدى. ئەمما، باشقا ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ئالدىدا ئابرۇيۇمغا نۇقسان يەتكۈزۈپ قويماسلىق ئۈچۈن ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم. بۇگۈن كېچىمۇ كىرپىكلىرىمنى جۇپلەپ باقمىدىم. ئېھ، ئۇلۇغ، ساخاۋەتلىك، ئىنسانلارغا بەخت ـ تەلەي ئاتا قىلغۇچى قۇدرەتلىك بۇدساتۋا، تۈن بويى يالۋاچلارنى قانداق كۈتۈۋېلىش، مەسلىھەتنى قانداق ئۈيۇشتۇرۇش، پۈتۈمانمىنى قانداق تۈزۈش ھەققىدە خىيال سۈرۈپ چىقتىم. ئاخىر ئەگەر ئۇلار ماڭا ياردەم قىلىپ، قاراخانىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشىمغا ھەمدەمدە بولىدىغانلا بولسا، مەيلى قانداقلا شەرتى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسىگە قوشۇلۇش ئىرادىسىگە كەلدىم. ئەمدى ماڭا يار ـ يۆلەكتە بول، باشپاناھىم بۇدساتۋا ئۇلۇغ ئىگەم، مەن ئۇلار بىلەن چوقۇم پۈتۈمنامە ئىمزالاي...» ياغلاقار قالۇ خان ئاخىرقى رەت بۇدساتۋاغا باش ئۇرغاندىن كېيىن كۆزلىرىدىن تامچىشقا ئاز قالغان ياش تامچىلىرىنى تېزلىكتە ئالمقانلىرى بىلەن ئېرتىۋەتكەندىن كېيىن، ئورنىدىن تۇرۇپ، بايىاتىن بېرى ئۆزىگە ھۆرمەت بىلەن قاراپ تۇرغان باش راھىبقا يېقىنلاشتى. باش راھىب خانىمىڭ يېنىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قوللىرىنى جۇپلەپ، ئېغىزىغا يېقىن ئەكەلدى:

ـــ ئامىتابا، قايتاملا خان ئالىيلىرى...

ـــ ھەئە، قايتاي... ـــ ياغلاقار قالۇ خان سۆزلىگەچ تاۋاپخانىدىن يېنىپ ئۇدۇل بۇتخانىدىن چىقتى ـ دە، راھىبلار بىلەن ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن خەيرلەشكەندىن كېيىن ئۇدۇل ئوردىسىغا قاراپ ماڭدى...

كۈن چىڭقىچۇشتىن ئاشقانلىقىغا قارىماي تېخىچە يالۇاچلاردىن خەۋەر يوق ئىدى. ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ ئەتىگەنكى تاۋاپنى توگىتىپلا، ئىدىقۇت خانىنىڭ يالۇاچلىرىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن يۈرتخان شەھىرىدىن چىقىپ، قاراقاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئازراقلا ماڭسىلا يېتىپ كەلگىلى بولىدىغان، ئادەتتە خان باشقا ئەللەردىن كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش، ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن مەخسۇس ياساتقان سەينىغا كەلگىلىمۇ ئۈچ ئاش پىشمىدىن كۆپرەك بولغانىدى. ئۇ بەزىدە ئورنىدىن تۇرۇپ يىراقلارغا قاراپ قويياتتى ـ دە، كۆزلىرى ئۇ تەرەپلەردىن ھېچنېمىنى ئىلغا قىلالمىغاندىن كېيىن لاسسىدە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدىكى ئوردا ئەمەلدارلىرىمۇ خانىنىڭ ھېسسىياتىغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەندەك جىممىدە ئولتۇراتتى. ئۇلاردىن سەل نېرىدا ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تۇغىنى كۆتۈرۈۋالغان تۇغچىلار، لەشكەرلەر، يەنە تېخى مەخسۇس يالۇاچلارنى كۈتۈۋېلىشقا چىققان شەھەر پۇقرالىرىمۇ بار ئىدى. خان ئاۋۇال قارشى ئالغۇچىلار سېپىگە، ئاندىن ئالدىدىكى شىرەگە تىزىۋېتىلگەن ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە ۋە تائاملارغا مۇنداقلا قاراپ قويدى. دەل شۇ چاغدا يەردىن يەتتە ـ سەككىز غۇلاچ ئېگىزلىكتە كېسەك بىلەن ياسالغان كۆزىتىش سۇپىسىدىكى لەشكەرنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ كەلدى... كەلدى... ئەنە ئاۋۇ ياقتىن چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلۈۋاتىدۇ.

ياغلاقار قالۇ خان ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، ھېلىقى لەشكەر قولى بىلەن ئىشارە قىلغان تەرەپكە قارىدى. راست دېگەندەك كۆز يېتىم دائىرىدە ئاسمان ـ پەلەك چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. باشقىلارمۇ بۇنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇشتى ـ دە، ئۆزلىرىنى تۇزەشتى. چاڭ ـ توزان بارا ـ بارا يېقىنلىشىپ، ئاۋۇال ئۇلارنىڭ ئەڭ ئالدىدىكى ئاتتا ئولتۇرغان چېرىك كۆتۈرۈۋالغان تۇغ ئۆزىنى كۆرسەتتى.

ـــ ئىدىقۇت خانىمنىڭ تۇغى ئىكەن، ـــ كىمدۇر بىرسى ئۇنلۇك ئاۋازدا ۋارقىرىدى.

راست، ئۇلار ئىدىقۇت خانىمنىڭ يالۋاچلىرى ئىدى. يالۋاچلار ئۆمىكى قارشى ئالغۇچىلار توپىغا يېقىنلىشىپ، ئارىلىق ئازلا قالغاندا، تۇغچى لەشكەرنىڭ ئارقىسىدىكى چىلان تورۇق ئاتقا مىنىۋالغان ئوتتۇرا بوي، خام سېمىز كەلگەن بىرسى ھارغىنلىق بىلەن ئاتتىن چۈشتى ـ دە، ئۇدۇل سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان ياغلاقار قالۇ خانىمنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئىككى قولىنى جۈپلەپ، ئېغىزىغا يېقىن ئەكەلدى:

ـــ ئامىتابا... خان ئالىيلىرى، ئوبدان تۇرغانلا!

ـــ ئامىتابا... سەپەرلىرى خەيرلىك بولغاندۇ؟ ھارمىغايلا!... ـــ خان ئۇ كىشىدىن ئامانلىق سورىغاچ بىردىنلا ھەيران بولۇپ كۆزلىرىنى چىمچىقلاتتى ـ دە، ۋارقىرىۋېتىشكە تاسلا قالدى، ـــ بۇ سىلىمۇ ساراي مۇپەتتىشى جانابلىرى؟ كۆزۈم خاتا كۆرمىگەندۇ؟

ـــ ئامىتابا... مېنى تونۇۋالدىلا، خان ئالىيلىرى، مەن شۇ...

خان بىردىنلا قۇچاقلىرىنى كەڭ ئېچىپ، ئالدىدا ئۆزىگە كۈلۈمسىرەپ تۇرغان ساراي مۇپەتتىشىنى يېنىك قۇچاقلاپ قويدى. ساراي مۇپەتتىشى ياغلاقار قالۇ خان كاشغەرنى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، ئىدىقۇت خانىمنىڭ يالۋچى سۈپىتىدە ئاتايىن كاشغەرگە كېلىپ قىزىل دەريا سىنىڭ بويىدىكى ئۇدۇن لەشكەر گاھىدا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن ۋە خېلى ئوبدان سۆھبەتتە بولغانىدى. شۇڭا، خان ئۇنى كۆرۈپ قەۋەتلا خۇشال بولدى. كەيپىيات بىردىنلا جانلاندى. باشقا ئوردا ئەركانلىرىمۇ مېھمانلار بىلەن قىزغىن ئەھۋاللاشقاچ، ئۇلارنى ئاللىبۇرۇن تەييارلاپ قويغان داستىخان تەرەپكە باشلىدى. خان ساراي مۇپەتتىشىنى بايا ئۆزى قوزغالغان سۆپىغا باشلىدى ـ دە، ئۇنى ئۇسسۇلۇق ئېچىشكە تەكلىپ قىلغاچ، سورىدى:

ـــ ئىدىقۇت خانى ئالىيلىرىنىڭ بۇ دورەمۇ يەنە ئۆزلىرىنى

يالۇاچلىقتا تاللىشىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىكەنمەن، جانابلىرى، ئۆزلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن تولىمۇ خۇرسەن بولدۇم. سەپەر داۋامىدا مالالچىلىق تارتىپ قالمىغانلا؟

— يوقسۇ، ئالىيلىرى، سەپىرىمىز خەيرلىك بولدى. كەمىنە پېقىرمۇ يول بويى ئۆزلىرى بىلەن يەنە دىدارى ـ مۇلاقەتتە بولىدىغانلىقىمنى ئويلاپ خۇشاللىقىمدا سەپەرنىڭ ھەرەجلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قاپتىمەن.

— مېنىڭمۇ ئۆزلىرىنى كۆرۈپ كۆڭلۈم ئەمىن تاپتى. شۇ تاپتا خۇشاللىقىمنى قانداق ئىزھار قىلىشنى بىلەلمەيۋاتىمەن.

— شۇنداق، قۇتلۇق ئىش سەۋەبلىك ئۇچراشقىنىمىز ئۈچۈن ھەر ئىككىمىز خۇشال، ئالىيلىرى...

ياغلاقار قالۇ خان يالت قىلىپ ساراي مۇپەتتىشىنىڭ چىرايىغا قاراپ ئىللىق كۈلۈمسىرىدى ـ دە، «پۇتتى، بۇ زات ھېلىتىن مەن ئويلىغان، ئارزۇ قىلغان ئىشلاردىن شەپە بېرىۋاتىدۇ. مانا مۇشۇ بىر ئېغىز گەپ سۆھبىتىمىزنىڭ نەتىجىلىك، ئۈنۈملۈك بولىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى...» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، ساراي مۇپەتتىشىنى تەكەللۇپ بىلەن غىزاغا تەكلىپ قىلدى.

— يول ئۈستى بولغاچقا ئوبدان تەييارلىق قىلالمىدۇق. شۇنداق بولسىمۇ تائاملارغا ئېغىز تەگكەيلا!...

— يوقسۇ، خان ئالىيلىرى، ھېلىمۇ كۆپ جۇڭاپلا...

ئۇلار ئەنە شۇنداق تەكەللۇپ بىلەن غىزالىنىشتى. ساراي مۇپەتتىشى تېزلا قولىنى يېغىپ، «ئەمدى ئوردىلىرىغا قاراپ ماڭساقمىكەن، خان ئالىيلىرى، مۇشۇ تاپتا سوزۇلۇپ يېتىپ، ئوبدان بىر ئارام ئالغۇم كېلىۋاتىدۇ» دېگەندەك ئۇنىڭ چىرايىغا تىكىلدى. خانمۇ ئۇنىڭ مەقسىتىنى تېزلا چۈشەندى. دەل شۇ چاغدا كۆزىتىش سۈپىسىدىكى لەشكەرنىڭ ئاۋازى يەنە ئاڭلاندى:

— ئەنە ئاۋۇ تەرەپتىن يەنە چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلۈۋاتىدۇ. تىبەت خانىنىڭ يالۇاچلىرى كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ!

ساراي مۇپەتتىشى بىلەن خان ھېلىقى لەشكەر كۆرسەتكەن تەرەپكە تەڭلا قاراپ قويغاندىن كېيىن، يەنە بىر - بىرىگە قاراشتى.

— ئۆزلىرى... — ياغلاقار قالۇ خان نېمىشقىكىن گېپىنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋەتتى. ساراي مۇپەتتىشى ئۇنىڭ تەڭلىكتە قېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، دېدى:

— بولدى، مەن ئوردىلىرىغا بارغاچ تۇراي، خان ئالىمىلىرى، ئۆزلىرى مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئىستىقبالغا چىقسىلا...

— ئۇنداقتا ئۆزلىرىگە ئوردا ئاغىسى ھەمراھ بولۇپ يولغا چىقسۇن، جانابلىرى!

— دېگەنلىرىچە بولسۇن!...

ياغلاقار قالۇ خان بايىتىن بېرى يېنىدا قول باغلاپ تۇرغان ئوردا ئاغىسىغا ساراي مۇپەتتىشى بىلەن يۈرتخان شەھىرىگە قايتىپ، ئۇلارنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇشنى جېكىلەپ يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن يېنىك تىن ئالدى - دە، بارغانسېرى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان تىبەت خانىنىڭ يالۇاچلىرى تەرەپكە ماڭغاچ، بوش ئاۋازدا پىچىرلىدى: «قۇدرەتلىك ئامىتابا بۇددىساتۋا، ‹قارىغۇنى كۆزىدىن ئايرىسىمۇ ھاسىسىدىن ئايرىماپتۇ› دېگەن مۇشۇ. قارىغاندا ساراي مۇپەتتىشى بىلەن ئاسانلا پىكىر بىرلىكىگە كېلەلەيدىغان ئوخشايمەن. ئەمما، تىبەت خانىنىڭ ئەلچىسى قانداقراق كىشىكىن!...»

17

ھاۋادىن كىرگەن سەلكىن شامال خانىنىڭ يېپەك پەردىلىرىنى يېنىك يەلپۈپ تۇراتتى. ھارۇن بۇغراخان پەردىلەرنىڭ يەلپۈنۈشلىرىگە قارىغان ھالدا ئاللىقانداق خىيالىلار قاينىمىغا پاتقاندى. ئۇنىڭ خىياللىرى چىگىچ ۋە رەتسىز بولۇپ، ھېلى يىراق - يىراقلارغا كەتسە، يەنە تېزلىكتە مۇشۇ

جەمجەت، ئادەمگە سۇرلۇك تۇيغۇ بېرىدىغان خاس خانىسىغا قايتىپ كېلەتتى. خان خىيالىلار چارچىتىپ قويغاندەك ئېغىر خورسىنىپ قويدى. ئۇ ئوردىنى بالاساغۇنغا كۆچۈرۈپ كەلگەندىن بۇيان يۇز بەرگەن ئىشلارنى ھەرقانچە ئويلىماي، خىيال قىلماي دېسىمۇ، ھامان كۆز ئالدىغا كېلىۋالاتتى. خان باشقا ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئىزتىراپلىق تۇيغۇلاردىن بىردەم بولسىمۇ قۇتۇلۇشنى ئويلايتتى... ئەمما خىيالىلىرى تىزگىنسىز ئىدى. شۇ تاپتىمۇ ئۇ ئازراق ئارام ئېلىۋېلىشنى ئويلىدى. ھالبۇكى، كۆزلىرىنى يۇمۇش بىلەنلا ئوردۇكەنتتىكى ياسداق، كۆركەم ئوردا، ئوردىغا يانداش سېلىنغان ھەيۋەتلىك خانلىق مەدرىسە، سانسىز قېتىم ئالتىق ھالدا ئايلانغان كوچىلار، ھەر جۈمە نامىزىدىن كېيىن ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدىغان، بوۋىسى خانلىق تەختىگە بەرقارار بولغان چاغلاردا بىنا قىلىنغان ھەيىتگاھ مەسچىتى، ئوردىنى ئەگىپ ئۆتىدىغان، يىل بويى سۇيى كۆۋۈجەپ ئاقىدىغان تومەن دەريانى پەيدا بولدى... خان ئېغىر خورسىنغان ھالدا خىيالىنى داۋام قىلدى...

ئوردۇكەنتتىن چىققان خان ھەمراھلىرى بىلەن خېلى ئۇزۇن كۇنلەردىن كېيىن بىلگە كۆل قادىرخان تۇرغان، كېيىن ئوغۇلچاق قادىرخان ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئىلىك خان بولغان، ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدە سۇلايمان ئارسلانخان بىر ئۆمۇر ھايات كەچۈرگەن بالاساغۇن شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. ھارۇن بۇغراخان بالىلىق دەۋرلىرىنى بۇ يەردە ئۆتكۈزگەچكىمۇ يېڭىدىن ھاياجانغا چۆمۈلدى. ئۇ ئاۋۇال ئائىلىسى ۋە ھەمراھ بولۇپ چىققانلار بىلەن بۇنىڭدىن كېيىن خان ئوردىسى بولىدىغان، ئەينى دەۋرلەردە دادىسى سەلتەنەت سۈرگەن ئوردىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئەتىسى باشقىلارنىڭ يول باشلاپ بېرىشى بىلەن ئاتىسى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ۋە ئانىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغاندىن كېيىن، بالاساغۇن شەھىرىدىكى ھەممە مەسچىتتە ئۆز نامىدىن داش قازان ئېسىپ،

يۇرتقا نەزىر بەردى، قىسقىقا ئېلىنغان جەمئى گۇناھكارلارغا ئومۇمىي ئەپۇ ئېلان قىلدى. ئاندىن يەرلىك بايلارنىڭ، سودىگەرلەرنىڭ، ئېكتارلارنىڭ، ئاتىسى ھايات دەۋردە ئىشەنچىگە ئېرىشىپ، ئۇنىڭ ھەممىتىدە، سايىسىدا بىخ سۈرۈپ «كۆكلىگەن»لەرنىڭ تەكلىپى بىلەن بىر مەزگىل مېھماندارچىلىقلارغا داخىل بولدى، ئۇلار بىلەن سوقا ـ سۆھبەتلەرنى قۇرۇپ، بالاساغۇن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قوشنا ئەللەر ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇپ، ئوردۇكەنتتىكى چاغلىرىدا پىلانلىغان ئىشلىرىنى رويابقا چىقىرىشقا تۇتۇندى. تېزلىكتە ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ھاكىمبەگلىرىنى، مىڭبېشىلىرىنى قايتىدىن مەنسەپكە تەيىنلەپ ۋەزىيەتنى تۇراقلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى تەرەپ ـ تەرەپكە ئەۋەتىپ، سامانىيلار شاھى نوھ بىننى مەنسۇرسانىينىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىدى. ئاندىن نوھ بىننى مەنسۇرسانىي تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ، ئەسلى ئېلىپ تاشلانغان خۇراسان ۋالىيسى ئەبۇ ئەلى سەنجەرنىڭ ھۇزۇرىغا يالۋاچ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن مەخپىي توختام تۈزۈپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسىملىرىنى ئەبۇ ئەلى سەنجەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. قاراخانىيلار ئامۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بولدى. دەل شۇ كۈنلەردە مەنسۇر شاھمۇ ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئۆز ئوردىسىنى كاشغەردىن بالاساغۇنغا يۆتكەپ چىققانلىقىنى ئۆزى ئۇچۇن بىر تەھدىت دەپ ھېسابلاپ، «سۇ كەلگۈچە تۇغان سېلىش» ئۇچۇن ئۆزىگە قارشى گەپ ـ سۆز قىلغان گۇناھى ئۈچۇن زىندانغا تاشلانغان فايىق دېگەن تۈرك ئەمەلدارنى قىسقىتىن ئازاد قىلىپ، ئۆز قوشۇنىغا باش قىلىپ سەمەرقەندكە ئەۋەتتى. فايىق سەمەرقەند زېمىنىغا قەدەم ئېلىشى بىلەنلا مەنسۇر شاھقا بەرگەن ۋەدىسىگە زىت ھالدا ئاق تۇغ كۆتۈرۈپ ھارۇن بۇغراخانغا تەسلىم بولدى. نەتىجىدە ھارۇن بۇغراخان سەلتەنەت، سۇر ـ ھەيۋە بىلەن سامانىيلارنىڭ

پايتەختى بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. مەنسۇر شاھ بارلىق لەشكىرىي كۆچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ھارۇن بۇغراخانىڭ ئالدىنى توسماقچى، ئۇنىڭغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۆز ھەيۋىسىنى نامايان قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى. سەركەردىلەرنىڭ روھى سۇسلىشىپ، لەشكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى بۇغرا قوشۇنلىرى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى، بىر قىسمى جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بېشى قايغان، پۈتى تايغان تەرەپلەرگە يول ئالدى. شاھ مەنسۇر قولىدىكى ئازراقلا لەشكەر بىلەن ھەرقانچە ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلەتسىمۇ، ھارۇن بۇغراخانىڭ قىيىندەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىش ئەمەس، توسۇشنىڭمۇ بەسىي مۇشكۈل ئىكەنلىكىنى، سەللا بىخەستەلىك قىلسا، ئۆز جېنىنىمۇ ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى.

سامانىيلار ئۇزاق يىللاردىن بېرى قۇدرەتلىك خانىدانلىق بەرپا قىلغان، شاھ مەنسۇر پۈتكۈل خۇراسانىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش بىلەنلا قالماستىن، سىر، ئامۇ دەريالىرى ئارلىقىنى، ئاندىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى بېسىۋېلىپ، شۆھرەتلىك نام چىقاردى. ھەتتا ساراي شائىرلىرى تەرىپىدىن «سامانىيلارنىڭ يېڭىلمەس سۇلتانى» دەپ ماختالدى. ئۇ سەمەرقەندنى مەركەز قىلىپ، بۇخارا، شاش، قوقەند، پەرغانە، نامانگان، ئۆرگەنچىكە ئەمەلدارلىرىنى قويۇپ، ئاۋۇالقى يەرلىك ئەمىر ـ ھاكىملارنى يوقاتتى. لەشكىرىي كۈچىنى مۇھىم شەھەرلەرگە قارىتىپ، قاراخانىيلارنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى ئۆزىگە قارام قىلماق بولدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئىشى ئوڭدىن كېلىۋەرمىدى. ئۇ بېسىۋالغان زېمىنلاردا تارىغچىلارغا سالغان تۈرلۈك ئالۋان ـ ياساقلار، بەگ، سىپاھ، لەشكەرلەرنىڭ ئەلنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشلىرى، يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە ئۆلىمالارنىڭ چەتكە قېقىلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كۈچلۈك قارشىلىققا دۇچ كەلدى. مانا مۇشۇنداق ۋاقىتتا ھارۇن بۇغراخان لەشكەر

تارتىپ كېلىپ ئۇنى قاتتىق ساراسىمگە سالدى. مانا ئەمدى ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ، شېرىن چۈشىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئەمەس، بەلكى ئۆز جېنىنىمۇ ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئوردىسىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ھارۇن بۇغراخان سامانىيلار ئوردىسىنى ئىگىلەپ، ئەلگە ئومۇمىي ئەپۇ ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەبۇ ئەلى سەنجەر بىلەن تۇزگەن كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاپ، سامانىيلارنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى ئۆز ھامىيلىقىغا ئالماقچى بولۇپ، فايىقنى تىرمىزنىڭ باش ۋالىيلىقىغا بەلگىلىدى. بۇ ئىش ئەبۇ ئەلى سەنجەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ، ئۇنى نوھ بىننى مەنسۇرسانىي تەرەپكە ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلدى. ھارۇن بۇغراخان چوڭ كۆلەمدە جەڭگە تەييارلىنىۋاتقان كۈنلەردە بۇخارادا ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالدى ـ دە، نوھ ئەۋۋەل بىننى ناسىرنىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز بىننى نوھنى قورچاق پادىشاھ قىلىپ، ئۇنىڭغا بۇخارانىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ، ئۆزى سەمەرقەندكە قايتىپ كەلدى. مەنسۇر شاھ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇخاراغا قايتىپ كېلىپ، ئۆز تەرەپدارلىرىنى توپلاپ، قاراخانىيلارغا قارشى ئۇرۇشقا تەييارلاندى ھەم ئابدۇلئەزىز بىننى نوھنى ئۆلتۈردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھارۇن بۇغراخان ئەۋرە ئىنىسى، مۇسا بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ناسىر بىننى ئەلى ئىلىكخاننى ئۆز قوشۇنىغا باش قىلىپ، مەنسۇرغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. كۈچلۈك ھۇجۇمدىن ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان مەنسۇر شاھ غەزنەۋىيلەر خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەبۈكتېگىندىن ياردەم سورىدى. سەبۈك تېگىن ئوغۇللىرى سۇلتان مەھمۇد ۋە بۇغراچۇقلارنى ئىككى تۈمەن لەشكەرگە باش قىلىپ، قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ماۋەرائۇننەھىر رايونىغا بېسىپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ناسىر بىننى ئەلى ئىلىكخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدا پۈتۈمنامە تۈزۈلۈپ،

سەمەرقەند شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى قەتۋان دېگەن جاي ئىككى ئەلنىڭ پاسىلى قىلىپ بېكىتىلدى. ئارىدىن ساپمۇساق ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن مەنسۇر شاھ ۋاپات بولدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىيلەرنىڭ تەختىنى ئىگىلىدى. مەنسۇر شاھنىڭ ئوغۇللىرى ۋە ئەمەلدارلىرى ئارىسىدىمۇ كەسكىن ھالدا تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى پەيدا بولۇپ، ئاخىر ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇلمەلىك سامانىيلارنىڭ شاھلىق تەختىگە ئولتۇردى. مانا مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئۇ بۇرۇنقى ئارزۇسىنى رويابقا چىقىرىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لەشكەرلىرى سەمەرقەندتىن چىقا ـ چىقمايلا سامانىيلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى...

ھارۇن بۇغراخان ئېغىر خورسىنىپ قويدى ـ دە، كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئېچىشقاندەك بولدى. ئەسلىي قاتتىق تەييارلىق بىلەن كۈچلۈك ھۇجۇم ئارقىلىق بىراقلا سامانىيلار ئوردىسىنى ئېلىپ، كۈلىنى كۆككە سورۇشنى نىيەت قىلغانىدى. شۇنداق بولغاندا، ئۇ ئالدىنقى قېتىم چۈشۈپ كەتكەن نوپۇزىنى قايتا تىكلەپ، ئوردا ئەركانلىرى ئالدىدا ئۆزىنىڭ دېگىنىنى چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرمىغۇچە بولدى قىلمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويالايتتى. ئەمما، بۇخارادا بۇدۇشقاقتەك چاپلاشقان كىشىلى يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بېرى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ تېزرەك ساقىيىش ئۈچۈن كۆرۈنمىگەن ھەكىم، ئوتاچى قالمىدى. ئۇلار ھارۇن بۇغراخانىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق جىمىپ ئولتۇرۇپ كېتىشەتتى ـ دە، تىللىرىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن سۆزلەرنىمۇ دېيەلمەي، بىرتالاي دورىلارنى بۇيرۇپ، پەرھىز تۇتۇلىدىغان ئىشلار، تاۋاملار ھەققىدە ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق ۋەز ئېيتىپ، ئاغىچى ھەدىيە قىلغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپلا ئۆزىنى چەتكە ئالاتتى. مۇشۇ كۈنلەردە خانىنىڭ راستلا ماغدۇرى يوق ئىدى. كېچىسىلا ئەمەس، كۈندۈزىمۇ يۆتىلىپ كېتەتتى. بەزىدە يۆتىلىنى ياندۇرالماي، نەپەس ئېلىشىمۇ قىينىغا چۈشەتتى، ھەتتا ئىككى ـ ئۈچ قېتىم

يۆتەلگەندە ئېغىزىدىن قان ياندۇرغان ۋاقىتلىرىمۇ بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ بەزىدە ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە روھسىزلىنىپ كېتەتتى ـ دە، ھالىدىن خەۋەر ئېلىشۋاتقان ئوردا ئەركانلىرى ۋە مەھرەملەرنى كۆرسىلا قاپىقىنى تۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنى چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇپلا قالماستىن، خانىشىمۇ ئۆزىنى ئارامخۇدا ئارام ئالغىلى قويۇشىنى، كۆزىگە كىرىۋالماسلىقىنى ئېيتىپ، يالغۇز خىيال سۈرىدىغان ئادەتنى يېتىلدۇرۇۋالغانىدى.

تۇيۇقسىزلا خانىمنىڭ يېنىدا يېنىك يۆتەلگەن ئاۋاز ئاڭلانىدى. ھارۇن بۇغراخان كۆزىنى لاپىلدە ئېچىپ، ئۆزىگە ئۇمىد بىلەن تىكىلىپ تۇرغان ئىشىكئاغىسىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئىجازىتىسىزلا يېنىغا كىرىپ ئارامىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن چېچىلماقچى، چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇماقچى بولدى ـ يۇ، بىراق ئىشىكئاغىسىنىڭ ئۆمىسە چىرايىدىن ئۆزىگە دەيدىغان بىرەر مۇھىم ئىشىنىڭ بارلىقىنى پەملەپ، «ھە نېمە گەپ بار ئىدى» دېگەندەك قارىدى.

ـــ بۇگۈن مىجەزلىرى قانداقراقكەن، خان ئالىيلىرى؟...

ـــ ھەرھالدا ئالدىنقى كۈنلەردىكىدىن ياخشى، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ گەپنى ئەگىتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ـــ نېمە گەپ بارکەن؟...

ـــ مەن ئۆزلىرىگە...ئۆزلىرىگە...

ـــ تىللىرىنى چاينىماي دەۋەرسىلە... ـــ دېدى ھارۇن بۇغراخان سەل تۇتۇلغاندەك بولۇپ.

ـــ ئۆزلىرىنىڭ گۇمانلىرى توغرا ئىكەن، ئالىيلىرى، پېقىر يارلىقلىرى بويىچە يېقىندىن بۇيان ئەھمەد توغانخانىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى تەپسىلىي كۆزەتتىم. ھەتتا ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۆز ئادەملىرىمىزنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، كۈندە دېگۈدەك يۇز بېرىۋاتقان ئىشلارنى يىپىدىن يىڭنىسىگىچە سۈرۈشتۈرۈپ تۇردۇم. ئۇنىڭ يېقىندىن بۇيان ھەرىكەتلىرى ناھايىتى گۇمانلىق بولۇپ كەتتى. نېمىشقىكىن مۇشۇ كۈندە ئۇنىڭ ئۆيىگە باردىغانلار بارغانسېرى

ئاۋۇپ قالدى. مەن سەزگەن ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلىرىنىڭ يانلىرىدىكى ئادەملەر...

— ئۇلارنىڭ كىملەر ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەمدىلا؟ — خان سەل ئۆرە بولۇپ قوشۇمسىنى تۇردى، — ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرى، گەپ - سۆزلىرى راستلا شۇبھىلىكمۇ؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى، ئۇلارنىڭ ئادەتتە كۇندۇزلىرى بىر - بىرلىرى بىلەن پەقەت كارى يوق، خۇددى يات كىشىلەردەكلا يورۇشىدۇ. ئەمما، ئالەمنى قاراڭغۇلۇق باسقاندا بىر - بىرلىرىنى ئىزدىشىدۇ. يېقىندىن بۇيان كۆپىنچە توغانخانىڭ قەسىردە جەم بولۇشۇۋاتىدۇ.

— ئۇلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلىيالمىدىلىمۇ، ئىشكئاغىسى؟

ئىشكئاغىسى نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي قالغاندەك سەل مەڭدەپ تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن، ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇرگەندەك ئاھاڭدا جاۋاب بەردى:

— ئۇلار بىر يەرگە كەلسىلا، يېنىدىكى مەھرەم، غۇلامىلارنى، ھەتتا ئۆز ئۆيىدىكىلەرنىمۇ سىرتقا چىقىرىۋېتىپ، ئىشىك، ھاۋادانلارنى دۇملەپ پىچىرلاپ دېگۈدەك سۆزلىشىدىكەن. مەن ئۇنىڭ يېنىغا ئاتايىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ھازىرقى كۇنلەردە توغانخانىڭ ئەڭ ئىشەنچىگە ئېرىشكەن خىزمەتكارلارنىمۇ بۇنداق ۋاقىتتا يېنىدا ئولتۇرغۇزمايدىكەن. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھازىرچە نېمە توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىۋاتقانلىقى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىن باشقا ھەممىمىزگە سىردۇر، ئالىيلىرى...

— ئۇلارغا ئوبدانراق كۆز - قۇلاق بولسىلا، ئىشكئاغىسى، تاشقى دۇشمەندىن ئۆز ئىچىمىزدىكى دۇشمەن يامانىدۇر. كېيىن پۇشايمان قىلىدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن...

— ئىلھال، خان ئالىيلىرى...

— ئۇنىڭدىن باشقا، توغانخانىڭ يېنىدىكى ئادەملىرىگىمۇ ئوبدانراق جېكىلىسىلە، ئۇلار زىنھار چاندۇرۇپ قويىدىغان

ئىشنى قىلمىسۇن. بولمىسا كاللىسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. مېنىڭمۇ، سىلىنىڭمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشىمىز ئەپسىز بولغاچقا، بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، ئۆز ئۇۋالى ئۆزىگە...

ــ ئىلەل، خان ئالىيلىرى، دېگەنلىرىنى ئېسىمدە تۇتىمەن...

ــ ئۇنداقتا چىقىۋەرسىلە... ــ خاننىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى تولىمۇ بوش بولۇپ، ئىشكىئاغىسى ئارانلا ئاڭلىيالىدى. ئۇ ھارۇن بۇغراخاننىڭ كۆزىنى يۇمغانلىقىنى كۆرۈپ ئاستا كەينىگە ياندى.

شۇ تاپتا خاننىڭ ئىچى ئاچچىققا تولغانىدى. ئۇ ئوردۇكەنتتىكى چېغىدا تاغىسى مۇسا بۇغراخاننىڭ ۋەسىيىتى ۋە تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ ياردىمىدە خانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇ ۋاقىتتا مەرھۇم خاننىڭ نەۋرىلىرى ــ ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغۇللىرى تېخى كىچىك ئىدى. ئۇلار ھارۇن بۇغراخان بىلەن بالاساغۇنغا كېلىپ، يېشىغا ياش قوشۇلۇپ، بىرنەچچە يىلدىلا كۆزگە كۆرۈندى. خانلىقنىڭ ئىشى ئالدىراش، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر دائىم ساماناىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالى بولغاچقا، ھارۇن بۇغراخان تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىغانىدى. ئەمما، ئەلى ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئەھمەد توغانخان يىگىتلىك يېشىغا يېتىشى بىلەن تەڭلا ئۇنىڭ رازىلىقى بىلەن تويىنى قىلىپ، زىممىسىدىكى قىيامەتلىك قەرزىنى ئادا قىلغانىدى. شۇنداقتىمۇ، ئەھمەد توغانخاننىڭ خانلىق تەختىنى قولغا ئېلىش ئارزۇسى كۈچىيىپ قالغانىدى. ئۇ گەرچە ھارۇن بۇغراخان ئالدىدا ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا تەختىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىغان بولسىمۇ، ئەمما تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرگە، ئوردا ئەركانلىرىغا بۇ ھەقتە خېلى پۇرىتىپ تۇرۇۋاتاتتى. خان ئۇنىڭ گەپلىرىدىن ۋاقتىدا خەۋەر تېپىپ تۇرغان بولسىمۇ، دەسلىپىدە ئانچە ئېرەن قىلىپ كەتمىدى. «بالاغەتكە يېتىپ توي قىلغىنى بىلەن تېخى بىر بالا، قىزىققانلىق قىلىپ ئېغىزىدىن چىقىرىپ تاشلىغان بولسا، كېيىن ئۆز

گېپىدىن ئۆزى نومۇس قىلىپ قالار» دەپ ئويلىدى. ئەمما، ئىش ھارۇن بۇغراخانىڭ ئويلىغىنىدەك بولمىدى. ئۇششاق گەپلەر بارا - بارا ئاۋۇپ، «كېپىش قېلىپتىن چىقىپ كەتكەن»دەك ھەيۋە، قورقۇتۇش سۆزلىرىمۇ پەيدا بولدى. تېخى بەزىلەر ئەھمەد توغانخانىڭ ئوردىدىكى بەزى كىشىلەر بىلەن تۇيۇقسىز ئاپاق - چاپاق بولۇپ كەتكەنلىكىنى، بەزى ئىشلىرىنىڭ تولىمۇ سىرلىق، شۇبھىلىك ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن ھارۇن بۇغراخانىڭ جىيەنىگە بولغان كۆز قارىشى ئۆزگەردى - دە، ئىشكىئاغىسىغا ئۇنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشلىرى، گەپ - سۆزلىرىگە كۆز - قۇلاق بولۇش ھەققىدە پەرمان بەردى...

ھارۇن بۇغراخان ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغاندى، كىمدۇر ئېچىشقان يېرىگە تۇز سېپىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. «ئۇ راستلا تەخت سەۋداسىغا چۈشكەنمىدۇ؟ باشقىلار ئېيتقاندەك بوۋىمىز ساتۇق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرۈپ قاراخانىيلارنىڭ تەختىگە چىققاندەك، ئەگەر مەنمۇ ۋاقتىدا تەختنى ئۆتۈنۈپ بەرمىسەم، ئاشۇ تىراگېدىيەلەرنى تەكرارلامدىغاندۇ؟ ئاھ، خۇدا! ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئىنساب بەر. ئۇ بۇ خىيالىدىن، پەيلىدىن يانسۇن، ئەگەر كۈندۈزدىكى خىيالىمدىلا ئەمەس، بەلكىم چۈشۈمدىمۇ داۋاملىق كۆرىدىغان سامانىيلارنىڭ بىزگە ئۆزۈل - كېسىل بەيئەت قىلدىغان ۋەزىيىتى يارىتىلسا، ئۇ چاغدا ئۇ تەلەپ قىلمىسىمۇ مەن تەختنى ئۆز ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىمەنغۇ؟!... خانلىق بەرىبىر ماڭا مەڭگۈلۈك باقمىدە ئەمەسقۇ؟!...» خان ئويلىغانسېرى ئىزتىراپلىق تۇيغۇلار ئارىسىدا قالدى - دە، كاللىسى قوداڭشىپ، گاراڭلىشىپ كەتكەندەك بىر خىل تۇيغۇغا ئەسىر بولۇپ ئولتۇرۇپ كەتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بەللىرى كۆيۈشۈپ قالغان بولۇپ، بىردەم پۇتىنى سۇنۇپ يېتىۋالغۇسى كېلىپ، خاس مەھرەمنى چاقىرتىشنى ئويلىدى - يۇ، ئەمما ئۆزى خېلى كۆپ ھەرەج بىلەن بېشىنى ياستۇقتا قويدى. دەل شۇ چاغدا خاس ھۇجرا ئالدىدىن ئىشكىئاغىسىنىڭ ئاۋۋال

يۆتەلگەن ئاۋازى، كېيىن بوش ئاۋازدا گەپ قىلغىنى ئاڭلاندى:

ـــ مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى، تېخى ھازىرلا ئوردۇكەنتتىن ئارقىش كەلدى. ئۆزلىرىگە مەلۇم قىلىدىغان جىددىي لەشكىرىي مەلۇمات بار ئىكەن...

ـــ كىرسۇن، ـــ دېدى خان تېزلا. ئىشىك ئېچىلىپ ئاۋۋال ئىشىكئاغىسى، كېيىن چىرايىدىن ھاردۇق يەتكەنلىكى كۆرۈنۈپلا تۇرىدىغان ئوتتۇرا ياشلاردىكى شالاڭ ساقال، ئورا كۆز، كۆزلىرى كۆكۈچرەك بىرسى كىرىپ كەلدى ـ دە، خانىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ بېشىنى ئەگدى:

ـــ مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى، پېقىر قۇللىرى ھەسەن قىلىچخان① سۇباشىنىڭ پەرمانى بىلەن ئوردۇكەنتتىن كەلدىم. ھازىر ئۇدۇن خانى خانلىقىمىزغا قارشى جازا يۈرۈشى قوزغىدى. ئۇلار قاغىلىقتىن ئۆتۈپ، يارکەند دىيارىنى پۈتۈنلەي ئىسكەنجىگە ئالدى. ئىگىلىگەن ئەڭ ئىشەنچلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا، بۇ دورەم ئۇدۇن خانىنىڭ جازا يۈرۈشى قىلغان قوشۇنىدا ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ يارەمچى قوشۇنىمۇ بار ئىكەن. ئۇلار ھازىر سۇر ـ ھەيۋە بىلەن ئوردۇكەنتكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتىدۇ.

ھارۇن بۇغراخان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، قانداقلارچە ئۆرە بولۇپ كەتكەنلىكىنى تۇيمايلا قالدى ـ دە، ئالدىراپ سورىدى:

ـــ ئۇلارنىڭ لەشكىرىي سانىنى ئېنىقلىيالىدىڭلارمۇ؟

ـــ پەمىمىزچە، ئون ـ ئون بەش تۈمەندىن كەم ئەمەس.

ـــ ھەا!... ـــ خان ھەيران بولغىنىدىن ئېغىزىنى ئېچىپلا قالدى. شۇنىڭغىچە ئارقىش يەنە ئېغىز ئاچتى:

ـــ ھەسەن قىلىچخان جانابلىرى ئۆزلىرىدىن جىددىي لەشكىرىي ياردەم تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، ئالىيلىرى...

خان نېمىشقىكىن ئىشىكئاغىسىغا قاراپ قويدى ـ يۇ، لېكىن

---

① قىلىچخان ـــ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە سەپ يارغۇچى باتۇرلارغا بېرىلىدىغان شەرەپ نامى.

بىردىنلا بېشىنى تۆۋەن قىلىپ بىرئاز ئولتۇرغاندىن كېيىن سورىدى:

— ئۇلار ھازىر قەيەرگە كەلدى؟

— مەن بۇياقتا ماڭغاندا ياۋنىڭ قەدىمى يارکەنىد دىيارىغا يەتكەن. پېقىر قۇللىرى يارلىقىنى تاپشۇرۇۋېلىپلا ئۆتەڭ ـ ئۆتەڭلەردە ئات ئالماشتۇرۇپ، كېچە ـ كۈندۈز دېمەي يول يۈرۈپ ئۇدۇل ھۇزۇرلىرىغا كەلدىم.

خان ئۇنىڭ چىرايىغا، تەق ـ تۇرقىغا قايتىدىن زەن سېلىپ، قانداق قىلىشنى خىيال قىلىۋاتقاندەك بىردەم تۇرۇپ قالدى. ئۇ سامانىيلارغا قارشى لەشكەر تارتىش مۇڭەپپەقىيەتسىزلىك بىلەن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخاننى پەرمان بىلەن ئۆز يېنىغا چاقىرتىۋېلىپ، ئۇنى ۋاقىتىنچە پەرغانىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرغانىدى. مانا ئەمدى ئويلىمىغان يەردىن ئۇدۇنلۇكلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كاشغەر رايونىغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغاپتۇ. يەنە كېلىپ بۇ قېتىم ئۇلارنىڭ لەشكىرىي كۈچى ناھايىتى كۆپ ئىكەن...

ھارۇن بۇغراخاننىڭ پېشانىسىدە تەر تامچىلىرى پەيدا بولۇپ، پۈت ـ قوللىرى ماغدۇرسىزلانغاندەك بولدى. ئىشكىئاغىسى دەرھال كېلىپ، خاننى ئاستاغىنا تۆشەك ئۈستىگە ياتقۇزۇپ قويدى. شۇ تاپتا خاننىڭ چىرايى ئاقىرىپ كەتكەن بولۇپ، نەپەس ئېلىشى تېزلىشىپ كېتىۋاتاتتى. خان ھەربىر نەپەس ئالغاندا بۇرۇن تۆشۈكى كېڭىيىپ يەنە ئەسلىگە كېلەتتى. بۇ ھالنى كۆرۈپ ئىشكىئاغىسىنىمۇ سوغۇق تەر باستى.

— ئوردا ئوتاچىسىنى چاقىرايمۇ، ئالىيلىرى؟ — سورىدى ئىشكىئاغىسى جىددىيلەشكەن ھالدا.

— ھاجىتى يوق، ئازراق ئارام ئالسام ئوڭشىلىپ قالىمەن... ھازىرچە بۇ خەۋەرنى باشقىلارغا بىلىندۈرمەيلى... ھە راست، مەھرەمگە ئورۇنلاشتۇرۇڭ، ئوردۇكەنتتىن كەلگەن ئارقىشنى

يۇيۇندۇرۇپ، تويۇندۇرۇپ، تەكىيخانىدا ئوبدان ئارام ئالدۇرسۇن، ــ خان يەر تېگىدە سۆزلەۋاتقاندەك تولىمۇ پەس ئاۋازدا سۆزلىگەچكە، ئىككى ئادەم يىراقلىقتىكى ئارقىشمۇ ئۇنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى تۇزۇك ئاڭقىرالمىدى.

ــ ئىلەل، خان ئالىيلىرى... ــ ئىشىكئاغىسى ئاستاغىنا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئارقىشنى شەرەتلەپ ئاچچىقىپ كەتتى. خان خاس ھۇجرىسىدا يالغۇز قالدى. ئۇ يۇرىكىگە يېڭنە سانجىلغاندەك ئارامسىزلىنىپ، ماغدۇرسىز قوللىرى بىلەن كۆكسىنى بېسىپ قويدى. شۇ تاپتا ئۇ يۇسۇپ قادىرخانىنى ئۆز يېنىغا چاقىرتىۋالغانلىقىدىن قاتتىق ئۆكۈنۈۋاتاتتى. بىراق، بولىدىغان ئىش بولۇپ بولدى، ئەمدى ھەرقانچە پۇشايمان قىلغان بىلەنمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. ھازىرقى بىردىنبىر چارە پەقەت ھەسەن قىلىچخان سۇباشىنىڭ ئىلتىجاسىنى قاندۇرۇپ، ئەڭ تېزلىكتە ئوردۇكەنتكە لەشكەر ئەۋەتىش. شۇنداق قىلغاندىلا ياۋۇنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇپ، پۇتۇن كاشغەر رايونىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. «ئۇ يەرگە كىم بارسا بولار؟ يۇسۇپ ئارسلانخانمۇ كاشغەرنىڭ ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسىدىكى ئىلىنىڭ خانى. ئۇنى ئەۋەتىشنىڭ ئاقىلانە تەدبىر بولىدىغانلىقىغا گەپ كەتمەيدۇ. ئەمما، ھازىرقى شارائىتتا پەرغانىدىن ئايرىۋەتسەم، ئالمادىس سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەر ھۇجۇم باشلاپ قالسا، قولۇمغا قول، پۇتۇمغا پۇت بولىدىغان ئادەم يوق بولۇپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەر خۇددى ئۇدۇنلۇكلەردەك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كەتسىچۇ؟... ياق، يۇسۇپ ئارسلانخانىنىڭ مۇشۇ يەردە تۇرغىنى تۇزۇك. كاشغەرگە ئۇنىڭ ئىككى ئىنىسىنىڭ بىرسىنى ئەۋەتسەمچۇ؟ ئۇلار بارسا بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چوقۇم چىقالارمۇ؟ ياق ... ياق، ئۇلارنى ئەۋەتسەم بولمىغۇدەك، ئۇلار تېخى ياش، جەڭلەردە يارلىق بويىچە ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ ئوينىتىپ يۈرگىنى بىلەن لەشكەرچىلىك جەھەتتىكى بىلىمى تۆۋەن. ئۇدۇنلۇكلەر ھەيلە ئىشلىتىپلا

قالسا، تەجرىبىسىزلىكى سەۋەبىلىك ياۋنىڭ ئالدام خالتىسىغا تېزلا چۈشۈپ كېتىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئۆزى بىلەن بىللە قوشۇننىمۇ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىتىدۇ. ئۇنداقتا كاشغەرگە كىم بارسا بولار؟ ئەھمەد توغانخانچۇ؟ ئۇمۇ مۇڭاپىق نامزات. لېكىن، مۇشۇ كۈنلەردە ماڭا غۇم ساقلاپ يۈرۈڭاتىدۇ. ئەگەر ئۇنى كاشغەرگە يولغا سالسام، ئوردۇكەنتكە بېرىڭىلا ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلسىچۇ؟ ئۇ چاغدا يولۋاسنى تاغقا قويۇۋەتكەندەك ئىش بولۇپ، مەن ياۋغا ئەمەس، ئۆز قوۋۇم - قېرىنداشلىرىمغا قارشى لەشكەر تارتامدىمەن؟!... ياق، قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغاندىن باشلاپ خانلىقتا پەقەتلا بىرلا خان بولۇپ كەلگەن. ئەگەر ئۇ راستلا شۇنداق باشباشتاقلىق قىلسا، قىلىچمىنى قىنىدىن سۇغۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ... ئۇنداقتا زادى كىم لەشكەر باشلاپ بېرىپ ھەسەن سۇباشىغا يارەمدە بولىدۇ؟... تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ باقسام، ئۇلاردىن ياخشىراق ئاقىلانە تەكلىپ چىقىپ قالارمۇ يا؟... راست، ئەھمەد توغانخان ھەر كەچلىكى تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر بىلەن خۇپيانە ئۇچرىشىپ يۈرىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئىشلىرى تولىمۇ سىرلىق ئىكەن. قانداق ئىشلارنى قىلىۋاتقىنىنى، نېمە ئىشلارغا تۇتۇنغىنىنى بىلگىلى بولمايدىكەن. شۇڭا، تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرگىمۇ ئىشەنگىلى بولمىغۇدەك. ئەسلىدىغۇ تايانغۇ كېڭىشىدىكى شۇ دۆيۈزلەرنى بىرمۇبىر قىسقىقا ئېلىپ، ھەممىسىنىڭ گۇناھىنى ئېقرار قىلدۇرسام ياخشى بولاتتى. ئەپسۇس، قولۇمدا ھېچبىر پاكىت يوق ئەھۋالدا ئۇلارغا تەدبىر قوللانسام، ئوت ئۈستىگە ياغ چاچقاندەك ئىش بولۇپ، ياتقان يىلاننى ئويغىتىۋېتىشىم مۇمكىن. شۇڭا، سەۋر قىلاي. بۇنىڭمۇ پۈرستى بولۇپ قالار... ئەستا، كاشغەرگە كىم ئاتلانسا بولار زادى؟... ـــ ھارۇن بۇغراخان ئەلەم بىلەن خورسىنىپ قويدى. ئەمما، ئۇنىڭ خىيال كەپتىرى يەنە قانات قېقىشقا باشلىدى... ـــ بۇنداق ئىككىلىنىپ ئولتۇرىۋەرسەم، ياۋنىڭ ئالدىنى توسىدىغان

پەيت ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ قەدىمى ئوردۇكەنتكە يەتسىلا، نۇرغۇن ئىشلار ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا ھازىر ئىككىلىنىپ تۇرۇشنىڭ ئورنى يوق. ئەڭ ياخشىسى كاشغەر تەرەپكە ئۆزۈملا لەشكەر تارتاي. بەلكى، مۇساپە ئۇزۇن، يول جاپالىق ھەم ئاتتا بۇرۇنقى ۋاقىتلىرىمدىكىدەك ئولتۇرالمىغاچقا تەسلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ياخشىراق ياردىيار ھارۋا ياسىتىپ، يېتىپ ماڭسامۇ ياكى تۆگە ئۈستىگە ئەپلىكرەك كاجاۋا باغلىتىپ ئاتلانسامۇ بولىدۇغۇ؟!... ئۇنىڭ ئۈستىگە كاشغەردىن ئايرىلغىنىمغا ئۇزاق يىللار بولدى. بۇ يەرگە كېلىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئاتام سۈلايمان ئارسلانخانىنىڭمۇ جەسىتىنى مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ئوردۇكەنتكە يۆتكەپ ئاتىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلدۇرغان بولسامۇ، قەبرىسىنى تېخى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگىنىم يوق. يەنە بىر جەھەتتىن كاشغەرگە بارسام، كېسىلىم ياخشىلىنىپ شىپا تېپىپ قالسامۇ ئەجەب ئەمەس. شۇنداق قىلاي، ئۇ يەرگە ئۆزۈملا باراي، يولدا ھەمراھ بولۇش ئۈچۈن كەنجى ئوغلۇم ئەلىتېگىنى ئېلىۋالاي. بۇنى تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرگە ھازىرلا ئۇقتۇرۇپ سەپەر تەرەددۇتىنى باشلاي. يۈسۈپ قادىرخانغىمۇ مەخپىي ھالدا ئارقىش ماڭدۇرۇپ، ئەھمەد توغانخانغا كۆز - قۇلاق بولۇشنى تاپىلاپ قويماي. ئۇ بۇ يەردە بولغانىدىكىن توغانخانىمۇ ئۆزىنىڭ بىلگىنىچە ئىش قىلالماس...»

ھارۇن بۇغراخان مانا شۇلارنى ئويلاپ، ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلغانىدەك بولۇپ يېنىك يۆتەلدى. شۇ ئان خاس ھۈجرىغا ئىشكئاغىسى قول باغلىغىنىچە كىرىپ كەلدى.

— ھازىرلا تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھۈزۇرۇمغا كەلسۇن! كېڭەش قىلىدىغان تولىمۇ زۆرۇر ئىش بار. يەنە ئەھمەد توغانخانىنىمۇ خەۋەرلەندۇرۇشنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا!

— ئىلەل، خان ئالىيلىرى...

ئىشكئاغىسى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ھارۇن بۇغراخان

ئىككى بىلىكىگە تايىنىپ خېلى تەستە ئۆرە بولدى ـ دە، تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرگە تېخى بايىلا ئويلىغانلىرىنى قانداق چۈشەندۈرۈش ھەققىدە خىيالغا پاتتى.

18

ئارقىشىنىڭ ئىت قوغلىغان ئادەمدەك تېزلىكتە دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلىغان يۈسۈپ قادىرخان دەسلىپىدە مەڭدەپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى تېزلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، قۇلىقىم خاتا ئاڭلاپ قالدىمۇ نېمە دېگەندەك سورىدى:

— ئالدىرىماي سۆزلە، ھېلى نېمە دېدىڭ؟...

— ئارسلانخان ئالىيلىرى، ھارۇن بۇغراخان جانابلىرى كاشغەرگە سەپەر قىلىش داۋامىدا كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، قوچقاربېشى دېگەن جايغا بارغاندا پەقەتلا بولالماي... — ئارقىش يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ چىرايىنىڭ بوزىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ گېپىنى توختىتىۋالدى ـ يۇ، ئەمما ئارسلانخانىنىڭ ئۆزىدىن كۆزىنى ئۇزمەي ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ، يەنە سۆزلەشكە مەجبۇر بولدى، — خان ئالىيلىرى ئاخىر پەقەتلا بەرداشلىق بېرەلمىدى. ئوردا ئوتاچىلىرىنىڭمۇ قىلمىغان دورىلىرى قالمىدى. ئاخىر... ئاخىر باقىيغا رىھلەت قىلدى...

— ئاھ، خۇدا! — يۈسۈپ قادىرخان تۇيۇقسىز ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى. ئۇنىڭ يېنىدا باياتىن بېرى گەپ قىلماي ئولتۇرغان ئەھمەد توغانخان بىلەن ئىسمىداش بولغان ئىنىسى ئەھمەدمۇ يىغلاپ تاشلىدى. ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن بىردەم بىر ـ بىرىنى قۇچاقلىشىپ يىغلاشتى. بۇنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ يېنىدىكى ھەمراھلىرىمۇ كۆز يېشى قىلىشتى. يۈسۈپ قادىرخان بوغۇلۇپ، بۇقۇلداپ يىغلايتتى.

— ھارۇن بۇغراخان ئالىيلىرىنىڭ جەستى ھازىر قەيەردە؟ — سورىدى يۈسۈپ قادىرخان خېلىدىن كېيىن ئۆزىنى ئاران

تەسلىكتە بېسىپ.

ــ خان ئالىيلىرى قوچاربېشى دېگەن جايدا قازا قىلغاندىن كېيىن ئىنىلىرى ۋە كاشغەرگە قاراپ يولغا چىققان قوشۇن باشلىرى ئارىسىدا خېلى تالاش ـ تارتىش بولدى. بەزىلەر دەرھال كەينىمىزگە يانايلى، دېيىشتى. يەنە بەزىلەر كەينىمىزگە يانماي، ئۇدۇل كاشغەرگە ئاتلىنايلى. خان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك تېنىنى ئەجدادلىرى ياتقان قەبرىستانلىققا قويايلى، دېيىشتى. ئۇلار خېلى ئۇزاق تالاشقان بولسىمۇ، لېكىن بىرلىككە كېلەلمىدى. ئاخىر خان ئوغۇل ئەلتېگىن قانداق يارلىق چۈشۈرسە شۇ بويىچە ئىش كۆرەيلى دېگەن يەرگە كېلىشتى. ئەلتېگىن «ھارۇن بۇغراخانىنىڭ ئاخىرقى ئارزۇسىمۇ كاشغەرگە بېرىش ئىدى. تەقدىر قىسمەتتىن بۇ يەردە ئاللانىڭ دەرگاھىغا سەپەر قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئارزۇسى بويىچە ئىش كۆرەيلى. ھەرگىز كەينىمىزگە يانمايلى» دېدى. ئۇنىڭ گېپىگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ، مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزۈشنى ماڭا تاپىلاپ قويۇپلا كاشغەر تامان يولغا چىقتى. بەلكىم ئۇلارمۇ كاشغەر تەۋەسىگە يېقىنلاپ قالغاندۇ...

ــ بىزمۇ دەرھال ئاتلىنايلى، ئاكا، ــ دېدى خان ئوغۇل ئەھمەد يېغا ئارىلاش، ــ ئاتلىق ئاتلانساق، ئۆتەڭ ـ ئۆتەڭلەردە ئات ئالماشتۇرۇپ بولسىمۇ، ھارۇن بۇغراخانىنى يەرلىكىدە قويۇپ بولغۇچە بەلكىم يېتىپ بارارمىز.

يۈسۈپ قادىرخان ئىنىسىنىڭ گېپىگە ئىنكاس قايتۇرمىدى. ئەمما، شۇ تاپتا ئۇمۇ شۇنداق خىيالدا ئىدى. ئەمما، ھازىرقىدەك ۋاقىتتا قىزىققانلىق قىلسا، چوڭ ئىشلارغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشتىن ئەنسىرەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھارۇن بۇغراخان كاشغەرگە ئاتلىنىشتىن ئىلگىرى مەخسۇس ئارقىش ئارقىلىق ئەۋەتكەن مۇتلەق مەخپىي مەكتۇپتا يېزىلغان گەپلەر ھازىرمۇ ئۇنىڭ يادىدا ئىدى. «مەن ھازىر كاشغەرگە ئۇدۇنلۇكلەرگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىمەن. بۇمۇ ئىلاجسىزلىقتىن چىقىرىلغان قارار بولدى. ئەگەر ئۇ يەرگە

ئۆزۈم بارماي، كاشغەردىكى خانلىقىمىزغا تەۋە زېمىنلارنى ئۇدۇنلۇكلەرگە تارتقۇزۇپ قويسام، ئۇ دۇنيا - بۇ دۇنيا ئەجدادلىرىمنىڭ لەنىتىگە قالىمەن. چۈنكى، ئۇ زېمىندا بۇۋام ساتۇق بۇغراخان ئۆلۈم تەھدىتىگە قارىماي قولىغا ياراغ ئېلىپ، خانلىقىمىزنىڭ گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرغان. تاغام مۇسا بۇغراخانمۇ بىر ئۆمۈر ئاشۇ زېمىندا ياشاپ، مېنى ۋارىسلىققا تاللىغان. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە مەن كېسىلمىنى باھانە قىلىپ، ئۇ زېمىنلارنى بۇددىستلارغا تاشلاپ بەرسەم، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىناتى قورۇنۇپ قالمدۇ. شۇڭا، مەن كۆپ ئويلىنىش ئارقىلىق دەرھال ئۆزۈم ئاتلىنىش قارارىغا كەلدىم. ئەمما، مەن كەتكەندىن كېيىن سىز ئەھمەد توغانخانغا تولىمۇ ھېزى بولغايسىز. ئىگىلىگەن ئەھۋاللىرىمغا قارىغاندا، ئۇنىڭ كۆڭلى قارىدەك تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا كۆز - قۇلاق بولۇشقا مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدۇم. ئەگەر كۇتۇلمىگەن ئىش بولۇپ قالسا، سىز بىلەن ئالاقىلىشىدۇ. شۇڭا، مەيلى قانداق ئىش يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر ھازىرقى ئورنىڭىزدىن ئايرىلمايسىز. پەۋقۇلئاددە كۇتۇلمىگەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ قالسىمۇ سوغۇققانلىق بىلەن ئويلىنىپ، ئاندىن ئىش كۆرۈڭ. دوستلارغا يىغا، ياغىغا كۇلكە بولۇپ قالمىغان ئىشلار بولۇپ قالمىغاي.»

يۈسۈپ قادىرخان ئۇلۇغ تىن ئالدى. ئاندىن «قانداق قىلىمىز، گەپ قىلىسىڭىزچۇ ئارسلانخان ئاكا؟» دېگەندەك تەرزدە تىكىلىپ تۇرغان ئەھمەدگە قاراپ بېشىنى ئىرغىتتى.

— قەلبىڭىزنى چۈشىنىمەن، ئىنىم. ئەمما، ھەرقانچە قايغۇرساقمۇ، ھازىرلا كاشغەرگە ئاتلانساق بولمايدۇ. بۇ ھەقتە بۇغراخان ئالىيلىرى ماڭا ۋاقتىدا ماڭا ئاتايىن پەرمان بەرگەن. شۇڭا، ھازىرچە تەخىر قىلايلى. ئىنىمىز ئەلتېگىن چوقۇم خانىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى ئىككىمىزنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بىر تەرەپ قىلىدۇ.

— ياق، سىزنىڭ بۇ يەردە قىلىدىغان ئىشىڭىز بولسا، سىز

كاشغەرگە بارماڭ، ئاكا، ئەمما، مېنىڭ يولۇمنى توسماڭ. مەن كاشغەرگە ئاتلىناي... ــ ئەھمەد مۇشۇ تاپىنىڭ ئۆزىدىلا يولغا چىقىدىغاندەك ئورنىدىن تۇردى.

ــ ئولتۇرۇڭ، ئەزىز ئىنىم، كۆڭلىڭىزنى چۈشىنىمەن. لېكىن ھەممە ئىشنى بارمەسلىھەت قىلايلى... ــ يۈسۈپ قادىرخان كۆز ياشلىرىنى ئېرتىۋېتىپ قوشۇپ قويدى، ــ بۇ ئىشتا ئالدىراقسانلىق قىلساق، كېيىن «ئىسسىت» دەپ پۇشايمان قىلىدىغان ئىش چىقىدۇ...

ــ سىزنىڭ قايسى ئىشلارنى ئويلاۋاتقانلىقىڭىزنى بىلمەيمەن. ھەتتا بۇنى بىلىش خىيالىمۇ يوق. شۇڭا، ماڭا نەسىھەت قىلمەن دېمەي، مېنى كاشغەرگە يولغا سېلىپ قويۇڭ، ئاكا. مەن سىزدىن خۇش بولۇپ قالاي... ــ ئەھمەد بىردىنلا يەنە بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى، ــ راست، ئاكا، مەن كاشغەرگە باراي، ئىنىم ئەلتېگىن بىلەن بۇغراخان ئالىلىرىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاي...

يۈسۈپ قادىرخانمۇ كۆز يېشىنى تۇتالمىغان ھالدا دېدى:

ــ ئۇنداق قىلماڭ، ئەزىز ئىنىم، ھازىرچە گېپىمنى ئاڭلاڭ، بىز ئوبدانراق مەسلىھەتلىشىپ باقايلى...

دەل شۇ چاغدا سىرتتا ئوپۇر ـ توپۇر ئاۋازلار ئاڭلىنىپ، ھايال بولمايلا بىر نۆكەر كىرىپ كەلدى ۋە ھاسىرىغان ھالدا دېدى:

ــ ئارسلانخان ئالىلىرىغا مەلۇم بولغاي، بالاساغۇندىكى ئوردىدىن كەلگەن بىرسى ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، پەقەت ئۆزلىرىگىلا دەيدىغان مەخپىي گېپى بار ئىمىش.

ــ دەرھال باشلاپ كىر، ــ دېدى يۈسۈپ قادىرخان ئويلىنىپ تۇرمايلا.

ــ ئىلەل، ئارسلانخان ئالىلىرى... ــ نۆكەر ئارقىچىلاپ چىقىپ كېتىپ ھايالىشمايلا قەلەندەر سىياقىدا ياسىنىۋالغان

بىر كىشىنى باشلاپ كىردى. «قەلەندەر» ئۆيگە كىرىپ، خانىدا ئونغا يېقىن ئادەمنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، نېمىدىنىدۇر خاۋاتىرلەنگەندەك مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى. بۇنى كۆرگەن يۈسۈپ قادىرخان ھارۇن بۇغراخانىنىڭ خېتىدە يازغان گېپىنى دەررۇ ئېسىگە ئېلىپ، «چىقىپ تۇرۇڭلار» دېگەندەك يېنىدىكىلەرگە بېشى بىلەن ئىشكنى ئىشارە قىلدى. خانىدىكىلەر ئارسلانخانىنىڭ مەقسىتىنى چۈشىنىپ، سىرتقا چىقىپ كېتىشتى. ئەھمەدمۇ ئاكىسىغا قاراپ قويغاندىن كېيىن ئورنىدىن قوزغىلىۋىدى، يۈسۈپ قادىرخان:

— سىز قېلىڭ، ئىنىم، — دېدى تىترەڭگۈ ئاۋازدا.

ئۆيدە ئۇچلا ئادەم قالدى. باشقىلار چىقىپ كېتىپ ئىشىك يېپىلىشى بىلەن تەڭ «قەلەندەر» موكلا يەرگە تىزلاندى ـ دە، يىغلامسىرىغاچ ئېغىز ئاچتى:

— پېقىر قۇللىرى مەرھۇم ھارۇن بۇغراخان ھايات ۋاقتىدا ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ مىڭبېشىلىقىغا تەينىلەنگەن ئىسراپىل بولىمەن. قۇللىرىنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالغايلا، ئارسلانخان ئالىيلىرى!...

— بولدى ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا، ھەرقانداق گەپ بولسا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ دېسىلە، مىڭبېشى...

— ياق، ئارسلانخان ئالىيلىرى، قۇللىرى خان ئالىيلىرىنىڭ يارلىقىنى ئورۇنلىيالمىدىم. كەمىنە قۇللىرىنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچكەيلا!

— قېنى ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا، — يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ بىلىكىدىن تارتىپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى. مىڭبېشى يۈزىنى ئىككى ئالقىنى بىلەن توتقانچە ھۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى. بۇنى كۆرۈپ ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەنمۇ بىرقىسىملا بولۇپ قېلىشتى.

— مېنى راستلا كەچۈرگەيلا، ئارسلانخان ئالىيلىرى، قۇللىرى ئۆز مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلالمىدىم. شۇ ۋەجىدىن ئوردىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى ۋاقتىدا ئۆزلىرىگە خەۋەر قىلىشقا

ئىلاجسىز قالدىم. ئاخىر ئەھمەد توغانخان... ــ قەلەندەر يەنە ئېسەدەپ كەتتى ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي قالدى. يۈسۈپ قادىرخان «ئەھمەد توغانخان» دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ بىردىنلا سەگەكلەشتى، ھارۇن بۇغراخانىنىڭ مەكتۇپىدا يازغان گەپلىرىنى ئويلاپ، يۈرىكى ئەنسىز سېلىپ كەتتى، شۇنداقتىمۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، دېدى:

ــ قېنى ئولتۇرسىلا، مىڭبېشى، ھەرقانداق گەپ بولسا ئولتۇرۇپ دېسىلە.

ئىسراپىل مىڭبېشى ئېسەدىگەن ھالدا گىلەم ئۈستىدە ئولتۇردى. ئاكا ــ ئۇكا ئىككىيلەنمۇ ئۇنىڭغا روبىرو بولۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان «قېنى گەپلىرىنى داۋاملاشتۇرسىلا» دېگەندەك ئۇنىڭغا قارىدى.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ قوچقارىبېشىدا ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى ئوردىغا يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئەھمەد توغانخانىنىڭ نىيىتى بۇزۇلدى، ئالىيلىرى، ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلاپلا قالدى، تېزلىكتە تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى. مەرھۇم خانىنىڭ قازا قىلغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزۈپ، «ئەلدە خان بولمىسا بولمايدۇ. شۇڭا، تېزدىن بۇ ئىشنى بىر ياقلىق قىلمىساق بولمايدۇ» دېدى. بۇنىڭ بىلەن تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر بىردەم سۆكۈتتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بەزىلىرى: «بۇ ئورۇنغا سىلى مۇڭاپىق، ئەسلىمۇ خانلىق تەختى ئۆزلىرىنىڭ ئىدى. مەرھۇم خان ئاتىلىرى ۋاپات بولغاندا، ئۆزلىرى كىچىك بولغاچقا، ھارۇن بۇغراخان ئورۇنلىرىنى ئىگىلىۋالغان. سىلى چوڭ بولۇپ ئەقىللىرىگە كەلگەندىن كېيىنمۇ تەختنى ئۆتۈنۈپ بەرمىدى. مانا ئەمدى ناھايىتى ئوبدان بولدى. بۇ سەلتەنەت ئاخىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى» دېيىشتى. يەنە بەزىلەر: «بۇ تەختنىڭ ئىگىسى يۈسۈپ ئارسلانخان، ئۇ زاتقا ئارقىش ئەۋەتىپ، دەرھال ئوردىغا تەكلىپ قىلايلى» دېيىشتى. تالاش ــ تارتىش خېلى كۆپ بولدى. ئەمما، ھېچكىم بىر ــ

بىرىنى قايىل قىلالمىدى. ئەھمەد توغانخانىمۇ ئۆزىنىڭ تەختىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسى ئىكەنلىكىنى، بۇ كۈنلەرنى كۈتۈۋاتقىلى خېلى ۋاقىتلار بولغان بولسىمۇ، ئەمما ھارۇن بۇغراخانىنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ، مۇشۇ كۈنگىچە تەخىر قىلىپ كەلگەنلىكىنى، ئەمدى تەختتە ئولتۇرسا تازا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتى. بىراق، يەنە بەزىلەر قايىل بولمىدى. ئۇلار تالىشىپ ئورۇنلىرىدىن نەچچە مەرتەم تۇرۇشۇپ كەتتى. ئەسلىي ئەھمەد توغانخان خېلى بۇرۇنلا خانلىق ۋەسۋەسىسىگە چۈشۈپ تايانغۇ كېڭىشىدىكى بەزى كىشىلەر بىلەن خۇپىيانە ھالدا تىل بىرىكتۈرۈپ ئۇلگۈرگەنىدى. مانا ئەمدى ئۇنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ چۈشكەندە، يەنە بەزىلەرنىڭ قارشى چىقىشىنى ئويلاپ باقمىغاچقا، ئۆزىنى تۇتۇۋالماي قالدى ـ دە، «ھەقىقىي تەخت ۋارىسى يۈسۈپ ئارسلانخان» دەپ ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرغان بىتىكچىگە يېنىدىن بۆكتەسىنى چىقىرىپلا تىقىۋەتتى. بىتىكچى نەق مەيداندىلا ئۆلدى. بۇنى كۆرگەن تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەر قورقۇنچتىن لاغ ـ لاغ تىترىشىپ، ئەھمەد توغانخانىنىڭ تەختكە چىقىشىغا قارشى بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى. پېقىر بۇ ئەھۋالىلارنى ھاۋادان سىرتىدا تۇرۇپ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، ھارۇن بۇغراخان ئالىلىرىنىڭ كاشغەرگە مېڭىش ئالدىدىكى پەرمانى بويىچە ئۆزلىرىنى خەۋەرلەندۈرۈشنى ئويلىغان بولساممۇ، ئەھمەد توغانخان ئۆزىنىڭ پەرمانسىز ھېچ كىشىنى ئاستانىنىڭ قوۋۇقىدىن چىقارماسلىق ھەققىدە يارلىق چۈشۈرگەن بولغاچقا، ئامال قىلالمىدىم. ئەتىسى ئەھمەد توغانخان تايانغۇ كېڭىشىدىكى سىرداشلىرىنىڭ ياردىمىدە ئۆزىنى قاراخانىيلارنىڭ خانى دەپ جاكارلاپ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، بىر ئامالىلار بىلەن ئاران تەستە ئاستانە قوۋۇقىدىن چىقىپ ھۆزۈرلىرىغا ئاتلاندىم.

يۈسۈپ قادىرخان مېڭىشنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، تىترەك ئاۋازدا دېدى:

ـــ ئاھ، ھەممىگە قۇدرەتلىك كەرەملىك ئاللا، بىزگە نېمە

كەلگۈلۈك بۇ!...

ــ ئەمدى ئىككىلىنىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى قالمىدى، ئارسلانخان ئاكا، بىز تېزدىن ئەھمەد توغانخانىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئەسلىدىن ئۆزلىرىگە تەئەللۇق بولغان تەختنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى ئېيتايلى، چىرايلىقچە گەپنىمىزگە كۆنسە كۆنسۇن، كۆنمەي تىلىنى چاينايدىغان بولسا، قولىمىزدىكى جىمىكى لەشكەرلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئوردىغا ھۇجۇم قىلىپ بولسىمۇ تەختنى تارتىۋالايلى.

يۈسۈپ قادىرخان ئىنىسىنىڭ سۆزىگە ئىنكاس قايتۇرمىدى. ئۇ گەرچە ھارۇن بۇغراخانىنىڭ سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەرنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئوردىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئېغىر كېسەل بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما باشقىلاردىن ئەھمەد توغانخانىنىڭ يېقىندىن بۇيان ھە دەپ خۇپىيانە ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرغاچقا، ئوردىغا بارسىلا ئۇنىڭدا خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ، ۋەزىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىشتىن ئەنسىرەپ تەخىر قىلىپ كەلگەنىدى. «خانلىق تەختى چوقۇم مېنىڭ... ــ دەپ ئويلىغانىدى يۈسۈپ قادىرخان شۇ چاغدا، ــ قاراخانىيلار تەۋەسىدە مەيلى قەلەم، مەيلى ئەلەمدە ماڭا يېتىدىغىنى يوق. يېقىندىن بۇيان يات ئەللەرنىڭ ھۇجۇمىنى كۆپ قېتىم مۇۋەپپەقىيەتلىك چېكىندۈرۈپ، قاقشاتقۇچ زەربە بەردىم. ئوردا ئەركانلىرى ئارىسىدىمۇ ماڭا قول قويمايدىغانلار يوق دېيەرلىك. شۇڭا، ھازىر ئوردىغا بېرىپ ئەھمەد توغانخانىنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ ئۇنىڭدا خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ ياتقان يىلاننى ئويغاتقاندىن كۆرە، ھارۇن بۇغراخان تاپشۇرغان ۋەزىپىنى بەجانىدىللىق بىلەن ئورۇنلاي...»

مانا ئەمدى ئۇ چۈشىدىمۇ ئويلاپ باقمىغان ئىشلار يۈز بەردى ... ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ئەھمەدنىڭ گەپىگە كىرىپ، ئەھمەد توغانخاندىن تېزدىن تەختنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى تەلەپ

قىلغۇلۇقمۇ ياكى لەشكەر تارتقۇلۇقمۇ؟!...

ئۇ كۆپ ئويلاندى، ئەمما بىر قارارغا كېلەلمىگەندەك ھۇجرا ئىچىدە ئۇيانداىن ـ بۇيانغا مېڭىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ ئەھمەدئاك ئىچى پۇشقاندەك تەئەددى بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ ئەمدى ئىككىلىنىشنىڭ ئورنى قالمىدى، ئارسلانخان ئاكا. بىز ئىشەنگەن ئەھمەد توغانخان دېگەن نائەھلى خان ئالىيلىرىنىڭ تېنى سۇۋۇپ، مېيىتى يەرلىكىدە قويۇلمايلا ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى قىپتۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىشىغا مەيلى دەپ يول قويساق، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنى تېخىمۇ ئانىي تاپىدۇ. بۇگۈن سىزگە تەئەللۇق تەختنى تارتىۋالغان ئادەم ئەتە ئارسلانخانلىق مەرتىۋىڭىزنى ئېلىپ تاشلايدۇ. ئۆگۈنلۈككە بىرەر ئىشنى باھانە قىلىپ سىزنى يا يىراق بىر جايغا سۈرگۈن قىلىدۇ، يا بولمىسا بېشىڭىزنى ئالىدۇ...

ـــ بولدى بەس، ئەزىز ئىنىم، بىز ھازىر ھازىردار. يەنە بىر جەھەتتىن بىز ئەھمەد توغانخان بىلەن قان قېرىنداش. ھەممىزنىڭ تومۇرىدا ئېقىۋاتقىنى بوۋىمىز ساتۇق بۇغراخاننىڭ قېنى. ئۇ ھەرقانچە تۈزكور، نائەھلى بولسىمۇ ئۇ دەرىجىگە بارماس...

ـــ ياق، ئاكا، ئۇنىڭ نىيىتى قارا. سىز بەلكىم ئېسىڭىزدىن چىقىرىپ قويغان بولسىڭىز كېرەك، ئىككى ـ ئۈچ يىلدىن بۇيان ئۇ بىزنى كۆرسىلا يېغىرىمىزغا تېگىدىغان گەپلەرنى قىلاتتى. مانا ئەمدى ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. بۇ ئىشنى ھازىر «مەيلىلا، ئەھمەد توغانخان بىزنىڭ قېرىندىشىمىز، ئۇ خان بولسىمۇ، مەن خان بولساممۇ ئوخشاش. ھەممىمىز ساتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋلادلىرى...» دېگىنىڭىز بىلەن ئۇ سىزدەك ئويلامدۇ؟ ياق، زىنھار ئۇنداق ئويلىمايدۇ. ئۇنىڭ نىيىتى قارا بولمىسا ئاۋۋال سىزنى خەۋەرلەندۇرۇپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرسىمۇ بولاتتىغۇ؟!... شۇڭا ئەمدى ئىككىلەنمەڭ. دەرھال ئۇنىڭغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىڭ ـ دە، ئۆزىڭىزنىڭ ساتۇق

بۇغراخانىڭ نەۋرىسى، تەختىنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلدۇرۇپ قويۇڭ. ئەگەر بۇنىڭغا رايىڭىز بولمىسا، ھەممە ئىشنى ماڭىلا قويۇپ بېرىڭ. ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئۇنىڭغا قارشى لەشكەر تارتىمەن.

ـــ ھاياجىنىڭىزنى بېسىۋېلىڭ، ئىنىم، مەرھۇم خانىڭ كىرپىكىگە تويا قونماي تۇرۇپ، قان قېرىنداشلار بىر - بىرىمىزگە تىغ كۆتۈرۈشسەك، ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھى قورۇنۇپ، يەرلىكىدە خاتىرجەم ياتالمايدۇ. ھازىر ھەقىقىي دۈشمەن ئەھمەد توغانخان ئەمەس، ئالدىمىزدىكى سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەر، كەينىمىزدە ئۇدۇنلۇك بۇددىستلار، بەلكىم سىز بەزى ئىشلارنى ئۇجۇر - بۇجۇرىگىچە بىلمەسلىكىڭىز مۇمكىن. خان تاغىڭىزمۇ خانلىقىمىزنىڭ ئومۇملۇقىنى، مەڭگۈ قۇدرەت تېپىشىنى كۆزلەپ، كېسىلىنىڭ ئېغىرلىقىغا قارىماي كاشغەرگە يولغا چىققان. ئەمما، قازايىقەدەر يېتىپ، ئارمىنى شۇ پېتىلا قالدى. ھازىر بىزگە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئەلھۆكىمىللا دېمەكتىن ئۆزگە چارە يوق. شۇڭا، مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە قېرىنداشلار بىر - بىرىمىزگە قارشى تىغ كۆتۈرۈپ جەڭگى - جېدەلگە چۈشسەك رەقىبلىرىمىزنىڭ چېچىكى چاي بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، سەۋر قىلايلى، ئىنىم. بۇ ئىشقا ھېلىتىن قىزىققانلىق قىلغىلى تۇرساق، ئۆزىمىزنى ئالدۇرۇپ، تۆگىمەس ئاداۋەت پاتقىقىغا پېتىپ قالىمىز. ئاۋۋال يات ئەللەرنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى تۇرايلى، ئۆز ئىچىمىزدىكى ئىشلارنى كېيىنچە ئالدىرىماي دېيىشۋالارمىز.

ـــ سىز بۇ ئىشلارنى مۇشۇنداقلا ئۆتكۈزۈۋەتمەكچىمۇ؟ خانلىق تەختىنى قولىدىن ئويۇن - تاماشىدىن باشقا ئىش كەلمەيدىغان، ھە دېسىلا نىزا - خۇسۇمەت پەيدا قىلىپ، ئارىدىن نەپ ئېلىشنىلا كۆزلەيدىغان ئەھمەد توغانخانغا قوش قوللاپ سۇنۇپ بەرمەكچىمۇ؟... مەيلى، سىز نېمە ئىش قىلسىڭىز قىلىۋېرىڭ،

ئاكا. مۇشۇنداق چوڭ ئىشلار ئالدىدىمۇ يەنە ئۆز ئاجىزلىقىڭىزنى ئىپادىلەپ «ئەلھۆكمىللا، كۆرىدىغان كۈنۈم، يەيدىغان رىزقىم مۇشۇ ئوخشايدۇ» دەپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرسىڭىز تۇرىۋېرىڭ، ئەمما، مەن ئۇنداق قىلالمايمەن. مەنمۇ قاراخانىيلار تەختىدە نەچچە يىل خانلىق سەلتەنىتىنى سۈرگەن سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى. ھازىرغۇ ئەھمەد توغانخان ئۆزىنى سەلتەنەت ئىگىسى دەپ ئېلان قىپتۇ. بۇرۇنمۇ مەن ئۇنى ئېلىۋەتكەن تىرىنقىمغا تەڭ قىلمايتتىم. ھازىرمۇ ھەم شۇنداق قارايمەن. ئۇ قايسى ئەجىر ـ تۆھپىسىگە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىدىكەن؟ ئۇ يا سىزدەك ئىلىملىك بولمىسا، يا جەڭگاھلاردا قان كېچىپ بىرەر قېتىم بولسىمۇ لەشكەر تارتىپ باقمىسا... ياق، مەن ئۇنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىغا خان بولغانلىقىنى ھەرگىز ئېتىراپ قىلمايمەن!

ـــ ھاي ـ ھاي، ئەزىز ئىنىم، ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىڭ، بەك قاينىغان چۆگۈن ئۆزىنىڭ بويىغا تاشىدۇ. سىز مەيلى ئېتىراپ قىلىڭ، مەيلى ئېتىراپ قىلماڭ، توغانخان ھازىر بەربىر قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى. يەنە كېلىپ ئۇمۇ سىز بىلەن مەندەك خانىڭ پۇشتى. ھېلى دېگىنىڭىزدەك، ئۇ بىرەر قېتىممۇ جەڭگە قاتنىشىپ، قان كېچىپ جەڭ قىلمىغىنى بىلەن بۇ ئۇنىڭ خان بولالماسلىقىغا سەۋەب بولالمايدۇ. بىزدە «ئوينىپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە» دەيدىغان گەپ بار. ئۇنتۇپ قالماڭ، مۇشۇ تاپتا ھۇجرىنىڭ سىرتىدا ئۇنىڭ بىزگە قويۇپ قويغان كۆز ـ قۇلىقى بارمۇ تېخى، ھېچنېمە دەپ بولمايدۇ. شۇڭا ئىشلارنى ھېسسىياتىمىزغا تايىنىپ ئەمەس، ئەقلىمىزگە تايىنىپ ھەل قىلايلى.

ـــ دۇرۇس، تولىمۇ ئاقىلانە گەپ بولدى خان ئوغۇل، ـــ دېدى باياتىن ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەنىڭ پارىڭىغا قوشۇق سالماي جىممىدە ئولتۇرغان مىڭبېشى ئېغىز ئېچىپ، ـــ ئارسلانخان ئالىيلىرى توغرا دەۋاتىدۇ. ئەمدى ھەرقانداق ئىشنى سالماقلىق

بىلەن قىلغىنىمىز ياخشى. مەرھۇم ھارۇن بۇغراخان ئالىيلىرىنىڭ ھازىر ئوردىدا تۇرۇۋاتقان قەدىرلىك يارەنلىرىمۇ مەن بۇ تەرەپكە ماڭار چېغىمدا، ھەرقايسىلىرىنى بۇنىڭدىن كېيىن تولىمۇ ئېھتىيات قىلسۇن. ھەرگىز توغانخانىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويىدىغان ئىشلارنى قىلىپ سالمىسۇن. ھازىر توغانخان قۇترىغان يولۋاس، پەيلى ياماق. خان ئوغۇللار ئۇنىڭغا باھانە تېپىپ بېرىدىغان ئىشلارنى قىلمىغاي. كېيىن شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە بىزمۇ بىر چەتتە قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرمايمىز، دەپ ئالاھىدە گەپ ئېيتىپ بەردى. شۇڭا، خان ئوغۇل ئۆزلىرى ئارسلانخان ئالىيلىرىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالغايلا. سەمىلىرىگە سېلىپ قويسام بەلكىم ئارتۇقچە بولماس، توغانخانىنىڭ قەلبىگە خانلىق ۋەسۋەسىسى چۈشكەندىن باشلاپ، كېيىن كۆتۈلمىگەن ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئۇنۇملۇك ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەرقايسى قوشۇنلارغا ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك يارەنلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، دەپ ئاڭلىدىم. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىن تولىمۇ ئېھتىيات قىلماق زۆرۈر.

ئەھمەد بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، يەنە سۆزلەش ئۈچۈن ئېغىزىنى ئۆمەللىدى ـ يۇ، نېمىنىدۇر ئويلىغاندەك بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ـــ توغرا ئېيتتىلە، مەنمۇ بۇرۇن بۇ ئىش ھەققىدە شۇنداقراق گۇمان قىلغانىدىم. گۇمانىم توغرا چىقتى. بىز ئېھتىيات قىلايلى... ـــ دېدى يۇسۇپ قادىرخان مەيۇس ئاھاڭدا.

ـــ ئەمىسە مەن ياناي... ـــ مىڭبېشى ئورنىدىن تۇردى، ـــ ھارۇن بۇغراخان ئالىيلىرىغا بەرگەن ۋەدەمنى ئورۇنلىيالمىغان بولسامۇ، ئوردىدىكى ئىشلاردىن ھەرقايسىلىرىنى خەۋەردار قىلدىم. يېقىر قۇللىرى بۇ تەرەپكە ماڭغاندا، يىراق سەھرادىكى ئاتا ـ ئانامنى يوقلايمەن دېگەن سەۋەب بىلەن ئاتلانغانىدىم. ھېلىمۇ ھايال بولۇپ قالدىم. شۇڭا، باشقىلار گۇمان قىلىشتىن بۇرۇن ۋاقتىدا قايتىۋالاي. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تەرەپتە يېڭى ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، ئىلاج بار ئۆزۈم كېلىمەن. ئەگەر

كېلەلمىسەم، ئىشەنچلىك كىشىلەردىن بىرسىنى ئەۋەتىمەن...
— تۇزۇك ئارام ئالمايلا قايتىدىغان بولدىلا، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان، — ئۆزلىرىمۇ قاتتىق ئېھتىيات قىلغايلا!
خان شۇنىڭدىن كېيىن ئىنىسىغا دېدى:
— مىڭبېشىنى يولدىن قويمايلى، ئىنىم. سىز ئۇنىڭغا يولدا خەج - خىراجەت قىلىش ئۈچۈن ئوبدانراق يوللۇق تۇتۇڭ...
— ئىلەل، ئارسلانخان ئاكا!
— ئەمىسە مەن ياناي، ئارسلانخان ئالىيلىرى، يەنە پۇرسەت بولسا دىدارلىشىپ قالارمىز، — دېدى مىڭبېشى ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، — ئەزىز تەنلىرىنى ئاسرىغايلا!
— مەندىن ئوردىدىكى يارەنلەرگە سالام دېسىلە، مىڭبېشى...
— ئىلەل، ئارسلانخان ئالىيلىرى، ئاللاغا ئامانەت...
— ئاللاغا ئامانەت!
ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن يۈسۈپ قادىرخان ئۆيىنىڭ ئىچىدە ئايلىنىپ يۈرۈپ بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىش ھەققىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭمۇ ئەھمەد توغانخان بىلەن يۈزتۇرا پاراڭلاشقۇسى، خېلىدىن بېرى ئۆزى تەۋە دەپ قاراپ كېلىۋاتقان خانلىق تەختىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغۇسى بار ئىدى. ئەمما، ھازىرقى ئەھۋالدا بۇ گەپنى ئېغىزىدىن چىقارسىلا ئىنىسى ئەھمەدنىڭ دەرھال يەڭ تۇرۇپ مەيدانغا چۈشۈشى ئېنىق ئىدى. شۇڭا، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپلەرنىمۇ يۇتۇۋېتىپ، ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلغاندى. بىراق، ئەمدى ئۇنى بىر خىل ئاجايىپ تۇيغۇ ئەسىر قىلماقتا ئىدى. «زادى قانداق قىلغۇلۇق؟ مۇشۇ تاپتا ئۆزۈمنىڭ خىيالىچە بولغاندا ئۇدۇل كاشغەرگە مېڭىشىم لازىم ئىدى. مەن كاشغەرنىڭ ئارسلانخانى تۇرۇقلۇق لەشكەر باشلاپ بېرىپ ياۋنىڭ ھۇجۇمىنى توسيالمىسام قانداق بولىدۇ؟ راست، ئەسلىي مەرھۇم

خانىمىز ئامانلا ئۇلگۈرەلمىسەممۇ مۇسىبەت ئىشلىرىغا قاتناشسام ياخشى بولاتتى... يەنە تېخى تەخت ئىشى بار. بۇ ئىشنىمۇ قانداق قىلىشنى بىلەلمەيۋاتىمەن. خانلىقىمىزغا ئەھمەد توغانخان خان بولۇپ سەلتەنەت سۈرسىمۇ مەيلى. ئەما، ئۇ مەرھۇم خان ھايات ۋاقتىدىكى ئىشلارنى رويابقا چىقىرىپ، تاشقى ياغىنى يوقىتىپ، ئەلنى ئەمىنلىككە ئېرىشتۈرسىلا بولاتتى. لېكىن، ھازىر ئۇنىڭ تومۇرى قانداق سوقىدىكىن! ...»

ئىنىسى ئەھمەدنىڭ كىرىشى بىلەن تەڭ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ خىيال يىپلىرى ئۈزۈلدى. ئەھمەد ئاكىسىنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھەسرەت، پۇشايمان، ئۆرتىنىش ياشلىرى تولغان كۆزلىرىنى بىردەم تىكىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، سورىدى:

ــ شۇنداق قىلىپ، خان ئالىيلىرىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا بارمامدۇق، ئاكا؟

ــ مېنىڭغۇ خۇددى قۇشلاردەك پۈرركىدە ئۇچۇپ بارغۇم بار. ئەمما، بىز ئۇنداق قىلالمايمىز. ھازىر خان ئالماشتى. لەشكەرگاھتىن ئايرىلىش ئۇچۇن ھېچ بولمىسا ئەھمەد توغانخاندىن يارلىق سورىشىمىز لازىم. ئۇ تەلىپىمىزگە قارىتا يارلىق چۈشۈرمىسە، بىز ئۇ تەرەپلەرگە خالىغانچە ماڭالمايمىز.

ــ يەنە شۇ گەپ... يەنە شۇ ئەھمەد توغانخان... خان ئالىيلىرى باقىيغا سەپەر قىلىشى ھامانلا بىز خۇددى قانىتى بوغقۇچلانغان قۇشقا، پۇتى چۈشەپ قويۇلغان، بوغۇزلاش ئۇچۇن تەييارلانغان قويغىلا ئوخشاپ قالدۇقمۇ ئەمدى، ئارسلانخان ئاكا؟

ــ بۇنداق خىياللارنى كاللىڭىزدىن چىقىرىۋېتىڭ، ئەزىز ئىنىم. بايا سىزگە دېگىنىمدەك، ئالدى ــ ئارقىمىزدىكى ياۋ بىزنىڭ ئۆز ئىچىمىزدە ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشىمىزنى، ئاداۋەت تۇگمىنىگە ئوگۇت قويۇپ، خۇسۇمەت ئىچىدە ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. ھەرقانچە ئىش

بولسىمۇ، رەقىبلىرىمىز ئالدىدا ئۇلارغا ئويۇن قويۇپ بەرمەيلى. ئەھمەد توغانخان پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ ئۆزىنى قاراخانىيلارنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلغان بولسىمۇ، بىز قورسىقىمىزنى كەڭرەك تۇتايلى. ئۇنى يەنە بۇرۇنقىدەك قان قېرىندىشىمىز دەپ بىلىپ، يارلىق چۈشۈرسە خان ئەمرىنى بەجا قىلماق ۋاجىپ، دەپ بىلەيلى...

— مەن سىز دېگەندەك قىلالمايمەن، جېنىم ئاكا، مۇشۇ تاپتا قورساق كۆپۈكىدىن ئۆزۈمنى قويارغا يەر تاپالماي قېلىۋاتىمەن. ئۆزىڭىز بارمىسىڭىز، ماڭا رۇخسەت قىلىڭ. مەن ئەتە سەھەردىلا كاشغەرگە ئاتلىنىاي، ئىنىم ئەلتەبگىنگە يارەملىشىپ، ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تۈگىتۈپتىپ ئاندىن قايتىپ كېلەي...

يۈسۈپ قادىرخان خېلى ئۇزاق سۈكۈتكە پېتىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، بېشىنى سۈس لىڭشىتتى:

— ئەمىسە ئۆزۈم بارالمىسامۇ، مېنىڭ ئورنۇمدا كاشغەرگە بېرىپ، ئەلتەبگىنگە يارەملىشىپ، خان ئالىلىرىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تۈگىتىپ كېلىڭ، ئىنىم. ئەمما، شۇنىسى سەمىڭىزدە بولسۇنكى، ئاۋۋال ئەھمەد توغانخاننىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن ئاتلىنىڭ!

— ئىلەل، ئارسلانخان ئاكا!... دېگىنىڭىزچە قىلىمەن...

شۇ كېچىسى ئۇلار تۇن نىسپىيگىچە مەرھۇم خانىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرۇپ بەزىدە يىغلىشىپ، بەزىدە بىر - بىرىگە تەسەللى بېرىشىپ پاراڭلىشىپ ئولتۇردى - دە، ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن كۆرۈشۈشكە كېلىشىپ ئايرىلىشتى. بىراق، «ئۆيدىكى ھېساب بازارغا توغرا كەلمىگەن»دەك، قۇياش ئۇپۇقتىن بىر - ئىككى غېرىچ كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتتا قارارگاھقا خۇددى قۇيۇندەك ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن چاپارمەن ئۇلارنىڭ شېرىن خىيالىنى بۇزۇۋەتتى. چاپارمەن تېزلىك بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تۇغى يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان چېدىر ئىشىكى

تۇندە قولىدىكى پۇپۇكلۇك نەيزىنى چاك تۇتۇپ، ھەيكەلدەك قېتىپ تۇرغان نۆكەرلەرگە يېقىنلاشتى:

— مەن ئوردىدىن كەلگەن ئارقىش، ئەھمەد توغانخان ئالىيلىرىنىڭ يارلىقىنى ئەكەلدىم. يۇسۇپ ئارسلانخان بىلەن ھازىرلا كۆرۈشتۇرا!

نۆكەر ئۇنىڭ باش ـ ئايىغىغا قاراپ قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە مەلۇم قىلدى.

— كىرگۈزۈڭ... — چېدىر ئىچىدىن يۇسۇپ ئارسلانخانىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىش كىيىملىرىدىكى چاك ـ توزانىنى قېقىۋەتكەندىن كېيىن بېلىدىكى تاۋار پوتىسىغا قىستۇرۇۋالغان تۇرمەللەپ ئورالغان يارلىقنى ئوڭ قولىغا ئېلىپ چېدىر ئىچىگە كىردى ـ دە، تىزلىكتە چېرىكچە سالام بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن، يۇقىرى ئاۋازدا دېدى:

— كەمىنە قۇللىرى قاراخانىيلار سەلتەنەتىنىڭ خانى ئەھمەد توغانخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ئاتاپ يازغان يارلىقىنى ئەكەلدىم...

ئارسلانخان چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەستىن، دېدى:

— ئوقۇ...

— ئىلەل... — ئارقىش ئارسلانخانىنىڭ بۇنداق دېيىشىنى كۈتمىگەن چېغى، سەل ھودۇقۇپ قالغاندەك قولاشمىغان ھەرىكەتلەر بىلەن يارلىقنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

يارلىق

سەلتەنەتىمىزنىڭ پەدەرى بۇزرۇكۋارى ھارۇن بۇغراخان ئالىيلىرى كاشغەرگە قىلغان سەپىرىدە قوچقارىبشىدا باقىيغا رىھلەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، كەمىنگىز ئاللانىڭ ئىرادىسى، تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىڭ قارارى بويىچە قاراخانىيلارنىڭ

خانلىق تەختىگە بەرقارار بولدۇم. خانلىقىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ سىزنى يەنە ئاۋۇالقىدەكلا كاشغەرنىڭ ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسىدىكى ئىلىكخانلىقىغا مۇئاپىق كۆردۇم. ئەمما، تاشقى دۈشمەنلىرىڭ ھۇجۇمىغا ئورتاق تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ھازىرچە ئۇ يەرگە قايتماي، يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان قارارگاھىڭىزنى پەرغانىدىن شاشقا كۆچۈرگەيسىز. سىزنىڭ پەرغانىدىكى بارلىق ۋەزىپىڭىزنى خان ئوغۇل مەھمۇد ئۆتكۈرۈۋالغاي. ئۇنىڭغا ھازىرچە توكسۇن① مەرتىۋىسىدىكى ھاكىمبەگلىك ئىنئام قىلىندى. مەھمۇد ھاكىمبەگ پەرغانىنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولىدۇ. شۇڭا، يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال شاشقا يۈرۈش قىلغايسىز.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئەھمەد توغانخان ئەۋۋەل

بارس يىلى سەپەر ئېيىنىڭ يەتتىسى.

ئارقىش يارلىقنى ئوقۇپ بولۇپ، يۈسۈپ قادىرخانىڭ ئۆزىگە مىختەك تىكىلىپ قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئوڭايسىزلاندى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆزلىرى چاناقلىرىدىن چىقىپ كېتەيلا دەپ قالغان بولۇپ، چىرايىمۇ قاپداپ كەتكەنىدى. ئەھمەد توغانخانىڭ مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئۇنى شاشقا بۇيرۇشى، يەنە كېلىپ ئەھمەدتىن يىراقلاشتۇرۇشى يۈسۈپ قادىرخانغا قاتتىق ھار كېلىۋاتاتتى. «شۇ تاپتا كاشغەرگە ئۇدۇنلۇكلەر ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ. مەرھۇم خانمۇ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇش ئۈچۈن يولغا چىقىپ قازا قىلىپ كەتتى. مېنى كاشغەرنىڭ ئىلىك خانلىقىغا تەينىلەپتۇ ـ يۇ، ئەما شاشقا بۇيرۇغىنى قىزىق، بۇنىڭدا بىرەر ئويۇن بارمۇ نېمە؟...» ئۇ بۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەلەم بىلەن خورسىنىپ قويدى ـ دە، ئارقىشنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قولىدىكى يارلىقنى يۇلۇپ دېگۈدەك ئالدى:

① شۇ دەۋرلەردە قاراخانىيلار خانلىقىدا تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەردىن باشقا، ئىلىك خان، جۇۋەي، يابغۇ، توكسۇن قاتارلىق يەرلىك ئەمەلدارلار قويۇلغان.

— بولدى قايتىپ كەت، خانىمڭ يارلىقىدىن خەۋەر تاپتىم.

ئارقىش ئارقىچىلاپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان خوددى ئەتىۋارلىق بىرنەرسىسىنى يوقىتىپ قويغاندەك ناھايىتى بىئارامىلىق ئىچىدە بىردەم تۇرغاندىن كېيىن، چىدىر ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا ماڭغاچ ۋارقىرىدى:

— قايسىڭ بار؟

— مەن بار، ئارسلانخان ئالىملىرى... — چىدىر سىرتىدىكى نۆكەر يۈگۈرگەندەك كىردى.

— دەرھال ئىنىم ئەھمەدنى چاقىرىپ كەل.

— ئىملە... — نۆكەر چىقىپ كېتىپ ھايالشمايلا ئەھمەدنى باشلاپ كىردى. ئۇ يۈسۈپ قادىرخانىڭ ئۆزىنى بۇنداق ئالدىراش چاقىرتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلمەكچى بولغاندەك تېزلا ئۇنىڭ چىرايىغا قارىدى - يۇ، ئالدىراپ سورىدى:

— يەنە بىرەر ئىش بولدىمۇ، ئارسلانخان ئاكا؟...

يۈسۈپ ئارسلانخان گەپ قىلمايلا قولىدىكى يارلىقىنى ئۇزارتتى. ئەھمەد يارلىققا تېز - تېز كۆز يۈگۈرتۈشكە باشلىدى. ئوقۇغانسېرى ئۇنىڭمۇ چىرايى بوزىرىپ، بۇرۇن تۆشۈكى كېڭەيدى. چىرايىغا ياراشتۇرۇپ قويۇلغان يارىشىملىق بۇرۇتلىرى لىكىلداپ كەتتى. چېكە تومۇرلىرى بىردەمدىلا بۆرتۈپ چىقتى.

— بۇ... بۇ... ئۇنىڭ نېمە قىلغىنى ئارسلانخان ئاكا؟... — سورىدى ئەھمەد قارا قىشتا سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئادەمدەك لاغىلداپ تىترەپ تۇرۇپ، — بۇ قاراپ تۇرۇپ بىزنى ئانىي تاپقانلىققۇ؟

— ئاستىدىكى ئىسمىنىڭ يېزىلىشىدىن ھەمىسىنى بىلمۇالايسىز ئىنىم. ئۇ ئۆزىنى «توغانخان ئەۋۋەل» دەپ ئاتاپتۇ. تېخى ئىككىمىزنى ئايرىم - ئايرىم تۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. قارىغاندا خان بىزنىڭ ئۆزىگە قارشى تىڭ كۆتۈرۈشىمىزدىن ئەنسىرەيدىكەن. مەن ئەھمەد توغانخاننى ئوبدان بىلىمەن، ئۇ ئىشلارنى بۇنچىلىك ئەتراپلىق ئويلىيالمايدۇ. بۇ ئېھتىمال ئۇنىڭ

يېنىدىكى ئەقىلدارلىرىنىڭ كۆرسەتكەن مەسلىھەتى... — يۈسۈپ ئارسلانخان ئەلەم بىلەن خورسىنىپ قويدى.

— سىزنىڭچە قانداق قىلساق بولار، ئارسلانخان ئاكا؟ — سورىدى ئەھمەد تولىمۇ قىيىن ئىشقا يولۇققاندەك ئۇنىڭغا تەلمۈرۈپ.

— يارلىق چۈشكەنكەن، شۇ بويىچە ئىش كۆرمەك كېرەك، — دېدى يۈسۈپ ئارسلانخان ئىلاجسىزلىقىنى تەن ئالغاندەك بېشىنى چايقاپ قويۇپ، — ئۇ يارلىقىدا مەرھۇم خانىمنىڭ ۋاپاتىنى تىلغا ئاپتۇ ـ يۇ، ئاخىرەتلىكىنى قانداق ئورۇنلاشتۇرىدىغىنىنى يازماپتۇ. مېنى كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى دەپ ئېلان قىپتۇ ـ يۇ، ئەمما پەرغانىدىن شاشقا بېرىشىمنى ئېيتىپتۇ. يەنە تېخى سىزگە پەرغانىدەك ۋەزىيەتتى مۇرەككەپ ئورۇنلاشقا ھاكىمبەگلىكىنى تارتۇق قىپتۇ. قارىغاندا ئەمدى كاللىمىزنى سىلكۈۋېتىپ ئىش كۆرسەك بولىدىغان ئوخشايدۇ. بولمىسا ئۇنىڭ تۇزىقىغا ئاسانلا چۈشۈپ قالغۇدەكمىز.

— ئۇنداقتا مەن كاشغەرگە بارمامدىمەن، ئاكا؟

— ياق، ئەمدى بارسىڭىز بولماس... ھازىرقى ئەھۋالدا ئۇنىڭ ئالدىغا بارسىڭىز، بۇ يەردىكى كەسكىن ۋەزىيەتنى شېپى كەلتۈرۈپ ئورۇنلۇق سەۋەبلەر بىلەن ئىجازەت بەرمەيدۇ. ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن يولغا چىقسىڭىز، ئەھمەد توغانخان يارلىققا خىلاپلىق قىلدى دېگەن گۇناھنى ئارتىپ، قىسىققا ئېلىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ھەرقانچە چۈشەندۈرسەكمۇ بىكار. شۇڭا، كاشغەرگە بېرىشنى كېيىنگە قالدۇرۇپ قويايلى، ئىنىم...

ئەھمەد كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئالدى. ھارۇن بۇغراخان قازا قىلىپ كەتكىلى نەچچە كۈن بولغىنىغا قارىماي ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلار ئۇنى ھەقىقەتەن گاڭگىرىتىپ قويغانىدى. مانا ئەمدى... ئۇ بېشىنى تۆۋەن سالدى:

— مەيلى...

— بۇنىڭدىن كېيىن ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلىڭ، ئىنسىم. كىمنىڭ ئاخىرىغىچە تىك تۇرالايدىغانلىقىغا بىرىنچە دېمەك تەس. ئىشقىلىپ، يېڭى خانغا ئۆزىمىزنىڭ ئاجىز يېرىنى تۇتقۇزۇپ قويمايلى.

— ئۇقتۇم، ئاكا، تەلىمىگىنى چوقۇم ئېسىمدە ساقلايمەن.

يۈسۈپ قادىرخان ئەلەم بىلەن خورسىنىپ قويدى ـ ده، بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ، تىزىغا شاپىلاقلىغاچ پەس ئاۋازدا نىدا قىلدى:

— ئاھ، خۇدا، ئۆزۈڭ بارا!...

19

تاڭ سۈزۈلۈشكە ئاز قالغاندا، يىراقتىن ئاڭلانغان ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازى كېچىدىن بېرى كۆز يۇمماي قاراۋۇللۇق قىلغان نۆكەرنى سەگەكلەشتۈردى. ئۇ قولىدىكى نەيزىسىنى چىڭ سىقىملاپ، دۈپۈرلىگەن ئاۋاز ئاڭلىنىۋاتقان تەرەپكە بىرھازا قۇلاق سالغاندىن كېيىن، يەنە بىر قولىنى ئېغىزىغا يېقىن ئەكېلىپ دۈگىلەك ھالەتكە كەلتۈردى ـ ده، بۆرىنى دوراپ ھۇۋلىدى. شۇ ئان بىرنەچچە قارا سايە ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى.

— نېمە بولدى؟ — دېدى نۆكەرنىڭ يېنىغا ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن سايە جىددىي ئاھاڭدا.

— مەنمۇ ئۇقالمىدىم، قىلىچخان جانابلىرى، ئالدى تەرەپتىن ئات تۇياقلىرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتىدۇ، — دېدى قاراۋۇل نۆكەر ئالدى تەرەپنى قولى بىلەن ئىشارە قىلىپ.

قىلىچخان ئەنسىز سوقۇۋاتقان يۈرىكىنى تىنچلاندۇرماقچى بولغاندەك ئوڭ قولى بىلەن كۆكسىنى بوشلا بېسىپ قويغاچ ئاۋاز چىققان تەرەپكە قۇلاق سالدى. دېگەندەك قانداقتۇر ئاۋازلار يېقىنلاپ كېلىۋاتاتتى. قىلىچخان پەس، ئەمما ۋەزمىن ئاھاڭدا دېدى:

— ياتقاقبەگى!...

— ئىلەل، قىلىچخان سۈباشى جانابلىرى، مەن يانلىرىدا... — قىلىچخاننىڭ يېنىدىكى سايە تېزلا جاۋاب بەردى.

— دەرھال لەشكەرلەر تەخ بولغاي!

— ئىلەل...

قىلىچخان يەنە ئەتراپقا قۇلاق سالدى. ئاتلارنىڭ دۈپۈرلەشلىرى بارغانسېرى ئېنىق ئاڭلىنىۋاتاتتى. ئەتراپ تېخى تولۇق يورۇپ بولمىغاچقا، كېلىۋاتقانلارنى پەرقلەندۈرۈشمۇ تەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ، قىلىچخاننىڭ كۆزى گىرىسمەن قاراڭغۇلۇقتا تىكىلگەنىدى. ئاربىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ يېنىغا لەشكەرلەر تۈۋش چىقارماي پەيدا بولۇشقا باشلىدى ـ دە، بارغانسېرى سۈزۈلۈۋاتقان ئۇپۇق تامان يۈزلىنىپ، جىممىدە تۇرۇشتى.

— ئەپلىك جايلارنى تاللاپ يوشۇرۇنۇڭلار، قارىغاندا ياۋنىڭ لەشكەرلىرى بىزنى ئىزدەپ يۈرۈۋاتقان ئوخشايدۇ، — دېدى قىلىچخان پىچىرلاپ دېگۈدەك سۆزلەپ.

لەشكەرلەر ئۇنىڭ يارلىقىنى بىر ـ بىرلىرىگە ناھايىتى تېزلىكتە يەتكۈزۈشتى. شۇ ئان ئۇلار ئاستا ـ ئاستا تارقاشتى ـ دە، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ، ئاۋاز ئاڭلىنىۋاتقان تەرەپكە تىكىلىپ ئوقيالىرىنى تەييارلاشتى. ۋاقىت تولىمۇ ئاستا ئۆتمەكتە ئىدى. شەرق تەرەپ بارغانسېرى ئاقىرىپ، بىرەر يۈز ئادىم يىراقلىقتىكى يەرلەرنى كۆرگىلى بولىدىغان ھالەت شەكىللەندى. ئەمما، ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازى ئاڭلانغىنى بىلەن كېلىۋاتقانلارنىڭ قارىسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. ھەسەن قىلىچخان كۆزلىرىنى ئالدى تەرەپكە تىككىنىچە جىددىيلىشىپ تۇراتتى. ئۇ بۇرۇن نۇرغۇن جەڭلەردە دەسلەپ ئەلى ئارسلانخان بىلەن، كېيىن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن بىللە يۈرۈپ ئۆز ماھارىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، لەشكەرلەر ئارىسىدا زور شۆھرەت قازانغانىدى.

شۇڭمۇ يۇسۇپ قادىرخان كېيىن ئۇنىڭغا قىلىچخان سۆكمەن① مەرتىۋىسىنى ئاتا قىلىپ، تۇمەن كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلغانىدى. ئادەتتىكى ۋاقىتتا ئېغىر ـ بېسىق، كەم سۆز، ئەمما جەڭگە كىرگەندە ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى ياۋنى قىر ـ چاپ قىلىپ يەر چىشلىتىدىغان بۇ پالۋانغا لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى قايىل ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بۇ لەشكەربېشىنىڭ ئىسمىنىڭ ھەسەن، مەنسىپىنىڭ تۇمەنبېشى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىشقانىدەك «قىلىچخان» دەپلا ئاتايتتى. يۇسۇپ ئارسلانخان ھارۇن بۇغراخان تەرىپىدىن سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەرگە قارشى جەڭگە چاقىرتىلغان ۋاقىتتا، ئۇ ھەسەن قىلىچخاننى كاشغەر رايونىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق لەشكەر باشلىقلىقىغا تەينىلەپ، ئۇدۇنلۇكلەر تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قالسا، ئۇلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىشنى تاپىلاپ قويۇپ كەتكەنىدى. شۇ ۋاقىتتا ھەسەن قىلىچخان مەيلى قانداقلا تالاپەتكە ئۇچرىشىدىن قەتئىينەزەر، ئىلىك خان يۇسۇپ ئارسلانخانىنىڭ يارلىقىنى بەجانىدىل ئورۇنلايدىغىنى توغرىسىدا ۋەدە بەرگەنىدى. راست دېگەندەك، ئارسلانخان كاشغەر زېمىنىدىن ئايرىلىپ ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ ئۆزى لەشكەر باشلاپ ھۇجۇم قوزغىدى. ھەسەن قىلىچخان يۇسۇپ قادىرخانغا بەرگەن ۋەدىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئىدىقۇت ۋە تىبەت خانلىرىنىڭ كۈچلۈك ياردىمىگە ئېرىشكەن ئۇدۇن لەشكەرلىرى سان جەھەتتىلا كۆپ بولماستىن، بەلكى يەنە جەڭگىۋارلىقى تولىمۇ كۈچلۈك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇرۇنۇشلىرى بىكارغا كەتتى. ئۇلار دەسلەپ قاغىلىقنى، يارکەندنى ئۆز قوللىرىغا ئالدى. ھەسەن قىلىچخان يېڭىسارىدا بارگاھ قۇرۇپ، ئۇلارنى توساقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ياغلاقار قالۇ خان بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنى تىرىپىرەن

① سۆكمەن ــ بۇ، خان جەمەتىدىن بولمىغان، ئەمما جەڭدە پىداكارلىق كۆرسىتىپ تۆھپە يارىتقانلارغا بېرىلىدىغان نام.

قىلىۋەتتى. ئەلتېگىن ھارۇن بۇغراخانىڭ مېيىتىنى ئاتۇشقا ئاپىرىپ يەرلىكىدە قويۇپ، بەش كۈن ئۆتكەندە ئۇدۇنلۇكلەر ئوردۇكەنتنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆز قولىغا ئالدى ـ دە، ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى ئادەملەرنى قەتلىئام قىلىپ، شەھەر ئاھالىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. ھەسەن قىلىچخان زور غەيرەت بىلەن ياۋغا قارشى تۇرۇپ، يۈسۈپ قادىرخانغا بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تىرىشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق دېگۈدەك ياۋ قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەي، ئوردۇكەنتنى تاشلاپ ئاتۇشقا يېقىنراق جايغا چېكىنىپ قارارگاھ قۇرغانىدى. ھەسەن قىلىچخان ھېلىھەم ياۋغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، سەمەرقەند تەرەپتىن لەشكىرىي يارەمگە ئىگە بولىدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ، كۈن ئارىلاپ دېگۈدەك بىر بۆلەك روھى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان لەشكەرلەرنى تاللاپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرى تېخى تامامەن بىلىپ كېتەلمىگەن يوللار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قارارگاھىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، لەشكىرىي تەمىناتلىرىغا ئوت قويۇپ، ئېغىر ساراسىمىگە سېلىۋاتاتتى. ياغلاقار قالۇ خانمۇ پات ـ پات شەھەر قوۋۇقىدىن لەشكەر چىقىرىپ، قوغلاپ زەربە بېرىشنى توختاتمىغان بولسىمۇ، ھەسەن قىلىچخانىنىڭ لەشكەرلىرى يەر شارائىتىنى پىششىق بىلگەچكە، بىردە ياۋغا ھۇجۇم قىلىپ، ياۋ لەشكەرلىرى باستۇرۇپ كەلسە يوشۇرۇنۇپ يۇرۇپ ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە دۇچار قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، ياغلاقار قالۇ خان يەنە بىر رەت بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان ئوردۇكەنت پۇقرالىرىغا ھەسەن قىلىچخاننى تۇتۇپ بەرگۈچىلەر ياكى ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئېنىق تۇرار جايىدىن خەۋەر بەرگۈچىلەرگە كاتتا ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغانىدى. ھەسەن قىلىچخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئانچە خاۋاتىرلىنىپ كەتمىدى. شۇڭا، ئۇ پۇرسەت تاپسىلا ئوردۇكەنتكە ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمىدى. ھەتتا لەشكىرىي ماھارىتى خېلى ئۇستۇن، قورقۇمسىز

لەشكەرلىرىدىن تاللاپ، تارىغچىلاردەك ياساندۇرۇپ، ئوردۇكەنتكە كىرگۈزۈپ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ قوشۇن باشلىرىدىن بىرنەچچىسىنىڭ بېشىنى ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ئاسانلىقچە بەل قويۇۋەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپمۇ ئۇلگۈردى. تېخى بىرنەچچە ئاش پىشىم ئىلگىرى تۇن قاراڭغۇسىدا ياۋ قارارگاھىغا بېسىپ بېرىپ، ئۇيقۇلۇقتا ياتقان خېلى كۆپ ياۋ لەشكىرىنى قىلىچ ـ نەيزىدىن ئۆتكۈزۈپ، بىر مەيدان قىسقا، ئەمما غەلىبىلىك جەڭنى تاماملاپ قايتىپ كەلگەنىدى. «ئۇلار چوقۇم بىزنى ئىزدەپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرى، قارىغاندا بىزنىڭ تۇن قاراڭغۇسىدا قىلغان ھۇجۇمىمىزدىن غەزەپلەنگەن ياغلاقار قالۇ خان ئاچچىقىدا ئارقىمىزدىن قوغلاپ كەپتۇ. قارىغاندا، ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرى ئاز ئەمەس ئوخشايدۇ. ئەمدى ھايات ـ ماماتلىق جەڭگە دۇچ كەلگەن ئوخشايمىز. ئەگەر تەلىيىمىز كېلىپ يېڭەلسەك يېڭەرمىز، يېڭەلمىسەك چېكىنەرمىز. ئەگەر جەڭدە ئالمادىس قازا قىلىپ كەتسەكمۇ مەيلى، ئىشقىلىپ، يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىغا بەرگەن ۋەدەمنى ئورۇنلاپ، شەھىت بولسام رازىمەن... ياق، ياۋنى كۆرمەي، ھېلىتىن بولمىغۇر خىيالىلاردا بولغىنىم نېمىسى؟! بىز دېگەن بۇغرا قوشۇنى، بۇ يەر، ھازىر بىز دەسسەپ تۇرۇۋاتقان مۇشۇ زېمىن سەلتەنەتلىك قاراخانىيلارنىڭ زېمىنى. شۇنداق ئىكەن، ئۇلار بۇ زېمىننى تارتىۋالمەن، سېنى ئۆلتۈرىمەن دېسە، مەيلى، قولۇڭدىن كەلگىنىنى قىل دەپ قاراپ تۇرامدىمەن؟!... بىز ئاخىرىغچە ئېلىشىشىمىز كېرەك، ھەتتا ھەممىمىز قىرىلىپ كەتسەكمۇ...» ھەسەن قىلىچخان بارا ـ بارا يۈرۈپ خېلى يىراقلارنى پەرق ئەتكىلى بولىدىغان يورۇقلۇققا قاراپ ئاشۇ خىيالىلارنى قىلغان ھالدا يېنىدا تۇرغان سادىر سۆكمەنگە قارىدى.

ـــ ئوقياچىلار تەييارلانسۇن، ياۋ يېقىنلاپ قالغاندەك قىلىدۇ!

ـــ ئىلەل، قىلىچخان جانابلىرى...

ھەسەن قىلىچخان يەنە ئالدىغا ـــ ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تۇياق

ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ. ئەمدى ئالەم يورۇپ، خېلى يىراقلارنىمۇ بىمالال پەرق ئەتكىلى بولۇۋاتاتتى. تۇيۇقسىز ئۇنىڭ كۆزلىرىگە خۇددى چۈمۈلىلەردەك بىر توپ قارا نەرسىلەر كۆرۈندى.

— تەييارلىنىڭلار!... — قىلىچخان پەس ئاۋازدا يارلىق چۈشۈردى. ئۇنىڭ يېنىدىكى ئوقياچىلار ساداقلىرىغا ئوقنى بېسىشىپ كىرپىنى تارتىشقا تەييارلاندى. ئۇ كۆزىنى ئالدى تەرەپتىن ئۇزمەيتتى. كېلىۋاتقانلار بارغانسېرى يېقىنلاشتى. ئالدى تەرەپ پۈتۈنلەي سايلىق بولغاچقا، ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى تاش ـ شېغىللارغا تېگىشى بىلەن تاراقشىپ ۋەھىمىلىك ئاۋاز پەيدا قىلاتتى... «ئۇلار ھەقىقەتەن ئاز ئەمەس ئىكەن، تەڭ كېلەلمىگۈدەكمىز. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار بىلەن بىر ـ ئىككى مەرتەم ئېلىشىپ، ئارقىمىزدىكى تاغ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، بۆلۈنۈپ ھەربىكەت قىلىپ، ئۇلارنى پاتپاراق قىلايلى، بۇ بۇددىستلار زېمىنىمىزغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگىنىگە تويسۇن، جەسەتلىرى قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولسۇن...»

ھەسەن قىلىچخان قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇپ چىڭ سقىملىدى. ئەمدى كېلىۋاتقانلارمۇ ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئۇلار بىر خىل رىتىمدا ناھايىتى ئاستا كەلمەكتە ئىدى. قوشۇن بېشىدىكى ئاتلىقلارنىڭ ئارقىسىدىكى لەشكەرلەرگە كۆز يەتمەيتتى. ئۇلار بارا ـ بارا يېقىنلاپ قالدى. نېمىشقىكىن ھەسەن قىلىچخاننىڭ يۈرىكى ئۆرۈلگەندەك قىلدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ ئىلاج بار ئۆزىنى توختىتىۋېلىشقا تىرىشتى. تۇيۇقسىز ئۇنىڭ كۆزلىرى قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ قولىدىكى توققۇز شاخلىق تۇغقا چۈشتى ـ دە، ۋارقىرىغىنىچە ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتكىلى تاسلا قالدى ـ يۇ، ئەمما تېزلا «بۇ ياۋمىدۇ ياكى ئۆز ئادەملىرىمىزمىدۇ؟ ئەھمەد توغانخان ھەمدەمچى قوشۇن ئەۋەتسىمۇ بۇنچىلىك تېز يېتىپ كەلمەس ئىدى... ئۇدۇن خانى ياغلاقار قالۇ بىزنى ئالدام

خالتىسىغا چۈشۈرمەكچىمۇيا...» ھەسەن قىلىچخان خىلمۇخىل خىياللارنى قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچقايسىسىغا كۆڭۈل توختىتالمىدى ـ دە، ھۇجۇم باشلاش ـ باشلىماسلىقنى بىلەلمەي قالدى. بۇ چاغدا كېلىۋاتقانلارمۇ بىر ئوق يېتىم دائىرىگە كىرىپ بولغانىدى. ئەگەر يەنە ۋاقىت ئۇزىراپ كەتسە، ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىۋاتقان لەشكەرلەرگە تاقابىل تۇرۇشمۇ تەسكە توختايتتى.

ـــ بىزنىڭ قوشۇنلار ئىكەن، قىلىچخان جانابلىرى، ـــ دېدى سادىر سۆكمەن پىچىرلاپ دېگۈدەك سۆزلەپ، ـــ قانداق قىلىمىز، ئۇلارغا بەلگە بېرەمدۇق؟

ھەسەن قىلىچخان ئەمدى يەنە ئىككىلىنىپ ئولتۇرسا پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىنى پەملەپ، ئوقياچىلارغا يارلىق چۈشۈرۈشنى ئويلاپ تۇرغاچقا، بوغۇزىغا كېلىپلا قالغان گەپنى يۇتۇۋېتىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ سالغانلىقىنىمۇ تۇيمايلا قالدى. سادىر سۆكمەن يېنىدىكى تۇغچى لەشكەرگە بۇيرۇق قىلدى:

ـــ ئورنۇڭدىن تۇرۇپ تۇغنى پۇلاڭلات...

تۇغچى لەشكەرمۇ دەل شۇنى كۈتۈپ تۇرغاندەك ئورنىدىن دەس تۇردى ـ دە، قولىدىكى توقۇز شاخلىق تۇغنى كۆچەپ پۇلاڭلاتتى. كېلىۋاتقانلار بۇ تاسادىپىيلىقتىن چۆچۈشكەندەك ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، ئالدىغا قاراپ سەل مەڭدەپ تۇرۇشتى. ھايالشمايلا ئاتلىق بىرسى سەپتىن سۈغۇرۇلۇپ چىقتى ـ دە، ئۈدۈل ئالدى تەرەپكە ئات سېلىپ كېلىپ، ھەسەن قىلىچخاندىن بىرنەچچە ئادىم يىراقلىققا توختىدى.

ـــ سىلەر بۇغرا قوشۇنمۇ؟ ـــ سورىدى ئۇ ئەتراپقا ئېھتىيات بىلەن قارىغاچ.

ھەسەن قىلىچخان ئورنىدىن تۇرۇپ، شۇبھىلەنگەندەك ئېتىنىڭ چۈلۈۋۇرىنى چىڭ سىقىملاپ تۇرغان، دۈبۈلغا ـ ساۋۇتلىرى سەھەر قۇياشىنىڭ ئۆتكۈر نۇرىدا يالت ـ يۇلت قىلىپ كۆزنى چاقىدىغان، كۆزلىرىدىن ھارغىنلىقى چىقىپ

تۇرسىمۇ، ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان يىگىرمە تۆت ـ يىگىرمە بەش ياشلاردىكى ئاق سېرىق كەلگەن يىگىتتىن سورىدى:

ـــ سىلەر كىم؟ قەيەردىن كەلدىڭلار؟

ـــ بىز توغانخان ئەۋۋەل ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن ھەسەن قىلىچخان جانابلىرىغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن ئاتايىن كەلگەن خان تاغىسى ھۈسەيىن ياغانتېگىننىڭ لەشكەرلىرى بولىمىز. ھازىر ھەسەن قىلىچخاننى ئىزدەۋاتىمىز. قارىغاندا سىلەرمۇ بۇغرا لەشكەرلىرى ئوخشايسىلەر. قېنى ئېيتىڭلارچۇ، ھەسەن قىلىچخان ھازىر نەدە؟...

ئۇنىڭ سۆزى تۈگىمەستىنلا ھەسەن قىلىچخانىنىڭ يېنىدىكى لەشكەرلەر كۈچلۈك ھۇررا ـ سۈرەن كۆتۈرۈشكىنىچە ئورنىدىن تۇرۇشتى. قارشى تەرەپتىن كەلگەن ئاتلىق لەشكەرلەر بۇنداق بولۇشىنى كۈتمىگەن چېغى، جىددىيلەشكەن ھالدا قىلىچلىرىغا قوللىرىنى ئۇزارتىشتى. شۇ ھامان سادىر سۆكمەن ئالدىدا چىققان يىگىتكە يېقىنلاشتى:

ـــ مەرھابا دوستۇم، خۇش كەپسىز. بىزمۇ بۇغرا لەشكەرلىرى، مانا ماۋۇ باھادىر دەل سىز سورىغان ھەسەن قىلىچخان جانابلىرى بولىدۇ!

ئاتلىق لەشكەر ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمىگەندەك، ھاياجانلانغاندەك ھەسەن قىلىچخانغا قاراپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ بىر خىل تەرزدە كۈلۈمسىرەپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى دەرھال كەينىگە تارتىپ، چوڭ قوشۇن تەرەپكە ئات سالدى ـ دە، ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغانلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. چوڭ قوشۇنمۇ دەۋرەپ مېڭىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ھەسەن قىلىچخانىنىڭ لەشكەرلىرى ئاللىقاچان ھۇررا ـ سۈرەن بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ماڭغانىدى. ئاتلىقلارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈشتى. ھەسەن قىلىچخان ئۆزى تەرەپكە بايىقى يىگىت بىلەن ئالدىراپ كېلىۋاتقان كىشى بىلەن روبىرو بولۇشقاندىن كېيىن، بىردىنلا

خۇددى كونا تونۇشلاردەك قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى.

ـــ سىزنى تېپىشىمىز ئاسانغا چۈشمىدى، قىلىچخان، ـــ دېدى ئۇ كىشى بىردىنلا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ، ـــ تەرەپ - تەرەپكە لەشكەر ماڭدۇرۇپ، سىلەر بىلەن دەرھال كۆرۈشۈشنى نىيەت قىلغان بولساقمۇ، پەقەتلا دېرىكىڭلارنى ئالالمىدۇق...

ھەسەن قىلىچخان تولىمۇ ھاياجانلىنىپ كەتكەچكە، لەۋلىرى تىترەپ نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قالدى. شۇنىڭغىچە ھېلىقى لەشكەر ئېغىز ئاچتى:

ـــ بۇ كىشى قاراخانىيلارنىڭ يېڭىدىن خانلىق تەختىگە بەرقارار بولغان خانى توغانخان ئەۋۋەل ئالىيلىرىنىڭ تاغىسى ھۈسەين ياغانتېگىن جانابلىرى بولىدۇ...

ـــ تولىمۇ ئەدگۈ... مەرھابا... مەرھابا... ـــ ھەسەن قىلىچخان ئاران شۇلارنى دېيەلىدى. بۇ چاغدا ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرىمۇ مۇشۇ ۋاقىتقىچە دىدارلىشىپ باقمىغىنىغا قارىماي بىر - بىرلىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەچ قىزغىن ئەھۋال سوراشماقتا ئىدى.

ـــ قېنى ئاۋۇ يەردە ئولتۇرايلى، ـــ دېدى ھەسەن قىلىچخان ھاياجىنىنى ئاران بېسىۋېلىپ، ـــ مۇشۇنداق خاسىيەتلىك ئۇچراشقاندا ئات - تۆگە سويۇپ كۈتۈۋالساق بولاتتى. ئەمما، يېقىندىن بېرى...

ـــ تۈزۈت قىلماڭ، قىلىچخان جانابلىرى، ـــ دېدى ھۈسەين ياغانتېگىن تېزلا، ـــ بۇرۇن نامىڭىزنى كۆپ ئاڭلىغانىدىم. بۇ دورەم كاشغەر تەۋەسىگە كىرگەن تۆت - بەش كۈندىن بېرى ئۇچرىغانلا ئادەم تەرىپىڭىزنى قىلىپ، قەلبىمدىكى ئوبرازىڭىزنى تولىمۇ نۇرلاندۇرۇۋەتتى. مانا ھازىر دىدارلاشتۇق. بىز دېگەن ئۆز ئادەملەر، ئۇنىڭسىزمۇ «بىر كۆرۈشكەن تونۇش، ئىككى كۆرۈشكەن تۇغقان» ئەمەسمۇ؟!...

سادىر سۆكمەن قەيەردىندۇر تېپىپ كەلگەن تىكمەتلەرنى تۈزرەڭ جاينى تاللاپ سېلىپ ئۇلگۇرگەنىدى. ئۇلار تەۋازۇ بىلەن

بىر - بىرلىرىنى تەكلىپ قىلىشىپ جايلاشقاندىن كېيىن، ھۇسەيىن ياغانتېگىن بايات‌ىن ھەسەن قىلىچخانىنىڭ سېپىگە ئات سېلىپ كەلگەن، شۇ تاپتا ئۆزىنىڭ يېنىغا جايلاشقان يىگىتنى تونۇشتۇردى:

— بۇ جەسۇر پالۋان تەبرىزلىق غوجا ئەبۇل مۇزەپپەر تۇمەنبېشى بولىدۇ.

— تولىمۇ ئەدگۇ... — ھەسەن قىلىچخان چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ، بېشىنى يېنىك لىڭشىتتى.

— ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە تۆت تۇمەنبېشى بار. ئۇلار ئەنە ئاۋۇ جايدا لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئوخشايدۇ. ھېلى چاقىرتىپ تونۇشتۇرۇپ قويىمەن.

— ئىلەل، ياغانتېگىن جانابلىرى...

سادىر سۆكمەن لەشكەرلەرنى بۈيرۇپ، چاي قاينىتىپ، تىكمەت ئۈستىگە داستىخان سېلىپ، ناشتىلىق يېمەكلىكلەرنى ئەكەلگۈچە ئۇلار قىزغىن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشتى.

— قېنى ئاددىي بولسىمۇ غىزاغا بېقىشسىلا، — دېدى ھەسەن قىلىچخان بېشىنى سەل ئېگىپ، داستىخانىنى ئىما قىلىپ، — «يول ئازابى، گۆر ئازابى» دېگەن گەپ بار. غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن ئارام ئېلىۋالسىلا...

ئۇلار بىر - بىرىنى غىزاغا تەكلىپ قىلىشىپ ناشتا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ھەسەن قىلىچخان ياۋنىڭ ئەھۋالىنى بىر قۇر تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى.

— بۇ ئىشلارنى بۇرۇن ئەمەد توغانخان ئالىلىرىدىن ئاڭلىغاندا تولىمۇ ھەيران بولغانىدىم، جانابلىرى، — دېدى ھۇسەيىن ياغانتېگىن، — ئەمما كاشغەر تەۋەسىگە كىرگەندىن كېيىن قىرغىندىن، بۇلاڭ - تالاڭدىن ئامان قالغان ئاھالىلەر ماڭدامدا بىر ئۇچراپ تۇردى. ئۇلاردىن بۇ قېتىملىق جەڭنىڭ ناھايىتى دەھشەتلىك بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. قارىغاندا ئۇلار بىلەن پۇخادىن چىققۇچە ئېلىشىدىغان ئوخشايمىز.

— بۇ دورەم ئۇلارنىڭ پەيلى يامان. بولۇپمۇ ئوردۇكەنتنى تارتىۋالغاندىن بۇيان تولىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئامان قالغانلىرىنىڭ كۆپى جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۈرۈۋاتىدۇ. قاچالماي قالغانلىرىنى ياغلاقار قالۇ خان بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشقا قىستاۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ كۈنىمۇ بەك تەس... — ھەسەن قىلىچخان ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى ئېرغىتىپ قويدى، — ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىدىقۇت، تىببەت تەرەپتىن ھەمدەمگە كەلگەن لەشكەرمۇ ئاز ئەمەس ئىكەن، قارىغاندا ئۇلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ.

— زىنھار ئۇنداق ئويلىمىغايلا، قىلىچخان جانابلىرى، بۇ دورەم پېقىر بۇ تەرەپكە ماڭار چاغدا توغانخان ئەۋزەل ئالىيلىرى قانداقلا قىلىپ بولسۇن، ئوردۇكەنتنى ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ قولىدىن قىسقا مۇددەتتە تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلىشىمىزنى تاپىلىدى. مانا مەن بەش تۇمەن لەشكەر بىلەن كەلدىم. توغانخان ئالىيلىرى يەنە باشقا جايلاردىكى جەڭگىۋار قوشۇنلاردىن يارەمگە لەشكەر ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەڭ يېڭى خەۋەرلەرگە قارىغاندا، شاش، ئىسپىجاپ، قوقەند، مەرغىلان تەرەپتىن كېلىدىغان لەشكەرلەرمۇ ئاللىقاچان يولغا چىقىپ بوپتۇ. ئەتە ـ ئۆگۈن ئىچىدە يېتىپ كەلسە كېرەك..

— تولىمۇ ئەدگۈ... ئەدگۈ... — ھەسەن قىلىچخان سۆيۈنۈش بىلەن كۈلۈمسىرىدى، — ئەمدى بۇ بۇددىستلارنىڭمۇ مەھشەر كۈنى يېقىنلاپ قاپتۇ ئەمىسە...

— ھەئە... ئەمدى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان ۋاقتىمىز كەلدى. شۇڭا، ھەمدەمچى قوشۇنلار كەلگۈچە ئۆزىمىزمۇ ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى. ياۋۇنى چېكىنىدۇرسەك چېكىنىدۇرەرمىز، چېكىنىدۇرەلمىسەك ياردەمچى قوشۇنلار يېتىپ كەلگەندە كۈچنى توپلاپ قايتىدىن ھۇجۇم قىلارمىز...

— ئىلەل، ياغانتېگىن جانابلىرى، دېگەنلىرىچە بولسۇن، —

دېدى ھەسەن قىلىچخان ئورنىدىن تۇرۇپ چېرىكچە سالام بەجا كەلتۈرگەچ، — ياۋۇنى چېكىندۈرۈپ، ئەلنى ئامان، خانلىقنى خاتىرجەم قىلىدىغان ئىشلارلا بولسا ئۆلۈمگىمۇ تەييارمەن...

— ياق... ياق... قىلىچخان جانابلىرى، قېنى ئولتۇرسىلا، — دېدى ھۈسەيىن ياغانتېگىن دەرھاللا ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇپ، — بۇ دېگەنلىرى بەكلا ئېشىپ كەتتى. ئۆزلىرى يۈسۈپ قادىرخان جانابلىرى تەيىنلىگەن كاشغەرنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل سەركەردە. بۇ مەسئۇلىيەت ھازىرمۇ ئۆزلىرىنىڭ زىممىلىرىدە. پېقىر خانىنىڭ پەرمانى بويىچە بۇ يەرگە كەلگەن. قولۇمدىكى لەشكەرگە باش بولۇۋاتقان ئادەم بولساممۇ، بۇ دىيارغا تۇنجى قېتىم كېلىشىم بولغاچقا، ھەممە ئەھۋالنى پىششىق بىلىپ كەتمەيمەن. شۇڭا، قوشۇنغا ئۆزلىرى باشچىلىق قىلىدىلا، پېقىر سىلىگە ھە ـ ھۇ دېيىشىپ بېرىمەن.

ھەسەن قىلىچخان نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قالدى. ئۇ خان تاغىسىنىڭ بۇنداق دېيىشىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىدى. چۈنكى، ھۈسەيىن ياغانتېگىن سەمەرقەندتىكى ھەممىگە مەشھۇر ئېكتارنىڭ ئوغلى ئىدى. ئەھمەد توغانخان بىر قېتىملىق شىكارغا مېڭىش سەپىرىدە ئۇنىڭ سىڭلىسىنى تاسادىپىي ئۇچرىتىپ قېلىپ، ھارۇن بۇغراخانغا ئۇ قىزغا ئۆيلىنىش تەلىپىنى ئېيتىپ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن توي قىلغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھۈسەيىن ياغانتېگىنمۇ ئاستا ـ ئاستا ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىدى. كېيىن ھارۇن بۇغراخان باقىيغا رىھلەت قىلىپ، ئەھمەد توغانخان خانلىق تەختىگە بەرقارار بولغاندىن كېيىن، ھۈسەيىن ياغانتېگىن ئۇنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئوردىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى زىممىسىگە ئالدى. بۇ قېتىم ئۇ كاشغەرگە يولغا چىقىش ئالدىدا ئەھمەد توغانخان ئاتايىن يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭغا «ياغانتېگىن»لىق مەرتىۋىسىنى ھەدىيە قىلدى.

— كاشغەرنى قايتۇرۇۋالمىغان بۇنداق چوڭ ئىشقا سەل

قاراشقا هەرگىز بولمايدۇ. بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن پەقەت ئۆزلىرىلا چىقالايدىلا، شۇڭا ھەرگىز باش تارتمىغايلا، قىلمىچخان ئالىيلىرى! ــ دېدى ھۇسەيىن ياغانتېگىن ئۇنىڭ سەل ھاياجانلىنىپ نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قالغانلىقىنى كۆرۈپ.

ھەسەن قىلمىچخان ئىلاجسىز قالغانلىقىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندەك، قاشلىرىنى يېمىرىپ قويدى:

ــ ئۇنداق دەپ تۇرۇۋالسىلا ئىلتىجالىرىنى رەت قىلسامۇ قاملاشماس. ئەمما، لەشكىرىي ئىشلارغا يەنىلا ئۆزلىرى باش بولسىلا، پېقىر قۇللىرى قىلمىچلىرىنىڭ بىسى، نەيزىلىرىنىڭ ئۇچى بولۇشقا تەييارمەن. قالغان ھەرقانداق ئىش بولسا، بار مەسلىھەت قىلارمىز.

ــ بولىدۇ... بولىدۇ... شۇنداق بولسۇن!

ئۇلار شۇ تەرزدە بىردەم پاراڭلاشقاندىن كېيىن، لەشكەرلەرنى بۇگۇن كۈندۈزى دەم ئالدۇرۇپ، كېچىچە تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئوردۇكەنت سېپىلىغا يېقىنلىشىپ، ئەتە تاڭ ئاتارغا يېقىن ھۇجۇم باشلاشنى كېڭەشتى.

ئەتىسى كۆزلىگەن ۋاقىتتا جەڭ ناغرىلىرىنىڭ ساداسى ئىچىدە ئوردۇكەنتكە ھۇجۇم باشلاندى. نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلەلمەي قالغان چالا ئۇيقۇلۇق ياغلاقار قالۇ خان سەركەردىسى نوقتەرىش ئالدىراپ كىرىپ بۇغرا قوشۇنلىرى ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندىلا ئۇيقۇسىرىشى غايىب بولدى، ــ ئۇلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل قىرىپ تاشلاڭلار!... ــ دېدى غەزەپ بىلەن ۋارقىراپ.

جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولدى. ياغلاقار قالۇ خان ئوردۇكەنتنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالغاندىن كېيىن، دەسلىپىدە خۇشاللىقىدا ئۆزىنى قويارغا يەر تاپالماي قالغان بولسىمۇ، كېيىن ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىۋاتقان پاراكەندىچىلىكلەردىن زەردىگۆش بولۇپ قالغانىدى. كۈن ئارلاپ بولۇۋاتقان خۇپيانە ھۇجۇملار، قەستلەپ ئۆلتۈرۈلۈۋاتقان لەشكەر باشلىقلىرى، ئوت

قويۇلۇۋاتقان لەشكىرىي تەمىناتلار، كۆپكۆندۈزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەرغىباتلار ئۇنىڭ بېشىنى قاتۇرغاندى. ئۇ قانداقلا قىلىپ بولسۇن، ئۇزاق يىللاردىن بېرى نەچچە قېتىملاپ ھۇجۇم قىلىپ ئاران تەسلىكتە قولغا ئالغان بۇ شەھەرنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇش، ئاۋامنى قايتىدىن بۇددا دىنىغا مۇشەررەپ قىلىش ئۈچۈن قانچىلىك بەدەل تۆلىسە ئەرزىيدۇ، دەپ قارايتتى. ئەمما، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جېنىنى ئېپقېچىپ كەتكەن بولغاچقا، چۆلدەرەپ قالغاندەك كۆرۈنىدىغان بۇ شەھەردە قېچىشقا ئامالسىز قالغان كىشىلەر نەيزە ـ قىلىچ ۋەھىمىسىدىن قورقۇپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن، خان ئۆزى كۆزلىگەن مەنزىلدىن يىراق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆز نامىدىن ئوردۇكەنتتىكى ھەممىنىڭ كۆزى چۈشىدىغان رەستىگە ياسىلىۋاتقان ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۈلى پۈتۈپ، تېمى يېرىم بولا ـ بولمايلا نەچچە قېتىم ئۆرۈلۈپ چۈشۈشىمۇ ئۇنى بىئارام قىلىپ قويغانىدى. خان ئىبادەتخانىنى كېچىسى خېلى نۇرغۇن لەشكەرنىڭ ساقلىشى ھەقىقىدە پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنۇمى بولمىغانىدى. «بۇ ھەسەن قىلىچخانىنىڭ قالدۇق لەشكەرلىرىنىڭ كۆرسىتىۋاتقان ھۈنەرلىرى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، كۆپكە ئىبرەت قىلمىسام ماڭا ئارامليق يوق. بۇغراخاننىڭ قاچاق لەشكەرلىرى ئاسمانغا چىقىپ كەتسە تاپىنىدىن، يەرگە كىرىپ كەتسە كوكۇلىسىدىن تارتىپ چىقىرىپ، ھەممىسىنىڭ جېنىنى ئالمىسام، ئۇدۇن ئۇلۇغ ئاغىلىق دۆلتى ۋەسارا خانلىقىنىڭ خانى ياغلاقار قالۇ بولماي كېتەي...» ئۇ نەچچە قېتىم مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھەسەن قىلىچخانىنىڭ لەشكەرلىرىنى قوغلاپ يوقىتىش ئۈچۈن نوقتەرىش، چوقتەرىش ئاكا ـ ئۇكا سانغۇنلارنى خېلى كۆپ لەشكەر بىلەن جازا يۈرۈشىگە ماڭدۇرغان بولسىمۇ، نەتىجىسى كۆرۈلمىدى. ئاخىر ئۇ «بۇ جاھاندا پۇل ـ مالغا قىزىقمايدىغان ئادەم يوق. ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئۇنچە ـ مەرۋايىت ۋاقتى كەلسە

گاچىنىمۇ سۆزلىتىدۇ. ئەگەر باھانى يۇقىرىراق قويسام، چوقۇم ئۇلارنىڭ دېرىكىنى ئالالايمەن» دەپ ئويلاپ، ھەسەن قىلىچخان بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنى ھەققىدە ئۇچۇر يەتكۈزگۈچىلەرنى كاتتا مۇكاپاتلايدىغانلىقى توغرىسىدا جاكارچىلارنى كوچا ـ كويلارغا چىقارغانىدى. ئەمما، تەقدىر ئۇنىڭ بىلەن قەستەن قېرىشۋاتامدۇ ياكى ئوردۇكەنتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۇدۇن خانى ئېھتىياجلىق بولغان ئۇچۇرلارنى ئېيتىپ بەرگۈسى كەلمەمدۇ، ئىشقىلىپ، بۇ ئىشتا ھېچبىر ئىلگىرىلەش بولمىغانىدى. شۇڭا ياغلاقار قالۇ خان ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ، بىر دەمدىلا غايىب بولىدىغان بۇ رەقىبلىرىنى تىرىك تۇتۇۋالسا تۇلۇمچىلاپ سويۇپ، تېرىسىغا سامان تىقىۋىسى كېلىپ تۇرغان ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن ھۇجۇم باشلىشى ئۇنى خۇشال قىلىۋەتكەنىدى.

جەڭ ناغرىلىرى گۈمبۈرلەيتتى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزانلار بىپايان بوشلۇققا كۆتۈرۈلەتتى. قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغاندىكى جاراڭ ـ جۇرۇڭلىرى، ياردار بولغانلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاھۇ ـ زارى ئەتراپنى بىر ئالغانىدى. ياغلاقار قالۇ خان كۆزىتىش سۇپىسىدا تۇرۇپ، جەڭگاھتىكى ھەربىر ئۆزگىرىشنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتمەكتە ئىدى. كۇن ئارغامچا بويى ئۆرلىگەن ۋاقىتتا بۇغرا لەشكەرلىرى مەلۇم ۋاقىت ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. كېيىن ياغلاقار قالۇ خان يەنە ھەمدەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ چوڭ ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئەمدى بۇغرا لەشكەرلىرى مۇداپىئەگە چۈشۈپ قالدى. ئۆلۈم ـ يېتىم، تالاپەتلەر بارا ـ بارا كۆپمىيشكە باشلىدى. دەل شۇ چاغدا جەڭگاھنىڭ نېرىسىدىن بىر توپ ئاتلىقلار چىقىپ، ئۇدۇل كەلگەن يېتى جەڭ سېپىگە قېتىلدى. بىر دەمدىلا جەڭگاھنىڭ قەيىرىگە قارىسا قاراخانىيلارنىڭ تۇغلىرى كۆزگە چېلىقىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. بۇنى كۆرۈپ ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى. ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن

دەھشەتلىك جەڭلەرنى كۆرۈپ، يۈرىكى پىشىپ قالغان خان قوشۇنىنىڭ خىلىلا جەڭگىۋار، ئاكا ـ ئۇكا سانغۇنلىرىنىڭ لەشكىرىي ماھارەتتە كامالەتكە يەتكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەچكە، لەشكەرلىرىنى جەڭگاھتىن قايتۇرغۇسى كەلمىدى. كۈن تىكلىنىپ قىيام بولغاندا ئۇنىڭ سەۋر قاچىسى توشتى. جەڭ مۇشۇ پېتى داۋاملىشىدىغان بولسا، تالاپەتنىڭ تېخىمۇ ئېغىر بولۇشى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدىكى ئىشتەكلا بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇ يېنىدىكى نۆكەرگە ھۆركىرىدى:

— دەرھال يارلىقىمنى يەتكۈز، ناغرىچىلار لەشكەرلەرنىڭ قايتىشىغا بەلگە بەرسۇن!...

ناغرىلار زېمىنىنى تىترەتكۈدەك گۈمبۈرلىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى قارارگاھى تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتقان ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلاپ، جەڭگاھتىن ئاستا ـ ئاستا چېكىنىشكە باشلىدى.

— قوغلامدۇق؟ — سورىدى ھۈسەيىن ياغانتېگىن ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىراپ قېچىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تاقەت قىلالمىغانىدەك.

— ياق، ئۇلار ھىيلە ئىشلىتىشى مۇمكىن. بۇگۈنچە بىزمۇ جەڭنى ئاخىرلاشتۇرايلى...

شۇ كۈنىدىكى جەڭدىن كېيىن ھەسەن قىلىچخان نەچچە قېتىم ئوردۇكەنتكە ھۇجۇم قىلدى. ياغلاقار قالۇ خان بىر ـ ئىككى قېتىم لەشكەر چىقىرىپ ئېغىر تالاپەت تارتقاندىن كېيىن، بىراقلا جىم بولۇۋالدىغان بولدى. ئەمما، توغانخان ئەۋۋەل سەمەرقەند تەرەپتىن ئەۋەتكەن ھەمدەمچى قوشۇن ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇردى.

— ئوردۇكەنتنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ بۇنداق يېتىۋەرسەك قاملاشماس، قىلىچخان ئالىلىرى، — دېدى بىر كۈنى ھۈسەيىن ياغانتېگىنىڭ تاقىتى تاق بولغاندەك، — ھازىر توغانخان ئەۋۋەل ئالىلىرى ھەمدەمگە ئەۋەتكەن لەشكەرلەر ئاساسەن كېلىپ بولدى. ئەمدى يەنە بىر مەرتەم ئېلىشىپ باقساق قانداق بولار؟

ـــ ئالدىرىمايلى، جانابلىرى، ھازىر تېخى ۋاقتى ئەمەس، ـــ دېدى ھەسەن قىلىچخان ئالدىرىماي سۆزلەپ، ـــ يەنە تۆت ـ بەش كۈندىن كېيىن بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئوردۇكەنتنى چوقۇم ئۇلاردىن تارتىۋالىمىز.

ھۈسەيىن ياغانتېگىن ئۇنىڭ نېمە سەۋەبتىن بۇنداق دەيدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولغاندەك چىرايىغا قارىدى:

ـــ بۇنداق دېيىشلىرىنىڭ سەۋەبى نېمىكىن؟

ـــ سىلى بىلەن تۇنجى قېتىم ھۇجۇم قىلغاندا، قول ئاستىمدىكىلەرنىڭ بىر بۆلىكى ئوردۇكەنتكە ياۋ لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كىرىپ كەتكەن. شۇلاردىن بىرەر شەپە بولغاندىن كېيىن تېگىش قىلايلى.

ـــ ھوشىرە پالۋانىم! تېخى بۇنداقمۇ ھىيلە ئىشلەتتىم دېسىلە، كەمىنىلىرى سىلىنى خاتا تونۇماپتىمەن!

ـــ بەك ئاشۇرۇۋەتتىلە!...

ئۇلار قاقاھلاپ كۈلۈشتى.

دېگەندەك ئارىدىن بەش كۈن ئۆتكەندە، تاڭ ئاتارغا يېقىن ئوردۇكەنت تەرەپتىن بىرنەچچە يەردە كۆچلۈك ئوت يالقۇنى كۆرۈندى. قاراۋۇللارنىڭ خەۋىر قىلىشى بىلەن ئورنىدىن چاچراپ تۇرغان ھەسەن قىلىچخان ياتقاق ئاۋازدا يارلىق چۈشۈردى:

ـــ ئوردۇكەنتكە قاراپ ھۇررا!...

بۇ قېتىملىق جەڭمۇ ناھايىتى كەسكىن بولدى. ھەسەن قىلىچخانىنىڭ ئوردۇكەنتكە كىرىۋالغان لەشكەرلىرى ئۈدۈن قارارگاھىغا ئوبدان ئورۇنلىشىۋالغاچقا، بىرلا ۋاقىتتا لەشكىرىي تەمىناتقا ئوت قويۇۋەتكەنىدى. ياغلاقار قالۇ خان بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، خۇددى سارىڭ بولۇپ قالغان ئادەمدەك ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى لەشكەردىن ئۇچ ـ تۆتكە قىلىچ ئۇردى ـ دە، قەھرى بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ چېكىنىڭلار نان قېپىلار... تېز چېكىنىڭلار!...

بۇنى ئاڭلىغان نوقتەرىش ئۆڭسۈلى ئۆچكەن ھالدا خانىنىڭ

يېنىغا پەيدا بولدى:

— ئۇنداق يارلىق چۈشۈرمىگەيلا، شاھىم، بىز بۇغرا قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرەلەيمىز!

— چېكىندۈرگەن تەقدىردىمۇ، لەشكىرىي تەمىناتلار كۆيۈپ تۈگىسە، ئادەمسىز چۆلدەرەپ قالغان بۇ شەھەردىن ئوزۇق - تۈلۈكنى قانداق غەملىيەلەيمىز؟ لەشكەرلەرنى قانداق غىزالاندۇرىمىز؟ — دېدى خان ئاچچىقىنى ئۇنىڭدىن چىقارماقچى بولغاندەك زەردە بىلەن.

نوقتەرىش تېزلا كەينىگە ئۆرۈلدى - دە، يېنىدىكى نۆكەرگە دېدى:

— شاھىمىزنىڭ پەرمانىنى تېز يەتكۈز، پۈتۈن قوشۇن چېكىنسۇن!...

سەھەر قۇياشى ئىللىق نۇرىنى چېچىپ كۆتۈرۈلگەندە ھەسەن قىلىچخان بىلەن ھۈسەيىن ياغانتېگىن تەنتەنە بىلەن ئوردۇكەنتكە كىرىپ كەلدى - دە، ئۆز كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قالدى. كوچىلاردا جەسەتلەر دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. يول بويلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ تولىسى ئۆرۈلۈپ، كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغانىدى. ئۇلار ئېچىنىش بىلەن خورسىنىشتى. بىر چاغدا كوچىنىڭ ئىچكىرىسىدىن بىر توپ كىشىلەر ئۇدۇل ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلدى. سەپنىڭ ئەڭ ئالدىدا كەلگەن كىشى بىردىنلا يەردە موككىدە تاشلىنىپ، بېشىنى تۇۋەن سېلىپ ئولتۇردى. بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولغان ھۈسەيىن ياغانتېگىن «بۇ قانداق ئىش؟» دېگەندەك ھەسەن قىلىچخانغا تىكىلدى. ھەسەن قىلىچخانمۇ ئۇنىڭ بۇنداق تەكەللۇپ قىلىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمىگەندەك، بىردە ئۇنىڭغا، بىردە ھېلىقى ناتونۇش كىشىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن، ئاستا ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى.

— ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كەتسىلە، قانداقلا گەپ بولسا دەۋەرسىلە...

— ياق، قىلىچخان ئالىيلىرى، كەمىنە قۇللىرى ئۇلۇغ

قاراخانىيلار سەلتەنەتىمىز ئۇچۇن ئاسىيلىق قىلغان گۇناھكار بەندىمەن. شۇ تاپتا ئۆزلىرىگە قاراشقىمۇ يۈزۈم چىدىمايدۇ. ھەر قايسىلىرى شەھەرگە كىرىشتىن ئىلگىرى ئۆزۈم ئۆلۈۋېلىشنى ئويلىغان بولسامۇ، يەنە كۆڭلۈم ئۇنىمىدى. ئۆلسەممۇ كەچۈرگۈسىز گۇناھىم ئۇچۇن خانلىقىمىزنىڭ باھادىر ئەزىمەتلىرىنىڭ قولىدا جان بېرەي دەپ ھەرقايسىلىرىنىڭ ئالدىغا كېلىشىم...

ئۇنىڭ سۆزى بىلەن ھەسەن قىلىچخان ۋە ھۈسەيىن ياغانتېگىنلەرنىڭ ھەيرانلىقى تېخىمۇ ئاشتى.

— ئۆزلىرى كىم؟ گۇناھلىرى نېمە؟ — سورىدى ھۈسەيىن ياغانتېگىن.

— بۇ سەل ئوزۇن ھېكايە، تەخىر قىلىپ ئاڭلىشارلا، — دېدى ئۇ يىغلامسىرىغان ئاھاڭدا، — كەمىنە قۇللىرىنىڭ ئىسمى زاتى ئەسلەمخان تۇركمى، بۇۋام ئۆز زامانىسىندا ئەڭ بۇرۇن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلاردىن ئىكەن. مەنمۇ كامىل مۇسۇلمان ئائىلىسىدە يوروق دۇنياغا كۆز ئېچىپ، دىنىي ئەھكاملارنى خېلى پۇختا ئىگىلىگەنىدىم. كېيىن ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇ تەرەپ — شاش، قوقەند، سەمەرقەند دىيارلىرىدا، بۇ تەرەپ — ئۇدۇن، كۇچا، قوچۇ دىيارلىرىدا تىرىكچىلىك قىلىپ ئۆتكەن مۇمىن بەندە ئىدىم. ئۇدۇنلۇكلەر بۇ قېتىم كاشغەرنى ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، «بايلارنى، سودىگەرلەنى، ئېكىتارلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىكەن» دېگەن گەپلەر تارقالدى. بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ قالدىم. ئۆزلىرىگە مەلۇم، بۇ ئاي، بۇ كۇنلەردە بىزدەك يۇرتمۇ ـ يۇرت كېزىپ، ئۆز رىزقىمىزنى ئىزدەپ يۈرىدىغانلارنىڭ جان باقمىقىمىز ئاسان ئەمەس، شۇڭا كاللامغا غەم چۈشتى. ياق، غەم ئەمەس، ئاسمان ـ زېمىن ئۆڭتۇرۇلۇپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئاتا ـ بۇۋام بىر ئۆمۈر يېمەي ـ ئىچمەي يىغقان، پېقىر ـ قۇللىرى سەپەرلەردە ئاسمانىنى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلىپ، قاتتىق

نان، تالقان ۆە سوغۇق سۇ بىلەن جېنىمنى جان ئېتىپ ئاران تاپقان پۇللىرىمنى بىرەمدىلا تارتىۋالسا، بۇ مېنىڭ ھالاك بولغىنىم بىلەن تەڭ ئەمەسمۇ؟! بۇگۈنى پالانى زەردارنىڭ ئۇدۇن لەشكەرلىرى تەرىپىدىن بۇلىنىپ قاچ سەنەم بولۇپ قېلىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقىنى، ئەتىسى يەنە بىر ئېكتارنىڭ مال ـ دۇنياسىنى قوغدايمەن دەپ بېشىنى قىلىچقا تۇتۇپ بەرگەنلىكىنى ئاڭلاپ تۇردۇم. بۇ گەپلەر خۇددى ماڭا ئەزرائىل يېنىمغا كېلىپ، «ياشايدىغان ۋاقتىڭ توشتى، ئەمدى ئامانەتنى ئالىمەن» دېگەندەك تۇيۇلۇپ ئۇيقۇ ھارام، غىزا ئوغا بولدى. بارلىق ئېرىڭ ۋەجىنى خۇرجۇنۇمغا قاچىلاپلا، بالىچاقىلىرىمنى باشلاپ، باشقىلاردەك يۇرتتىن باش ئېلىپ چىقىپ كېتىشنىمۇ ئويلىدىم. ئەمما، ئويلىمىغان يەردىن ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسام، مال ـ بىساتىمنىلا ئەمەس، بەلكى ئائىلىمىز بويىچە جېنىمىزدىنمۇ ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقتۇم. ئويلىمىغان چارەم قالمىدى. ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئۇنچە ـ مەرۋايىت دېگەندەك ئېرىڭ مالىلارنى بىرەر پىنھان جايغا كۆمۈپ قويۇپ زامان ئوڭشالغاندا ئاندىن قايتىدىن تىجارەتنى قولۇمغا ئالاي دەپ ئويلىغان بولساممۇ، بىرەر كىشى بۇنى سېزىپ قالسا، ھەممىدىن قۇرۇق قېلىش ۋەھىمىسى قەلبىمنى چۈلغىۋالدى. شۇ كۈنلەردە كوچىدا كېتىۋېتىپ تاسادىپەن ھالدا ئۇدۇنلۇك بىر لەشكەر بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. ئۇ مېنى كۆرۈپلا ئېتىدىن چۈشۈپ، ئالدىمغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، مەن بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. مەنمۇ ئۇنى تونۇپ، خۇشاللىقىمدا ئۆزۈمنى قويارغا يەر تاپالماي قالدىم. ئەسلىي ئۇنىڭ ئاتىسى بىلەن جاھان تىنچ ۋاقىتلاردا خېلى قويۇق سودا ئالاقىسى قىلغانىدىم. بەزىدە سودا داۋامىدا ئۇنىڭ بىلەن نەچچە قېتىم ئەسرامۇ بولۇشقانىدۇق. كوچىدىن ئۆتكەنلەر مېنىڭ بىر ياغى لەشكىرى بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ كەتكەنلىكىمدىن ئەجەبلىنىۋاتقاندەك قارىشىپ ئۆتۈشۈپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن خېلى ئۇزاق پاراڭلىشىپ تۇردۇم. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ دورەم

ئۇدۇن خانى كاشغەرگە لەشكەر تارتىشتا پۇتۇن يۇرتتىكى قولىغا ياراغ ئالالايدىغانلىكى ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىنى سەپەرۋەر قىپتۇ. ئوردىدىن چىقىقان بەگلەر ئۆيمۇئۆي يۇرۇپ لەشكەر توپلاپتۇ. ھەتتا كوچىدا كېتىۋاتقان كىشىلەرنىمۇ تۇتۇپ باغلاپ لەشكەرگاھقا ئاپىرىپتۇ. ئۇنىڭ ئاتىسىمۇ ئوغلىنىڭ لەشكەرلىككە قاتنىشىپ غايىب ئوق تېگىپ كېتىشىدىن، كۆزى يوق قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ زەربىسىدىن باقىيغا سەپەر قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، خېلى كۆپ مال ـ دۇنيانى قولىدىن ئىش كېلىدۇ دېگەنلەرگە سۇئىگۇتۇپ باققان بولسىمۇ، ئەمما ئوغلىنى بۇ قىسمەتتىن ئامان قالدۇرالماپتۇ. شۇنداقتىمۇ، يۇزبېشىلىققا ئېرىشتۇرۇپتۇ. ئۇمۇ كىچىكىدىن زېرەك بولغاچقا، قوشۇن باشلىرى بىلەن ئاسانلا ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولۇپ، تېزلا ئۇلارنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇدۇن لەشكەرلىرى قاغىلىقنى قارام قىلىپ، يارکەندته جەڭ قىلغاندا، ئۆلۈپ كەتكەن مىڭبېشىنىڭ ئورنىغا مىڭبېشى بوپتۇ. ئۇلار يېڭىساردىن ئۆتۇپ، كاشغەرنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىلكىگە ئالغان كۈنلەردە تۇيۇقسىز ئۇنىڭ ئېسىگە مەن كېلىپ قاپتىمەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مېنى خېلى سۇرۇشتۇرۇپ كۆرۈپتۇ. ھەتتا كوچا ـ كويلاردا ماڭغان چاغلىرىدا كېتىۋاتقان ھەربىر ئادەمگە سىنچىلاپ قاراپ باققان بولسىمۇ، مېنى ئۇچرىتالماي «بەلكى، باش ئېلىپ بۇ يەردىن باشقا جايلارغا كېتىپ قالغان ياكى بولمىسا قازا قىلىپ كەتكەن بولسا كېرەك» دېگەن خىيالغا كېلىپ قالغانكەن. ئەمدى مېنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە ئىشىنەلمەي قاپتۇ...

خېلىغىچە گېپىمىز توگىمىدى. ئۇنى ئۆيۈمگە تەكلىپ قىلدىم. ئۇ ئەگەشتۇرۇۋالغان لەشكەرلەردىن ئون نەچچىنىلا ئېلىپ قېلىپ، قالغىنىنى قايتۇرۇۋەتتى. بىز ئۆيگە كېلىپ خېلى ئۇزاق پاراڭلاشتۇق. پاراڭ ئارىلىقىدا مەنمۇ بارلىق غەم ـ غۇسسىلىرىمنى قالدۇرماي بايان قىلدىم.

ـــ بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولسىلا، ئاكا. مەن سىلىنى پۇتۇن

كۆچۈم بىلەن قوغداشقا كاپالەتلىك قىلمەن. ھازىر مىڭبېشى بولسامۇ، تۈمەنبېشىلار بىلەن ئوبدان تونۇشلۇقۇم بار. ئۇلارنى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈۋالساقلا، قالغان ئىشلارنى «تۆكىنىڭ يېتىشىغا، سۇنىڭ ئېقىشىغا» قويۇپ بېرسەك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يانلىرىدا مەن بار. ئەمدى خۇشال ـ خۇرام ياشىسىلا، مەن ئۇلارنى سىلىگە تونۇشتۇرۇپ قويايي، ـــ دېدى ئۇ.

مەن ماقۇل بولدۇم. شۇنداق قىلىپ، ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇ بىر توپ كىشىلەرنى باشلاپ كەلدى. ئۇلارنى ئوبدان مېھمان قىلدىم. قايتىشىغا ھەممىسىگە لايىقىدا كۆڭلۈمنى ئىزھار قىلىپمۇ ئولگۇردۇم. شۇنداق قىلىپ يولۇم ئېچىلغاچقا، يۈرىكىممۇ ئاز ـ تولا ئورنىغا چۈشكەندەك بولدى. ئەمما، ئارىدىن نەچچە كۈن ئۆتكەندە، مەن مېھمان قىلغانلارنىڭ بىرسى ئۆيۈمگە تەكەللۇپسىزلا كىردى ـ دە، مېنى ئۈدۈن خانىنىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئېيتتى. بۇنى ئاڭلاپ بېشىمدىن كىرگەن ئاغرىق تاپىنىمدىن چىقىپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئەمما، ئۇ «تۇنۇگۈن خان ھۇزۇرىدا تۈيۈقسىز سىلىنىڭ پاراڭلىرى چىقىپ قېلىپ، ھەممىمىز بىر ئېغىزدىن تەرىپلىرىنى قىلىشتۇق. خان ئۇنى ئاڭلاپ، سىلىگە قىزىقىپ قاپتۇ. باشقا ئىش يوق. خاتىرجەم بولسىلا...» دەپ مېنى خاتىرجەم قىلدى. ئۇنىڭ بىلەن باردىم. راستىنى ئېيتقاندا، كۆڭلۈمدىن كەچمىگەن خىياللار كەچتى. ئەمما، مەن تولىمۇ بىقۇۋۇل ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدىم. قاچاي دەپ ئويلىغان بولسامۇ، يۈزدىن كۆپرەك لەشكەرنىڭ ھمايىسىدە كېتىۋاتقاچقا ئامالسىز ئىدىم. ئۇ مېنى ئۈدۈل خانىنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى. خان ماڭا مۇنداقلا قاراپ قويۇپ ئولتۇرۇشقا بۇيرۇدى، ئولتۇردۇم. ئۇ خېلى گەپلەرنى سوردى. كۆڭلۈم تازا جايىدا بولمىغاچقا، نېمە دەپ جاۋاب بەردىم، تازا ئېسىمدە يوق، بىر چاغدا ئۇ: «سىزنى كاشغەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلىدىم» دېۋىدى، ھەيرانلىقتا: «قۇلىقىم خاتا ئاڭلاپ قالغان بولسا كېرەك» دەپ چىرايىغا قارىدىم. ئەمما،

ئۇ بىر خىل ھالەتتە ئولتۇراتتى. يېنىدىكى كىشىلەر بولسا مېنى تەبرىكلەشتى. ياغلاقار قالۇ خانىمنىڭ يېنىدىن قايتىپ چىقىپمۇ بۇ ئىشنىڭ ئوڭۇم ياكى چۈشۈم ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيلا قالدىم. ئەتىسى ئۇ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. مېنىڭ بوينۇم ئەمدى ئاللىقاچان قىلدا باغلاقلىق ئىدى. مال ـ دۇنيالىرىمنىڭ، بالىچاقامنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن بولسىمۇ «خانىمنىڭ يارلىقىنى بەجا كەلتۈرۈش ۋاجىپ» ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ياغلاقار قالۇ خان مەيلى قانداق ئىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرسۇن، تېز، بەجانىدىل ئورۇنلىدىم. بىراق، مانا ئەمدى زامان ئۆزگەردى. ھەرقايسىلىرى بۇ يەرنى قايتا قوللىرىغا ئالدىلا، شۇڭا مەندەك گۇناھكار ئاسىي بەندىگە قانداق جازا بەرسىلە مەن رازى...

ھەسەن قىلىچخان بىلەن ھۈسەيىن ياغانتېگىن بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشىپ قويدى.

ـــ قېنى ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا. بايا ئۆزلىرىمۇ «خانىمنىڭ يارلىقىنى بەجا كەلتۈرۈش ۋاجىپ» دېدىلە. مەيلى قانداقلا گۇناھلىرى بولسا، گۇناھلىرىدىن ئۆتتۈق. بۇرۇن ئىسىملىرى ئەسلەمخان تۇركىي بولغان بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن ئىسلامخان تۇركىي بولسۇن. كاشغەرنىڭ ھۆكۈمدارى ئالماشقان بولسىمۇ، ئۆزلىرى داۋاملىق بۇ يەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىنى ئۆتەۋەرسىلە... ـــ دېدى ھەسەن قىلىچخان.

ئەسلەمخان تۇركىي ئورنىدىن تۇردى ـ دە، بۇ ئىككى سانغۇنغا قاراشقا پېتىنالمىغاندەك بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ـــ ھەشقاللا، قۇللىرى بۇ ئىسىمنى قوبۇل قىلدىم. ئەمما، ھاكىمبەگلىكنى...

ـــ ئەمدى تالىشىپ يۈرمەيلى. قېنى يول باشلىسىلا، ئۇدۇل مەرھۇم مۇسا بۇغراخان ئالىلىرىنىڭ ئوردىسىغا بارايلى، ـــ دېدى ھۈسەيىن ياغانتېگىن.

ئىسلامخان تۇركىي گەپ قىلمايلا ئالدىدا ماڭدى. باشقىلارمۇ ئۇلارغا سوڭداشتى. ئۇلار ھايالشمايلا خان ئوردىسىغا يېتىپ

كەلدى. ھېلىھەم ئۆز ھەيۋىتىنى يوقاتمىغان ئوردا سېپىلىنى، ئۆزى نەچچە قېتىملا كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردىكى يول، دەل - دەرەخلەر، قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا تاشقا مۆھۈر باسقاندەك ئورناپ كەتكەن خان ئوردىسىنى كۆرۈپ ھەسەن قىلىچخان خۇشال بولدى. ئۇ نېمىلا بولسۇن يۈسۈپ قادىرخان پەرغانە ۋادىسىغا ماڭار ۋاقتىدا تاپشۇرغان كاشغەرنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ھەققىدىكى يارلىقىنى ئورۇنلىيالماي، ياۋۇغا تارتقۇزۇپ قويغان بولسىمۇ، ھەرھالدا ھازىر ئوردۇكەنت زېمىنىنى، ئوردىنى قايتۇرۇۋالغانلىقىدىن خۇشال ئىدى. ھۇسەيىن ياغانتېگىن بولسا ئوردۇكەنتنى قايتۇرۇۋالغاچقا، ئەھمەد تۇغانخانىنىڭ يېنىدىكى پىتىنخور ئوردا ئەربابلىرى ئالدىدا يۈزىنىڭ يورۇق بولىدىغانلىقىدىن مەمنۇن ئىدى. ئۇلار ئوردىنى تەپسىلىي كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن توختاشتى.

— ئەمدى قانداق قىلىمىز، قىلىچخان جانابلىرى؟ — سورىدى ھۇسەيىن ياغانتېگىن ئاللىنېمىلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقانەدەك ۋەزمىن ئاھاڭدا.

— بۇگۈن بۇ يەرنى قايتۇرۇۋالغىنىمىز بىلەن تېخى باشقا جايلار يەنىلا ياۋنىڭ ئىلكىدە، ياغانتېگىن جانابلىرى. ياۋنىڭ لەشكەرلىرى جان قايغۇسىدا قالدى. شۇڭا، بىزمۇ پۇرسەتنى ئەلا بىلىپ بۇددىستلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرەيلى. شۇندىلا تولۇق نۇسرەت قازىنالايمىز!

— ئۆزلىرىچە ئوردۇكەنتنى...

— بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولسىلا، سىلى بىلەن كەلگەن مىڭبېشىدىن بىرسىنى لەشكەرلىرى بىلەن بۇ يەردە قالدۇرايلى! قالدىسىغا ئىسلامخان تۈركىي ھاكىمبەگ جانابلىرى بار ئەمەسمۇ؟

— خوپ، ئەمىسە ھازىرلا ئاتلىنايلى!...

ھەسەن قىلىچخان ھەيۋەتلىك ئوردا ئىمارەتلىرىگە ھەۋەس بىلەن قارىۋەتكەندىن كېيىن كەسكىنلىك بىلەن جاۋاب بەردى:

— شۇنداق قىلايلى، ياغانتېگىن جانابلىرى، پۇرسەت غەنىيمەت. مۇشۇنداق ئوبدان پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، كېيىن پۇشايمانىنى ئالغىلى قاچا تاپالماي قالمايلى. قېنى ئاتلىرىغا مىنىسلە...

— سىلىمۇ...

20

سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسى ناھايىتى قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمگەنىدى. كەڭلىكى ئون بەش ـ ئون ئالتە ئادىم، ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز ـ ئوتتۇز بىر ئادىم كېلىدىغان كۆركەم سارايىنىڭ تاملىرىدىكى شەرق مېمارچىلىقىنىڭ سەلتەنەتىنى نامايان قىلىدىغان قاپارتما رەسىملەر، يەرگە سېلىنغان رەڭدار گىلەملەر كۆزنى چاقاتتى. توققۇز پايلىق پەلەمپەي بىلەن چىقىلىدىغان، ئىككى تەرىپىگە قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلاردىن كۆزلەر قويۇلغان تۆردىكى تەخت ئۇستىدە توغانخان ئەۋژەلنىڭ ئىنىسى ناسىر ئىلىكخان گىدىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ تۆۋىنىدە يۈسۈپ قادىرخان ۋە باشقا قوشۇن باشلىرى مەرتىۋىسى بويىچە ئورۇن ئالغانىدى. ئوردا ئىچىدە ئىنسان قەلبىنى لال قىلىدىغان بىر خىل لىرىك كۈي ياڭرىماقتا ئىدى. ئىشىك تۈۋىدە نەپىس ياسالغان ھەيكەللەردەك تىك تۇرغان قورۇقچى لەشكەرلەرنىڭ سەل نېرىسىدىن ئورۇن ئېلىشقان سازەندىلەر پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن قالۇن، داپ، بالىمان، دۇتار، تەمبۇر، بەرباب، قوۋۇز، چىلتار، پەنجىتار، چاڭ قاتارلىق سازلىرىنى پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن چېلىۋاتاتتى. ئوردا ئىچىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بۇخارانىڭ بۇ كۈيلىرىنى تۇنجى قېتىم ئاڭلاۋاتقاچقا، بەزىلەر قەلبىدىكى تىل بىلەن تەسۋىرلىگۈسىز شادلىقىنى مۇزىكا ريتمىغا ماس ھالدا بېشىنى ئىرغىتىپ، ئىپادىلەپ ئولتۇراتتى. يەنە بەزىلەر كۆزلىرىنى

يېرىم يۇمۇپ، بۇ لىرىك كۆيلەرنى قەلبىگە مەڭگۈلۈك ئورنىتىۋالماقچى بولغاندەك پۈتۈن دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرگەنىدى. ناسىر ئىلىكخان نېمىشقىدۇر تامىقىنى قېقىپ قويدى. سازەندىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەكتىز بولۇپ ئولتۇرۇپ، پۈتۈن دىققىتىنى سىم تارلارغا تىكىپ، ئەپچىل، نەپىس ھەرىكەتلەر بىلەن چاڭ چېلىۋاتقان، قاپقارا ساقاللىرى سېمىز بەستىگە تولمۇ ياراشقان كىشى سىم تارلارغا يەڭگىل ئۇرۇلۇپ، يېقىملىق كۈي تۆكۈۋاتقان بىر جۈپ چوكىسىنىڭ سۈرئىتىنى ئاستىلاتتى. بۇنى سەزگەن باشقا سازەندىلەرمۇ كۈينىڭ يۆتكىلىدىغانلىقىنى جەزم قىلغاندەك ئۇنىڭغا ئەگەشتى. چاڭچى چېلىۋاتقان كۈينى سوزۇپ ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، پەدىنى يېڭى بىر كۈيگە يۆتكىدى. شۇ ئان ئوردا شائىرلىرى تەرىپىدىن سامانىيلارنىڭ يېڭىلمەس شاھى، دەپ تەرىپلەنگەن ئابدۇلمەلىك بىننى مەنسۇرنىڭ ئوردىسىدا شوخ، يۇرەكنى تىترەتكۈچى سادا ياڭرىدى. بۇ سادا ئاۋۇال خۇددى بۇلاق سۇلىرىنىڭ يەر تېگىدىن ئوقچۇپ چىقىۋاتقىنىدەك، دەرەخ يوپۇرماقلىرىنىڭ شىلدىرلاشلىرىدەك يېقىملىق ئاڭلىنىپ بارا ـ بارا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. شۇ ئەسنادا بىر ياندا ئولتۇرۇپ، ساتار تارلىرىغا كامالچىسىنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن سۈرۈپ ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلاردىكى كۆزلىرى ئويناق كوسا ئادەم ناخشا باشلىدى:

بېزىلىپسەن بەك گۈزەل، ھۆرلەر كەبى جانانە قىز،
گۈل ـ گۈلىستانلار ئارا گۈل تاجى رەيھانە، قىز.

بىر كۆرۈپ قانسام جەمالىڭ ھۆسنىگە ئەي نازىنىن،
جىلۋە قىلىپ نازىڭ بىرلە قىلما مېنى ۋەيرانە، قىز.

...

يان تەرەپتىكى ئىشىكتىن خۇددى كېپىكلەردەك يورغىلاپ بىر توپ رەققاس قىزلار چىقىپ كەلدى ـ دە، مۇزىكا رىتىمغا ماس ھالدا ئۇسسۇلغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ چاقىقان، نازۇك ھەربىكەتلىرى تولىمۇ چىرايلىق بولۇپ، كۆتۈرۈلۈپ تۈرغان مۇشتىتەك كۆكسى تار رەققاسلىق كىيىمى بىلەن ئۇلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ تۇراتتى. جانىنى ئېلىپ جاڭگالدا قويىدىغان نازلىق جىلمەيىشلىرى، كۆزلىرىنى لەپ ـ لەپ قىلىپ ئېتىشلىرى، قاشلىرىنى يىمىرىشلىرى يۈرەكلەرنى لەرزىگە سالاتتى. ناسىر ئىلىكخان نەچچە قېتىم تەخت ئۈستىدە ئولتۇرالمىغانىدەك قىمىرلاپ قويدى. شۇ تاپتا باشقا لەشكەر باشلىرىمۇ خۇددى مۇشۇ چاغقىچە بۇنداق لەۋەن، نازاكەتلىك، ھەربىر ھەربىكەتلىرىدىن گۈزەللىك تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان قىزلارنى كۆرۈپ باقمىغاندەك ھاڭۇېقىپ قېلىشقانىدى. يەنە بەزىلىرى بولسا كۆزلىرىنى قىزلارنىڭ ھەربىر ھەربىكىتىدىن ئۈزمەي، تىللىرىنى چاكىلدىتىشاتتى.

ئىشق ئوتى سەۋداسىدىن ئەندىشىدە كۆڭلۈم ھامان،
كىرپىكىڭنى يا قىلىپ ئاتە مېنى مەردانە، قىز...

رەققاس قىزلار شوخ، يېنىك ھەربىكەتلەر بىلەن نازلىق جىلمەيىشاتتى. لەرزان چۆرگۈلەپ چاچلىرىنى ئوينىتاتتى. ناسىر ئىلىكخانغا ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت ئۆزىگىلا ناز قىلىپ، ئىشق ھەۋىسىنى قوزغاۋاتقاندەك تۇيۇلدى ـ دە، بىردىنلا «ئاھ...» دەۋەتتى تىزىغا شاپىلاقلاپ. ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرۈپ يۈسۈپ قادىرخان بىر خىل كۆڭۈلسىز تۇيغۇغا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن تىزلا بېشىنى يەرگە سېلىۋالدى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا ناسىر ئىلىكخانىنىڭ ئۆزىنى تۇتالماي قېلىشى ياقماي قالغانىدى. ناسىر ئىلىكخان كۈندە دېگۈدەك مۇشۇنداق بەزمە ـ مەشرەپلەرنى

ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. ئۇ خۇشى تۇتقان چاغلاردا يۈسۈپ قادىرخاننى چاقىرتاتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ يۈسۈپ قادىرخان بۇنداق سورۇنلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپلا يۈرۈۋاتاتتى. پەقەت ناسىر ئىلىكخاندا گۇمان پەيدا قىلىپ قويماسلىق ئۈچۈن ئۇنىڭ سورۇنىغا ئامالسىز داخىل بولاتتى. بۇ، ئەمەلىيەتتە، ناسىر ئىلىكخاندىن، ياق، پۈتۈن ئەلەۋىيلەر① جەمەتىدىن ئارىلىق ساقلىغىنى ئىدى. ئەھمەد توغانخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئىككى ئىنىسىنىڭ قورسقى كۆپكەن بولسىمۇ، ئەمما يۈسۈپ قادىرخان ئالدىدىكى رېئال ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، بىر ئامال بىلەن ئۇلارنى پەسكويغا چۈشۈرگەنىدى. ئەمما، توغانخان ئەۋۋەل زادى نېمىنى ئويلايدۇ، بىلگىلى بولمايتتى. ئۇ ھە دېسىلا ھېلى يۈسۈپ قادىرخاننى باشقا جايلارغا ئۇرۇشقا بۇيرۇيتتى، ھېلى ئەھمەدنى يوقىلاڭ سەۋەبلەر بىلەن ئەيىبلەيتتى. ئەلتېگىننىڭ قەيەردە جاپالىق، مۇشەققەتلىك ئىشلار بولسا، شۇ يەرگە ھەيدەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئاكا ـ ئۇكىلار بىر يەرگە كەلسىلا بۇ ئىش توغرىسىدا دەتالاش باشلىناتتى. ئىككى ئوغۇل ئەھمەد بىلەن ئەلتېگىن يۈسۈپ قادىرخاندىن ئاغرىنغان پېتى ئويلىغانلىرىنى سۆزلەشكە باشلايتتى:

ـــ بۇ تەخت ئەسلىدىن سىزنىڭ ئىدى، ئاكا. ئۇلارنىڭ بوۋىسى بۇرۇن خان بولغان بولسا، بىزنىڭمۇ بوۋىمىز ئارسلانخان، ئاتىمىز ئىلىك خان بولغان. ئۇلار سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋلادى بولسا، بىزمۇ شۇ پەدەرى بۇزرۇكنىڭ نەسلىدىن. ھارۇن بۇغراخان كېسەل سەۋەبلىك لەشكىرىي يۇرۇش داۋامىدا قازا قىلىپ كەتسە، ئەھمەد توغانخان توپىلاڭدىن توقاچ

① ئەلەۋىيلەر ـــ ئەھمەد توغانخان قاراخانىيلار تەختىگە چىققاندا، خان جەمەتى ئەلەۋىيلەر ۋە ھەسەنىيلەر دەپ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئەلەۋىيلەرگە مۇسا بۇغراخان ئەۋلادلىرىدىن ئەھمەد توغانخان، ناسىر ئىلىكخان، مەنسۇر، مۇھەممەد؛ ھەسەنىيلەرگەن سۇلايمان ئارسلانخان ئەۋلادلىرىدىن يۈسۈپ قادىرخان، ئەھمەد، ئەلـ تېگىن قاتارلىقلار بۆلۈنگەنىدى.

ئوغرىلاپ ئۆزىگە قارشى چىقىقانلارنى ئۆلتۈرۈپ، قارشى چىقمىغانلارنى پۈلغا سېتىۋېلىپ، بىز بىلەن پەرۋايى پەلەك ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. شۇنداق تۇرسا، بىز يەنە ئۇنىڭغا بەيئەت قىلامدۇق؟ ياق، ئاكا. خان بولۇش ئۈچۈن ئەلگە قوشقان تۆھپىسى بولۇش كېرەك. نەچچە يىللاردىن بېرى سىزنىڭ خانلىقىمىز ئۈچۈن قوشقان تۆھپىڭىز ئازمۇ؟ بىراق، ئۆزىنى توغانخان ئەۋۋەل دەپ ئاتىۋالغان خانچۇ؟.. ئەسلىدە تەختتە سىز ئولتۇرۇپ، ئۇنى ئىلىكخان دەپ جاكارلاپ ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسى بەرسىڭىز توغرا بولاتتى. بىراق ھازىرچۇ؟ ئۇ خان بولۇۋېدى، سىزنى كاشغەرنىڭ ئىلىك خانى دەپ جاكارلىغىنى بىلەن ئۆز زېمىنىڭىزغا بېرىشقىمۇ يول قويماي، نەدە قان كېچىپ جەڭ قىلىدىغان ئىشلار بولسا، شۇ يەرگە بۇيرۇپ تۇرۇۋاتامدۇ!... سىز ئۇنىڭ مۇشۇنداق يولسىز پەرمانلىرىنى چۈشىڭىزنى چۈشلەپ تۇرۇپ، ئورۇنلاۋەرسىڭىز بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا ئوچۇق ئېيتىڭ، تۇغانخان ئەۋۋەل يا خانلىقنى سىزگە قايتۇرۇپ بەرسۇن، يا قاراخانىيلارنىڭ پۇتۇن زېمىنىنى تەڭ ئىككىگە بۆلۈپ، يېرىمىغا ئۇ خان بولسۇن، قالغان يېرىمىغا سىز خان بولۇڭ...

يۈسۈپ قادىرخان بۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىغاندا، ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئۇلارغا نەسىھەت قىلاتتى:

— ئۇنداق دېمەڭلار قاملاشمايدۇ، ئەزىز ئىنىلىرىم. ئاسماندا بىرلا قۇياش بولغىنىغا ئوخشاش، بىر خانلىقتا پەقەت بىرلا خان بولىدۇ. ئەھمەد تۇغانخان خان بولسىمۇ، مەن خان بولسامۇ بەربىر ئوخشاش، ھەممىمىز سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىڭ ئەۋلادلىرى، ئۇ پەدەرى بۇزرۇك خانلىقىمىزنى گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى. ئەمدى قوپۇپ بىز بىر خانلىقنى ئىككىگە بۆلىمىز دېسەك، ئۇنىڭ روھى قورۇنۇپ قالىدۇ. راست، ئۇ بىز ھەسەنىلەر ئەۋلادلىرىنى چەتكە قېقىۋاتىدۇ، ئوردىدىن بارغانسېرى يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن قىلمىغان ئىشلىرى

قالمىدى. بەزىدە ئويلىسام ئۆزۈمنىڭمۇ قورسىقى كۆپىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭغا چىش يېرىپ بىرنەرسە دېسەم، بىزنىڭمۇ پېيىمىزدا يۈرۈۋاتقانلارنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ چۈشۈپ قېلىپ، ئارىمىزدىكى نىزانى بارغانسېرى چوڭايتىۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىزگە زىيىنى بارکى، ھەرگىز پايدىسى يوق. شۇڭا، سەۋر قىلايلى، سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن. ئۇنىڭ ئۈستىگە خان تېخى ياش، ئەل ـ رەئىيەت ئىشلىرىغا تەجرىبىسى كەمچىل. شۇڭا، يا ئۇنداق، يا مۇنداق سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولالمايدۇ. بىز قان قېرىنداش بولغاچقا ئۇنداق ئىشلارنى سالاۋاتقا چىقىرىپ، خان يارلىقىنى بەجانىدىل ئورۇنلايلى. پەرمانىنى كەم ـ كوتىسىز ئىجرا قىلايلى. بۇ ئىشلىرىمىز بىر مەزگىل داۋاملاشسا، بەلكىم ئۇمۇ ئىنسان بولغاندىكىن ئۆز يۈرىكىگە قول سېلىپ باقار... مېنىڭ دەيدىغىنىم، بىزدىن بۇنداق گەپلەر ھەرگىز چىقمىسۇن. بولمىسا ئالدى ـ كەينىمىزدىكى ياغى، ئىچىمىزدىكى سۇخەنچى، خۇشامەتچى، پىتنىخورلارنىڭ دېپىغا ئۇسۇل ئويناغان بولۇپ قالىمىز.

ئۇنىڭ گەپلىرى ئىككى ئىنسانى قايىل قىلالمايتتى. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ھالقىلىق پەيتلەردە «قۇشقۇن»غا ئولتۇرۇۋالغانلىقىدىن ئاغرىناتتى. ئەمما، ئۇنىڭ سۆزىنى يېرىشقا، ئويلىغانلىرىنى، ئېغىزىغا كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى دېيىشكە پېتىنالمايتتى. ھالبۇكى، يۈسۈپ قادىرخان ئارىلىق ساقلىغىنى بىلەن توغانخان ئەۋۋەل ھەرگىز ئۇنداق قىلمايتتى. ئۇ يۈسۈپ قادىرخاننى ئاۋۋال پەرغانىدىن شاشقا يۆتكىدى. ئارىدىن بىر ـ ئىككى يىل ئۆتمەيلا قوقەندكە ئەۋەتتى. كېيىن يەنە ئىنىسى ناسىر ئىلىكخاننى قوماندان، يۈسۈپ قادىرخاننى قوشۇن بېشى قىلىپ بۇخاراغا ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. ناسىر ئىلىكخان سەپەر جەريانىدا ئۆزىنىڭ خان ئىنىسى، بۇ قېتىمقى يۇرۇشنىڭ قوماندانى ئىكەنلىكىنى پەش قىلىپ، يول بويى ئۇنىڭ زىتىغا، غۇرۇرىغا تېگىپ، كۆزىگە ئىلماي يۈردى.

هەتتا ئۆزى بۇخاراغا بىر كۈنلۈك يول قالغان جايدا چۈشكۈن قىلىپ، ئۇنى دەرھال بۇخاراغا ھۈجۈم قىلىپ، شاھ مەنسۇر ئوردىسىنى ئىشغال قىلىشقا بۇيرۇدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭغا لام ـ جىم دېمەيلا يولغا چىقىپ، ناھايىتى تېزلا بۇخارانى قارام قىلدى ـ دە، سامانىيلارنىڭ شاھى ئابدۇلمەلىك بىننى مەنسۇر ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئىبراھىم ئىسمايىل بىننى مەنسۇرنى قولغا چۈشۈرۈپ، زىندانغا تاشلىغاندىن كېيىن، دەرھال ناسىر ئىلىك خانغا غەلىبە خۇش خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە ئارقىش ئەۋەتتى. ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا ئالمان ـ تالمان كېچىلەپ يولغا چىقىپ، ئۇدۇل شاھ ئوردىسىغا كەلدى ـ دە، خەزىنىدىكى بىھىساب ئالتۇن ـ كۈمۈش، مەرۋايىت، ھېقىق ۋە قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلارنى كۆرۈپ، گۈلقەلىرى ئېچىلىپ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇشقا تاسلا قالدى. تېزلىكتە ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ھەمراھىدىن بىرسىنى خەزىنىچى قىلىپ بېكىتتى. يۈسۈپ قادىرخان بۇخارانى، شاھ ئوردىسىنى ئېلىش داۋامىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن سەركەردە ـ سەرۋازلار، قوشۇن باشلىرى، لەشكەرلەرنى ئازراقتىن بولسىمۇ تارتۇقلاپ، ئۇلارنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ناسىر ئىلىكخان كەسكىن رەت قىلىپ، جىمى بايلىقنى سەمەرقەندكە ـــ ئاكىسىنىڭ ھۇزۇرىغا يۆتكەشكە تۇتۇندى. يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئىچى ئاچچىققا تولدى. ناسىر ئىلىكخان ئەل ئىشلىرىنى ئېسىدىن چىقىرىپ كەيپ ـ ساپا بىلەن مەشغۇل بولدى. يۈسۈپ ئارسلانخان ئۇنىڭغا يۇرتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلايدىغان زۆرۈر تەدبىرلەرنى يولغا قويۇش تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، ناسىر ئىلىكخان رەت قىلىۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئارسلانخانمۇ بۇنداق ئورۇنلۇق تەكلىپلەرنى ئويلىسىمۇ ئېغىزىدىن چىقارمايدىغان بولدى.

مۇزىكا داۋاملىشىۋاتاتتى. ناخشىمۇ بارغانسېرى ئەۋجىگە چىقىشقا باشلىغانىدى:

بەر قولۇڭنى چىقسۇن ئارمان، بولدى بەس، قىلما ئۇۋال،
باغرىمىز قانسۇن، كېتەيلى باغ ئارا سەيلانە، قىز.

...

رەققاس قىزلار خۇددى ئومۇرتقىسى يوق قۇرتلاردەك تولغىناتتى. شاھ سارىيىدىكىلەر ئۇلارنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىگە، جىلمىيىشلىرىغا، خۇمار كۆزلىرىنى، يا كىرىچىدەك كىرپىكلىرى ئۇستىدىكى قارلىغاچنىڭ قانتىدەك قاشلىرىنى يىمىرىشلىرىغا مەستانە بولۇشۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىشقاندەك ئولتۇرۇشاتتى. دەل شۇ چاغدا ئالدىراش كىرىپ كەلگەن نۆكەر شاھ سۇپىسى ئۈستىدە گىدىيىپ ئولتۇرۇپ، رەققاس قىزلارنى كىيىمسىز تەسەۋۋۇر قىلىپ، خىيالىي ھەۋەس قوينىدا ئۇزۇۋاتقان ناسىر ئىلىكخانىنىڭ يېنىغا كەلدى ـ دە، پىچىرلاپ بىرنەرسىلەرنى دېدى. نۆكەرنىڭ سۆزى تۈگىمەيلا، ناسىر ئىلىكخانىنىڭ خۇددى چايان چېقىۋالغاندىكىدەك چىرقىراق ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ قا... قاچان... قاچان يۇز بېرىپتۇ؟

ناسىر ئىلىكخانىنىڭ سۆزى بىلەن تەڭ سازەندىلەر چىپچىدە توختىدى. ئىشىك تۈۋىدە رەققاس قىزلارنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىگە نازارەت قىلىپ ئولتۇرغان رەققاسلار يېتەكچىسى ئۇسسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇشنى يا يىغىشتۇرۇشنى بىلەلمەي قالغان قىزلارغا بېشى بىلەن ئىشارە قىلدى. ئۇلار خۇددى بايىقىدەكلا شوخ تاقلاپ، تېزلا غايىب بولدى.

ـــ بۇنىڭغا خېلى ۋاقىت بولغان ئوخشايدۇ، ئالىيلىرى. ھېلى يېتىپ كەلگەن ئارقىشنىڭ دېيىشىگە قارىغاندا، شاھ مەنسۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى زىنداندىن ئايالچە ياسىنىپ قېچىپ كېتىپتىمىش...

ـــ ھۇ مەلئۇنلار، قىلغان ئىشىنى قارا، ئادەمگە يەنە ئاۋارىچىلىك تېپىپ... ئۆزكەنت① نىڭ زىنداندىكى بۇنى

① ئۆزكەنت ـــ تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ھارۇن بۇغراخان ئاستانىنى سەمەرقەندكە كۆچۈرگەندە، قۇزغۇردۇ نامىنى ئۆزكەنتكە ئۆزگەرتكەن.

سەزمەپتۇمۇ؟

ـــ سەزمەي قالغان ئوخشايدۇ، ئالىيلىرى...

ـــ زىندانبېگىنىڭ كاللىسىنى ئېلىش كېرەك. پۇتۇن جەددى ـ جەمەتىنى قىرىپ تاشلاش كېرەك... ـــ ناسىر ئىلىكخان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ۋارقىرىدى، ـــ شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن بۇنىڭ ھېسابى ئېلىنىدۇ!

يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ بوزىرىپ كەتكەن چىرايىغا قاراپ ئۇنى ئۆزىنى بېسۇۋېلىشقا ئۇندىمەكچى بولدى ـ يۇ، يەنە تېزلا نىيىتىدىن يالتايدى. باشقىلار بولسا ئىلىكخانىنىڭ مەجەزىنى ئوبدان بىلگەچكە جىم بولۇۋالغانىدى.

ـــ دەرھال ئۆزكەنتكە ئارقىش ماڭدۇرۇلسۇن، توغانخان ئەۋۋەل ئالىيلىرىغا «ناسىر ئىلىكخان زىندانبېگىنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئېلىپ، يەتتە ئەۋلاد ئۇرۇق ـ جەمەتىنى قىرىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىنسۇن!

نۆكەر چىقىپ كەتتى. شاھ سارىيى بىردىنلا ئېغىر سۈكۈتكە چۆمدى. باشقىلار ئۇنلۇكرەك نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالمىغاندەك ئولتۇرۇشاتتى. بۇ ھالەتتىن تېخىمۇ ئىچى سىقىلغان ناسىر ئىلىكخانىنىڭ ئەرۋاھى ئۆچۈپ ساراي ئىچىدىكىلەرگە ئاچچىق بىلەن ھومايدى ـ دە، گۈسۈلدەپ دەسسىگىنىچە چىقىپ كەتتى. شۇندىلا ھەممەيلەن يېنىك تىن ئېلىشتى. ئەمما، يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى توغرا تاپمىغاندەك بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى.

21

ھەسەن قىلىچخان بىلەن ھۈسەيىن ياغانتېگىنىنىڭ ئوردۇكەنتنى ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ بېڭسارغا يېقىن جايدا قارارگاھ قۇرغىنىغا خېلى كۈنلەر بولۇپ قالدى. ياغلاقار قالۇ خانمۇ بېڭساردا لەشكەرگاھ قۇرغان بولۇپ، ئىككى تەرەپ قوشۇن باشلىرى كۆزىتىش سۈپىسىغا چىقىپ

قارشى تەرەپكە قاراشسىلا، بىر ـ بىرىنىڭ لەشكەرگاھلىرىنى بىمالال كۆرەلەيتتى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى كۈندە دېگۈدەك توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. بۇنداق چاغدا توغ ـ ئەلەملەر لەپىلدەيتتى، جەڭ مەيدانىنى ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، لەشكەرلەرنىڭ ھۇررا ـ سۈرەنلىرى، يارىلانغانلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاھۇ زارى، قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغان چاغدىكى جاراڭ ـ جۇرۇڭلىرى بىر ئالاتتى. ھەر ئىككى قوشۇنىنىڭ سەركەردە ـ سەرۋازلىرى، لەشكەرلىرى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇ جەڭنى تېزرەك ئاخىرلاشتۇرۇش، ياق، ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش، جەڭدە تېزرەك نۇسرەت قازىنىش ئۈچۈن كۈچىنىڭ بارىچە رەقىبلىرى بىلەن ئېلىشاتتى. ئەتراپىنى ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى قاپلايتتى. بويىنى سۇنغان، يا ئوقلىرى تەگكەن ئاتلارنىڭ ئازابلىق چىرقىراشلىرى جەڭ ناغرىلىرىغا قوشۇلۇپ يىراق ـ يىراقلا تارقىلىپ كېتەتتى. شۇنداقتىمۇ، بىر تەرەپ ئاز ـ تولا ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولسا، يەنە بىر تەرەپ دەرھال كۈچلۈك مۇداپىئە تەشكىللەيتتى ـ دە، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتەتتى. شۇنداق قىلىپ، تىركىشىش ۋەزىيىتى خېلى ئۇزاق داۋاملىشىپ كەتكەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر ئىككىلا تەرەپكە ئۇرۇلدۇرمەي لەشكىرىي ياردەم كېلىپ تۇرۇۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھېچقايسى تەرەپنىڭ بىر ـ بىرىگە يول قويغۇسى كەلمەيتتى.

ياغلاقار قالۇ خان ئىدىقۇت خانى ۋە تىبەت خانى بىلەن تۇزۇشكەن پۈتۈمنامە بويىچە ئۇلار تەرەپتىن كەلگەن لەشكەرلەر بىلەن ئۆلگەن، يارىلانغانلارنىڭ ئورنىنى تولۇقلاپ تۇرۇۋاتاتتى. توغانخان ئەۋۋەلمۇ كاشغەردىكى ھۇسەيىن ياغانتېگىنگە ئۆزكەنت دىيارىدىن لەشكىرىي ياردەملەرنى بېرىپ تۇراتتى.

ـــ بۇ يەرنى قارارگاھ قىلىپ، ياغلاقار قالۇ خان بىلەن تىركىشىپ تۇرۇۋاتقىنىمىزغا ئۇزاق بولۇپ كەتتى، ـــ دېدى بىر كۈنى ھۇسەيىن ياغانتېگىن ياۋ قارارگاھى تەرەپكە بويۇنداپ قاراپ تۇرۇپ، ـــ ئۇلارنى كاشغەر زېمىنىدىن تېزرەك قوغلاپ

چىقىرىۋەتسەك بولاتتى. ھازىرغۇ توغانخان ئەۋۋەل ئالىيلىرى مەيلى قايسى جەھەتتىن بولسۇن يارەمنى قىلچە ئايىمايۋاتىدۇ. باشقا قىينىچىلىقىمىزمۇ يوق. شۇنداقتىمۇ، جەڭ بەك ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتسە ياخشى بولمايتتى...

ــ سۆزلىرى ئورۇنلۇق، جانابلىرى، بىز ئۇلار بىلەن خېلى كۆپ قېتىم تۇتۇشتۇق. ئەمما، ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ لەشكىرىي كۈچى تەڭ كېلىپ قالغاچقا، بىر ـ بىرىمىزنى يېڭەلمەيۋاتىمىز. ئەمدى بۇنداق قاتمال ھالەتنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتمەسەك بولمايدىغان يېرىگە يەتتى. قوشۇن باشلىرىمۇ ئۇلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىشتى.

ــ بۇ تولىمۇ ئەدگۈ پاراڭ بوپتۇ. ئۇلارنىڭ رايى راستلا شۇنداق بولسا، بىزمۇ ئۇلارغا ھە ـ ھۇ دېيىشىپ، غەيرىتىگە كۈچ قوشايلى... ــ دېدى ھۈسەيىن ياغانتېگىن خۇشال بولغاندەك.

ــ ئەمما، بۇ ئىشنى ئەتراپلىق كېڭەش قىلغىنىمىز تۈزۈك، جانابلىرى. ئەگەر كەڭ كۆلەمدە جەڭ قىلساق، چوقۇم غەلبە قىلمىقىمىز لازىمدۇر. بولمىسا كاشغەرنىمۇ قولدىن بېرىپ قويىدىغان ئىش چىقىدۇ.

ــ ئۆزلىرى تۇرغان يەردە بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ، قىلىچخان ئالىيلىرى. بۇ جەھەتتە ئۆزلىرى ئالدىدا ئاتىكارچىلىق قىلمايمەن، سىلى قانداق ئويلىغان بولسىلا شۇ بويىچە ئىش كۆرەيلى، كەمىنىلىرى چوقۇم ئۆزلىرىگە ھەمدەم بولىمەن.

ــ بۇگۈن كەچتىلا بارلىق قوشۇن باشلىرىنى يىغىپ كېڭەش قىلىپ كۆرەيلىمىكىن؟

ــ ئوبدان...

ئەتىسى سەھەردىلا بۇغرا لەشكەرلىرى قارارگاھىدىن ناغرىنىڭ گۈمبۈرلەپ ئورۇلغان كۈچلۈك ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ ھامان لەشكەرلەر خۇددى كىرىچتىن ئايرىلغان يا ئوقىدەك ئاتلىنىشتى. ئۇدۇن قارارگاھىدىكىلەر دەسلەپ سەل ھەيران بولغاندەك مەڭدەپ

تۇرۇپ قېلىشتى، ئاندىن بىردىنلا خۇدىنى تاپقاندەك قۇيۇندەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇغرا لەشكەرلىرىگە يا ئوقلىرىنى ياغدۇردى. بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا قىلىچىنى ئويناتقىنىچە يۇگۇرۇپ كېلىۋاتقان لەشكەر دەل كۆكرىكىگە سانجىلغان ئوقنى تۇتقىنىچە بىرئاز تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن، سەنتۇرۇلگەن هالدا گۇپپىدە يىقىلدى. ئوقلار ژۇرنىلداپ بۇغرا لەشكەرلىرى تەرەپكە ئۇچاتتى. ئەمما، بۇغرا لەشكەرلىرى ئالدىنقىسى يىقىلسا، كېيىنكىسى هۇررا - سۇرەن بىلەن ئالدىغا ئېتىلاتتى. ئاخىر ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى ئارىلىشىپ، گىرەلەشمە جەڭگە چۈشۈپ كەتتى. هەسەن قىلىچخانىنىڭ هۇجۇمى تۈيۇقسىز بولغاچقا، ياغلاقار قالۇ خان لەشكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۈلگۈرەلمىگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىككى كوزىرى — ئاكا - ئۆكا نوقتەرىش، چوقتەرىشلەرمۇ قىلچىلىك ئېقى يوق تۇم قارا ئارغىماقلىرىنى دېۋىتىپ، ئالاهىدە قىلىپ سوقتۇرۇلغان ئەگمە قىلىچلىرىنى ئويناتقان پېتى جەڭگە باشچىلاپ كىرىشىپ كەتكەنىدى.

كۈن غەربكە قىيسايدى. جەڭ داۋاملىشىۋاتاتتى، قانلار تۆكۈلۈۋاتاتتى، كۆزلىرى ئوچۇق قالغان تالاي تەنسىز باشلار تۇپراققا مىلىنىپ، ئات ۋە لەشكەرلەرنىڭ پۇتلىرى ئارىسىدا دومىلاپ يۈرەتتى...

تۈيۇقسىز تەبرىزلىق غوجا ئەبۇل مۇزەپپەرنىڭ كۆكرىكىگە نەيزە سانجىلدى. ئۇ بىر قولى بىلەن كۆكسىنى چىڭ بېسىپ تۇرۇپ، يەنە بىر قولى ئۆزىگە نەيزە ئۇرغان ياۋ لەشكىرىنىڭ ئىككى قولىغا كۈچ بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ، بىلىكىدىنلا ئۈزۈۋەتتى. لەشكەر ئېچىنىشلىق چىرقىراپ كەتتى. غوجا ئەبۇل مۇزەپپەرمۇ ئارقىسىغا تىرىكىدە ئۇچۇپ چۈشتى.

شۇ ئەسنادا هەسەن قىلىچخان ياۋ قوشۇنىنىڭ ئەجەللىك جايلىرىغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى ئاستا - ئاستا سۇندۇرماقتا ئىدى. ئاستا - ئاستا جەڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش

بولۇشقا باشلىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى قاتتىق ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي چېكىنىشكە باشلىدى. كۆزىتىش سۇپىسىدا جەڭ ۋەزىيىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان ياغلاقار قالۇ خان پۇتى كۆيگەن توخۇدەك نېمە قىلىشى بىلەلمەي قالدى ـ دە، ئالدىراپ پەسكە چۈشۈپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ دەرھال ئات كەلتۈرۈڭلار!... تېزرا!...

جەڭ ئەمدى باشقىچە تۈس ئالدى. بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ ھۇررا ـ سۈرەنلىرى ئەتراپنى بىر ئالدى. ئۇلار خۇددى ئارسلاندەك تاشلىنىپ قاچقانلارنى قوغلاشقا باشلىدى...

ياغلاقار قالۇ قوشۇنلىرىنى قوغلاۋاتقان بۇغرا قوشۇنلىرى ئەتسى چۈشكە يېقىن يېڭىسار بىلەن پوسكام ئارلىقىدىكى تۈپتۈز سايدا يېتىشتى. كۈن خېلىلا ئېسىق ئىدى. لەشكەرلەرنىڭ پىشانىسىدىن ـ يۈزلىرىدىن تەر تامچىلىرى سىرغىپ چۈشەتتى. بىراق، ئۇلارنىڭ بۇنىڭ بىلەن كارى يوق ئىدى. شۇ تاپتا ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى مۇشۇنداق قوغلىغان پېتى زاۋادىن ئۆتكۈزۈپ، يۇرتخان شەھىرىگىچە قوغلاپ بارغۇسى، پۈتۈن ئۇدۇن ئېلىنى قارام قىلىپ، ياغلاقار قالۇ خانىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگۈسى بار ئىدى. بىراق، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ سېپىگە قاراپ ھەيران بولدى. ئۇلارنىڭ سانغۇنى چوقتەرىشىنىڭ يېنىدا تۇنۇگۈنكى لەشكەرلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك تۇراتتى. بۇنى كۆرۈپ ھەسەن قىلىچخان سەل ھەيران بولدى.

ـــ ئۇلار تۇنۇگۈنكى ھۇجۇمدا شۇنچىلىك كۆپ تالاپەت تارتقانمۇ؟ ـــ سورىدى ھۈسەين ياغانتېگىنمۇ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەندەكلا.

ـــ مەنمۇ شۇنىڭغا ھەيران، جانابلىرى، ئۇلار بەلكىم ھىيلە ئىشلىتىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن، ـــ دېدى ھەسەن قىلىچخان ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پەس ئاۋازدا.

ـــ ئۇنداق بولۇشىمۇ ناتايىن، قىلىچخان جانابلىرى، مانا قارىسىلا، بۇ تۈپتۈز سايدا ياغلاقار قالۇ خان ھىيلە ئىشلىتىمەن

دېسىمۇ قاملاشتۇرالمىغۇدەك، بۇ يەردە نە لەشكەرلىرىنى يوشۇرغۇدەك ئورمانلىق، نە قۇم بارخانلىرى بولسۇن؟ ئۇلار راستلا كۆپ لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپتۇ. مۇشۇنداق ۋاقىتتا بىز لەشكىرىي كۈچ جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىمىزنى ئىشقا سالساقلا، ئۇلارنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىۋېتەلەيمىز، — دېدى ھۈسەيىن ياغانتېگىن ئىشەنچ بىلەن كېسىپ سۆزلەپ.

ھەسەن قىلىچخان ياۋ سېپىگە نەزەر سالدى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇلارنىڭ سېپى قىسقا، لەشكەر سانى ئاز ئىدى. بىرلا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئالسىلا، بۇددىست لەشكەرلىرىنى تامامەن تارمار قىلغىلى بولاتتى. ئەمما، ئۇنىڭ قەلبىدىن بىرەمدىلا نۇرغۇن گۇمانلار، تەشۋىشلەر كېزىپ ئۆتتى. لېكىن، ياغانتېگىن بۇنى سەزمىگەندەك ئۇنى ئالدىرىتاتتى.

— يارلىق چۈشۈرسىلە، جانابلىرى. لەشكەرلىرىمىز ئۇلارنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن يەر بىلەن يەكسان قىلسۇن!

— كەينىمىزگە يېنىپ، قارارگاھ قۇرساق بولامدىكىن! — دېدى ھەسەن قىلىچخان ئۇنىڭغا ئىلتىجا بىلەن قاراپ، — بەلكىم سىلىنىڭ دېگەنلىرى بەرھەقتۇر، ئۇلارنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن يەر بىلەن يەكسان قىلارمىز. ئەمما، مەن بىرئاز خاۋاتىرلىنىۋاتىمەن، جانابلىرى. ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ ئىككى سانغۇنى لەشكىرى ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن. جەڭ مەيدانلىرىدا ھېيلە ئىشلىتىشكە تولىمۇ ماھىر. قارىماققا سىلى دېگەندەك ئۇلارنىڭ لەشكىرىي ئازدەك كۆرۈنگىنى بىلەن بەلكىم ھېيلە ئىشلىتىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن...

— جەڭ دېگەندە جاننى ئالىقانغا ئېلىپ ئۇرۇش قىلغۇلۇق، جانابلىرى، بۇنچىلىك ياۋدىن قورقساق جەڭ قىلمىساق بولىدۇ! — دېدى ياغانتېگىن بىردىنلا ئۆڭۈپ، — قارىسىلا دەيمەن، بىر كۆز يېتىم دائىرىدە بۆكتۇرمىگە لەشكەر قويغۇدەك يەر بولمىسا، نېمىدىن ئەنسىرەيدىلا؟

ھەسەن قىلىچخان بىردىنلا غەلىتە سېزىم ئىچىدە قالدى.

بۇلار ئۇچراشقان چاغدىلا، ھۇسەين ياغانتېگىن: «ئۆزلىرى قوشۇنغا باشچىلىق قىلسىلا، مەن سىلىگە ھە ـ ھۇ دېيىشىپ بېرىمەن» دېگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە خان تاغىسى بولغاچقا، ھەسەن قىلىچخان تولىمۇ ئېھتىيات بىلەن ھەربىر كىچىك ئىشنىمۇ ئۇنىڭغا مەسلىھەت سالغان، ئۇنىڭ رايى بويىچە قارار چىقارغاندى. مانا ئەمدى ئۇ ئۆزىنىڭ توغانخان ئەۋۋەلنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئوردىدىن مەخسۇس بۇ يەرگە كەلگەنلىكىنى، خان تاغىسى ئىكەنلىكىنى، جەڭ مەيدانىدا بىر ـ ئىككى ئېغىز سۆزىنىڭ ئۆتىدىغانلىقىنى تەئەددى بىلەن، چىرايىنى ئۆڭدۇرۇش بىلەن ئىپادىلەپ قويدى. ئەمما، قانداق قىلىش كېرەك؟ ئەگەر ياۋ ھەقىقەتەن ھىيلە ئىشلەتسىچۇ؟ لەشكەرلەر قىرىلىپ، قوشۇن ھالاكەتكە ئۇچرىسا، يۇسۇپ قادىرخانغا قانداق جاۋاب بەرگۈلۈك؟!... ھەسەن قىلىچخان ئىزتىراپلىق تۇيغۇلار ئىچىدە قانداق جاۋاب بېرىشى بىلەلمەي قالدى. شۇنىڭغىچە ئۇدۇن لەشكەرلىرى تەرەپتىن يا ئوقلىرى ئۇچۇپ كېلىشكە باشلىدى. ئالدى تەرەپتىكى لەشكەرلەردىن ئوچ ـ تۆتى ئېچىنىشلىق ۋارقىراپ يىقىلدى. ھەسەن قىلىچخان ھۇسەين ياغانتېگىنگە قارىدى. ئۇ بايىقى پېتىنى بۇزماي ئېتىنىڭ چۇلۇۋۇرىنى چىڭ سىقىمىلىغىنىچە تەتۇر قاراپ ئولتۇراتتى. بۇنى كۆرۈپ يەنە ئىككىلىنىشىنىڭ ئورنى قالمىغانلىقىنى سەزگەن قىلىچخان قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغاردى ـ دە، بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتقاچ ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدى تەرەپكە ئېتىلدى.

ـــ ھۇررا!... ـــ ھەسەن قىلىچخان كانىيى يىرتىلىپ كەتكۈدەك ۋارقىرىدى. شۇ ئان ئاتلىق چەۋەندازلارمۇ، ياياق لەشكەرلەرمۇ ياۋ سېپى تەرەپكە ئومۇمىي سەپ بويىچە ئاتلاندى. ئىككى قوشۇن لەشكەرلىرى ناھايىتى تېزلا بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ ئېلىشىشقا باشلىدى. ھەسەن قىلىچخان بايىقى گەپ تەسىرىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ، ئىشقىلىپ، تولىمۇ

پىداكارلىق بىلەن ئېلىشىۋاتاتتى. لەشكەرلەرمۇ ھۇررا ـ سۆرەن بىلەن كېيىككە تاشلانغان يولۋاستەك پىداكارلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئاربىدىن بىر چاي قايىنىغۇچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە جەڭگاھتا خېلى كۆپ جەسەت پەيدا بولدى. بۇددىست لەشكەرلىرى ئۆز رەقىبلىرىگە تەڭ كېلەلمىگەندەك ئاستا ـ ئاستا چېكىندى ـ دە، قېچىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرگەن ھەسەن قىلىچخان ئۆز لەشكەرلىرىنى توختىتىۋالماقچى بولۇپ، يارلىق بېرىشكە تەمشەلدى. دەل شۇ چاغدا ھۇسەين ياغانتېگىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

ـــ قوغلاڭلار! بۇددىستلارنى تولۇق قىرىپ تاشلاڭلار!...

بۇغرا لەشكەرلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا باشلىدى. ھەسەن قىلىچخانمۇ ئۆزىگە ھەمراھ بولغاندىن بېرى بىرەر قېتىممۇ لەشكىرىي ئىشلارغا ئارىلاشماي كېلىۋاتقان ھۇسەين ياغانتېگىنىڭ بۇ يارلىقنى يىرغۇسى كەلمەي ئات سالدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئارقىسىغا باقماي قېچىۋاتاتتى، بۇغرا لەشكەرلىرى قوغلاپ ماڭغاچ، جەڭدە جاراھەتلىنىپ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى، ھېرىپ ماجالى قالماي ھاسىراپ ـ ھۆمۈدىگىنىچە ئولتۇرۇپ قالغانلارنى قىرغاچ قوغلاشنى داۋام قىلىۋاتاتتى. قېچىۋاتقان، قوغلاۋاتقان ئاتلارنىڭ تاپىنىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان چەكسىز چۆللۈكنى خۇددى قىيامەت بولغاندەك ھالغا كەلتۈرگەندى.

ئەنە شۇنداق قېچىش ۋە قوغلاش كەچ كىرگۈچە داۋام قىلدى. ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي ئاسمان سەتھىدە پارلاپ، نۇر چېچىشقا باشلىدى. يۇلتۇزلار پارلىدى. يىراقتىن، خېلىلا يىراقتىن ئوتقاچلارنىڭ يورۇقى كۆرۈنەتتى. ھەسەن قىلىچخان لەشكەرنى باشلاپ ئاشۇ نىشانغا قاراپ ماڭماقتا ئىدى.

ـــ قارىغاندا ئۇلارغا يېتىشەلمىگۈدەكمىز، جانابلىرى. ياۋنىڭ ئوتقاچلىرى بىردە كۆپىيىپ، بىردە ئازىيىپ، بەزىدە كۆرۈنۈپ، بەزىدە كۆرۈنمەي تۇرۇۋاتىدۇ. لەشكەرلەرمۇ ئەتىگەن غىزالانغانچە

تېخى ئېغىزىنى نەمدىگۈچىمۇ بولمىدى. شۇڭا، مۇشۇ يەردە ئارام ئېلىپ، سەپەرنى كۆن يورۇغاندا داۋاملاشتۇرساق قانداق؟ ــ دېدى ھەسەن قىلىچخانغا ياندىشىپ كېلىۋاتقان ھۇسەيىن ياغانتېگىن ئىلتىجا بىلەن.

ــ مەيلى، دېگەنلىرىچە بولسۇن، جانابلىرى، ــ دېدى ھەسەن قىلىچخانمۇ نەچچە قېتىم دېمەكچى بولۇپ دېيەلمىگەن گەپنى ئۇنىڭدىن ئاڭلاپ، ــ لەشكەرلەر ئارام ئالسا ئېلىۋالسۇن!

بۇغرا لەشكەرلىرى يۇرۇشىنى توختاتتى. ئۇلار يانلىرىدا ئېلىۋالغان تالقانلىرى بىلەن قورساقلىرىنى تويدۇرۇشۇپلا ئۇيقۇغا كەتتى. ھەسەن قىلىچخان قوشۇن باشلىرىغا كېچىلىك كۆزەتچى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا زۆرۈر كۆرسەتمىلەرنى بېرىپ ئۆز قونالغۇسىغا كەلگەندە، كېچە بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى.

ئەتىسى شەپەق سۈزۈلگەندە يېقىنلا يەردىن ئاۋۇال كۆچلۈك سۇرەن كۆتۈرۈلۈپ، جەڭ ناغرىلىرىنىڭ گۈمبۈرلەشلىرى بىلەن قوشۇلدى. ھەسەن قىلىچخان ئورنىدىن چاچراپ تۇردى ـ دە، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغاردى.

ــ نېمە ئىش بولدى، جانابلىرى؟ ــ سورىدى ئۇيقۇسىغا تېخى ئوبدان قانمىغان ھۇسەيىن ياغانتېگىن كۆزلىرىنى ئۇۋۇلغىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ.

ــ يېقىنلا يەردە ئۇدۇن لەشكەرلىرى بار ئوخشايدۇ. ئۇلار بىزنى جەڭگە چىللاۋاتىدۇ!

ــ ئۇنداقتا جەڭگە ئاتلىنامدۇق؟

ھەسەن قىلىچخان گەپ قىلىپ بولغۇچە، ئۇنىڭدىن نەچچە قەدەم يىراقلىقتا تۇرغان لەشكەر ئېچىنىشلىق ۋارقىرىغىنىچە يېقىلدى. ھەسەن قىلىچخان جەھلى بىلەن ۋارقىرىدى:

ــ تەييارلىنىڭلار، ياۋ ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ!...

بۇغرا لەشكەرلىرى تېزلا ئاتلاندى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى بۇغرا لەشكەرلىرىگە قارىتىپ بىرنەچچە تالدىن يا ئوقى ئېتىپ

قويغاندىن كېيىن يەنە چېكىندى.

— قوغلاڭلارا...

قوغلاش يەنە چۈشكىچە داۋاملاشتى. ئەمدى ئۇلار بىپايان سايلىقتىن ئۆتۈپ، ئېگىز - پەس قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا كىرىپ بولغانىدى. بۇغرا قوشۇنلىرى قىسقا ۋاقىت غىزالىنىشۋالغاندىن كېيىن قوغلاشنى داۋام قىلدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى گاھ توختاپ ھۇجۇم قىلسا، گاھ چېكىنىپ قىلچىلىك تۇتۇق بەرمەي قېچىۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ، ھەسەن قىلىچخان بىلەن ھۇسەيىن ياغانتېگىننىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ كېلىۋاتقان بۇغرا لەشكەرلىرى ياۋنى قوغلاپ كېلىۋاتاتتى.

— قوغلايلى، ئۇلارغا قىلچىلىك ئارام‌لىق بەرمەي قوغلاپ بىر يولىلا مەغلۇپ قىلايلى، — دېدى ھۇسەيىن ياغانتېگىن ئېتىنى دېۋىتكەچ، — ياۋنىڭ مەھشەر كۈنىگە ئاز قالدى.

قوغلاش ئەتىسىمۇ، ئۆگۈنىمۇ داۋاملاشتى. تۆتىنچى كۈنى چىڭقىچۇش مەزگىلىدە ھاۋا بىردىنلا قىزىپ كەتتى. لەشكەرلەر خۇددى تونۇرنىڭ تېپتىدەك ئىسسىق قۇم ئۈستىگە ئاۋايلاپ دەسسەپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. شۇ ئارىلىقتا ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن ئاتنى دېۋىتىپ كەلگەن مىڭبېشى ھاسىرىغان ھالدا دېدى:

— مەلۇم بولغاي، قىلىچخان جانابلىرى، لەشكەرلەر ئارىسىدا ئۇسسۇزلۇقتىن يىقىلىپ قېلىۋاتقانلار كۆپەيىپ كېتىۋاتىدۇ. مەلۇم ۋاقىت يۇرۇشنى توختىتىپ، سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلساقمىكىن؟

بۇ گەپ بىلەن ھەسەن قىلىچخانمۇ، ھۇسەيىن ياغانتېگىنمۇ ئاتلىرىنىڭ چۈلۈۋرىنى تارتىشتى - دە، كەينىگە بۇرىلىشتى. دېمىسىمۇ لەشكەرلەرنىڭ روھىي كەيپىياتى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. يېقىنلا يەردە قىزىق قۇم تۆپىسىگە ئۆزىنى تاشلاپ ياتقانلار، بىر - بىرىنى يۆلىشىپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئەمما، بۇنداق قۇم بارخانلىرى

ئارىسىدىن سۇ تېپىش ئاسان ئەمەس ئىدى. قانداق قىلىش كېرەك؟!... سۇ بولمىسا سەپەرنى داۋاملاشتۇرغىلى بولمايدۇ!... ئەقەللىيسى قايتىپ كېتىش ئۈچۈنمۇ يەنە بىرنەچچە كۈنلۈك سۇ ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك كېرەك... ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ھەسەن قىلىچخانىنى سوغۇق تەر باستى. ئۇ قۇم بارخانلىرىغا قاراپ ئېغىر ئۇھ تارتتى. بۇ قۇملۇقتىن ئۇ تۇنجى قېتىم ئۆتۈۋاتاتتى، شۇڭا يەنە قانچىلىك مۇساپىنى باسسا، ئاندىن بۇ كۆز يەتمەس قۇملۇقتىن چىقىپ كېتەلەيدىغانلىقى ئۇنىڭغىمۇ قاراڭغۇ ئىدى.

قىلىچخان «ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ قوغلاشنى داۋاملاشتۇرامدۇق يا توختاپ قالامدۇق؟... » دېگەندەك ھۇسەيىن ياغانتېگىنگە قارىدى. ئۇنىڭسىزمۇ ئەڭ دەسلەپ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى قوغلاش ھەقىقىدە يارلىق چۈشۈرگەن ھۇسەيىن ياغانتېگىن ئەتىگەندىن بېرى «يارلىق چۈشۈرۈشكە بەك ئالدىراپ كەتتىمۇ نېمە؟ قارىسام بارسا كەلمەس يولغا كىرىپ قالغانىدەك قىلىمىز. قارىغاندا ياۋ ھېيلە ئىشلىتىپتۇ. ھەسەن قىلىچخان گەپ قىلغان ۋاقىتتا مەن بۇ يەرلەرنىڭ دۆڭ ـ چوڭقۇرىنى، بۇددىست لەشكەرلىرىنىڭ جەڭ تاكتىكىسىنى پۈختا بىلمىگەندىكىن ئۆز سۆزۈمدە چىڭ تۇرۇۋالمىغانىدىم. ئەگەر مۇشۇ قۇملۇقتىن ساق چىقىپ كېتەلىسەكقۇ تەلىيىمىز، ئۇنداق بولمىسا، ھەتتا مېنىڭ ئۆلۈكۈمنۇ مۇشۇ يەردە قالىدۇ...» دېگەنلەرنى نەچچە رەت خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، قوغلاشنى توختىتىپ كەينىگە قايتىشنى ئېيتماقچى بولغان بولسىمۇ، ئۆز سۆزىنىڭ ساداقتىن ئايرىلغان ئوق ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، خىيالىدىن يالتايغانىدى. شۇڭا، ھەسەن قىلىچخانىڭ ئۆزىگە ئۇمىد، ئىلتىجا بىلەن قاراۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرسىمۇ، ئاۋۋال ئۇنىڭ ئېغىزىدىن ئۆزى ئويلىغان، ئارزۇ قىلغان، ئەمما ئېغىزىدىن چىقىرالمايۋاتقان گەپنى ئاڭلاشنى كۈتۈپ، خۇددى ھېچنېمىنى بىلمىگەندەك تۇرۇۋالدى.

— قانداق قىلساق بولار، جانابلىرى؟ — سورىدى ئاخىر ھەسەن قىلىچخان تاقەت قىلالماي.

— نېمىنى؟... — ھۈسەيىن ياغانتېگىنىمۇ تېزلا ئىنكاس قايتۇردى.

— ئەنە قارىسىلا، لەشكەرلەر ھېرىپ ـ ئېچىپ كەتكەننىڭ ئۈستىگە ئۇسسۇزلۇقتا بەرداشلىق بېرەلمەيۋاتىدۇ. مۇشۇ مېڭىشىمىزدا يەنە قانچىلىك يول ماڭىمىز، بۇنىسى قاراڭغۇ. ھېلىمۇ تۆت كۈندىن بېرى بۇ بۈددەست كاپىرلارنى قوغلاۋاتىمىز. ئەمما، ئۇلار گاھى كۆرۈنۈپ، گاھى كۆرۈنمەي، گاھى بىزگە ھۇجۇم قىلىپ، گاھى چېكىنىپ ئايىغى يوق چۆللۈكە كىرىپ كېتىۋاتىدۇ. مۇشۇ پېتى مېڭىۋەرسەك ھالاكەتكە ئۇچرىشىمىز ئېنىق. شۇڭا، قوغلاشنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، سۇ ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇكنىڭ ئامالىنى قىلمىساق تالاپەت ئېغىر بولۇپ كەتكۈدەك...

— ئويلىغانلىرى بويىچە بولسۇن، جانابلىرى، — دېدى ھۈسەيىن ياغانتېگىن ئىچىدە خۇشال بولغان بولسىمۇ، لېكىن چاندۇرماي، — سىلى قوشۇننىڭ بېشى. مەيلى قانداقلا پەرمان چۈشۈرسىلە، كەمىنىلىرى قوللايمەن...

ھەسەن قىلىچخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ چىرايىغا يالت قىلىپ قاراپ قويدى، ئاندىن پەرمان كۈتۈپ تۇرغان مېڭبېشىغا قارىمايلا يارلىق چۈشۈردى:

— لەشكىرىي يۈرۈش توختىتىلسۇن، لەشكەرلەر ئارام ئالسۇن!...

شۇ گەپ بىلەن تەڭ ماغدۇرسىزلانغان، ئۇسساپ ـ چاڭقىغان لەشكەرلەر قىزىق قۇم ئۈستىگە ئۆزىنى تاشلاشتى...

ھەرھالدا كېچە تىنچ ئۆتتى. ئەمما، ياۋۇنىڭ ھۇجۇمى بولمىغىنى بىلەن ئۇسسۇزلۇق، ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىش ۋە ھېرىپ ـ چارچاش سەۋەبلىك ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ بولدى. ئۇلارنىڭ جەسىتى شۇ كۈنى بامدات نامىزىدىلا چۈشۈرۈلدى.

نامازدىن كېيىن ھەسەن قىلىچخان ئەمدى قانداق قىلىش ھەققىدە يەنە خىيالغا پاتتى. ئۇ يېرىم كېچىدىن بېرى بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىش ھەققىدە ئويلانغان بولسىمۇ، ئويلىرىنىڭ ئاخىرىنى چىقىرالمىغانىدى. شۇ تاپتىمۇ ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى ماغدۇرسىزلانغاندەك، بېشى ھازىرلا ئېتىلىپ كېتىدىغاندەك لوقۇلداپ ئاغرىيتتى. ئۇ جانسىز بارماقلىرى بىلەن ئىككى چېكىسىنى بېسىپ قويدى. دەل شۇ چاغدا يېقىنلا يەردىكى قوم دۆۋىسىنىڭ باغرىدا غۇژمەكلىشىپ ئولتۇرغان لەشكەرلەر تەرەپتىن ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى. ئۇ ھەيران بولغانىدەك ئۇلارغا قاراپ مېڭىۋىدى، بىر لەشكەر ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى:

ـــ مەلۇم بولغاي، جانابلىرى، ئاۋۇ تەرەپتىن ياۋ باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ!

ھەسەن دەرھال لەشكەر كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى. راستلا يېقىنلا يەردە ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ تۇغى لەپىلدەپ بۇياققا يېقىنلاۋاتاتتى. قىلىچخان بىردىنلا بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ تەييارلىنىڭلار، ياۋ باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ!

بىردىنلا جەڭ ناغرىسىنىڭ ئاۋازى ياڭرىدى. ئەمما، ناغرا ئاۋازلىرى بىر ياقتىن ئەمەس، ھەممە تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتاتتى. ھەممە تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان ئاستا ـ ئاستا يۇقىرىغا ئۆرلىمەكتە ئىدى. ھەسەن قىلىچخان ئالدىراپ قالدى. ئۇ ئۆزلىرىنىڭ قوملۇقتا ئالداپ ئەكىرىش ھىيلىسىگە چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ئەلەم بىلەن لېۋىنى چىشلىدى.

ـــ قا... قانداق قىلىمىز، جانابلىرى؟ ـــ ئۆڭشۈلى ئۆچكەن ھۈسەين ياغانتېگىن يەردىن ئۇنگەندەكلا ئۇنىڭ يېنىغا پەيدا بولدى، ـــ قا... قارىسىلا، ھەممە تەرەپتە ياۋ لەشكەرلىرى... ئۇلار باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ!

ـــ ئىش بۇ يەرگە يەتكەندە ئۇلار بىلەن ئېلىشماقتىن باشقا ئامالىمىز يوق. ئېلىشساقمۇ ئۆلىمىز، ئېلىشمىساقمۇ ئۆلىمىز. ھازىر بىزنى كۈتۈۋاتقىنى ئۆلۈم. ئۆلسەكمۇ ياۋ لەشكەرلىرى

بىلەن ئېلىشىپ تۇرۇپ ئۆلەيلى. ئۇلاردىن بىرنى يەر چىشلەتسەكمۇ ھېساب...

ھەسەن قىلىچخان سۆزلەۋاتقاندا قانلىرى قىزىغاندەك بولدى ـ دە، قىلىچىنى شارتتىدە قىنىدىن سۇغۇرۇپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى:

ـــ ئاتلىنىڭلار بۇغرا باھادىرلىرى! ئالدىمىزدىكى ياۋۇز قىرىڭلار، ئەل ۋە خانلىقىمىز ئۈچۈن ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى!...

ـــ ئامىن!... ـــ كىمدۇر بىرسىنىڭ ھۆركىرىگەندەك بوغۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. كۆز يەتكۈسىز قۇملۇقتا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىنى تىترىتىدىغان سادا ياڭرىدى:

ـــ ئامىن!... قالساق غازى، ئۆلسەك شېھىت!...

لەشكەرلەر كۈچ ـ قۇدرەتكە تولغاندەك روھلاندى ـ دە، كۆچلۈك ھۇجۇم باشلىدى... بىپايان قۇملۇقنى ياراغلارنىڭ جارانگ ـ جۇرۇڭلىرى بىر ئالدى. ھەر ئىككىلا تەرەپ بىر ـ بىرىگە يول قويۇشماي ئېلىشماقتا ئىدى. ئەمەلىيەتتە، ياغلاقار قالۇ خان بېڭسار جېڭىدە ئېغىر تالاپەت تارتقاندىن كېيىن، بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ ئۆزلىرىدىن كۆپ ئىكەنلىكىنى، ئۇلار جاھىللىق بىلەن ئۆزىنى ئۇرۇپ ئېلىشىۋەرسە، كۆپ تالاپەتكە ئۇچرايدىغانلىقىنى پەملەپ، مۇشۇ ھېيلىنى ئويلاپ تاپقانىدى. ئۇنىڭ ئاز بىر قىسىم لەشكەرلىرى جەڭدە يېڭىلگەن بولۇپ، قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە قاچقاندا، كەلكۈن تەسىرىدىن يارداڭ بولۇپ كەتكەن جىلغا ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان ئاساسىي قوشۇنىمۇ ئالدىرىماي تولۇق تەييارلىق بىلەن بۇغرا لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كەلگەنىدى. ئىككى ئاردا بۇغرا قوشۇنىدىن قېيىپ ماڭىدىغان ئارقىشلار تىنىمسىز ئالمىشىپ تۇرغاچقا، ياغلاقار قالۇ خان ئىمكانقەدەر ئۆز رەقىبلىرىنى كۆزلىگەن مەنزىلگە چوقۇم ئاپىرىش ئۈچۈن گاھ ھۇجۇم قىلىش، گاھ قېچىپ يوشۇرۇنۇش ھېيلىسىنى ئىشلەتكەنىدى. مانا ئەمدى ئۇ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتكەن بولغاچقا، ھۇجۇمى خېلىلا

دەھشەتلىك ئىدى. كۈچلۈك كۈن نۇرىدا قىزىپ چىڭىپ كەتكەن ناغرىلار گۈمبۈرلەپ تۇراتتى. لەشكەرلەر قىلىچنى رەقىبلىرىگە كۈچ بىلەن ئۇرغاندىمۇ، نەيزىلىرىنى غەزەپ بىلەن سانجىغاندىمۇ ھۇررا ـ سۇرەن سېلىشاتتى...

جەڭ بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتىن كۆپرەك داۋاملاشتى ـ دە، ياغلاقار قالۇ خان لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنىشى بىلەن تامام بولدى. ھېلىلا جەڭ بولغان قۇملۇقتا ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ ئۆلگەن لەشكەرلىرى سايىنىڭ تېشىدەك يېتىشاتتى. يارلانغانلارمۇ خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق نىدالىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىر چاغدا بىر بۇغرا لەشكىرى پۇتى سۇنۇپ كەتكەن بىر ياۋ لەشكىرىنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈردى. بۇنى كۆرگەن ھەسەن قىلىچخان جىددىي ھالدا ئۇنى توختاتتى:

ـــ توختا! ئۇنىڭ ئۆلتۈرمە! ئۇنى ماڭغۇسى كەلگەن تەرەپكە يولغا سېلىپ قوي. ئۇ بەربىر ئۆلىدۇ. سېنىڭ قولۇڭدا ئۆلگىندىن ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلگىنى ياخشى. باشقا يارەنلىرىڭگىمۇ يارلىقىمنى يەتكۈز. ئورنىدىن تۇرالايدىغانلا ياۋ لەشكىرى بولسا، ئۇلارغا چېقىلماي يولغا سېلىپ قويسۇن!

ھېلىقى لەشكەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ قىلىچنى ئاستا چۈشۈردى ـ دە، ھەسەن قىلىچخاننى ئەمدىلەتىن كۆرۈۋاتقاندەك ئوبدان بىر قاراپ تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن يارىدار ياۋ لەشكىرىدىن نېرى كەتتى. ھەسەن بۇغراخان ئۇنىڭغا قاراپ بىر نېمە دېمەكچى بولدى ـ يۇ، ئەمما ئۆزىدىن نەچچە قەدەم يىراقلىقتىكى بىر دۆڭنىڭ باغرىدا ئۆسكەن قومۇشلارنى كۆرۈپ، ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم قومۇش كۆرگەن كىشىدەك ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرۇپ كەتتى ـ دە، بىردىنلا خۇددى كىچىك بالىدەك خۇشال بولۇپ ۋارقىراپ كەتتى:

ـــ تېز... تېز بۇ يەرگە كېلىڭلار!...

شۇ ئان بىرنەچچە لەشكەر نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلمەكچى بولغاندەك ئۇنىڭ قېشىغا يۈگۈرۈپ كېلىشتى. ھەسەن بۇغراخان

هېلىلا كۆزى چۈشكەن قوموش تۈۋىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ دېدى:
— بۇ... بۇ يەرنى كولاڭلار!...
لەشكەرلەر ئۇنىڭ بۇ گەپلەرنى نېمە مەقسەتتە دەۋاتقانلىقىنى بىلمىسىمۇ، قوموش تۈۋىدىكى قۇمساڭغۇ توپىنى قوللىرى بىلەن كولاشقا باشلىدى... ھەسەن قىلىچخان ئۇلارنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىگە قاراپ تۇراتتى. ئۇ كۆرسەتكەن جايىنى كولىماق ئاسان ئەمەس ئىدى. لەشكەرلەر بىر چاڭگال قۇمنى ئالدىغا تارتسا، يەنە ئىككى چاڭگال قۇم سىيرىلىپ چۈشەتتى. شۇ سەۋەبلىك بەزى چېرىكلەرنىڭ تىرناقلىرى يېرىلىپ، قان تەپچىپ چىقىشقا باشلىدى، شۇنداقتىمۇ ئۇلار نۆۋەتلىشىپ يەرنى كولاۋاتاتتى. ھۇسەين ياغانتېگىنمۇ بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇمۇ بىر خىل قىزىقىش ئىچىدە قاراپ تۇراتتى. كولانغان يەر بارغانسېرى چوڭقۇرلاشقا، قۇرۇق قۇم تۆگەپ، ھۆل توپا چىقىشقا باشلىدى. لەشكەرلەر شۇنىڭدىلا ئۆز سانغۇنىنىڭ مەقسىتىنى چۈشىنىپ، تېخىمۇ كۈچىنىپ ئىشلەشكە تۇتۇندى. كولانغان يەر ئىككى - ئۈچ ئادەم بويى چوڭقۇرلۇققا يەتكەندە، ئورەك ئىچىدە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ توپا قازغاچ، قازغان لاي توپىنى يۇقىرىغا چىقىرىپ بېرىۋاتقان لەشكەرلەر بىردىنلا ۋارقىرىۋەتتى:
— سۇ... سۇ چىقتى!...
بۇ خەۋەر تېزلىكتە ئەتراپقا تارالدى. جەڭدىن كېيىنلا ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن ئۆزىنى قۇم ئۇستىگىلا تاشلاپ ياتقانلار ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇشۇپ بۇ يەرگە كېلىشتى. راست دېگەندەك، كولانغان ئورەك تۈۋىدىن بىر تېمىم - بىر تېمىمدىن سۇ سىرغىپ چىقىۋاتاتتى. كىمدۇر بىرسى بېلىگە قىستۇرۇۋالغان مۇشتۇمدەك كېلىدىغان قاپاقنى ئورەك ئىچىدىكى لەشكەرگە تەڭلىدى. ئۇ خېلى تەستە يىغىلغان سۇنى نوگايغا ئۇسۇپ لېۋىگە ئاپاردى - يۇ، ئەمما تېزلا تارتىۋېلىپ، ئۆزىگە كۆز ئۇزمەي قاراپ تۇرغان ھەسەن قىلىچخانغا تەڭلىدى. ھەسەن قىلىچخان نوگاينى تېزلا قولىغا ئېلىپ، سۇدىن بىر يۇتۇم

ئىچىپ، لېۋىنى نەملىگەندىن كېيىن، ھەممىسىنى بىراقلا ئىچۋېتىپ لەۋلىرىنى قولى بىلەن ئېرتىۋەتتى ـ دە، ئۆزىگە قاراپ تۇرغان لەشكەرلەرگە قاراپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ سۇ تاتلىق ئىكەن، قېنى ھەممىڭلار ئاتلىنىڭلار، ئەزىمەتلەر! قەيەردە قوموش ئۆسكەن بولسا، شۇ يەرنى كولاڭلار!...

لەشكەرلەر چاڭ ئۆرلەتكەن ھالدا ئەتراپقا تارقىلىپ كېتىشتى ـ دە، ئون ـ ئون بەشتىن بولۇشۇپ قوموش ئۇنگەنلا يەر بولسا كولاشقا باشلىدى.

ـــ لەشكەرلىرىمىزنى ئەجەل ھالاكىتىدىن قۇتقۇزۇڭالدىلا، جانابلىرى، ـــ دېدى ھۇسەين ياغانتېگىن ھاياجانلانغان ھالدا، ـــ ئەمدى ھايات قالىدىغان بولدۇق!

ـــ ياق، سۇ مەسلىسى ھەل بولسىمۇ ئوزۇق ـ تۈلۈكتىن قېينىلىۋاتىمىز، تەخسىر، ـــ دېدى ھەسەن قىلىچخان ئويچان كۆزلىرىنى يىراققا تىكىپ.

ـــ ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار. ئۇنىڭمۇ ئامالى بولۇپ قالار. قېنى ئېيتسىلىچۇ؟ بۇ ئەقىل كاللىلىرىغا قانداق بولۇپ كىرىپ قالدى؟

ـــ توساتتىن كۆزۈمگە قوموش كۆرۈندى. سۇ بولمىسا بۇنداق قۇملۇقتا قوموش ياشىرىپ تۇرالمايدۇ، قوموش ئۇنگەن جاينى كولىساق چوقۇم سۇ چىقىدۇ، دەپ ئويلىدىم.

ـــ نېمىلا دېگەنبىلەن لەشكەرلەر تەشنالىقتىن قۇتۇلىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ ئۇسسۇزلۇقى قانسا، تېنى ئاز ـ تولا مادارلىنار. ئەمما، بۇ يەردىن چىقىپ كېتىشنىڭ يولىنى قىلساق بولاتتى.

ھەسەن قىلىچخان ئۇنىڭغا قارىدى. دەل شۇ چاغدا يېقىنلا يەردىن بىرسىنىڭ خۇشاللىقتا ۋاقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ سۇ... سۇ چىقتى!...

ئۇلار بىر ـ بىرىگە قاراپ قويۇشۇپ، ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ ئالدىراپ مېڭىشتى. راست دېگەندەك، بۇ جايدا كولانغان ئورەكتىنمۇ سۇ سىرغىپ چىقماقتا ئىدى. ھەسەن قىلىچخان

ئورەككە ئاستا ـ ئاستا يىغىلىۋاتقان سۇغا قاراپ، يادىغا بىر ئىش كەلگەندەك سورىدى:

ـــ بۇ يەرنىڭ ئىسمىنى نېمە دەيدۇ؟

لەشكەرلەر بىردىنلا جىم بولۇپ قالدى. شۇ ئەسنادا ھەممەيلەننىڭ ئارقىسىدا تۇرۇۋاتقان بىر لەشكەر ھېچكىمدىن جاۋاب چىقمىغاندىن كېيىن، ئېغىز ئاچتى:

ـــ كىچىك ۋاقىتلىرىمدا مەرھۇم بوۋام بىلەن بايىنىڭ قويلىرىنى باققىلى چىققان چاغلىرىمدا مۇشۇ تەرەپنى كۆرسىتىشىپ، «ئاۋۇ تەرەپتە ‹دەشت ـ چۆل›، دېگەن قۇملۇق بار. ئۇ يەرگە كىرگەن ئادەمنىڭ تىرىك چىققىنىنى كۆرگەن ئادەم يوق» دېگەن گەپنى دەپ بېرىدىغان، بەلكى «دەشت ـ چۆل» دېگەن مۇشۇ يەرلەرمىكىن...

ـــ ياق، ئەمدى ئۇنداق دېمەيلى. بۇ يەرنىڭ ئىسمى «دەشت ـ كۆل» بولسۇن!...

ـــ ئوبدان ئىسىم بولدى!...

ـــ راست، «دەشت ـ كۆل» دېسەك بولىدىكەن...

ھەركىم ھەرنېمە دېيىشەتتى. شۇ چاغدا خېلى يىراقتىن يەنە لەشكەرلەرنىڭ خۇشاللىقتا ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى:

ـــ سۇ چىقتى... سۇ!...

ئەتىسى چاشكا مەھەلدە ئۇدۇن لەشكەرلىرى يەنە ھۇجۇم قىلدى. ياغلاقار قالۇ خان بۇ قېتىم يەنە بىر رەت قەتئىي نىيەتكە كەلگەندەك قىلاتتى. ئۇلار ئۇشتۇمتۇتلا ھۇجۇم قىلدى ـ دە، بۇغرا لەشكەرلىرى جەڭگە تەييارلىنىپ بولغۇچە، خېلى كۆپ قىرغىنچىلىق قىلدى. ھەسەن قىلىچخانىنىڭ كۆزىگە قىزىللىق تېقىلغاندەك، ئەتراپىدىكى قۇم دۆۋىسى ئەمەس، بەلكى جەسەت دۆۋىسىدەك، قۇم ئۈستىدە لۆمۈلدەپ قان ئېقىۋاتقاندەك كۆرۈندى ـ دە، ئۆزىنى شىددەت بىلەن ياۋ قوشۇنلىرىغا ئۇرغاچ، ۋارقىرىدى:

ـــ قىرىڭلار، ئەزىمەتلەر، قىرىڭلار! ھايات قالىمىز، ئاتا ـ ئانا، بالىچاقا، ئەھلىمەھەللىدىكىلىرىمىز بىلەن تىنچ ـ ئامان

دىدارلىشىمىز دېسەڭلار، ياۋغا بوش كەلمەڭلار!...

جەڭ خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى. ياۋ سەركەردىلىرى نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشمۇ ئۆز لەشكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ باتۇرلۇق بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى. ھەر ئىككىلا تەرەپ ئېغىر چىقىم تارتىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندىلا لەشكەرلىرىنى جەڭدىن قايتۇرۇشتى.

— بىزگە يەنە ئېلىشماقتىن باشقا ئامال يوق، — دېدى كەچلىك غىزاسىنى يەپ بولۇپ، ھاردۇقىنى چىقارماقچى بولغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ھەسەن قىلىچخان يېنىدا ئېغىر خىيالغا چۆمگەندەك يۈلتۇزلۇق ئاسمانغا قاراپ ئولتۇرغان ھۈسەيىن ياغانتېمگىنگە قاراپ، — سۇ مەسىلىنى ھەل قىلغىنىمىز بىلەن لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇكى تۈگىدى. بۇ بايا‌ۋاندا يەنە ئىككى كۈن تۇرىدىغان بولساق، لەشكەرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئاچلىقتىن قىرىلىپ كېتىدۇ. بۇ جايدىن ئادەمزات بار مەھەللىلەرگە يېتىپ بېرىش ئۈمىدىمۇ قالمايدۇ. شۇڭا، مېنىڭچە، بۈگۈن كېچە لەشكەرلەر ئارىسىدىكى لەشكىرىي ماھارىتى يۇقىرى لەشكەرلەردىن بەش مىڭ كىشىنى تاللاپ زەربە بەرگۈچى قىسىم تەشكىللەيلى. ئەتە ھۇجۇمنى ئاشۇلار بىلەن مەن باشلاپ، مۇھاسىرە چەمبىرىكىدىن يوچۇق ئاچاي، سىلى قالغان لەشكەرلەر بىلەن يوچۇق ئېچىلغان ئاشۇ جايدىن كەلگەن يولىمىز بىلەن يېڭىسارغا قايتسىلا. ئەگەر بىزمۇ تىنچ ـ ئامان قورشاۋنى بۇزۇپ چىقالىساق، يەنە دىدارلىشىشقا پۇرسەت بولۇپ قالار...

ھۈسەيىن ياغانتېمگىن بۇ گەپنى ئاڭلاپ بىردىنلا يۇرىكى ئۆرۈلگەندەك بولدى ـ دە، تېزلا ھەسەن قىلىچخانغا قارىدى. ئەمما، ئۇ يەرگە قارىۋالغان بولغاچقا، چىرايىنى ئېنىق كۆرەلمىدى.

— بۇنىڭدىن باشقا ئامال يوقمىدۇ، جانابلىرى؟ — سورىدى ئاخىر پەس، ئەمما ھېلىلا يىغلىۋېتىدىغاندەك تىترەڭگۈ ئاۋازدا

هۇسەيىن ياغانتېگىن.

— كۆپ ئويلاندىم، مۇشۇنداق قىلمىساق قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىپ كېتەلمىگۈدەكمىز. ھەممىمىز ئۆلۈمىمىزنى كۆتكەندىن كۆرە، ئازراق قۇربانلىق بەرسەكمۇ، قوشۇننى ھالاكەتكە ئۇچراتمايلى. ئەنە قارىسىلا، ئەتراپىمىزنىڭ ھەممە يېرىدە گۈلخان يېقىلىق، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياۋنىڭ قارارگاھلىرى... — ھەسەن قىلىچخان يىراقلاردا سۇس پىلدىرلاپ تۇرغان تەڭگىچىلىك يورۇقلۇقنى قولى بىلەن ئىشارە قىلدى، — بۇ يەردىن مەيلى قانچىلىك لەشكەر قوتۇلۇپ چىقالمىسا شۇنچىلىكى چىقىپ كەتسۇن. كېيىنچە ئۇلار شېھىت بولغانلارنىڭ قىساسىنى ئالىدۇ!

ھۇسەيىن ياغانتېگىن جىمىپ قالدى. ئۇ بىراۋغا ئېنىق دېمىگىنى بىلەن تۇنۇگۈندىن بېرى ئۆزىنى ئەيىبلەپ كېلىۋاتاتتى. چۈنكى، ئۇنىڭ بىر ئېغىز يارلىقى بىلەن مۇشۇ ئىنسان ئايىغى تەگمىگەن دەشت ـ چۆلدە نۇرغۇن لەشكەرلەر بىئەجەل ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ. ھەسەن قىلىچخانغا دەسلەپ بەرگەن ۋەدىسىنى بىر چەتتە قايرىپ قويۇپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى قوغلاشقا يارلىق بەرگەنلىكىگە قاتتىق ئازابلىناتتى، گەجگىسىدىن ئېغىر تۇگمەن تېشى بىسىپ تۇرغاندەك بىلىنەتتى. بۇ ئىش سەۋەبلىك ھەسەن قىلىچخاندىن نەچچە قېتىملاپ سەممىيلىك بىلەن كەچۈرۈم سورىغۇسى كەلدى ـ يۇ، ئەمما ئۇنىڭ يېنىغا بارغاندا نېمىشقىكىن ئېغىز ئېچىش بىئەپ تۇيۇلۇپ، كۆڭۈل دەپتىرىدىكى يۈرەك سۆزلىرىنىڭ ھەممىسىنى يۇتۇۋەتتى. مانا ئەمدى ھەسەن قىلىچخان بۇ ئىشلارنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، ھەممە گۇناھ ئۆزىدىن ئۆتكەندەك گەپ قىلىۋاتىدۇ؟.. ئۇ زادى نېمە دېمەكچىدۇ؟! مەقسىتى نېمىكىن؟!...

— سىلىچە شۇنداق قىلساق بولارمۇ، جانابلىرى؟ — ھەسەن قىلىچخاننىڭ سوئالى ئۇنىڭ خىيال يىپلىرىنى ئۈزۈۋەتتى.

ـــ ياق، تاللانغان لەشكەرلەر بىلەن ياۋنى مەن مەلىكە قىلىپ تۇراي. سىلى قوشۇننى باشلاپ، قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىپ كەتسىلە، ـــ دېدى ھۇسەيىن ياغانتېگىن تۇيۇقسىزلا.

ـــ ئۆزلىرىنىڭ ماڭا بەرگەن ۋەدىلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا، جانابلىرى، ئۆز سۆزلىرى بويىچە ئېيتقاندا، ھازىر قوشۇنغا مەن باشچىلىق قىلىۋاتىمەن. شۇڭا، سىلى مېنىڭ دېگىنىمگە كۆنسىلە. بولمىسا پۈتۈن قوشۇننى تالاپەتكە ئۇچرىتىپ قويىمىز!

ھۇسەيىن ياغانتېگىن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك نەپەس ئالدى ـ دە، بېشىنى لىڭشىتتى:

ـــ مەيلى، دېگەنلىرىچە بولسۇن، ئەتە سىلىنىڭ پىلانلىرى بويىچە ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى...

ھەسەن قىلىچخان يۈلتۇزلۇق ئاسمانغا قارىدى. ئۇ كىچىكىدە ئاۋۋال مەھەللىدىكى مەدرىسەدە، كېيىن ئوردۇكەنتتىكى خانلىق مەدرىسەدە ئاز ـ تولا ئىلىم تەھسىل قىلغانىدى. ئاشۇ چاغلاردا ئۇستازلىرىدىن ھەربىر يۈلتۇزنىڭ مۇقىم ئورنى بولىدىغانلىقىنى، ئەمما ئۇلارنىڭمۇ باشقا سەييارىلەرگە ئوخشاش قۇياشنى مەركەز قىلىپ ئايلىنىدىغانلىقىنى، يۈلتۇزلارنىڭ ئورنىنى بىلىۋالسىلا، ئالمادىس سەپەر ئۇستىدە ئېزىپ قالمىدىغان ئىشلار كۆرۈلسىمۇ، ئۆز مەنزىلىگە بىمالال يېتىپ بارالايدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ئۇ چاغدا بۇ گەپلەر ئۇنىڭغا تولىمۇ يوچۇن بىلىنگەن بولغاچقا، تازا قۇلاق سالمىغانىدى. ئەگەر ئۆز مەھەللىسىنىڭ ئاسمىنىدىكى يۈلتۇزلارنىڭ ئورنىنى بىلىۋالغان بولسا قانداق ياخشى بولاتتىكەن! ئەپسۇس... ئۇنىڭ خىيالىغا بىردىنلا ياشىنىپ قالغان ئانىسى، سىمىز، ئاق سېرىق كەلگەن، ھەر كۈلگىنىدە مەڭزىدە ئادەمنىڭ ئامراقلىقى كەلگۈدەك زىننخ پەيدا بولىدىغان ئايالى، تاتلىق، چۈرۈك گەپلىرى بىلەن يۈرەكلەرنى سۆيۈندۈرىدىغان ئىككى ئوغلى كەلدى. شۇ ئان ھەسەن قىلىچخاننىڭ يۈرىكى ئېچىشقاندەك بولۇپ، كۆزلىرىگە

لىقمىدە ياش كەلدى. شۇنداقتىمۇ، ھۇسەيىن ياغانتېگىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ بىقۇۋۇللۇقىنى چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن كۆزلىرىنى يوشۇردى ـ دە، ئۆزىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ئەتراپىنى سەزگۈرلۈك بىلەن كۆزىتىپ تۇرغان نۆكەرگە يارلىق چۈشۈردى:

ـــ تېزدىن بېرىپ قوشۇن باشلىرىنى بۇ يەرگە چاقىرىپ كەل، كېڭەش قىلمىغان جىددىي ئىش بار!

ـــ ئىلەل، جانابلىرى...

ئەتىسى ھەسەن قىلىچخان مۇڭاپىق دەپ قارىغان ۋاقىتتا ھۇجۇم باشلاندى. ئۇلار تېزلىك بىلەن ئۈدۈن لەشكەرلىرىگە يېقىنلاشتى ـ دە، بىپايان دالانى تىترەتكۈدەك سۇر ـ ھەيۋە بىلەن ئۆزىنى ئۇردى. ياغلاقار قالۇ خانمۇ ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلمىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەندەك تېزلىكتە جەڭگە ئاتلاندى. ئۇمۇ بۇگۈن رەسمىي ھالدا لەشكەرچە كىيىنىۋالغان بولۇپ، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى سەھەر قۇياشىنىڭ ئۆتكۈر نۇرىدا كۆزنى چاقاتتى. ياغلاقار قالۇ خان ئۈدۈن دىيارىدىكى ئەڭ ئۈستا تۆمۈرچىگە ئاتايىن بۇيرۇتۇپ سوقتۇرغان قىلىچىنى ئوينىتىقىنىچە جەڭ قىلماقتا ئىدى. گەرچە ئۇنىڭ لەشكىرىي ماھارىتى تازا دېگەندەك يۇقىرى بولمىسىمۇ، نوقتەرىشىنىڭ توسۇشلىرىغا قارىماي ئۈدۈن لەشكەرلىرىنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇش ئۈچۈنلا جەڭگە چۈشۈۋالغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتۇغلار جەڭ قىلغاچ، خانىنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىۋاتاتتى.

ھەسەن قىلىچخان ئاخشامقى مەسلىھەتتە كېلىشۋالغىنى بويىچە ياۋغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ، ھۇسەيىن ياغانتېگىنىڭ مۇھاسىرىدىن ئۆڭۈشلۇق چىقىپ كېتىشى ئۈچۈن بار كۈچى بىلەن ئېلىشىپ، ئۈدۈن لەشكەرلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە

قاراتماقتا ئىدى. بۇ قېتىمقى جەڭگە ئالاھىدە تالالانغان سەركەردە ـ سەرۋازلارمۇ جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويغاندەك پىداكارلىق كۆرسىتىۋاتاتتى. ئۇلار ئىككى ـ ئۈچ قېتىم ياۋنى خېلى ساراسىمىگە سالغان بولسىمۇ، نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر ئۆزلىرىنى تېزلا ئوڭشاپ ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىنىدۈردى. ھەسەن قىلىچخان قانداقلا قىلىپ بولسۇن، بۇگۈنكى جەڭ ئارقىلىق ھۇسەيىن ياغانتېگىن ۋە لەشكەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئويلىغاچقا، يەنە بىر دەمدىلا قايتۇرما ھۇجۇم تەشكىللىدى ـ دە، خۇددى يولۋاستەك ھۆركىرىگىنىچە ئالدىغا كەلگەنلىكى ياۋغا قىلىچ ئۇرۇشقا باشلىدى. دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوك يېنى تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن يا ئوقى گۇرەن تومۇرىغا قادالدى. ئاچچىق ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالمىغان ھەسەن قىلىچخان كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا يا ئوقنى يۇلۇپ ئېلىۋەتتى ـ دە، سول قولى بىلەن گۇرەن تومۇرلىرىنى چىڭ بېسىپ تۇرۇپ، ئۆزىگە يېقىنلاپ قالغان بىر لەشكەرنىڭ كاللىسىغا قىلىچ ئۇردى. شۇ ھامان يان تەرەپتىن قىستاپ كەلگەن يەنە بىر ئۇدۇن لەشكىرى ئۇنىڭ بوينىغا قىلىچ ئۇردى. ھەسەن قىلىچخاننىڭ بوينىدىن قان چاچراپ چىقىش بىلەن تەڭ ئۇنىڭ تېنى ئاتتىن سىيرىلىپ چۈشتى.

ـــ ئاھ، قىلىچخان!... قىلىچخان ھەزرەتلىرى شېھىت بولدى!... ـــ كىمدۇر بىرسى ئەنسىز ۋارقىرىۋەتتى. بۇ خەۋەر تېزلىكتە بۇغرا لەشكەرلىرى ئىچىدە قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يەتتى. ھۇسەيىن ياغانتېگىن ئۆزى بىلەن خېلى ۋاقىتتىن بۇيان ئەسرا بولۇشۇپ كەلگەن، مىجەز ـ خۇلقىنى ئوبدانلا بىلىپ قالغان، كىچىك پېئىل، ھەممە ئادەمگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدىغان بۇرادىرىنىڭ باقىيغا رىھلەت قىلغانلىقىغا ئىشەنمىگەندەك،

ئۆزىدىن ئايرىلماي، ياۋ بىلەن ئېلىشىۋاتقان نۆكىرىدىن سورىدى:

— نېمە... نېمە بوپتۇ؟...

— ھەسەن قىلىچخان شېھىت بوپتۇ، ئالىيلىرى!... — دېدى نۆكەر يىغلامسىرىغاندەك ئاۋازدا.

ھۇسەيىن ياغانتېگىن «ئاھ!» دېدى ۋە ئاتتىن مۇدۇرۇپ چۈشكىلى تاسلا قالدى. بۇ ۋاقىتتا ياۋ لەشكەرلىرى روھلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ھە دەپ بۇغرا لەشكەرلىرىنى سۇر - توقاي قىلماقتا ئىدى. ھۇسەيىن ياغانتېگىن دەقىقە مەڭدەپ قالدى. ئەگەر ئۇلارنىڭ ھۇجۇمى ئۇنۇملۇك توسۇلمىسا، پۈتۈن قوشۇن مۇشۇ دەشت - چۆلدە ھالاك بولۇشى ئېنىق. ھايات - ماماتلىق تىركىشىش قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدەكلا كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغانىدى. «ياق، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇش كېرەك. بولمىسا توغانخان ئەۋۋەلگە بەرگەن ۋەدەمنى ئەملگە ئاشۇرمىغان بولىمەن...» ھۇسەيىن ياغانتېگىن شۇلارنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، قولىدىكى قىلىچىنى زەرب بىلەن شىلتىدى:

— ئامىن!... ئامىن!... بۇددىست كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلايلى!... ئامىن!...

ھۇسەيىن ياغانتېگىننىڭ بوغۇق، ھۆركىرەك ئاۋازىنى لەشكەرلەرنىڭ ھۇررا - سۇرەنلىرى بېسىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۈرتۇغلار ئېنىق ئاڭلىيالمغان بولغاچقا، ياغانتېگىن بىلەن بىرلىكتە ياۋ لەشكەرلىرىگە قايتىدىن يوپۇرۇلدى. ھۇسەيىن ياغانتېگىن ئەمدى چېكىنىشنىمۇ ئۇنتۇپ قالغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ شۇ تاپتا ئاچچىقتىن كۆزلىرى جامدەك ئېچىلغان، ئاق سېرىق چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى. ئۆز باشچىسىنىڭ شىرىدەك ھۆركىرەپ ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى ياۋ

لەشكىرىگە قىلىچ ئۇرۇشى بۇغرا لەشكەرلىرىنىمۇ روھلاندۇردى. بۇغرا قوشۇنى ئۇزمەستىن ھۇررا توۋلاپ، ساداقتىن ئايرىلغان ئوقتەك تاشلىنىپ، كەسكىن ئېلىشىشى نەتىجىسىدە ئۇدۇن لەشكەرلىرى يەنە ئاستا ـ ئاستا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئەمما، ئويلىمغان يەردىن يىراقتىن تەڭلا ئېتىلغان ئوچ تال يا ئوقى ھۇسەيىن ياغانتېگىنىنىڭ مۇرە، بويۇن ۋە بەقىن قىسمىغا تەڭلا سانجىلدى. ئۇ ئەلەملىك بىر تولغىنىپلا ئاتتىن يىقىلىپ چۈشتى. بۇنى كۆرگەن يۇرتۇغلار يا ئۇنىڭ جەستىنى ئېلىپ قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشنى، يا ياۋ لەشكەرلىرى بىلەن جان تىكىپ ئېلىشۇېرىشنى بىلەلمەي قالدى. شۇ ئاردا نوقتەرىش ھەمراھلىرى بىلەن يۇرتۇغلارنى قىستاپ كەلدى ـ دە، ئۇلارنى بىردەمدىلا تىرىپىرەن قىلىۋەتكەندىن كېيىن، ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپلا ھۇسەيىن ياغانتېگىنىنىڭ بېشىنى تېنىدىن ئۇزدى، ئاندىن يەردە سۇنايلىنىپ ياتقان ئۆز لەشكىرىنىڭ دەل يۇرىكىگە سانجىلغان نەيزىنى سۇغۇرۇۋېلىپ باشنى ئۇچىغا ئىلدى ـ دە، چاققانلىق بىلەن ئېتىغا مىنىپ، سول قولىدا نەيزىلەنگەن باشنى ئېگىز كۆتۈرگەن ھالدا يەنە بىر قولىدا مىسران قىلىچىنى ئوينىتىپ ئالدىغا كەلگەنلىكى بۇغرا لەشكىرىگە تىغ ئۇرۇشقا باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ ئۇدۇن قوشۇنلىرى ھۇجۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئىككىلا باشچىسىدىن ئايرىلىپ قالغان بۇغرا قوشۇنلىرى سەركىسىدىن ئايرىلغان پادا توپىدەك پىتىراپ كەتكەن بولۇپ، ھەممەيلەن ئۆز جېنىنى ساقلاپ قېلىش كويىدا ھە دەپ چېكىنمەكتە ئىدى. ئەمما، ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئۇلارنى قوغلاپ يېتىشكەن يېرىدە قىرغىن قىلىۋاتاتتى. بەدەنلىرىگە قان چاچراپ قورقۇنچلۇق بولۇپ كەتكەن ياغلاقار قالۇ خان ئەسەبىيلەشكەندەك ۋارقىراۋاتاتتى:

ـــ قىرىڭلار!... بۇ ئاسىيلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاڭلار!

22

ئارقىسىلار ئارقىلىق ياغلاقار قالۇ خانىمنىڭ قىلىچخان ۋە ھۈسەيىن ياغانتېگىنلەرنى شېھىت قىلىپ كاشغەرنى قارام قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان يۈسۈپ قادىرخان ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى. كۆز ئالدىغا ئەزىزانە كاشغەرنىڭ ئۇدۇن بۇددىستلىرىنىڭ ئايىغى ئاستىدا پايخان بولغان ھالىتى كەلدى ۋە كۆزلىرىدىن تارىلاپ ياش قۇيۇلدى. شۇڭا، ئۇ تېزلىك بىلەن چېدىردىن ئېتىلىپ چىقىپ ئېتىغا مىندى ـ دە، ئۇدۇل توغانخان ئەۋۋەلنىڭ ھۈزۇرىغا قاراپ ئاتىلاندى. ئۇ رابات‌لاردا ئات ئالماشتۇرۇپ، تۈزۈك ئارامۇ ئالماستىن ئوردىغا كەلگەندە، ئەھمەد توغانخان قاپقىنى سېلىپ ئولتۇرغانىدى.

ـــ كاشغەر قولدىن كېتىپتۇ، ئالىيلىرى، مەن بۇياقىغا ماڭغاندا ئۇ يەردە قالدۇرۇپ قويغان ھەسەن قىلىچخان ئەۋەتكەن ئارقىشىنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا، ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالى چاتاق ئىكەن. ئەل ـ ئاۋامنىڭ قاچالايدىغانلىرى قېچىپ جېنىنى دالدىغا ئاپتۇ. قاچالمىغانلىرىنى ياغلاقار قالۇ خان بۇددا دىنىغا بەيئەت قىلىشقا زورلاپ قىرغىنچىلىق قىلۋېتىپتۇ. ئۇ يەردىكى تارىخچىلار ئۆزلىرىنىڭ تېزرەك كاشغەرگە لەشكەر تارتىپ، ئۇلارنى زۇلۇم ـ ستەمدىن قۇتۇلدۇرۇشلىرىغا ئىنتىزار ئىكەن. شۇڭا، پېقىرغا يارلىق بەرگەيلا، ئالىيلىرى، مەن ئۇ بۇددىست كاپىرلارغا قارشى لەشكەر تارتىپ، قولىمىزدىن كەتكەن يارلىق زېمىنىمىزنى قايتۇرۇۋالغايمەن!

ئەھمەد توغانخان يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئۇشتۇمتۇتلا كېلىپ ئۆزىگە تەكەللۇپسىزلا سۆزلەپ كەتكەنلىكىگە ئاچچىقى كەلگەندەك قاپاقلىرىنى تۈردى ـ يۇ، ئەمما ئىنكاس بىلدۈرۈشكە ئالدىرىمىدى. ئەھمەد توغانخانغا يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئۆزىدىن

مەيلى دىنىي ئىلىمدە، مەيلى لەشكەرىي ئىلىمدە ئۇستۇن ئىكەنلىكى سىر ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوردىدا يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئىناۋىتى، نوپۇزى ئەھمەد تۇغانخاندىن ئۇستۇن تۇراتتى. شۇڭا، ئۇ يۈسۈپ قادىرخان باش كۆتۈرۈپلا قالسا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى، ھارۇن بۇغراخان دەۋرىدە مەيلى ئوردىدا بولسۇن، مەيلى ئوردا سىرتىدا بولسۇن، ئۇنىڭ خىزمەتىدە بولغانلارنىڭ تەڭدىن تولىسىنىڭ يۈسۈپ قادىرخانغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئەنە شۇ ئەندىشە بىلەن خانلىق تاجىنى بېشىغا كىيگەن كۈنىدىن باشلاپ، ئىلاج قىلىپ يۈسۈپ قادىرخاننى كۆزدىن يوقىتىش ھەققىدە كۆپ ئويلانغان، ئۇنى تەختكە يۆلەپ چىقارغان تايانغۇ كېڭىشىدىكىلەرنىمۇ بۇ ھەقتە ئالاھىدە ئاگاھلاندۇرۇپ ئۇلگۈرگەنىدى. شۇ چاغدا ئەقىلدارلار يۈسۈپ قادىرخاننى ئوردىغا چاقىرتىپ، يېرىم يولغا كەلگەندە ئىشەنچلىك جانبازلاردىن تەشكىللەنگەن بىر ھەك كىشىلىك قوشۇن بىلەن قورشاپ ئۆلتۈرۈۋېتىش ياكى بولمىسا ئۇنىڭ يېنىدىكى ئىشەنچلىك نۆكەرلىرىنى پۇل، مال - دۇنيا، يەر - زېمىن بېرىپ سېتىۋېلىپ، غىزاسىغا ئوغا سېلىۋېتىپ بارلىق غەم - غۇسسىلەردىن بىراقلا قۇتۇلۇش ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن بولسىمۇ، نېمىشقىكىن ئەھمەد تۇغانخان بۇ مەسلىھەتلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا قوشۇلمىغانىدى. بۇ ھەقتە ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە يارىشا ئويلىغىنى بار ئىدى. يەنى، سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەر بىرلىشىپ قىلىچ - نەيزىلىرىنى ئۆزلىرى تەرەپكە شىلتىۋالغان، كەينى تەرەپتىن ئۇدۇن خانى كاشغەردىن ئىبارەت ئارقا ھويلىغا ئوت قويۇۋەتكەن ھازىرقىدەك ئەھۋالدا خانلىق ئۇچۇن يۈسۈپ قادىرخاندەك جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ جەڭ قىلىدىغان سانغۇن بولمىسا بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار نېمىلا دېگەن بىلەن ساتۇق بۇغراخانىنىڭ ئەۋلادلىرى، قان قېرىنداشلار تۇرۇپ بىر - بىرىگە ئورا كولاپ،

تىغ كۆتۈرۈشۈپ يۈرسە قانداق بولىدۇ؟ يەنە بىر جەھەتتىن، كېيىنچە تەقدىر - قىسمەت ئەھمەد تۇغانخان ئەۋۋەلگە تەتۈر باققاندا ياكى ئۇنىڭدىن ئوردا ئەركانلىرىنىڭ كۆڭلى سۇ ئىچمەي قالغاندا بۇ ئىشلار خەلقىئالەمگە ئاشكارا بولمايدۇ دېگىلى بولاتتىمۇ؟... مانا مۇشۇنداق تەگسىز خىياللار توغانخان ئەۋۋەلنى خېلىلا گاڭگىرتىپ قويغانىدى. ئۇ ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ ئاخىر زىخمۇ كۆيمەيدىغان، كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان ئۇسۇلنى تاپقانىدى: تەختكە ئولتۇرۇپلا، يۈسۈپ قادىرخانغا مەرھۇم خان ھارۇن بۇغراخان ئاتا قىلغان ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسىنى ئىنئام قىلىپ، كاشغەرنىڭ ئىلىكخانى دەپ جاكارلاپ، ھازىرقى ۋەزىيەتنى «كۆزدە تۇتقان» ئاساستا پەرغانىدىن شاشقا يۆتكىگەنىدى. خانىنىڭ شۇ چاغدىكى ئويى بويىچە بولغاندا، يۈسۈپ قادىرخان كاشغەرنىڭ ئىلىكخانى بولسىمۇ، ئۇنى سامانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ھارۇن بۇغراخان ئۆزى يارلىق چۈشۈرۈپ بۇ يەرگە ئەكەلگەن. گەرچە ھارۇن بۇغراخان قازا قىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇرۇش تېخى تۈگىگىنى يوق. بۇنداق شارائىتتا ئۇ كاشغەرگە كەتسە بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ كاشغەرنىڭ قانۇنلۇق ئىگىسى بولسىمۇ، ئەمما قاراخانىيلارنىڭ خانلىق قائىدىسىدە ئىلىكخانلار چوقۇم خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان بۇغراخانلارنىڭ يارلىقىنى كەم - كوتمىسز ئىجرا قىلىشى بەلگىلەنگەن. دېمەك، يۈسۈپ قادىرخان چوقۇم توغانخان ئەۋۋەلنىڭ پەرمانىنى بەجانىدىللىق بىلەن ئورۇنلىشى كېرەككى، بويۇن تولغاشقا ھەددى ئەمەس. ئۇ بۇ يەردە — ئۆزىنىڭ كۆز ئالدىدىكى زېمىندا تۇرسا، يولۋاسىنى قەپەسكە سولىغاندەك پۈت - قولىنى چۈشەپ، خالىغانچە ھەرىكەت قىلىشىنى توسۇپ، مۇستەقىل بولۇۋېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ يۈسۈپ قادىرخان ھېچ بولمىسا ئەينى ۋاقىتتا ھارۇن بۇغراخانىنىڭ سامانىيلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئوردۇكەنتنى بۇ يەرگە يۆتكەپ، سەمەرقەندنى قاراخانىيلارنىڭ

ئاستانىسى قىلغانلىقىنى، مەرھۇم خان قازا قىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ھايات ۋاقتىدىكى ئارزۇسىنىڭ تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى، ھازىر سامانىيلارنىڭ غەزنەۋىيلەر بىلەن بىرلىشىپ ھە دەپ خىرس قىلىۋاتقانلىقىنى ئويلاپ بولسىمۇ باشقا خىيالدا بولمايدۇ. ئەمما، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى يۈسۈپ قادىرخان ئەمەس، ئەھمەد بىلەن ئەلتېگىن. ئۇلارنى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قورسىقىنى ئەسمەيدۇ، بۇغراخانلىق تەختىنى تارتىۋېلىشقا كۈشكۈرتمەيدۇ، دەپ ھۆددە قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئەھمەدكە تۆكسىن مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىنىپ، پەرغانىنىڭ ھاكىمبەگلىكى بېرىلسە جىمىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەلتېگىن تېخى كاشغەردە، سەمەرقەندكە ھايات قايتىپ كېلەلەمدۇق، يوق، بىلگىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ھازىرچە ئۇ ئىككىسى ئايرىۋېتىلسە، كەنجىسىنىڭ ئىشىنى كېيىن ئويلاشسىمۇ بولىدۇ.

ئەھمەد توغانخانىنىڭ ئويلىرى شۇنداق بولۇپ، ئۇ شۇ خىيالى بويىچە ئىش كۆردى. دېگەندەك ئۇنىڭ بۇ ئۇسۇلى ئوبدانلا ئۇنۇم بەردى. يۈسۈپ قادىرخان يارلىقىنى ئېلىپ پەرغانىدىن شاشقا كەتتى. ئەھمەد بولسا دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، يۈسۈپ قادىرخاندىن ئايرىلدى. كېيىن ئەلتېگىن قايتىپ كەلگەندە ئۇنىڭغا بەلخىتكى قوشۇنىنىڭ مىڭبېشىلىقىنى بېرىپ شۇ يەرگە يولغا سالدى. ئىشلار خۇددى ئەھمەد توغانخان ئويلىغاندەك تولىمۇ راۋان يۈرۈشۈپ كەتتى. كۈنلەر ئايلارنى، ئايلار يىللارنى قوغلاپ مېڭىۋەردى. ئۇ ئۆزىمۇ خانلىق سەلتەنەتىنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ يۈرىۋەردى. دەل ئاشۇ كۈنلەردە سامانىيلارنىڭ ئۆزىگە قارشى ھەرىكەت قوللىنىش ئۈچۈن تېپىرلاپ قالغانلىقىنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپلا، ئۆز ئىنىسى ناسىر ئىلىكخاننى سامانىيلارغا قارشى قوشۇنىنىڭ قوماندانى، يۈسۈپ قادىرخاننى يارەمچىسى قىلىپ بۇخاراغا يولغا سالدى. يۈسۈپ قادىرخان بۇ قېتىم خېلى باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، سامانىيلار ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان بارلىق

زېمىنلارنى قاراخانىيلارغا قارام قىلدى. بۇنىڭ بىلەن توغانخان ئەۋزەلگە سامانىيلار تەرەپتىن كېلىدىغان خەتەر تۇغۇلدى، كۆڭلى ئەمىن تىنچىتقان كۈنلەردە، مەنسۇرشاھ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى زىنداندىن ئايالچە ياسىنىپ قېچىپ چىقىپ كەتتى ـ دە، ناھايىتى تېزلا خېلى كۆپ ئەگەشكۈچىلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، ئۆزىگە تەۋە زېمىنلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ زادىلا ئارامىلىق بەرمىدى. ئابدۇلمەلىك ئۆزىنى مۇنتەسسىر① دەپ ئاتاپ، بۇخارانى قايتۇرۇۋېلىش قەستىدە يۇرۇۋاتىدۇ. مانا مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئۇدۇن خانىمۇ قېرىشقاندەك كاشغەرگە لەشكەر تارتىپ، ئۇ تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە قارام قىلدى. ئەمدى زادى قانداق قىلىش كېرەككەن؟ ئۇدۇن خانىغا قارشى لەشكەر تارتسا، سامانىيلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىدۇ. يەنە تېخى سەمەرقەندمۇ تەھدىتكە ئۇچرايدۇ. ئەگەر لەشكەر تارتمىسا، ئۇدۇن خانى ئۇ يەردە بىلگىنىنى قىلىپ، بىگۇناھ تاربغچىلارنى قىرغىن قىلىدۇ. ئەل ـ رەئىيەتنى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئۇ چاغدا قاراخانىيلارنى گۇللەندۇرگەن ساتۇق بۇغراخاننىڭ بارلىق ئەجىرلىرى، ئاقتۇرغان قانلىرى بىكارغا كەتكەن بولىدۇ. ئەگەر مۇنۇ ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغان، ئۆز ئېغىزى بىلەن كاشغەرنى قايتۇرۇۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئۆزىگە تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلمۇاتقان، ئاشۇ جاينىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمدارى بولغان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرسىچۇ؟!... ياق، ئۇنداق قىلىش ئەخمەقلىق. يۈسۈپ قادىرخاننى كاشغەرگە يولغا سېلىش يولۇاسىنى تاغقا قويۇپ بەرگەن بىلەن باراۋەر. ئۇ مۇشۇ جايدا مەنسۇر شاھ بىلەن خىرىس قىلىشىپ تۇرۇشى، كۆز ئالدىدىن يىراق كەتمەسلىكى لازىم. شۇنداقلا خان ئۇنى تىزگىنلەپ، كۆڭلىنى ئەمىن تاپتۇرالايدۇ...

يۈسۈپ قادىرخان توغانخان ئەۋزەلنىڭ خاس خانىسىدىكى

① مۇنتەسسىر ـــ دائىم غەلبە قىلغۇچى.

ئېغىر سۈكۈناتقا بەرداشلىق بېرەلمىدى. خان ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ زادى نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. شۇڭا، ئۇ يەنە ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر بولدى:

ــ ئەھۋال راستلا خەتەرلىك، ئالىيلىرى، پۈرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتسەك كېيىن ئۇدۇن خانىنى كاشغەردىن چېكىندۈرمەك، ئۇ زېمىنلارنى قايتا قولىمىزغا ئالماق بەسىي مۈشكۈل بولۇر. شۇڭا، تېزرەك بىر قارارغا كېلىپ، پېقىرنىڭ ئىلتىجاسىنى ئويلىنىپ كۆرگەيلا. ئۇدۇن خانىنىڭ بۇ ئىشىغا ئەمدى سۈكۈت قىلىشقا بولمايدۇ. تېزدىن ياخشىراق تەدبىر كۆرمەك كېرەكتۇر!

ئەھمەد توغانخان يەنە سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرۇۋەرسە ياخشى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، سورىدى:

ــ سىلى دېگەن تەدبىر ئۆزلىرىنىڭ كاشغەرگە بېرىشى، شۇنداقمۇ؟

يۈسۈپ قادىرخان توغانخان ئەۋۋەلنىڭ بۇ سوئالىنى نېمە سەۋەبتىن سورىغانلىقىنى بىلەلمەي سەل مەڭدەپ قالغان بولسىمۇ، ئويلانمايلا جاۋاب بەردى:

ــ بۇنى شۇنداقراق چۈشەنسىلىمۇ بولىدۇ، ئالىيلىرى.

ــ خوش، كاشغەرنى قايتۇرۇۋېلىش سىلى دېگەندەك مۇھىم ئىش، ئارسلانخان، ئەمما بۇخارانى ساقلاپ قېلىش تېخىمۇ مۇھىم. ئۆزلىرىگە سىر ئەمەسكى، مەرھۇم پەدەرى بۇزرۇكۋارىمىز ھارۇن بۇغراخان دەل ئاشۇ بۇخارانى قارام قىلىش، سامانىيلارنى ئۆزۈل ـ كېسىل يوقىتىش، مەنسۇرشاھنى ھالاك قىلىش ئۈچۈن ئوردىنى بۇ دىيارغا يۆتكىگەن. ناھايەت، بۇگۈنگە كەلگەندە ئۇ پەدەرى بۇزرۇكۋارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئارزۇسىنى ئۆزلىرى رويابقا چىقاردىلا، ھالبۇكى مەنسۇر شاھنىڭ ئوغلى ئابدۇلمەلىك ئۆزىنى مۇنتەسىر دەپ ئاتاپ، ھە دەپ پاراكەندىچىلىك سالماقتا. شۇڭا، بۇخارانىڭ، سەمەرقەندنىڭ،

جۇملىدىن خانلىقىمىزنىڭ ماۋەرائۇننەھىر رايونىدىكى جىمى زېمىنلىرىمىزنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى كۆزدە تۇتۇپ بولسىمۇ بۇ خىياللىرىدىن يانغايلا!

— ئۇنداقتا كاشغەر بىلەن كارىمىز بولمامدۇ، ئالىيلىرى؟

— ياق، مېنىڭ سۆزلىرىمدىن ئۇنداق مەنە چىقمايدۇ. سىلى بۇ يەردە بولمىسىلا بولمايدۇ. ئەمما، كاشغەرگە باشقا ئادەم لەشكەر تارتىپ، جازا يۈرۈشى قىلسا بولىۋېرىدۇ.

يۈسۈپ قادىرخان خانىنىڭ بۇنداق دېيىشىنى ئەسلا ئويلىمىغانىدى، شۇڭا جىمىپ قالدى. خانمۇ ئۇنىڭ مەڭدەپ قالغانلىقىنى سېزىپ، تېزلا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بىلىمەن، ئارسلانخان، سىلى كاشغەرنىڭ ئىلىكخانى، ھۆكۈمدارى. شۇنداق ئىكەن، يۇرتنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئىجازەت سوراشلىرى بەرھەق. ئەمما، سىلى كۆز ئالدىمىزدىكى ۋەزىيەتنى، رەقىبلىرىمىزنىڭ ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ خىياللىرىدىن يانغايلا. مەن چوقۇم سىلىنىڭ ئارزۇلىرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ قابىل سەركەردىنى ئۇدۇن لەشكەرلىرىدىن ئۇستۇن لەشكىرىي كۈچ بىلەن جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتىمەن. بايا‌تىن كىمنى دېۋىدىلە؟... ھە، ئېسىمگە كەلدى. ھەسەن قىلىچخان... بۇ تەرەپتىن ئۆزلىرىگە ۋاكالەتەن بارغان ئادەم ئاشۇ كىشى بىلەن بىرلىكتە بۇ مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالسۇن!...

يۈسۈپ قادىرخان جىم بولۇپ قالدى. توغانخان ئەۋۋەل شۇنداق دەپ تۇرسا، ئۇ يەنە نېمە دېيىلىسۇن؟

— سىلىچە شۇنداق قىلساق بولامدۇ، ئارسلانخان؟

يۈسۈپ قادىرخان خۇددى يەر ئاستىدىن ئاڭلىنىۋاتقاندەك پەس ئاۋازدا جاۋاب بەردى:

— مەيلى، خان ئالىيلىرى، ئۆزلىرى شۇنداق ئويلىغان بولسىلا، پېقىر باشقىچە خىيالدا ئەمەسمەن...

شۇنداق قىلىپ، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئۆزى لەشكەر باشلاپ

كاشغەرگە بېرىپ، ياغلاقار قالۇ بىلەن ئېلىشىش خىيالى يوققا چىقتى. توغانخان ئەۋژەلمۇ ئاز كۈن ئىچىدىلا تاغىسى ھۈسەيىن ياغانتېگىننى نۇرغۇن لەشكىرىي كۈچ بىلەن كاشغەرگە يولغا سالدى. شۇنىڭدىن بۇيان يۈسۈپ قادىرخان يەنە ئابدۇلمەلىك شاھنىڭ پاراكەندىچىلىك ھەربكەتلىرىگە قارشى تۇرۇش بىلەنلا بولدى. ئاربدا نەچچە قېتىم قانلىق توقۇنۇشلار بولدى. ھەر ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇن تالاپەت كۆرۈلدى. شۇنداق بولسىمۇ ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ئابدۇلمەلىك شاھنىڭ كۆپ قېتىم قوزغىغان توپىلاڭلىرىنى ئۇنۇملۇك باستۇردى. ئاربدا ئابدۇلمەلىك شاھمۇ ئۆلدى. ئەمما، ئىش بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمىدى. ئاتىسى سەبۈقتېگىن ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان غەزنەۋىيلەر سۇلتانى مەھمۇد قاراخانىيلار بىلەن سامانىيلارنىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان جەڭ ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، سامانىيلار سۇلالىسىگە قاراشلىق ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەزى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندى. سامانىيلار ئۇزۇل ـ كېسىل زاۋاللىققا يۈزلەنگەندىن كېيىن، توغانخان ئەۋژەل ئەمدى مەھمۇد سۇلتانغا قارشى لەشكەر تارتىش يارلىقىنى چۈشۈردى. يۈسۈپ قادىرخان يەنە ناسىر ئىلىكخانىنىڭ قوماندانلىقىدا لەشكەر تارتىپ، نۇرغۇن بەدەللەر ئارقىلىق غەزنەۋىيلەرگە قاراشلىق خۇراسانغا بېسىپ كىردى. دەل شۇ چاغدا كاشغەردىن ئارقىش كەلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، ھەسەن قىلىچخان بىلەن ھۈسەيىن ياغانتېگىن گەرچە كاشغەرنى قايتۇرۇۋالغان بولسىمۇ، يېڭىسىاردا ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، دەشت ـ چۆلدە ھەر ئىككىلىسى شېھىت بوپتۇ. ئىككى سانغۇن باقىيغا سەپەر قىلغاندىن كېيىن لەشكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىدىغان ئادەم چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن ئۆز جېنىنىڭ كويىدىلا قاپتۇ. پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ياغلاقار قالۇ خان ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە قارىماي قېچىۋاتقان بۇغرا لەشكەرلىرىنى سۈر ـ توقاي قىلىپ، ئالدىغا كەلگەنلىكى لەشكەرلەرنى قىرىپ تاشلاپ،

داغدۇغا بىلەن يەنە كاشغەرنى قارام قىپتۇ ـ دە، ئوردۇكەنتكە ئورۇنلىشىپتۇ.

يۈسۈپ قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەسلەپ ئىشەنمىدى. ئارقىشىنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ ۋەقەنى يەنە بىر مەرتەم سۆزلەپ بېرىشى بىلەن ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ھۆڭگىرەپ يىغلاپ تاشلىدى ـ دە، ئۇدۇل ئەھمەد توغانخانىڭ ئالدىغا بارماقچى بولدى. ئەمما، ناسسىر ئىلىكخان بۇنىڭغا يول قويمىدى. ياق، يول قويمىدى ئەمەس، ئالـدىدىكى ۋەزىيەتنى چۈشەندۇرۇپ تۇرۇۋالدى. كۈنلەر بىدارلىق ئىچىدە ئۆتۈشكە باشلىدى. يۈسۈپ قادىرخان خۇددى ئېلىشىپ قالغان، نېرۋىسىدىن ئاداشقان ئادەمدەكلا بولۇپ قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە ئەھمەد توغانخان ئۇنى سەمەرقەندكە چاقىردى. بۇنى ئاڭلىغان يۈسۈپ قادىرخان چاقماق تېزلىكىدە خانىڭ ھۇزۇرىغا داخىل بولدى. خان ئۇنى ناھايىتى مەيۈس ھالدا كۈتۈۋالدى. رەسـمىيەت يۈزىسىدىن بىر قۇر ئەھۋال سوراپ قويغاندىن كېيىن، ئۇدۇللا سورىدى:

ـــ كاشغەر تەرەپتە بولغان ئىشلاردىن خەۋەر تاپقانلا، ئارسلانخان؟

ـــ خەۋەر تاپتىم، ئالىيلىرى، ئۇ يەردىكى ئىشلار ناھايىتى ئېچىنىشلىق بوپتۇ. خۇددى قاباھەتلىك چۈشتەكلا...

ـــ سىلىچە، ئەمدى بۇ ئىشنى قانداق قىلغۇلۇق؟

توغانخان ئەۋۋەلىنىڭ تومتاقلا سورىغان سوئالى يۈسۈپ قادىرخاننى ھەيران قالدۇردى. ئۇ يولدا كەلگۈچە «خان كاشغەر تەرەپتىن كەلگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان بولسا، مېنى چاقىرتقان گەپ. ئۇ يا ئۆزى ئوردۇكەنت تەرەپكە لەشكەر تارتىدۇ، يا مېنى دەرھال ئاتلىنىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ» دەپ ئويلىغانىدى. ئەمما، ئۆزىدىن بۇنداق سوئال سورىشىنى ئەسلا خىيال قىلىپ باقمىغان بولغاچقا تېڭىرقاپ قالدى.

ـــ ئۆزلىرى قانداق پەرمان بەرسىلە. پېقىر پەرمانلىرىنى بەجانىدىل ئورۇنلايمەن... ـــ دېدى يۈسۈپ قادىرخان خېلى

ئۇزاقتىن كېيىن تولىمۇ پەس ئاۋازدا.

ــ خوش... تولىمۇ ئەدگۇ... ــ توغانخان ئەۋۋەل بېشىنى تولىمۇ سۈس لىڭشىتىپ قويدى، ــ ئۇنداقتا سىلى تەرەپنىڭ ئەھۋالى قانداق؟

ــ خېلىلا كەسكىن، ئالىيلىرى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن كەمىنلىرى يارلىق بويىچە خۇراسانىنى ئۇزۇل ـ كېسىل قارام قىلغان بولساقمۇ، ئەمما سۇلتان مەھمۇد ھەدىسلا ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. يېقىندىن بۇيان بىرئاز جىم بولۇپ قېلىۋىدى، تەقدىرگە تەن بەرگەن ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىغاندۇق. بىرنەچچە كۈننىڭ ئالدىدا پايلاقچىمىز ئەكەلگەن خەۋەرگە قارىغاندا، ئۇ قايتىدىن كۈچ توپلاپ، كىڭ كۆلەمدە ھۇجۇمغا ئۆتۈشنىڭ تەرەددۇتىغا چۈشكەن ئوخشايدۇ. مۆلچەرىمىزچە، ئۇزاقتا قالماي ھەربىكەت ئېلىپ بېرىش مۇمكىنچىلىكى كۆپرەك...

ــ سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھۇجۇم قىلىش ئېھتىماللىقى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتىدۇ، دېسىلە، ئارسلانخان؟

ــ شۇنداق، ئالىيلىرى.

توغانخان ئەۋۋەل جىم بولۇپ قالدى ـ دە، بىرنەرسىنى ئويلاۋاتقان كىشىدەك كۆزلىرىنى يۇمۇپ بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن، يەنە سورىدى:

ــ ناسىر ئىلىكخان ئۆزى يالغۇز خۇراسانىنى قوغداپ قالالامدۇ، ئارسلانخان؟

ــ قوغداپ قېلىش ئەمەس، باشقا جايلارنىمۇ تامامەن قارام قىلىشقا چامىسى يېتىدۇ، ئالىيلىرى. ھازىر خۇراساندىكى قوشۇنلار خىل، ھەممىسى ئاساسەن مۇنتىزىم لەشكىرىي تەربىيە كۆرگەن. جەڭ تەجرىبىسىمۇ يۇقىرى...

ــ ئەدگۇ... ئەدگۇ... ئەمدى تولۇق خاتىرجەم بولۇپ، سىلىنى كاشغەرگە يولغا سالسام بولغۇدەك، ئارسلانخان! گەپنى سوزۇپ ئولتۇرمىسامۇ بولار، سىلى كاشغەرنىڭ ئەھۋالىنى مەندىن ئوبدانراق بىلىدىلا. شۇڭا دەرھال ئاتلىنىپ كاشغەرنى ئۆز

همايىلىرىگە ئېلىپ، بۇددىست كاپىرلارنى ئۇ يەردىن دەرھال ھەيدەپ چىقارغايلا!

— ئىلھال، خان ئالىيلىرى. يارلىقلىرىغا پەرمانبەردارمەن... — يۈسۈپ قادىرخان سۆزلىگەچ ئورنىدىن تۇرۇپ، لەشكىرىي سالام بەجا كەلتۈرمەكچى بولۇپ قوزغىلىشىغا توغانخان ئەۋۋەل تېزلا ئېغىز ئاچتى:

— بولدى، ئارسلانخان قوزغالمىسلا. قېنى بەھۇزۇر ئولتۇرسلا... ئەسلىي تاغام ھۈسەيىن ياغانتېگىننى كاشغەرگە زور ئۆمىدلەر بىلەن ئەۋەتكەن بولساممۇ، ئەمما ئىشلار كۆڭۈلدىكىدەك بولمىدى. شۇڭا، يەنە سىلىنى مالال قىلىدىغان بولدۇم. بۇ دورەمقى سەپەرلىرىدە غەلىبە ـ نۇسرەت يار بولغاي، ئارسلانخان!...

— ئېيتقانلىرى كەلسۇن، ئالىيلىرى...

— مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە يولغا چىقالامليكەن؟

— لەشكىرىي تەييارلىقلار پۈتسىلا يولغا چىقىمەن، ئالىيلىرى...

— ھە راست، ئېسىم قۇرۇسۇن، ھۈسەيىن ياغانتېگىننىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇپ، ئۇنتۇپ قالغىلى تاسلا قاپتىمەن. بۇ دورەمقى سەپەرلىرىدە سىلىگە لەشكىرىي يارەم بېرەلمەيمەن، ئارسلانخان، ھازىر بۇ يەردىكى ئەھۋاللارنى بىرمۇبىر سۆزلەپ ئولتۇرمىساممۇ، ھەممە ئىشلارنى بەش قولدەكلا چۈشىنىلا. ھازىر بىزگە كېلىۋاتقان تەھدىت ئاز ئەمەس. مۇشۇنداق تىنچسىز ۋاقىتتا كاشغەرگە لەشكەر يۆتكىسەك سۇلتان مەھمۇدلا ئەمەس، بۇ ۋاقىتقىچە بىزگە ئاشكارا قارشى چىقالماي قورسىقىدا غۇم ساقلاپ كەلگەنلەرمۇ ئۇۋۇسى بۇزۇلغان ھەرىلەردەك بىزگە ئېتىلىشى مۇمكىن. شۇڭا سىلىمۇ سەمەرقەندنىڭ ۋەزىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۈرتۇڭ قىسىلىرىنىلا ئېلىپ يولغا چىقسىلا. كاشغەر سىلىنىڭ، سىلى ئاشۇ جايىنىڭ ئىلىكخانى، ئامان ـ ئېسەن كاشغەرگە بارالىسىلا، ئاز كۈن ئىچىدىلا ئۇ يۈرتتىن

يېتەرلىك لەشكەر توپلاپ، ياۋنىڭ دەككىسىنى تازا ئوبدان بېرەلەيدىلا. بۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭمۇ ئىشەنچى كامىلدۇر، ئارسلانخان؟

يۈسۈپ قادىرخان خانىنىڭ بۇنداق دېيىشىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى. ئۇنىڭ يۈرتۇغ قىسمىدىمۇ بارى - يوقى بەش - ئالتە يۈزدەكلا لەشكەر بار ئىدى. ئۇ ئاشۇ لەشكەرلەر بىلەن كاشغەرگە بارغانىدىمۇ كېمىدە ئىككى - ئۈچ يىل تەييارلىق قىلىپ لەشكىرىي كۈچىنى تولۇقلىمىسا، ئۇدۇن لەشكەرلىرىگە تەڭ كەلگىلى بولمايتتى. بۇ قاراپ تۇرۇپ قارىغۇنى تار يەردە قىستىغانىدەكلا ئىش بولغاچقا، يۈسۈپ قادىرخان نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي قالدى.

— يەنە باشقا قىينچىلىقلىرى بارمۇ، ئارسلانخان؟ — سورىدى خان ئۇنىڭ جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ.

— ياق، ئەمما لەشكەرلەرنىڭ ئىشى... ھېچ بولمىسا كاشغەردىن مەن بىلەن بىللە چىقىپ بۇ يەرگە كەلگەن لەشكەرلەرنى بولسىمۇ...

— سىلى يارلىققا قارشى چىقماقچى ئەمەستۇرلا - ھە، ئارسلانخان؟ بۇ يەردىكى ئەھۋاللارنى سىلى بىلمەيدىغان يەردە ئەمەس. مۇشۇنداق ۋاقىتتا ماۋۇ لەشكەر كاشغەرلىك، ماۋۇسى شاشلىق، ئاۋۇسى سەمەرقەندلىك دەپ ئايرىساق بولماس! ئەسلىرىدىن چىقىپ قالغان ئوخشايدۇ. كاشغەر ھازىرچە ۋاقىتلىق ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ قولىدا تۇرۇۋاتقىنى بىلەن بۇرۇنمۇ، ھازىرمۇ، كېيىنمۇ يەنىلا قاراخانىيلارغا تەۋە... — خان سۆزلىگەچ چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ قويدى، — شۇڭا سىلى دەرھال ھۇسەيىن ياغانتېگىننىڭ تېرىقتەك چېچىلىپ كەتكەن قوشۇنىنى جەم قىلىپ، يېتىشمىگىنىگە ئۆز تەۋەلىرىدىن لەشكەر ئېلىپ، كاشغەرنى ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشنىلا ئويلىسىلا. سىلىنىڭ ۋەزىپىلىرى پەقەتلا مۇشۇ...

يۈسۈپ ئارسلانخاننىڭ غۇرۇرىدە ئاچچىقى كەلدى - دە، مۇشۇ

چاغقىچە ئىچىنى ئۆرتەپ كېلىۋاتقان گەپلەرنىڭ ھەممىسىنى دەپ، قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىۋالماقچى بولدى. لېكىن، بۇنداق جىددىي پەيتتە ئۇنىڭ بىلەن تەرگىشىپ قالسا ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى، توغانخان ئەۋژەلنىڭ ئۆزىنىلا ئەمەس، ئەھمەد ۋە ئەلتېبگىنلەرنى تېخىمۇ چەتكە قېقىپ، قان قېرىنداشلار ئارىسىدا كۆڭۈلسىزلىك پەيدا قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ، لەۋلىرىنى ئەلەم بىلەن چىشلىدى.

— ئەمىسە شۇنداق بولسۇن، ئارسلانخان، مەن پات يېقىندا غەلىبە خەۋىرىنى كۈتىمەن... — توغانخان ئەۋژەل «گېپىم تۈگىدى، ئەمدى چىقىپ كەتسىلە بولىدۇ» دېگەندەك كۆزلىرىنى يۇمدى. بۇنى كۆرۈپ يۈسۈپ ئارسلانخان ئورنىدىن تۇردى ـ يۇ، ئەمما خىيالىدىن لاپ قىلىپ كەچكەن ئوي بىلەن ئېغىز ئاچتى:

— لەشكەرلەرنىڭ مەسلىسىنىغۇ ئۆزلىرى دېگەندەك كاشغەر تەرەپتىن بىر ئامال قىلارمەن، ئالىيلىرى، ئەمما لەشكىرىي تەمىنات مەسلىسىنى...

— سىلى بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەملا ئارسلانخان؟ — دېدى خان قاپىقىنى تۈرۈپ زەردە بىلەن، — سامانىيلار بىلەن نەچچە يىلدىن بۇيان ئۇزۇلدۇرمەي جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى ئاران كۆزىمىزدىن يوقاتساق، ئەمدى سۇلتان مەھمۇد پەيدا بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىزدە نەدىمۇ ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرغان لەشكىرىي تەمىنات بار؟... ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋەزىيەت مۇشۇنداق قىل ئۈستىدە تۇرغان ۋاقىتتا ئەل ـ كۈننىڭ بېشىغا ئالۋان ـ ياساقنى كۆپەيتسەك، قۇرۇپ تەييار بولغان پاخالغا چوغ تاشلىغاندەك ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ قويىمىز. بۇنى سىلى بىلمەيدىغان يەردە ئەمەس، ئارسلانخان! شۇڭا لەشكىرىي تەمىنات ئىشىنىمۇ ئۆزلىرى ھەل قىلىدىلا. ئىزدەنسىلە چوقۇم ياخشى بىر ئامالنى تاپالايدىلا.

يۈسۈپ قادىرخان خانىنىڭ زەردە بىلەن دېگەن گەپلىرىنى ئاڭلاپ، تۇرغان ئورنىدا قاققان قوزۇقتەك تۇرۇپلا قالدى. ئۇ ئۆزى

تەۋە دەپ ئويلىغان خانلىق ئورنىغا ئېرىشەلمەي قالغان ۋاقىتتىمۇ بۇنچىلىك خورلۇق ھېس قىلمىغاندى. ئالدىنقى مەرتەم كاشغەرگە ئاتلىنىپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇش ئۈچۈن يارلىق تەلەپ قىلغاندا قوشۇلمىغان خان مانا ئەمدى نەچچە تۈمەن لەشكەر دەشت ـ چۆلدە تىرىپىرەن بولۇپ، كاشغەر قايتىدىن ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندە، ئاندىن ئۆزىنىڭ كاشغەرنىڭ ئارسلانخان مەرتىۋىسىدىكى ئىلىكخانى ئىكەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، ئۇ دىيارنى بۇددىستلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا بۇيرۇۋاتىدۇ... يەنە كېلىپ لەشكەر ۋە لەشكىرى تەمىنات بەرمەستىن! بۇنداق قىلىشتا خانىنىڭ قانداق ئويى بار؟!...

يۈسۈپ قادىرخان ئويلىغانسېرى غەزىپى ئۆرلەپ، مۇشتلىرى چىڭ تۈگۈلدى. ئەمما، ھازىرقىدەك ۋاقىتتا «يولۋاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر» ئىكەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، ئېغىر خورسىنىپ قويدى ـ دە، سىرتقا قاراپ ماڭدى.

ـــ ھە راست، ئارسلانخان، ئۇ تەرەپكە سەپەر قىلىش جەريانىدا قەدەمدە بىر مۇشكۈلاتقا، قېينىچىلىققا ئۇچراشلىرى مۇمكىن. شۇڭا ئاغىچىغا بىر يولۇقۇپ ئۆتسىلە، مەن ئۇنىڭغا تاپىلاپ قويغان، ئۇ سىلىگە ئاز ـ تولا ئاقچا بېرىدۇ، ئېلىۋالسىلا. سەپەردە ئەسقېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، بۇ مېنىڭ سىلىگە تۇنجان يوللۇقۇم بولسۇن.

ـــ رەھمەت، ئالىيلىرى... ـــ يۈسۈپ قادىرخان رەسمىيەت يۈزىسىدىنلا شۇ گەپنى دېدى ـ دە، خانىنىڭ ھۇزۇرىدىن چىقىپ كەتتى.

يۈسۈپ قادىرخان خۇددى سارىڭ ئادەمدەكلا بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئوردا سەيناسىدا دوقۇرۇشۇپ، ئۈسۈشۇپ قالغىلى تاسلا قالغان تونۇش ـ بىلىشلىرىگىمۇ سوغۇقلا سالام قىلىپ، ئوردا سىرتىدا ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان يۇرتۇغلارنىڭ قېشىغا كەلدى، ئۇلارنىڭ بىرسىنى پەرغانىدە ھاكىمبەگلىك قىلىۋاتقان ئىنىسى

ئەھمەدنى دەرھال ئۆز قارارگاھىغا باشلاپ كىلىشنى بۇيرۇپلا، ئېتىغا مىنىپ يولغا چىقتى. يۈسۈپ قادىرخان شۇ ئاچچىقىدا ئېتىنى تىنماي تېقىمداپ، بەزىدە قوي ئۈچىيدىن چىرايلىق، سىپتا ئۆرۈلگەن قامچىسى بىلەن ساغرىسىغا سېلىپ، ئاچچىقىنى ئېتىدىن ئالدى. ئەمما، ئۇ يولدا كېتىۋېتىپمۇ، ئېتىنى ئارام ئالدۇرۇۋېتىپمۇ ئەھمەد توغانخانىنىڭ گەپلىرى خىيالىدىن كەتمىدى. ئويلىغانسېرى جۇدۇنى ئۆرلەشكە باشلىدى. ئۆزىنىڭ ھېچ بولمىسا ئىككى ئېغىز بولسىمۇ نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ، خانىنىڭ ھەسەنىيلەر ئەۋلادلىرىغا قىلىۋاتقان يولسىزلىقلىرىنى بىرمۇبىر ساناپ بېرىپ، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ئىشلارنى قىلماسلىقنى سەمىگە سالمىغىنىغا ئۆكۈندى. «ياق، بۇ قېتىم چىداي، مۇشۇ چاغقىچە ئۇ بىزنى ئانچە تاپسىمۇ غىڭ قىلماي كەلدىم. بارلىق دەرد ـ ئەلەملىرىمنى كۆڭلۈمدىلا بىلىپ، دەردىمنى بىراۋغا بىلدۈرمىدىم. لېكىن، بۇ قېتىم باشقا يەرگە ئەمەس، ئاتا ـ بوۋىلىرىم خانلىق سەلتەنەتىنى سۈرگەن، قاراخانىيلارنىڭ گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرغان، خانلىقىمىز تەۋەسىدە دىنىمىز ئەڭ بۇرۇن تارقىلىپ رونىق تاپقان ئەزىزانە دىيارىنى يات دىندىكىلەرنىڭ تاپىنىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بارىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە توغانخان ئەۋۋەللا ئەمەس، مەرھۇم خان ھارۇن بۇغراخانمۇ ئۆز ۋاقتىدا كاشغەرگە مېنى ئىلىكخان دەپ جاكارلىغان. ئۆزۈم ئاۋۋال خانىنىڭ، كېيىن ھازىرقى خان توغانخان ئەۋۋەلنىڭ پەرمانى بىلەن كاشغەردىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە جەڭ قىلىۋاتقان بولساممۇ كاشغەر يەنىلا مېنىڭ... شۇڭا ئۇ يەرگە بېرىشىم، ئۇدۇنلۇكلەرنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقىرىشىم، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىنى ھەرگىز قورۇندۇرۇپ قويماسلىقىم لازىمدۇر...»

يۈسۈپ قادىرخان ئەنە شۇلارنى ئويلىسىمۇ، ئەمما خانىنىڭ سوغۇق تەلەتىنى، ئۆزىنى مەنسىتمىگەندەك سۆزلىشىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسىلا، يەنە باشقىدىن خۇيلىنىپ، تەتۈر چاپىنىنى

كىيەتتى ـ دە، ئىزتىراپلىق خىياللارغا ئەسىر بولاتتى.

يۈسۈپ قادىرخان كەچلىكى يەتتە ـ سەككىز ئادەم، ئۇزۇنلۇقى ئون بىر ـ ئون ئىككى ئادەم كېلىدىغان چېدىر ئىچىدە خېلى ئۇزاق ئۆرە تۇردى. بۇ قېيىن مەسلىگە جاۋاب تاپماقچى بولغانىدەك ئويلاقتىن ـ بۇياقىمۇ ماڭدى. ئۇنىڭ پۈتلىرى تالدى. بېشى ھېلىلا ئېتىلىپ كېتىدىغاندەك لوقۇلداپ ئاغرىپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ، نېمىشقىكىن ئولتۇرغۇسى، بىردەم سوزۇلۇپ يېتىپ ئارام ئالغۇسى كەلمىدى. شۇ چاغدا چېدىر ئىچىگە خاس نۆكىرى كىرىپ كەلدى ـ دە، پەس ئاۋازدا سورىدى:

ـــ كەچلىك غىزا يەۋالاملىكىن، ئالىيلىرى؟

ـــ ياق، مېنى بىردەم ئارامىمدا قويۇڭلار!

ـــ ئىلەل، ئارسلانخان ئالىيلىرى... ـــ خاس نۆكەر كەينىچىلەپ مېڭىپ چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ، نەچچە قەدەم مېڭىشىغا، يۈسۈپ قادىرخان ئۇنى توختىتىۋالدى:

ـــ دەرھال بەلخكە ئارقىش ماڭدۇر. كېچە ـ كۈندۈزلەپ يول يۈرۈپ ئەلتىبگىنگە خەۋەر يەتكۈزسۇن. ئەلتىبگىن ئارقىش يېتىپ بارغان ھامانلا يولغا چىقىپ، ئۇدۇل قارارگاھىمغا يېتىپ كەلسۇن!

ـــ ئىلەل، ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى ھازىرلا بەجا كەلتۈرىمەن.

خاس نۆكەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان چېدىرنىڭ ھاۋا ئۆتۈشۈش ئۈچۈن قويۇلغان كۆزنىكىگە يېقىن كېلىپ، ئاستا ـ ئاستا گۈگۈم پەردىسى يېپىلىۋاتقان تەبىئەتكە قاراپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى.

كۈنلەر تولىمۇ ئاستا ئۆتمەكتە ئىدى. بۇ كۈنلەردە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىچى تىتىلداپلا تۇرغاچقا قولىمۇ ئىشقا بارمىدى. ئۇ ئىنىلىرىنىڭ يېتىپ كېلىدىغان ۋاقتىنى ھېسابلىماقچى بولغاندەك، بىر كۈن ئىچىدە نەچچە قېتىم بارماق سانايتتى. بەزىدە خاس نۆكىرىدىن ئارقىشنىڭ كەتكەنلىكىگە قانچە كۈن

بولغانلىقىنى سورايتتى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپلا ئورنىدىن تۇراتتى ـ ده، شاهانه چېدىرىدىن ئانچه يىراق بولمىغان جايدىكى كۆزىتىش سۇپىسىغا چىقىپ، يىراق ـ يىراقلارغا قارىغىنىچه خىيالغا پاتاتتى. مانا بۇگۈن ئۇنىڭ كۆڭلى ئارامسىغا چۈشتى. ئەتىگەنده بامدات نامىزىدىن يېنىپ ئەمدىلا ناشتا قىلىشقا تۇتۇنغاندا، ئاۋۇال بەلختىكى ئەلچىگىن يېتىپ كەلدى. ئۇلار بىرهازا ئەھۋال سورىشىپ، ئەمدى ئەسلىي گەپكە ئۆتەيلى، دەپ تۇرغان ۋاقىتتا ئەھمەد هاكىمبەگمۇ كىرىپ كەلدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئىنىلىرى بىلەن غىزالىنىپ، داستىخان يىغىلغاندا ئەتراپقا گۈگۈم پەردىسى يېيىلىشقا باشلىغانىدى. خاس نۆكەر ياندۇرۇپ قويغان شام چېدىر ئىچىنى سۇس يورۇتۇپ تۇراتتى. گەرچه بايا كۆرۈشكەندىمۇ، غىزا يەۋېتىپمۇ يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، كۆڭۈلسىز ئىشلار هەققىده بىرەر ئېغىزمۇ پاراڭ قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما سەزگۈر ئەھمەد هاكىمبەگ ئاكىسىنىڭ خىيالچان كۆزلىرىگه، ئۆمسه چىرايىغا قاراپ، هاردۇق يەتكەندەك بىرهازا ئولتۇرغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

— هازىر ئىچىڭىزده بىزگه دەيدىغان بىر مۇهىم ئىش باردەك، ئاكا، قېنى قۇلىقىمىز سىزده...

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئۇچ قېرىنداش ئۇچ جايدا تۇرۇپ، خېلى ئۇزاقتىن بۇيان دىدارلاشماپتۇق، سىلەرنى كۆرگۈم كەلدى، شۇڭا...

— تۇزۇت قىلمايلا، ئاكا، ئىنىمىز ئەلچىگىن كاشغەرده بولغان ئىشلارنى ئاڭلىدىمۇ، يوق، ئۇقمايمەن. ئەمما، مەن خەۋەر تاپتىم. هەتتا ئارقىشتىن سىزنىڭ توغانخان ئەۋۋەل بىلەنمۇ كۆرۈشكىنىڭىزنى، ئۇنىڭ هۇزۇرىدىن چىقىپلا مەن تەرەپكە ئۆزىنى ماڭدۇرغىنىڭىزنىمۇ ئاڭلىدىم. قارىغاندا هازىر بېشىڭىزنى قاتۇرۇۋاتقان بىرەر ئىش بار. شۇڭا، مەسىلە بولسا،

تەڭ باش قاتۇرايلى، ئاكا.

ـــ راست، ئاكام توغرا ئېيتتىدۇ. بىز دېگەن قان قېرىنداشلار، ھەرقانداق گەپ بولسا دەڭ، ئاكا...

يۇسۇپ قادىرخان ئىككى ئىنىسىغا مەيۈس قاراپ قويدى.

ـــ ئەسلىي بۇ گەپنى سىلەر ئاز ـ تولا ئارام ئېلىپ، ھاردۇقۇڭلار چىقىپ بولغاندا دېيىشسەكمۇ بولاتتى. خەير، بۇگۈن يوشۇرسامۇ، ئەتە دېيىشىم زۆرۈر... ـــ ئۇ شۇنداق دېگەچ ئىككى ئىنىسىنىڭ چىرايىغا زەن سېلىپ قويغاندىن كېيىن، ئەھمەد توغانخان بىلەن بولغان سۆھبەتنى قىسقىلا سۆزلەپ بەردى.

ـــ بۇ قاراپ تۇرۇپ سىزنى بوزەك قىلىشقۇ، ئاكا، خان شۇنچىۋالا ئانىي تاپسا، گەپ قىلماي قايتىپ كەلدىڭىزمۇ؟ ياق، ئۇنىڭ بۇ ئىشى پەقەت قاملاشماپتۇ. قارىغاندا خان بىز ھەسەنىيلەرنى پەقەتلا كۆزگە ئىلمايدىكەن. خۇددى بىز بۇۋىمىز ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋلادى ئەمەستەك، خانلىق ئۇچۇن جان تىكىپ، قان كېچىپ جەڭ قىلمىغاندەك! ئەگەر مۇشۇنداق كېتىۋەرسە، يەنە بىر مەزگىلدىن كېيىن «ئەمدى ئورنۇڭلارنى بوشىتىپ بېرىڭلار، ئۇ جاي بىز ئەلەۋىلەرگە كېرەك بولۇپ قالدى» دېيىشتىنمۇ يانمىغۇدەك. شۇڭا، ئەمدى بوزەك بولۇۋەرسەك بولمايدۇ، ئاكا، سەۋر ـ تاقەت دېگەننىڭمۇ چېكى بار. خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆزىمىزنىڭ كىم، كىمنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىمىزنى بىلدۈرۈپ قويىدىغان يەرگە كەپتۇ.

ـــ راست دەيسىز، ھاكىمبەگ ئاكا. خېلىدىن بېرى ئاكامنىڭ گېپىنى يېرىمايۋ، ئۇنىڭ رايىغا بېقىپ زەردىگۆش بولۇپ كەلدۇق. ئەمدى پىچاق سۆڭەككە يېتىپتۇ. نەدىمۇ لەشكەرسىز جەڭ قىلىپ، چىقىمسىز قورغان ئالىدىغان ئىش بار ئىكەن؟ بۇ، خانىنىڭ قاراپ تۇرۇپ ئاكامنى، ياق، بىزنى بوزەك قىلماقچى بولغىنى. مۇشۇ ۋاقىتتىچە مەنمۇ دەردىمنى سىلەرگە ئېيتالمايۋ كەلدىم. ئەمدى ئىككى ئېغىز يۇرەك سۆزۈمنى دەۋالاي. پەدەرى بۇزرۇك ھارۇن بۇغراخان ئالىيلىرى قازا قىلىپ كەتكەندىن بېرى

ئۆزۈمنىڭ بىر قېتىم قېنىپ كۈلگىنىمنى، تەشۋىشلەردىن خالىي هالدا بىر كېچە تاتلىق ئۇخلىغىنىمنى بىلمەيمەن. قەلبىمدىن مۇدهىش خىياللار كېزىپلا يۈرىدۇ. ئەهمەد توغانخانىڭ نىيىتى بۈزۈلۈپ، بىر ئامالالار بىلەن بىزنى جىمقتۇرۇپ قويىدىغاندەك بىر خىل تۇيغۇ ئىچىدىلا ياشايمەن. راست گەپنى دېسەم، بىزمۇ خان ئەۋلادى. لېكىن، ئۇ بىزنى خان پۇشتى قاتاردا كۆرۈپ باققىنى يوق. مۇهىم مەنسەپلەرنىڭ هەممىسىنى ئەلەۋىيلەرگە ئۈلەشتۇرۇپ بەردى. بۇمۇ مەيلى، بىزنى هېچ بولمىسا ئوردا ئەتراپىدا پايپېتەك بولۇپ يۈرىدىغان، قولىدىن ئىش كەلمىسىمۇ ئۆزىنى ماختاش، ئۇچۇرۇش، خۇشامەت قىلىش بەدىلىگە ئىتتەك جان ساقلايدىغانلارچىلىك بولسىمۇ كۆرسە بولاتتى... ئىشقىلىپ، ئۇ بىز هەسەنىيلەرنى بەك بوزەك قىلىپ كەتتى. شۇڭا نەچچە قېتىم قول ئاستىدىكىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، كېچىلەپ ئوردىغا باستۇرۇپ كىرىپ، خۇددى بوۋىمىز ساتۇق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخاننى ئۆلتۈرۈپ قاراخانىيلارنىڭ تەختىنى ئىگىلىگەندەك، ئەهمەد توغانخاننىمۇ ئاشۇ قىسمەتكە گىرىپتار قىلىپ، سۇلايمان ئارسلانخان ئەۋلادلىرىنىڭمۇ نان قېپى، يارماس، باشقىلارغا ئاسانلىقچە بوزەك بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويغۇم كەلدى. ئەمما، ئاكام يۈسۈپ قادىرخاننىڭ پەرمانى يوق ئەهۋال ئاستىدا ئۇنداق قىلسام ياخشى بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، بۇ نىيىتىمدىن ياندىم... ــ ئەلتېگىن هاياجانلانغانلىقىدىن سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي قالدى ـ ده، ئازراق دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن يەنە سۆزلەشكە باشلىدى، ــ مانا ئەمدى خان يەنە ئاكامنى تىك يار تۇۋىگە بېرىپ ئۆزىنى سەكرەشكە مەجبۇرلىغاندەك ئىش قىپتۇ. بۇنىڭغا يەنە خەيرىيەت، خان يارلىقىنى بەجا كەلتۈرمەك كېرەك دەيدىغان بولساق، كېيىنكى كۈنلەردە يەنە قانداق قىسمەتلەرگە دۇچار بولىمىز، يارانتۇچىدىن ئۆزگە هېچكىم

بىلمەيدۇ...

ــ راست، بۇ خىيالنى مەنمۇ قىلغان، ئىككىمىزنىڭ ئويى بىر يەردىن چىقىۋاتىدۇ، ــ ئەھمەد بىردىنلا قىزىشتى، ــ سەۋر ـ تاقىتىمىز چېكىگە يەتتى، ئاكا، ئەمدى سىز بىزگە باش بولۇڭ، قولىمىزدىكى لەشكەرلەر خانغا تەۋە لەشكەرلەرگە قارشى جەڭ قىلىشقا تامامەن يېتىمدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خانلىق قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقانلار ئارىسىدىمۇ، تولا ھاللاردا ئەسرالىشىپ تۇرىدىغان باي، ئېكتارلار ئارىسىدىمۇ، «ئاشۇنداق ئىش قىلسىڭىز ياردىمىمىزنى ئايىمايمىز. قولىمىز كۆكسىمىزدە» دەپ تۇرۇۋاتقانلارمۇ بار. ئۇلار بىلەن كۆرۈشسەملا بىزگە ئەگىشىپ...

ــ ياق، ئىنىلىرىم، ــ دېدى يۈسۈپ قادىر خان ئىشىنىڭ بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ كەسكىن تەلەپپۇزدا، ــ ئەمدى بۇنداق گەپلەرنى ئىككىنچى ئېغىزىڭلارغا ئالماڭلار. ئۇ دېگەن خان، يەنە كېلىپ بىز بىر ئۇرۇقنىڭ پۇشتى. بىز ئۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، خان يارلىقىغا قارشى قوپساق، باشقىلار قانداق قىلىدۇ؟!... راست، خانىنىڭ كەتكۈزۈپ قويغان يېرى بار. بۇنى بىزلا ئەمەس، باشقىلارمۇ بىلىدۇ. بىراق، شەخسىي ئۆچمەنلىكنى دەپ خانلىقنىڭ ئۇلىغا پالتا چاپىدىغان، ئۆزئارا جەڭگى ـ جېدەل قىلىپ، يات قوۋملارغا پۇرسەت بېرىدىغان ئىشنى قىلماسلىقىمىز زۆرۈر!...

ئەھمەد بىلەن ئەلتېگىن ئاكىسىنىڭ قارىيىپ كەتكەن چىرايىغا، ھېلىلا چانقىدىن چىقىپ كېتىدىغاندەك تىكىلگەن كۆزلىرىگە قاراپ جىم بولۇشۇپ قالدى.

ــ ئەمدى بۇنداق گەپلارنىلا دېيىش ئەمەس، خىيالىمۇ قىلماڭلار، بولمىسا رەقىبلىرىمىزگە كۈلكە، دوستلىرىمىزغا يىغا بولۇپ قالىدۇ، ــ دېدى يۈسۈپ قادىرخان سەل مۇلايىم ئاھاڭدا.

ــ ئۇنداقتا دەردىمىزنى يۇتۇپ بىر ئۆمۈر زەردىگۆش بولۇپ

ئۆتەمدۇق، ئاكا؟ — سوردى ئەھمەد.

— خان بىزنى مۇشۇنداق بوزەك قىلىۋەرسە، بىز يەنە «سىزنىڭ ھەقتۇر، بىز يارلىقىلىرىڭىزغا پەرمانبەردارمىز» دەمدۇق؟ — دېدى ئەلتېگىنمۇ.

يۈسۈپ قادىرخان ئىنىلىرىغا قاراپ قويۇپ، بېشىنى چايقىدى.

— ئەزىز ئىنىلىرىم، ئىشلار داۋاملىق بۇنداقمۇ كېتىۋەرمەس، توغانخان ئەۋۋەل ئەقلىنى تاپىدىغان، بۇرۇن ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىگە ئۆكۈنىدىغان كۈنلەرمۇ كېلەر. شۇڭا، يەنە سەۋر قىلايلى، ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئىنساب، دىيانەت، پاكلىق، ئاقلىق تىلەيلى...

ئەھمەد نېمىشقىدۇر چۈن يۈتۈۋالغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالدى. ئۇ ئاكىسىنىڭ ئۆز ئېغىزىدىن توغانخان ئەۋۋەلگە نىسبەتەن باشقىچە گەپلەرنى ئاڭلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن دائىم ئەسرالىشىپ تۇرىدىغان يېقىنلىرىنىڭ ئېغىزىدىن خانغا نىسبەتەن خىلىلا ئاغرىنىشى بارلىقىنى ئاڭلىغانىدى. مانا ھازىرمۇ ئۇ خانىنىڭ يېنىنى ئېلىۋاتىدۇ. سەزگۈر ئەھمەد شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىككى ئىنىسىنىڭ قارامىلىق قىلىپ بىرەر ئىش چىقىرىپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ كۆڭلىدىكىنى قەستەن يوشۇرۇۋاتقانلىقىنى سەزدى.

— ماقۇل، ئاكا، دېگىنىڭىز بويىچە قىلايلى، — دېدى ئەھمەد ئېغىر خورسىنىپ قويۇپ، — بۇ ئىشنى ھازىرچە قويۇپ تۇرايلى. سىز دېگەندەك خانمۇ ئەقلىنى تاپىدىغان كۈنلەر كېلەر. ئەمما قېنى دەپ بېقىڭچۇ؟ سىز قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىسىز؟ مۇشۇنداق قۇرۇق قول كاشغەرگە ئاتلىنامسىز؟

يۈسۈپ قادىرخان ھالقىلىق پەيتتە ئەھمەدنىڭ يەنىلا ئۆزىنى چۈشەنگەنلىكىدىن سۆيۈنگەندەك كۈلۈمسىرىمەكچى بولدى ـ يۇ، ئەمما قاملاشتۇرالمىدى. ئۇ غەمكىن كۆزلىرىنى ئىككى

ئىنىسىغا تىكىپ، ئۇدۇللا جاۋاب بەردى:

ــ خان يارلىقىنى چۈشۈرۈپ بولدى، ئەزىز ئىنىلىرىم. ئەمدى ئۇنى بەجا كەلتۈرمەي باشقا چارە يوق. بۇ ئىشتا مەنمۇ بىرىڭ تەڭقىسلىقتا قېلىۋاتىمەن. شۇڭا، سىلەرنىڭ مەسلىھەتىڭلارنى ئاڭلاپ باققۇم بار...

ــ سىز كاشغەرگە يۈرتۇغلارنى باشلاپ بارغان تەقدىردىمۇ ھەسەن قىلىچخان بىلەن ھۈسەيىن ياغانتېگىنىڭ تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى جەم قىلىشتۇرۇز ئۇڭايغا چۈشمەيدۇ. كاشغەرنىڭ ئۆزىدىن لەشكەر ئالمەن دېسەڭىز، ئۇ يەردىكى ئەل ـ رەئىيەتنىڭ قاچالىغىنى قېچىپ، قاچالمىغىنى ئۇدۇن خانىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشكەن بولغاچقا، ئۇلار ئارىسىدىنمۇ يېتەرلىك لەشكەر جۇغلىماق ئاسان ئەمەس، ــ دېدى ئەھمەد ئويچان قىياپەتتە، ــ بۇ يەردىن بىز قولىمىزدىكى لەشكەرنىڭ بىر قىسمىنى ھەمايىڭىزگە ئۆتكۈزۈپ بېرەيلى دېسەك، خان سىز بىلەن بىللە كاشغەردىن چىققان لەشكەرلەرنى بەرمىگەن يەردە، بىزنىڭ بۇنداق قىلىشىمىزنى ھەرگىز قوللىمايدۇ. ئەمما، سىزنى كاشغەرگە بۇنداق ھالەتتە يولغا سېلىپ قويۇشقا بىزنىڭ كۆڭلىمىز ئۇنىمايدۇ...

چېدىر ئىچى بىردىنلا جىمىپ كەتتى. قېرىنداشلارنىڭ ھەممىسى چوڭقۇر خىياللار قاينىمىغا چۆككەنىدى.

ــ سىزنىڭ بۇ ھەقتە باشقىچىرەك ئويلىغانلىرىڭىز بارمۇ، ئاكا؟ ــ سورىدى ئەلتېگىن خېلى ئۇزاق جىمجىتلىقتىن كېيىن.

ــ مەن كۆپ ئويلاندىم، ئەمما بىر قارارغا كېلەلمىدىم.

ــ ئەمىسە مۇنداق قىلساق قانداق، ــ دېدى ئەھمەد بىردىنلا ھاياجانلانغاندەك تىزىغا شاپىلاقلاپ قويۇپ، ــ ئېكتارلار، بايلار، چارۋىدارلارنىڭ قوللىرىدىكى مۇھاپىزەتچىلىك، كۆزەتچىلىك ئىشلىرىنى قىلىدىغان لەشكەرلەرنى جەم قىلساق ئاز ـ تولا

لەشكەر يىغقىلى بولۇشى مۇمكىن①. مەن پەرغانە ۋادىسىدىكى بايلار، ئېكتارلار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلارنىڭ قولىدىكى جەمئىي لەشكەرلەرنى ئاكامغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن بىر يەرگە جەم قىلاي، ئۇنىڭدىن باشقا، نامانگان، ئېسپىنجاپ، قوقەند، تالاس قاتارلىق جايلارنىڭ ھاكىمبەگلىرىگە، بىز ھەسەنىيلەرگە ھەمدەم بولۇشنى قوللايدىغان يۈرت كاتتىلىرىغا مەكتۇپ ئەۋەتەي. شۇنداق قىلساق ئىككى - ئۈچ تۈمەن لەشكەر يىغالايمىز.

— بۇمۇ بولىدىغان چارە ئىكەن، — دېدى ئەلتېگىن ئالدىرىماي سۆزلەپ، — مېنىڭمۇ ئېسىمگە مەدايىن②لىق بۇرادەرلىرىم كېلىۋاتىدۇ. ئاڭلىسام، ئۇلارنىڭ قولىدا ئىككى تۈمەندىن كۆپرەك لەشكەر بار ئىمىش. ئۇلار بىلەن نەچچە مەرتەم ئەسرالاشقان ۋاقتىمدا، ئۇلار ئۆزلىرىنى دىنىمىز ئۈچۈن ئاتىۋەتكەنلىكىنى، مەيلى قەيەردە دىنىمىزنى كېڭەيتىش، مۇستەھكەملەش ئۈچۈن جەڭ بولۇپلا قالسا، يات دىندىكىلەر بىلەن جەڭ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. ئەگەر مەن بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچسام ھەرگىز ياق دېمەيدۇ.

— سىز دېگەن مەدايىنلىقلار تەلىپىگىزنى قوبۇل كۆرەرمۇ ئەزىز ئىنىم؟ — سورىدى يۈسۈپ قادىرخان سەل روھلىنىپ.

— ئىشقىلىپ، مەن ئېغىز ئاچساملا ياق دېمەيدۇ، ئاكا. بۇ قوشۇنغا باشچىلىق قىلىدىغانلارنى ئادەتتە باشقىلار «تۆت ئىمام» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ تۆت ئىمامنىڭ مەدايىندىلا ئەمەس، باشقا جايلاردىمۇ ھۆرمىتى خېلىلا زور. ئەگەر ئۇلار سەپەرۋەر قىلىدىغانلا بولسا، لەشكەرلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە ئاۋۇيدۇ.

---

① قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە خانغا بېۋاستە قارايدىغان قوشۇنلاردىن باشقا، ئىلىك خانلارغا، ئېكتارلارغا ۋە باشقا ئەمەلدارلارغا قارايدىغان قوشۇنلار، مۇھاپىزەتچىلەر بولغان.

② مەدايىن — مىلادىيە 224 — 651 - يىللار ئارىلىقىدا ھۆكۈم سۈرگەن ئىران سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان. بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى باغدادنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇنىڭ ئۇستىگە ھازىر ئۇ تەرەپتە تارىخچىلارنىڭ كۆنىمۇ بەكلا مۇشكۇل ئىكەن. بىز ھازىر قىيىن ئەھۋالدا قالغاندىكىن، ئەگەر ئۇلار بىزگە ھەمدەمدە بولسا، ئىشلار تۇگىگەندە ئوبدانراق پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈزۈشكە ۋەدە قىلساق، ھەرگىز لەۋ چىشلەپ تۇرۇۋالمايدۇ.

ـــ بۇ چارىمۇ بولمىدىكەن، ـــ دېدى ئەھمەدمۇ خۇشال بولۇپ، ـــ شۇنداق قىلايلى، مەن بايا دېگىنىمدەك قىلاي، سىز مەدايىنغا ئۆزىڭىز بېرىپ، تۆت ئىمام بىلەن ئۆزىڭىز كۆرۈشۈپ، ئىمكان بولسا بىللە ئەكېلىڭ، ئىنىم...

ـــ ماقۇل، خاتىرجەم بولۇڭلار... مەن ئاكام ۋە يۇرتىمىز كاشغەر ئۇچۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ماقۇلغا كەلتۈرىمەن.

ـــ رەھمەت، ئەزىز ئىنىلىرىم. ئەگەر سىلەر دېگەندەك بۇ ئىش راستلا رويىاپقا چىقىدىغان ئىش بولسا، مەن ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ كىندىك قېنى، قەدەم ئىزى چۇشكەن زېمىننى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇدۇن خانىدىن تولىمۇ ئۇزاقتا سوزۇلغان ئىنتىقامنى ئېلىشقا مۇشەررەپ بولاتتىم، ـــ دېدى يۇسۇپ قادىرخان خۇددى قەسەم قىلىۋاتقاندەك دانىمۇدانە سۆزلەپ.

ئۇلار شۇ تەرىقىدە خېلى ئۇزاق پاراڭلاشتى. نۇرغۇن مەسلىھەتلەرنى قىلىشتى. بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزلىرىگە پۇتلىكاشاڭ بولىدىغان ئىشلارنىمۇ نەزىرىدىن ساقىت قىلماي ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، شۇنىڭغا ماس ئىشلاردا بىرلىككە كېلىشكەندىن كېيىن، تەڭ كېچىدىن ئۆتكەندە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

23

قوشۇن بىر خىل رېتىمدا ئالغا سىلجىۋاتاتتى. ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان تۇغچى لەشكەرنىڭ قولىدىكى تۇغلار سەلكىن شامالدا يەلپۇنۇپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىكى يۇرتۇغلارنىڭ

ئوتتۇرىسىدا كېتىۋاتقان يۈسۈپ قادىرخان ئېتىنىڭ چۇلۇۋۇرىنى پات ـ پات تارتىپ قويغاچ گىياھسىز تاقىر سايغا قاراپ قويياتتى. شۇ تاپتا ئۇ ئوردۇكەنتنى قايتۇرۇۋالغىنىدىن خۇشال بولۇپ، غەلىبە تەنتەنىسىدىن قاقاھلاپ كۈلسە ئەرزىيتتى. ئەمما، ئۇنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، كۆڭلىنى بىر خىل تەشۋىش چۈلغىۋالغاندەكلا ئىدى.

يۈسۈپ قادىرخان خۇراساندىكى قارارگاھىدا ئىنىلىرى بىلەن ئەتراپلىق كېڭەش ئۆتكۈزگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى ئەھمەد بىلەن ئەلىتېگىن ئۆز ۋەدىلىرىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاتلىنىشتى. ئاردىدىن دەل بىر ئاي ئۆتكەندە ئۇلارنىڭ خۇش خەۋىرى كەلدى: مەدايىنلىق تۆت ئىمام ئەلىتېگىننىڭ يارىدەم تەلەپ قىلىش ھەققىدىكى ئىلتىجاسىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىپتۇ ـ دە، ئۆز تەۋەسىدىكى لەشكەرلىككە يارايدىغان ئەركەكلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆز سېپىنى تولۇقلاپ، تۆت تۈمەندىن ئوشۇقراق لەشكەر بىلەن يولغا چىقىپتۇ. ئەھمەدمۇ نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچ تۈمەن ئەتراپىدا لەشكەر جەملەپ يولغا ساپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان يۈسۈپ قادىرخان قەۋەتلا خۇشال بولدى ۋە ئۇلار خۇراسانغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىككى كۈن ئارام ئالدۇرۇپلا ئۇدۇل كاشغەرگە ئاتلاندى. مۇساپە ئۇزۇن، يول جاپالىق بولسىمۇ، كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈش ئارقىلىق كاشغەرگە يېتىپ كەلدى. شۇ ئاردا ئۇدۇنلۇكلەر كاشغەرنى ئىككىنچى قېتىم بېسۋالغاندا، ئوردۇكەنتتىن قېچىپ چىقىپ، ئۇدۇل كەلگەن يەرلەردە پاناھلىنىۋاتقان كاشغەرنىڭ ھاكىمبېگى ئىسلامخان تۈركىيمۇ يۈسۈپ قادىرخان بىلەن كۆرۈشتى. ئاندىن ھەسەن قىلىچخان بىلەن ھۈسەين ياغانتېگىننىڭ دەشت ـ چۆلدە پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلىرىنىڭمۇ بىر قىسمى سەپكە قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ، يۈسۈپ قادىرخان ئۆز سېپىنى ئۇزۇكسىز ئۇلغايتىپ، بۈگۈن

ئەتىگەن قۇتلۇق ۋاقىتتا ئوردۇكەنتكە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن قانلىق جەڭ قىلدى. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ قاچالايدىغانلىرى قاچتى، قاچالمىغانلىرىنىڭ بېشى ئېلىندى. شۇنداق قىلىپ، ئوردۇكەنتتىكى نۇرغۇن قېتىملىق قىرغىندىن ئامان قالغان ئەل ـ رەئىيەت سېپىل قوۋۇقىنىڭ سىرتىغا چىقىپ يۇسۇپ قادىرخاننى داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. ئارسلانخان بوۋىسى بۇنىڭدىن نەچچە ئون يىل مۇقەددەم قاراخانىيلارنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان خان ئوردىسىغا كېتىۋاتقاندا كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قالدى. چۈنكى، يول بويلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ تېڭىدىن تولىسى ئۆرۈۋېتىلگەن، بەزىلىرىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنىدى. كوچىلاردا يېرىم يالىڭاچ بالىلار ماغدۇرسىز پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ تىلەمچىلىك قىلىشۋاتاتتى. مەسچىتلەر ئورنىغا سېلىنغان يېڭى بۇتخانىلار كىشىلەرگە تولىمۇ سوغۇق تۇيغۇ بېرەتتى. يۇسۇپ قادىرخان قارىغانسېرى ئوردۇكەنت ئۆزگىرىپ كەتكەندەك، بۇرۇن بۇ يەرنى پەقەت كۆرۈپ باقمىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالدى. ئۇ ئىسلامخان تۈركىينىڭ يول باشلىشى بىلەن ھەشەمەتلىك ئوردىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى ـ دە، تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ھاياجان ياشلىرىنى تۆكتى بۇنى كۆرۈپ ئىسلامخان تۈركىيمۇ ھۆكۈرەپ يىغلاشقا باشلىدى. يۇسۇپ قادىرخان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاللىقاچان ئۆز ھىمايىسىگە ئۆتۈپ، نۆكەرلىرى قاتتىق مۇھاپىزەت تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ قوغداۋاتقان ئوردا قوۋۇقىدىن كىرىپ، بۇرۇن ئاتىسى تۇرغان، ماڭغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى بىر قۇر ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئاللىقانداق بىر خىل قىزىقىش بىلەن ئوردىغا يانداش سېلىنغان خانلىق كۇتۈپخانا بىلەن خانلىق مەدرىسە تەرەپكە بۇرالدى ـ دە، ئۆزىگە تونۇش ئىمارەتلەرنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشىگە قاراپ تۇرۇپ قالدى، بىر چاغدا ئۇنىڭ كۆزىدىن ئىختىيارسىز ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چۈشتى.

ـــ ھەممىسى ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ پەرمانى، ـــ ئالدىراپ

چۈشەندۈردى ئەسلامخان تۈركىي، ــ ئۇلار ئوردۇكەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ھەممە مەسچىتلەرنىڭ ئورنىغا بۇتخانا سېلىش ھەققىدە پەرمان چىقاردى، قارشى چىققانلارنى قىرغىن قىلدى...

ــ راست، ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ. مەن ئۆزلىرىگە ياغلاقار قالۇ بىلەن ئىككى سانغۇننىڭ دېرىكىنى ئېلىشنى تاپشۇرغانىدىم، بۇ ئىش قانداق بولدى، جانابلىرى؟ ــ توساتتىنلا سوردى يۈسۈپ قادىرخان بۇ كۆڭۈلسىز مەنزىرىلەرنى كۆرۈشنى خالىمىغاندەك.

ــ بايا تىن لەشكەرلىرىمىز تۇتۇۋالغان يۈزبېشىدىن ئېدىتلاپ كۆرسەم، ئۇ جاھىل بۇددىست ئۆزلىرىنىڭ خۇراسانىدىن لەشكەر باشلاپ جازا يۈرۈشىگە ئاتلانغانلىقلىرىنى ئاڭلاپلا قوشۇنىدىكى بىر مىڭبېشىنى كاشغەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەپ، ئۆزى ئىككى سانغۇننىڭ ھىمايىسىدە ئالىلىقاچان يۈرتخان شەھىرىگە تىكشۈپتىپتۇ. ئۇ تەينىلىگەن ھاكىمبەگ ئىككى ئاش پىشىم ئىلگىرى ئوردىغا بېسىپ كىرگەن لەشكەرلىرىمىزنىڭ سۇر ـ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ.

يۈسۈپ قادىرخان خانلىق مەدرىسە بىلەن كۆتۈپخانىنىڭ ۋەيران قىلىنغىنىغا كۆڭلى پەرىشان بولدىمۇ ياكى ياغلاقار قالۇ خانىنى مۇشۇ يەردە قولغا چۈشۈرەلمىگىنىگە ئۆكۈندىمۇ، ئەيتاۋۇر بېشىنى چايقاپ قويدى. شۇ ئەسنادا خانلىق مەدرىسە تەرەپتىن كەلگەن بىر توپ كىشى يۈسۈپ قادىرخانغا بىرنەچچە قەدەم قالغاندا، بىرسى كوماندا بەرگەندەك ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ سالام بەردى:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئارسلانخان غوجام!

يۈسۈپ قادىرخان تېزلىكتە ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلارنىڭ يېنىغا باردى ۋە ئەڭ ئالدىدىكى چاچ ـ ساقالىرى ئۇچىتەك ئاقارغان، ياداڭغۇ چىراي، كۆزلىرىدىن مىسكىنلىك، ھەسرەت چىقىپ تۇرىدىغان خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئۇستاز!

— بىزنى كەچۈرسىلە، ئارسلانخان ئالىيلىرى، مەدرىسەنى ئامان - ئېسەن ساقلاپ قالالمىدۇق، — دېدى مۇدەررىس ساقاللىرىنى تىترىتىپ تۇرۇپ كۆزىگە ياش ئېلىپ، — بىز ئۆز مەجبۇرىيىتىمىزنى ئادا قىلالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئالدىلىرىدا تولىمۇ خجىلمىز...

— بولدى، بۇنداق دېمىسىلە، خانلىق مەدرىسە تالاپەتكە ئۇچرىغان بولسا، ئۇنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرىمىز، ھەرقايسىلىرى بولغاندىكىن، بىلىك ئىشلىرى يەنە تېزلا ئەسلىگە كېلىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسىلىرى بۇرۇنقىدەك قەددىلىرىنى تىك تۇتۇپ، خانلىقىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىشارلا...

— ھەشقاللا، ئارسلانخان ھەزرەتلىرى، — دېدى مويسىپىت مۇدەررىس، — ئەمەلىيەتتە، مەدرىسە ۋەيران بولمىدى، ئالىيلىرى، ۋەيران بولغىنى ئۇنىڭ ئىمارەتلىرى. ھەقىقىي بىلىك بېرىدىغان جىمىكى ماتېرىياللارنى ساقلاپ قالدۇق. ئۇلارنىڭ بىر پارچىسىمۇ ياۋنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالمىدى.

— ھوششەرە ئۇستاز! — يۈسۈپ قادىرخان ھاياجانلانغان ھالدا كۈلۈمسىرىدى، — بۇ تولىمۇ خاسىيەتلىك ئىش بوپتۇ. ئاشۇ ماتېرىياللار ۋە ھەرقايسىلىرىدەك ئۇستازلار بولسىلا، مەدرىسە قۇرۇلۇشىنى ئاز كۈندىلا رېمونت قىلىپ، بىلىك ئىشلىرىنى قايتىدىن بۇرۇنقىدەكلا باشلايمىز. ئۇ چاغدا يەنە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن يىغىلىپ، خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلىدىغانلار كۆپىيىدۇ!

— دېگەنلىرىدەك بولغاي، ئالىيلىرى، ئۆزلىرىنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئاڭلاپ كەمىنلىرىنىڭ كۆڭلى ئەمىن تاپتى، — دېدى مويسىپىت مۇدەررىس كۆزىدە لىغىرلاپ تۇرغان ياشنى سۈرتۈپ.

— سىلى تېزلىكتە ئۇستىكارلارنى تېپىپ بۇ قۇرۇلۇشلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قايتىدىن يېڭىلاپ سېلىشقا تۇتۇش قىلسىلا! نەچچىلىك خىراجەت كەتسە مەيلى، چوقۇم ناھايىتى

گۈزەل ۋە كۆركەم بولغاي! ــ دېدى يۈسۈپ ئارسلانخان بىردىنلا ئىسلامخان تۈركىي تەرەپكە بۇرىلىپ.

ــ ئىلەل، ئالىيلىرى، پېقىر قۇللىرى دەرھال كىرىشەي! ــ دېدى ئىسلامخان تۈركىيمۇ كۈتۈرەڭگۈ روھ بىلەن.

شۇنداق قىلىپ، يۈسۈپ قادىرخان ئوردۇكەنتتە ئىككى كۈن تۇرۇپ، جىددىي بىر تەرەپ قىلىدىغان ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇ- ۋەتكەندىن كېيىن، بىر بۆلەك قوشۇننى ئاقسۇ تەرەپتىن يورۇڭ- قاش دەرياسىنى بويلاپ يۇرۇش قىلىپ، يۇرتخان شەھىرىگە ھۇ- جۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. ئاندىن ئۆزى مەدايىنلىق ئىمامىلار ۋە ئە- نىسى ئەھمەد جەملىگەن لەشكەرلەر بىلەن ياۋنىڭ يېڭسار، يار- كەند، قاغىلىقتىكى لەشكەرلىرىنى سۇر ــ توقاي قىلىپ ئۇدۇل ئۇدۇنگە كىرىش ئۈچۈن ئاتلاندى. ئۇ سەپەر جەريانىدا بۇ قېتىمقى جەڭنىڭ كاشغەر زېمىنىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرىنى بەل- گىلەپلا قالماي، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ توغانخان ئەۋۋەل بىلەن بول- غان مۇناسىۋىتى بىلەنمۇ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھېس قىلغانىدى. شۇڭا، قانداقلا بەدەل تۆلەشتىن قەتئىينەزەر، ھەر قېتىملىق جەڭدە چوقۇم نۇسرەت قازىنىشنى ئۇمىد قىلاتتى. بىراق، ئىش ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولمىدى. يۈسۈپ ئارسلانخان قوشۇنىنى باشلاپ يېڭسار زېمىنىغا كىلىپ، شەھەر قوۋۇقىدىن كۆز يېتىم يەردىكى تۈزلەڭلىككە چېدىر ــ بارگاھلىرىنى تىككە- لىمۇ ئىككى ھەپتىدىن ئاشتى. ئۇلار دەسلەپكى كۈنى سېپىل قوۋۇقىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئەمما مۇس- تەھكەم سېپىل ئۈستىدىكى ياچىلارنىڭ ئاتقان ئوقلىرى بۇغرا قوشۇنىدىكى لەشكەرلەرنى خېلى تالاپەتكە ئۇچراتتى. سېپىل ئې- گىز بولغاچقا بۇغرا قوشۇنى ئارقا ــ ئارقىدىن نەچچە قېتىم ھۇ- جۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۇرۇنۇشلىرى بىكارغا كەتتى. ئاخىر سې- پىلدىن نەچچە چاقىرىم يىراق جايدا بارگاھ قۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار ھەر كۈنى سېپىل قېشىغا كېلىپ، ناغرا ــ سۇنايى- لىرىنى چىلىپ، يېڭسار ھاكىمىيىتىنى جەڭگە ئۇندىگەن بول-

سىمۇ، لېكىن ئۇلار سېپىل قوۋۇقىنى ئېچىپ جەڭگە چۈشمەي، يا ئوقلىرىنى ياغدۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇغرا قوشۇنلىرى ناـ ئىلاج قالاتتى.

ـــ بۇلارنى جەڭگە چىللاپ ھاردۇق، خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئىمامى ناسىردىن كۆزلىرىنى سېپىل ئۈستىدىكى كۈنگۈرىلىك مۇداپىئە تېمىغا تىكىپ، ـــ ئېھتىمال ئۇلار بىزنى تېرىكتۈرۈۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. ھازىر سېپىلنىڭ تۆت تەرەپتىكى ھەممە قوۋۇقنىڭ ئالدىدا بىر تۈمەندىن لەشكەرلىرىمىز بار. مەيلى قايسىلا قوۋۇق ئېچىلسا، شۇ ھامان كەلكۈن سۈيدەك دەۋرەپ شەھەر ئىچىگە كىرىۋالساقلا، ئۇلارنى ئوڭايلا ئۆزىمىزگە قارام قىلالىتۇق...

ـــ بۇ ئىشتىن مېنىڭمۇ بېشىم قېتىۋاتىدۇ، ئىمام. ئەمما، ئامالىنى چوقۇم قىلىمىز. قوشۇن باشلىرى ھازىر شۇتا ياساۋاتىدۇ، بەلكىم بۇ ئامالىمىز ئەسقېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس!

ـــ ئەگەر شوتىلار پۈتسە، بۈگۈن كېچە ئىككىنچى تاك ـ تاك ۋاقتىدا سېپىلغا تېگىش قىلىپ باقساق قانداق بولار، ئارسلانخان ئالىيلىرى؟..

يۈسۈپ قادىرخان بەش غۇلاچ ئېگىزلىكتىكى سېپىلغا قاراپ ئاستا بېشىنى لىڭشىتتى.

شۇ كېچىسى تۈن نىسپىي بىلەن بىر توپ بۇغرا لەشكەرلىرى شوتا كۆتۈرگەن پېتى سېپىلغا يېقىنلاشتى ـ دە، شوتىلىرىنى سېپىلغا تىرەپلا ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن يۇقىرىغا يامىشىقا باشلىدى. ئەمما، تۈنجى لەشكەر ئەمدىلا سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، كۈنگۈرىلىك مۇداپىئە قاپقىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ تۇرۇشىغا قاپقىغا يۆلىنىپ مۇگدەۋاتقان لەشكەر ئويغىنىپ كېتىپ ۋارقىرىدى:

ـــ ياۋ، ياۋ بېسىپ كەپتۇ!...

بىردىنلا سېپىل ئۈستىدىكى ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئارىسىدا ۋارقىراش ـ جارقىراشلار باشلىنىپ كەتتى. ھەممە ياقتا ئوتـ

قاشلار يېنىپ، بۇغرا لەشكەرلىرى سېپىل ئۈستىگە چىقىش بەلەن تەڭ قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئارقىسىغا ئۇچۇپ چۈشۈشكە باشلىدى. بىر چاغدا سېپىل قوۋۇقچىبېشى قىلىچنى پۇلاڭلاتقان پېتى يۇگۈرۈپ كەلدى ـ دە، ئەمدىلا بېشى سېپىل ئۈستىگە كۆتۈرۈلگەن بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ بوينىنى چېپىلەپ قىلىچ ئۇردى. شۇ ئان ئۇنىڭ گەۋدىسى شوتىدىن ئاجرىدى ـ دە، گۈپ قىلىپلا سېپىل تۈۋىگە چۈشتى. سېپىل ئۈستىدىكىلەر ئەمدى شوتىلارنى ئىتتىرىپ، بۇغرا لەشكەرلىرىنى يېقىن يولاتمىدى.

ـــ ئېتىڭلار! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئىمامى ناسىردىن بايات بېرىقى ئىشلارنى كۆرۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىغاندەك بار ئاۋازدا، ـــ ئاۋۇ ئوتقاش كۆتۈرۈۋالغانلارنى چەنلەپ ئېتىڭلار!

ياچىلار بىردىنلا كىرىچلىرىنى كۈچ بىلەن تارتىپ قويۇۋەتتى. ئوقلار ۋىزىلداپ ئۇچۇشقا باشلىدى. شۇ ئەسنادا سېپىل ئۈستىدە ئېچىنىشلىق ۋارقىرىغان، ئالىلا ـ توۋا قىلىشقان ئاۋازلار ئاڭلاندى.

ـــ ئوتقاشلارنى ئۆچۈرۈپ، ياۋۇغا قارشى ئېتىڭلار، ـــ سېپىل ئۈستىدىنمۇ بىرسىنىڭ دەھشەتلىك ۋارقىرىشى ئاڭلاندى. ئوتقاشلار بىردەمدىلا ئۆچۈپ، ھېچنېمىنى ئىلغا قىلغىلى بولماي قالدى. بۇنىڭ بىلەن سېپىل ئۈستىدىن ۋىزىلداپ كېلىۋاتقان يا ئوقلىرى ئەمدى بۇغرا لەشكەرلىرىنى تالاپەتكە ئۇچرىتىشقا باشلىدى.

ـــ چېكىنىڭلار! ـــ ئىمامى ناسىردىن پەس ئاۋازدا يارلىق چۈشۈردى، ـــ ياۋ بىزنىڭ چېكىنگىنىمىزنى بىلمەي قالسۇن!...

بۇغرا لەشكەرلىرى ھوۇررا ـ سۈرەن سالغاچ ئاستاغىنا بارگاھقا چېكىنىشتى.

ـــ قانداق قىلساق بولار؟ ـــ سوردى يۈسۈپ ئارسلانخان بولغان ئىشلانى تەپسىلىي ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ـــ ياۋ قوۋۇقتىن چىقسىلا، ئۇلار بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشساق، بەلكىم

بىز ئۇچۇن بىرەر پايدىلىق پۇرسەت تۇغۇلۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس ئىدى. ئەمما، ئۇلار ئىككى ھەپتىدىن بېرى تۇگۈلۈپ يېتىۋاتىدۇ. بۇنداق ھالەتتە بىزنىڭ شەھەرنى ئېلىشىمىز بىر گەپ بولدىغۇ...

شۇ ئەسنادا چېدىر ئالدىدىكى نۆكەر يۇقىرى ئاۋازدا مەلۇم قىلدى:

ــ بىر لەشكەر خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ!

خان ئىمامى ناسىردىنغا قاراپ قويغاندىن كېيىن ئىجازەت بەردى:

ــ كىرگۈزۈڭەت!

ھايالشمايلا چېدىر ئىچىگە بىر لەشكەر كىرىپ كەلدى ــ دە، چېرىكچە سالام بەرگەندىن كېيىن، تاپسىدىلا قول باغلاپ تۇردى.

ــ خوش... ــ دېدى ئارسلانخان ئۇنىڭغا سىنچىلاپ قاراپ، ــ بۇ كەچتە كېلىشىڭىزنىڭ ۋەجى نېمىدىنكىن؟

ــ قۇللىرىنىڭ ئىسمىزاتى باقىت، تېگى ــ تەكتىم مۇشۇ يېڭىساردىن، بۇرۇن بۇغرا قوشۇنىدا خىزمەت قىلىپ، كېيىن قوۋۇقچىبېشى بولغانمەن. ئۇدۇن لەشكەرلىرى بۇ يەرگە كەلگەندە، ھەرقانچە تىركەشكەن بولساقمۇ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، پىتىراپ كەتكەن قوشۇن بىلەن ئۇ يەر ــ بۇ يەردە كۇن ئۆتكۈزۈپ يۈردۇم. بۇ قېتىم ئالىيلىرى كاشغەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە سەپلىرىگە قېتىلىپ بۇ يەرگە كەلدىم. مەقسىتىم، ھەرقايسىلىرىنىڭ يېڭىسارنى تېزرەك ئېلىشلىرىغا ھەمدەمدە بولۇپ، بۇ يۇرتتىكى زۇلۇم ــ سىتەم چېكىۋاتقان رەئىيەتنى رىيازەتتىن بىر كۇن بولسىمۇ بۇرۇنراق قۇتۇلدۇرۇش...

يۇسۇپ ئارسلانخان باقىتنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ سەل قىزىقسىنغاندەك كۈلۈمسىرىدى:

ــ سۆزلەۋېرىڭ...

ــ بىز بۇ سېپىلنى قورشاپ يېتىۋاتقىلى ئون كۇنلەردىن

ئېشىپ كەتتى، ئالىيلىرى، ئەمما ئۇدۇن لەشكەرلىرى قوۋۇقنى ئېچىپ جەڭگە چىقمايۋاتىدۇ. بۇنداق تۇرىۋېرىش بىزگە ياخشى ئەمەس. شۇڭا، مەن بىرەر يوچۇق تېپىلارمىكىن دەپ پۈتۈن سېپىل ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقتىم. دېگەندەك سېپىل ئىچىگە سۇ كىرىدىغان ئۆستەڭنىڭ بارلىقىنى بايقىدىم.

— خوش، نېمە دېمەكچىسەن؟ — ئالدىراپ سورىدى ئىمامى ناسىردىن.

— سېپىلنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىش مۇمكىن ئەمەس. پېقىر ئەينى ۋاقىتتا بۇ يەردە قوۋۇقچىبېشى بولۇپ تۇرغاندا، ھەر كۈنى نەچچە قېتىملاپ سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئايلىنىپ يۈرگەنمەن. سېپىل تولىمۇ مەزمۇت ۋە پۈختا. شۇڭا، باشقىچە ئامال قوللانساقمىكىن، دېگەن ئويدىمەن.

— قېنى پىلانىڭنى سۆزلەپ باق!

— پېقىرنىڭ تېگى ـ تەكتىم يېڭىسارلىق بولغاچقا، بازار، رەستىلەرنى، كوچىلىرىنى پىششىق بىلىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىر سېپىل ئىچىدە شۇ ۋاقىتتا خېلى ئوبدانلا ئەسرالاشقان بۇرادەرلىرىمۇ بار. شۇڭا، سېپىل ئىچىگە سۇ ئاقىدىغان ئۆستەڭدىن كىرىپ، ئەھۋالىنى بىر قۇر ئىگىلەپ چىقسامىمكىن دېگەن ئويدىمەن.

— بۇ خەتەرلىك ئىش، باقىت، ئالىمادىس ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسىڭىز...

— مەنمۇ ئويلاپ كۆردۈم، ئالىيلىرى. بۇنىڭدىن باشقا ياخشىراق ئامال يوق ئىكەن. شۇڭا، ماڭا ئىجازەت بەرسىلە، بىر تەۋەككۈل قىلىپ باقاي.

يۈسۈپ ئارسلانخان باقىتنىڭ قەتئىيلىك چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىگە قاراپ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىمامى ناسىردىنغا قارىدى. ئىمامى ناسىردىن بېشىنى ئىرغىتقاندىن كېيىن، دېدى:

— ئۇنداقتا مەيلى، ئەمما كۆپرەك ئېھتىيات قىلىڭ، لەشكەرلەردىنمۇ كۆپرەك ئېلىۋېلىڭ.

— يوقسۇ، ئالىيلىرى، بۇنىڭغا كۆپ ھەمراھ ئېلىش بىھاجەت. ئادەم قانچە كۆپ بولسا، خەتەر شۇنچىلىك كۆپ بولىدۇ. مەن پەقەت ئىككى ھەمراھ ئېلىۋالسامىلا بولىدۇ.

— دېگىنىڭىزدەك بولسۇن، ئۇياقتا بەك ھايال بولۇپ قالماڭ...

— ئىلھام، ئارسلانخان ئالىيلىرى...

باقىت ئورنىدىن تۇرۇپ، چېدىردىكىلەرگە ئېگىلىپ سالام بەرگەندىن كېيىن، كەينىچىلەپ مېڭىپ چىقتى كەتتى.

— بۇ تولىمۇ چېچەن ئادەمدەك قىلىدۇ، ئالىيلىرى، پەمىمچە، بىزگە ياخشى خەۋەر ئېلىپ كېلىشىدە گەپ يوق.

— دېگەنلىرىدەك بولسىغۇ ئوبدان بولاتتى.. ئىلاھىم نۇسرەت يۇلتۇزى بىز تەرەپكە نۇر چاچقىيدى...

— ئارام ئالسىلا، ئالىيلىرى، بۇ ئىشلاردىن تولا ۋايىم يېمىسىلە. ۋاقتى كەلگەندە، كۆتكىنىمىزدىنمۇ ياخشىراق ئامال تېپىلىدۇ.

يۇسۇپ قادىرخان گەپ قىلمىدى. ئىمامى ناسىردىن ئورنىدىن تۇرۇپ چېدىر سىرتىغا چىقتى ـ دە، ئۇ يەر ـ بۇ يەرلەردە يېقىلغان گۇلخان يورۇقىدا ئاران ئىلغا قىلغىلى بولىدىغان چېدىرلاردىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ياتاقلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ماڭدى.

— ئىم ! — قاراڭغۇلۇقتىن بىرسىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

— توغرۇل — دېدى ئىمامى ناسىردىن تېزلا جاۋاب بېرىپ، — قانداق، بىرەر شەپە بارمۇ؟

— يوق، ئەتراپ تىنچ.

— ئۇخلاپ قالماڭلار. ياۋ ھەرقاچان ئايغاقچى ئەۋەتىپ تېكىتىكلىشى مۇمكىن. سەللا بىخۇدلۇق قىلساق كاللىمىزدىن ئايرىلىمىز.

— باش ئۈستىگە...

ئىمامى ناسىردىن بىرەر ئاش پىشىم ئىچىدە ئۆزى گۇمان

قىلىدىغان يەرلەردىكى ياتاقلارنى بىر قۇر تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۆز چېدىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، نېمىشقىدۇر يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا قاراپ بىردەم تۇرۇۋالدى. ئاندىن قانداقتۇر بىر ئىشتىن ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى.

ئەتىسى تاڭ ئاتقىلا ئۆتۈپ كەتتى. بۇغرا قوشۇنلىرى سېپىل قوۋۇقى ئالدىدا ناغرا ـ سۇنايلارنى چېلىپ، ئۇلارنى مەسخىرە قىلىدىغان تالاي بەدەۋي تىللار بىلەن تىللىغان بولسىمۇ، ئۇدۇن لەشكەرلىرى يا ئوقى بىلەن جاۋاب قايتۇردى. بۇغرا قوشۇنلىرى كۈن غەربكە قىيسايغاندىلا ئاندىن قارارگاھىغا ياندى.

— باقىتتىن ھازىرغىچە بىرەر خەۋەر يوق. بىرەر ئىش بولمىغاندۇ؟ — سورىدى شۇ كۈنى كەچتە ئارسلانخان.

— خاتىرجەم بولسىلا، ئارسلانخان ھەزرەتلىرى، بەلكىم ئۇنداق بولۇپ كەتمەس...

باقىت يۈسۈپ ئارسلانخاندىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، ئۇدۇللا ئۆز چېدىرىغا باردى ـ دە، كېيىملىرىنى ئالماشتۇرۇپ، ئىشەنچلىك ھەمراھلىرىدىن ئىككىنى ئەگەشتۈرۈپ، جەمجىتلا بۇغرا لەشكەرگاھىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇ بۇگۈن ئەتىگەن ئۆزى تەپسىلىي كۆرۈپ، ھەممىنى ئېنىقلاپ كۆڭلىگە پۈكۈۋالغان ئۆستەڭ بويىغا كېلىپ، ئاۋايلاپ سۇغا كىردى. ئۆستەڭ ئادەمنىڭ مەيدىسىگە كەلگۈچىلىك چوڭقۇر بولسىمۇ، سۇنىڭ ئېقىشى نورمال بولغاچقا، سۇ بىلەن بىللە ئېقىپ سېپىل ئاستىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ بىردەم ماڭغاندىن كېيىن، ئۆستەڭ بويىدىكى دەرەخلەرنىڭ شېخىغا ئېسىلىپ قىرغاقتا چىقتى. باقىت ئەتراپقا سەزگۈرلۈك بىلەن قۇلاق سالغاندىن كېيىن، پىچىرلاپ دېگۈدەك سۆزلىدى:

— دەرھال كېيىملىرىڭلارنى سېلىپ، سۈيىنى سقىۋېتىڭلار...

ئۇلار ئاي قاراڭغۇسىدا تېزلىكتە يېشىنىپ، كېيىملىرىنى

سەپ كىيگەندىن كېيىن ئۆستەڭ ياقىلاپ ماڭدى. ئۇزاق ماڭماي شەرق تەرەپكە بۇرلىپ كىچىك بىر كوچىغا چىقىشتى. باقىت بارماقچى بولغان تەرەپنى پەرەز قىلىۋاتقاندەك بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، كوچىنىڭ باش تەرىپىگە قاراپ مېڭىپ، يەنە بىر ئايلانمىدىن ئەگىپ ئۆتتى. دەل شۇ چاغدا يېقىنلا يەردىن تاك ـ تاك ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ جاھان تىنچ، ئەل ئامان!...

تاكتاكچى خىرقىراق، بوغۇق ئاۋازدا ماڭدامدا بىر توختاپ توۋلىۋەتكەندىن كېيىن يەنە ماڭاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشىپ تاكتاكچى خېلى يىراقلاپ كەتكۈچە مۆكۈپ تۇرغاندىن كېيىن يوللىرىنى داۋام قىلدى. باقىت ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن، ئەمما تېز ـ تېز ماڭاتتى. ھەمراھلىرىمۇ ئۇنىڭدىن قالماسلىق ئۈچۈن يېتىشىپ ماڭماقتا ئىدى. ئۇلار ھاكىمبەگ مەھكىمىسىگە باردىغان كوچىغا چىقىشتى. باقىت ئەمدى يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، يەنە بىر خالتا كوچىغا بۇرالدى ـ دە، كوچىنىڭ ئاخىرىدىكى قوش قاناتلىق دەرۋازا ئالدىغا كېلىپ، ئەتراپقا زەن سېلىۋەتكەندىن كېيىن، ئىشىكنى بوشلا ئۇردى. بىرئاز ۋاقىت ئۆتۈپ ئىچكىرىدىن بىرسىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ كىم؟

ـــ مەن ... ئىشىكلىرىنى ئاچسىلا، مۇقىشاربەگ، يېقىن بۇرادەرلىرى سىلىنى پاناھ تارتىپ كەلدى.

ئۆي ئىچىدىكى ئاۋاز جىمىپ، خېلى بىر چاغدا گۇڭگا چىراغ يورۇقى كۆرۈندى ـ دە، ھېلىقى ئاۋاز يەنە ئاڭلاندى:

ـــ كىمدۇر بۇ يېرىم كېچىدە كېلىپ ئادەمنى ئاۋارە قىلغان؟ ئاۋازىدىن قارىسام تونۇشتەك... ئۆھۆ ـ ئۆھۆ ـ ئۆھۆ... ئىسمىشەرىپلىرى كىمكىن؟...

ـــ بۇنى ھېلىلا بىلىپ قالىدىلا، مۇقىشاربەگ. پېقىرنى ئۆزلىرى ئوبدان تونۇيدىلا. بەك ئەسلىرىگە ئالالمىسىلا پاچاقلىرىدىكى تاتۇقنى ئويلىسىلا...

دەرۋازا تۇۋنگە يېقىنلاشقان ئاياغ تىۋىشى بىردىنلا توختاپ قالدى ـ دە، ئىچكىرىدىن يىغلامسىرىغاندەك ئاۋاز ئاڭلاندى:

ـــ بۇ سىلىمۇ جانابي قوۋۇقچىبېشى؟...

ـــ ھوش... ئەمدى گەپ قىلماي، دەرۋازىلىرىنى ئاچسىلا، مۇقىشاربەگ... ـــ دېدى باقىت ئالدىراپ، ـــ بىز بۇ يەردە تۇرىۋەرسەك ئۆزلىرىگە مالامەت يەتكۈزۈۋالىدىلا.

ئىشىك تىرىقلاپ ئېچىلدى. باقىت ھەمراھلىرى بىلەن ئالدىراپ ھويلىغا كىردى ـ دە، ئىشىكنى قايتىدىن تاقاۋاتقان مۇقىشاربەگكىمۇ قارىماستىن، ئۇدۇل سۇس يورۇقلۇق كۆرۈنۈۋاتقان ئىشىك تۇۋنگە بېرىپ توختىدى. شۇنىڭغىچە مۇقىشاربەگمۇ ئالدىراپ ئۇلارنىڭ كەينىدىنلا كەلدى ـ دە، ئىشىكنى ئاچتى:

ـــ قېنى ئىچكىرىگە...

ئۇلار تەكەللۇپ قىلماي ئۆيگە كىردى. ئوي جىنچىراغ يورۇقىدا غۇۋا يورۇپ تۇراتتى، چىراغدا كۆيۈۋاتقان كەندىر يېغىنىڭ قويۇق پۈرىقى دىماقنى ئېچىشتۇراتتى. مۇقىشاربەگ تېزلىكتە چىراغ يورۇقىغا كېلىپ، يېرىم كېچىدە تۇيۇقسىزلا كەلگەن مېھمانلارغا سىنچىلاپ قاراپ چىققاندىن كېيىن، باقىتقا غۇلاچلىرىنى كەڭ يايدى.

ـــ بۇ سىلىمۇ قوۋۇقچىبېشى، كۆزۈم خاتا تونۇپ قالمىغاندۇ؟...

ـــ شۇنداق، تەخسىر، مەن باقىت، ھايات بولساق كۆرۈشىدىكەنمىز...

ـــ يەيدىغان رىزقىمىز بار چېغى، جانابلىرى. سىلىدىن ئايرىلغاندىن بېرى سىلىنى سېغىنمىغان، خىيالەن كۆز ئالدىمغا كەلتۈرمىگەن بىرمۇ كۈنۈم يوق ئىدى. مانا بۈگۈن دىدارلاشتۇق. ئەمدى ئۆلسەممۇ ئارمىنىم يوق...

ـــ ئۇنداق دېمىسىلە، سىلى ـ بىز ياشايمىز تېخى...

مۇقىشاربەگنىڭ كۆزى تېخىچە پەگاھتا تۇرغان ئىككىيلەنگە

چۈشكەندە خىجىل بولغاندەك كۈلۈمسىرىدى:

ــ قېنى مېھمانلار، تۆرگە مەرھەمەت... ئاش كەلسە ئىمان قېچىپتۇ، دېگەندەك، شاپائەتچىمنى كۆرۈپ سىلەرنى ئۇنتۇپتىمەن. خوتۇن... ھەي خوتۇن، تۇر ئورنۇڭدىن. ئەزىز مېھمان كەلدى.

ئۇلار تەكەللۇپسىزلا تۆرگە چىقىپ كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرۇشتى. شۇنىڭغىچە يان تەرەپتىكى ئۆيدىن ئەللىك ياشلاردىن ھالقىغان بىر ئايال چىقتى ـ دە، تۆردە ئولتۇرغانلارغا ئېسەنگىرەپ قارىدى.

ــ كىم كەلدى، تېپىپ باقە خوتۇن؟... ــ دېدى مۈقشاربەگ ئايالىغا، ــ بەلكىم ئۆزۈم دەپ بەرمىسەم ھەرگىز تاپالمايسەن. ئەنە ئاۋۇ كىشى مەن ساڭا دائىم گېپىنى قىلىپ بېرىدىغان باقىت قوۋۇقچىبېشى...

ــ ھە، مۇنداق دېسىلە ! سالامەت تۇرۇشتىلىمكىن؟... ــ ئايال ئەمدى ھەممەيلەنگە قاراپ چىققاندىن كېيىن، تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ سالام بەردى.

ــ بولە خوتۇن، تېزدىن چاي قاينات.

ئايال چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، مۇقشاربەگ بىر خىل رىتىمدا پىلىلداپ قويۇق ئىس چىقىرىپ كۆيۈۋاتقان جىنچىراغنىڭ پىلىكىنى پەرلەپ قويغاندىن كېيىن، سۆكىگە چىقىپ باقىت بىلەن روبىرو ئولتۇردى.

ــ قانداقراق، قېرىپ كېتىپتىمەنمۇ؟ ــ سورىدى باقىت كۈلۈپ، ــ بايا ئاۋازىمنى تونۇيالماي، قۇلاقلىرىمنى ئىشەنمەي قالدىلا ـ ھەا

ــ كۆڭلۈمدىكىنى تېپىۋالدىلا، جانابلىرى، ئۆزلىرى بۇ يەردىن ماڭار چاغدا مەن يەنە قايتىپ كېلىمەن، دېگەنىدىلە. لېكىن، ئارىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي «ئۇدۇنلۇكلەر ئوردۇكەنتنى قارام قىپتۇ. ئۇلۇغ ـ ئۇششاق جىمى رەئىيەتنى قىرغىن قىپتۇ. كوچىلار ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ»

دېگەن خەۋەر پەيدا بولدى. مەن بۇ گەپلەرگە ئىشىنىش ياكى ئىشىنەلمەسلىكنى بىلەلمەي يۇرگەن كۈنلەردە، ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدا تۇرغان لەشكەرلەردىن ئىككى ـ ئۈچى يېڭىسارداا پەيدا بولۇپ قالدى. بۇ كۈنلەردە جاھان تولىمۇ قالايمىقان بولغاچقا، مەنمۇ ئۇلارغا دەماللىققا تونۇشلۇق بىرىشكە پېتىنالمىدىم ـ دە، ئۆزۈمنى دالدىغا ئالدىم. ئۇلارمۇ مېنى تونۇيالمىدى. كېيىن پەيت كۈتۈپ يۇرۇپ، ئۇلاردىن ئاساقچىلاپ سوراپ يۇرۇپ سىلىنىڭ دېرەكلىرىنى قىلدىم. ئۇلارمۇ ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن ئوردۇكەنتتە قاتتىق جەڭ قىلغانلىقىنى، ياۋ لەشكەرلىرى كۆپ بولغاچقا، بۇغرا قوشۇنىدىكىلەرنىڭ تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەنلىكىنى، ئەمما ئۆزلىرىنى كۆرمىگەنلىكىنى ئېيتىشتى. شۇنداق بولسىمۇ ئۆزلىرىنى ھاياتتەك، ھامان بىر كۈنى قايتىپ كېلىدىغاندەك سېزىم ئىچىدە داۋاملىق ئەسلەپ، ھەر نامىزىمدا ئۆزلىرىگە تىنچ ـ خاتىرجەملىك تىلەپ كەلدىم.

ـــ يارىلىرى ساقىيىپ قالدىمۇ، تەخسىر؟ ـــ سورىدى باقىت مۇقاشاربەگنىڭ سۆزىدىن ھاياجانلىنىپ.

ـــ سىلى كېتىپ ئىككى ـ ئۈچ ئايغىچە يەرگىمۇ بىمالال دەسسىيەلمەي، ھاسا بىلەن ھاجىتىمدىن ئاران چىقىپ يۈردۈم. كېيىن بۇ يەرگە ئىدىقۇت تەرەپتىن ئوتاچىلىقتىن ئوبدانلا خەۋىرى بار بىر كىشى پەيدا بولۇپ قالدى. باشقىلاردىن ئۇنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ كۆرۈنۈۋېدىم، قاينىتىپ ئىچىدىغان، مەلھەم قىلىپ تاڭىدىغان دورىلارنى بەردى. شۇ دورىلارنى بىر مەزگىل ئىشلىتىۋىدىم، خېلى ئوبدانلا ئوڭشىلىپ قالدىم. مانا ھازىر بىر ئوبدان تۇرۇۋاتىمەن. ئۆزلىرىچۇ جانابلىرى قاياقتىن كېلىشلىرى؟

ـــ ئاۋۇ تەرەپتىن، ـــ باقىت بېشى بىلەن كاشغەر تەرەپنى ئىشارە قىلدى، ـــ سىلى بىلەن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن كۆپ قېتىم جەڭ قىلدۇق. ئاخىر ئۇچ ـ تۆت مىڭ ئادەمدىن يۇزچە كىشى ھايات قاپتىمىز. كېيىن بېشىمىز

قايغان، پۈتمەس تايغان تەرەپكە مېڭىشتۇق. مەن تۆت ـ بەش بۇرادىرىم بىلەن قەيەردە كەچ بولسا شۇ يەردە تۇنەپ، بىر مەزگىلنى ئۆتكۈزدۇق ـ دە، يۇسۇپ قادىرخان بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سېپىگە قېتىلدۇق.

ـــ خاتالاشمىغان بولسام، بۇ دورەم ئۆزلىرى يەنە بۇغراخان قوشۇنلىرى بىلەن بىللە كەلدىلىغۇ دەيمەن؟ ـــ سورىدى مۇقشاربەگ ئالدىراپ.

ـــ ھەئە، تەخسىر. بۇ قېتىم يۇسۇپ ئارسلانخان بىلەن بىللە كەلدىم، ـــ دېدى باقىت ئۇدۇللا، ـــ قوشۇنىمىز يەنە ئوردۇكەنتنى قايتۇرۇۋالدى. ئەمما، يېڭىسار قەلئەسىگە كەلگەندە توسۇلۇپ قالدى. كۈندە دېگۈدەك ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى جەڭگە دالالەت قىلىۋاتقان بولساقمۇ، يېڭىسار ھاكىمبېگى سېپىل قوۋۇقىنى تاقىۋېلىپ، جەڭگە چىققىلى ئۇنىمىدى. بىز ھۇجۇم قىلغان بولساقمۇ تازا ئۇنۇمى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ ئىككى ھەمراھىمنى ئېلىپ ئەھۋال ئۇقۇشقىلى كەلدىم. ھەرنېمە بولسا بۇرۇنقى ئۆيلىرىدە ئىكەنلا، تەخسىر. بولمىسا بۇ قاراڭغۇ كېچىدە قەيەردە تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرەتتىمىزكىن...

ـــ بۇ قورۇ ـ جاينى ئۆز ۋاقتىدا ئۆزلىرى ياسىتىپ بەرگەن، قوۋۇقچىبېشى. بۇ يەردىن قەيەرگىمۇ بارارمەن؟...

شۇ ئەسنادا مۇقشاربەگنىڭ ئايالى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سالدى. ئۇلار قورساقلىرىنى توقلىغاچ، يەنە ھازىرقى ۋەزىيەت ئۈستىدە خېلى ئۇزاق پاراڭلاشتى.

ـــ ھازىر قىيىن كۈنگە قېلىۋاتىمىز، تەخسىر، ـــ دېدى بىر چاغدا باقىت يەنە نەق گەپكە ئۆتۈپ، ـــ گەرچە ئۇزۇق ـ تۇلۇك ۋە لەشكىرىي تەمىناتلىرىمىز خېلى يېتەرلىك بولسىمۇ، يېتىپ يېسە تاغمۇ توشۇمايدۇ ئەمەسمۇ؟ نەچچە تۈمەن لەشكەر، ئات ـ ئۇلاغ مۇشۇ يەردە يەنە بىر مەزگىل يېتىپ قالسا، ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەك تەس. شۇڭا، بۇ ئىشقا بىر ئامال قىلسىلا بولاتتى.

مۇقشاربەگ باقىتقا، ئۇنىڭ ئىككى ھەمراھىغا بىرپەس

تىكىلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، دېدى:

— مەن بۇغرا قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان. تېخى تۇنۇگۈنلا يېڭىسار ھاكىمبېگى ئاۋامغا كوچىلارغا چىقماسلىقنى، يوچۇن كىشىلەر بىلەن ئالاقىلەشمەسلىكنى، ئەگەر شۇنداق كىشىلەر بايقىلىپ قالسا، ئۇرۇق ـ ئەۋلادىغچە قىرىپ تاشلايدىغانلىقىنى جاكارلاپ، مەھەللىلەرگە ئايغاقچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋەھىمە پەيدا قىلغاچقا، مەنمۇ تالا ـ تۈزگە چىقمىغانىدىم. ئەمما، لەشكەرلەرنىڭ ھۇررا ـ سۈرەنلىرىنى ئاڭلاپ تۇردۇم. مانا ئەمدى سىلى بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا بىرسى يادىمغا كېلىپ قالدى. ئۇ سېپىل قوۋۇقىدا يۈزبېشىلىق قىلىدۇ. بەلكىم ئىچكى ئىشلارنى شۇ كىشى ئوبدان بىلەرمىكىن. مەن ئۆزلىرىنى شۇ كىشى بىلەن كۆرۈشتۈرۈشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلاي.

بۇ گەپ بىلەن باقىتنىڭ چىرايىدا بىر خىل خاتىرجەمسىزلىكنىڭ ئىپادىسى ئەكس ئەتتى ـ دە، ھەمراھلىرىغا قاراپ قويدى. مۇقشاربەگمۇ بۇنى تۇيۇپ ئۇلگۈردى بولغاي، ئالدىراپ ئېغىز ئاچتى:

— خاتىرجەم بولسىلا. مەن گېپىنى قىلىۋاتقان كىشى ئايالىمنىڭ ئىنىسى بولىدۇ. ئۇ ھازىر بىز بىلەن بىللە تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇدۇنلۇكلەر بۇ يەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، مەجبۇرىي ھالدا نۇرغۇن كىشىنى لەشكەرلىككە ئالدى. ئۇ ئىنىممۇ شۇ چاغدا لەشكەر بولغان. ئۇ پەقەت تىرىكچىلىك غېمى ئۈچۈنلا لەشكەرچىلىك قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا، زىنھار باشقا ئويدا بولمىغايلا...

مۇقشاربەگ داستىخانىنى يىغىۋېتىپ، ئايالىغا بىرنەرسىلەرنى تاپىلىدى ـ دە، ئۆزى يەنە بايىقى جايىدا ئولتۇرۇپ، كاشغەرنىڭ ئەھۋالىنى، ئۆزى قىزىقىدىغان ئىشلارنى سوراشقا باشلىدى. شەرق بىلىق قاسىرىقىدەك ئاقىرىشقا باشلىغاندا، دەرۋازا تاراقشىپ ئېچىلىپ، يەنە يېپىلدى ـ دە، ھايالىشمايلا مۇقشاربەگنىڭ ئايالى

لەشكەرچە كېينىگەن بىر كىشىنى باشلاپ كىردى. ئۇ كىشى ئۆيگە كىرىپ، تۆردە ئولتۇرغان يوچۇن مېھمانلارغا قاراپ تۇرۇپ قالدى ـ يۇ، تېزلا مۇقاربەگكە قارىدى.

ـــ قېنى تۆرگە چىقسىلا، ئىنىم، ـــ دېدى مۇقاربەگ ئورنىدىن قوزغالمايلا، ـــ بۇلار ئۆز ئادەملەر...

ھېلىقى يىگىت مۇقاربەگنىڭ يېنىدىلا ئولتۇردى.

ـــ بۇلار كاشغەردىن كەلگەن بۇغراخان لەشكەرلىرى. ماڭۇسى مەن سىلىگە دائىم گېپىنى قىلىپ بېرىدىغان باقىت قوڭۇقچىبېشى بولىدۇ...

بۇ گەپنى ئاڭلىغان يىگىت كۆزلىرىنى يوغان ئاچتى ـ دە، ئاۋۇال ھەممەيلەنگە ئالدىرىماي قاراپ چىققاندىن كېيىن، تېزلا ئورنىدىن تۇرۇپ ئېگىلدى:

ـــ ئوبدان تۇردىلىمۇ باقىت قوڭۇقچىبېشى جانابلىرى؟...

ـــ ئاللاغا شۈكۈر... مەن ھازىر يېڭىسارنىڭ قوڭۇقچىبېشى ئەمەس ئىنىم، يۈسۈپ ئارسلانخان قوشۇنىدىكى بىر لەشكەر... ـــ دېدى باقىت كۈلۈمسىرىگەن ھالدا.

ـــ بۇ، ئايالىمنىڭ ئىنىسى. بايا ھەرقايسىلىرىغا گېپىنى قىلىپ بەرگەن يىگىت بولىدۇ. ئىسمىشەرىپى ئىلساۋۇن...

ـــ ئىلساۋۇن... ئىلساۋۇن... ناھايىتى چىرايلىق ئىسىم ئىكەن بۇ! ـــ باقىت بىرئاز تۇرۇۋالغاندىن كېيىن يىگىتكە سىنچىلاپ قاراپ تۇرۇپ دېدى، ـــ يىگىت، بىزگە يارىدەم بېرەلەرسىزمۇ؟

ـــ قولۇمدىن كېلىدىغان ئىش بولسىلا خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، جانابلىرى. بۇرۇن ئاكامدىن ئۆزلىرىنىڭ تەرىپلىرىنى كۆپ ئاڭلاپ، غايىبانە ھۆرمىتىم بار ئىدى. ئۆزلىرىنى كۆرمىگەن بولسامۇ، جەڭگاھتىكى پالۋانلىقلىرىغا، قورقۇمسىزلىقلىرىغا، چېرىكچىلىك جەھەتتىكى قابىلىيەتلىرىگە ھەۋەس قىلاتتىم. مانا بۇگۈن تەقدىرنىڭ ئىرادىسى بىلەن دىدار ـ مۇلاقەتتە بولۇش نېسىپ بوپتۇ. پېقىرنى يات كۆرمەي، قانداق تاپشۇرۇقلىرى

بولسا، ئۇدۇللا دەۋەرگەيلا.

باقىت ئىلساۋۇن يۇزبېشىنىڭ گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— رەھمەت، ئىنىم، — دېدى. ئاندىن يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ بۇ قېتىم بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىشتىكى مۇددىئاسىنى قىسقا، چۈشىنىشلىك بايان قىلىپ، سورىدى:

— يېڭىسار ھاكىمبېگى نېمە سەۋەبتىن جەڭگە چىققىلى ئۇنىمايدۇ، ئىنىم؟ بۇنىڭ بىرەر سەۋەبى بارمۇ؟

— بۇ ھەقتىكى ئىچكى ئىشلارنى مەنمۇ تازا ئۇقمايمەن. لېكىن، بىزنىڭ مىڭبېشىدىن ئاڭلىسام، ئۇدۇن تەرەپتىن سېپىلىنى چىڭ ساقلاش ھەققىدە پەرمان بېرىلگەنمىش. پات ئارىدا ئۇ تەرەپتىن لەشكىرىي ياردەم كېلىدىغان ئوخشايدۇ.

باقىت ئىلساۋۇننىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئويچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ بىرئاز ئولتۇرغاندىن كېيىن، يەنە سورىدى:

— ئۇلار قاچانراق كېلەر، ئىنىم؟

— بۇ تەرىپى پېقىرغا قاراڭغۇ.

— ئۇلار كەلگۈچە بۇ جەڭنى تاماملىساق بولغۇدەك. بولمىسا كۆتۈرەلمىسەك ساڭگىلىتۇال دېگەندەك ئىش بولغۇدەك، — دېدى باقىت ئويچان ھالدا، — شۇڭا گەپ ئەمدى سىلەردە قالدى.

— بىزنىڭ قانداق ياردىمىمىز كېرەككىن، مەيلى قانداقلا گەپ بولسا ئۇدۇللا دەۋەرسىلە...

بۇ گەپ بىلەن ھەممەيلەن بىر ـ بىرىگە قاراشقىنىچە جىم بولۇپ قېلىشتى. ئارىنى سۈكۈنات قاپلىدى. باقىت چىراغقا قاراپ بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن، پەس ئاۋازدا دېدى:

— ئىشقىلىپ، ئۇدۇن لەشكەرگاھىنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىۋالساق بولاتتى...

— بۇ تەرىپى ئاسان. سىلى نېمىنى بىلمەكچى بولسىلا سوراۋەرسىلە، مەن بىلىدىغىنىمنىڭ ھەممىسىنى دەپ بېرەي. بىراق، بۇنىڭ ئۇنۇمى ئانچە ياخشى بولماسمىكىن. سېپىل قاپقىقى ئېچىلمىغىلى خېلى كۈنلەر بولدى. بۇ ھەقتە

هاكىمبەگنىڭ پەرمانى بەك چىڭ. ئۇدۇن تەرەپتىن لەشكىرىي ياردەم كەلمىسە، سېپىل قاپقىقى ئېچىلمايدۇ. باشقا جايلاردىن كىرىشنىڭ ئامالى بولغان تەقدىردىمۇ، بىرلا ۋاقىتتا كۆپ ئادەم كىرەلمەيدۇ... چارلىغۇچىلار ھەر ئاش پىشىم مەزگىلدە شەھەرنى بىر ئايلىنىپ تۇرىدۇ، ــ دېدى ئىلساۋۇن ئويچان قىياپەتتە.

ــ ئەمىسە قانداق قىلىمىز؟

مۇقشاربەگنىڭ كۆزلىرى ئۆزىگە ئۇمىد، ئىشەنچ بىلەن تىكىلگەن باقمتىنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى ــ دە، بىرنەرسىنى خىيال قىلىۋاتقاندەك بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ــ ئايرىلىپ كەتكىنىمىزدىن بۇيان مىجەزلىرى بىراقلا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ، مۇقشاربەگ، ــ دەپ كۇلدى باقمت بىردىنلا، ــ بۇرۇن ناھايىتى قىزىققان، بىر گەپنىڭ بېشى چىقىپ ئاخىرلىشىپ بولغۇچە، ئورۇنلىرىدىن چاچراپ تۇرۇپ كېتىدىغان مىجەزلىرى بار ئىدى. مانا ھازىر ئوبدانلا پىشىپ يېتىلىپتىلا.

ــ ئادەمنىڭ يېشى ئۇلغايغانسېرى نېمىشقىكىن بۇرۇنىنىڭ ئۇچىغىلا قارىماي، يىراقتا نەرسە سالىدىغان بولۇپ قالىدىكەن، قوۋۇقچىبېشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاز سورۇقچىلىق تارتمىدىم... خوش، بۇ گەپلەرنى قويۇپ، ئۆز گېپىمىزگە كېلەيلى. سىلى كەتكەندىن كېيىن ئۇدۇنلۇكلەر پۈت ــ قولىدا ئاز ــ تولا ماغدۇرى بارلىكى ئادەمنى ئەر ــ ئايال، قېرى ــ ياش دېمەي يىغىپ، ساق ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ شەھەر سېپىلىنى پۈختىلىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ قارىسىغىلا ھۇجۇم قىلىش تەدبىرلىك لەشكەربېشىنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەس. بايىقى گەپلىرىنى ئاڭلاپ، كۆڭلۈمدىن بىر خىيال كېچىۋاتىدۇ. ئەسقېتىپ قالامدۇ، يوق، ئۇقمايمەن. ئەگەر ئەيىبكە بۇيرۇمىسىلا ئېيتىپ باقسام...

— قېنى ئېيتىۋەرسىلە، قۇلىقىم سىلىدە...

— شەھەر سېپىلى ئىچىدە ئالدىنقى قېتىمدا بۇ يەردە قالغان بۇغرا قوشۇنى لەشكەرلىرىدىن ئىككى - ئۈچەيلەن بار. ئۇلارمۇ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ بۇ يەردە تىرىكچىلىك قىلىۋاتىدۇ. ھازىرقى ۋەزىيەت بەكلا قالايمىقان بولغاچقا، بىزمۇ ھە دېگەندىلا باشقىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويماسلىق ئۈچۈن ئانچە ئەسرالاشمايمىز. سىلى ھازىر ئارسلانخاننىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقان ئىشنى دەۋاتىدىلا. مەن بۇگۈن كەچتىلا ئۇلارنى باشلاپ كېلەي. بىز پىنھاندا كۆرۈشكەن ۋاقىتلاردا ئۇلار كاشغەرنىڭ پارىڭىنى قىلىپ كۆز يېشى قىلىشىدۇ. ھەرقاچان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قوشۇن باشلاپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ بولدى...

— ئوبدان ئويلاپلا. بىزگە بىر ئادەم قوشۇلسا بىر ئۇلۇش كۈچ قوشۇلغان بىلەن باراۋەر. ئەگەر ئۇلار مەخپىيەتلىكىنى ساقلىيالسا، باشلاپ كېلىۋەرسىلە...

— بۇ تەرىپىدىن خاتىرجەم بولسىلا. ھازىرچە ھەرقايسىلىرى ئارام ئېلىشسىلا، قالغان گەپنى ئۇلار كەلگەندە دېيىشەيلى...

راست دېگەندەك، مۇقشاربەگ ئېغىر يانتۇ مەھەلدە ئەينى ۋاقىتتا يارىلانغانلىقى سەۋەبلىك، باشقىلار چېكىنگەندە بۇ يەردە قېلىشقا مەجبۇر بولغان ئۈچ لەشكەرنى باشلاپ كىردى. ئۇلار ھازىر ياشىنىپ قالغان بولۇپ، چاچ - ساقاللىرىغا ئاق سانجىلغانىدى. ئۇلار ئۆيگە كىرىپلا، بىرسىنىڭ كەينىدىن بىرسى باقىت قوۋۇقچىبېشى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەچ يىغلاپ كېتىشتى.

— ئۆزلىرىنى قايتا كۆرەرمەن دەپ ئويلىمىغانىدىم. قوۋۇقچىبېشى جانابلىرى، — دېدى يۈزىدە تاتۇق بار كىشى مۇقشاربەگنىڭ تەكلىپى بىلەن سوپا ئۈستىگە چىقىپ جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — بايا ئۆزلىرىنىڭ كەلگەنلىكىلىرى

توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، مۇقشاربەگ چاقچاق قىلىۋاتامدۇ نېمە، دەپ گاڭگىراپ قالدىم. خۇداغا شۈكۈر، تىرىك بولساق دىدارلىشىدىغان كۈنلەر كېلىدىكەن.

ــ مەنمۇ شۇ، ــ دېدى يېڭى كىرگەن يەنە بىر ئادەممۇ، ــ خېلى بۇرۇنلا ئارسلانخان يەنە لەشكەر تارتىپ كېلىدىكەن، دېگەن خەۋەرنى مەھەللە ـ كويدىكىلەردىن ئاڭلاپ خۇشال بولغانىدىم. چۈنكى، مەن شۇلار بىلەن كاشغەرگە قايتىشنى نىيەت قىلغانىدىم. ھالبۇكى، ئۆزلىرىنى قايتا كۆرۈش ئۈخلىسام چۈشۈمگىمۇ كىرمىگەنىدى.

ئۇلار شۇ يوسۇندا ئۇچىنچى تاك ـ تاك ئۇرۇلغۇچە پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشتى. ئاخىر سۆھبەتنىڭ مەركىزى يەنىلا يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ شەھەرنى ئېلىشىغا مەركەزلەشتى.

ــ ھازىر بۇ يەردە بۇغرا قوشۇنىدىن يەتتىمىز ئولتۇرۇپتىمىز، ــ دېدى باقىت، ــ بىز ئۇچىمىزنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان تۆتىلار بۇ شەھەردە خېلى ئۇزاق ياشاپ، دۆڭ ـ چوڭقۇرنى ئوبدانلا بىلىپ قالدىلار. شۇڭا، يۈسۈپ ئارسلانخانىنىڭ يېڭىسار شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن كۈچۈڭلارنى ئايىمغايسىلەر...

ــ بۇنداق دېمىسىلە. بىز يۈرتتىن ئايرىلغىلى ئۇزاق بولغان بولساقمۇ، كىندىك قېنىمىز كاشغەرگە تۆكۈلگەن. ھازىرمۇ ئۆزىمىزنى ئارسلانخانىنىڭ پۇقراسى، كاشغەرلىك، دەپ سانايمىز. ئەگەر ئارسلانخان ئۈچۈن يەنە خىزمەت قىلىپ ئۆلۈپ كەتسەك، قىلچە ئارمىنىمىز يوق، ــ دېدى يۈزىدە تاتۇقى بار كىشى.

ــ ھەشقاللا. تولىمۇ بەلەن گەپ قىلدىلا. ئۇنداقتا دەپ باقسىلىچۇ، ئىشنى قانداقراق باشلىساق بولار؟

ــ ئۆزلىرى سوراپ قالغاچقا، ئويلىغانلىرىمنى دەپ باقاي، ئەيىبكە بۇيرۇمىغايلا، ــ دېدى ھېلىقى ئادەم بىرنەرسىنى خىيال قىلىپ، تازا كۆڭۈل توختىتالمىغاندەك بېشىنى قاشلاپ قويۇپ، ــ

سىلى دېگەندەك بۇغرا قوشۇنلىرى سېپىلىغا ھەرقانچە كۈچلۈك ھۇجۇم قىلغان بىلەنمۇ ئالغىلى بولمايدۇ. ھازىرقى ئەھۋالدا ئەگەر ياخشى ئۇسۇل ئىچىدىن ماسلىشىدىغان ئادەم بولۇش كېرەك. ئەمما، بۇ يەردە ئولتۇرغانلارنىڭ بۇ ئىشقا چامى يەتمەيدۇ. شۇڭا، ئەتراپىمىزغا ئادەم توپلىشىمىز، كۈچىمىزنى ئۇلغايتىشىمىز كېرەك. پېقىرنىڭ ئويىچە، قاراخانىيلارنى ھىمايە قىلىدىغان كىشىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، يۇسۇپ قادىرخان يېڭىسارغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىغۇچە بولغان ئارىلىقتا يارەدەم بېرىدىغانلارنى بىرەر مىڭغا يەتكۈزەلمىسەكمۇ، ئۈچ ـ تۆت يۈزگە يەتكۈزۈش كېرەك. يېقىندىن بېرى ئۇرۇش تەييارلىقى سەۋەبلىك ئاۋامنىڭ شىللىسىدىكى ئالۋان ـ ياساقلار كۆپىيىپ، تارىغچىلار كۈن ئالالمىغۇدەك يەرگە بېرىپ قالدى. ھازىر ئادەم توپلاشقانلىكى يەر بولسا، ئالۋان ـ ياساق، كۈن ئالماقنىڭ تەسلىكىدىن زارلىنىۋاتقان كىشىلەرنى ئۈچراتقىلى بولىدۇ. شۇڭا، بىزمۇ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇدۇن خانىنىڭ زالىملىقى، مۇستەبىتلىكىنى ئاچىدىغان گەپلەرنى قىلىپ، باشقىلارنى مايىل قىلساق، ئۇلارنىڭ غەزىپىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرسەك، كېيىنكى ئىشلارغا پايدىسى بولارمىكىن دەپ ئويلايمەن.

ـــ دانا پىكىر بولدى، ـــ دېدى باقىت خۇشال بولغاندەك ئورنىدىلا قىمىرلاپ قويۇپ، ـــ سىلى دېگەندەك قىلساق، خېلى كۈچ توپلىيالايمىز.

ـــ مېنىڭچە، يەنە بىر چارىمۇ بار، ـــ دېدى مۇقىشاربەگ ئۆيدىكىلەرگە سالقىن تەرزدە قاراپ قويۇپ، ـــ بىز ئەتراپىمىزغا ئادەم توپلايمىز دېسەك، ھاكىمبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىمۇ ئۆزىمىزگە قارىتىشىمىز كېرەك. ھازىر ئىلىساۋۇن بار. ئۇ ئىشەنچلىك يىگىت. ئۇ يۈزبېشى بولغىنى بىلەن قول ئاستىدىكى لەشكىرى ئىككى ـ ئۈچ يۈزدىن كەم ئەمەس. ئۇ كۈچەيدىغانلا

بولسا، قالغان ئىشلارنىڭ ئوڭايغا توختىشىدا گەپ يوق.

ــ تازا جايىدا ئويلاپتىلا، مۇقشاربەگ، ــ دېدى باقىت خۇشاللىقىنى ئىپادىلەپ قوللىرىدىن قاس چىقىرىپ، ــ ئەگەرچەندە دېگەنلىرى بويىچە بولسا، تولىمۇ ئوبدان بولاتتى.

ــ بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولسىلا، قولىمىزدىن كېلىدىغانلا ئىش بولسا، كاللىمىزدىن ئايرىلىپ قالساقمۇ، بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغايمىز...

ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى پىشتى. باقىت ھەمراھلىرى بىلەن مۇشۇ ئۆيدە پاناھلىنىدىغان، بايا كەلگەن ئۇچەيلەن تارىغچىلارنى ھەربىر كەتلەندۇرىدىغان، مۇقشاربەگ ئىسلىساۋۇن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بۇ ئىشنى رويابقا چىقىرىش ئۇچۇن تىرىشىدىغان بولۇپ كېلىشتى ــ دە، تۆتىنچى جىپسەك ۋاقتى بولغاندا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ئارىدىن بەش كۇن جىمجىتلا ئۆتۇپ كەتتى. يۇسۇپ قادىرخان بىلەن ئىمامى ناسىردىن بىر يەرگە كەلسىلا، تەبىئىيلا باقىتنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنىپ، ھەر خىل پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويىاتتى. ئەمما، ئۇلار ئۆز پەرەزلىرىگە ئۆزلىرى كۆڭۇل توختىتالماي، بىرەر ئۇچۇرنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۇتۇشەتتى. مانا ھازىرمۇ ئىككىيلەن شۇ ھەقتە پاراڭلىشىۋاتقاندا، چېدىرغا بىر لەشكەر ئالدىراپ كىرىپ كەلدى ــ دە، قولىدىكى بىتىكنى ئارسلانخانغا قوش قوللاپ سۇنغاچ، ئېغىز ئاچتى:

ــ بۇنى ياۋ قارارگاھىدىن بىرسى ھازىرلا بىز تەرەپكە ئاتتى، ئالىيلىرى.

ئارسلانخان بىتىكنىڭ قاتلىقىنى ئالدىراپ ئاچتى ــ دە، تېز ــ تېز كۆز يۇگۇرتۇشكە باشلىدى. ئىمامى ناسىردىن ئارسلانخاننىڭ چىرايىنىڭ بىردىنلا باھار ئاپتىپىدەك ئېچىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۇپ، چوقۇم بىرەر ياخشى خەۋەر بولسا كېرەك دېگەنلەرنى ئويلىدى ــ دە، ئالدىراپ سورىدى:

— بىرەر خۇش خەۋەر بارمىكەن، ئالىيلىرى؟

— ئۇ تەرەپتىكى ئىشلار ئاساسەن پۈتۈپ قاپتۇ، — دېدى ئارسلانخان باقتىنىڭ ئىشلىرىدىن سۆيۈنگەنىدەك، — «ئەتە كەچ تۇن يېرىمدىن بۇرۇن سېپىلنىڭ شەرقىي قوۋۇقىغا ھۇجۇم قىلغان يالغان كۆرۈنۈشنى شەكىللەندۈرۈپ قويۇپ، جەنۇبىي قوۋۇقىغا راست ھۇجۇم قىلىڭلار. بىز ئىچكىرىدىن ھەمدەم بولىمىز» دەپتۇ.

— بەك ئوبدان بوپتۇ، — دېدى ئىمامى ناسىردىنمۇ خۇشال بولۇپ.

بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا كۈچلۈك ھۇجۇم باشلاندى. يېڭىسار ھاكىمبېگى چايان چاققانەك ئورنىدىن تۇردى ـ دە، ئىشىك يېنىدىكى ئىلغۇچقا ئېسىپ قويۇلغان ھىلال ئاي شەكىللىك قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇپ ئالدى ـ دە، مەلۇماتچى لەشكەرگە قارىمايلا ئۇدۇل شەرقىي قوۋۇقىغا قاراپ ماڭدى. دەرۋەقە ئىش مەلۇماتچىنىڭ دېگىنى بىلەن ئوخشاش ئىدى. شەرقىي قوۋۇق سېپىلىنىڭ ئالدىدا خۇددى يۇلتۇزلاردەك ئوتقاشلار پىلىلدايتتى. لەشكەرلەرنىڭ ھۇررا ـ سۇرەنلىرى ئەتراپنى بىر ئالغاندى. بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ، ھاكىمبەگنىڭ پۈت ـ قولىدا جان قالمىغاندەك بولدى.

— ئېتىڭلار! ياۋ لەشكەرلىرىنى سېپىل تۇۋىگە يېقىن كەلتۈرمەڭلار! — ھاكىمبەگ ئەسەبىيلىك بىلەن ۋارقىرىدى. شۇ ئان يەنە سېپىل ئۈستىدىن يامغۇردەك يا ئوقلىرى ۋىزىلداپ ئۇچۇشقا باشلىدى. ئۇ ئۆزىمۇ يېنىدىلا تۇرغان قوۋۇقچىبېگىنىڭ قولىدىكى يانى تارتىۋېلىپلا، كىرىچنى كۈچ بىلەن تارتتى ـ دە، كۆزىگە خېلىلا روشەن كۆرۈنگەن ئوتقاشنى كۆزلەپ، ئوقنى قويۇۋەتتى... ئارىدىن بىرەر چۆگۈن چاي قاينىغۇچىلىك ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇغرا لەشكەرلىرى چېكىنەي دېمەيتتى. بىر چاغدا ئۇنىڭ قېشىغا بىر لەشكەر يۈگۈرۈپ كەلدى ـ دە،

هاسىرىغىنىچە مەلۇم قىلدى:

ــ بۇغرا لەشكەرلىرى بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ. ھازىر نەچچە يەرگە شوتا قويۇپ، سېپىلغا يامىشىۋاتىدۇ!

ــ شوتىلارنى ئىتتىرىۋېتىڭلار، ھاماقەتلەر! سېپىل ئاستىدىكىلەرگە تاش ئېتىڭلار! ئۇلارنىڭ سېپىل ئۈستىگە چىقىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەڭلار!...

ھاكىمبەگ ئالدىراپ يارلىق چۈشۈردى. ئەمما، تۆۋەندىكى ئوت يورۇقلىرى بىردىنلا كۆپىيىشكە باشلىدى. ھاكىمبەگ سوغۇق تەر ئىچىده قالغاندەك بولۇپ، يېنىدىكى قوۋۇقچىبەگكە قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ تېزرا!... تېزدىن باشقا قوۋۇقلاردىكى لەشكەرلەرمۇ يارەمگە كەلسۇن!...

ــ بۇنداق قىلساق بولماسمىكىن ھاكىمبەگ جانابلىرى. باشقا قوۋۇقلار لەشكەرسىز قالسا...

ــ سەن ئۇ ئىشلارنى ئويلىماي، تېزدىن يارلىقىم بويىچە ئىش قىل. بولمىسا كاللاڭنى ئالىمەن! ــ ھاكىمبەگ بىردىنلا قىلىچىنى چىقىم سقىملىدى.

ــ ئىلەل، جانابلىرى، مانا ھازىرلا...

بۇغرا قوشۇنلىرىنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمى داۋام قىلىۋاتاتتى. بىر چاغدا دەل ھاكىمبەگ تۇرغان يەرگىمۇ شوتىدىن بىرسى قويۇلدى. بۇنى كۆرۈپ ھاكىمبەگ يېنىدىكى دۆۋىلەپ قويۇلغان ئادەم بېشىدەك يوغانلىقتىكى تاشتىن بىرنى ئېلىپ ئېگىز كۆتۈردى ـ دە، پەسكە قارىتىپ كۈچ بىلەن ئاتتى. شۇ ئان سېپىل ئاستىدىن ئاللىكىملەرنىڭ ئېچىنىشلىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ھايالشمايلا ئۆچتى. ھاكىمبەگ شوتىنىڭ ئىككى ئۇچىنى تۇتۇپ كۈچ بىلەن ئىتتىرىۋەتتى ـ دە، سېپىل ئاستىغا قارىماقچى بولۇپ ئېگىشتى. دەل شۇ چاغدا قاياقتىندۇر ئۇچۇپ

كەلگەن بىر تال يا ئوقى بىلىكىگە سانجىلدى.

— ۋاي... ۋايجان!... — ھاكىمبەگ ئېچىنىشلىق ۋارقىرىۋەتتى. شۇ ئەسنادا قول ئاستىدىكىلەرگە باشقا قوۋۇقتىكىلەرنى بۇ يەرگە باشلاپ كېلىشنى جېكىلەپ قايتىپ كەلگەن قوۋۇقچىبېگى ھاكىمبەگنى سېپىلىنىڭ يان تەرىپىگە ئولتۇرغۇزدى ـ دە، ھېلىھەم سانجىلغان پېتى تۇرغان يا ئوقىنى كۈچ بىلەن تارتىپ ئېلىۋەتتى. ئاندىن ھاكىمبەگنىڭ بۇلدۇقلاپ قان چىقىپ تۇرغان بىلىكىنى چىڭ سىقتى.

— تېزراق... تېز بۇ يەرنى تېڭىڭلار!...

شۇ ئان بىر لەشكەر سەرگەز كۆڭلىكىنىڭ پېشىنى جارتتىدە يىرتتى ـ دە، ھاكىمبەگنىڭ قولىنى تېڭىشقا باشلىدى.

— مەھكەم ... مەھكەمرەك تاك، — دېدى قوۋۇقچىبېشى جىددىيلىشىپ، — بىرسىڭلار بېرىپ دەرھال ئوتاچىنى چاقىرىپ كېلىڭلار.

— ھاجىتى يوق... قانداق بولدى؟ ... — سورىدى ھاكىمبەگ ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشىلىپ، — ئۇلار... ئۇلار كەلدىمۇ؟

— خاتىرجەم بولسىلا، جانابلىرى ... باشقا قوۋۇقتىكىلەرمۇ كېلىۋاتىدۇ.

— ياۋنى سېپىل ئۈستىگە ھەرگىز چىقارماسلىق كېرەك. ھۇجۇمنى كۈچەيتىڭلار...

— ئىلەل، ھاكىمبەگ جانابلىرى ... — قوۋۇقچىبېشى تېزلا كەينىگە ئۆرۈلدى ـ دە، قولىغا يوغان بىر تاشنى ئېلىپ، بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋارقىرىدى، — غەيرەت قىلىڭلار باتۇرلىرىم، ياۋ لەشكەرلىرىنى ئايماي قىرىڭلار! كىمكى ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسەتسە، ئىنئامغا ئېرىشىدۇ!

دەل شۇ چاغدا شەھەر ئىچىدە بىردىنلا ھۇررا ـ سۈرەن كۆتۈرۈلدى ـ دە، ھاكىمبەگ مەھكىمىسى تەرەپتىن ئاسمان ـ پەلەك ئوت كۆتۈرۈلدى.

— نېمە... نېمە ئىش بولدى؟ — سوردى ھاكىمبەگ ئالاقزەدە بولۇپ ۋارقىراپ.

— ئوت... ئوت كۆرۈنۈۋاتىدۇ! مەھكىمىگە بىرەر ئاسىي ئوت قويۇۋەتكەن ئوخشايدۇ!

ھەقىقەتەن مۇشۇ دەملەردە سېپىلنىڭ ئىچىدىمۇ جەڭ قىزىپ كەتكەنىدى. جەنۇبىي قوۋۇقتىن شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىرگەن بۇغرا قوشۇنلىرى ئاللىقاچان ھاكىمبەگ مەھكىمىسىنى ئىگىلەپ، سېپىل ئۈستىدىكى رەقىبلىرىنى قىستاپ كېلىۋاتاتتى. ئىلساۋۇن باشلاپ ماڭغان بۇغرا لەشكەرلىرى ناھايىتى تېزلىكتە سېپىل ئۈستىگە چىقتى ـ دە، تېخىچە سېپىل ئاستىدىكى بۇغرا قوشۇنلىرى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقانلارنى بىر ـ بىرلەپ قىلىچ ـ نەيزىلىرىدىن ئوتكۈزۈشكە باشلىدى. سېپىل ئۈستىدىكىلەرمۇ ئەمدى قايسى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىشنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالغانىدى. شۇ ئەسنادا سېپىلنىڭ شەرقىي قاپقىقىمۇ بىردىنلا ئۇلۇغ ئىچىۋېتىلدى ـ دە، بۇغرا لەشكەرلىرى خۇددى كەلكۈن سۈيىدەك دەۋرەپ، ھۇررا ـ سۇرەن سېلىشقىنىچە باستۇرۇپ كىردى. بۇنى كۆرۈپ سېپىل ئۈستىدىكىلەر قېچىشقا باشلىدى. ئىلساۋۇن ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى كىشىنى قىلىچىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھاكىمبەگكە يېقىنلاشتى.

— ئەبلەخ! نان بەرگەن قولنى چىشلەيدىغان تۇزكورا!... — دېدى ھاكىمبەگ ئۇنىڭغا قاراپ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، — مۇشۇنداق ئاسىيلىق قىلىشقا ۋىجدانىڭ قانداق چىدىدى؟...

ئىلساۋۇن يېنىدىكى بىر لەشكەرنىڭ قولىدىكى ئوتقاشنى ئالدى ـ دە، ھاكىمبەگنىڭ تاتىرىپ كەتكەن چىرايىغا مەنسىتمەسلىك بىلەن تىكىلىپ بىرپەس تۇرغاندىن كېيىن، چىشىنى غۇچۇرلاتتى:

— بۇ گەپ ئاغزىڭغا قانداق كەلدى؟ ئەسلىي بۇ سوئالنى مەن

سەندىن سوربسام بولاتتى، ھاكىمبەگ. سەن يېڭىسار زېمىنىغا قەدەم باسقاندىن بۇيان بۇ يەردىكى ئەل ـ ئاۋامنى بىر كۈن تىنچ ياشىغىلى قويدۇڭمۇ؟ ئۇلار سەن ئۈچۈن ئىشلىدى، ساڭا بايلىق يارىتتى. ئەمما، سەن ئۇلارنى ئادەم قاتاردا كۆرمىدىڭ. ھە دېگەندىلا ئالۋان ـ ياساق سېلىپ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرگىلى قويمىدىڭ. ئۇلارنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە ئۆزۈڭنى سەمرىتتىڭ. ئاشۇ قوينىڭ قوزىسىدەك يۇڭاش ئادەملەرنىڭ خالىغانچە بېشىنى ئېلىپ، ئۆزۈڭنىڭ نوپۇزىنى تىكلىمەكچى بولدۇڭ. بەس ئەمدى، ھەرقانداق ئىشنىڭ چېكى بولىدۇ. ئەمدى ئاشۇ بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئەنتىنى ئالمەن!...

ھاكىمبەگ ئۇنىڭ قەتئىيلىك چىقىپ تۇرىدىغان كۆزلىرىگە ئەيمەنگەندەك قارىدى ـ يۇ، بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ ئىلساۋۇنغا ئېتىلدى. ئىلساۋۇن ھاكىمبەگنىڭ قىلىچىدىن ئۆزىنى چەبدەسلىك بىلەن قاچۇرۇپ تۇرۇپ، دەلدەڭشىپ كەتكەن ھاكىمبەگنىڭ دەل كۆكسىگە قىلىچنى سانجىدى. ھاكىمبەگنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، بىردىنلا سەت چىرقىرىدى ـ دە، يەرگە گۈپلا چۈشتى.

ـــ ئالىغا، يىگىتلەر!... بۇ دۈيۈزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئېلىڭلار!... ـــ ئىلساۋۇن ۋارقىرىغاچ ئالدىغا قاراپ يۈگۈردى. بۇ چاغدا بۇغرا لەشكەرلىرىمۇ ئالىلقاچان سېپىل ئۈستىگە چىقىپ بولغانىدى.

كۈن ئىللىق نۇرىنى چېچىپ ئۆرلىگەندە يېڭىسار شەھىرى ئاللىقاچان قاراخانىلارغا تەۋە بولغانىدى. سېپىل ئۈستىدە ئۇلارنىڭ توققۇز شاخلىق دۆلەت بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن ھال رەڭ بايرىقى لەپىلدەپ تۇراتتى. كوچىلاردا بۇغرا لەشكەرلىرى مۆكۈۋالغان ياۋ لەشكەرلىرىنى ئىزدىمەكتە ئىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇراتتى. ھاكىمبەگ

مەھكىمىسىگە يېقىن كوچىلادا قان ئۇيۇندىلىرى قېتىپ قالغان بولۇپ، ھەممە ياق ناھايىتى سۇرلۇك بولۇپ كەتكەنىدى. ھاكىمبەگ مەھكىمىسىنىڭ يان تەرىپى تولۇق كۆيۈپ بولغان بولسىمۇ، ھېلىھەم دىماقنى ئېچىشتۇرىدىغان ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. پالتا، گۇرجەك كۆتۈرۈشۈۋالغان بىر توپ بۇغرا لەشكەرلىرى ھاكىمبەگ مەھكىمىسىدىن ئۆتۈپ، بىر ئۇن يېتىم يىراقلىققا جايلاشقان بۇتخانا تەرەپكە قاراپ مېڭىشتى...

24

سىلىق مېڭىۋاتقان ئاتتا ئولتۇرغان يۈسۈپ ئارسلانخاننىڭ خىيال كەپتەرلىرى ئۇدۇنلۇكلەر بىلەن بولىدىغان بۇ قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭدە ئىدى. ئۇ يېڭىسار سېپىلىنى خېلى قېيىندا ئىگىلىگەندىن كېيىن، ياۋ قوشۇنلىرىنى سەل چاغلاشقا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ قالغانىدى. ئەمدى قالغان ئۇرۇشلار قانداقراق بولاركىن؟..

توساتتىن يىراقتىن بىرسىنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىشى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ خىيالىنى ئۇزۇپ قويدى ۋە ئادەمزاتسىز چۆلدە يەردىن ئۇنگەندەكلا پەيدا بولغان ئاتلىق كىشىگە ھەيران بولغاندەك قارىدى. ئاتلىق بارا ـ بارا يېقىنلاپ كەلدى، تۇغچى لەشكەرلەرنى يانداپ ئۆتۈپ، يۇرتۇغلارغا يېقىنلاشقاندىن كېيىن ئېتىندىن سەكرەپ چۈشتى. قوشۇن بىر يانغا سۇرۇلۇپ، يۈسۈپ قادىرخانغا يول بەردى. يۈسۈپ قادىرخان ئېتىنى دېۋىتىپ ھېلىقى ئادەمنىڭ ئالدىغا كەلدى.

ـــ مەلۇم بولغاي، ئالىيلىرى، بۇغرا قوشۇنىنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى زاۋاغا يېقىن قۇمرابات دېگەن يەردە ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ بۆكتۇرمىسىگە ئۇچرىدى، ـــ دېدى ھېلىقى

ئادەم ھاسىراپ تۇرۇپ، — سەركەردىمىز ئىمامى مۇھەممەد شاكىر تۇيۇقسىز ئوق تېگىپ يارىلانغاندىن كېيىن، لەشكەرلەر پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. شۇ ئاردا تۆت تەرەپتىن ئۇۋۇسى چۇۋۇلغان ھەربىدەك يامراپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرى بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىزنى تامامەن شېھىت قىلدى. قۇللىرى مىڭبىر بالالىقتا ئۇلارنىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلۇپ، خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن كەلدىم...

لەشكەرنىڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش قۇيۇلدى.

يۈسۈپ قادىرخان چۆچۈگەندەك ئالدىدىكى لەشكەرلەرنىڭ چىرايىغا تىكىلدى ـ دە، ئالدىراپ سورىدى:

— قۇمرابات بىلەن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى قانچىلىك كېلىدۇ؟

— ياياق لەشكەرلەرگە يېرىم كۈنلۈك يول، — دېدى ھېلىقى لەشكەر پېشانىسىدىكى تەر تامچىلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتكەچ، — ئاتلىق ئىككى ئاش پىشىمدىن كۆپرەك يول ماڭساق يېتىپ بارالايمىز...

— ئاتلىنايلى! — دېدى يۈسۈپ قادىرخان بىردىنلا ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى يان تەرەپكە تارتىپ، تىزى بىلەن تېقىمداپ دېۋىتكەچ، — ئۇ كاپىرلار قۇمراباتتىن يوقالغۇچە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قىساسىنى ئالايلى!

شۇ ئان بۇغرا قوشۇنلىرى خۇددى بەيگىگە چۈشكەندەك ئاتلىرىنىڭ چۈلۈۋرىنى قويۇۋېتىپ، قامچىلىرىنى ئوينىتىشقا باشلىدى...

يۈسۈپ قادىرخان قۇمراباتقا يېتىپ كەلگەندە ئەتراپ سۈكۈتكە پاتقانىدى. ئېگىز ـ پەس قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا بايىقى قەتلىئامدا شېھىت بولغانلارنىڭ جەسەتلىرى قالايمىقان ھالدا يېتىشاتتى. ئۇلارنىڭ قانلىرى يۇمشاق قۇم ئۈستىدە قېتىپ قالغانىدى. ئەمما، جەڭ بولسىلا ئاساسىي زەربە نۇقتىسىنى

رەقىبلىرىنىڭ قوماندان، سەركەردىلىرىگە قارىتىپ، ئالدى بىلەن ئۇلارنى ھالاك قىلىپ، قوشۇننى پاراكەندە قىلىش تاكتىكىسى بىلەن نۇسرەت قازىنىپ كەلگەن ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. يۈسۈپ قادىرخان جەسەتلەرگە قاراپ، ئۇلارنىڭ ھالىغا ئىچىنىپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى، ئاندىن يارلىق چۈشۈردى:

ــ بۇلارنى ھازىرلا يەرلىكىدە قويۇۋېتىڭلار، جەسەتلىرى ئادەمسىز چۆلدە قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كەتمىسۇن...

يارلىق تېزلا بەجا كەلتۈرۈلدى. شېھىت بولغان لەشكەرلەر رەتلىنىپ، قاتار قىلىپ ياتقۇزۇلدى. ئۇلارنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، كېيىم ـ كېچەكلىرى بىلەنلا دەپنە قىلىندى. يۈسۈپ قادىرخان يۇزى قىبلىگە قاراپ ياتقۇزۇلۇپ، ئۇستىگە قۇم دۆۋىلىنىۋاتقان جەسەتلەرگە قاراپ يەنە بىر قېتىم كۆزىگە ياش ئالدى. ئاندىن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، دېدى:

ــ خەپ! ... بۇ قان قىساسىنى ئېلىپ، يۇرتخان شەھىرىدىكى بۇددىستلارنىڭ قېنىنى ئېرىق قىلىپ ئاقتۇرمىسام، بۇغراخانلار ئەۋلادى بولماي كېتەي!

شېھىت بولغانلارنى يەرلىكىدە قويۇپ بولغۇچە كۇن ئولتۇرۇپ بولغانىدى. شۇنىڭغىچە ئارقىدا قالغان ياياق لەشكەرلەرمۇ يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان ئارام ئالماستىن ئىلگىرىلەپ ئۇدۇل ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ زاۋادىكى قارارگاھىغا تېگىش قىلىشنى مۇزاپىق تاپتى. بۇغرا لەشكەرلىرى ھېرىپ ـ ئېچىپ كەتكىنىگە قارىماي يەنە يولغا چىقتى ـ دە، شۇ كۇنى تاڭ ئاتارغا يېقىن ئاجايىپ سۇر ـ ھەيۋە بىلەن زاۋاغا قەدەم باستى. لەشكەرلەرنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. چۇنكى، ئۇلار يۇرتخان شەھىرىگە يېقىنلاپ قالغانىدى.

بىر بۇيرۇق بىلەن ھۇجۇم باشلاندى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى

ھېچقانچە بەرداشلىق بېرەلمەي تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ، زاۋا ئۆتكۈنى بۇغرا قوشۇنلىرىغا قالدۇردى. يۈسۈپ قادىرخان بۇ يەردە ئازراق ئارام ئېلىپ، لەشكەرلىرىنى تاماقلاندۇردى، ئاندىن يەنە يولغا چىقتى. ئۇلار يول بويى زاۋادىن چېكىنگەن ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى سۇر ـ تۇقاي قىلغان ھالدا قاراقاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ، يۇرتخان شەھەر سېپىلىغا يېقىنلاشتى.

ئەتراپ جىمجىت ئىدى. يۇرتخان شەھىرى سېپىلىنىڭ ناھايىتى پۈختىلىقى قارىشىلا بىلىنىپ تۇراتتى. گەرچە يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بېرى قاراخانىيلار ئۇدۇن زېمىنىغا نەچچە قېتىملاپ ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئەمما يۇرتخان شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىغا قەدىمى يەتمىگەنىدى. ئۇنىڭسىزمۇ ئۇچ ـ تۆت يۈز يىلدىن بۇيان ھەر قېتىم خانلىق تەختىگە بەرقارار بولغانلار سېپىلىنى پۈختىلاش، مۇستەھكەملەش ئۇچۇن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان مۇشۇ ياشقىچە خېلى كۆپ جايلاردا جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنداق مۇستەھكەم، ھەيۋەتلىك شەھەر سېپىلىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى. شۇڭا، ئەگەر قارامىلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىنسا، ھۇجۇمچىلار بىھۇدە تالاپەتكە ئۇچرىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى.

يۈسۈپ قادىرخان سېپىلىنى خېلى ئۇزاق كۆزەتتى. ھەتتا سېپىل ئالدىدىكى كەڭلىكى ئون ئادىم، چوڭقۇرلۇقى ئالتە ـ يەتتە غۇلاچ كېلىدىغان لىقىدە سۇ تولدۇرۇلغان خەندەكنىڭ يېنىغىچىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتىپ، ئەتراپىنى كۆزەتكۈزدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئەكەلگەن ئۇچۇرىنى ئاڭلاپ ئەپسۇسلانغانىدەك بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى.

ـــ سېپىلنى كۆرەلىگۈدەك يەرگە چېكىنىپ بارگاھ قۇرايلى، لەشكەرلەر بارلىق قوۋۇقلارنىڭ كىرىش ـ چىقىش ئېغىزلىرىنى قاتتىق قامال قىلسۇن ! يۇرتخان شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش ئىشىنى ئايرىم بېكىتەيلى !

قوشۇن يۇسۇپ قادىرخانىڭ يارلىقىنى تېزلا بەجا كەلتۈردى. لەشكەرلەر يېڭىسار، ياركەند، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق جايلاردىكى ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ۋە بۇنتا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغانلارنى قايتىدىن ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلىپ ئوبدانلا ھارغانىدى. شۇڭا، ئۇلار شەھەر سېپىلىنى بويلاپ بارگاھ قۇرۇپ نەچچە كۈنگىچە ئوبدانلا ئارام ئېلىۋالدى. يۇسۇپ قادىرخانىڭ يارلىقى بويىچە يۇرتخان شەھىرىنىڭ تۆت قوۋۇقى سىرتىغا بىر تۇمەندىن لەشكەر قويۇلدى.

ــ ئەگەر يۇرتخان شەھىرىگە زورمۇزور ھۇجۇم قىلىمىز دېسەك ئۆزىمىزنىڭ كۈچىنى بىھۇدە خورىتىۋەتكۈدەكمىز، ئالىيلىرى، ــ دېدى بىر كۈنى ئىمامى ناسىردىن، ــ بۇ يەرگە كەلگىنىمىزگىمۇ ئون نەچچە كۈندىن ئېشىپتۇ. لەشكەرلىرىمىزمۇ تازا ئوبدان ئارام ئېلىپ ھاردۇقىنى چىقىرىۋالدى. شۇڭا، ياخشىراق ئامال تېپىپ ھۇجۇمنى باشلىساق بولاتتى.

ــ مەنمۇ شۇ خىيالدا، جانابلىرى، نەچچە كۈندىن بېرى ئىزچىل چارلىغۇچىلارنى ئەتراپىنى چارلاپ كېلىشكە ئەۋەتىپلا تۇرۇۋاتىمەن. ئەمما، يۇرتخان شەھىرىنىڭ سېپىل قوۋۇقلىرى ئىنتايىن مۇستەھكەم ئىكەن. ھۇجۇمنى قەيەردىن باشلاشنى بىلەلمەيۋاتىمەن، ــ دېدى يۇسۇپ قادىرخانمۇ ئىلاجسىزلىقىنى بىلدۇرۇپ، ــ سىز دېگەندەك سېپىل تۇۋۇسگە يېقىنلاشساق، نەچچە غۇلاچ ئېگىزلىكتە يۇرۇۋاتقان ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىزنى بىمالال كۆرەلەيدۇ ــ دە، يا ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىدۇ. يەنە تېخى ئۇلار خەندەكىنىڭ بىرەر يۇز ئادىم دائىرىسىنى تاقىر قىلىپ قويۇپتۇ. كۈندۈزى ھۇجۇم قىلساق ئاشكارىلىنىپ قالىمىز. كېچىسى ھۇجۇم قىلساق، لىققىدە سۇ قاچىلانغان چوڭقۇر خەندەكتىن ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس.

ــ ئەگەر شوتا ياساپ خەندەكتىن ئۆتسەكچۇ، ئالىيلىرى؟ ــ سورىدى ئىمامى ناسىردىن خىيالچان ھالدا.

— خەندەكتىن شوتا بىلەن بىر ئامالار بىلەن ئۆتكەن تەقدىردىمۇ، سېپىلىنىڭ ئۈستىگە شوتا قويساق ئۇلار سېزىپ قالىدۇ. بەربىر تارتقان زىيان ئۆزىمىزگە...

— ئەمسە ئۇلارنىڭ بىزگە ئەل بولۇشى ھەققىدە بىتىك يوللىساقچۇ، ئالىيلىرى؟

— سىلى نېمە دېمەكچى، ھەزرەتلىرى؟ — سورىدى يۈسۈپ قادىرخان ئىمامى ناسىردىنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

— ئۆزلىرىنىڭ زور قوشۇن بىلەن كاشغەرگە ماڭغانلىقلىرىدىن خەۋەر تاپقان ياغلاقار قالۇ خان ئۆزى ئاران تەستە ئېرىشكەن ئوردۇكەنتنى تاشلاپ يۇرتخان شەھىرىگە — ئۆز ئوردىسىغا كېلىۋاپتۇ. بىزمۇ يول بويى ئۇدۇن لەشكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپلا كەلدۇق. ئېنىقكى، بىزنىڭ قىلىچ — نەيزىلىرىمىزنىڭ سۇر — ھەيۋىسى بۇ بۇددىستلارنى تەشۋىشكە سېلىپ قويدى. شۇڭا، ئاۋۋال خانغا يالۋاچ ئارقىلىق بىتىك ئەۋەتىپ، ئەل بولۇپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشىنى تەۋسىيە قىلايلى. ياغلاقار قالۇ خان بىزنىڭ سۆزىمىزگە كۆنۈپ، تەلىپىمىزگە چىرايلىقچە ماقۇل بولسا بولدى. ماقۇل بولمىسا ئاندىن قىلىچ — نەيزىلىرىمىزنىڭ كارامىتىنى كۆرۈپ قويار...

— ماقۇل، دېگەنلىرىچە قىلايلى !... — دېدى يۈسۈپ قادىرخانمۇ بۇ سۆزنى توغرا تاپقاندەك باش لىڭشىتىپ.

مەسلىھەت بويىچە تېزلا يۇرتخان شەھىرىگە يالۋاچ ماڭدۇرۇلدى. يۈسۈپ ئارسلانخان يالۋاچنى يولغا سېلىپ بىرەر ئاش پىشىمدىن كېيىنلا بۇ يەرگە بارگاھ قۇرغاندا تەييارلانغان كۆزىتىش سۇپىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغانىدى. كۆزىتىش سۇپىسى يۇرتخان شەھىرىنىڭ سېپىلىدىنمۇ ئېگىز بولۇپ، سېپىل ئۈستىدە ئەتراپىنى سەزگۈرلۈك بىلەن كۆزىتىۋاتقان لەشكەرنىلا ئەمەس، سېپىل ئىچىدىكى سەل ئېگىزرەك ئىمارەتلەرنىمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. شۇ تاپتا ئۇ يالۋاچنىڭ جاۋابىغا ئىنتىزار بولۇپ جىددىيلىشىپ كەتكەنىدى.

شۇنداقتىمۇ، ئاشۇاقتىدا كەتكەن يالۇاچىنىڭ كۇن غەربكە باش قويايي دەۋاتقان چاغدىمۇ قايتىپ كەلمەسلىكى ئۇنى خىلمۇخىل گادىرماچ خىياللارغا ئەسىر قىلىۋالغانىدى. «ئېھتىمال خان بىز يازغان ئەل بولۇش توغرىسىدىكى بىتىكنى كۆرۇپ، قاتتىق ئاچچىقلاپ كېتىپ، ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يالۇاچىنىڭ كاللىسىنى ئېلىۋەتكەن بولسا كېرەك. ياق، ئەگەر يالۇاچ شۇنداق قىسمەتكە ئۇچرىغان بولسا، ياۋ ئۆزلىرىنىڭ جاۋاب خېتىنى يا ئوقىغا باغلاپ بىز تەرەپكە ئاتقان بولاتتى، ھېچ بولمىسا يالۇاچىنىڭ ئۆلۇكىنى سېپىلدىن ئارتىلدۇرۇپ تاشلىغان بولاتتى... ياق، ياغلاقار قالۇ خان مەن ئەۋەتكەن ئادەمنى ئۇنداق قىسمەتكە دۇچار قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. ئەگەر شۇنداقلا ئىش كۆرۇلۇپ قالسا، يۇرتخان شەھىرىنىڭ ئېرىقلىرىدا سۇ ئەمەس، لۆمۇلدىتىپ قان ئاقتۇرىمەن، قان!...»

ئۇ «نېمىلەرنى ئويلاپ كەتتىم؟» دېگەندەك بېشىنى سىلكىپ قويدى. شۇ ھامان پەستىن نۆكەرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ مەلۇم بولغاي، ئارسلانخان ئالىلىرى، يۇرتخان شەھىرىگە كەتكەن يالۇاچ قايتىپ كەلدى!

يۇسۇپ قادىرخان يالۇاچىنىڭ قاچانلاردا سېپىل قوۋۇقىدىن چىققانلىقىنى كۆرمىگەنلىكىگە ھەيران بولغان ھالدا تېزلا كۆزىتىش سۇپىسىدىن چۇشتى. يالۇاچ خانغا چېرىكچە سالام بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن، قويۇن يانچۇقىدىن پاتلىق سامان قەغەزگە دانىمۇدانە قىلىپ يېزىلغان بىتىكنى ئۇزارتتى. يۇسۇپ قادىرخان خەتنى ئالدىراپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«يۇسۇپ قادىرخان! بىزگە بىتىك يوللاپ ئاۋارە بولما. ساڭا ئەل بولۇپ، يۇرتخان شەھىرىنى تاپشۇرۇشىمىزنىمۇ خام خىيال قىلما. دىنىي ئېتىقادىمىزدىنمۇ زىنھار يانمايمىز. ئەگەر ياخشىسى، سەن چۆچۇرىنى خام سانىماي، ئۆزۇڭگە يەرلىك كولىتىپ، ئۇ دۇنيالىق ئىشلىرىڭنىڭ غېمىنى قىلىپ قوي.

بولمىسا جەستىڭ بۇ يەردە قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولۇپ كېتىدۇ!
ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ خانى: ياغلاقار قالۇ»

يۈسۈپ قادىرخانىڭ بىتىكنى تۇتقان قوللىرى تىترىدى ـ دە، قەغەزنى پۈرلەپ پارچە ـ پارچە قىلىۋەتكەندىن كېيىن، بېلىدىكى سىدىرمىغا ئۆتكۈزۈۋالغان قىلىچىنىڭ سېپىنى چىڭ سقىملىدى ـ يۇ، ئەمما ئاستا قويۇۋەتكەچ پەس ئاۋازدا پىچىرلىدى:

ـــ بۇپتۇ، كىمنىڭ چۆچۈرىنى خام سانىغانلىقىنى كۆرىمىز تېخى!

يۈسۈپ قادىرخانىڭ غەزىپى تۇتقانىدى. شۇڭا، ئەتىسى كۈن چىقىش بىلەن تەڭ يۈرتخان شەھىرىگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلاندى. لېكىن، ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئېگىزدە بولغاچقا، بۇغرا لەشكەرلىرى تالاپەتكە ئۇچراشقا باشلىدى. گەرچە لەشكەرلەر خەندەكتىن ئۆتۈپ، بىر ئامالالار بىلەن سېپىل تۈۋىگە يېقىنلاشقان بولسىمۇ، سېپىل ئۈستىدىن يامغۇردەك يېغىۋاتقان يا ئوقلىرى ئۇلارنىڭ جېنىنى ئامان قويمىدى.

ـــ قوشۇن چېكىنىپ، قارارگاھقا قايتسۇن! ـــ دېدى يۈسۈپ قادىرخان بىئەجەل ئۆلۈۋاتقانلارنى كۆرۈپ، ـــ ئەمما، قورشاۋ سېپى مۇستەھكەملەنسۇن!

كۈنلەر يەنە ئېقىن سۈدەك ئۆتىۋەردى. يۈسۈپ قادىرخان ھەر كۈنى كۆزىتىش سۇپىسىغا چىقىپ يۈرتخان شەھىرىنىڭ سېپىلىغا ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق قاراپ كېتەتتى. قانداق قىلغاندا بۇ شەھەرنى ئۆز تەسەۋۋۇرىغا ئالغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە باش قاتۇراتتى. ئەمما، مۇۋاپىق چارە تاپالمايلا لاسسىدە بولۇپ قالاتتى. ئۇ قوشۇن باشلىرى بىلەنمۇ نەچچە قېتىم لەشكەر يىغىش ئۆتكۈزدى. ئەمما، تۇتامغا چىققۇدەك يېڭى گەپ بولۇنمىدى. شۇڭا، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى سېپىل قاپقىسىدىن سىرتقا چىقىرىپ ئۇرۇشۇش ئۈچۈن بىرنەچچە قېتىم ئۇلارنى داغدۇغا بىلەن جەڭگە چىللاپ بېقىشتى. ئەمما، ئۇدۇن لەشكەرلىرى بۇغرا

قوشۇنلىرى يېقىنلاشسا يا ئوقى ئېتىپ، يىراقلاشسا سېپىل ئۈستىدە مازاق قىلغاندەك قاقاھلاپ كۈلۈشتى.

بۇ ئىشتىن تېرىككەن يۈسۈپ قادىرخان يەنە قايتىدىن تەييارلىقنى پۈختا قىلىپ، تۇن يېرىمدا ھۇجۇمغا ئۆتتى. خەندەكتىن ھېچقانداق تىۋىش چىقارماي ئۆتكەن لەشكەرلەر سېپىل ئۈستىگە شوتا قويۇپ يامىشىۋاتقاندا، ئۈدۈن لەشكەرلىرى سېزىپ قالدى ـ دە، ناھايىتى تېزلىكتە ئوتقاشلارنى يانداۋرۇپ، سېپىل ئۈستىدىن چوڭ تاشلارنى تۆۋەنگە قارىتىپ ئېتىشتى. بىر دەمدىلا يارىلانغانلارنىڭ زارلىنىشلىرى سېپىل ئاستىنى بىر ئالدى. شوتىلارنىڭ ھەممىسى ياۋ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن ئىتتىرىۋېتىلىپ، ئۇلارغا ياماشقانلار بىراقلا دومىلىتىۋېتىلدى. پەستىكىلەر ئوتقاش يورۇقىدا تۇرغان ئۈدۈن لەشكەرلىرىگە ئوقيا بىلەن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، قىلچە ئۇنۇمى بولمىدى. سېپىل قاپقىنى ئېچىشقا بەلگىلەنگەنلەرنىڭمۇ ئەجرى بىكار كەتتى. شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ قادىرخان يەنە لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئارىدىن يەنە ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە ئويلىمىغان بىر ئىش يۈز بەردى. يۇرتخان شەھىرىنىڭ تۆت تەرىپىدىكى قاپقا ئالدىدا مۇستەھكەم بارگاھ قۇرغان لەشكەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن خەۋەر ئەكەلدى.

ـــ نېمە؟ شەھەر قاپقىسى ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلىپتۇمۇ؟ ـــ سوردى يۈسۈپ قادىرخان ئارقىشىلار ئەكەلگەن خەۋەرگە ئىشەنمىگەندەك ئالدىراپ سۆزلەپ.

ـــ شۇنداق، ئالىيلىرى، بۇگۈن ئەتىگەن قارىساق سېپىل قوۋۇقى ئوچۇق تۇرىدۇ. بىزمۇ ھەيران بولۇپ، خېلى ئۇزاق قاراپ تۇردۇق. ئەمما، ھېچقانداق ئۈن ـ تىۋىش يوق.

ـــ بۇ غەلىتە ئىشقۇ. ئۈدۈن لەشكەرلىرى سېپىل قاپقىسىنى ئېچىۋەتسۇن، لېكىن شەھەردىن چىقىپ جەڭ قىلمىسۇن، ئۇلار ھېيلە ئىشلىتىۋاتقان ئوخشىمامدۇ؟...

— ئۇنداق ئەمەستەك قىلىدۇ، ئالىيلىرى، سېپىل ئۇستىدىمۇ لەشكەرلەر كۆرۈنمەيدۇ!

يۈسۈپ قادىرخان ھەيرانلىقىنى يوشۇرالمىغاندەك بىردەم تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن، ئېتىغا مىندى ـ دە، ئۇدۇل يۇرتخان شەھىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى قوۋۇقنىڭ ئالدىغا كەلدى. راست دېگەندەك قوۋۇقنىڭ قاپقىسى ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلگەنىدى. ئەتراپتا ھېچقانداق ئادەم كۆرۈنمەيتتى.

— ناغرا چېلىپ ئۇلارنى جەڭگە چىللاپ بېقىڭلار! — دېدى خان ھەيرانلىقىنى يوشۇرالماي.

جەڭ ناغرىلىرى گۈمبۈرلىدى. لېكىن، شەھەردىن ھېچكىم چىقمىدى. شۇ ئەسنادا ئىمامى ناسىرددىننىڭ قول ئاستىدىكى بىر يۈزبېشى ئىلتىجا قىلدى:

— قۇللىرىغا يارلىق بەرگەيلا، ئالىيلىرى، مەن يىگىتلىرىم بىلەن شەھەر قوۋۇقىغچە بېرىپ چارلاپ كېلەي.

— مەيلى، ئەمما بىرەر ئەھۋال كۆرۈلسە دەرھال قايتىپ كېلىڭ... — دېدى يۈسۈپ ئارسلانخان ئويلىنىپ تۇرمايلا، — باشقىلار جەڭگە تەييارلىق قىلىڭلار!

— ئىلھال، ئالىيلىرى...

يۈزبېشى لەشكەرلىرى بىلەن ئاستا ـ ئاستا سېپىل قوۋۇقى تەرەپكە يېقىنلاشتى. يۈسۈپ قادىرخانىڭ يېنىدىكىلەر قىلىچ ـ نەيزىلىرىنى چىڭ سىقىملاپ، يالىرىنىڭ كىرپىچلىرىنى چىڭ تارتىشىپ تۇرۇشتى. ئۇلار قاپقىغا يېقىنلاشتى... قوۋۇقنىڭ تۆۋىگە كەلدى ... يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ يۇرىكى دۈپۈلدەپ سوقۇشقا باشلىدى... يۈزبېشى قولىدىكى قىلىچىنى پۇلاڭلاتقان پېتى ئېچىكىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىكى لەشكەرلەرمۇ ئېھتىيات بىلەن ئەتراپقا تېزلىك بىلەن نەزەر سالغاچ ئۇنىڭغا ئەگەشتى. يۈسۈپ قادىرخان ھاڭغىرقاي تۇرغان قوۋۇق قاپقىسىغا خېلى ئۇزاق قاراپ تۇردى. ئەتراپ ناھايىتى تىنچ ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدىكىلەرمۇ دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ جىمجىتلا تۇراتتى.

شەھەرگە كىرىپ كەتكەنلەرنىڭ قارىسى يېتتى. يۈسۈپ قادىرخانغا ۋاقىت ناھايىتى ئاستا ئۆتۈۋاتقاندەك تۇيۇلدى. شەھەر تەرەپتە ھېچقانداق تىۋىش ئاڭلانمىغانسېرى ئۇ بارغانسېرى تەشۋىشلىنىشكە باشلىدى ـ دە، كۆڭلىگە ھەر خىل خىياللار كېلىپ، يېنىدا تەخ بولۇپ تۇرغان لەشكەرلەرگە ھۇررا توۋلىغىنىچە يۈرتخان شەھىرىگە ئاتلىنىش يارلىقىنى چۈشۈرۈمەكچى بولدى. دەل شۇ چاغدا يۈزبېشى لەشكەرلىرى بىلەن قايتىپ چىقىپ، تېزلىكتە يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ يېنىغا ھازىر بولدى:

ـــ مەلۇم بولغاي، ئالىيلىرى، بىز پەرمانلىرى بويىچە يۈرتخان شەھىرىنىڭ قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ، خېلى ئىچكىرىلەپ كىردۇق. ئەمما، كوچىلاردا ئادەمزاتتىن ئەسەر يوق. ھەممە يەر تىپتىنچ، ئۆزلىرىدىن پەرمان بولمىغاچقا، يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرمەي، قايتىپ چىقتۇق...

يۈسۈپ قادىرخان قوۋۇق ئالدىدا خېلى تۇردى. بۇغرا لەشكەرلىرى يۈرتخان شەھىرىنىڭ تۆت تەرەپكە قارىتىپ ئېچىلغان قوۋۇقلىرىنىلا ئەمەس، پۈتۈن سېپىللىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغاندىن بېرى كۆپ قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئۇدۇن لەشكەرلىرى خېلى پىداكارلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. مانا ئەمدى سېپىلنىڭ بىرلا قوۋۇقى ئەمەس، تۆت قوۋۇقنىڭ ھەممىسى ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلىپتۇ. قوۋۇقباقارلار، سېپىل ئۈستىدىكى سانجاق ـ سانجاق لەشكەرنىڭ يەر يۈتۈپ كەتكەنىدەك غايىب بوپتۇ. شەھەر كوچىلىرىمۇ گۆرستان جىمجىتلىقىغا چۆكۈپتۇ. ھازىر بىرمۇ ئادەم يوق ئىكەن. «ئۇزاق يىللاردىن بېرى قاراخانىيلار بىلەن تىغمۇتىغ ئېلىشىپ، ئۇلارنى كۆپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر قىلىۋاتقان ئۇدۇن خانى بىردىنلا جەڭ قىلىشنى خالىماس بولۇپ قالغانمىدۇ؟! بۇ ئۇنىڭ قاراخانىيلار بىلەن جەڭ قىلىشتىن ۋاز كېچىپ، يۈرتخان شەھىرىنى يۈسۈپ قادىرخانغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ

بەرگىنىمىدۇ؟!... ياق، ياق... ياغلاقار قالۇ خان ھەرگىز ئۆز يۇرتىنى، يۇرتخان شەھىرىنى بۇنداق ئاسانلا باشقىلارغا تۇتۇپ بەرمەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھىيلە ئىشلىتىۋاتقىنى... قاراخانىيلارنى، ياق، يۈسۈپ قادىرخاننى ئۆزى قۇرغان قاپقانغا دەسسەتمەكچى بولۇۋاتقىنى... شۇڭا ئېھتىيات قىلماق كېرەككى، ئالدىراقسانلىقتىن قەتئىي ساقلانماق زۆرۈر...»

يۈسۈپ قادىرخان ئىزتىراپلىق خىياللار بىلەن قوۋۇق تەرەپكە قاراپ خېلى ئۇزاق تۇرغاندىن كېيىن، ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۈچەيتىشنى، كۈتۈلمىگەن ئەھۋال كۆرۈلسە، تىمغا ئوت يېقىپ ئالاقىلىشىشنى ئېيتىپ ئۆز چېدىرىغا قايتىپ كەتتى.

يۇرتخان شەھىرىنىڭ قوۋۇقى بىرەر ئايغا يېقىن ئوچۇق تۇردى. يۈسۈپ قادىرخان ھەر كۈنى ھەممە قوۋۇقنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئەھۋالنى كۆزەتتى. ھەتتا باشقا قوۋۇقلاردىن شەھەر ئىچىگە لەشكەر كىرگۈزۈپمۇ كۆردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ جاۋابى ئوخشاش ئىدى.

— «شەھەر گۆرىستان جىمجىتلىقىغا چۆكۈپتۇ. تىمتاس كوچىلاردا ئادەمزاتتىن ئەسەر يوق ئىكەن.»

بۇنداق خەۋەرلەر يۈسۈپ قادىرخاننى خۇشال قىلىشتىن كۆرە ئىزتىراپلىق تۇيغۇلارغا ئەسىر قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ ئوچۇق سېپىل قوۋۇقىغا قاراپ يەنە خىيالغا پاتاتتى.

— بۇ شەھەرنى بەكمۇ ئۇزاق ۋاقىت مۇھاسىرىگە ئالدۇق، ئالىيلىرى، — دېدى بىر كۈنى ئىمامى ناسىردىن خانىنىڭ قوۋۇق تەرەپكە قاراپ خىيال سۈرۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، — ئۇدۇن لەشكەرلىرى ھىيلە ئىشلەتكەن تەقدىردىمۇ سېپىل قوۋۇقىنى بۇنچە ئۇزاق ئېچىپ قويمايدۇ. قارىغاندا ئۇدۇن خانى ئوردىسىدا بىرەر ئىش بولغان گەپ. لەشكەرلەر يۇرتخان شەھىرىدىن تامامەن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى دېگەن تەقدىردىمۇ، ئاۋامنىڭ ھەممىسى ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ ماڭمايدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە «كۆمسەم پىشارمۇ، ياپسام پىشارمۇ؟» دېگەندەك تۇرغاندىن كۆرە شەھەرگە

ئىچكىرىلەپ كىرىپ بىرەر تال تۇتۇپ، ئەھۋالنى ئېيتىلاپ باقمايلىمۇ؟

ــ ماقۇل... ئەمسە يۇرتخان شەھىرىگە جەڭ ماھارىتى ئۈستۈن لەشكەرلەردىن بىرنەچچىنى كىرگۈزۈپ باقايلى.

ــ ئىلەل...

ئۇ تېزلا كەينىگە ئۆرۈلۈپ لەشكەرلەر تەرەپكە كەتتى. بىر ئاش پىشىمدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن يۇرتخان شەھىرىگە كىرىپ كەتكەنلەر چەمبەرچاس باغلانغان بىرسىنى ئالدىغا سالغىنىچە چىقىپ كەلدى ــ دە، ئۇدۇل يۈسۈپ قادىرخانىڭ قېشىغا ھەيدەپ ئەكەلدى. يۈسۈپ قادىرخان تۇتقۇنىڭ ئوزايغا باشتىن ــ ئاخىر قاراپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى باغلاقتىن يەشتۇرۇۋەتتى ــ دە، سورىدى:

ــ ئىسمىڭ نېمە؟

ــ خىزىر بابا، ئالىيلىرى، ــ تۇتقۇن خاتىرجەم ھالدا جاۋاب بەردى.

ــ ئۆزۈڭ مۇشۇ يۇرتخان شەھىرىدىنمۇ؟

ــ شۇنداق دېسەممۇ بولىدۇ. كەمىنە قۇللىرى ئانامنىڭ قورسىقىدىكى ۋاقىتتىلا ماۋەرائۇننەھىردىن ئاتا ــ ئانام بىلەن ئۇدۇنگە كەلگەنكەنمەن. كېيىن يۇرتخان شەھىرىدە تۇغۇلۇپ ئۆستۈم. ھازىر ئۆزۈمنى قاراخانىيلارغا تەۋە دېسەممۇ، ئۇدۇنلۇق دېسەممۇ بولىدۇ.

يۈسۈپ قادىرخان ھەيران بولدى ــ دە، خىزىر بابانىڭ تەمكىن تۇرقىغا قاراپ ئويلىنىپ قالدى.

ــ ئۇنداقتا بۇددىستمۇسەن؟

ــ يوقسۇ، ئالىيلىرى، قۇللىرىنىڭ ئاتا ــ ئانىسى ئىخلاسمەن مۇسۇلمان ئىدى. پېقىر شۇلارنىڭ تەربىيەسىدە كىچىكىمدىن باشلاپ ئىسلامغا مۇشەررەپ بولغانمەن. ئۆزۈم يۇرتخان شەھىرىدە ياشىغىنىم، تىرىكچىلىك غېمىدە بۇ يەردىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقە قىلىپ ئۆتۈۋاتقىنىم بىلەن بۇددىست ئەمەسمەن.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ يۈسۈپ قادىرخانىڭ چىرايىدا سەل ئېچىلىش بولدى.

— قېنى ئېيتىڭ، يۈرتخان شەھىرىڭ قوۋۇقلىرى خېلىدىن بېرى ئوچۇق تۇردى. بۇ نېمە ئالامەت؟ خان ھازىرمۇ ئوردىسىدا بارمۇ؟

— ئۆزلىرى زور قوشۇن باشلاپ داغدۇغا بىلەن ئوردۇكەنتكە ھۇجۇم قىلغان چاغلىردا يۈرتخان شەھىرىگە كېلىۋالغان ياغلاقار قالۇ خان تۇرلۇك مۇھاپىزەت تەدبىرلىرىنى كۆچەيتكەنىدى. كېيىن ئۆزلىرى نۇسرەت بىلەن بۇددىست لەشكەرلەرنى قوغلاپ، يۈرتخان شەھىرىگە كېلىپ، بۇ يەرنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۇلارغا شەھەرنى تاپشۇرۇپ ئىسلامغا بەيئەت قىلىشقا دالالەت قىلغاندا، يالۋاچلارغا: «ئۆلۈم دېگەن بىر، بىز بەربىر ئۆلىمىز، ئەمما دىنىي ئېتىقادىمىزدىن ھەرگىز يانمايمىز» دەپ جاۋاب ياندۇرغاندىن كېيىن ئوردىدا كەسكىن دەتالاش بوپتۇ. خان ئوردىسىدا ئىشلەيدىغان، مەن ئوبدانلا ئەسرالىشىدىغان بىرسىنىڭ ئېيتىشىچە، ئوردىدىكى ئەلەمدار، قەلەمدارلار ئىككى تەرەپ بولۇپ قاپتۇ. ئۆزلىرى بىلەن ئاخىرىغىچە ئېلىشىمىز، ئۇدۇن ئېلىنى، ئۇلۇغ بۇددا دىنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتسەك ئەرزىيدۇ دېگۈچىلەرمۇ، بۇ قېتىم يۈسۈپ قادىرخانىڭ پەيلى يامان، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بىزنىڭكىدىن كۆپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ لەشكەرلەر ئۆزاقتىن بېرى جەڭ قىلىپ تەجرىبىلىك بولۇپ كەتكەن. ئەگەر قارشىلىق كۆرسەتسەك، ھازىرچە سېپىل، خەندەكلىرىمىز مۇستەھكەم بولغىنى بىلەن ئۇلار ئازراقلا يوچۇق ئېچىۋالسا، ئۇزاق يىللاردىن بېرى قەلبىگە مەھكەم ئورناپ كەتكەن قان قىساسلىرىنى بىراقلا ئېلىش ئۈچۈن يۈرتخان شەھىرىنىلا ئەمەس، پۈتۈن ئۇدۇن ئېلىنى قانغا بويايدۇ. ئۇ چاغدا بىزلا ئەمەس، ئۇدۇن زېمىنىدىكى جىمىكى رەئىيەت بىراقلا تۈگىشىدۇ. شۇڭا، ئۇلار چىرايلىقچە يالۋاچ ئەۋەتكەندىن كېيىن سېپىل قوۋۇقىنى ئېچىپ، قاپقىنى

چۈشۈرۈپ، ئەل بولىدىغانلىقىمىزنى، ئۇلارنىڭ ھامىيلىقىغا ئۆتۈشكە رازى ئىكەنلىكىمىزنى بىلدۈرۈپ، دىنىمىزنى ساقلاپ قېلىشنى ئۆتۈنۈسىڭ قانداق بولار؟ بەلكىم قاراخانىيلار تەلىپىمىزنى ئويلىشىپ كۆرۈپ، خانىمىزغا ئارسلانخانلىق مەرتىۋىسىنى بەرسە ئەجەب ئەمەس. ئاڭلىساق ئارسلانخانلار قاراخانىيلارنىڭ خانى بۇغراخاننىڭ يارلىقىنى بەجا كەلتۈرگەندىن باشقا، يەنە ئۆز ئالدىغا بۇرۇنقىدەك ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ھوقۇقلۇق ئىكەنغۇ؟ ئەگەر يۈسۈپ قادىرخان ھازىرقى پەيلىدىن يېنىپ، بۇ ئەھۋاللارنى توغانخان ئەۋزەلگە مەلۇم قىلىپ، بىزگىمۇ ئاشۇنداق كەڭچىلىك قىلىشنى قولغا كەلتۈرەلىسە، ئوبدان يۈرسەتنى قولدىن ئۆتكۈزۈۋەتمىگىنىمىز تۈزۈك...» دېگەنلەرمۇ چىقىپتۇ. ياغلاقار قالۇ خان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئېنىق بىر قارارغا كېلەلمەپتۇ. ئەمما، ئوردىدىكى تالاش ـ تارتىش تۈگىمەي، ئاخىر جاڭجالىشىش دەرىجىسىگە يېتىپتۇ. دەل شۇ كۈنلەردە بۇغرا لەشكەرلىرى كۈندە دېگۈدەك شەھەر سېپىلىغا ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمىغاچقا، خانىنىڭ بېشى قېتىپتۇ. ئەلەمدارلارمۇ، قەلەمدارلارمۇ ئۆز گېپىنى يورغىلىتىشنى توختاتماپتۇ. خان لەشكەر چىقىرىپ سىلەر بىلەن جەڭ قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، نەچچە يىللاردىن بۇيانقى يېغىلىقتا لەشكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلۈپ، يارىدار بولۇپ، ئازلا ئادىمى قالغاچقا، تەڭ كېلەلمەسلىكتىن، يۈسۈپ ئارسلانخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەلىپىگە ئۇنماي پۈتۈن ئەلدە قەتلىئام يۈرگۈزۈشىدىن ئەنسىرەيدىكەن. ئەل بولۇپ، سۈلھى تەلەپ قىلاي دېسە، مەڭ يىلغا يېقىن داۋاملاشقان خانلىقنىڭ ئۆز دەۋرىگە كەلگەندە خارابلىشىپ، نامىنىڭ لەنەتكە قېلىشىدىن قورقىدىكەن. تالاش ـ تارتىش تازا ئەۋجىگە چىققاندا، خانلىق بۇتخانىنىڭ راھىبى شەمئۇن ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، ئۆزى ئۇچۇن ئاۋارىچىلىق بۇدساتچىنىڭ روھىغا سىغىنىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش ئۇچۇن ئالاھىدە بىر ئۆي ياساپ بېرىشنى، قىرىق

شاگىرت بىلەن قاراخانىيلار ئېلىدىن كەلگەن لەشكەرلەرنى بىراقلا يەر يۈزىدىن يوق قىلىش ئۈچۈن ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ نوم ئوقۇيدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئۇنىڭ تەلىپى ئىجازەت قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئاكا ـ ئۈكا نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر بۇنىڭغا تازا ئىشەنچ قىلالماي، خانغا: «بىز ھازىرچە لەشكەرلەرنى باشلاپ شەھەردىن چىقىپ كېتەيلى. ئەگەر شەمئۇن راھىبنىڭ دېگىنىدەك ياۋ لەشكەرلىرى بىراقلا ئۆلۈپ تۈگەشسە ياكى بىرەر ئالاھىدە كېسەللىك كۆرۈلۈپ، ئۇلار ئامال تاپالماي ئۆز يۇرتىغا چېكىنسە، بىز دەرھاللا شەھەرگە كىرەيلى. ئەگەر ئۇنداق بولماي، ئۇلار شەھەرگە بۆسۈپ كىرىپ قەتلىئام يۈرگۈزگۈدەك بولسا، بىزمۇ دەرھاللا جەڭنى باشلايلى. شۇڭا، ھازىرچە سېپىلدىكى بارلىق قوۋۇقلارنىڭ قاپقىسىنى ئېچىۋەتسىلە، ئالىيلىرى، شەھەردىكى ئاۋامۇ كوچىلارغا چىقمىسۇن، ئۇلار شەھەرگە كىرىپ قالسىمۇ، بىزنى ھېيلە ئىشلىتىۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ ۋەھىمە بېسىپ چىقىپ كېتىدۇ. «پالتا چۈشكۈچە كۆتەك ئارام ئاپتۇ، دېگەندەك، بىزمۇ بەزى تەييارلىقلارنى قىلىۋالالايمىز» دېگەن تەكلىپنى بېرىپتۇ. خانمۇ نائىلاج بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، شەھەر قوۋۇقىنى ئېچىۋېتىشنى، بارلىق رەئىيەتنىڭ كۈندۈزى تالا ـ تۈزگە چىقماسلىقى، ئۆيلىرىدە ئوت قالماسلىقى ھەققىدە ئالاھىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. شۇ كۈنى كېچىسى نوقتەرىشلەر لەشكەرلىرىنى باشلاپ، پىنھان يوللار بىلەن شەھەردىن چىقىپ كېتىپتۇ. شۇ ئىشقا مانا بۇگۈن ساپسان قىرىق كۈن بولدى. پېقىر نەچچە قېتىم بۇ خەۋەرنى سىلەرگە يەتكۈزۈشنى ئويلىغان بولساممۇ، ئەمما ياغلاقار قالۇ خانىڭ ئايغاقچىلىرىغا ئۇچراپ قالسام، ئائىلەم بويىچە قەتلىئام بولۇشتىن قورقتۇم. بۇگۈن تۈيۇقسىز مانا بۇ لەشكەرلەرنىڭ تىمسىقلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ قالدىم، قارىسام، بۇغرا لەشكەرلىرى. بۇ ھېيلىنى يەتكۈزۈپ قويماي دەپ ئالدىغا چىقسام، مېنى باغلاپ بۇ يەرگە ئەكەلدى...

يۇسۇپ قادىرخان خىزىر بابانىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ھەيران بولدى. خانىنىڭ ئەتراپىدىكىلەرمۇ خۇددى چۆچەك ئېيتىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئېغىزىغا قاراشقىنىچە ھاڭۇېقىپ تۇرۇپ قېلىشتى..

ــ ھازىر شەھەردە قانچىلىك ئادەم بار؟ ــ سورىدى يۇسۇپ ئارسلانخان چۇشىدىن ئويغانغان ئادەمدەك كۆزىنى چىمچقلىتىۋېتىپ.

ــ ئېنىق بىلگىلى بولمايدۇ، ئالىيلىرى، بەزىلەر نوقتەرىش، چوقتەرىش سانغۇنلارغا قوشۇلۇپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى. ھازىر يۇرتخان شەھىرىدە قالغانلىرى بىرەر تۇمەندىن ئاشارمىكىن، ئەمما ئىككى تۇمەنگە بارمايدۇ.

ــ شەھەردە قالغانلار مۇسۇلمان بولۇرمۇ؟

ــ بۇنىڭغا قۇللىرى كېسىپ جاۋاب بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، ئالىيلىرى. ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋاقتى بەك ئۇزاق. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇدۇن ئېلىنىڭ ئادەملىرى تولىمۇ جاھىل، ئۇلارغا گەپ يېگۈزۈش ئاسان توختىماسمىكىن، ئالىيلىرى، ــ دېدى خىزىر بابا ئەستايىدىللىق بىلەن.

ــ ھازىر يۇرتخان شەھىرىدە ئوردا ئەركانلىرىدىن كىم بار؟

ــ ياغلاقار قالۇ خان بار.

ــ ئۇ نېمىشقا نوقتەرىشلەر بىلەن يۇرتخان شەھىرىدىن چىقىپ كەتمىدى؟ ــ سورىدى يۇسۇپ قادىرخان ھەيران بولۇپ.

ــ ئۇ كىشىنىڭمۇ يېشى خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالدى، ئالىيلىرى، ئوردىدا ئىشلەيدىغان تونۇشۇمنىڭ دېيىشىچە، كاشغەردىن قايتىپ كەلگەندىن بېرى بىتاب بولۇپ قاپتۇ. خېلى نامى ئاتالغان ئوتاچىلارمۇ خانىنىڭ زادى نېمە كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمەپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئون نەچچە ئەۋلاد خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلارنىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، سانغۇنلىرى بىلەن شەھەردىن چىقىپ كەتسە، خانلىقنى

گۈللەندۈرۈش يولىدا مېھنەت سىڭدۈرۈپ، باقىيغا سەپەر قىلغان ئەجدادلىرىغا يۈز كېلەلمىگۈدەك!

يۈسۈپ قادىرخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئاللىقاندىق ئىشلارنى خىيال قىلىۋاتقاندەك يېنىدىكى مەدايىنلىق ئىمامىلارغا قارىدى. ئۇلارمۇ خانىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەندەك:

— يارلىق بەرگەيلا، ئالىيلىرى، پەرمانبەردارمىز! — دېيىشتى.

— بۇ ئىشتا ئەمدى سۈلھى قىلىشقا بولمايدۇ. ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ ئوردا ئەركانلىرى دېگەندەك بۇلارنى ئۆز ھامىيلىقىمىزغا ئېلىپ ئارسلانخانلىق ھوقۇقىنى بەرگەن تەقدىردىمۇ يەنە كۆڭلىمىز ئەمىن تاپمايدۇ. شۇڭا، ئىشنى ئۇزۇل ـ كېسىل قىلغىنىمىز تۈزۈك، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان كەسكىن ھالدا.

— توغرا ئېيتتىلا، ئالىيلىرى، بۇ ئىشتا سۈلھى قىلىشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى. شۇڭا، ئاۋۋال ئوردىغا يەنە بىر رەت يالۋاچ ئەۋەتىپ، ياغلاقار قالۇ خانىنىڭ ئەل بولۇشىنى، ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى ئېيتايلى. ئۇ كۆنسە مەيلى، كۆنمىسە، يۈرتخان شەھىرىگە بېسىپ كىرەيلى، خانمۇ پېشانىسىگە پۈتۈلگىنىنى كۆرەر...

— شۇنداق قىلايلى... ياغلاقار قالۇ خان ئوردىسىغا كىم بارسا بولار؟ — سورىدى يۈسۈپ قادىرخان مەسلىھەت ئاھاڭىدا.

— مەن باراي، ئالىيلىرى، — دېدى قەيتۇس مەغرىبىي مىڭبېشى خانغا يېقىنلىشىپ.

— مەيلى، كۆپرەك لەشكەر ئېلىۋالسىلا، — يۈسۈپ ئارسلانخان ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا جاۋاب بەردى.

— ئەگەر كۆپ لەشكەر بىلەن بارسام، ئۇ بىزگە ئىشەنمەي قالمىسۇن، شۇڭا ھازىرچە يالغۇز كىرىپ خان بىلەن كۆرۈشەي، ئالىنمادىس ۋاقتىدا قايتىپ چىقالمىسام، شۇ چاغدا لەشكەر ماڭدۇرغايلا، ئالىيلىرى...

— دېگەنلىرى ئورۇنلۇق، ئەمىسە يولغا چىقسىلا.

ـــ ئىلەل، ئالىيلىرى... ـــ قەيتۇس مەغرىبىي يۈسۈپ ئارسلانخانغا چىرىكچە سالام بەرگەندىن كېيىن يۈرتخان شەھىرىگە قاراپ ماڭدى. ئۇ شەھەر قوۋۇقىدىن كىرىپ، ئادەمسىز كوچىلاردا خېلى ماڭغاندىن كېيىن، خۇددى بۇ شەھەرنى بەش قولدەك بىلىدىغاندەكلا چوڭ كوچىدىن ئۇدۇللا خان ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى ـ دە، خېلىلا ھەيۋەتلىك ئوردا دەرۋازىسىدىن كىرىپ، قاياقتا مېڭىشنى بىلەلمەي ئەتراپقا قارىدى. خان ئوردىسى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىدى. يەردىن بىر ـ ئىككى غۇلاچ ئېگىزلىكتە كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان، قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىك بىلەن بۇددا مەدەنىيىتى زىچ گىرەلەشتۈرۈپ سېلىنغان ئوردا قۇرۇلۇشلىرى ئادەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇراتتى. شۇ ئەسنادا بىرنەچچە لەشكەر يەردىن ئۇنگەندەكلا پەيدا بولۇپ، قەيتۇس مەغرىبىنى ئورىۋالدى.

ـــ ماڭا يېقىن كېلىشمە، ـــ دېدى قەيتۇس مەغرىبىي، ـــ كەمىنە يۈسۈپ قادىرخان مەخسۇس ئەۋەتكەن يالۋاچمەن. مېنى خانىنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىش!...

ئۇدۇن لەشكەرلىرى تەتۇر ئۇستىخان، سىڭار كۆز بىرسىنىڭ بېشىنى لىڭشىتىشى بىلەن قەيتۇس مەغرىبىنى ئارىغا ئالغان پېتى ئۇدۇل خان سارىيىغا باشلاپ كىردى. ئۇ خان سارىيىغا كىرىپ، ئاۋۋال ئوردىدىكى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن، ئادەمگە كۇلۇمسىرەپ تۇرغاندەك تۇيغۇ بېرىدىغان بۇتقا، ئاندىن ھەيۋەتلىك تەخت ئۇستىدە ئولتۇرغان ياغلاقار قالۇ خانغا قارىدى. خانمۇ ئۇنىڭغا سوغۇق نەزەر بىلەن سىنچىلاپ قارىغاندىن كېيىن، ئالدىرىماي سورىدى:

ـــ نېمە ئادەمسەن؟ نېمىشقا ماڭا باش قويمايسەن؟

ـــ كەمىنە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئارسلانخانى يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىنىڭ يالۋاچى قەيتۇس مەغرىبىي بولۇرمەن. مەن ئالاھىدە سېنى ئەل بولۇشقا، بارلىق پۇقرالىرىڭ بىلەن بىرلىكتە دىنىمىزغا كىرىپ، يۈسۈپ ئارسلانخان ئالىيلىرىنى

سىپىل قوۋۇقنىڭ چىقىپ قارشى ئېلىشقا دالالەت قىلىپ كەلدىم. ھە راست، مەن مۇسۇلمانمەن، ئىسلام دىنى ئىنسانىيلىك ئىنسانغا باش قويۇشنى توغرا تاپماس!

— ئوھوڭ، گېپىڭ خېلى چوڭغۇ، — دېدى ياغلاقار قالۇ خان ئۇنى مەنسىتمىگەندەك تەرزدە قاراپ قويۇپ چىرقىراق ئاۋازدا، — ئەگەر بۇ تەلەپلەرگە ماقۇل بولمىسامچۇ؟!

— ئۇ چاغدا ئۆز ئۇۋالىڭ ئۆزۈڭگە، سەن ۋە پۈقرالىرىڭ قىلىچىمىز ئاستىدا جان تەسەددۇق قىلىسىلەر.

ياغلاقار قالۇ خان تۇيۇقسىز تاتىرىپ، پۈت ـ قوللىرى سۇس تىترىدى.

— تۇتۇڭلار، بۇ بىئەدەپنى!...

بۇ گەپ بىلەن تەڭ خان سارىيىنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدىكى يان ئىشىكلەردىن بىر توپ لەشكەرلەر يوپۇرۇلۇپ كىردى ـ دە، قەيتۇس مەغرىبىيگە ئېتىلدى. قەيتۇس مەغرىبىيمۇ تېزلىك بىلەن قىلىچىنى قىنىدىن چىقىرىپ، ئەڭ ئالدىدىكى لەشكەرنىڭ دەل كۆكسىگە ئۇرغاندىن كېيىن تېزلا تارتىۋالدى. ئۇ لەشكەر ئوتقاشتەك جۇلالىنىپ تۇرىدىغان گىلەم ئۈستىگە يىقىلدى ـ دە، خارت ـ خارت قىلىپ بىرنەچچىنى تىنغاندىن كېيىن جىمىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن باشقا لەشكەرلەر تېخىمۇ ئېھتىيات بىلەن قەيتۇس مەغرىبىيغا تاشلاندى. قەيتۇس مەغرىبىيمۇ چاقماقلىق بىلەن مۇداپىئەلەنگەچ ھۇجۇم قىلىپ سارايىنى ئۆرتۆپە قىلىۋەتتى. بۇ جەريانداا بەش ـ ئالتە لەشكەر يەر چىشلەپ ئۇلگۈردى.

— ئۆلتۈرۈڭلار بۇ مەلئۇنىنى، قېيما ـ چېيما قىلىۋېتىڭلار!... — دېدى ياغلاقار قالۇ خان ئەلەملىك ۋارقىراپ. ئەمما، شۇ ھامان كۈچلۈك ھۇررا ـ سۇرەن ئاۋازى ئاڭلىنىپ، سارای ئىشىكى گۈمبۈرلەپ ئۇرۇلۇپ چۈشتى ۋە بۇغرا قۇشۇنلىرىنىڭ مىڭبېشى شاھ قاسىم ئۇش بىلەن شاھ يەمەنىڭ لەشكەرلىرى يوپۇرۇلۇپ كىردى. ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن سارای

بىردەمدىلا تىقما ـ تىقما بولۇپ كەتتى. سانا‌قلىق ئۇدۇن لەشكەرلىرى قېچىشقا باشلىدى. رەقىبلىرى بىلەن ئېلىشقاچ تەخت تەرەپكە سۈرۈلۈپ بېرىپ قالغان قەيتۇس مەغرىبىي قورقۇنچىدىن ئورنىدىن تۇرۇشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايۋاتقان، چىرايى تاتىرىپ، بەزگەكتەك تىترەپ ئولتۇرغان ياغلاقار قالۇنىڭ دەل بوينىغا قان تامچىلىرى سارقىپ تۇرىدىغان قىلىچىنى تەڭلىدى:

ـــ ئۆلۈمگە تۇرامسەن، ئەل بولۇشقىمۇ؟

تۇيۇقسىز ياغلاقار قالۇنىڭ كۆزىدىن تۆكۈلگەن ئىككى تامچە ياش تاتىراڭغۇ مەڭزىنى بويلاپ چۈشتى. ئۇ بىردە ئۆزىگە تەڭلىنىپ تۇرغان قىلىچقا، بىردە يەردە سۈنايلىنىپ ياتقان جەسەتلەرگە ئەندىككەندەك قاراپ قويغاندىن كېيىن، دۈدۈقلىدى:

ـــ بىر قوشۇق قېنىمدىن كېچىڭ، پالۋان... مەن... مەن ئەل بولاي!

ـــ ئەمىسە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلامسەن؟

ياغلاقار قالۇ خان قىلىچقا يەنە بىر قېتىم قارىدى ـ دە، كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆتكۇر قىلىچقا ئۇرۇپلا پانىي ئالەم بىلەن خوشلاشقۇسى، ئەجدادلىرى بىلەن دىدىشىپ ھالدا باقىيغا سەپەر قىلغۇسى كەلدى ـ يۇ، ئەمما نىمجان تېنى بىلەن بولسىمۇ جاھانىڭ سىرىنى كۆرۈش ئىستىكى غالىب كېلىپ، يەنە لاپپىدە كۆزىنى ئاچتى:

ـــ ماقۇل... ھايات قالساملا مەن ھەممىگە رازى!...

ـــ ئورنۇڭدىن تۇر... ماڭ!... ـــ قەيتۇس مەغرىبىنىڭ شۇ تاپتا بىر پۇتى گۆرگە ساڭگىلىغان خانىنى بىرلا قىلىچ بىلەن ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىپ قويغۇسى كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ يالۇاچ ئىكەنلىكىنى، ئەگەر ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسە يۇسۇپ قادىرخانغا جاۋاب بېرەلمەيدىغانلىقىنى ئويلاپ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ياغلاقار قالۇ خان ھېلىلا يىقىلىپ چۈشىدىغاندەك تىترەپ تۇرغان پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ، ئۆلۈكلەر ئۈستىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ ئاتا

مىراس شاھ قەسىرىدىن چىقتى ـ دە، ئاستا كەينىگە ئۆرۈلۈپ، بۇ ھەشەمەتلىك ئوردىغا قىيالماسلىق نەزىرى بىلەن قارىدى.

ـــ ماڭ!... ـــ ۋارقىرىدى قەيتۇس مەغرىبىي قاتتىق ئاۋازدا.

خان ئۇلۇغ ـ كىچىك تىن ئالغان ھالدا خورلۇق ھېس قىلغاندەك تۇيغۇ بىلەن قەيتۇس مەغرىبىيگە قاراپ قويۇپ ئاستا قەدەم تاشلىدى. ئۇلار ئوردا ئالدىغا چىققاندا، يۈسۈپ قادىرخانمۇ ھەمراھلىرى بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ بولغانىدى. ئۇ بىردە قىلىچىنى تەڭلەپ تۇرغان قەيتۇس مەغرىبىيگە، بىردە قەلبىدىكى قورقۇنچ، ۋەھىمە بىسىپ تىترەپ تۇرغان ياغلاقار قالۇ خانغا قارىدى. بۇ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئۇدۇن خانىنى تۇنجى قېتىم يېقىن ئارىدىن كۆرۈشى بولغاچقا، ئورۇقلاپ ۋىجىككىنە بولۇپ قالغان گور كۆز، مەڭىز سۆڭەكلىرى پۈلتىيىپ چىققان خانغا قاراپ يېنىك خورسىنىپ قويدى. ئۇزاق يىللاردىن بۇيان مۇسا بۇغراخان، ئەلى ئارسلانخان، ھارۇن بۇغراخانلار ئۆزۈكسىز جەڭ قىلغان بولسىمۇ، يېڭىلمەي كەلگەن خانلىقنىڭ مۇشۇ ئادەم ئىكەنلىكىگە ئىشەنمىگەندەك تۇرۇپ قالدى.

ـــ ئۇدۇن خانى بىزگە ئەل بولۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى، ئالىيلىرى! ـــ دېدى ھېلىھەم قىلىچىنى چىڭ سىقىملاپ تۇرغان قەيتۇس مەغرىبىي.

ـــ ئۇنداقتا ئۇنى قويۇۋېتەيلى. گەرچە ئۇ كېچىكىپ ئەقلىنى تاپقان بولسىمۇ، بىزنىڭ شەرتىمىزگە كۆنگەنىكەن، بىز بىلەن دىنداش دېگەن گەپ. ئەمدى تىغ كۆتۈرۈشنىڭ ئورنى يوق. ئەگەر ھەقىقىي ھالدا گۇناھىغا توۋا قىلسا، يەنە ئاۋۋالقىدەك خانلىقنى قىلىۋەرسۇن...

ياغلاقار قالۇ خان «قۇلىقىم خاتا ئاڭلاپ قالدىمۇ نېمە؟» دېگەندەك تېزلا يۈسۈپ قادىرخانغا قارىدى. ئەمما، ئارسلانخانىنىڭ سەمىمىيلىك چىقىپ تۇرغان ئۇزايىغا قاراپ، ئازراق مەڭدەپ قالغاندىن كېيىن، بېشىنى ئېگىپ دېدى:

ـــ ئامىتا... ياق... ياق... يارانقۇچى ئۆزلىرىگە ئۇزۇن ئۆمۈر،

كاتتا نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئالىملىرى...

— تۇزۇت قىلمىسىلا، خان. سىلى شەرتىمىزگە كۆنگەنكەنلا، ئەمدى ئۆتكەن ئىشلارغا سالاۋات. ئۇ ئىشلارنى سۇرۇشتۇرۇپ ئولتۇرمايلى، — يۇسۇپ قادىرخان سۆزلىگەچ يېنىدىكى شاھ قاسىم ئۇشنى قولى بىلەن ئىشارە قىلدى، — بۇ كىشى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئۇستازى بولسۇن. بىزنىڭ دىنىمىزنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرىنى ياخشى ئۆگەنسىلە...

— ئوب... ئوبدان...

يۇسۇپ قادىرخان ئۇنىڭغا يەنە بىر رەت قاراپ قويغاندىن كېيىن، ئادەمسىز قالغان سارايغا كىردى، ئۇ يەرگە بىر قۇر كۆز يۇگۈرتكەندىن كېيىن، جەسەتلەرنى يىغىشتۇرۇپ دەپنە قىلىش ۋە بۇتلارنى كۆزدىن يوقىتىشنى تاپىلاپ سىرتقا چىقتى...

شۇ تاپتا يۇرتخان شەھىرى باشقىچە ھالەتكە كىرگەنىدى. كوچىلاردا جەسەتلەر سۇنايلىنىپ يېتىشاتتى. بىر قوشۇق قېنىنى تىلەۋاتقان شەھەر پۇقرالىرىمۇ، بېشىنى چۇشۇرۇۋەتكەن، بوينىغا تەسۋى ئېسىۋالغان راھىبلارنى ھەيدەپ كېتىۋاتقانلارمۇ، بۇتخانىلارنى بۇزۇپ ـ چېقىۋاتقانلارمۇ كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئوت قويۇۋېتىلگەن ئۆي ـ بۇتخانىلاردىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق ئىس شەھەر ئاسمىنىنى قاپلىغان بولۇپ، نەپەس ئېلىشمۇ تەس ئىدى. بۇ مەنزىرىلەرنى كۆرگەن يۇسۇپ قادىرخان كۆڭلى يېرىم بولغاندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالغانىدى. ئەمما، نېمىلا بولسۇن، ساتۇق بۇغراخان، مۇسا بۇغراخانلارنىڭ ئارزۇسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرغانلىقىدىن كۆڭلى ئەمىن تېپىپ قالدى.

كۈنلەر تېزلىكتە ئۆتمەكتە ئىدى. ياغلاقار قالۇ خانلا ئەمەس، يۇرتخان شەھىرىنىڭ پۇقرالىرىمۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى. ياغلاقار قالۇ خان تۇنۇقۇنغا ئايلانغان ئاشۇ كۈندىكى روھىي ھالىتىدىن قۇتۇلۇپ خېلىلا تېتىكلىشىپ قالدى. ئەمما، يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ ئەمدىكى پۇتۇن ئەس ـ يادى نوقتەرىش، چوقتەرىشلەردە بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۇرتخان شەھىرىگە قايتىپ

كېلىپ، ئەمدىلا ئىزغا چۈشۈۋاتقان ئىشلارنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى. شۇڭا، تەرەپ - تەرەپكە ئايغاقچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دېرىكىنى قىلغان بولسىمۇ ھېچبىر ئۇچۇرى بولمىدى. ھەتتا ياغلاقار قالۇ خانىمۇ ئۇلارنىڭ پەقەت يۇرتخان شەھىرىدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنىلا بىلىدىغانلىقىنى، ھازىر نەدىلىكىدىن خەۋەرسىزلىكىنى ئېيتتى. يۈسۈپ قادىرخان شەھەر مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش بىلەن بىرلىكتە نوقتەرىشلەرنىڭ دېرىكىنى قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس قوشۇن ماڭدۇردى. قوشۇن شەھەردىن ئايرىلىپ ئارىدىن ئون كۈن ئۆتكەندە چوقتەرىشلەرنىڭ دېرىكىنى ئالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى. شۇ كۈنى يەنە ئوردۇكەنتتىكى ئىسلامخان تۈركىيىدىنمۇ ئارقىش كەلدى.

— بۇنىڭدىن تۆت كۈن ئىلگىرى ئورۇقلۇقىدىن ئۈستىدىكى يۈكلەرنى كۆتۈرەلمەي قېلىۋاتقان بىر تۆگىنى يېتىلەپ كېتىۋاتقان بىر كىشىنى ئۇچرىتىپ قالدۇق، — دېدى نۇقتەرىشلەرنىڭ دېرىكىنى قىلىپ يۈرگەنلەردىن كەلگەن ئارقىش، — ئۇنىڭدىن نوقتەرىش، چوقتەرىش قوشۇننىڭ كۆرگەن - كۆرمىگەنلىكىنى سوراپ، «ياق» دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ ئۇندىمەي ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، باش كىيىمىنى ئالساق، تاقىر باش ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى باغلاپ، سوراق قىلىش باشلاندى. ئۇ راھىب بولۇپ، دەسلىپىدە ھېچقانداق سوئالغا جاۋاب بەرگىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالغان بولسىمۇ، كېيىن قىيىن - قىستاققا بەرداشلىق بېرەلمەي راست گەپنى ئېيتتى. نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر يۇرتخان شەھىرىدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، دەسلەپ ئۇچاتتا پاناھلىنىپ، يۇرتخان شەھىرىنىڭ ئەھۋالىنى تىڭتىكلاپ تۇرۇپتۇ. كېيىن بىزنىڭ شەھەرنى ئىستىلا قىلغانلىقىمىزدىن خەۋەر تېپىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، لېكىن لەشكىرىي كۈچىنىڭ ئاز، تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى پەملەپ، ھازىرچە پاناھلىنىپ تۇرۇش، لەشكەر سانىنى كۆپەيتكەندىن كېيىن

ئەھۋالغا قاراپ ھۆجۇم قىلىشنى ئويلاپ تاغ ئارىسىدىكى ھاسا، ھاشى قورغانلىرىغا چىقىپ كېتىپتۇ.

— قايسى تەرەپتە ئىكەن ئۇ قورغانلار؟ — دېدى يۈسۈپ قادىرخان.

— چىرا دېگەن يۈرتىڭ تاغلىق يېرى ئىكەن. مۇساپىسى خېلى ئۇزاق ئوخشايدۇ. بىزنىڭ تۇمەنبېشى ئۇلارنى قوغلاش - قوغلىماسلىق ھەققىدە بىر قارارغا كېلەلمەي ئۆزلىرىدىن يارلىق كۈتۈۋاتىدۇ.

يۈسۈپ قادىرخان نېمە دېيىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. تېخى بايا تىنلا كاشغەردىن كەلگەن ئارقىش «يېقىندىن بۇيان قەيەردىن كەلگەنلىكى نامەلۇم توپلاڭچىلار ھە دەپ ئوردۇكەنتكە ھۆجۇم قىلىپ، پەقەت ئارامىلىق بەرمەيۋاتىدۇ. ھاكىمبەگ جانابلىرى خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لەشكەرلىرىمىز ئاز بولغاچقا، تالاپەت كۆپ بولۇۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۆزلىرىدىن جىددىي لەشكىرىي يارەدەم تەلەپ قىلىۋاتىدۇ!» دېگەنىدى. مانا ئەمدى نوقتەرىش، چوقتەرىشلەرمۇ باشنى قاتۇرۇۋاتىدۇ.

يۈسۈپ قادىرخان خىيالغا چۆمدى. ئۇ قانداق قىلىشنى بىلەلمەي قالغانىدى. ھازىرنىڭ ئۆزىدە نوقتەرىشلەر لەشكەر باشلاپ قاچقان تەرەپكە ئىز بېسىپ لەشكەر تارتمىسا، ئۇلار كۈچىيىۋاتسىلا، ئۇدۇننىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خاتىرجەملىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايتتى. ئەگەر كاشغەر تەرەپكە لەشكەر يۆتكەپ ئوردۇكەنتنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتمىسە، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلەش قىيىن ئىدى. شۇڭا، ئۇ خۇددى ئاچا يول دوقمۇشىغا كېلىپ قالغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قالدى. ئاخىر تېزلىكتە ھەرقايسى قوشۇن باشلىرىنى چاقىرتىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەسلىھەت سورىدى. كېڭەش ئەھلىدىن خېلى ئۇزاقچە سادا چىقمىغاندىن كېيىن، ئىمامىي ناسىردىن گېپىنى قىردى:

ـــ هازىرقى ئەھۋالدا سىلى يۇرتخان شەھىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئىشەنچلىك بىرسىگە ھاۋالە قىلىپ، كاشغەرگە ئاتلانمىسلا بولمىغۇدەك، خان ھەزرەتلىرى. نوقتەرىشلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىشنى بىز مەدايىنلىق تۆت ئىمامغا قالدۇرغايلا.

ـــ ئارى، ھەق گەپ...

ـــ مۇشۇنداق قىلماق زۆرۇر...

ـــ ئىمامى ناسىردىننىڭ مەسلىھەتىنى ئويلاشماق كېرەك...

ھەممەيلەن ئىمامى ناسىردىننىڭ سۆزىنى قوللاشتى. يۈسۈپ قادىرخانمۇ ئۆزىگە پەقەت مۇشۇ بىرلا يول قالغانلىقىنى، ئەگەر ئۆزى كاشغەرگە يول ئالماي، باشقىلارنى يولغا سالغاندىمۇ كۆڭلى ئەمىن تاپالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ بېشىنى سۈس لىڭشىتتى.

ـــ مەيلى... شۇغىنىسى ھەرقايسىلىرىنى ئالاھىدە خۇراساندىن چىللاپ كېلىپ، بۇ يەرگە كەلگەندە... ـــ يۈسۈپ قادىرخان نېمىشقىدۇر گېپىنىڭ داۋامىنى دېيەلمەي قالدى.

ـــ ياق، ئۇنداق دېمىسىلە، ئالىيلىرى. بىزمۇ سىلى بىلەن ئاۋۇال كاشغەرگە، كېيىن ئۇدۇنگە سەپەر قىلىش داۋامىدا خېلى ئوبدانلا ئەسرالىشىپ، ئىچەركىشىپ بىر ـ بىرلىرىمىزنى چۈشىنىشتۇق. راست گەپنى دېسەم، بۇمۇ بىزنىڭ پېشانىمىزگە پۈتۈلگەن بەخت. بىز مانا شۇنىڭدىن خۇشال. ھازىرقى ئايرىلىش جۇدالىقتەك كۆرۈنگىنى بىلەن ئىنسانىنىڭ ئىنسانىدىن ئايرىلمىقى بەرھەقتۇر. لېكىن... ـــ ئىمامى ناسىردىنمۇ بىرئاز جىمىپ قالغاندىن كېيىن دېدى، ـــ مۇشۇ تاپتا سىلىدىن ئۆتۈنىدىغان بىرلا ئۆتۈنۈشۈم بار، ئالىيلىرى...

ـــ قېنى ئېيتىڭ‌ەرسىلە، جانابلىرى، ـــ دېدى يۈسۈپ قادىرخان ناھايىتى تېزلا.

ـــ تەقدىرى قىسمەتكە بىرنەرسە دېمەك قىيىندۇر. ئالمادىس تاغدىكى بۇددىستلارنىڭ قولىدا شېھىت بولساق، جەستىمىز تاغۇ ـ دەشتلەردە تاشلىنىپ قالمىغاي...

بۇ گەپنى ئاڭلاپ يۈسۈپ قادىرخانىڭ يۈرىكى ئۆرۈلگەندەك بولدى. تېنى شامال سوققان ياپراقتەك تىترەپ، لەۋلىرى ئۇمچەيدى...

ــ بۇنداق... بۇنداق گەپلەرنى دېمىسىلە، جانابلىرى، ئاللا ئىگەم هەممىزنى ساق ـ سالامەت كۆرۈشۈشكە نېسىپ قىلار. ئالمادىس تەقدىر قىسمەت شۇنداق بولۇپ قالسا، ئېيتقانلىرىنى چوقۇم بەجا كەلتۈرگەيمەن...

ــ رەھمەت، ئالىيلىرى... ــ ئىمامى ناسىردىنمۇ كۆزىگە ياش ئالدى، ــ ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ بىر ئېغىز گەپلىرى ئۇچۇن بولسىمۇ، نوقتەرىش، چوقتەرىشلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى چوقۇم يەر بىلەن يەكسان قىلىمىز.

كېڭەش ئاخىرلاشتى. لېكىن، يۈسۈپ قادىرخانىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپ قالدى. ئۇ ئۇخلاش ئالدىدىمۇ سۇس پىچىرلىدى: «ياق، هەرگىز ئۇنداق ئويلىمىسىلا، ئاللا نېسىپ قىلسا، بىز يەنە ساق ـ سالامەت دىدارلىشىمىز. خىزىر بابا بۇ يەرنىڭ ئەلمى ـ تەلمىنى ئوبدان بىلىدۇ، شۇڭا ئۇ كىشىنى سىلەرگە هەمراه قىلىپ قويسام، چوڭ چاتاق چىقماس بەلكىم!...»

25

ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى قوغلاپ زەربە بېرىش جېڭى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. ئىمامى ناسىردىن باشچىلىقىدىكى مەدايىندىن كەلگەن بۇغرا لەشكەرلىرى ۋە ئۇش، پەرغانىدىن قوشۇلغان لەشكەرلەر ئۇزاق مۇساپىلەرنى بېسىپ، نوقتەرىشلەر قوشۇنىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن بولسىمۇ، ئۆزلىرىمۇ خېلىلا تالاپەت تارتتى. هەرهالدا ئۇلار سامپۇل[1]دىن چىققاندىن بېرى كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، بۇددىست لەشكەرلىرىنى ئاخىر هاسا،

① سامپۇل ــ هازىرقى لوپ ناهىيەسىنىڭ سامپۇل بازىرى. ئەينى دەۋرلەردە بۇ يەردىن چىرانىڭ چاقار، بوستان، نۇرى قاتارلىق يېزىلىرىغا بارغىلى بولاتتى.

هاشى قورغانلىرىغا بەند قىلىشقا مۇشەررەپ بولدى. ئەمما، سايلىقنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قورغانلار خېلى يىللار مۇقەددەم نوقتەرىش، چوقتەرىشلەر تەرىپىدىن ياسالغان بولغاچقا، مۇداپىئەدە تۇرۇشقىمۇ، ھۇجۇم قىلىشقىمۇ ئەپلىك ئىدى. قورغاننىڭ جەنۇب، شەرق، غەرب ئۇچ تەرىپى ھاشى دەريا‌سى، چوكا دەريا‌سى، سوغۇق جىلغىدىن ئىبارەت سۇ ئېقىنلىرىدىن ھاسىل بولغان چوڭقۇر جىلغا، شىمال تەرىپى بولسا ئېگىزتاغ بولۇپ، تەبئىي توسۇق ئىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى مانا مۇشۇنداق ئوبدان جايىنى تاللاپ تاش بىلەن سېپىز لايدا ناھايىتى پۇختا قۇرغان سوقۇپ، ئىچىگە لەشكەرىي گازارما ۋە زۇرۇر قۇرۇلۇشلارنى جايلاشتۇرۇۋالغانىدى. قەلئە ئىچىگە يەنە جەڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق مۇستەھكەم مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى، دەريا بىلەن تۇتىشىدىغان يەر ئاستى خەندەكلىرىمۇ قېزىلغانىدى. گەرچە ئىككى قەلئەنىڭ ئارلىقى تۆت ـ بەش ئۇن مېتىم كەلسىمۇ، ئۇلار ۋاقتى كەلسە ھەم مۇستەقىل جەڭ قىلالايدىغان، ھەم بىر ـ بىرىگە يارەدەم بېرەلەيدىغان شارائىتىنى ھازىرلىغانىدى. شۇڭا، ئىمامى ناسىردىن قاتارلىقلار بۇ قەلئەنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قېلىشتى. دېگەندەك ئۇلار نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ھېچقانداق ئۇنۇم قازىنالمىدى.

ـــ بۇ ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ، ـــ دېدى بىر كۈنى يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، قەلئەگە يېقىنلىشىش تۈگۈل ئۇچ يۈزدەك لەشكىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىمامى ناسىردىن ئۆكۈنگەن ھالدا، ـــ كۈز ئايلىرى يېقىنلىشىپ قېلىۋاتىدۇ. بۇ يەردە يەنە مۇشۇنداق تىركىشىپ تۇرىۋېرىدىغان بولساق، ھاۋا سوۋۇپ كەتسە، لەشكەرلىرىمىز قىيىن كۈنگە قالىدۇ. شۇڭا، قەلئەنى تېزرەك ئىلكىمىزگە ئېلىپ، بۇ جاھىل بۇددىستلار بىلەن بولغان جەڭنى ئاخىرلاشتۇرساق بولاتتى.

ـــ راست دەيدىلا، ئاكا، ـــ دېدى ئىمامى مۇئىنىددىنمۇ، ـــ ھازىر ياۋۇنىڭ لەشكەرلىرى بىزنىڭ لەشكەرلىرىمىزنىڭ بەشتىن

بىرىگە توغرا كەلمەيدۇ. ئەمما، ئۇلار ناھايىتى ئەپلىك مۇداپىئە قورغىنىغا ئورۇنلىشىۋالغاچقا، خېلى كۆچلۈك ھۇجۇمىمىزمۇ ئۇنۇمسىز بولۇۋاتىدۇ. ئەگەر ئۇلارنى قورغاندىن ئالداپ چىقىرالىساقلا بىرلا ھۇجۇم بىلەن ھەممە ئىشنى ئاياغلاشتۇرۇۋېتەتتۇق.

ــ قورغاندىن چىقىشنىڭ ئۆلۈم بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى نوقتەرىشلەر ئوبدان بىلىدۇ. ئۇ قاراپ تۇرۇپ ئۆزىنى ھالاكەتكە تۇتۇپ بېرىدىغان ئىشنى قىلمايدۇ، ــ دېدى ئىمامى زۇھۇرىددىن ئويچان ھالەتتە.

ــ بۇ ياۋ سانغۇنلىرىنىڭ ئەقلىگە قايىل بولۇۋاتمەن، ــ دېدى ئىمامى قاۋامىددىن، ــ بۇلار قانداقلارچە مۇشۇنداق مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى ساپ، ئۆرۈك، ئالما قاتارلىق مېۋىلەرگە تولغان، يىل بويى سۈزۈك زىلال سۇلىرى ئېقىپ تۇرىدىغان جايغا ئاسانلىقچە يېقىنلاشقىلى بولمايدىغان مۇستەھكەم قەلئە ياسىغاندۇ؟ بىلمەن، ئۇلار ئاسان قىلتاققا چۈشمەيدۇ...

ــ مەيلى قانداقلا بولسۇن، بۇ يەردە قىش كىرىپ، جاندىن ئۆتىدىغان قاتتىق سوغۇقتا لەشكەرلىرىمىزنىڭ توڭلاپ ئۆلۈپ كېتىشىنى ساقلىساق بولماس، ــ دېدى ئىمامى ناسىردىن ھەممەيلەنگە تەكشى قاراپ، ــ بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى بىزنىڭ يۇرتىمىز بىلەن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. تۆت پەسلى ئېنىق، قىشتا سوغۇق ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن كۈنلەردە ئادەم تۇكۇرسە، يەرگە مۇز بولۇپ چۈشىدۇ.

ــ راست، مەنمۇ شۇنداق ئاڭلىدىم. ئەمما، قورغاننى ئېلىش ئۈچۈن قانداق چارە قوللىنىش كېرەك زادى؟

ــ ئىزدىنىپ كۆرەيلى. بەلكىم بىرەر ئامالىنى تېپىۋالارمىز. ئۇلارنىڭمۇ بىزگە قۇيرۇقىنى تۇتقۇزۇپ قويىدىغان تەرەپلىرى چىقىپ قالار...

كېڭەش خېلى ئۇزاق داۋاملاشقان بولسىمۇ، ھېچقانداق پىكىر

بىرلىكى ھاسىل بولمىدى. ئاخىر ھازىرچە نوقتەرىشىنىڭ ھېيـ
لە ـ مىكىر ئىشلىتىشىدىن ساقلىنىش، مۇداپىئەنى كۈچەيتىش،
قاراۋۇللارنى كۆپەيتىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىپ، ياۋنىڭ ئەھۋا ـ
لىنى پىششىق بىلىدىغان تىل تۈتۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئەھۋال ـ
غا قاراپ ئىش كۆرۈشنى مەسلىھەتلەشتى ـ دە، تۈتقاقلارنى تىل
تۈتۈپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئاردىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندە، راست
دېگەندەك بىر يەرلىك ئاھالە «ئەسىر»گە چۈشتى. ئىمامى ناسىر ـ
دىن ئۇ كىشىنىڭ تۇرقىغا باشتىن ـ ئاياغ نەزەر سالغاچ، ۋەزمىن
ئاھاڭدا ئالدىرىماي سورىدى:
ـــ نېمە ئادەمسەن؟
ـــ مۇشۇ جايىنىڭ شۇقاقى[1] تەرىپىدىن، پادا باقىدىغان
قويچىمەن.
ـــ بۇ يەرگە نېمە قىلغىلى كەلدىڭ؟
ـــ ئالدىنقى كۈنى بەش ـ ئالتىدەك پاقلىنىم توساتتىنلا
يوقاپ كەتكەندى. شۇنى ئىزدەپ يۈرۈپ، بۇ تەرەپكە كېلىپ
قالدىم، تەخسىر.
ـــ سەن ئاۋۇ قەلئەنى بىلەمسەن؟
ـــ بىلىمەن، تەخسىر، بىلىمەن. مەنلا ئەمەس، مۇشۇ تاغدا
ياشايدىغان تاغلىقلارنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىسى بىلىدۇ.
ـــ ئەمىسە قېنى ئېيتە، قورغان ئىچىگە قانداق كىرگىلى
بولىدۇ؟
ـــ قورغان ئىچىگە قوۋۇقتىن باشقا يەردىن كىرگىلى
بولمايدۇ، تەخسىر.
ـــ ئۇلار ئىچىملىك سۇنى دەريادىن ئېلىپ ئىشلىتەمدۇ ياكى
جىلغىدىنمۇ؟ ـــ سورىدى ئىمامى زۇھۇرىددىن توساتتىنلا.
ـــ نەچچە يىل ئىلگىرى ئۇلارنىڭ قورغان ئىچىنى سۇ بىلەن
تەمىنلەش ئۈچۈن يەر تېگىگە مىس نور كۆمدۈرگەنلىكىنى

① شۇقاقى ـــ يۇقىرىدىكى.

ئاڭلىغانىدىم، ئەمما بۇ گەپ راستمۇ، يالغانمۇ بىلمەيمەن.

ـــ بۇ كىشىنى قويۇۋېتىڭلار، ـــ دېدى ئىمامى ناسىردىن.

تۇتقۇن قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇلار بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشىپ قويۇشتى. ئەمدى مەسلىھەتنىڭ ئورنى قالمىغانىدى. شۇڭا دەررۇ ئورنىدىن قوزغىلىشىپ قورغانغا يېقىنلاشتى ـ دە، بىر مىڭبېشىنى لەشكەرلىرى بىلەن قورغاننى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان مىس نورنىڭ ئېغىزىنى تېپىشنى بۇيرۇدى. بىر كۇن... ئىككى كۇن... ئۈچ كۇن ئۆتتۇپ كەتكەن، دەريا‌غا چۈشكەن لەشكەرلەر كۆپەيتىلگەن بولسىمۇ ئۇنۇمى بولمىدى.

ـــ لەشكەرلەرگە سۇدىن چىقىپ كېتىش ھەققىدە پەرمان بەرگەيلا، جانابلىرى، ـــ دېدى خىزىر بابا يىراقتىن بىر سېۋەتتە غەزمەت① كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان يەرلىك كىشىنى كۆرۈپ.

ـــ قانداق قىلاي دەيدىلا؟ ـــ سورىدى ئىمامى ناسىردىن ھەيران بولۇپ.

ـــ ئاۋۋال لەشكەرلەرگە پەرمان چۈشۈرسىلە، قالغىنى ھېلى بىر گەپ بولسۇن... ـــ دېدى ئۇ سۆزلىگەچ ئورنىدىن تۇرۇپ.

خىزىر بابا ھېلىقى كىشىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ قولىدىكى سېۋەتنى ئالدى ـ دە، بىر لەشكەرگە بىرنېمىلەرنى دەپ، سېۋەتنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزغاندىن كېيىن ئۆزىمۇ قورغان تەرەپكە يېقىنلاشتى. لەشكەرلەرمۇ ھەيران بولغان ھالدا خىزىر باباغا ئەگەشتى. بۇ چاغدا سۇدىكى لەشكەرلەر ئىمامى ناسىردىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە سۇدىن چىقىپ بولغانىدى. سېۋەتنى كۆتۈرگەن لەشكەر سۇنىڭ سەل باش تەرىپىگە بېرىپ، سېۋەتتىكى غەزمەتنى سۇغا تۆكتى. قىزىرىپ پىشقان غەزمەتلەر بەزىدە لەيلەپ، بەزىدە چۆكۈپ دېگۈدەك ئېقىشقا باشلىدى. توساتتىن خىزىر بابا سۇغا سەكرەپ چۈشتى ـ دە، بىر يەردە

① تاغ ئالمىسىنىڭ بىر تۈرى.

توختمای پىرقىراپ ئايلىنىۋاتقان غەزمەتنى سۈزۈۋېلىپ قىرغاقتىكىلەرنى توۋلىدى.

— سۇغا چۈشۈپ بۇ يەردىكى تاشلارنى يۆتكەڭلار، نورنىڭ ئېغىزى دەل مۇشۇ يەردە...

لەشكەرلەر تېزلا سۇغا چۈشۈپ، خىزىر بابا كۆرسەتكەن دائىرىدىكى تاشلارنى قومۇرۇشتى ـ دە، ھەيران بولدى. دېگەندەك يۇتىدەك تومۇقتەكى مىس نورغا سۇ غۇرقىراپ كىرمەكتە ئىدى.

— بىر تامچىمۇ سۇ ماڭمايدىغان قىلىۋېتىڭلار! — دېدى ئىمامى ناسىردىن، — ئۇلار ئۇسسۇزلۇققا قانچىلىك بەرداشلىق بېرەلەيدىكىن قېنى؟

شۇ كۈندىن باشلاپ مۇداپىئە كۈچەيتىلدى. ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، قورغان ئىچى تىنچ ئىدى. «ئېھتىمال ئۇلارنىڭ زاپاس سۇيى بولسا كېرەك. يەنە بىر ـ ئىككى كۈن تەخىر قىلايلى، ئاچلىقتىن ئۇسسۇزلۇق يامان، ئۇلار ھامان ئەل بولىدۇ...» دەپ ئويلايتتى ئىمامى ناسىردىن. ئەمما، ئۇ مۆلچەرلىگەن مۆھلەتتىن نەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتكەن كۈنلەرنىڭ بىرسىدە غەلىتە بىر ئىش يۈز بەردى: ھاسا قورغىنى تەرەپتىن رېتىملىق ئۇرۇلغان ناغرا ئاۋازى ئاڭلاندى.

— ئۇلار ئۇسسۇزلۇققا چىدىيالماي ئەل بولۇشنىڭ ئورنىغا بىزنى جەڭگە چىللاۋاتىدۇ. جەڭگە تەييارلىنامدۇق، — سوردى ئىمامى قاۋاملىددىن.

— ياق، ئالدىرىمايلى. بىز مۇشۇ يەردە قورغاننى ئۇدۇل تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرىۋېرەيلى. ئۇلار بىزنى جەڭگە چىللاپ، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن چىدىيالماي قالغاندا چوقۇم ئەل بولىدۇ.

ناغرا بىر خىل رېتىمدا چېلىندى. كۈندۈزلا ئەمەس، كېچىسىمۇ، ئەتىسىمۇ، ئۆگۈنمۇ چېلىندى. ئىمامى ناسىردىن سەل غەلىتىلىك ھېس قىلدى ـ دە، لەشكەرلەرنى ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇدى. لەشكەرلەر تېزلىك بىلەن قورغانغا

يېقىنلىشىپ، قىيا ئوچۇق تۇرغان قاپقىدىن قورغان ئىچىگە كىرگەندە ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قېلىشتى. قورغان ئىچىدە بىرمۇ لەشكەر كۆرۈنمەيتتى. قورغان سەيناسىدىكى موما ياغاچقا باغلاپ قويۇلغان، كۈيلەش مەزگىلىگە كىرگەن بىر مەست تۆگە ئېغىزىدىن ئاپپاق ماغزاپلارنى چاچرىتىپ توختاۋسىز مىدىرلاپ تۇرىدىغان قۇيرۇقىنى ناغرىغا ئۇرۇپ تۇراتتى. بۇنى كۆرۈپ ئىمامى ناسىردىن كۈلۈشنىمۇ، ئاچچىقلىنىشنىمۇ بىلەلمەي داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدى ـ ده، يەرنى بوشلا تېپىپ قويدى.

ـــ قانداق قىلىمىز، ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئاللىقاچان قېچىپ كېتىپتۇ، بىز ئۇلارنىڭ ئالدام خالىتىسىغا چۈشۈپ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان لەشكەرسىز قورغاننى ساقلاپ يۈرۈپتىمىز، ـــ دېدى ئىمامى مۇئىنىددىن ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى چايقاپ.

ـــ پەمىچە، ئۇلار بەك يىراقىقا كەتمىدى. شۇڭا، دەرھال قوغلايلى، ئۇلارغا قەيەردە يېتىشۇالساق شۇ يەردە ھۇجۇم قىلىپ ئەدىپىنى بېرەيلى، ـــ دېدى ئىمامى ناسىردىن كەسكىن ھالدا.

ـــ قوغلاشقا لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى چىقمىغىنى ياخشى، ـــ دېدى بايات بېرى گەپ ـ سۆز قىلماي ئولتۇرغان ئىمامى زۇھۇرىددىن ئويچان ھالدا يىراقتىكى ئاقباش تاغ چوققىلىرىغا قاراپ، ـــ نوقتەرىش بەكلا ھىيلىگەر ئىكەن. ھىيلە ئىشلىتىپ، بىزنى كولدۇرلىتىپ يۇرمىسۇن يەنە... شۇڭا بىرەر تۇمەندەك لەشكەرلا ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشسەك بولارمىكىن...

ـــ بۇ گېپىڭىزمۇ ئورۇنلۇق، ـــ دېدى ئىمامى ناسىردىن، ـــ ئەمىسە مەنسۇر تۇمەنبېشى لەشكەرلىرى بىلەن ئۇلارنى قوغلىسۇن!

ـــ باش ئۇستىگە، ـــ دېدى مەنسۇر تۇمەنبېشى دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ.

مەنسۇر تۇمەنبېشى لەشكەرلىرىنى باشلاپ قورغاندىن چىقىپ، ئەتىسى كۈن تىكلەنگۈچە يول يۈرگەندىن كېيىن، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان بىر جىلغا ئېغىزىغا يېتىپ

كەلدى. يول مۇشۇ جىلغىنى بويلاپ داۋام قىلاتتى. جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپى تىك قىيا ئىدى. مەنسۇر تۇمەنبېشى دېلىغۇل بولغاندەك ئەتراپقا بىر قۇر قاراپ چىقماندىن كېيىن كەينىگە يانماقچى بولدى. ئەمما، بۇ ئەتراپتا مۇشۇ يولدىن باشقا يول يوقلۇقىنى، يەردە چېچىلىپ ياتقان ئات تېزەكلىرىنىڭمۇ تېخى ھۆل پېتى تۇرغانلىقى نوقتەرىشلەرنىڭ بەك يىراقتا ئەمەسلىكىنى بىلدۇرەتتى. شۇڭا، ئۇ ئاشۇ تار جىلغىغا قاراپ ئېتىنى دېۋېتتى. ئاتلار ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن ئاستا ماڭاتتى. تاغ ئېچىگە قانچە ئېچكىرىلەپ كىرگەنسېرى يول شۇنچە تارىيىپ، شۇنچە خەتەرلىك بولۇپ كېتىۋاتاتتى...

تۇيۇقسىز كۆتۈرۈلگەن كۇچلۇك ھوررا ـ سۇرەن تاغ ئېچىنى لەرزىگە كەلتۈردى. بۇغرا لەشكەرلىرى ھەممە ياقتىن ئەكس سادا قايتۇرۇۋاتقان بۇ سۇرەن ـ چوقانىنىڭ قاياقتىن كەلگەنلىكىنى بىلەلمىگەندەك ئەتراپقا ئالاڭلاپ قاراشقا باشلىدى. ئەمما، ئويلىمىغان يەردىن ئىككىلا تەرەپتىن تەڭلا تاشلار پەسكە قاراپ دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. مەنسۇر تۇمەنبېشى ئۆزى ئويلىغان، پەرەز قىلغان ئاقىۋەتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، دەسلىپىدە سەل تېڭىرقاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما تېزلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ۋارقىرىدى:

ـــ قېچىڭلار!...

ئەمما، ئۇنىڭ ئاۋازىنى تىك قىيا ئۇستىدىن چۈشۈۋاتقان تاشلارنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئەكس ساداسى يوتۇپ كەتتى.

بۇغرا لەشكەرلىرى كېچىككەنىدى. دومىلاپ چۈشۈۋاتقان تاشلار ئۇلارغا ئاراملىق بەرمەستىن دەھشەتلىك سوقۇلۇۋاتاتتى. بىر چاغدا ئالدى تەرەپتە، يەنى جىلغىنىڭ بىرەر يۇز قەدەم نېرىسىدىكى ئىككى ئادەم ئاران قاتارلىشىپ ماڭالايدىغان تار يەردە نوقتەرىش پەيدا بولدى ـ دە، قاقاھلاپ كۈلدى. ئاندىن كۇچلۇك ئاۋازدا ۋارقىرىدى:

ـــ تاشلاڭلار! ئەڭ چوڭ تاشلارنى تاشلاڭلار! ئۆزىنى چاغلىماي

بىزنى باقىيغا ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئارقىمىزدىن تاپ بېسىپ كەلگەن بۇ كەلگۈندىلەرنىڭ بىرسىمۇ ساق قالمىسۇن!

بۇغرا لەشكەرلىرى ئۇۋۇسى چۈۋۈلغان ھەربىلەردەك ھەر تەرەپكە ئۆزىنى ئۇرۇشاتتى. ئۆز جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يارىلانغان، ئۆلگەنلەرنىڭ ئۈستىدىن دەسسەپ، ھېلى ئۇياندا، ھېلى بۇياندا مۈكۈنەتتى. ئەمما، ئۇلار خۇددى ئېغىزى بوغۇلغان بۆز تاغارغا كىرىپ قالغاندەك، جىلغا ئىچىگە قاپسىلىپلا قالغانىدى. ئۈستى تەرەپتىن تاشلار دومىلايتتى، يا ئوقلىرى ۋىزىلداپ كېلەتتى. پەسنى، يەنى جىلغا ئىچىنى بولسا ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، يارىلانغانلارنىڭ نالە ـ زارى بىر ئالغانىدى. مەنسۇر تۇمەنبېشىمۇ تاشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇلماي جېنىدىن ئايرىلغانىدى. جىلغا ئىچى بىردەمدىلا بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ جەسەتلىرى بىلەن تولدى. ئەمما، ھۇجۇم بارغانسېرى كۈچەيمەكتە ئىدى. ئالاھازەل ئىككى ئاش پىشىمدەك ۋاقىت ئۆتكەندە، بۇغرا لەشكەرلىرىدىن بىرەر مىڭغىمۇ يەتمىگۈدەك ئادەم قالدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى جىلغىدىكى تىك قىيا تۈۋىگە بېرىۋالغانلار بولۇپ، ئۇستىدىن تاشلانغان تاش، ئېتىلغان ئوقلاردىن قاچالمغانلار ئىدى. بىر چاغدا بايىاتىن بېرى جىلغا ئېغىزىنى ئوك تەرەپتىن توسۇپ تۇرغان چوقتەرىش بىلەن سول تەرەپتىن توسۇپ تۇرغان نوقتەرىش تەڭلا قىلىچىنى قىنىدىن چىقىرىشىپ، ھۇررا ـ سۇرەن كۆتۈردى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئۇدۇن لەشكەرلىرى ھايات قالغان بۇغرا لەشكەرلىرىگە قىيامەتنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. گەرچە بۇغرا لەشكەرلىرى ناھايىتى جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، پاتىپاراقچىلىقتا پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ قېچىۋالالمغان ئون نەچچە ئادەمنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى قىرىلىپ تۈگىدى. ئامان قالغانلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلگەن لەشكەرلەر قىياپىتىگە كىرىۋالدى. بەزىلىرى چوك ـ چوك قورام تاشلارنى دالدا قىلىپ يېتىۋالدى. پەقەت بىر تۇمەن بۇغرا لەشكەرلىرىنى تامامەن

دېگۈدەك قىرىپ تاشلاپ غەلىبە خۇشاللىقىدا جەڭ مەيدانىنى تىنتىپ كۆرۈشنىمۇ ئېسىدىن چىقارغان ئۇدۇن لەشكەرلىرى جەڭگاھتىن ئايرىلغان چاغدىلا ئورنىدىن تۇرۇشۇپ، ئۆز قوشۇنىنى ئىزدەپ يولغا چىقتى. ئۇلار شۇ كۈنى كېچىسىمۇ خۇددى ياۋ لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىدىغاندەك ۋەھىمە ئىچىدە ئارامىمۇ ئالماستىن يول يۈرۈپ تاڭغا ئۇلاشتى.

شۇ كېچىسى ئىمامى ناسىردىن پەقەتلا ئۇخلىيالمىدى. بېشى ياستۇقتا تېگىپ، كۆزى ئۇيقۇغا ئىلىنىشى بىلەنلا قالايمىقان چۈش كۆرۈپ ئويغىنىپ كەتتى ـ دە، تېخى هېلىلا چۈشىدە كۆرگەن ئىشلارنى ئەسلەپ، خېلى ئۇزاق ئولتۇرۇپ كەتتى. مەنسۇر تۇمەنبېشىنىڭ خەۋىرى كېلىپ قالارمىكىن دېگەندەك، چىدىر سىرتىغا چىقىپ، قاراڭغۇلۇقتا مەھكۇم بولغان دالاغا بىرهازا قارىغاندىن كېيىن، هېچقانداق تۈرۈش يوقلۇقىغا كۆزى يېتىپ، يەنە قايتىپ كىرىپ ياتتى.

ـــ ئۇلاردىن هېچ خەۋەر يوقمۇ؟ مەن مەنسۇر تۇمەنبېشى بىرەر پېشكەللىككە ئۇچراپ قالدىمىكىن دەپ ئەنسىرەۋاتىمەن، ـــ دېدى ئەتىگەنلىك غىزادىن كېيىن ئىمامى ناسىردىن هەمراهلىرىغا قاراپ، ـــ هېلىمۇ بىرنەچچە كۈن ئۈن ـ تىنسىز ئۆتۈپ كەتتى. بۇ هەرگىز ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس. بىزمۇ قوزغىلىپ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاتلانساق قانداق بولار؟

باشقىلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ سۆزىنى مۇلاهىزە قىلىۋاتقاندەك بىردەم جىم بولۇشتى.

ـــ بۈگۈن ئەهۋالغا قاراپ باقساق قانداق بولار؟ مەنسۇر تۇمەنبېشى جەڭگە خېلى پىشىق، پاراسەتلىك كىشى، ئۇ نۇرغۇن جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. ئالدىراپ قارامىلىق قىلمايدۇ. ئەگەر كۈتۈلمىگەن ئىشلار كۆرۈلۈپ قالغان بولسا، ئارقىش ئەۋەتىپ بىزنى خەۋەردار قىلاتتى. شۇڭا، ئەتە ئەتىگەنگىچە قاراپ باقايلى... ـــ دېدى ئىمامى قاۋاملىدىن.

ـــ شۇنداق قىلساقمۇ مەيلى...

ـــ ئەگەر مەنسۇر تۇمەنبېشى ئارقىش ئەۋەتمىسچۇ؟

ـــ ئارقىش كەلسە كېلەر. ئەگەر كەلمىسە، ھەممىمىز يولغا چىقايلى.

ـــ مەيلى، دېگىنىڭلاردەك بولسۇن... ـــ دېدى ئىمامى ناسىردىن.

شۇ كۈنى كېچىسى تۆت ئىمام تاڭ ئاتقۇچە شاھ مەنسۇرنىڭ يولىغا قاراپ چىقتى. بىراق، يەنىلا ئۇچۇر يوق ئىدى.

ـــ مەيلى نېمىلا بولسۇن ئەتە يولغا چىقايلى، ـــ دېدى ئىمامى مۇئىنىددىنمۇ بىتاقەت بولغاندەك، ـــ بۇ يەردە ئۇلارنىڭ يولىغا قاراپ بەك بۇرۇقتۇرما بولۇپ كېتىدىكەنمىز...

ـــ شۇنداق قىلايلى.

كەچ كىرىپ، ئەتراپقا گۈگۈم پەردىسى يېيىلدى. ئاي ناھايىتى تۇتۇق بولۇپ، يۇلتۇزلار سۇس جىمىرلايتتى. ئىمامى ناسىردىننىڭ كۆڭلى تازا جايىدا بولمىغاچقا، كەچ كىرىشى بىلەن بارگاھنىڭ مۇداپىئەسىنى ئەسلىدىكىدىنمۇ بەكرەك كۈچەيتكەنىدى. بەش ـ ئوندىن بىر توپ بولۇپ بارگاھ ئىچىنى توختىماي ئايلىنىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ياتقاقلاردىن باشقا، يەنە ئون بەش ـ يىگىرمە قەدەم ئارىلىقتا بىردىن قاراۋۇل قويۇلغانىدى. شۇ تاپتا ئېغىر ئەلياتقۇ بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن شەرق تەرەپتىكى پەسرەك دۆڭ ئۈستىدە تۇرغان ئىككى قاراۋۇلنىڭ ئورنىغا ئالمىشىدىغانلار تېخى كەلمىگەچكە، پات ـ پات قارارگاھ تەرەپكە قاراپ قويغاچ ئۆرە تۇرۇشاتتى.

ـــ ئۇلار كەلمەيدۇغۇ؟ ـــ سورىدى ئېگىزرەك كەلگەن بىرسى بىتاقەت بولغاندەك.

ـــ كېلىپ قالار. بايا يۇزبېشى ھەر ئىككى ئاش پىشىم ۋاقىت ئىچىدە قاراۋۇللار ئالمىشىپ تۇرىدۇ، دېگەن، ـــ دېدى پاكارراق كەلگىنى.

ـــ بىز كەلگىلى نە كەم، ئىككى ئاش پىشىم ئەمەس، ئۇچ ئاش پىشمىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى، ـــ دېدى ئاۋۇال ئېغىز ئاچقىنى

نارازى بولغاندەك.

ــ يەنە بىر دەم چىدايلى. بەلكىم ئەمدى كېلىپ قالار...

ئۇلار جىمىپ قېلىشتى. ھەر ئىككىلىسى يىراقتا نەزەر سالغىنىچە تۇراتتى. توساتتىن ئۇلارنىڭ كۆزىگە ئۆزلىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە ئىككى قارا نەرسە كۆرۈندى.

ــ قارا... قارا... ئاۋۇ نېمە؟ ــ سورىدى دوغلاق لەشكەر ھەيران بولغاندەك پەس ئاۋازدا پىچىرلاپ، ــ ھېلى تېخى يوق ئىدى. بىر دەمدىلا پەيدا بولدى.

ــ قايسى... قايسىسىنى دەيسەن؟

ــ ئاۋۇ... ئاۋۇ قارا كۆرۈنگەن نەرسىنى... ــ دوغلاق لەشكەرنىڭ ئاۋازى بارغانسېرى پەسلەپ، يۇرىكى دۈپۈلدەپ سېلىپ كەتتى، ئۇنلۇكرەك نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالمىغاندەك ھېلىلا ئۆزى كۆرگەن، ئەمما ئېنىق پەرق ئېتەلمىگەن قارا نەرسىگە قاراپ تۇردى.

ــ ئەخمەق، تازىمۇ قورقۇنچاق ئىكەنسەن، ــ دېدى ئېگىز لەشكەر خىرىلداپ كۈلۈپ، ــ قارا، ئوبدان قارا، سېنىڭ كۆرگىنىڭ ئىككى ئىت ئىكەن ئەمەسمۇ؟

دوغلاق لەشكەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئالدىدىكى ھېلىھەم قارىيىپ كۆرۈنگەن نەرسىگە سىنچىلاپ قارىدى. راست، ئۇ ئىككىسى ئىت ئىكەن. ئەمما، بۇ ئىتلار نېمىشقىكىن بەك چوڭ ئىدى. ئۇ ئۆزىنى قورقۇنچقا، ۋەھىمىگە سالغان ئىتلاردىن دەردىنى ئالماقچى بولغاندەك، ئوقياسىنى ئالدى ــ دە، كىرىچكە ئوق باستى.

ــ بولدى... بولدى قىلغىنا، ئۇلار بىزگە خىرىس قىلمىغاندىكىن، كۈننىڭ سېرىقىنى كۆرگىلى قويايلى...

دوغلاق لەشكەر كىرىچنى ئاستا ــ ئاستا بوشتىپ، خورسىنىپ قويدى. ئاندىن بارگاھ تەرەپكە بويۇنداپ قارىغاچ غودۇڭشىدى:

ــ ئۇلار كەلسە بولاتتى، ئۇيقۇم كېلىۋاتىدۇ...

ـــ مەنمۇ ئۆرە تۇرۇپ بولالماي، پۇتلىرىم تېلىپ كەتتى. قېنى بۇ يەردە پاراڭلاشقاچ ئولتۇرايلى. شۇنداق قىلساق بەلكىم ۋاقىتنى تېزرەك ئۆتكۈزەرمىز.

بۇ گەپ دوغىلاققىمۇ ياقتى. ئۇلار ياندىشىپ ئولتۇرۇشتى. بۇ چاغدا ھېلىقى ئىككى ئىتمۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي قاياقلارغىدۇر يوقالغانىدى. ئەمما، بۇ ئىككى لەشكەر خاتالاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىت تېرىسىنى يېپىنىۋالغان نوقتەرىشىنىڭ لەشكەرلىرى ئىكەنلىكى خىيالىغىمۇ كىرىپ چىقمايتتى.

شۇ كۈنى تاڭ سەھەردە بۇددىست لەشكەرلىرى بۇغرا قارارگاھىغا بېسىپ كەلدى. كۈچلۈك ھۇررا ـ سۇرەندىن، ناغرىلارنىڭ گۈمبۇرلەشلىرىدىن، ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان ئەكس سادادىن چۆچۈپ ئويغىنىشقان لەشكەرلەر ياراغلىرىنى قولىغا ئالدى ـ يۇ، ئەمما نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قېلىشتى. چۈنكى، بارلىق قىلىچ ـ نەيزىلەرگە يېلىم قۇيۇۋېتىلگەنىدى. شۇنداقتىمۇ، بەزى لەشكەرلەر ئاتلارنى مىنىپلا جەڭگە كىرمەكچى بولۇۋىدى، ئويلىمىغان يەردىن ئېگەرلەرنىڭ ئۈزەڭگىسى يوقلۇقى مەلۇم بولدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار يەنىلا بىر ئامال قىلىپ جەڭگە كىردى. خېلى كۆپ تالاپەتكە ئۇچراپ، ئاندىن بۇددىست لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇردى.

جەڭ ئاخىرلىشىپ، ئوزاق ئۆتمەي بامدات نامىزىغا چاقىرىلغان ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئىمامى ناسىردىن ئېتىدىن چۈشۈپ ئالدىراپ تاھارەت ئالدى ـ دە، ئاللىقاچان سەپراس بولۇپ بامدات نامىزىغا تەييارلىنىۋاتقان لەشكەرلەر تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ قاباھەتلىك چۈشى بۇگۈن كېچىمۇ داۋاملاشقان بولۇپ، تۇزۇكرەك ئۇخلىمىغان، كېيىن ياۋ بىلەن ئېلىشىپ، ئوبدانلا ھاردۇق يېتىپ قالغاچقا، كۆزلىرى قىزىرىپ، بېشى لوقۇلداپ ئاغرىپ تۇراتتى. شۇنداقتىمۇ، نامازنى تەرك ئېتىشنى خالىمايلا، خاس نۆكىرىنىڭ نامازنى چىدىرىدىلا ئوقۇش تەلىپىنىمۇ رەت قىلغانىدى. ئۇ سەپ تۈزۈپ تۇرغان

لەشكەرلەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ، قوشۇن ئىمامى خاجە ئابدۇللاغا يېقىنلاشتى ـ دە، ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ، نامازنى باشلاشقا تەييارلاندى. ئەمما، شۇ چاغدا ئۇنىڭ يۈرىكى ئاغقاندەك بولۇپ، ئىككى كۆندىن بېرى كۆرگەن چۈشلىرى كۆز ئالدىدا زاھىر بولغاندەك بولدى.

ـــ نامازنى قىسقا سۈرىلەر بىلەن تېزرەك تاماملىسىلا، ـــ دېدى ئىمامى ناسىردىن ئىمامغا يېقىنلىشىپ پەس ئاۋازدا.

ـــ ئوبدان!... ئوبدان!...

نامار باشلاندى. قارائۆتەڭدىكى ئۇرۇشتا ئۇدۇن بۇددىستلىرى قاراخانىيلار لەشكەرلىرى نامازدا تۇرغان ۋاقىتتا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ قانلارنى خۇددى سۈدەك ئاقتۇرغاندىن كېيىن، قوشۇن ئىچىدە مەيلى قانداقلا نامار بولسۇن، قىسقا سۈرىلەر بىلەن تېز تاماملاش ئادەتكە ئايلانغانىدى. مانا بۇگۈن ئىمامى ناسىردىنمۇ بۇنى خاجە ئابدۇللاغا يەنە بىر قېتىم ئەسكەرتىپ قويدى.

خاجە ئابدۇللا بىرىنچى رەكەت نامازنى تاماملاپ، ئىككىنچى رەكەت نامازنى باشلىغاندا بىردىنلا تۆت تەرەپتىن كۈچلۈك ھۇررا ـ سۈرەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئىمامى ناسىردىن ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ باستۇرۇپ كەلگەنلىكىنى بىلگەن بولسىمۇ، نامازنى بۇزۇشنى خالىمىدى. خاجە ئابدۇللامۇ تەمتىرەپ قالغاچقا، ئىمامى ناسىردىننىڭ تاپىلىغىنىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك ئۇزۇن بىر سۈرىنى ئوقۇشقا باشلىغاندى. بۇغرا لەشكەرلىرى نامازنىڭ تېزرەك تۈگىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتمەكتە ئىدى. ئەمما، ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىر ياشتىن قىرغىنىنى باشلاپ بولغان بولۇپ، رەتلىك ھالدا تىزلىپ نامازغا تۈرغانلار بىر ـ بىرلەپ يېقىلماقتا ئىدى. ناھايەت، ئىمام نامازنى تاماملىدى. لېكىن، بۇ ئارىلىقتا بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ ئۇچتىن بىرىلا قالغانىدى.

ـــ تېزدىن جەڭگە چۈشۈڭلار! ـــ ئىمامى ناسىردىن دۇئانى ئالدىراپلا قىلىپ، يۈزلىرىنى سىيپاپلا ۋارقىرىدى.

بۇغرا لەشكەرلىرى يۇگۇرۇشكەن ھالدا بېرىپ قورال ـ ياراغلىرىنى ئېلىپ جەڭگە كىردى. گەرچە ناماز تۇگىگۈچە بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ جەسەتلىرى تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ھايات قالغانلار ئۆز ھاياتىغا كېپىللىك قىلىش ئۈچۈن بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ جەڭ قىلماقتا ئىدى. جەڭ خېلى ئۇزاق داۋام قىلدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرىمۇ خېلى كۆپ تالاپەت تارتىپ، ئاخىر چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

ئىمامى ناسىردىن قالايمىقان يىتقان جەسەتلەرگە قاراپ بىرھازا تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، يېنىدىلا تۇرغان شەيخ مىرجالالىددىنغا قارىدى:

ـــ نوقتەرىشلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بىزنى ئىككى قېتىم ئانىي تاپتى. ئەمدى بۇ دەردلەرنى كۆتۈرۈپ يۈرۈۋەرمەيلى، سىلى تېزدىن ئاتلانسىلا، بۇگۈن پېشىن مەزگىلىگىچە قانداقلا بولسۇن ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ كەلسىلە.

ـــ باش ئۇستىگەم!... ـــ شەيخ مىرجالالىددىن يولغا چىقتى. باشقا ئىمامىلارمۇ بۇ يارلىقنى ئاڭلاپ، گەپ قىلىشمىدى.

ـــ لەشكەرلەر قازا قىلغانلارنىڭ جەسەتلىرىنى بىر يەرگە يىغسا، نامىزىنى چۈشۈرۈۋېتىسەكمىكىن، ـــ دېدى ئىمامى مۇئىنىددىن خېلى ئۇزاق سۈكۈتتىن كېيىن ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پەس ئاۋازدا.

ـــ ياق، ھازىر لەشكەرلەر ئوبدان ئارام ئالسۇن. شەيخ مىرجالالىددىن نوقتەرىشلەر قوشۇننىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ كەلسە، قانداقلا بەدەل تۆلەشتىن قەتئىينەزەر، بىھۇدە ئەجەل شەربىتى ئىچكەن بۇ يارەنلىرىمىزنىڭ قىساسىنى ئالايلى، ئاندىن ئاخىرەتلىك ئىشلىرىغا تۇتۇش قىلايلى. بولمىسا بۇلارنىڭ كۆزى ئوچۇق كېتىدۇ. شۇڭا، سىلەرمۇ غىزالانغاچ بىردەم ئارام ئېلىۋېلىڭلار، ـــ دېدى ئىمامى ناسىردىن كەسكىن ھالدا.

ھېچكىم گەپ قىلمىدى. شۇ تاپتا ھەممەيلەننىڭ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. قاراپ تۇرۇپ نۇرغۇن لەشكەرنىڭ بىردەمدىلا

قىرىلىپ كېتىشى ئىمامىلارغىلا ئەمەس، باشقا لەشكەرلەرگىمۇ تەسىر قىلغانىدى. لەشكەرلەر مەدايىندىن يولغا چىققان ۋاقىتتا «جەڭ دېگەندە ئۆلۈم ـ يېتىم بولۇپ تۇرىدۇ، جەڭدىن قورقساق، لەشكەر بولمىساق، كاشغەر تەرەپكە بارمىساق بولىدۇ» دېيىشكەنىدى. ئەمما، نۇرغۇن بەرنا يىگىتلەرنىڭ بىر چۆگۈن قايىنىغۇچىلىك ۋاقىتتا باقمىغا سەپەر قىلىشنى ھېچكىم تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغانىدى. شۇڭا، ئۇلار ئاشچىبېشىنىڭ غىزا تەييار بولغانلىق ھەققىدىكى سۆزىنىمۇ ئاڭلىمىغانىدەك ئوندىمىدى. خوددى ساينىڭ تېشىدەك ياتقان جەسەتلەرگە خېلى ئۇزاق قاراپ ئولتۇرۇشتى، ئاشچىبېشى ئارقا ـ ئارقىدىن ئىلتىجا قىلغاندا، ئاندىن مەيۇسقىنا ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىشتى.

كۇن پېشىندىن ئۆتكەن بولسىمۇ، شەيخ مىرجالالىددىندىن ھېچقانداق خەۋەر بولمىدى. ئىمامىلارنىڭ ئۇنى ساقلاپ تاقىتى تاق بولۇپ، ئاخىر ئۆزلىرىمۇ يولغا چىقىشتى. قوشۇن تېزلىك بىلەن ئىلگىرىلەۋاتاتتى. ئەڭ ئالدىدىكى تۇغچى لەشكەرنىڭ كەينىدىنلا ماڭغان ئىمامى ناسىرىددىننىڭ روھىي كەيپىياتى بۆلەكچىلا چۈسلاپ قالغانىدى. ئۇ دەمۇدەم يۇرىكى ئاغقانىدەك بىر خىل تۇيغۇ ئىچىدە ئەتراپقا قاراپ ئېغىر ئۇھسىنىپ قويىاتتى. شۇ تاپتا يۇرىكىنى بىرسى پىچاق بىلەن تىلغاندەك بىئارام بولماقتا ئىدى. تۇرۇپلا جۆيلۇگەندەك: «بۇ قان قىساسىنى چوقۇم ئالماي قويمايمەن، بولمىسا قايسى يۈزۈم بىلەن ماڭا ئەگىشىپ، يۇرتىدىن ئايرىلغان يارەنلىرىمگە يۈز كېلەلمەيمەن» دەپ پىچىرلاپ قويىاتتى...

ئىمامى ناسىرىدىن ئەتراپقا ئالاڭلاپ قارىدى ۋە قوشۇن بىر تەرىپىنى تىك يار، بىر تەرىپىنى ئېگىز تاغ قورشاپ تۇرغان جىرادا كېتىۋاتقانلىقىنى بىلدى. ئۇ ئالدىدا كېتىۋاتقان تۇغچىلارنىڭ قانداقلارچە بۇ يولغا باشلاپ ماڭغانلىقىنى بىلەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما يولنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ئۇلگۈرگەنىدى. پەستە قىيانىڭ

ئاستى تەرىپىدە سۇنۇك شارقىراپ ئاققان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تاغ قاپتىلى بىلەن قىيا ئارىلىقى ئاتمىش - يەتمىش ئادىم كېلەتتى. ئالمادىس ياۋ ھۇجۇم قىلىپ، قوشۇننىڭ ئالدى - كەينىدىن ئىسكەنجىگە ئېلىۋالسا، تىك قىيادىن سەكرەشكە، تاغقا يامىشىپ چىقىشقا تۇغرا كېلەتتى. شۇڭا، ئۇ تېزلىك بىلەن قوشۇنغا كەينىگە چېكىنىش ھەققىدە يارلىق بەرمەكچى بولۇپ، ئېغىزىنى ئۆمەللىشىگە تۇيۇقسىز كۈچلۈك ھۇررا - سۈرەن بىلەن تاغدىن تاشلار دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئالدى تەرەپتىنمۇ چوقتەرىش بىر توپ ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئات چاپتۇرۇپ كەلدى - دە، بۇغرا لەشكەرلىرىگە تىغ سېلىشقا باشلىدى.

ئىمامى ناسىردىن دېمەكچى بولغان «دەرھال چېكىنىڭلار!» دېگەن سۆز بوغۇزىدا قالدى. ئۇ ئەمدى ھايات - ماماتلىق جەڭنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلىپ، قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغاردى - دە، ۋارقىرىدى:

— ئېلىشايلى، يارەنلەر! ئۇدۇن بۇددىستلىرىغا ئۆزىمىزنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىپ قويايلى!

جەڭ مەيدانىدا قىر - چاپ باشلىنىپ، ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى گىرەلىشىپ كەتتى. ئىمامى ناسىردىننىڭ قىياسى تېزلا ئىسپاتلاندى. كەينى تەرەپتە ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولغان نوقتەرىشمۇ بۇغرا لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنىش يولىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. قۇياش پېتىش ئالدىدا جەڭ تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقتى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئېتىنىڭ پۇتى قورام تاشقا پۈتلىشىپ تىك مولالاق چۈشكەن ئىمامى ناسىردىننى، ياۋ لەشكىرىنىڭ نەيزىسىدىن زەخىم يەپ يىقىلىپ چۈشكەن ئىمامى مۇئىنىددىننى، كەينى تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلگەن غايىب ئوق دەل يەلكىسىگە تېگىپ، قانسىراپ ياتقان ئىمامى زۇھۇرىددىننى، قىلىچ تۇتقان قولى بىلىكىدىن ئۇزۇلۇپ كېتىپ چىرايى ئاقىرىپ كەتكەن ئىمامى قاۋامىددىننى

چەمبەرچاس باغلىۋەتتى. چوقتەرىش ئۆزلىرىنى يۇرتخان شەھىرىدىن قېچىپ چىقىشقا مەجبۇر قىلغان، نەچچە ئايدىن بېرى توختىماي قاچسىمۇ، ئەمما قۇتۇلالمىغان بۇ سەركەردىلەرگە قاراپ، ئۇلارنى مەسخىرە قىلغانىدەك زورغا ھىجايدى.

— قانداق؟ بۇ كۈنگە قېلىشنى ئەسلا ئويلاپ بېقىشمىغان بولغىيدىڭلار — ھەا — دېدى ئۇ ئىستىھزا بىلەن كۈلۈپ، — ئەسلىي بۇ يەرگە كەلمىسەڭلار، ئۆز يۇرتۇڭلاردا سىڭگەن نېنىڭلارنى يېسەڭلار بولاتتى. ئەمدى «ئۆزۈمنى بىلمەي شىلتاق ئېتىپتىمەن، پالاسقا يۆگىنىپ ھەپتە يېتىپتىمەن» دېگەنىدەك ئىش بولدى مانا. قېنى ئېيتىڭلار، مەن سىلەرگە نېمە قىلىپ بەرسەم بولمىدۇ؟

— تۈفى، لەنەتگەردى، بۇنى بىزدىن سورىغۇچە قولۇڭدىن كەلگىنىنى قىل، — دېدى ئىمامى ناسىردىن غەزەپ بىلەن، — ئۇرۇشتا ھىيلە ئىشلىتىپ تۇرۇپمۇ كۆرەڭلەۋاتىسىنا...

— ھا — ھا — ھا... ئۆزۈڭنى بەك باتۇر چاغلايدىغان ئوخشىمامسەن؟ سېنىڭ شۇنچە ئۇزاق يول بېسىپ بۇ يەرگە كەلگىنىڭگە ئەجەبلىنىۋاتىمەن. مەيلى، ھېلىمۇ كېچىكىپ بولسىمۇ بىلىپ قويدۇڭ. خوش، ئەگەر گۇناھىڭغا تەۋا قىلىپ، تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ماڭا باش قويۇشساڭ، بەلكىم يەنە كۇننىڭ سېرىقىنى كۆرۈشكە پۇرسەت يارىتىپ بېرىشىم مۇمكىن.

— ساڭا تىزلانغاندىن ئۆلگىنىمىز مىڭ ئەۋزەل، — دېدى ئىمامى مۇئىنىددىن زەردە بىلەن، — بىزگە بۇنداق گەپلەرنى دېگۈچە قولۇڭدىن كەلگىنىنى قىل، ئىپلاس!...

— ھا — ھا — ھا... جېنىڭ تۇمشۇقۇڭغا كېلىپ قالغاندىمۇ يەنە ماڭا بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتامسەن؟ بوپتۇ، سېنىڭ مەقسىتىڭ شۇ بولسا، ئارمىنىڭغا يەتكۈزۈپ قويايلى. قېنى بۇلارنى قوينى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاڭلار!...

شۇ ئان بىر توپ لەشكەرلەر ئۇلارنى ئارىغا ئېلىپ

ياتقۇزۇشتى. چوقتەرىش نېمىشقىدۇر كۆكسىنى بوش بېسىپ قويدى ـ دە، بۇ مەنزىرىنى كۆزۈم كۆرمىسۇن دېگەندەك تەتۈر قارىۋالدى. ئەمما، ھېلىھەم ئېلىشىۋاتقانلار تەرەپكە قاراپ، بىر لەشكەرنىڭ قولىدىكى شامالدا يېنىك يەلپۇنۇۋاتقان تۇغنى كۆرۈپ، ئەسەبىيلەشكەندەك ۋارقىرىدى:

ـــ ئاۋۇ... ئاۋۇ تۇغچى لەشكەرنى ئولتۇرۇڭلار!

شۇ ئان بىر توپ لەشكەرلەر تۇغچى تەرەپكە يوپۇرۇلۇپ بېرىشتى، قايسىدۇر لەشكەرنىڭ قولىدىكى قىلىچ ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ، تۇغچى لەشكەرنىڭ بېشىغا كۈچ بىلەن ئۇرۇلدى. تۇغچى لەشكەر يىقىلدى. ئەمما، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا قەيەردىندۇر پەيدا بولغان بىر بۇغرا لەشكىرى قىڭغىيىپ قالغان تۇغنى كاپىدە تۇتۇۋالدى. قىلىچ ئۇنىڭ تۇغ سېپىنى تۇتقان ئوڭ قولىغا ئۇرۇلدى. تۇغ ئۇنىڭ سول قولىغا ئۆتتى. سول قولىغىمۇ قىلىچ ئۇرۇلدى. بۇغرا لەشكىرى تۇغ سېپىنى چاقماق تېزلىكىدە ئىككى تىزى ئارىسىغا قىسۋالدى. دەل شۇ چاغدا قىلىچ ئۇنىڭ بوينىغا زەرب بىلەن ئۇرۇلدى. تۇغنى قوغداۋاتقان بۇغرا لەشكىرنىڭ بوينى بىر تەرەپكە قىيسىيىپ، يەرگە تۇغ بىلەن قوشۇلۇپلا يىقىلدى...

بۇ چاغدا بۇغرا لەشكەرلىرى ئاساسەن قىرىلىپ تۈگىگەنىدى. جەڭگاھتىكى ھۇررا ـ سۈرەنمۇ پەسىيىپ قالغانىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى يارىلانغان لەشكەرلەرنى قىلىچ ـ نەيزىلىرىدىن ئۆتكۈزگەچ، ئۆلگەنلەرنىڭ يانلىرىنى ئاختۇرۇپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشنى باشلىۋەتتى. چوقتەرىش بىپايان سايدىكى قورام تاشتەك يېتىشقان جەسەتلەرگە قاراپ مەغرۇرلۇق بىلەن كېرىلىپ قويغاندىن كېيىن، يېنىدىكى خاس نۆكىرىگە يارلىق بەردى:

ـــ دەرھال لەشكەرلەرنىڭ يىغىلىشى ئۈچۈن ناغرا چالدۇر. ئەمدى يۇرتخان شەھىرىگە ئاتلىنىمىز!...

ـــ ئىلەل، ئالىيلىرى!...

ئەتراپ ناھايىتى قاراڭغۇ ئىدى. ھەممە يەر خۇددى قازانىنى

دۇم كۆمتۇرۇپ قويغاندەك قارىيىپ كۆرۈنەتتى. ئادەم تەنىنى قورۇيدىغان سوغۇقتا ھوشىغا كەلگەن خىزىر بابا ئاللىقاندا يەرلىرىنىڭ ئېچىشىشىغا بەرداشلىق بېرىپ، كۆزلىرىنى تەسلىكتە ئاچتى ـ دە، يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا قارىدى. تۇيۇقسىز بايا تىن سول قولىغا نەيزە تەگكەندە ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ، بېشى قاتتىق بىر نەرسىگە تېگىپ كەتكەنلىكى ئېسىگە كەلدى. دېمەك، ئۇ ھوشىنى يوقىتىپ يېتىپ قالغانىدى. ئۇ ئاستاغىنا ئەتراپىنى سىلاشتۇردى. ئۇنىڭ قولىغا يېنىدىلا ياتقان بىرسىنىڭ سۇۋۇپ كەتكەن تېنى ئۇرۇندى. خىزىر بابانىڭ تېنى شۇركۈنگەندەك بولدى ـ يۇ، يېنىغا سەل سۇرۇلدى. ئۇنىڭ قولىغا يەنە بىر جەسەت ئۇرۇندى. «قازا قىلىپ كەتكەنلەر ئىكەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى شېھىت بوپتۇ. قارىغاندا بۇگۈنكى جەڭدە ساق قالغانلار يوق ئوخشايدۇ. ئىمامىلىرىم نەدىكىن؟ ئۇلار ھايات-ئىمىدۇ؟... يا... تۇۋا، نېمىلەرنى ئويلاپ كەتتىم. ئۇلار باھادىر، يېڭىلمەس سانغۇنلار، ئۇلار چوقۇم ھايات. بەلكىم تاڭ ئاتسا چوقۇم بۇ يەرگە كېلىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئىللىق دىدارىنى چوقۇم كۆرەلەيمەن... راست، ھازىر ئالەم قايسى چاغ بولغاندۇ؟ ئاۋۇ ئوكۇر يۇلتۇزنىڭ تىكىلەنگىنىگە قارىغاندا يېرىم كېچىدىن ئاشقان چېغى... قاچانمۇ تاڭ ئاتار؟ بۇ يەرگە بىللە كەلگەن يار ـ بۇرادەرلىرىم بىلەن كۆرۈشسەم ئوبدان بولاتتى!...»

خىزىر بابا بىردە ھېچنېمىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان قاراڭغۇلۇققا، بىردە ئاسماندىكى چاقناق يۇلتۇزلارغا قارىدى. ئۇنىڭ بېشى ھېلىھەم قاتتىق ئاغرىپ تۇراتتى. قېنىپ ئۇسسۇلۇق ئېچكۈسى كېلىۋاتاتتى. ئەمما، بۇنداق ۋاقىتتا ئۇ قەيەردىن سۇ تاپالايدۇ؟! «چىداي... بەلكىم تاڭ ئاتسا سۇنىمۇ تاپارمەن...» خىزىر بابا ئولتۇرغان يېرىدىلا بېشىنى تاشقا قويدى...

خىزىر بابا چۆچۈپ ئويغانغاندا، قۇياش باش كۆتۈرۈپ

بولغانىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئەتراپقا تېزلىك بىلەن قاراپ چىققاندىن كېيىن، تاشتەك يېتىشىپ كەتكەن جەسەتلەرنى كۆرۈپ بىردىنلا بوشىشىپ كەتتى. ئۇ بۇنداق بولارنىى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىدى. شۇڭا، خېلىغچە ئەسلىگە كېلەلمىگەنىدەك ئېسەنگىرەپ تۇرۇپ قالدى ـ دە، بىردىنلا ئۆزىدىن ئون ئادىمدەك يىراقتىكى ئىماملارنىڭ جەستىگە كۆزى چۈشۈپ كۆزىگە ياش كەلدى. ئۇ ساينىڭ تېشىدەك يېتىشقان لەشكەرلەرنىڭ جەسەتلىرى ئارىسىدىن ئېھتىيات بىلەن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ يېنىغا يېقىنلاشتى ـ دە، بىردىنلا ئىمامى ناسىردىننىڭ جەسىتىنى قۇچاقلاپ ھۆكۈرەپ يىغلىۋەتتى. ئۇ خېلى ئۇزاق يىغلىدى. ئۇنىڭ يىغىسى تولىمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى...

خىزىر بابا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەمدى قانداق قىلىش ھەققىدە خېلى كۆپ ئويلاندى. بىر چاغدا ئۇنىڭ قۇلاق تۈۋىدە يۇسۇپ قادىرخاننىڭ كاشغەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا ئېيتقان سۆزلىرى ياڭرىغاندەك بولدى. «ئىماملارنى سىزگە تاپشۇردۇم. سىز ئۇدۇن ئېلىنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلىسىز، بۇلارنىڭ قېشىدا بولسىڭىز مەنمۇ خاتىرجەم بولىمەن. ئەگەر ئالمادىس كۇتۇلمىگەن ئىشلار يۈز بېرىپ قالسا، ۋاقتىدا مېنى خەۋەرلەندۇرۇڭ...»

خىزىر بابا قايتىدىن ئەتراپقا قارىدى. بۇ يەردە جەسەتنى دەپنە قىلىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئەگەر ئۇلارنى دەپنە قىلىشقا توغرا كەلسە، يۈسۈپ قادىرخانغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئىشى كېچىكىپ كېتەتتى. قانداق قىلىش كېرەك؟ زادى قانداق قىلىش كېرەك؟ تۇيۇقسىز خىزىر بابانىڭ قۇلىقىغا ئاتىنىڭ يېنىك پۇشقۇرغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ تېزلىك بىلەن قاراپ، سەل نېرىدا ئىمامى مۇئىنىددىننىڭ ئاق ئېتىنى كۆردى. ئۇ ماغدۇرسىز پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ، ھېلىلا يىقىلىپ چۈشىدىغاندەك دەلدۇگۇنۇپ ئاتقا يېقىنلاشتى ـ دە، ئۆزىگە مۇڭلىنىش ئىچىدە قارىغان ئاتنىڭ بوينىغا يېنىك شاپىلاقلاپ

قويۇپ، ئۇزەڭگىسىگە پۇتىنى ساپتى. ئاتقا تەسلىكتە مىنىپ، ئېگەردىكى چۇلۇۋرنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، يېنىك تېقىمداپ قويۇپ، پىچىرلىدى:

— چاپ، جانىۋار، چاپ... مۇشۇ يۇرۇشۇڭدە مېنى كاشغەرگە، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈز. ئۇ لەشكەر باشلاپ كېلىپ، سېنىڭ ئىگەڭنىڭ، ئۇنىڭ قېرىنداشىدىن چارە يارەنلىرىنىڭ ھەم ماۋۇ شېھىتلەرنىڭ ئىنتىقامىنى ئالسۇن، يەنە بۇلارنى يەرلىكىدە قويسۇن. بولمىسا بۇلارنىڭ جەستى بۇ ئادەمزاتسىز چۆلدە قاغا ـ قۇزغۇنغا يەم بولۇپ كېتىدۇ...

ئاق تۇلپار ئۇنىڭ سۆزىنى چۈشەنگەندەك، ئۆزى بىلەن مەدايىندىن بىللە كەلگەن ئىمامى مۇئىنىددىنغا تارتىشقاندەك، ئۇنىڭدىن ئايرىلغۇسى كەلمىگەندەك كىشنەپ قويدى ـ دە، ئاستا قەدەم ئېلىپ، جەسەتلەر بىلەن تولغان جەڭگاھتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، يۇرۇشنى بارا ـ بارا تېزلىتىشكە باشلىدى.

26

كۈن چېچىلىشقا باشلىغاندا يولغا چىقىقان قوشۇن، چۈش مەزگىلىدىمۇ ئارام ئالماستىن يۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلارنىڭ يول يۇرۇشى ناھايىتى جىددىي ئىدى. شۇ تاپتا يۇرتۇغلارنىڭ مۇھاپىزىتىدە كېتىۋاتقان يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ھېسسىياتى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى. ئۇ ئەتىگەندىن بېرى ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ نۇرغۇن ئىشلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگىنىگە قارىماي، يەنە خىيالغا ئەسىر بولغانىدى. ئۇنىڭ يېنىدا كېتىۋاتقان خىزىر بابامۇ ئۇنىڭ خىيال كەپتەرلىرىنى ئۇركۈتۈپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەندەك پات ـ پات ئۇنىڭغا قاراپ قويۇپ، ئۇندىمەي كېتىۋاتاتتى. راست، يۈسۈپ قادىرخان يىغلاۋاتاتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ يۈرىكى ئۇنسىز يىغلاۋاتاتتى. ئۆزىگە ھەمنەپەس بولۇش ئۈچۈن ئاتايىن يىراق مۇساپىلەرنى

بېسىپ كەلگەن، جەسىتى يۇرتىدىن يىراق بىر چۆلدە قالغان ئىمامىلار ۋە لەشكەر ئۈچۈن يىغلاۋاتاتتى. ئۇ بۇنداق بولۇشىنى ئەسلا ئويلاپ باقمىغانىدى. شۇڭا، خىزىر بابا ئوردۇكەنتكە بېرىپ بۇ شۇم خەۋەرنى يەتكۈزگەندە، ئۆزىنى يوقىتىپ قويغىلى تاسلا قالغانىدى.

ـــ نېمە؟ راست دەۋاتامسىز؟... ئۇلار... ئۇلارنىڭ ھەممىسى شېھىت بولدىمۇ؟ ـــ سورىغانىدى يۈسۈپ قادىرخان ئۆز قۇلىقىغا ئىشىنەلمىگەندەك.

ـــ ھەئە، ئالىيلىرى. ئاشۇ جەڭدە مەدايىنلىق ئىمامىلار بىلەن ئۇلارنىڭ سەركەردە ـ سەرۋازلىرىمۇ تامامەن قىرىلىپ كەتتى. نوقتەرىش جەڭنى تۈگىتىپلا ئۇدۇل ئۇدۇنگە يۈرۈش قىلىپ، يۇرتخان شەھىرىنى قايتىدىن ئۆز ئىلكىگە ئاپتۇ. ئۇلار كېلىشتىن نەچچە كۈن ئىلگىرى ياغلاقار قالۇ خان قازا قىلىپ كەتكەچكە، نوقتەرىش ۋاقتىنچە ئۇدۇن ئېلىگە ئۆزىنىڭ ئىگىدارلىق قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىغانىمىش.

يۈسۈپ قادىرخانغا خان ئوردىسى چۆرگۈلىگەندەك، بېشىغا بىراۋ بىر چېلەك سۇ قۇيغاندەك ئەندىكتى ـ دە، كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چۈشتى. بۇنى كۆرۈپ، پەستە ئۆز مەرتىۋىلىرى بويىچە ئولتۇرغانلارمۇ كۆز يېشى قىلىشتى. خىزىر بابامۇ كۆز يېشى قىلدى. بىر چاغدا ئۆزىنى بېسىۋالغان يۈسۈپ قادىرخان ئەسەبىيلەرچە ۋارقىرىدى:

ـــ يارلىق: بارلىق لەشكەرلەر سەپەر تەرەددۇتىنى باشلىسۇن. كاشغەر ھاكىمبېگى ئىسلامخان تۈركىي ئۆز زېمىنى تەۋەسىدىكى ياراغ تۈتالايدىغانلىكى ئەركەكلەرنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، لەشكەر سېپىنى تولۇقلىسۇن. ئۇدۇنگە قايتىدىن ھۇجۇم قىلىپ، بۇ قان ـ قىساسىنى ئالغايمىز!

يۈسۈپ قادىرخان ئۆزى لەشكەرلەرنى ئېلىپ ئۇدۇنگە ئاتلاندى ـ دە، كېچە ـ كۈندۈزلەپ يول يۈرۈپ، يۇرتخان شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. ئەمما، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ بۇ قېتىم

كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، جەڭدە پىشقان لەشكەرلەرنى باشلاپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان نوقتەرىش سېپىل قوۋۇقلىرىنى مەھكەم تاقاپ، تۇرلۇك تەييارلىقلارنى پۈتكۈزۈپ بېكىنىۋالغانىدى. يۈسۈپ قادىرخان يۇرتخان شەھىرىنىڭ سېپىلىنىڭ مۇستەھكەم ئىكەنلىكىنى، ھۇجۇم بىلەن ئېلىشنىڭ تەسلىكىنى ئوبدان بىلگەچكە، يۇرتخان شەھىرىگە يالۋاچ كىرگۈزۈپ، نوقتەرىشكە ئەل بولۇشنى ئېيتتى. بىراق، ئۇ قوشۇلمىدى. شۇنداق قىلىپ، ئىككى تەرەپ تىركىشىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇرۇپ، ئىككى - ئۈچ قېتىم جەڭ قىلدى. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى يۇرتخان شەھىرىدىكى بەزى كىشىلەر تەۋرىنىشكە باشلىدى. ھەتتا نوقتەرىشنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇنلارمۇ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلسا، ئۆزلىرىنىڭمۇ شەھەر ئىچىدىن ماسلىشىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، تەلەپلىرى يېزىلغان بىتىكلەرنى يا ئوقىغا چىگىپ ئاتتى. ۋاقىت سوزۇلۇپ مۇھاسىرە كۈچەيگەنسېرى بۇ ئەھۋال تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ لەشكەرلىرى كۆپ بولغاچقا، ئۇدۇن لەشكەرلىرىمۇ ئۇمىدسىزلىنىپ قالدى. ئەنە شۇنداق كۈنلەردە قىلىنغان جەڭلەردىن بىرسىدە سېپىل قوۋۇقى بىردىنلا ئېچىلىپ، قاپقا چۈشۈرۈلدى. بۇغرا لەشكەرلىرى يۇرتخان شەھىرىگە كەلكۈن سۈدەك ئاقتى. شەھەر بىردىنلا قىيا - چىيا، يىغا - زار ئىچىدە قالدى. ئاردىدىن ئىككى ئاش پىشىمدەك ۋاقىت ئۆتكەندە، نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشنىڭ تىرىك قولغا چۈشكەنلىك خەۋىرى يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان تېزلىك بىلەن ئاتلىنىپ، ئۆزىگە تونۇش يۇرتخان شەھىرىگە كىردى - دە، ئارقىشىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۇدۇن ئېلىنىڭ بۇ ئاكا - ئۇكا سانغۇنلىرى قولغا چۈشكەن جايغا يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان چەمبەرچاس باغلۇۋېتىلگەن ئىككىيلەنگە بىرپەس قاراپ تۇردى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە قورقۇش ئالامەتلىرى يوق ئىدى.

يۇسۇپ قادىرخانىڭ بۇنى كۆرۈپ جۇدۇنى تۇتتى ـ ده، ئۇلارنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قىلىچىنىڭ سېپىنى چىڭ سىقتى ـ يۇ، ئەمما يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋالدى.

ـــ بۇلارنى كىم تۇتۇۋالدى؟ ـــ سوردى يۇسۇپ قادىرخان ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەننى ئوراپ تۇرغان لەشكەرلىرىدىن.

ھەممەيلەن بىردىنلا قۇشقاچ بالىلىرىدەك ۋىچىرلاشقىلى تۇردى.

ـــ مەن تۇتۇۋالدىم، ئالىيلىرى!...

ـــ ياق، بۇ ئىككى مەلئۇننى مەن تۇتۇۋالدىم. مانا قارىسىلا، بۇلارنى تىرىك قولغا چۈشۈرىمەن دەپ يارىلاندىم!

ـــ ئۇنداق ئەمەس، بۇلار قاراپ تۇرۇپ يالغان ئېيتىۋاتىدۇ، ئالىيلىرى! بۇ ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەننى مەن تۇتۇۋالدىم.

...

يۇسۇپ قادىرخان بۇلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، زادى قايسىسىنىڭ سۆزىگە ئىشىنىشنى بىلەلمەي قالدى ـ ده، تېخى ھېلىلا گەپ سورىماستىن كاللىسىنى ئېلىش قارارىغا كەلگەن نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشكە بۇرالدى.

ـــ سەنلەرنى بۇلارنىڭ ئىچىدىن كىم تۇتۇۋالدى؟

ئاكا ـ ئۇكىلار گەپ قىلماستىن خوددى يۇسۇپ قادىرخانىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغاندەك جىم تۇرۇشتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ يېنىدىكىلەر يەنە چۇرقىراشقىلى تۇردى:

ـــ سەنلەردىن گەپ سوراۋاتىدۇ. قېنى ئېيتىش، سەنلەرنى كىم تۇتۇۋالدى؟

ـــ سېنى مەن تۇتۇۋالدىم، شۇنداقمۇ؟...راست گەپنى دېگىن، بولمىسا مۇشۇ يەردىلا كاللاڭنى ئالىمەن!

ـــ تېز جاۋاب بەر! مەن تۇتۇۋالدىمغۇ سەنلەرنى!...

نوقتەرىش ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئىستېھزا بىلەن كۈلۈپ قويدى ـ ده، ئۆزىگە تەلمۈرۈپ تۇرغان لەشكەرلەرنى مەنسىتمىگەندەك بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى.

— سەندىن گەپ سوراۋاتىمەن، تېزدىن جاۋاب بەرا! — دېدى جۇدۇنى ئۆرلىگەن يۈسۈپ قادىرخان قەھرى بىلەن.

نوقتەرىش يۈسۈپ قادىرخانغا بىرپەس تىكىلىپ تۇردى ـ دە، خۇددى ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك سۆزلىدى:

— بىزنىڭ ئالتۇن تاجىمىز كىمدە بولسا، بىزنى ئاشۇ كىشى تۇتتى!

— ئالتۇن تاج قايسىڭلاردا، قېنى چىقىرىڭلارا! — دېدى يۈسۈپ قادىرخان.

شۇ ئاردا توپنىڭ سەل كەينىدىرەك تۇرغان، باياتىن بېرى باشقىلارنىڭ سۆزىگە ئارىلاشمىغان سەئىد ئىبراھىم قوينىدىن ئالتۇن تاجنى ئېلىپ سۇندى. يۈسۈپ قادىرخان تاجنى قولىغىمۇ ئالماستىن، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى ـ دە، يارلىق چۈشۈردى:

— ماۋۇ ئىككى مەلئۇننى كۆزۈمدىن نېرى قىلىڭلار، ھازىرلا كاللىسىنى ئېلىڭلارا!...

شۇنداق قىلىپ، يۇرتخان شەھىرى ئىككىنچى قېتىم يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئەمما، نوقتەرىش، چوقتەرىشنىڭ ئىككى ئوغلى بىر قىسىم لەشكەرلەرنى ئېلىپ تاغ تەرەپكە چىقىپ كەتتى. يۈسۈپ قادىرخان قاچقۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ئەنسىرەپ، لەشكەرلەرنىڭ يېرىمىنى قالدۇرۇپ، ئەلى ھەمەدانىي باشچىلىقىدىكى بەش مىڭ لەشكەرنى تاغقا نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشنىڭ ئوغۇللىرىنى تىرىك تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزى خىزىر بابانىڭ يول باشلىشى بىلەن ئىمامى ناسىردىنغا بەرگەن ۋەدىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاتلاندى.

— يېتىپ كەلدۇق، ئالىيلىرى، ئىمامىلار ئەنە ئاۋۇ جايدا قازا تاپقان، — خىزىر بابانىڭ ھاياجانلىنىپ يۇقىرى ئاۋازدا دېگەن گېپى بىلەن تەڭ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ خىيال كەپتەرلىرى ئالىلىقايلارغا ئۇچۇپ كەتتى. ئۇ تېزلىك بىلەن ئالدىدىكى مەنزىرىگە قاراپ ھەيران قالدى. ئالدىدا تىك قىيا بىلەن تاغ

قاپتىلى ئارىسىدىكى دالادا جەسەتلەر بىر - بىرىگە باش قويۇشۇپ يېتىشاتتى. ئەتراپىنى قاغىلار قاپلىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېقىمسىز ئاۋازى پۈتۈن دالانى بىر ئالغاندى. يۈسۈپ قادىرخان تۇيۇقسىز يېنىدىكى نۆكەرنىڭ قولىدىكى يانى ئېلىپ، بىر جەسەتنىڭ ئۈستىدىن قوزغىلىپ، ئەمدىلا ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەن قاغىنى چەنلەپ كىرىچنى قويۇۋەتتى. ئوق دەل جايىغا تېگىپ، قاغا ئەنسىز قاقىلدىغىنىچە يەرگە پوكلا قىلىپ چۈشتى. باشقا قاغىلارمۇ بىرەر كېلىشىمەسلىكىنى سېزىشكەندەك تەڭلا ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭغىچە يۈسۈپ قادىرخانمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ، خىزىر بابانىڭ كەينىدىن ئۈدۈل ئىمامى ناسىردىنىڭ جەسىتى بار يەرگە كەلدى - دە، كىيىملىرى يىرتىلغان، چىرايلىرى بۇزۇلۇشقا باشلىغان جەسەتلەرگە ئۆزىنى ئاتتى.

يۈسۈپ قادىرخان بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇردى. جەڭدە قازا قىلغان ئىمامىلارنى، جىمى لەشكەرلەرنى بىر يەرگە يىغىپ نامىزىنى چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئۆزى بىلەن كاشغەردىن بىللە كەلگەن قىرىق نەچچە لەشكەرنى بۇ يەردە قالدۇرۇپ يەنە يۈرتخان شەھىرىگە ئاتلاندى①.

كۈنلەر تولىمۇ ئالدىراش ئۆتۈشكە باشلىدى. يۈسۈپ قادىرخان يۈرتخان شەھىرىگە كېلىپ نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەلى ھەمەدانىيدىن خۇش خەۋەر كەلدى: نوقتەرىش بىلەن چوقتەرىشنىڭ ئوغۇللىرى جەڭدە ئۆلۈپتۇ. ئەل بولۇشنى خالىمىغان سەركەردە، سەرۋازلار، راھىبلار ۋە يەرلىك ئاھالىلەر تاغ ئىچىدىكى يوللار ئارقىلىق تىبەت، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپتۇ...

يۈسۈپ قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ يۈرتخان شەھىرىدىكى ھەرقايسى رەستىلەردە داش قازان ئېسىپ، جەڭدە قازا قىلغانلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر بېرىشنى جاكارلىدى. ئاندىن ئۈدۈن خەزىنىسىدە ساقلىنىۋاتقان ئالاھىدە قىممەت باھالىق سوۋغاتلارنى تەييارلاپ، توغانخان ئەۋۋەلگە ئۈدۈنىنىڭ پۈتۈنلەي

① بۇ جاي چىرا ناھىيەسىنىڭ بوستان يېزىسىدا.

قاراخانىيلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن مەخسۇس يالۋاچلار ئۆمىكى ماڭدۇردى. يالۋاچلار يولغا چىقىپ ئۈچ كۈن ئۆتكەندە ئويلىمىغان يەردىن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋاتقان بىر كىشى پەيدا بولدى.

ــ پېقىر ئۆزلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن ئاقسۇدىن يولغا چىققان قوشۇندىن بولىمەن، ئالىيلىرى...

يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭغا تەئەججۈپ ئىلكىدە تىكىلدى. ئۇنىڭسىزمۇ ئۇ ئالدىنقى قېتىممۇ، بۇ دورەممۇ ئاشۇ قوشۇننىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئىستىكىدە تەرەپ ـ تەرەپكە تىڭتىڭچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، خەۋىرىنى ئالالمىغانىدى. مانا ئەمدى...

ــ قەيىنى چاپسان دېگىن، سەن بىلەن بىللە يولغا چىققانلار قەيەردە؟ ــ ئالدىراپ سورىدى يۈسۈپ قادىرخان.

ــ سۆزلەپ كەلسەك گەپ تولا، ئالىيلىرى. بىز پەرمان بىلەن ئاقسۇدىن يولغا چىققاندىن كېيىن، نۇرغۇن دەشت ـ چۆللەرنى كېزىپ، ئوزۇق ـ تۈلۈكىمىز ئاز قالغان ۋاقىتتا ئۇدۇن زېمىنىدىكى قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەۋەككۈل دېگەن جايغا يېتىپ كەلدۇق. بىزنىڭ بۇ يول بىلەن ئۇدۇنگە تېگىش قىلىدىغانلىقىمىزدىن ياغلاقار قالۇ خان ئاللىقاچان خەۋەر تاپقان بولسا كېرەك، ئالدىمىزنى توسۇپ زەربە بېرىشكە بەرزۇ تۈركىي، قەھرىمان تۈركىي، سەنسۈبل قاتارلىق سانغۇنلىرىنى خېلى زور لەشكەر بىلەن ئەۋەتىپتۇ. دەسلەپكى كۈنلەردە ھەر ئىككىلا قوشۇننىڭ باھادىر ئەزىمەتلىرى يەكمۇيەك ئېلىشىپ، جەڭنى تېزرەك ئاخىرلاشتۇرۇشقا كىرىشتى. ئەمما، نېمىشقىكىن بىزنىڭ سەركەردىلىرىمىز ھە دېسلا يېڭىلىپ قېلىپ، شېھىت بولۇۋەردى. بۇنى كۆرگەن رەقىبلىرىمىزنىڭ گۈلۈقەقەللىرى ئېچىلىپ جەڭگە چىقىشقا پالۋان تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. بىزدىن چىقىم كۆپ بولغاچقا، ھېچكىم مەيدانغا چۈشۈپ ئۇلار بىلەن ئېلىشىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. دەل شۇ چاغدا بىزدىن ئىمامى جەئفەر جەڭگە چۈشۈپ، ئۇلار تەرەپتىن جەڭگە ئادەم چىللاۋاتقان ئەسلەم تۈركىي بىلەن ئېلىشىشقا باشلىدى. ئۇلار

يەتمىش ـ سەكسەن مەرتەم تۇتۇشۇپمۇ بىر ـ بىرىنى يېڭەلمىدى. ھەر ئىككىلا پالۋان ھالسىزلىنىشقا باشلىغاندا، تۈيۈقسىز ئىمامى جەئفەر ئەسلەم تۈركىينى ئاتتىن يۇلۇۋېلىپ يەرگە قاتتىق ئاتتى ـ دە، ئۆزىمۇ سەكرەپ چۈشۈپ پۈت ـ قولىنى چەمبەرچاس باغلىۋالدى. قوشۇن باشلىرى ئۇنىڭ لەشكىرىي ئىشلارىدا پۇختا ـ قابىللىقىنى، جەڭدە قورقماس ـ باتۇرلۇقىنى، ئەگەر ئۇ بىز تەرەپكە ئۆتسە، كېيىن ئۇيغۇنىڭ كېيىنكى ئىشلىرى ئۈچۈن غايەت زور خىزمەت كۆرسىتەلەيدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئەسلەم تۈركىيگە سەممىيلىك بىلەن پەند ـ نەسىھەت قىپتۇ. ھەتتا ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، ئۇيغۇن زېمىنى قاراخانىيلارغا تەۋە بولغاندا، بۇ يەرنىڭ جەمئى ھوقۇق، مەرتىۋىلىرىنى بېرىشكە ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، ئۇ «پۈتۈن جىسمىمنى چاناپ، قېيما ـ قېيما قىلىۋەتسەڭلارمۇ سىلەرنىڭ گېپىڭلارغا كۆنمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئاخىر قوشۇن باشلىرى جەڭگاھقا دار ياساپ، ئەسلەم تۈركىينى ئۇيغۇن لەشكەرلىرىگە كۆرسىتىپ تۈرۈپ دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. بۇنى كۆرگەن ئۇيغۇن سانغۇنلىرى پۈتۈن لەشكەرلىرىنى باشلاپ بىزنىڭ سېپىمىزگە باستۇرۇپ كەلدى.

ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى قاتتىق ئېلىشتى. ئۆلگەن ـ يارىلانغانلار جەڭگاھتا تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇش توغرىسىدا قوشۇنىمىزدا مۇنداق قوشاق تارقالدى:

ئالىپلار ئارىغ ئالقىشۇر،
كۈچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر.
بىر ـ بىر ئۇزە ئالقىشۇر،
ئەزگەرمەزىپ ئوق ئاتار①.

① مەنىسى: باتۇرلار بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى، كۈچىنى توپلاپ ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر ـ بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئۆلۈمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى. (قارالسۇن: مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 1ـ نەشرى، 316 ـ بەت.)

شۇ كۈنى كۈن قىزىرىشقا باشلىغاندا، ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بايقاپ چېكىنىدى، بىز قوغلىدۇق. لەشكەرلىرىمىز يول بويى قوشاق ئوقۇپ ماڭدى:

تەلىم باشلار يۈڭالدىمات،
ياغى ئاندىن ياڭالدىمات،
كۈچى ئانىڭ كەڭلدىمەت،
قىلىچ قىنىغا كۈچۈن سىغىدى①.

ئىككى كۈن ئۆتۈپ، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى جىيا دېگەن يەردە ئۇلار يەنە ئالدىمىزنى توستى. ئۇلاردىن سەنسۈل دېگەن قوشۇن بېشى ئوتتۇرىغا چۈشتى. بىزدىن ئىمامى ئاسىم جەڭگە چۈشتى. ھەر ئىككىيلەن بىر - بىرىنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىشىپ، بىردەم تىل ئۇرۇشى قىلىشقاندىن كېيىن ئېلىشىش باشلاندى. جەڭدە سەنسۈل ئۆلۈپ، ئىمامى ئاسىم غەلىبە قىلىپ، ئۆزىگە پالۋان تەلەپ قىلدى. شۇ ئەسنادا ئۇدۇن لەشكەرلىرى تەرەپتىن قەھرىمان تۈركىي مەيدانغا چۈشۈپ جەڭ باشلانغان بولسىمۇ، كەچ كىرگۈچە ئىككى پالۋان بىر - بىرىنى يېڭەلمەي جەڭ ئاخىرلاشتى. ئەتىسىدىكى جەڭدە بىز تەرەپتىن ئىمامى ئاسىم جەڭگە چۈشكەن بولسىمۇ، ئۇلاردىن باشقا پالۋان جەڭگە چۈشۈپ، تۆت - بەش مەرتەم ئېلىشمايلا، ئېتىنىڭ بېشىنى قايرىپلا ئۆز سېپىگە قاچتى. ئىمامى ئاسىم بۇنىڭ ھىيلە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي ياۋنى قوغلاۋېتىپ ئالدىن كولىنىپ، ئۇستى شاخ - شۇمبا بىلەن يېپىلغان ئورەككە ئېتى

① مەنىسى: باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۇشمەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۇزىگە قانقان قانىنىڭ كۆپىلۈكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى. (قارالڭ: مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى 1 - نەشرى، 516 - بەت.)

بىلەن تەڭلا تەڭ مولاق چۇشۇپ، ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە، ئىككى دولىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇرۇلغان نەيزە بىلەن قانسىراپ كېتىپ قازا قىلدى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى يەنە قانلىق جەڭلەرنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قوشۇن باشلىرىمىز لەشكەرلەرنىڭ بىھۇدە ئۆلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دەريانى بويلاپ تاغ ئارىسىغا كىرىپ، بەزىدە ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، بەزىدە مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ دېگەندەك ئۇچ ـ تۆت ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. تىركىشىش ۋەزىيىتىمۇ خېلىلا كەسكىن بولدى. بىر كۈنى سەھەردىلا ئىككىلا تەرەپ جەڭ ناغرىلىرىنى چېلىپ سەپ تۈزۈشتى ـ دە، جەڭ باشلاندى. جەڭ تولىمۇ كەسكىن تۈس ئېلىپ، لەشكەرلەرنىڭ ھۇررا ـ سۈرەنلىرىدىن، ناغرىلارنىڭ گۈمبۈرلەپ چېلىنىشىدىن، ئاتلارنىڭ قەھرىلىك كىشنەشلىرىدىن، قىلىچ ـ نەيزىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلۇشلىرىدىن، يارىلانغانلارنىڭ ئېچىنىشلىق نالە ـ زارىدىن تاغلار يېرىلىپ، زېمىن تىترىگۈدەك بولدى. بۇ كۈنى ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمى ناھايىتى شىددەتلىك ئىدى. كۈن قىيام بولمايلا ئۇلار بىزنى تامامەن قورشىۋالدى. بىزنىڭ پۈتۈن سەپ بويىچە تارمار بولۇشىمىز قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدىكى ئىش بولۇپ قالدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۇدۇن لەشكەرلىرى ئاستا ـ ئاستا چېكىنىپ، بىزگە قايتا ھاياتلىق بەرگەندەكلا ئىش قىلدى. بۇنىڭغا قوشۇن باشلىرىمۇ، لەشكەرلەرمۇ ھەيران بولۇشۇپ، ھەر خىل مۇلاھىزىلەرنى قىلىشقان بولسىمۇ، ئەمما ھېچكىمنىڭ مۇلاھىزىسى ئادەمنى قايىل قىلالمايتتى. شۇ كۈنى كەچتە ھەممە سىر ئېچىلغاندا، ھەممەيلەن بۇ ئىشقا ئىشىنىش ـ ئىشەنمەسلىكنى بىلەلمەي قېلىشتى. ئەسلىدە قوشۇنىمىز تاغ ئىچىگە يۆتكەلگەندە، قوقەندتىن لەشكەر باشلاپ بارغان ئەمىر ئابا مۇسلىم دېگەن مىڭبېشى ئېتىنى سۇغارغىلى دەريا بويىغا بارغاندا تاسادىپىي پۇرسەتتە ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ مۇشۇ

قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان سۈباشىنىڭ چىرايلىق قىزى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ ـ دە، كۆندە دېگۈدەك كۆرۈشۈپ يۈرۈپ، كۆڭۈللىرىگە ئەسسىق ئۆتۈپ قاپتۇ. ئەمما، ئۇلار قېرىنداشلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە تەڭ كۆتۈرۈشۈپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىشلىرىنى خالىمايدىكەن. ھەتتا تېخى دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىشەلمەي قېلىشلىرىدىن ئەنسىرەشسىمۇ، يەنىلا مۆجىزە يۈز بېرىشىنى ئۈمىد قىلىشىدىكەن. ئۇلار كۆرۈشكەنسېرى ريشتىلىرى تېخىمۇ چىگىپ بېرىپتۇ. شۇڭا، بىرەرسى كۆرۈشۈشكە ۋەدىلەشكەن ۋاقىتتا بارالماي قالسا، بىر ـ بىرىگە بولغان سېغىنىشتا قوشاق ئېيتىشىدىكەن:

بۇلنار مەنى ئۇلاس كۆز،
قارامەڭگۈ قىزىل يۈز،
ئاندىن تامار تۇگەل تۇز،
بۇلناپ يانا ئول قاچار①.
باردى كۆزۈم يارۇقى،
ئالدى ئوزۇم قونۇقى،
قاندا ئەرىنج قانىقى،
ئەمدى ئۇدىن ئۆزغۇرۇر.②

① مەنىسى: قارا مەڭلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ ـ دە، قېچىپ كېتىدۇ. (قارالغا: مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، 82 ـ بەت.)

② مەنىسى: كۆز نۇرۇم، يەنى سۆيگەن يارىم كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەردىكىن؟ ئۇنىڭ پىراقىدىن كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ. (قارالغا: مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، 65 ـ بەت.)

كۈنلەر ئۆتكەنسېرى بىزنىڭمۇ تىركىشىشمىز ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار ئۇرۇشنىڭ تېزرەك ئاياغلىشىپ، بىر - بىرىنىڭ ئۆمۈرلۈك ۋىسالىغا يېتىشىگە ئىنتىزار ئىكەن. ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن تۈتۈشۈپ قالغان كۈنى بىزنىڭ تامامەن قىرىلىپ كېتىدىغانلىقىمىزنى كۆرگەن قىز سۆيگەن نىگارنىڭمۇ خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ، كۆزىتىش سۈپىسىدا جەڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ تۇرغان دادىسىنىڭ يېنىغا چىقىپتۇ - دە، قىلچە تارتىنماستىن دەرھال جەڭنى توختىتىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. قىزنىڭ ئەمىر ئابا مۇسلىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن بىخەۋەر سۈباشى بۇ گەپتىن ھەيران بولۇپ، سەۋەبىنى سوراپتۇ. قىز ئەقىللىك بولغاچقا، قېرىنداشلار ئارا قان تۆككەنىنىڭ قىلچىلىك زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى، بەزى ئىشلارنى سۆھبەت، چۈشىنىش ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئورۇنسىز بىر - بىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولماسلىقىنى ئېيتىپتۇ. بىراق، سۈباشى قوشۇلماپتۇ. ھەتتا «قاراخانىيلار بىزنىڭ دۈشمىنىمىز. خانىمىز ياغلاقار قالۇ ئۇلارنى يوقتىش ئۈچۈن ئۇزاق يىللاردىن بۇيان قان كېچىپ جەڭ قىلدى. بىزنىڭ نۇرغۇن لەشكەرلىرىمىز ئۇلارنىڭ قولىدا جان بەردى. بىز ئاشۇ خورلۇقلارغا چىداپ، مۇشۇنداق پۇرسەتنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈۋاتقان تۇرساق، نېمىشقا لەشكەرلەرنى چېكىندۈرىمىز. سەن كىچىك، قىزىم، جاھاننىڭ ئىشلىرىنى تازا بىلىپ كەتمەيسەن، بۈگۈن ئۇلارنىڭ قىرىلىپ كېتىشىگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئۆلۈم شەربىتىنى ئىچىشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قويساڭ، ئەتە ساڭا قىلىچ تەڭلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەلمىساقتىن بېرى جەڭدە كۈچلۈكلەر يېڭىپ، ئاجىزلار مەغلۇپ بولغان. ياشايمىز دېسەك، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىشىمىز كېرەك. شۇنداقلا بىزمۇ خاتىرجەملىككە ئېرىشەلەيمىز...» دەپتۇ. قىز بۇ گەپنى

ئاڭلاپ، دادىسىغا چىرايلىق گەپلەرنىڭ كار قىلمايدىغانلىقىنى سېزىپ، ئۇنىڭ يېنىدىكى قىلىچنى شارتتىدە قىنىدىن سۇغۇرۇۋاپتۇ ـ دە، ئۆزىنىڭ بوينىغا تەڭلەپ: «ئاتا، بۇ مېنىڭ سىزدىن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئۆتۈنۈشۈم بولۇپ قالسۇن، ئەگەر قىزىڭىزنى بۇ دۇنيادا ئۇزاقراق ياشىسۇن دېسىڭىز، دەرھال لەشكەرلىرىڭىزنى جەڭگاھتىن قايتىشقا يارلىق بېرىڭ. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسىڭىز، ھازىرلا ئۆزۈمنى ئۆلتۈرۈۋالىمەن» دەپتۇ. قىزىنىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن سۇباشى تەڭلىكتە قاپتۇ. ئۇ قىزىغا ناھايىتى ئامراق ئىكەن. ئەگەر ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلمىسا، تەرسالىق بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىپ، مەڭگۈلۈك ھەسرەتتە قېلىشىدىن قورقىدىكەن. ئەگەر تەلىپىگە ماقۇل بولسا، ياغلاقار قالۇ خانىڭ لەشكىرىي جاساق بويىچە جازالىشىدىن قورقىدىكەن. ئۇ ئارىسالدىچىلىقتا خېلى ئۇزاق تۇرۇپ كېتىپتۇ ـ دە، قىزىنى ئۆز سۆزىگە كىرگۈزۈشكە كۆزى يەتمەي، يېنىدىكى خاس نۆكىرىگە ناغرا چېلىپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنىشىگە بەلگە بېرىشكە يارلىق چۈشۈرۈپ قويۇپلا، كۆزىتىش سۇپىسىدىن چۈشۈپ كېتىپتۇ...

بۇنى ئاڭلاپ ھەممەيلەن ئېغىزلىرىنى ئېچىشىپلا قالدۇق. ئەمىر ئابا مۇسلىم ئۇ قىزنىڭ ئاتىسى بىلەن ماڭماي، مۇشۇ يەر ـ دە قالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. لەشكەر باشلىرىمىز بۇنى ئاڭلاپ، بۇ ئىككىيلەننىڭ تېزرەك مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىشىنى تىـ لەپ چىن دىلىدىن دۇئا قىلىشتى. قوشۇن بېشىمىز ئىمامى جەئـ ـفەر شۇ كۈنىلا لەشكەرلەرگە ئىككىگە بۆلۈنۈپ لەشكەرگاھتىن ئايرىلىشقا پەرمان بەردى. سۇلتان غۇلام خۇراسانىي بىلەن سۇلـ ـتان زۇھۇرىددىن باشچىلىقىدىكى ئاتلىق لەشكەرلەر تاغ ئىچى بىلەن كۈنچىقىشقا، ئىمامى جەئفەر قالغان لەشكەرلەرنى باشلاپ كۈنپېتىشقا ئاتلاندى. ئەمما، كۈنچىقىشقا ئاتلانغانلار ئىككى كۈزـ ـدىن كېيىن، ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ لەشـ

كىرىپ قىسمىغا ئۇچراپ قېلىپ، ئازراقلا كىشى ئامان قاپتۇ ـ ده، تېزلىكتە چېكىنىپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە ئىمامى جەئفەرنىڭ قوشۇنىغا كېلىپ قوشۇلدى. بۇ قوشۇنمۇ نەچچە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، يەنە ئىككى يولغا بۆلۈنۈشنى لايىق كۆردى ـ ده، بۇرھانىدىن قىلىچ ئاتا، غوجا ئىسھاق ئاتا باشچىلىقىدىكى لەشكەرلەر دەريانى بويلاپ شىمالغا مېڭىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يولدا سەلسال پىرى دەندان باشچىلىقىدىكى قوشۇنغا ئۇچراپ قېلىپ، تامامەن قىرىلىپ كېتىپتۇ. بۇددىستلار ئېغىر يارىلانغان بىر لەشكەردىن ئىمامى جەئفەرنىڭ قايىقا ماڭغانلىقىنى بىلىۋاپتۇ ـ ده، ئارقىمىزدىن قوغلاپ مېڭىپ، چۈشكۈن قىلغان جايىمىزغا تۈيۈقسىز ھۇجۇم باشلاپ، ھەممە لەشكەرلەرنى بىراقلا شېھىت قىلىۋەتتى. شۇ چاغدا قۇللىرى ھاجەت قىلىش ئۈچۈن سەل نېرىراقتا كەتكەنلىكىم سەۋەبلىك ھايات قالدىم. ئۇدۇن لەشكەرلىرى لەشكەرلىرىمىزنى قىرغىن قىلغاندىن كېيىن ئۆز يولىغا راۋان بولدى. مەن بۇ خەۋەرلەرنى ئۆزلىرىگە يەتكۈزمىسەم بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ يولغا چىقتىم...

يۈسۈپ قادىرخان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، كۆز چاناقلىرى ياشقا تولغان ھالدا سۆكۈتكە پېتىپ ئولتۇرۇپ كەتتى... ئۇ بۇ قوشۇننىڭ بۇنداق قىسمەتلەرگە دۇچار بولۇپ قېلىشىنى ئەسلا خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئىدى.

يۈسۈپ ئارسلانخان ئېغىر ئۇھ تارتتى ـ ده، يارلىق كۈتۈپ تۇرغان ئىشكىئاغىسى تەرەپكە بۇرالدى:

ـــ بۇ كىشىنى ئوبدانراق ئورۇنلاشتۇرۇپ قويسىلا، بىرنەچچە كۈن ئوبدان كۈتۈلسۇن!

ـــ ئىلەل، ئالىيلىرى...

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان كۆزلىرىنى يۇمدى ـ ده، تېخى ھېلىلا ئاڭلىغان ئىشلارنى خىيالىدىن قايتا ئۆتكۈزمەكچى بولغاندەك گەۋدىسىنى تەختكە

تىرىدى.

كۇنلەر ئېقىن سۇدەك ئۆتمەكتە ئىدى. يۈسۈپ قادىرخانىڭ ئىشلىرى تازىمۇ ئالدىراش ئىدى. ئەمما، شۇنداق ئالدىراش كۇنلەردە ئويلىمىغان ئىككى ئىش يۈز بەردى. بىرسى، ئۇدۇن پۇتۇنلەي قاراخانىيلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، خېلى مەزگىلدىن بۇيان، ئىچكىرىدىكى سۇلالىسى تەرەپكە بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىدىغان ئۇدۇنلۇكلەر ئۇزۇلۇپ قالغان سودىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئاشۇ تەرەپلەرگە كارۋان تارتىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىجازەت بېرىشىنى ئىلتىماس قىلىشتى. يۈسۈپ قادىرخان بۇنىڭ سۇئال ئېلى بىلەن چۈشىنىش ھاسىل قىلىشنىڭ تازا ئوبدان پەيتى ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە تېزلا قوشۇلدى ـ دە، ئۇدۇنىنىڭ ھازىر قاراخانىيلارغا تەۋە بولغانلىقىنى، سۇئال شاھى بىلەن ئۆزئارا تاۋار ئالماشتۇرۇش، ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى بەرپا قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆز نامىدىن نامە پۈتۈپ، ئۇدۇنىنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن قوشۇپ يولغا سالدى. يەنە بىرسى، توغانخان ئەۋزەلدىن كەلگەن يارلىق ئىدى. خان يارلىقتا ناسىر ئىلىكخانىنىڭ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن غەزنەۋىيلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان بولسىمۇ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخ شەھىرىگە يېقىنلاشقاندا، غەزنەۋىيلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغانلىقىنى، شۇڭا ئۇنىڭ تېزدىن ئۇدۇندىن ئايرىلىپ، ناسىر ئىلىكخانىغا ھەمدەم بولۇشى ھەققىدە پەرمان بەرگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان بىرنەچچە كۈنگىچە بىر قارارغا كېلەلمىدى. ئۇ، ئۆزى تولىمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، خانىنىڭ لەشكىرىي ياردەم بېرىشنى رەت قىلىپ يولغا سېلىپ، مانا ئەمدى ئۇدۇن پۇتۇنلەي ئۆز ئىلكىگە ئۆتكەندە، يەنە باشقا جايغا جەڭگە بېرىشنى بۇيرۇشىنى ئەقىلگە سىغدۇرالمايۋاتاتتى. توغانخان ئەۋزەلدىن كۆرگەن سوغۇق مۇئامىلىلەرنى، چەتكە قېقىشلارنى

بىرمۇبىر كۆز ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭ يارلىقىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۇدۇندىن يەنە بىر مەزگىل ئايرىلماسلىقنى ئويلىدى. ئەمما، يەنە ھەسەنىلەر بىلەن ئەلەۋىيلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تېخىمۇ يىرىكلىشىپ، خانلىقنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ھازىرچە ناسىر ئىلىكخانغا ياردەملىشىپ غەزنەۋىيلەرگە قارشى تۇرۇشنى، كېيىنكى ئىشلارنى ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىشنى ئويلىدى ـ دە، يولغا چىقىشنىڭ سەپەر تەرەددۇتلىرىنى قىلىشقا باشلىدى.

سۇكۇتكە چۆمگەن دالا (رومان)

ئاپتورى: مەتتۇرسۇن ئوبۇلقاسىم
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇقەييۇم سايىم
مەسئۇل كوررېكتورى: سەنەۋەر ئىبراھىم
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
تېلېفون: 0991 - 2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ جەنبەن مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
تارقاتقۇچى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 16
نەشرى: 2016 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2016 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 - 3000
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 17303 - 7
باھاسى: 44.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ



ISBN 978-7-228-17303-7

9 787228 173037

定价:44.00元